Kedves . . .

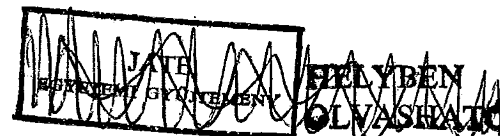
A Szociológiai Intézet fennállásának 30. évfordulójára válogatást adunk ki a nevezetesebb munkatársak tanulmányaiból.
Ehhez a kötethez kérek tőled olyan tanulmányt, amelyet erre a célra alkalmasnak tartasz. A választás szabad. Tőled függ, hogy mit küldesz: éppen most elkészült kéziratot, vagy olyan írást az elmúlt 30 év terméséből, amelyet úttörőnek vagy maradandónak tartasz, azzal a megszorítással, hogy 20—25 oldalnál ne legyen hosszabb.
Arra kérlek továbbá, hogy három melléklettel egészítsd ki a küldeményt. Az egyikben 2-3 lapon foglald össze, hogy mivel járultál hozzá a magyar szociológia fejlődéséhez, a másikban tudományos terveidről számolj be, és harmadikként egy szelektív bibliográfiát is kérek Tőled.

Mindezt május végéig kellene megkapnom ahhoz, hogy a kötet még ez évben kiadhassuk.

Kérlek, ne sajnáld a fáradságot.

Üdvözlettel:

Kemény István

XXX

1963-ban alakult meg a Szociológiai Kutatócsoport

Kézirat gyanánt

MTA SZOCIOLÓGIAI INTÉZETE
MTA TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK KUTATÓ KÖZPONTJA
BUDAPEST 1994

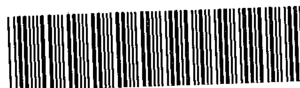
Szerkesztette:

Kemény István
Gábor László

A szövegek gondozását
Kende László
végezte

ISSN 0324 7767

Felelős kiadó: Gábor László

93 21243 AKAPRINT Nyomdaipar Kft. — F. v.: dr. Héczey Lászlóné

Előszó

Három évtizeddel ezelőtt, 1963 elején alakult meg a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatócsoportja. Az alapításról az Akadémia elnöksége hozott határozatot, a tényleges döntés azonban az MSZMP központjában született és minden tekintetben hasonlított azokra a fordulatokra, amelyek ennek a pártnak politikájában a legtermészetesebb módon követték egymást. Tizenöt éven át dogma volt, hogy „a szociológiai a burzsoá tudomány trójai falova". Most egyszerre elismerték a szociológia létjogosultságát, természetesen azzal a feltétellel, hogy nem burzsoá, hanem marxista szociológiának kell lennie. 1962 júliusában létrehozták az MTA Szociológiai Bizottságát.

A változás fontosabb változásokhoz kapcsolódott. Magára az elismerésre ugyanakkor került sor, amikor a törvénysértő perekről is határozatot hoztak. Minderre — és a gazdaságpolitikában bekövetkezett változásra — Hruscsov-politikájának újabb fordulata adott lehetőséget.

Nevezetes év volt 1963 — nem a szociológia miatt, hanem azért, mert ez volt a nagy amnesztia éve. A Rákosiénál is jóval sötétebb elnyomást ekkor kezdte felváltani az egyezség nélküli alkuvások ideje.

Amint a nagy amnesztia is részleges volt, bár „széles körű", a szociológia amnesztiája sem lehetett teljes.

A három T korát éltük. Polgárjogot a magát marxistának valló támogatott szociológia nyert. A nem hivatalos, tűrt szociológia csak jogok nélkül létezhetett, a rendszer alapjait megkérdőjelező vagy tabukat döntögető tiltott szociológia sehogy sem. Hegedűs András igazgatói kinevezése jelezte, hogy a hivatalos *szociológia kutatócsoportját kívánják létrehozni. E számítás azonban nem vált be. A szándék később sem volt más: negyed századon át — a bukásig — a rendszer céljainak megfelelő szociológiát óhajtottak. Az erőfeszítések csak részleges eredményt hoztak. Támoga-*

tásra érdemes munkát mindig találtak, de tűrnivalójuk nagyobb bőségben volt; a tiltásnak és elüldözésnek pedig kiváltságos helyévé lett az intézet.

A harmincadik évfordulón ünneplésre nincs különösebb okunk. Számadásnak, kritikai elemzésnek ideje lenne, elkészítése azonban nem a résztvevők feladata.

Magától értetődőnek tetszett az a javaslat, hogy az évfordulóra válogatást adjuk a Kutatócsoport, illetőleg az Intézet nevezetesebb munkatársainak tanulmányaiból. A felkérő levél a szerzők szabad választására bízta, hogy új kéziratot küldenek-e vagy az elmúlt 30 év terméséből a legjellemzőbbet. Kiegészítő kérés volt a saját munkásság értékelése és a jelenlegi tervek rövid összefoglalása, valamint a fontosabb műveket tartalmazó bibliográfia. A felkérésre majdnem mindenki pozitívan válaszolt. A szerkesztés tartalmi munkáját jobbára a szöveghibák kijavítására korlátoztuk.

Kemény István

Tartalom

Andor Mihály

A szelekció kis szeglete

Nem véletlen, hogy a polgári társadalom kialakulása óta nem szűnő közönségsikere van a valós vagy fiktív karriertörténeteknek. Minden társadalmat mélyen érdekel saját vezetőinek kiválási-kiválasztási mechanizmusa, és ezek a történetek — ha esetlegesen, pontatlanul és statisztikailag értelmezhetetlenül is — erről szólnak.

A szocializmus elmúlt évtizedeiben nem volt lehetőség ilyen kutatásokra, a társadalom vezető rétege gondosan ügyelt rá, hogy maga ne válhasson elemzés tárgyává. A személyes tapasztalat, az életrajzok, az irodalom és a publicisztika szállította töredékes információkon nem lehetett túllépni, tudományos ismereteink alig vannak erről a területről. Pontosabban a politikai vezetőkről semmi, az utolsó két évtized gazdasági vezetőiről némi kevés.

Csak az éberséget kijátszó véletlennek tulajdoníthatom, hogy a vezető réteg egy kis — nem is a legfontosabb — csoportjáról, az általános iskolák igazgatóiról sikerült 1982-ben statisztikailag is érvényes adatokat szereznem, és ezen a résen bepillantanom a szocialista káderpolitika ,,boszorkánykonyhájába". A későbbiek során már könnyebb volt ilyen kutatást végezni. Igy kerülhetett sor 1986-ban egy reprezentatív igazgatóvizsgálatra, 1987-ben az akkor debütáló igazgatóválasztás vizsgálatára, amelyet a rendszerváltás után 1991-ben és 1992-ben megismételtem 1986 óta állandó ,,igazgatókutató" társammal, Liskó Ilonával.[1]

Iskolaigazgatók 1990 előtt

Az iskolaigazgatók — mint minden vezető — kiválasztásánál a nyilvánosan meghirdetett hármas követelmény érvényesült: szakmai megfelelés, vezetői rátermettség és politikai megbízhatóság. Ezzel a manifesztummal aztán véget is ért az átláthatóság birodalma. Az igazgatók kiválasztásában semmiféle nyílt és kiszámítható rendszer nem működött, nem voltak olyan egyértelműen megfogalmazott követelmények, amelyek teljesítése esetén bárki nagy valószínűséggel várhatta, hogy iskolaigazgató lesz — ha éppen ebben akarta volna megvalósítani önmagát.

[1] Az említett vizsgálatok mintája a következő volt. 1982: az összes Békés és Győr-Sopron megyei általános iskolai igazgató, 210 fő; 1986: az előző két évben 198 posztjáról eltávozott és 324 új általános iskolai igazgató (404 iskolában volt e két évben igazgatóváltás); 1987: 560 általános iskolai igazgatói állásra beadott 724 pályázat és az állást elnyert 488 igazgató; 1991: 207 általános iskolai igazgatói állásra beadott 360 pályázat és az állást elnyert 172 igazgató; 1992: 255 általános iskolai igazgatói állásra beadott 474 pályázat és az állást elnyert 205 igazgató. A tanulmányban közölt adatok után a zárójelbe tett évszám jelzi, hogy melyik vizsgálatból valók.

Nehéz a szakmai megfelelés követelményét komolyan venni, amikor az igazgatók 64%-a (1982) esti vagy levelező tagozaton szerezte legmagasabb iskolai végzettségét. Aligha lenne meggyőző azzal érvelni, hogy az esti vagy levelező tagozat magasabb színvonalú, alaposabb képzést ad, mint a nappali.

Lassú javulás ugyan megfigyelhető, de az 1984 és 1986 között kinevezett 423 igazgatónak még mindig csak 43%-a végzett *nappali* tagozaton, miközben az iskoláikban dolgozó 510 igazgatóhelyettes 71%-a, s a 10 149 beosztott pedagógus 83%-a (1986).

A vezetői rátermettség könnyen elintézhető. Bár a vezetéstudománynak nagy irodalma van, a vezetői képesség mérésére számtalan eszközrendszert dolgoztak ki, igazából mégis akkor lehet egy vezetőt megítélni, ha már vezet. Mindazonáltal sem olyan esetről nem tudunk, amikor egy igazgatót kinevezés előtt alkalmassági vizsgálatnak vetettek volna alá, sem olyanról, amikor valakit szakmai alkalmatlanság miatt leváltottak. A vezetői alkalmasság 2-3 év alatt kiderül, és a vizsgált igazgatók átlagosan már 12 éve álltak posztjukon (1982).

Egyetlen követelmény maradt, amelyet, úgy tűnik, komolyan kell venni, a politikai megbízhatóság. Mielőtt erről bármit mondanánk, meg kell vizsgálni, hogy az iskolaigazgatók milyen egyéb tevékenységet végeztek az iskolai munkán kívül. Sok mindent csináltak, ezek közül szakmainak nevezhetjük mindazt, aminek a tanításhoz, iskolához, művelődéshez vagy a tudományhoz valami köze van. Ide sorolható tevékenységeik a következők voltak: művelődéspolitikai állandó bizottság tagja vagy vezetője, a művelődési ház mellett működő valamilyen bizottság tagja vagy vezetője, pártbizottság művelődési bizottságának tagja, TIT-ben vezető vagy előadó, szakmai társaság tagja, szakmai publikáció, szakfelügyelet.

A vizsgált igazgatók szakmán kívüli tevékenységei a következők voltak: vadásztársaság elnöke, horgászegyesület elnöke, tanácstag, vb-tag, tanácselnök-helyettes, társadalmi tanácselnök, HNF vezető, MHSZ vezető, munkásőrparancsnok, polgárvédelmi törzsparancsnokság politikai helyettese, tűzoltóegylet elnöke, valamilyen párt-, KISZ-, úttörő vagy szakszervezeti funkció, áfész igazgatósági tag, nyúltenyésztő szakcsoport társadalmi elnöke, legeltetési bizottság elnöke, a Takarékszövetkezet intézőbizottságának elnöke.

Ha mindezt összefoglaljuk egy egyszerű kis táblázatban, akkor a következőt látjuk:

Év	Az egy igazgatóra jutó iskolán kívüli	
	szakmai	szakmán kívüli
	tevékenységek átlagos száma	
1982	0,5	1,9
1986	0,6	1,8

A politikai megbízhatóságnak egyetlen formalizálható eleme a párttagság. A többi homályos, de kiismerhető. Definíció szerint nem mondható a párttagságról, hogy az igazgatói poszt kritériuma volt, hiszen az igazgatók 25%-a (1982, 1986) nem volt párttag. Miből lehet következtetni a politikai megbízhatóságra? Nyilatkozatokból és cselekedetekből. A nyilatkozatok olyan szimbolikus aktusok (és ide tartozik a puszta párttagság is), amelyek nem sokat nyomnak a latban, inkább csak a szükséges, de nem elégséges alap szerepét játszották. A cselekedetekben viszont az dőlt el, hogy az illető elfogadta-e a kialakult helyzetet a maga hatalmi viszonyaival, és érdekeltté vált-e a fenntartásában. A legtökéletesebb biztosíték erre az volt, ha nem maradt kívülálló, hanem bekapcsolódott. Azok a cselekedetek tehát, amelyek igazi bizonyítékai voltak a politikai megbízhatóságnak, a különböző szakmán kívüli tevékenységekben realizálódtak. Ha valaki tanácselnök-helyettes, pártfunkciója van, munkásőrparancsnok, a nyúltenyésztő szakcsoport vezetője vagy áfész igazgatósági tag, akkor várható, hogy az adott hatalmi viszonyok fenntartásán fog munkálkodni, és vadásztársasági elnökként még az informális szférát is ennek érdekében fogja mozgósítani.

Természetesen a dolgok nem úgy történtek, hogy miután valakit kineveztek igazgatónak, rögtön utána integrálódott a helyi hatalomba. Ez eljárásmódnak is kockázatos lett volna, mert mi történik, ha mégsem. A vizsgálat adatai egyértelműen megmutatták, hogy ezek a cselekvések éppen azért szolgálhattak a kiválasztás alapjául, mert nagyrészt már előtte lezajlottak. A vizsgált igazgatóknak 76%-a már kinevezése előtt végzett ilyen szakmán kívüli tevékenységet, sőt 46%-uknak helyi vagy magasabb szintű pártfunkciója volt (1982).

Az ilyen sajátos funkcióhalmozást annak idején azzal magyarázták, hogy a községekben kevés az értelmiségi, ezért többféle „feladatot kell vállalniuk". Ez igaz lehet a szakmai tevékenységekre, amelyek megkívánják a speciális szakértelmet. Csakhogy szakmai tevékenységet semmivel sem végeztek többet a községi igazgatók, mint a városiak, mindkét csoport átlagosan 0,5-et. Szakmán kívüli funkciót valóban többet töltöttek be községekben (átlagosan 2,3), mint városban (1,5). De miért kellene pedagógus diploma ahhoz, hogy valaki vb-tag, munkásőrparancsnok vagy vadásztársulati elnök legyen?

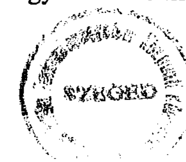
Az eddigiekből látható tehát, hogy amikor politikai megbízhatóságot mondva azt akarták elhitetni a magyar társadalommal, hogy itt elvekre és elveknek megfelelő cselekedetekre kell gondolni, messze nem erről volt szó, hanem a politika klasszikus és eredeti értelméről: a hatalomról.

Ennek fényében más megvilágításba kerülnek az igazgatókat jellemző egyéb, látszólag semleges demográfiai adatok is.

Az általános iskolai pedagógusok között a nők aránya az elmúlt két évtizedben 80% körül mozgott. Az igazgatók nemek szerinti megoszlása a következő volt:

	férfi	nő
1982-ben átlag 12 éve működő	71%	29%
1987-ben kinevezett	59%	41%

Mindegyik vizsgálat azt mutatta, hogy a település nagyságával párhuzamosan emelkedett a nők aránya az igazgatók között. Lehet ezt a városok „felvilágosultabb" szellemével is magyarázni, de valószínűbbnek tűnik egy másik magyarázat. A városokban nagyobb a hatalmi posztok választéka (függetlenített állások a párt-, a KISZ- és a szakszervezeti apparátusban, városi, járási vagy megyei tanácsok, közművelődési intézmények stb.), ezért aligha lehet annyira vonzó egy általános iskolai igazgatói állás, mint a községekben.

Az igazgatók átlagéletkorán ugyancsak otthagyta lenyomatát a politika:

A kinevezés ideje	Átlagéletkor a kinevezéskor
1950—53 között	25 év
1954—56 között	26 év
1957—60 között	28 év
1961—70 között	35 év
1971—80 között	36 év
1981—83 között	41 év
1987	47 év

Az 1950 és 1956 közötti alacsony átlagéletkor mögött a hatalomra került kommunista párt 1948 után folytatott „osztályharcos" politikája húzódik meg, amelyet az értelmiség, ezen belül a pedagógusok ellen is folytatott. Ebben az osztályharcban a magasabban kvalifikált polgári iskolai pedagógusok ellen a fiatal néptanítókat játszották ki, őket tették meg vezetőknek az új általános iskolákban. Ezt igazolja az is, hogy az ebben az időszakban kinevezett igazgatók 48%-a csak középfokú tanítói végzettséggel rendelkezett, a tanári diplomát később szerezte meg levelezőn.

1956 után ismét sokan minősültek megbízhatatlannak, ez tükröződik a még mindig 30 év alatti átlagéletkorban. 1961- től aztán a konszolidációval párhuzamosan nőtt az átlagéletkor, egészen a rendszerváltásig.

Demokratikus előjáték

Az 1986-ban hatályba lépett 27/1986.(VIII.31) MM számú rendelet bevezette az igazgatóválasztást. Eszerint a tanács csak azt a pályázót nevezhette ki, akinek a tantestület több mint fele titkos szavazáson bizalmat szavazott. Döntési helyzetbe a tanács csak akkor került, ha a tantestület több jelöltre is 50% fölötti szavazatot adott le, de nem volt köteles azt kinevezni, akit a pedagógusok megszavaztak. Az új rendelet szerinti első tömeges igazgatóválasztás 1987-ben volt.

Az új rendszertől elvileg gyökeres változásokat lehetett várni egyrészt abban, hogy nő a választék, másrészt abban, hogy a szelekció súlypontja a politikairól áttevődik a szakmai szempontra. Egyik várakozás sem teljesült. Az egy állásra pályázók átlagos száma 1,3 volt, és olyan csoport vált igazgatóvá, amelyet ugyanazokkal a jellemzőkkel lehetett leírni, mint a kinevezéses korszak igazgatóit. Ennek legékesszólóbb bizonyítéka az a — pályázati rendszer esetén abszurd — eredmény, hogy az új igazgatók 89%-a szerepelt a káderfejlesztési tervekben.[2]

[2] Talán nincs még annyira messze a „káderfejlesztési tervek" kora, hogy az olvasó ne tudná, miről van szó, de azért néhány szóban mégis érdemes összefoglalni. Politikai és szakmai vezetők folyamatosan figyelemmel kísérték a területükre tévedt fiatal szakembereket, és ha kellően lojálisaknak meg buzgóknak mutatkoztak (KISZ-ben, pártban és egyéb mozgalmi területeken), akkor egy idő után felkerültek egy láthatatlan, egyelőre csak a vezetők fejében létező listára. Apróbb megbízásokat kaptak, beiskolázták őket politikai tanfolyamokra, vezetőképzőbe, és fokonként előléptették őket a hierarchiában. Eközben — ha csalódást nem okoztak — valamikor bekerültek a káderfejlesztési tervbe. Egy-egy vezető állás megüresedésekor már erről a listáról választották ki az utódot.

Utólag, a folyamat ismeretében az eredmény nem meglepő. Az igazgatóválasztás demokratikus rendje egy olyan rendszerbe illeszkedett aprócska szigetként, amelyben a tanácsi és pártapparátus hatalma változatlan volt, és ezt — nem a rendeletnek nyíltan ellenszegülve, hanem manipulációk révén — érvényesíteni is tudta.

Az első manipulációs pont: döntő jelentősége volt annak, hogy az iskolafenntartó tanácsok milyen stílusban és tartalommal tájékoztatták a pályázat iránt érdeklődőket. Tanácsi vezetők bevallása szerint pályázatonként átlagosan 4-5 telefonos érdeklődő volt, aki — miután olyan tájékoztatást kapott, hogy a jelenlegi igazgató is beadott pályázatot — nem jelentkezett többé. Holott bizonyítékok sora igazolja, hogy a tájékoztatás időpontjában az igazgató még nem adta be pályázatát. Az igazgatók ugyanis részben sértődöttségből, részben a versenytől és az esetleges kudarctól való félelmükben kivétel nélkül az utolsó pillanatban, egy-két nappal a határidő lejárta előtt nyújtották be pályázatukat. Ezt a legtöbb helyen megelőzte, hogy az illetékes tanácsi vezetők — néhol írásban, többnyire azonban szóban — felkérték őket. A szorongókat bátorították, az ingadozókat biztatták. Erre szükség is volt, mert az igazgatók zöme csak úgy volt hajlandó nekiindulni a versenynek, ha biztos lehetett benne, hogy nem lesz verseny. Nem is volt. Azokban az iskolákban, ahol az igazgató is indult, 1,1 volt a pályázók átlagos száma, s az újra induló igazgatók 91%-a elnyerte az állást.

Verseny csak ott volt, ahol a tanácsi vagy pártvezetés valamilyen okból meg akart szabadulni az igazgatótól. Itt nem biztatták a pályázat beadására, és ha mégis beadta, akkor többnyire került rivális is.

A második manipulációs pont: a tanácsok mintegy kódolt formában érzékeltették álláspontjukat a tantestületekkel és a környezettel. Az üzenet ritkán tévesztett célt. Ezt a módszert két esettípusnál kellett alkalmazni: amikor a tanács olyan igazgatót támogatott, akitől a tantestület szeretett volna megszabadulni, illetőleg amikor olyan igazgató pályázott, akitől a tanács vált volna meg szívesen, de vagy tantestületi, vagy más támogatást élvezett.

Az első típus esetében — már volt róla szó — a tanács felkérte az igazgatót, hogy adja be pályázatát. A felkérésnek hivatalos nyoma nem volt, nem hirdették ki nyilvánosan, a tantestületekben mégis mindenki tudott róla, ha mástól nem, magától az igazgatótól. Bármennyire elégedetlen volt is egy tantestület az igazgatójával, minden addigi társadalmi tapasztalata azt mutatta, hogy ez nem számít. A felsőbbség akarata, amely eddig is érvényesült, valamilyen átláthatatlan módon ezután is érvényesülni fog. Ha pedig az illető a tantestület akarata ellenére is igazgató lesz, utólag megtorolja az ellenállást. Ha másképp nem, akkor úgy, ahogyan az egyik Pest megyei községben: a tantestület leszavazta, a tanács kinevezte egy évre megbízott igazgatónak. A következő egy évben aztán gondoskodott a tantestület „előkészítéséről" a következő szavazásra. Az évtizedes alattvalói beidegződések szinte a természeti törvények vak automatizmusával működtek: egy megyeszékhely általános iskolájában a mindenki által megvetett igazgató úgy kapott éppen 51%-ot a tantestülettől, hogy a szavazást megelőző hetekben a folyosón mindenki nyíltan beszélt arról, hogy most végre megszabadulhatnak tőle. Amikor a szavazatokat összeszámlálták, többen sírógörcsöt kaptak, és kirohantak a teremből. Utólagos interjúkból kiderült, hogy — titkos szavazás ide, titkos szavazás oda — túl sokan akarták biztosítani magukat az esetleges kudarc esetére, és azt gondolták, hogy a buktatáshoz az az egy szavazat — az övék — úgysem fog hiányozni.

A második típust legjobban egy konkrét eset leírása érzékelteti. A községi iskola

tantestületének nagy része elégedetlen volt igazgatójával. Úgy vélték, hogy pozícióját elsősorban személyes céljai érdekében használja ki, keveset törődik az iskolával. Ezenkívül állandóan zaklatta a tantestület fiatalabb nőtagjait, a falu időnként az iskolából kiinduló családi botrányoktól volt hangos. A falu vezetésének egyre kényelmetlenebbé vált az igazgató, hivatalosan támadni azonban nem merték, mert testvére a megyei művelődési osztály vezetője volt. Vártak, hátha lesz más pályázó is. Sajnos, még érdeklődő sem volt, akit rábeszélhettek volna. A várakozás ideje alatt nem kérték fel az igazgatót, hogy adja be pályázatát. Az idő múlásával az igazgatóban egyre fokozódott a feszültség, végül egyik „jó emberét", az igazgatóhelyettest küldte a tanácselnökhöz, kérdezze meg, akarják-e igazgatónak. A válasz azt volt, hogy az adja be a pályázatát, aki akarja. Ez nem nyugtatta meg az igazgatót, aki megyebeli kapcsolatai révén hallotta, hogy másokat felkértek. Növekvő idegességében olyat tett, mint még soha: összehívta a tantestületet, és a véleményüket kérte. A tantestület addig is folyamatosan értesült arról, hogy az igazgató helyzetében kis bizonytalanságok vannak, most végképp meggyőződhetett arról, hogy nem számíthat a tanácsi vezetésre. A határidő lejárta előtt egy nappal, mivel egyetlen jelentkező sem akadt, a tanácselnök megkérte az igazgatót, hogy gyorsan adja be pályázatát. Ez a felkérés azonban nem tévesztette meg a tantestületet: leszavazták a titkos szavazáson.

A harmadik manipulációs pont a párt rendeletileg nem tisztázott, homályos, ezért mindenható szerepéből adódott. Természetesen a tanácsi és pártvezetők minden szakaszban folyamatosan egyeztettek a kulisszák mögött. Ennek ellenére maradtak kétséges pályázatok. Ilyenkor behívták a pályázót a pártbizottságra egy kis „elbeszélgetésre", aminek többnyire az lett az eredménye, hogy az illető visszavonta pályázatát. Voltak azonban nagy tantestületi támogatást élvező bátrak és elszántak, akik kitartottak. Velük szemben aztán egy igen egyszerű „végső fegyvert" vetettek be. A kinevezésről döntő tanácsülés előtt egy fél órával összehívták a párttag tanácstagokat (a többséget), és a pártfegyelemre hivatkozva közölték velük, hogy a jelölt kinevezése ellen kell szavazniuk.

1990 után

A rendszerváltás utáni első tömeges igazgatóválasztás 1991 tavaszán zajlott. A sajtó igazgatóválasztási botrányoktól visszhangzott. Félő volt, hogy a politikai szempont, ellenkező előjellel ugyan, de továbbra is háttérbe szorítja a szakmait.

Az 1991-es igazgatóvizsgálat adatai szerencsére nem igazolták ezt a félelmet. A pártok nem avatkoztak be az igazgatóválasztásba, mint régen az egypárt, az önkormányzatok pedig a tantestületek által megszavazott pályázók 91%-át kinevezték. A tömegkommunikáció természetéből — sőt mondhatni feladatából — következőleg a hiányzó 9%-ot erősítette fel. De nem is a sajtó, hanem a tudományos kutatás feladata, hogy valamely társadalmi jelenség előfordulási gyakoriságát, súlyát felderítse.

Ha valaki azt várta a rendszerváltás utáni első igazgatóválasztástól, hogy gyökeres változásokat fog hozni, az csalódott. Nem történt más, mint az, hogy megkezdett folyamatok folytatódtak, némely elemükben kissé felgyorsulva, más elemükben kissé megtorpanva.

Ami a legalapvetőbb: nem változott lényegesen a pályázók száma. 1987-ben egy állásra átlagosan 1,3 pályázó volt, 1991-ben 1,7 és 1992-ben 1,8.

1987-re az igazgatók átlagéletkora felkúszott 47 évre, hogy aztán az 1991-ben megválasztott igazgatók körében némi fiatalodás következzen be (41 év), majd ismét emelkedni kezdjen az átlagéletkor (1992-ben 43 év). Folytatódott a nők térhódítása; az 1992-ben kinevezett igazgatóknak már 49%-a volt nő. A települések közötti eltérések — magasabb női aránnyal — megmaradtak: minél nagyobb volt egy település, annál magasabb volt a női igazgatók aránya.

Már korábban csökkenni kezdett az estin vagy levelezőn végzettek aránya: az 1982-ben átlag 12 éve igazgatóknál 64%, az 1984-86-ban kinevezetteknél 57%.

Emelkedett az igazgatók legmagasabb iskolai végzettsége:

	1986 N=325	1991 N=172	1992 N=205
középfokú tanítóképző	5%	—	—
tanítóképző főiskola	5%	4%	4%
tanárképző főiskola	71%	72%	69%
egyetem	19%	24%	27%

A leköszönő igazgatók kisebb arányban pályázták meg állásukat, ezen belül viszont emelkedett a *szakember igazgatók* száma[3]. Ezt egyrészt a pályázati és kinevezési adatok, másrészt az esettanulmányok igazolják.

	A leköszönő igazgatók	
	pályázati aránya	kinevezési aránya*
1987	92%	91%
1991	42%	73%
1992	73%	68%

* a pályázatokhoz képest

Míg 1987-ben ötéves megbízása lejártával szinte minden igazgató megpályázta saját állását (92%), és majdnem mindegyik el is nyerte (a pályázó igazgatók 91%-át nevezték ki), addig a botrányoktól hangos 1991-es évben ezt jóval kevesebben merték megkockáztatni. Az esettanulmányokból tudjuk, hogy ezeknek a pályázóknak a zöme ahhoz a szakember csoporthoz tartozott, amely a régi igazgatók között kisebbségben volt. Nem véletlen, hogy a tantestületek nagy arányban szavaztak bizalmat az ilyen pályázóknak, és 73%-ukat ki is nevezték.

1992-ben az igazgatóválasztások körüli politikai hangoskodás csitultával ismét több volt igazgató próbálkozott, de pályázati arányuknál kevesebben kaptak bizalmat és kinevezést.

Két év távlatából már elmondható, hogy a rendszerváltás után nem tört ki — mert nem is volt — annyi elfojtott pedagógiai kreativitás, mint amennyit az elmúlt évtizedek

[3] Egy korábbi vizsgálatunkban az igazgatók három típusát különböztettük meg: káder igazgatók, adminisztrátor igazgatók és szakember igazgatók. (Andor M.—Liskó I.: Igazgatócserék. Akadémiai Kiadó, Budapest 1991.)

morgolódása alapján feltételezni lehetett; nem ugrott meg a pályázók száma, és nem változott gyökeresen a választék minősége. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy korábban beindult folyamatok mentek a maguk szerves útján. Talán frivolnak tűnik a magyar történelem elmúlt évtizedei kapcsán a ,,szerves" szó használata, hiszen a szocializmus egyik fő következménye volt, hogy kibillentette a fejlődést. Csakhogy az utolsó 10-15 évben — persze korlátok között — racionális folyamatok indultak be, amit a megkezdődő felemás polgárosodás, a minőségelv előtérbe kerülése és a szaktudás felértékelődése jelzett. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy miközben gyökeres változás történt a politikában, miért nem történt látványos változás az igazgatóválasztásban — vagy használjunk egy általánosabb kategóriát: az elitcserében.

Igaz, hogy az elmúlt évtizedek iskolaigazgatói szakmailag kontraszelektáltak voltak, de más szempontból mégis csak egy szelekciós folyamat végén kerültek posztjukra, valamilyen szempontból mégiscsak kitűntek társaik közül. Ez a valami a vállalkozó szellem. Ha csak a hatalomvágy mozgatta őket, ez is többlet volt, tartsuk bármilyen ellenszenvesnek. Ehhez többletenergiákat mozgattak meg, és mivel akkor az kellett, a többletenergia a mozgalmi és nem a szakmai munkában nyilvánult meg. Viszont a szocializmus utolsó évtizedében egyre több szakmát ambicionáló vezető jelent meg, aki a párttagságot csak fügefalevélnek tekintette, és maga a generációváltás is lehetővé tette a pártnak, hogy képzettebb ,,elvtársak" között válogathasson.

Mindebből az a további következtetés adódik, hogy egy társadalomban nincs két egyenértékű, egymással felváltható elit, a hatalmon lévőnél jobb minőségű elnyomott teljes elit pedig végképp nincs. Van egy kis csoport, amelyik régen ki volt rekesztve a hatalomból, és most bekerült, s egy másik kis csoport, amelyik régen benne volt, most pedig kimaradt. A többi — az elit törzse és nagyobbik része — marad változatlanul. Régen is ők voltak a vállalkozóbb szelleműek, ma is ők azok. És minél régebben volt egy társadalomban drasztikus személyi változásokkal járó társadalmi kataklizma (nálunk utoljára 1956—57-ben), annál több egyénnél társul a vállalkozó kedvhez a tudás is — az elit finomodik.

Végezetül, visszatérve a képtelennek érzett ,,szerves fejlődés" kifejezéshez, elmondható, hogy az 1990 utáni két igazgatóválasztásban is ez nyilvánult meg, amikor társadalmi méretekben ,,működött a valóság" úgy, hogy a tantestületek és az önkormányzatok semmit nem dobtak ki csak azért, mert régi. (Gondoljunk a már említett adatra, amely szerint az önkormányzatok a tantestületektől bizalmat kapott pályázók 91%-át kinevezték!) Volt azonban egy pillanat, amikor azt lehetett hinni, hogy ezt az eredményt csak az igazgatóválasztást szabályozó 1986-os rendelet kényszerítette ki.

1991 őszén — néhány önkormányzat beadványa nyomán — az Alkotmánybíróság hatályon kívül helyezte az 1986-os rendeletet. A következő évben aztán — annak ellenére, hogy már semmilyen rendelet nem írta elő — az önkormányzatok az általuk fenntartott iskolák 99%-ában ugyanúgy titkos szavazással kérték a tantestületek véleményét, mint addig, és 85%-ban olyanokat neveztek ki, akiknek a tantestület bizalmat szavazott.

A tanulmány a jelen kötet számára készült.

Végeztem kutatásokat:

— *üzemszociológia*
— *művelődésszociológia*
— *oktatásszociológia*
— *településszociológia*
(A fontosabb publikációk jegyzéke nagyjából tükrözi a kutatásokat.)

Jelenlegi kutatási területem: oktatás- és településszociológia. Részt veszek az Európai Közösségek Bizottsága által finanszírozott ,,Vidéki foglalkoztatottság és a vidék helyreállítása a szocializmus utáni Közép- Európában", illetőleg az angol Economic and Social Research Council által finanszírozott ,,A kollektivizmustól a családi farmig a szocializmus utáni Közép-Európában" című kutatásban.

Szelektív bibliográfia

Én a munkám után kapom a pénzt... *Valóság,* 1973/6.
Konfliktus vagy harmónia a munkaszervezetben. *Ergonómia,* 1973/3.
—HORVÁTH Á. Társadalomkép az általános iskolai olvasókönyvekben. *Szociológia,* 1974/4.
Az üzemi demokrácia feltételei és érvényesülése egy szállítási vállalatnál. Népművelési Intézet, Budapest 1979.
Dolgozat az iskoláról. *Mozgó Világ,* 1980/12., 1981/1.
—HIDY P. Művelődéspolitika és településfejlesztés. *Kultúra és Közösség,* 1981/6.
(szerk.) *Újpest.* Művelődéskutató Intézet, Budapest 1982.
Elszámolás Budapest általános iskolai tantermeiről. *Budapest,* 1982/9.
Településsűrűség. *Valóság,* 1985/11.
—HIDY P. *Városszövevény.* Művelődéskutató Intézet, Budapest 1986.
Az iskolák visszatelepítésének esélye. *Valóság,* 1986/2.
Dolgozatok az iskoláról. (Tanulmányok.) Művelődéskutató Intézet, Budapest 1987.
Az iskolaigazgatók kiválasztása. In: SZALAI J. et al. *Arat a magyar.* MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest 1988.
Igazgatóválasztás. *Forrás,* 1988/12.
Néma népszavazás. Vita Kiadó, Budapest 1989.
Rendszerváltás Dimbesdombon. Vita Kiadó, Budapest 1991.
— LISKÓ I. *Igazgatócserék.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1991.
A ,,félvilágosult" abszolutizmus felé. *Iskolakultúra,* 1992/1.
Szabályozási alternatívák. In: *Szabad legyen vagy kötelező?* Educatio Kiadó, Budapest 1992.
Igazgatóválasztás és önkormányzat 1991-ben. *Mozgó Világ,* 1992/7.
Igazgatóválasztás az általános iskolákban. *Új Pedagógiai Szemle,* 1992/12.

Bruszt László

Gondolatok a gazdasági kapcsolatok rendszeréről[1]

Az alábbi írás nem befejezett kutatásra alapozó és kiérlelt elemzésekre támaszkodó tanulmány. Inkább előzetes hipotézisek gyűjteménye, melynek célja vita gerjesztése, gondolati sémák nyújtása későbbi esetleges kutatáshoz. A középpontjában a tripartizmus, illetve általában a gazdasági kapcsolatok rendszere áll, azaz olyan kérdéskör, mely munkavállalók, munkáltatók és az állam egymáshoz való viszonyát elemzi a gazdasági rendszerváltás során, Először azzal foglalkozom, hogy milyen elemzési keretekben, milyen szempontok alapján lehet elvileg megközelíteni a kérdést, majd az általam kiválasztott szempontrendszer alapján hipotéziseket fogalmazok meg a fentebb említett viszonylat változásairól. Az írás vitatható mind választott szempontrendszere, mind a tények csoportosítása és értékelése szempontjából. Célja egyebek között éppen ez, vita generálása olyan kérdéskörben, mely a régi rendszerben nem volt téma, most viszont mindinkább megkerülhetetlen kérdése lesz mind a gazdasági rendszerváltással foglalkozó, mind pedig a demokrácia konszolidálásának lehetőségeit firtató elemzéseknek.

Etatista vagy tárgyalásos piacosítás

A tripartizmust lehet szűkebben értelmezni, mint a munkavállalók, a munkáltatók és az államszervezetek képviselői közötti intézményesített kapcsolatok rendszerét. Ilyen megközelítésben a figyelem középpontjában a gazdaság főszereplőinek szervezett és intézményesített kapcsolatai és azok milyensége áll. A gazdasági kapcsolatok egészére koncentráló megközelítés számára a szervezett és intézményesített kapcsolatok a gazdaság főszereplői között csupán a kutatás egy szeletét jelentik, s a kutatás itt kiegészül általában a fentebb jelzett szereplők közötti viszony egészének tanulmányozásával. A tágabb értelmezést használó kutatók számára a tripartizmus a politikai cserefolyamatok egyik alesete, s érdeklődésük középpontjában olyan kérdések állnak, hogy miként, milyen feltételekkel lehet elvileg konfliktusos érdekviszonyokat komplementer érdekviszonnyá átalakítani, milyen szerepet játszanak ebben a folyamatban különböző társadalmi, gazdasági, szervezeti és kutlurális tényezők, s a gazdasági szereplők közötti viszonyok alakulása hogyan hat a gazdasági racionalitás, illetve a politikai stabilitás szempontjainak érvényesülésére. Ebben az írásban ezt az utóbbi értelmezést használom elemzési keretül.

[1] Ennél az írásnál, éppen jellege miatt, eltekintettem a részletes hivatkozási jegyzéktől és lábjegyzeteléstől. Tartozom ugyanakkor azzal Szalai Erzsébetnek, Voszka Évának, David Starknak, Őri Csabának, Kalmár Bélának, Horn Gábornak, Sík Endrének, hogy legalább ez úton elismerjem írásaik, illetve velem folytatott beszélgetéseik rám gyakorolt hatását. Mindez nem változtat azon, hogy ennek az írásnak a gyengeségei, az ilyenkor szokásos módon és mértékben, az én lelkemen száradnak.

A téma érdekességét az adja, hogy a gazdaság főszereplői közötti viszonylatok változásán keresztül a rendszerváltás egészével kapcsolatos megállapításokhoz lehet jutni. Ennek a viszonylatnak az elemzésével ugyanis el lehet jutni olyan kérdésekhez, melyek a rendszerváltás gazdasági és politikai szempontjait egy mezőbe sűrítik, s lehetőséget adnak három, egymással szorosan összefüggő kérdés tanulmányozására. Az egyik kérdés az, hogy a gazdaság főszereplői közötti viszonyok változása mennyiben járul hozzá a gazdaság racionálisabb működéséhez, mennyiben segíti vagy gátolja a piacibb viszonyok térnyerését, s teszi lehetővé a gazdasági stabilitás és növekedés átfogóbb szempontjainak érvényesítését.

A másik kérdés az, hogy a gazdasági főszereplők közötti nem szervezett, illetve nem intézményesített viszonyok mennyiben járulnak hozzá, hogy a gazdaságban keletkező konfliktusok a demokrácia játékszabályai keretében maradjanak, mennyiben segítik azt, hogy a gazdasági érdekellentétek ne politizálódjanak át, s még a gazdaság szféráján belül rendeződjenek.

Végezetül a harmadik kérdés az, miként viszonyul egymáshoz a fentebb említett problémakör gazdasági és politikai oldala. Mennyiben rontja vagy javítja a gazdasági stabilitás szempontjainak érvényesítését az a mód, ahogyan a gazdaság főszereplői közötti politikai konfliktusok rendeződnek, s mennyiben járul hozzá a politikai stabilitás szempontjainak érvényesítéséhez az a mód, ahogyan a gazdasági racionalitás szempontjai érvényesíttetnek a gazdaság főszereplőinek viszonyában.

Néhány példával könnyíteném a fentiek jobb megértését. Röviden azt foglalom itt össze, hogyan közelíte(né)nek ezekhez a kérdésekhez különböző alapállású elemzők. A különböző megközelítések mind abból indulnak ki, hogy a munkavállalók, a munkáltatók és az állami bürokraták egymáshoz való viszonyának változását tartják a gazdasági rendszerváltás egyik kulcskérdésének. Különböznek ugyanakkor abban, hogy milyen irányba javasolnák ezeknek a viszonyoknak a változtatását.

Kezdjük a ma domináns felfogással, amelyet leginkább neoliberális megközelítésnek szoktak titulálni, de amely igen gyanús rokonságot mutat az állami paternalizmus megközelítésével. E felfogás szerint, kissé leegyszerűsítve, a rendszerváltás sikerességének a kulcsa a következő típusú átalakítása a gazdasági szereplők közötti viszonyoknak. Először is az állam gazdasági átalakulásért felelős képviselőit, szakértőit el kell szigetelni mindenfajta részérdek befolyásától, jöjjön az a parlamenten, a pártokon vagy az érdekképviseleteken keresztül. Igen kiterjesztett jogokkal nekik jutna az a feladat, hogy egy egységes forgatókönyv szerint átalakítsák a gazdaságot, új osztályokat hozzanak létre felülről, s új viszonylatokat alakítsanak ki, ugyancsak felülről, a gazdaság főszereplői között. A munkáltatókat — a konkrét esetben itt elsősorban az állami vállalatok vezetőiről van szó — vagy át kell alakítani tulajdonosokká, vagy valódi tulajdonosokat kell a fejük fölé tenni... egy, az állam által ellenőrzött folyamat keretében. Végül a munkavállalóknak ebben a megközelítésben az a szerep jut, hogy átalakulnak bérmunkássá, önfoglalkoztató vállalkozóvá vagy munkanélkülivé, lehetőleg csendben. Ebben a megközelítésben a menedzserek játszanak némi önálló szerepet is, az állam szempontjainak szem előtt tartásával, míg a munkavállalókat politikailag semlegesíteni kell, vagy a „Répaügyi", vagy az „Ostorügyi" minisztérium nem lankadó tevékenységén keresztül, elsősorban attól függően, hogy a szociális béke finanszírozására mennyi pénzt hagynak a pénzügyminiszterek vagy a külföldi hitelezők.

Ez a megközelítés nem csupán neoliberális közgazdászok találmánya. Igen jelentős a szociológiai, sőt filozófiai megtámogatottsága is. Főleg azok a szociológiai megközelítések járulnak hozzá az *etatista piacosítás* gondolati megalapozásához, melyek szerint a kelet-európai társadalmak túlságosan homogének, egy gazdasági liberalizálásnak túlságosan sokan lennének a vesztesei, azaz a potenciális politikai ellenfelei, s ráadásul nincsen olyan jelentős társadalmi osztály, melynek érdeke lenne akár a piacosítás, akár a demokratikus játékszabályok feltétlen támogatása. Ebből a társadalomképből egyenesen következik az a felfogás, mely szerint Kelet-Európában az állam és a társadalom viszonya a gazdasági átalakulás során zérus összegű játékként fogható csak fel, azaz az állam gazdasági átalakító ereje a civil társadalom gyengeségének függvénye. A filozófiája ennek a megközelítésnek pedig az, hogy a feje tetejére kell állítani *Marxot,* aki a munkásságban látta az univerzalizmus képviselőjét, s minden más osztályban és az államban csak a partikularizmus tobzódását látta. Most megint az állam az univerzális szempontok képviselője, s feladata az, hogy a partikuláris érdekek ellenében is elvezesse a társadalmat a boldog jövő felé. Vannak persze alváltozatai is ennek a felfogásnak, melyek szerint inkább a hasára, vagy a hátára kellene Marx urat fordítani. Ezek szerint az univerzalitás szempontjait nem általában az állam, hanem a technokraták képviselik, vagy egy másik változatban a vállalkozók osztálya. Megfelelően a felfogásbeli különbségeknek, a javallat vagy a technokraták, vagy a vállalkozók politikai szerepének maximalizálásában látja a sikeres gazdasági rendszerváltás kulcsát.

Az etatista piacosítás itt vázolt felfogásával szemben több alternatív megközelítés is kialakult az utóbbi években. Ezek közül az első az, amelyik pont a fordítottját javasolja annak, amit az előző megközelítés. Azaz azt, hogy csak akkor képzelhető el a súlyos társadalmi terhekkel járó gazdasági rendszerváltás ÉS a politikai stabilitás szempontjainak együttes érvényesítése, ha sikerül pozitív összegű játékká átalakítani a gazdaság főszereplőinek, s általában az államnak és a társadalomnak egymáshoz való viszonyát. Éppen a politikai kockázatok és a gazdasági tétek nagysága miatt — mondja ezt a megközelítés — csak az lehet a kulcsa az átalakulásnak, ha mindhárom szereplő megerősödik, erős képviseleteket hoz létre, s képviselőik tárgyalásos, megegyezéses politikáján keresztül harmonizálja az átalakulás gazdasági, szociális és politikai szempontjait. Ebben a megközelítésben a kormányzó erők feladata elsődlegesen az, hogy lehetőleg minél tágabb körben meghatározzák a megegyezéses politikába bevonandó kérdések körét, megteremtsék a megegyezéses politizálás politikai feltételeit a parlamentben képviselt pártokkal és a parlamenten kívüli érdekképviseletekkel kötött gazdasági és szociális paktumokkal, s létrehozzák azt az intézményi mezőt, melynek segítségével a gazdaság mikroszintjétől az összgazdasági szintig megegyezésekkel lehet szabályozni az átalakulással járó konfliktusokat.

A tárgyalásos piacosítás szociológiai támogatását az a szociológiai iskola biztosítja, amely szerint a kelet-európai társadalmak nem homogének, hanem igencsak differenciáltak, s az egyes társadalmi csoportok gazdasági, kulturális, kapcsolati és politikai tőkék sokszínűségével jellemezhetőek. Szó sincs tehát arról, mondanák ennek a megközelítésnek a képviselői, hogy a többség a vesztesek, s így automatikusan a piacosítás ellenfeleinek az oldalán lenne. A tét éppen az, hogy ne tegyenek ellenféllé olyan társadalmi csoportokat, melyek elvileg megtalálhatnák a helyüket az új gazdasági rendszerben, s segítsenek integrálni olyan csoportokat, melyeknek szűkösek a régi rendszerből hozott erőforrásai, tőkéi. Azaz a feladat nem az, hogy a társadalomtól és a politikától elszigetelt bürokraták felülről megvalósítsák, az állam erőszakmonopóliumára támaszkodva, a

külföldről hozott modelljeiket. A tárgyalásos piacosítás hívei szerint az állam ilyen típusú szerepe éppenhogy pusztító lenne, körülbelül olyan, mint amikor egy éjjeliőr részegen összevissza csapkod botjával a porcelángyárban. A mikro-, a mezo- és a makroszintű tárgyalási rendszerek kialakításának és a tárgyalásos megállapodásos gazdasági átalakításnak éppen az lenne a funkciója, hogy a meglévő erőforrások és tőkék minél kevésbé károsodjanak az átalakulás során, s úgy alakuljanak át, hogy egyszerre érvényesülhessenek az átalakítás folyamatában a gazdasági racionalitás és a politikai stabilitás szempontjai. A tárgyalásos piacosítás filozófiai támogatói azt mondanák, hogy Marx úr *Hegel* úrral együtt kisétálhat a képből kéz a kézben. Senki nem képviseli az univerzalitás szempontjait egyedül, minden szereplő partikuláris érdekekkel és szempontokkal lép be az átalakításba, s a feladat éppen olyan mechanizmusok létrehozása, melyek során a partikuláris szempontok és racionalitások összeegyeztetésére kísérlet történhet. Ez nem azt jelenti, hogy az államnak, illetve a mindenkori kormánynak ne lenne feladata általánosabb politikai és gazdasági szempontok megfogalmazása. Hanem azt, hogy az általánosabb gazdasági és politikai szempontok csak a parlamenten belül és azon kívül szervezett erőkkel folytatott érdekegyeztetések során dolgozódhatnak ki, s az átalakítás politikája nem eleve adott forgatókönyvre, hanem gazdasági és szociális paktumok, megegyezések sorozatára épülve alakul ki.

Itt végül egy harmadik megközelítést vázolnék, mely szintén az utóbbi években alakult ki, részben a latin-amerikai és más harmadik világbeli szegény kapitalizmusok és gyenge demokráciák tanulmányozása során, részben pedig a kelet-európai átalakítási politikák első kudarcai nyomán. Ez a megközelítés, bár normatív alapállását tekintve az éppen most vázolt második iskolával mutat rokonságot, azt mondja, hogy nincs általános recept a sikeres gazdasági átalakulásra. A régió egyes országai más és más előzményekkel, eltérő társadalmi szerkezettel, gazdasági intézményekkel, politikai felépítménnyel és kultúrával érkeztek az új rendszerbe, más és más a munkavállalók és a menedzserek belső differenciáltsága, szerveződési képessége az egyes országokban, igen eltérőek a gazdaság főszereplőinek egymáshoz való viszonyai stb. Emellett jelentősek az eltérések abban a tekintetben is, hogy a külső gazdasági és politikai feltételek, kapcsolatok mekkora játékteret hagynak az egyes országokban az átalakítási politikák számára. Azaz az egyes országok a külső és a belső korlátozó tényezők és erőforrások eltérő konstellációjával jellemezhetőek, s ezen eltérések ismeretében lehet csupán választ adni arra a kérdésre, hogy a munkavállalók, a munkáltatók és az állam milyen típusú viszonyai segíthetik leginkább a gazdasági átalakítás sikerességét. Azaz e szerint a megközelítés szerint először azt kell tanulmányozni, hogy a gazdaság főszereplői milyen erőforrásokkal, milyen egymás közötti viszonyokkal érkeztek az új rendszerbe, hogyan alakították egymáshoz való viszonyaikat az új kormányok politikái, ezek a viszonyok hogyan érintik a gazdasági racionalitás, illetve a szociális béke fenntarthatóságának feltételeit, s mindezek alapján lehet levonni következtetéseket, illetve megfogalmazni javaslatokat a „sto gyelaty" kérdésre.

Az alábbiakban a magyar helyzetre vonatkozóan fogalmaznék meg néhány hipotetikus választ az itt feltett kérdésekre, helyenként utalva olyan tényezőkre, melyek esetében jól tetten érhető a magyar helyzet eltérése a más kelet-európai országokban kialakult helyzettől. Itt nem térek ki a privátnak nevezett szektor belső sajátosságaira, s elsődlegesen az állami szektor viszonyaira koncentrálok, részben adatok hiánya miatt, részben pedig azért, mert a gazdasági kapcsolatok rendszerét ma még a (volt) állami szektor szereplői között kialakult viszonyok formálják elsődlegesen.

Munkavállalók, menedzserek és állami bürokraták az átalakulásban

Az előző rendszer a munkavállalók kooptálására és politikai semlegesítésére a gazdasági és nem gazdasági eszközök egy, az egész régióban egyedülállóan sajátos keverékét alkalmazta. A konszolidált Kádár-rendszerben a munkavállalók egyrészt beintegrálódtak a Politikai Bizottságtól a munkapadokig tartó alkurendszerbe, melyen keresztül periodikus béremelésekhez, növekvő szociális biztonsághoz, viszonylagos autonómiákhoz jutottak. Ez a paternalisztikus alkurendszer egészült ki az 1960-as évektől kezdve a hivatalos gazdaságon kívüli, majd az 1980-as években azon belüli piaci mechanizmusok és intézmények sorával, melyeket a rendszer először csak tolerált, később pedig tudatosan alkalmazott mind gazdasági, mind pedig politikai célokra. Ennek a vegyes rendszernek az eredménye egy társadalmilag igen differenciált munkavállalói réteg kialakulása volt. Míg a munkásosztálynak nevezett társadalmi csoport felső, mintegy tíz százaléka már a régi rendszerben elindult a vállalkozóvá válás útján, a többség a hivatalos gazdaságon belüli főállás s az azon kívüli piaci jellegű melléktevékenységek kombinálásával próbálta meg javítani a helyzetét. A skála alján pedig megmaradtak azok a csoportok, melyek nem rendelkeztek sem piacosítható erőforrásokkal, sem különlegesen fényes üzemen belüli alkupozícióval, s klasszikus bérmunkásként, érdekképviseletek nélkül hagyatkoztak a vállalatvezetők jóindulatára.

A belső differenciálódás és az atomizált érdekérvényesítési stratégiák együttes hatásaként a munkavállalók igen erős politikai megosztottsággal érkeztek az új rendszerbe. Míg a lengyel munkavállalói elit a rendszerváltás idején vagy a munkavállalói önkormányzatokban, vagy szakszervezetekben tevékenykedett, a magyar munkavállalói elit ekkor már új vállalkozási formák kidolgozásával volt elfoglalva. Emellett az „érdekvédelem" két stratégiája érhető tetten a rendszerváltás idején. Azok a csoportok, melyek megtehették, a második gazdaságban próbálták meg aktivitásuk fokozásával ellensúlyozni a válság növekvő gazdasági terheit, s míg például a lengyel munkavállalók jelentős rétege a „magán-KGST"-nek nevezett piacon próbálta meg *termékek értékesítésével* kiegészíteni jövedelmét, a jóval kedvezőbb helyzetben lévő magyar munkavállalók középrétege bécsi *bevásárlásokkal* igyekezett fenntartani fogyasztói pozícióit. A munkavállalók másik csoportja — a rosszabb pozícióban lévők elsődlegesen — ugyanakkor a vállalatvezetőkkel meglévő paternalista kapcsolatok intézményesítésétől remélte pozícióinak védelmét. A rendszerváltás előtti s azt követő években a tipikus sztrájkokat vagy a vállalati vezetők szervezték, vagy maguk is egy fronton voltak a munkavállalókkal. A rendszerváltás legnagyobb munkásdemonstrációja, a pécsi bányászok felvonulása élén nem kisebb személyiségek meneteltek, mint a megyei párttitkár, a SZOT főnöke és a bányák igazgatója.

Az itt jelzett gazdasági és politikai megosztottság igen jelentős mértékben korlátozta a munkavállalók érdekképviseleteinek megteremtését: a magyar munkavállalók kelet-európai összehasonlításban a legtöbb piaci intézménnyel s a leggyengébb és leginkább megosztott szakszervezetekkel érkeztek el a gazdasági rendszerváltás küszöbére, makroszinten nem rendelkeztek olyan szervezetekkel, melyekkel aktív részesei lehettek volna az átalakítási politika formálásának. A vállalatok szintjén pedig alkupozícióik igen labilis alapokon nyugodtak: részben a teljes foglalkoztatottság hatásán, részben pedig olyan, a régi gazdasági szisztémához köthető sajátosságokon, mint a vállalatok puha költségvetési korlátja, illetve a tipikus magyar vállalatokat körülvevő kaotikus, bürokra-

tikus viszonyok, melyek a vállalatvezetőket rákényszerítették a külön alkukra a legfontosabb munkavállalói csoportokkal.

A vállalati vezetők jóval kedvezőbb pozíciókat hoztak magukkal a régi rendszerből, elsődlegesen a Kádár-rendszerben betöltött kettős funkciójuk eredményeként. A menedzserek egyrészt a rendszer helyi politikai megbizottjai voltak, akiknek ebben a szerepükben az volt a fő feladatuk, hogy szállítsák azokat a „politikai javakat", amelyeket a pártállami bürokrácia akár gazdasági, akár politikai megfontolásból fontosnak ítélt. Másrészt — s ez sokáig kizárólagos magyar sajátosság volt — a vezetés egyben a gazdasági racionalitás érvényesítéséért felelős aktorokként is kezelte a vállalati vezetőket.

Politikai szerepükben a menedzserek tagjaivá váltak egy olyan paternalisztikus alkurendszernek, melyben az erőforrásokért folytatott harcokban alkupozícióikat elsődlegesen gazdaságon kívüli tényezők határozták meg. Ugyanakkor mint a gazdasági racionalitás letéteményesei mind nagyobb részt kaphattak a tulajdon feletti ellenőrzésből. Ellentmondásos funkcióik összhatásukban ráadásul inkább erősítették, mint gyengítették a vállalati vezetők pozícióit. A gazdasági racionalitás letéteményeseiként kiterjeszthették a tulajdon feletti ellenőrzésüket, s autonómiájuk növekedése javította „politikai szállítói" alkupozícióikat a politikai döntési rendszerben.

Mindez nem jelenti azt, hogy a politikai vezetés, illetve az állami bürokrácia viszonya a menedzserekhez nem lett volna ellentmondásoktól terhes. A *politikai egyensúlyért* és a társadalmi stabilitásért felelős pártállami szervek elemi érdekeit sértette a vállalatvezetők növekvő gazdasági autonómiája. Ugyanakkor a pártállami bürokráciának a *makrogazdasági racionalitásért,* illetve a gazdasági egyensúlyért felelős szervei a menedzserek gazdasági autonómiájának növelését szorgalmazták, s a vállalatvezetők politikai funkcióiban, illetve a nem gazdasági teljesítményeken alapuló alkupozícióiban látták a gazdasági bajok egyik fő forrását.

Gazdasági és szociális feszültségek váltakozóan erősítették meg a pártállami bürokrácia egyes szárnyait. A gazdasági feszültségek növekedése a bürokrácia technokratikus szárnyát erősítette; ilyen korszakokban kísérlet történt a menedzserek politikai alkupozícióinak meggyengítésére, egyidejűleg a vállalatvezetők gazdasági-tulajdonosi autonómiájának növelésével. Amikor a társadalmi feszültségek növekedésétől tartott inkább a vezetés, a fordított iránnyal kísérleteztek, javítva a menedzserek politikai alkupozícióját, csökkentve gazdasági autonómiájukat.

Az 1980-as évek növekvő gazdasági nehézségei gyakorlatilag paralizálták a pártállami bürokrácia eltérő racionalitásokat képviselő szárnyait. A növekvő gazdasági egyensúlytalanságtól való félelem mindinkább kiterjedt a vállalati vezetők gazdasági autonómiájára, s a rendszerváltás küszöbére a menedzserek gyakorlatilag magukénak tudhatják a tulajdon feletti rendelkezés összes fontosabb intézményi és jogi kellékét. Ugyanakkor a gazdasági egyensúly szempontjainak megerősödése messze nem erősítette meg annyira a pártállami technokrata szárnyat, hogy az képes legyen a menedzserek politikai alkupozícióinak jelentősebb csökkentésére. A gazdasági összeomlástól való félelemnél ugyanis a társadalmi feszültségek kirobbanásától való félelem volt nagyobb, s ez a félelem volt az, ami mindinkább konzerválta a menedzserek „politikai szállítói" funkcióit s egyben az erőforrások elosztásáért folytatott harcban elfoglalt alkupozícióikat. A rendszerváltás küszöbén nagyjából egy időben kerülnek be aktív nagyvállalati vezetők a politikai rendszer csúcsszerveibe, válnak politikai bizottsági taggá, s nagyjából ezzel egy

időben kezdődik meg az a „spontán privatizációnak" nevezett folyamat is, melynek során a vállalati vezetők először válnak az államinak nevezett tulajdon jog szerinti tulajdonosává.

A menedzserek tulajdonosi pozícióinak megerősödésében nem csupán a pártállami technokrata szárny megerősödése játszott szerepet, hanem a munkavállalók gyenge politikai pozíciói is. A tulajdonosi átalakulás útján talán a legfontosabb szerepet a vállalati önkormányzatok 1985-ös bevezetése játszotta. Hasonló intézményt néhány évvel korábban, illetve valamivel később Lengyelországban és Bulgáriában is bevezettek. Mindhárom helyen elvileg a munkavállalók gazdasági döntési jogköreinek kiterjesztését ígérte az új intézmény, s az is hasonlított a három országban, hogy kevésbé a munkástulajdonlásért való lelkesedés, mint inkább az állt az intézmény bevezetése mögött, hogy csökkentsék a vállalatok függését az állami bürokráciától. A hasonló mögöttes indítékok ellenére igencsak eltértek az egyes országokban a menedzserek, az állami bürokraták és a munkavállalók egymás közötti erőviszonyai az intézmény bevezetése során, s ezzel magyarázható, hogy a három országban más és más csoportok tudták a gyakorlatban érvényesíteni érdekeiket az önkormányzatokon keresztül.

Lengyelországban a Szolidarítás szakszervezet még ott bábáskodott az önkormányzatokról szóló törvény születésekor, s még a Szolidarítás betiltása után sem mertek a rezsim vezetői alapvetően változtatni a törvény tartalmán. Ennek köszönhetően a lengyel munkavállalók igen erős vállalaton belüli pozícióval érkeztek meg a rendszerváltás küszöbére. De a gyakorlatban az átalakulás az üzemi szinten a mai napig is az önkormányzatok, a szakszervezetek és a vállalati vezetők „szentháromságának" alkuiban valósul meg.

Bulgáriában mind a menedzserek, mind a munkavállalók gyenge pozícióban voltak a pártállami technokratákkal szemben a törvény bevezetésekor. Így, bár a törvény a rendszerváltás idejéig erősítette a munkavállalók vállalaton belüli pozícióit, jogaik egy részét még a munkavállalók „túlságos" megerősödése előtt elvették (vesd össze: „az állam adta, az állam elvette").

Végezetül *Magyarországon* a politikailag semlegesített munkavállalók nem rendelkeztek semmiféle befolyással az intézmény bevezetésére, s a törvény meghozatalának idejéig a vállalati vezetők voltak erős politikai pozícióban. Ennek megfelelően az önkormányzatok olyan formában kerültek bevezetésre, hogy az új intézmény, miközben nem gyengítette meg a vállalati vezetők pozícióit saját munkavállalóikkal szemben, megerősítette a menedzserek alkupozícióit az állami bürokráciával szemben.

A menedzserek gazdasági és politikai pozícióinak egyoldalú megerősödése mögött a vállalati vezetői rétegen belüli igen jelentős gazdasági és politikai differenciálódás állt. Az erős piaci és/vagy politikai pozícióban lévő menedzserek mind kevésbé látnak szövetségest a politikailag amúgy is gyenge munkavállalókban, s az évtized végén érdekképviseletükön, a Gazdasági Kamarán keresztül ők (is) szorgalmazói olyan sztrájktörvény bevezetésének, mely csak a vállalatok szintjén s csak rendkívüli esetekben engedélyezné a sztrájkot, s egyben meghagyná a menedzsereknek azt a jogot, hogy kizárják a munkahelyről azokat a munkásokat, akik mégis az érdekvédelem ezen módjára vetemednének. Ez az az időszak, amikor a gazdasági egyensúly helyreállításáért felelős pártállami technokraták egy súlyosabb társadalmi terhekkel járó stabilizációs program beindításáért szállnak síkra. Ha haloványan is, de felsejlik egy új „reformdiktatórikus" szövetség lehetősége, melyben mindinkább tulajdonossá váló menedzserekre, illetve a

pártállam technokratáira hárulna a gazdasági átalakítás ,,tiszta munkája", s a pártállam ,,ostorügyi" szerveire maradna a ,,szociális béke" fenntartásának ,,piszkos munkája".

A gyengébb piaci és/vagy politikai pozícióban lévő menedzserek ugyanakkor pont a fordított stratégia, a vállalatvezetők és a munkavállalók paternalista-populista szövetsége felé tapogatóznak, s sztrájkok, valamint tiltakozó akciók szervezésével próbálnak javítani elosztási pozícióikon.

A rendszerváltásban végül is egyik potenciális szövetség sem játszik szerepet. A pártállamot egyszerre paralizálta az évtized végére a félelem a gazdasági összeomlástól s a társadalmi feszültségek kirobbanásától. Míg az első nem kedvezett a protekcionista menedzserek és paternalista munkások piacellenes szövetségének, az utóbbi félelem nem kedvezett a reformdiktatúráról álmodó piacpárti szövetségnek.

A Kádár-rendszer végül is a maga által kreált viszonyok foglya maradt. Úgy akarta a gazdasági racionalitás szempontjait érvényesíteni a gazdaságban, hogy a piac autonóm szerepének nem hagyott teret, s az állami gazdaságtól elvárta, hogy folyamatosan biztosítsa a társadalom politikai semlegesítéséhez szükségesnek ítélt javakat. Egyben úgy akarta tevékenységében tükrözni, gazdasági és politikai döntéseiben reflektálni a társadalom preferenciáit, hogy közben hallani sem akart arról, hogy a társadalom a saját szervezetein keresztül fejezze ki tényleges akaratát. Végeredményében ez a politika egy alulról kontrollálhatatlan, felülről pedig átláthatatlan oligarchia létrejöttéhez vezetett, melyben az állami vállalatok vezetői mind erősebb gazdasági-tulajdonosi és politikai alkupozíciókhoz jutottak a megosztott és a gazdasági összeomlástól, valamint a társadalmi feszültségek kirobbanásától egyaránt félő és lebénult pártállami bürokráciával szemben.

A rendszerváltásban végül is az a koncepció játszotta a döntő szerepet, melyet a pártállam politikai reformerei s a rendszer politikai ellenzéke képviselhetett sikerrel a pártállam lebénultsága miatt. Szerintük a mindinkább dezintegrálódó pártállam nem rendelkezik SEM kellő politikai támogatottsággal, SEM kellő legitimitással, hogy a siker reményével hozzáláthatna a várhatóan nagy társadalmi költségekkel és feszültségekkel járó gazdasági átalakításhoz. A politikai reformerek, illetve az ellenzék közös álláspontja az volt, hogy először legitim politikai hatalmat és kellő politikai bázist kell teremteni, s a gazdasági rendszerváltáshoz csak ezt követően lehet hozzákezdeni.

A gazdaság főszereplői közötti viszonyok változásainak fenti vázlatos áttekintése nem érintette az intézményes kapcsolatokat. Ennek elsődlegesen az az oka, hogy a tárgyalt időszakban a szervezett és intézményesített kapcsolatok csupán minimális szerepet játszottak a munkavállalók, a menedzserek és a pártállami bürokrácia egymás közötti viszonyainak alakításában. Az előző rendszer egyik fontos sajátossága éppen az intézményesítettség hiánya volt a gazdasági kapcsolatokban. A gazdasági erőforrások elosztásában s az elosztás szabályainak módosításában az oligarchikus alkurendszer játszotta a döntő szerepet, s a hivatalos érdekképviseletek ebbe az alkurendszerbe simultak bele. Felülről elvárt funkciójuk az lett volna, hogy ,,kivigyék" a gazdasági alkukat a pártállami bürokráciából, s a gazdaság szereplői a pártállam vezetői számára áttekinthető terepen alkudozzanak, meghagyva a pártbürokráciának az ,,érdekek koordinátora" szerepkörét. Ezt a célt kellett volna szolgálnia a rendszerváltást megelőzően létrehozott Országos Érdekegyeztető Tanácsnak (OÉT), illetve annak a korporatív, elsődlegesen a gazdasági érdekképviseleteket tömörítő második parlamenti kamarának, melyet a valódi parlament pótlékaként tervezett létrehozni az agonizáló Kádár-rendszer. Az érdekképviseletek mindenekelőtt azért nem tudták ellátni a tőlük várt funkciókat, mert a minden lében kanál pártállam a felettük gyakorolt politikai kontrollról nem mondott le, s a gyakorlatban ott bábáskodott érdekeik ,,definiálásának" folyamatában. Ezzel magyarázható elsődlegesen az, hogy nem a politikacsinálás ,,ment ki" az érdekképviseletek és fórumaik színterére, hanem a pártállam nyomult be az érdekképviseleti rendszerbe, s azt végeredményben a Politikai Bizottságtól a munkapadokig tartó alkurendszer részévé tette.

Gazdasági kapcsolatok és demokrácia

A pártbürokrácia ellen azért jöhetett létre a technokratáktól a népnemzeti írókig, a demokratikus ellenzéktől a pártreformerekig terjedő alkalmi érdekszövetség a régi rendszer végóráiban, mert ezeket az igencsak eltérő demokrácia-felfogású és gazdasági filozófiájú csoportokat összekötötte az a meggyőződés, hogy a politikai állam megerősítése nélkül nincs kiút a válságból. Abban ugyan eltértek az alkalmi szövetség résztvevői, hogy milyen alkotmányos formákban, illetve milyen politikai erők szövetsége révén képzelték ezt a célt elérni — s ezek az eltérések döntő szerepet játszottak az átmenet során létrejövő frontvonalak és szövetségek alakításában —, abban azonban megegyeztek, hogy a politikai demokrácia kiterjesztése feltétele a politikai állam megerősítésének.

A gazdasági reform és a politikai demokrácia összefüggésével kapcsolatban a kezdetektől fogva két egymástól gyökeresen eltérő felfogás volt jelen a fent említett csoportokon belül, s inkább politikai habitusok és demokrácia-felfogások különbözőségéről beszélhetünk ebben az esetben, mint pártok, illetve politikai csoportosulások által megfogalmazott átfogó ideológiai eltérésről. Tömören talán úgy fogalmazhatnánk meg a két felfogás különbségét, hogy míg egyesek szerint a szabad választások által létrehozott kormány szükséges ÉS elégséges feltétele a politikai állam megerősítésének, addig a másik felfogást képviselők szerint a legitim hatalmi központ létrehozása csupán a szükséges feltétele annak, hogy az új politikai vezetés hozzáláthasson az állam politikai bázisának létrehozásához.

Az első felfogás képviselői zérus összegű játéknak fogták fel a politikai állam és a civil társadalom kapcsolatát, s abban látták a gazdasági reform sikerének zálogát, hogy a szabad választások után létrejövő kormány kizárólagos szerepet kapjon a gazdaság átalakításában, akár a civil társadalom gyengítése árán is. A második felfogás képviselői szerint a politikai állam ereje és a civil társadalom ereje között kölcsönviszony áll fenn, s ennek megfelelően úgy vélték, hogy a súlyos társadalmi terhekkel járó gazdasági reform csak akkor kombinálható a demokrácia fenntartásával, ha a politikai állam demokratizálása kiegészül a civil társadalom megerősítésével.

Az itt sematikusan vázolt két elképzelésből két különböző gazdasági átalakítási politika következik. Az elsőként említett felfogás erősen centralizált politikaformálást involvál, melynek során a reformok bevezetésének lehetőleg gyorsnak kell lennie, mindenesetre gyorsabbnak, mint amekkora a társadalom reakcióideje. Ez nagyjából fedi a bevezetőben etatista piacosításnak nevezett átalakítási politikát, s rokonságban áll a sokkterápiának nevezett gazdasági politikával, aminek — a klinikai nyelvnél maradva — feltétele a civil társadalom ,,anesztetizálása", politikai ,,elaltatása". A politikai állam szemszögéből nézve ez a típusú átalakítási politika erőteljes hatalomkoncentrációt feltételez, nem kizárva a latin-amerikai irodalomban ,,*decretismó*"-nak nevezett hatalom-

összpontosítás olyan extrém formáját, mely a dekrétumokkal kormányzás jogával ruházza fel az átalakítást vezénylő politikus(oka)t.

A másodikként említett felfogásban, mely a bevezetőben „tárgyalásos piacosítás" néven szerepelt, a politikai pártokkal és a parlamenten kívüli szervezett demokratikus erőkkel kötött gazdasági és szociális paktumok jelentik a gazdasági átalakítás sikerének kulcsát. A dél-amerikai kollégák által „*pactismó*"-nak nevezett átalakítási politika szerint a társadalom „elaltatása", politikai semlegesítése helyett az esetleg még gyenge civil társadalmi kezdemények megerősítése a feltétele a sikeres gazdasági átalakításnak.

A „pactismó"-nak az a fő hátránya, hogy jóval lassúbb, fokozatos reformokat tesz csak lehetővé, feltételez egy nem túl sürgető külső gazdasági környezetet, egy nem szélsőségesen leromlott belső gazdasági helyzetet, s a civil társadalom szervezettségének legalább minimális szintjét. A „decretismo" ezzel szemben gyors átalakítást ígér, igaz, azzal a potenciális hátránnyal, hogy igen hamar elvezethet egy olyan mértékű politikai bizalomvesztéshez, olyan politikai vákuum kialakulásához, melyben a demokratikus úton hatalomra került politikai vezetés legitimitását talán még nem kérdőjelezik meg, de a kormányzók politikai bázis hiányában a társadalommal „farkasszemezve", politikai és gazdasági konfliktusok tengerében kénytelenek elvergődni a következő választásokig.

Közép- és Kelet-Európában a politikai rendszerváltást követően, néhány kivételtől eltekintve, mindenütt a gyors etatista gazdasági átalakítással (lásd még: „nagy ugrás") kísérleteztek. Erre hajtotta a politikusokat a régió gazdaságainak leromlott állapota, a várt tömeges nyugati gazdasági segélyek elmaradása, a civil társadalmak gyengesége, s nem utolsósorban az újkapitalista etosznak az egész régiót belengő eufóriája. Magyarországon az MDF vezette koalíciós kormány fura, kevert átalakítási politikával indított, mely rokon volt a többivel etatizmusában, ugyanakkor nagymértékben különbözött azoktól fokozatosságában.

Az új kormány azzal kezdte tevékenységét, hogy a gazdasági átalakítás politikáját elszigetelte a parlamenttől, s nagy erővel nekilátott potenciális ellenfelei gazdasági és politikai semlegesítésének. A szabad választásokat követően megkötött MDF—SZDSZ paktum olyan alkotmányos berendezkedést eredményezett, mely a szilárd parlamenti többséggel rendelkező koalíció magánügyévé tette a négyéves kormányzás időszakára a gazdasági átalakítás politikáját, párosítva mindezt a „decretismó"-hoz hasonló erős kormányfői hatalom kialakításával. Ettől ugyanakkor még elképzelhető lett volna, hogy az alkotmányjogilag bebetonozott koalíciós kormány nyisson a parlamenti ellenzék felé, s megpróbáljon konszenzust kialakítani a gazdasági rendszerváltás alapkérdéseiben — a Fidesz által kezdeményezett magyar Moncloa-paktum erre elvileg lehetőséget adott volna —, erre azonban elsősorban rövid távú politikai megfontolások és főleg a taxisblokádot követő hatalmi elbizonytalanodás miatt nem került sor. Így a gyakorlatban a gazdasági rendszerváltás alapkérdéseiben való döntés olyan körbe szorult be, melyben a kisebb szerepet a koalíciót alkotó pártok egymás közötti alkui és csatározásai játsszák, s a döntő szerepet a kormányzati szakértői apparátusok és az állami bürokrácia különböző egységei közötti alkuk és konfliktusok.

Az állami bürokráciára alapozó etatista piacosítás második feltétele az volt, hogy a kormányzat átalakítsa a gazdaság főszereplői között a Kádár-rendszer utolsó évtizedében kialakult erőviszonyokat, ami a gyakorlatban egyrészt feltételezte a menedzserek gazdasági és politikai pozícióinak jelentős mértékű gyengítését, másrészt az amúgy is gyenge és megszokott munkavállalói érdekképviseletek megerősödésének megakadályozását.

A munkavállalói fronton az új munkaügyi kormányzat nagy lelkesedéssel látott hozzá sajátos feladata ellátásához. Az egyik első lépés az volt, hogy a kormányzat újraválasztatta a régi — a menedzsereknek kedvező — választási procedúrával a vállalati önkormányzatokat. Ennek nem az volt a célja, hogy megszilárdítása a vállalati vezetők tulajdonosi pozícióit a munkavállalókkal (és az állammal) szemben, hanem az, hogy elzárja annak az útját, hogy a magyar munkavállalók, lengyel kollégáikhoz hasonlóan, konkurensként léphessenek fel az állammal szemben a tulajdonosváltás során. Az ezt követő munkaügyi és gazdasági törvényhozás olyan jogszabályok együttesét eredményezte, melyek gyakorlatilag csak a „morgolódás jogát" hagyták meg a munkavállalóknak a vállalati átalakulás, tulajdonosváltás, le- és szétválás valamint csőd eseteire. Az új Munka Törvénykönyv mindemellett tovább erősítette a menedzserek pozícióit a munkavállalói érdekképviseletekkel szemben. A munkavállalók jogi úton való kirekesztése a gazdasági rendszerváltásból kiegészült az érdekképviseletek politikai gyengítésével és felülről (is) vezényelt megosztásával. Alaposan kihasználva a szakszervezetek belső megosztottságát, illetve vagyonügyi vitáit, a kormány ügyesen alkalmazta az oszd meg és uralkodj politikáját. A kormányzat szakszervezeti politikája, párosulva a munkavállalói érdekképviseletek szervezésének az előző részben említett szociológiai akadályaival, illetve a szakszervezeti vezetők rövid távú politizálásával, végeredményben a szakszervezetek makroszinten való politikai semlegesítését eredményezte — legalábbis a gazdasági rendszerváltás első három évében.

A vállalatok szintjén ugyanakkor nem csupán az új jogszabályok periferizálták a munkavállalókat, hanem azoknak a gazdasági tényezőknek — mindenekelőtt a teljes foglalkoztatásnak, illetve a vállalatok puha költségvetési korlátjának — az eltűnése is, amelyek az alapját képezték korábban a munkavállalók vállalaton belüli alkupozícióinak.

Az etatista piacosítás másik feltétele az állami vállalati vezetők gazdasági és politikai pozícióinak meggyengítése lett volna. Ezen a területen ugyanakkor szerényebbek a demokratikus kormány eredményei, legalábbis napjainkig. A hiba nem is a kormány elszántságában volt: ahogy jelentkeztek a munkavállalók politikai semlegesítésének első eredményei, a kormányzat nagy lelkesedéssel vetette bele magát az állam tulajdonosi jogainak visszaszerzésébe, a privatizálás állami ellenőrzés alá vonásába, a menedzserek politikai pozícióinak megingatásába s általában a gazdaság újraállamosításába.

A kisebb problémát az újraállamosítás „technikai" problémái jelentették: egyszerűen fizikailag lehetetlen az átalakulások, le- és kiválások, csődök ezreinek tényleges és hatékony bürokratikus ellenőrzése, ráadásul olyan helyzetben, melyben a legnagyobb szakértelemmel rendelkező állami bürokratákat, az állami tulajdont nagy erővel szívják át az újonnan alakuló vegyes vállalkozásokba s általában a magánszektorba.

Az igazi megtorpanást az okozta, hogy a koalíciós kormány szilárdnak hitt politikai bázisa röviddel a szabad választásokat követően gyors olvadásnak indult, s a kormány politikai elbizonytalanodása az adott helyzetben a már régről ismert félelmi politizáláshoz, s az ehhez kapcsolódó politikai és gazdasági mechanizmusok újraéledéséhez vezetett. Egyik oldalról megint látjuk a félelmet a gazdasági egyensúlytalanságtól, másik oldalról ismét megjelenik a félelem a társadalomtól, igaz, most kevésbé a konkrét konfliktusoktól vagy a társadalmi „robbanástól" való félelem, mint inkább rettegés a következő választásokon való elvérzéstől.

Ebben a helyzetben, ha nem is azzal a „vastörvényszerűséggel", mint a Kádár-rezsim idején, de ismét újratermelődött a menedzserek kettős, „gazdaságiracionalitás-

felelős" és politikai szállítói funkciója. Egyrészt az egyes vállalati vezetők pozíciói igencsak labilissá váltak az utóbbi három évben, s az állami bürokráciától való személyi függés igen erős újratermelődése zajlik a gazdaságban. Másrészt, nem utolsósorban éppen a személyes függőségi viszonyok megerősödésére alapozva, újratermelődött a menedzseri osztály részben tulajdonosi jogosítványokon, részben politikai alkupozíción alapuló kettős szerepköre. Azaz az állami bürokrácia viszonyát a menedzserekhez továbbra is gazdasági és gazdaságon kívüli elvárások keveredése alakítja, változóan előtérbe juttatva hol politikai, hol gazdasági természetű szempontokat, függően attól, hogy a politikusok melyik félelme az erősebb éppen: a társadalomtól, illetve a választási vereségtől, vagy a gazdasági destabilizálódástól való félelmük.

Igaz, a helyzet alapvetően különbözik a Kádár-rendszer utolsó évtizedétől abban, hogy az új rendszerben a kormányzó erők — éppen a demokrácia lehetőségeire alapozva — elvileg megkísérelhetnék politikai bázisuk megszilárdítását, átváltva az etatista piacosításról a tárgyalásos piacosítás politikájára, nyitva a parlamenti ellenzék, a szakszervezetek és a különböző civil társadalmi kezdeményezések felé. Ezt az utat azonban napjainkig elutasította a kormányzó koalíció, részben vezetőinek politikai habitusa miatt, részben pedig a koalíciót alkotó pártok közötti, illetve az azokon belüli konfliktusok kiéleződése miatt. Ezekben a konfliktusokban a parlamenti ellenzéknek s általában a civil társadalom kezdeményezéseinek jutott az a „mumus" szerep, ami „az ellenségem ellensége a barátom" elv alapján a koalíció összetartásához szolgáltat — kissé döglött — cementet.

A gazdasági kapcsolatok intézményesített része nagyjából a fentebb vázolt helyzetet képezi le. Alapvetően eltér az új rendszer a korábbitól abban, hogy adott az érdekképviseletek szabad szervezkedésének a lehetősége, s a munkavállalók rendelkeznek egy viszonylag liberális sztrájktörvénnyel. Az Országos Érdekegyeztető Tanács átalakult Érdekegyeztető Tanáccsá (ÉT), résztvevőinek száma megsokszorozódott. Új elem a Munkapiaci Tanácsok megjelenése — ezek osztják el munkapiaci problémák és aktorok között a foglalkoztatáspolitikára szánt szerény összegeket, s egyben ezek jelentik egy tárgyalásos-megegyezéses politizálás első előfutárát. Az ÉT formálisan a gazdasági és szociális törvényhozásban ad konzultációs lehetőséget a munkavállalói és a munkaadói érdekképviseletek számára, ezen felül pedig ez lenne a kormány, a szakszervezetek és a munkáltatók közötti makroszintű egyeztetés főruma. A gyakorlatban az ÉT leginkább azt a funkciót szolgálta a legutóbbi időkig, hogy a „szociális partnerek" s mindenekelőtt a kormányzat időben kipuhatolhassa a többi résztvevő szándékait, s még kellő időben megtehesse a szükségesnek ítélt ellenlépéseket. 1991 végétől, skandináv és osztrák mintára, bevezetésre került a féléves átfogó gazdasági és szociálpolitikai egyeztetések rendszere. Ez az intézmény 1992 végéig nem hozott áttörést a gazdasági kapcsolatok rendszerében.

Az 1992. novemberi gazdasági és szociális megállapodás, mely elsősorban a leginkább perifériára szorult csoportok részleges kompenzálását eredményezte — részben a sarokba szorított szakszervezetek közötti előzetes megállapodásnak, részben a kormányzaton belüli erőviszonyok éppen kedvező alakulásának köszönhetően —, ha bármilyen szerény mértékben is, de elmozdulást jelentett a korábbi holtpontról. Amennyiben a szakszervezeti konföderációk fenn tudják tartani az egymás közötti együttműködés törékeny minimumát, s képesek szakmai és helyi szintű érdekvédelmi akciókkal ütőképes bázisra szert tenni, akkor elképzelhető, hogy 1993-ban az ÉT lehet a tárgyalásos piacosítás felé való elindulás egyik fontos terepe. Ez nem pusztán azt tenné lehetővé, hogy lassuljon és megálljon a gazdaság visszaállamosításának a folyamata. A tárgyalásos politizálás kiterjesztése, s főleg a szakszervezetek alkupozícióinak megerősítése hatékony ellenszere lehetne a jobboldal által szervezett, menedzser- és általában nómenklatúraellenes populizmus térnyerésének, s gyengíthetné a protekcionista menedzserek és a paternalista munkások szövetségére alapozó szociális demagógia előretörését.

Megjelent a Társadalmi Szemle 1993. évi 2. számában

Eddigi tudományos tevékenység

Eddigi pályámon a politikai szociológia két területén folytattam viszonylag elmélyültebb kutatásokat. Az egyik a politikai közvetítő intézmények s ezen belül is az érdekképviseletek rendszerének, politikai szerepének a kutatása. A másik a politikai orientációk kérdőíves vizsgálata elsősorban a politikai stabilitás szemszögéből. Mindkét területen elsősorban a gazdasági-szociális és a politikai változások összefüggései álltak vizsgálódásaim középpontjában.

Az érdekképviseletek körében végzett kutatásaim során először a téma elméleti irodalmát dolgoztam fel, elsősorban a korporatizmus-elméletek kritikai elemzésén keresztül. Emellett több írásomban is foglalkoztam azzal a kérdéssel, hogy a stabil parlamenti demokráciákban milyen mintái alakultak ki az érdekképviseleteken keresztüli korporatív, valamint a pártokon alapuló parlamentáris politikacsinálási szinterek közötti együttműködésnek. Kutatásaim kapcsolódtak annak a 80-as évek elején aktivizálódó politizáló szociológusi körnek a tevékenységéhez, amely elméleti hátteret igyekezett biztosítani a politikai reformtörekvések számára. A saját területemen végzett elemzéseimmel elsősorban a magyarországi politikai reform-alternatívák értékeléséhez próbáltam meg hozzájárulni, de írásaimban foglalkoztam olyan kérdésekkel is, mint a sztrájktörvény problémái vagy az ipari kapcsolatok átalakulásának kérdései.

Az elméleti kérdések mellett a 80-as évek közepétől kezdve részletesebben is foglalkoztam a magyar érdekképviseleti rendszer empirikus vizsgálatával. Ezen a területen a magyar gazdasági érdekképviseleti rendszer 1948 utáni fejlődésének elemzésén keresztül a gazdasági reformkísérletek és az elvetélt politikai reformkísérletek kapcsolatát elemeztem több írásomban. A hazai gazdasági érdekképviseleti rendszer monografikus leírásán túlmenően azzal a kérdéssel is foglalkoztam, hogy a piac-szimuláló gazdasági mechanizmus hogyan függött össze a pluralizmus-szimuláló politikai rendszerrel, s a kettő együtt hogyan járult hozzá a pártállam végelgyengüléséhez.

A politikai rendszerváltás idején résztvevő megfigyelője voltam az ellenzék kialakulásának s az ellenzék, valamint az MSZMP vezetése közötti politikai tárgyalásoknak. David Starkkal közösen 1989 végén kutatást indítottunk a politikai rendszerváltáshoz vezető tárgyalásokról. Ennek keretében összegyűjtöttük az ellenzék stratégiai tárgyalásainak, valamint az ellenzék és az MSZMP közötti tárgyalásoknak az összes elérhető doku-

mentumát, s mintegy hatvan mélyinterjút készítettünk az ellenzék és az MSZMP vezetőivel, illetve szakértőivel. Tranzitológiai írásaimban részben a rendszerváltás politikai stratégiáival, részben a gazdasági rendszerváltás politikai problémáival foglalkoztam.

A politikai orientációk empirikus kutatásával a 80-as évek közepe óta foglalkozom. Ezen a területen arra törekedtem, hogy olyan adatbázist hozzak létre, amely lehetővé teszi a politikai attitűdök hazai változásainak idősoros elemzését nemzetközi összehasonlító keretben. Lázár Guyvel közösen 1985-ben készített felmérésünk elsőként nyújtott lehetőséget a magyarországi paternalista politikai orientációk leírására. Az 1985-ös felmérést 1989 márciusában ismételtük meg Simon Jánossal közösen, s azóta évente vizsgáljuk a politikához, a politikai intézményekhez, a demokráciához s a piacgazdasághoz való viszonyok változásait. 1989 elején elsőként — s egyben utolsóként is — egy reprezentatív mintán vizsgáltuk az MSZMP csúcsvezetőinek politikai attitűdjeit, s ugyanekkor felmérést készítettünk az új politikai elit, az állami nagyvállalatok vezetői és a vállalkozók politikai orientációiról is. Simon Jánossal közösen 1990 végén indítottuk el az első nemzetközi összehasonlító vizsgálatot arról, hogyan viszonyulnak a demokráciához és a kapitalizmushoz a régió állampolgárai. A politikai, valamint a gazdasági és szociális attitűdök alapelemeit vizsgáló kérdőívünket eddig tizenkét volt szocialista országban kérdezték le. Az általunk összegyűjtött adatok egy sor nemzetközi idősoros vizsgálatnak képezik az alapját. A politikai orientációk változásainak elemzésével foglalkozó írásaimban a paternalista politikai kultúra felbomlásával, illetve a demokráciával és a kapitalizmussal kapcsolatos attitűdök alakulásával foglalkozom.

Tudományos tervek

Rövid távú tervem az, hogy befejezzem az eddig összegyűjtött adatok alapján írandó-szerkesztendő két könyvemet. Az elsőt David Starkkal közösen írjuk a magyarországi politikai rendszerváltásról, ez a kötet várhatóan 1994-ben készül el. A másik kötetet Simon Jánossal és Samuel Barnesszel közösen szerkesztjük. Ez a kötet a demokráciával és a kapitalizmussal kapcsolatos attitűdök kelet-európai összehasonlító vizsgálatának adatait elemző írásokat foglalja össze, s várhatóan 1994 elejére áll össze. Ugyancsak a viszonylag rövid távú terveim között szerepel, hogy a korporatizmusról, illetve az érdekképviseletekről a rendszerváltás előtt, illetve azt követően keletkezett írásaimból kötetet állítsak össze.

Hosszabb távú terveim az eddig végzett kutatásaim folytatásai lennének. Az érdekképviseleti kutatások terén más kutatókkal együtt kezdeményezője voltam egy olyan összehasonlító vizsgálat megtervezésének, mely az állam, a szakszervezetek és a munkáltatók közötti makroszintű alkufolyamatokat vizsgálná, amennyiben ennek pénzügyi feltételeit meg tudjuk teremteni. Függetlenül ettől az összehasonlító vizsgálattól tervezem, hogy a téma néhány hazai szakértőjével együttműködve részt veszek az ipari kapcsolatok hazai kialakulásának és formálódásának kutatásában.

A politikai orientációk kutatása terén folytatni szeretném a politikai és a gazdasági-szociális attitűdök vizsgálatát, s a magyarországi standardizált kérdőívünk évi egyszeri lekérdezése mellett másokkal együttműködve szeretném megismételni a kelet-európai összehasonlító vizsgálatunkat is. Szeretnék egy kisebb kutatócsoportot is létrehozni, s nekilátni az eddig összegyűjtött adatok szisztematikus feldolgozásának.

Szelektív bibliográfia

Konszenzus és stabilitás. *Valóság,* 1983/11.

Korporatizmus-elméletek. *Medvetánc,* 1984/3-4.

Érdekképviseleti rendszerek és parlamentarizmus. *Szociológia,* 1987/2.

A többszólamú politikai rendszer felé. *Valóság,* 1987/5.

A centralizáció csapdája és a politikai rendszer reformalternatívái. *Medvetánc,* 1988/1.

Az érdekképviseleti monopóliumok alkonya. In: *Magyarország politikai évkönyve 1988.* Budapest 1989.

— T. RÉTI The rise and expected fall of functional corruption. In: R. NICK—M. PHILP—M. PINTO-DUSCHINSKY (eds.) *Political Corruption and Scandals.* Innovation VWGO Publishers, Vienna 1989.

The economic dilemmas of the transition to democracy. *Südost-Europa,* 1989.

—SIMON J. Poszt-paternalista orientációk Magyarországon. In: *Magyarország politikai évkönyve* 1989. Budapest 1990.

—I. BAJOMI A la recherche des clivages occultés — un conflit universitaire en Hongrie. In: *Actes de la Recherche en Sciences Sociales,* N. 86/87. Mars 1991.

—D. STARK Remaking the political field in Hungary: from the politics of confrontation to the politics of competition. In: I. BANAC (ed.) *Eastern Europe in Revolution.* Cornell University Press 1991.

Hungary's negotiated revolution. In: A. BOZOKI—A. KOROSSENYI—GY. SCHOEPFLIN (eds.) *Post-Communist Transition in Hungary.* Oxford University Press 1992.

Transformative politics: Social costs and social peace in East Central Europe. *Eastern European Politics and Societies,* Vol. 6. No. 1. Winter 1992.

—SIMON J. *Stabilitás és legitimitás a késő Kádár-rendszerben.* (Tanulmányok) T-Twins Kiadó, Budapest 1993. (megjel. alatt)

—J. SIMON The great transformation — Theoretical conceptions and public opinion on democracy and capitalism in Eastern Europe. In: GY. SZOBOSZLAI (ed.) *Flying Blind.* Institute of Political Science, Budapest 1993.

Cseh-Szombathy László

A családi értékek változása és ennek hatása a családi funkciók alakulására

A családszociológia egyik kiemelkedő alakjának, Reuben Hillnek és négy munkatársának *A család változása három generáció alatt* című könyve 1970-ben jelent meg, és a családok működésével kapcsolatban az egyik alapvető kérdésre adott választ.[1] Ez a kérdés úgy hangzik, hogy miért követik a gyerekek a szülői példákat saját családi életük kialakításában, megszervezésében. Mert sok tekintetben követik, mint azt Reuben Hill alapos vizsgálata bizonyította, de a mindennapi tapasztalatokból is tudjuk: annak ellenére, hogy az életkörülmények nagymértékben megváltoznak, új divatok terjednek el, mégis egy sor lényeges és lényegtelen szokás követésre talál. Így például a racionálisan gazdálkodó, a rendelkezésre álló kereteket célszerűen beosztó szülők gyermekei között nagyobb arányban fordulnak elő saját háztartásukat is így vezető férjek és feleségek, mint azok között, akiknek szülei a spontán kívánságoktól vezettetve nem sokat gondoltak a holnapra, még kevésbé a holnaputánra. Vagy: a szülők nevelési gyakorlatának következetességén vagy következetlenségén megnyilatkozik a velük szemben alkalmazott családi gyakorlat. Fogyasztás-preferenciák, ízlésbeli jellegzetességek, a családi konfliktusok kezelésénél jelentkező attitűdök mind hatása alatt állnak a szülői családban megélteknek.

A családi életben tapasztalható ezen kontinuitás magyarázatát Hill az utánzásban látta. Elfogadta azt a szocializációs modellt, amely szerint a gyermek számára meghatározó azoknak a magatartási mintáknak a megismerése és internalizálása, amelyeket azok a személyek tanúsítanak, akikhez érzelmileg erősen kötődik, akikkel azonosul. Ezek elsősorban a szülei. A szülők viselkedése kezdetben az egyetlen lehetséges válasz. Később is, amikor már sok más magatartásformával ismerkedik meg, bizonyos helyzetekben önkéntelenül is a szülőktől látott reagálás ugrik be elsőnek.

Nem vitatható a családok jellegzetességeinek generációkon keresztül jelentkező kontinuitása, és nem vethető el az utánzással való magyarázat sem. Viszont a változatlanság mellett tapasztaljuk a kísérletezést is, azt, amikor az új nemzedékhez tartozó családok viselkedése alapvető vonásaiban eltér a szülőkétől, ahol tehát a kora gyermekkori azonosulásból származó utánzás nem adhat magyarázatot, de még a szülők viselkedéséhez hasonló magatartások előfordulása esetén sem az egyedüli lehetséges magyarázat az, mely csupán az utánzásra hivatkozik. Különösen a nagy társadalmi átalakulások ideje az, amikor olyan magyarázó modellre van szükség, amely az emberi cselekvés alakításában a több dimenzióból érkező hatások együttes érvényesülésével számol, és viszonylag

[1] R. Hill—N. Foote—J. Aldous—R. Carlson—R. MacDonald: Family Development in Three Generations. Schenkman Publishing Co., Cambridge (Mass.) 1970.

nagy szabadságát fogadja el az egyénnek e hatások közepette arra nézve, hogy lehetőségei közül mit választ.

A családok alakulása és működése szempontjából ilyen nagy jelentőségű változások következtek be az 50-es évek második felétől fogva. Négy változást tekintek alapvetőnek. Az *első:* a lakosság életszínvonalának folyamatos, erőteljes emelkedése, amely a korábban csak a legfelső rétegek számára hozzáférhető fogyasztási lehetőségeket, életmódokat tett elérhetővé a többség számára, és a gazdálkodás egykori alapelvei váltak értelmetlenné a bőség közepette. A *második:* a nők kereső tevékenységének elterjedése s domináns formává válása. A *harmadik:* a születésszabályozás újabb, könnyen alkalmazható technikáinak elterjedése, míg a *negyedik:* a tömegkommunikáció behatolása a család mindennapi életébe és az a megnövekedett lehetőség, hogy a család új viselkedési modellekkel ismerkedjen meg. Mindezek a változások a fejlett kapitalista országokban és a volt szocialista országokban egyaránt jelentkeztek, ha időbeli eltéréssel és különböző erővel is.

Az életszínvonal emelkedése csökkentette a családnak mint fogyasztási egységnek a jelentőségét. A mindennapi fogyasztáshoz szükséges javak kínálatának bősége, ezen belül a közvetlen felhasználásra alkalmas, korábban csak hosszas házi munkával előállítható javak hozzáférhetősége, a legkülönbözőbb háztartási gépek elterjedése, a háztartási munkákat helyettesítő szolgáltatások széles skálája mind meggyengítette a családi életnek azt a motivációját, hogy az megkönnyíti az egyén életét a családi munkamegosztáson keresztül.

Nem veszi igénybe a háztartási munka a mai asszonyokat úgy, mint egykor anyjukat, több lehetőség adódik a háztartási szerepeknek más jellegű feladatok vállalásával való kombinálására. A legtöbb szükséglet kielégítése szempontjából az otthoni, családi fogyasztás csak egy lehetőség a sok közül.

A megnövekedett választási lehetőség hat a fogyasztási-gazdálkodási szemléletre, elvekre is. Egyre nőtt azoknak a háztartásoknak az aránya, amelyekben nem okozott többé problémát a különféle igények közötti összhang megteremtése, a kívánságok egyeztetése, a döntés az eltérő elképzelések valamelyike mellett. Mind több szükséglet esetében van mód arra, hogy az egyik családtag ezt, a másik amazt élvezze egy időben. Vonatkozik ez szinte mindenre, az élelmiszer-fogyasztástól a televíziónézésig egyaránt.

A bőség közepette veszített jelentőségéből a takarékosság. Ebben nagy szerepe volt a hitelre vásárlás gyakorlatának is, mely a nyugati világban általánosan elterjedt. A hetvenes évektől a volt szocialista országokban is terjedni kezdett a hitelre történő vásárlás azoknál a javaknál, amelyeket ezek az országok is nagy mennyiségben tudtak előállítani; azaz nem volt szükség takarékosságra. Az, hogy mennyire hozzászokott a jobb helyzetben levő réteg még a kelet-európai országokban is a pazarló gondolkodáshoz, megmutatkozik ezen réteg mostani panaszkodásának egyes formáiban, akkor, amikor a gazdasági rendszer átalakulásából adódó nehézségek a középrétegek eddigi fogyasztását is korlátozzák.

A gazdálkodásra ható változások együttesen lazábbá tették a családtagokat összefogó kötelékeket, gyengítették a családhoz tartozás motivációját, és értelmetlenné tettek számos olyan családi hagyományt, amelyek korábban az együvé tartozás érzésének fennmaradásában szerepet játszottak.

A nők családi kereteken kívül folytatott keresőtevékenysége a XX. század folyamán általánossá vált abban az értelemben, hogy kevés asszony van, aki férjhezmenetelét követően ne vállalna többé munkát életciklusának egyik vagy másik szakaszában. Míg a század elején a kereső nők többsége még mindenfelé hajadon családi állapotú volt, és a férj számára bizonyos fokig presztízskérdés volt, hogy feleségét, családját egyedül tudja eltartani, a század folyamán teljesen elfogadottá vált, hogy a még gyermektelen asszony munkát vállaljon, illetve a gyerekek növekedése során elérkezzék az az időpont, amikor az asszony ismét munkába állhat. További fontos változás volt a XX. században, hogy míg kezdetben a nők zöme szaktudás nélkül került munkahelyére, most a század végén sokkal nagyobb hányaduk rendelkezik képesítéssel. Ez a családi élet szempontjából azzal a következménnyel jár, hogy a karrierelképzelés a nőkre is jellemző: ők is úgy képzelik el életük alakulását, hogy a tanultakat hasznosítsák, és ezen a téren sikereket érjenek el.

Azt a változást, amely a családok struktúrájában annak következtében alakult ki, hogy a házas nők zöme is keresőmunkát végez — házasságának ideje alatt hosszabb vagy rövidebb ideig —, legjobban az a modell fejezi ki, amelyik a házastársak közötti múltbeli aszimmetrikus szerepmegosztást emeli ki, s ezzel szemben ma a szimmetrikus megosztást tekinti jellemzőnek.[2] Bár ez a szimmetria inkább csak cél, ideál, de a feléje való előrehaladás kétségtelen. Ez azt jelenti, hogy a családok fenntartásához szükséges javak előteremtéséhez, a családi jövedelem megszerzéséhez a feleségek mindinkább a férjükhöz közelítő arányban járulnak hozzá, viszont az otthoni feladatokba, elsősorban a gyerekek ellátásába, egyre erőteljesebben kapcsolódnak be a férjek (akiknek otthoni tevékenységét látva néhai nagyapjuk bizony elképedne).

A nők kereső tevékenységének általánossá válásával a házasságkötés női motivációja alapvetően megváltozott. A múltban, akár még a század első harmadában is, a férjhezmenetel volt a nők számára jövőjük biztosításának legfőbb eszköze. Ma az önálló kereset mellett a nők nagy része számára nem jelent anyagi nyereséget a házasságkötés, hiszen meg tudnak állni a maguk lábán is. Ez feltétlenül szerepet játszik a házasságkötés nélküli együttélések terjedésében, abban, hogy a nők nem érzik hátrányosnak a maguk számára, ha nem biztosítják jogi szerződéssel, az anyakönyvvezető előtt megkötött házassággal azt, hogy férjük szükség esetén eltartásukra kötelezhető, és a házasság tartama alatti jövedelme felerészben feleségét illeti. Hasonlóan szerepet játszik a női gazdasági függetlenülés a házasságoknak válással való befejezésében is: a házasságokat nem tartja többé össze az a kényszer, amely az egyik fél teljes kiszolgáltatottságából adódhat.

További, a családok struktúrájára és funkciójára nézve fontos következménye a nők magas foglalkoztatási arányának a csökkenő gyermekvállalási tendencia. Amikor a kereső munka végzését, egy foglalkozási pálya folytatását a gyerek születése szükségszerűen meg kell hogy szakítsa, és a kisgyermekek a továbbiakban is korlátozzák a szülők, de elsősorban az anya munkavállalását, akkor magától értetődő, hogy az asszonyok meggondolják, hogy hány gyermek megszülésére is vállalkoznak. Ebből következik a családtervezés gyakorlatának elterjedése, ami nemcsak a gyerekszám és ezzel a családnagyság korlátozásához vezet, hanem a gyermekek születésének olyan koncentrálásához, amely a családi életciklus hagyományos lefutását lényegesen megváltoztatja: megnöveli azt a szakaszát, amelyben a házaspárnak már nincsenek szocializációs feladatai, és gyermekeiknek a szülői családból való kiválása után magukra maradnak.

[2] M. Young—P. Willmott: The Symmetrical Family: A Study of Work and Leisure in the London Region. Routledge and Kegan Paul, London 1973.

A családtervezés végrehajtását nagymértékben megkönnyíti a születésszabályozás módszereinek fejlődése és elterjedése. Nem vitás, hogy a gyermekszüléseknek olyan mértékű csökkenésében, amely ma már a legtöbb európai országban a reprodukciót sem biztosítja, szerepet játszott a fogamzásgátló szerek elterjedése, de téves lenne az eszközökkel magyarázni a tendencia kialakulását. A családi élet változása terén — véleményem szerint — nagyobb szerepük volt e technikáknak a házasság előtti kapcsolatok jellegének megváltozásában: az ún. premaritális szexualitás elterjedésében és az ehhez kapcsolódó párkapcsolati formák, elsősorban az együttlakás nélküli, de a szexuális életen kívül egyéb aktivitásokra is kiterjedő közös élet, valamint a házasságkötés nélküli együttlakás intézményesülésében. Ezek a formák kezdetben a polgári szokások, gyakorlat elleni tiltakozásként születtek, proteszt magatartást fejeztek ki, de ma már intézményesültek, és nem beszélhetünk a „családról" többé anélkül, hogy ezekkel a formákkal ne foglalkozzunk.

A tömegkommunikáció nagy szerepével, de hatásának korlátaival is már hatalmas irodalom foglalkozott, és a megállapítások sokaságából néhány lényeges következtetést vonhatunk le arra nézve, hogy a családi életet miként befolyásolta. Először is, megállapíthatjuk az időmérleg-vizsgálatok eredményei alapján, hogy a családtagok szabad idejük jelentős hányadát a televízió előtt töltik, és a családi együttlét nagy része is a televíziós műsor együttes nézését jelenti. Ebből nem következik szükségszerűen, hogy a televízió kiszorítaná a családtagok közötti kommunikációt: intenzív vizsgálatok kimutatták, hogy a televíziós adás során látottak fokozhatják is a családtagok közötti interakciókat, új témát, szempontokat adva beszélgetésükhöz, az azonban vitathatatlan, hogy a családtagok mindennapi élete, egymással való kommunikációja a televízió hatása alatt áll. Ebben a hatásban benne foglaltatik a televízió által közvetített tartalom is, az új információké, az így megismert új lehetőségeké, a korábban még csak nem is hallott új magatartásformáké.

A televízióban látott új magatartásformák jelentősége nemcsak abban van, hogy egy konkrét viselkedés módjára adnak új ötletet, sugallnak új stílust, hanem hogy megindíthatnak egy gondolkodási folyamatot, amely az eddigi viselkedések értelmét teszi kérdésessé, és felveti, hogy tulajdonképpen miért és miként kellene életünket a továbbiakban vezetni, milyen kapcsolatokra kellene törekednünk. A család intézményének szempontjából tekintve ennek az intézménynek a célszerűsége, hasznossága, különféle formáinak indokoltsága, helyettesíthetősége válik kérdéssé.

Természetesen nemcsak a televízióban látottak indíthatják el az addig elfogadott gyakorlat és a mögötte rejlő elvek végiggondolását, hanem az olvasottak, a személyes érintkezések során hallottak, az új környezetben tapasztaltak is. A valóságban a különböző forrásokból származó hatások keverednek, és együttesen formálják véleményünket, ösztönöznek új álláspont kialakítására vagy erősítenek meg bennünket a korábbi felfogásunkban.

Amikor a családi formák és funkciók változását látjuk, ezekről beszélünk, nem elégedhetünk meg olyan magyarázatokkal, amelyek csak a családokat körülvevő környezetben bekövetkezett átalakulásokat veszik figyelembe, hanem számolnunk kell azokkal a tudatunkban lezajló folyamatokkal is, amelyeknek megindítói ugyan többnyire a külső hatások, de vannak öntörvényeik is: létrejöhetnek nem prognosztizálható szemléletek, a viselkedésben kifejeződő értékelések.

A családról folytatott vitákban gyakran találkozunk azzal az állásponttal, amely a családot magát életünk egyik alapvető értékének tekinti, olyannak, amelynek fenntartása, megőrzése egyéb irányú magatartásunkat is motiválja. Ez azt jelentheti, hogy például a családi közösségek érdekében lemondunk bizonyos egyéni igényeink kielégítéséről, nemzetszinten pedig, hogy a családok fenntartása, támogatása miatt úgy alakítjuk a gazdálkodást, hogy az más dimenziókban jelentkező érdekeket hátrébb helyez: például a művészetek támogatását.

A családot mint önálló értéket kezelő álláspontnak alaposabb vizsgálata rávilágít arra, hogy többnyire csak fedőfogalom a család, és mögötte valójában egyéb értékek vannak, amelyek érvényesülését várják az emberek a családtól. Így gyakran tapasztalhatjuk, hogy a családra való hivatkozás a tradicionális formák, magatartások védelmét szolgálja. Vannak, akik a családot mint a konzerválás eszközét fogják fel, és támogatásával, erősítésével azt remélik elérni, hogy a tekintélyelv váljék ismét az emberi kapcsolatok alapvető rendezőjévé, a kötelességtudat szorítsa háttérbe az egyéni érdeket, és visszafogottság, zárkózottság jellemezze a privátszféra kezelését. De jelképezheti a család az érzelmi intimitást is: egyesek a családban látják azt az intézményt, amely a legalkalmasabb arra, hogy keretet biztosítson az egymás iránti szolidaritás, az áldozatkészség, az önzetlen szeretet megnyilvánulásának, s mintegy ellentétét képezi a társadalmi munkamegosztás racionalitás és egyéni érdek vezette szerveződéseinek. Nem ritka az a felfogás sem, amely negatívumokat kapcsol a család fogalmához, mint a nőknek a férfiak által való kizsákmányolását, elnyomását, a gyerekek személyiségének eltorzítását a neveléssel, az emberi kapcsolatok leszűkítését, a bezártságot, és ezért ellene van a családot erősíteni kívánó politikának.

Ahhoz tehát, hogy vizsgálhassuk az értékeknek és azok változásának a családra gyakorolt hatását, szükséges, hogy felbontsuk azokat a gondolati konstrukciókat, amelyek sokszor mint értékek szerepelnek az elemzésekben, és tisztázzuk egyes elemeiket. Ezek az elemek magatartásunkat és emberi kapcsolatainkat jellemző vagy abból hiányzó olyan általános sajátosságok, amelyek tudatunkban önálló kategóriákként élnek, és rendszeres érvényesülésüket — avagy elkerülésüket — célnak tekintjük.

Ilyen értéknek tekintem a *racionalitást.* Az emberek egy része alapvetőnek tartja, hogy cselekedeteit a lehetőségek mérlegelése, a következmények végiggondolása irányítsa, és azokkal kíván együttműködni, akik hasonlóan cselekszenek, minek következtében viselkedésük kiszámítható. A családi kapcsolatok vizsgálatánál a „megbízható" jelzővel szoktuk illetni azok magatartását, akik a racionalitás követelményének rendszerint eleget tesznek. A racionalitás következménye az élet szervezésének bizonyos fokú tervszerűsége: egyes cselekedeteink nemcsak a pillanatnyi szükségletek valamilyen kielégítését célozzák, hanem tekintettel vagyunk a várható, a valószínűleg fellépő későbbi szükségletekre is, illetve a kielégítés távolabbi következményeire. De lehet érték az *irracionalitás* is. Vannak, akik béklyónak tekintik az állandó mérlegelést, a következmények figyelembevételét, és olyan életet kívánnak élni, amelyben a pillanatnyi vágyak a meghatározók. A döntő különbség a racionalitással szemben nem az ésszerűség elvből való elvetése, hanem a töprengés, a végiggondolás kiküszöbölése, a spontán reagálás az adott szituációban. A spontaneitást mint értéket hirdetők egyrészt arra hivatkoznak, hogy a racionalitás állandó érvényesítése korlátozza az emberi személyiség szabad kifejlődését, az önmegvalósulást, másrészt pedig a tervszerűség, a jövőre való gondolás hiábavalóságára utalnak: nem áll módunkban előre látni az elkövetkező helyzeteket, s ezért nem is tudunk azokra felkészülni. A családi élet esetében ennek a szemléletnek logikus követ-

kezménye az elkötelezettségek kerülése és olyan kapcsolatok kialakítása, amelyek könnyen megszakíthatók, ha többé nem felelnek meg a pillanatnyi igényeknek.

A spontaneitás tehát híveinek érvelésében erősen kapcsolódik egy másik értékhez, éspedig a bennünk rejlő képességek kifejtéséhez. Az a gondolat, hogy vannak adottságaink, amelyek különböző mértékben fejleszthetők ki, nem új keletű, és nem zárja ki a fejlesztés racionális, tervszerű módját. Ellentéte az a nézet, amely az egyén és a társadalom számára kívánatos magatartást a külső hatásoktól, azok átalakító erejétől várja. A középkori gondolkodás egyenesen a bennünk rejlő gonosz megtörését tekintette a nevelés céljának, és az új embernek a vallási tanítás, a hit megteremtésével való felépítését tűzte ki célul. A XX. századi szocializációs elméletek és az ezeket követő pedagógiai gyakorlat az adottságokat is elismerő, de a külső hatások fontosságát hangsúlyozó álláspontot képviselnek, amiből következik, hogy értékük a nevelés is.

A nevelés hagyományos formájához kapcsolódik a következő érték, a *tekintély,* de a tekintélynek mint a társadalmi viszonyok szabályozása egyik fontos elvének a hangoztatásával ma is sokszor találkozunk. A tekintély, az autoritás elfogadása mögött az a mindennapi tapasztalat áll, hogy ismételten szemben találjuk magunkat olyan helyzetekkel, amelyekben segítségünkre van, ha más, tapasztalatokkal rendelkező útbaigazít bennünket. Van azonban olyan eset, amikor a tekintélyt nem a nagyobb tudás alapozza meg, hanem a hatalmi helyzet. Ez jellemezte a hagyományos családi viszonyokat, amikor az apa-férj mondta ki a döntő szót mindenben. A tekintély hirdetése általában a fennálló viszonyok konzerválására való törekvéssel, a korábbi viszonyok visszaállításának vágyával párosul. Ellentéte a *teljes egyéni szabadság* gondolata, azon állapoté, amelyben nem kell tekintettel lenni semmiféle tekintélyre, hanem mód van a tetszés szerinti döntésre, választásra. A család esetében ez a szabadság a családtagoknak egymástól való nagy függetlenségében fejeződhet ki. Ezt a függetlenséget nemcsak valamely családtag autoritása korlátozhatja, hanem egy másik érték is, a *szolidaritás.*

Annak, hogy magatartásunkat ne csak saját érdekeink, vágyaink irányítsák, hanem figyelemmel legyünk embertársainkra is, többféle filozófiai megalapozottságú ideológiája van. Nálunk a két legjelentősebb ezek közül a keresztény tan és a szocialista eszmerendszer. Mind a kettő azt kívánja híveitől, hogy rendeljék alá egyéni törekvéseiket a közösség, a többiek érdekeinek. Mind a két ideológia nevében kegyetlen kényszerítéseket alkalmaztak a történelem folyamán, de ez nem érvényteleníthetí magának a szolidaritás gondolatának pozitív tartalmát.

A családi életre elsősorban a keresztény szolidaritásfelfogás hatott és hat ma is. Itt a mások figyelembevételével, az áldozathozatal, a szeretet érzelmével fonódik egybe. Az ,,egymást szeressétek" parancsolat az érzelmi kötődést teszi előre, de jelenti a másikkal való azonosulást is, gondjaiban-bajaiban való osztozást és azt a követelményt, hogy saját kényelmünkről, egyéni igényeink kielégítéséről lemondva tegyünk meg mindent a másik nyomasztó állapotának megszüntetésére. A keresztény szolidaritásgondolat alapján válnak a házastársak egymás házasfelévé, azaz megszűnik egymástól független önállóságuk, és eggyé lesznek vágyakban, gondolatban, cselekedetben.

A szolidaritást ugyan nem zárja ki, de sokak értelmezésében mégis annak ellentéte az *individualizmus.* Ez az érték abban jelöli meg az emberi lét értelmét, hogy minél nagyobb mértékben tudjunk függetlenedni másoktól úgy, hogy ne okozzon válságot életünkben akárkinek is a viselkedése. Ez elsősorban azt jelenti, hogy nem számolunk mások szolidaritásával irányunkban, de a gondolat következetes végigvezetése magával vonja azt is, hogy magunkat sem érezzük felelősnek mások irányában.

Az individualizmus elve alapján kialakított családi kapcsolatokkal elég gyakran találkozhatunk, de ezekben általában a partnerek nem deklarálták kezdettől fogva az individualista célokat, hanem a szolidaritás princípiumán keletkezett házasságban változik meg a házastársak viszonya úgy, hogy már nem köti össze őket az áldozatos szeretet érzése, és viszonyuk inkább az egymás iránti semlegesség-közöny mellett marad fenn. A XX. század második felében születtek meg azok a házassági modellek, amelyek azt jelölték célul, hogy a partnerek közötti kapcsolat kezdettől fogva az egyéni szabadság maximális biztosításával működjék. A legismertebb ilyen modell a nyitott házasság koncepciója.

A nyitott házasság elnevezésben szereplő nyitott kifejezés elsősorban a családtagoknak arra a jogára vonatkozik, hogy a családon kívüli személyekkel ugyanolyan intenzitású, értékű kapcsolatokat teremtsenek, mint a családtagokkal. Van azonban a család vonatkozásában a *nyitottságnak* másik értelme is, és kezelhető önálló értékként, éppen úgy, mint ellentéte, a *zártság.*

A szociológia egyik központi problémája az, hogy a társadalomban való interakcióink során szerepeket töltünk be, és viselkedésünket úgy alakítjuk, hogy az leginkább megfeleljen azoknak az elképzeléseknek, amelyek e szerepekről a társadalomban kialakultak, és amelyeket mi is megtanultunk. Nem sok helye van annak, hogy egyéni érzéseinket, gondolatainkat kifejezzük a másokkal kialakított viszonyainkban; ha mégis sor kerül ilyenre, a másik fél rendszerint zavarban is van, hogy mit is válaszoljon, s rossz néven is veszi, hogy a kitárulkozással kellemetlen helyzetbe hozták.

Más a helyzet a családi kapcsolatokban, ahol éppen az előbb említett szolidaritással összefüggésben vágyódhatunk arra, hogy a társunk, a gyerekünk, a szülőnk előtt kiönthessük a szívünket, minden gátlás nélkül, és ugyanígy együttérzéssel fogadjuk a másik fél kitárulkozását is, nemcsak elviselve azt, hanem inkább pozitívan értelmezve, hogy kitüntet bennünket a bizalmával. A nyitottság eredménye az a kapcsolat, amelyet intimnek szoktunk nevezni.

A nyitottság veszélyekkel is jár, önmagunk lemeztelenítésével kiszolgáltatjuk magunkat hallgatónknak, rajta múlik, hogy visszaél-e bizalmunkkal vagy sem. Ez megtörténhet azonnal, de évek múltán is. A felbomló házasságoknál tapasztalható, hogy az egymástól elhidegült partnerek gyakran felhasználják egymás ellen azokat a ,,titkokat", amelyeknek a kapcsolat virágzása idején jutottak birtokába. Ilyen tapasztalatok vagy közvetett ismeretek alapján vannak, akik a nyitottság helyett a zártságot tekintik olyan értéknek, amelynek érvényesítése biztonságot nyújt nem várt érzelmi konfliktusokkal szemben.

A zártságra való törekvés megtalálható a XX. század végi házasságok egy részénél is, de hasonlóképpen jellemezte a hagyományos tekintélyelvre épült családokat. Ezeket a szerepeket a társadalmi szokások nagyon határozottan előírták, és az ezekhez való alkalmazkodást várták el a családtagok is egymástól. Nem volt hely ,,érzelgősségre", mint azt a történeti regényekben olvashatjuk: mindenkinek magának kellett rendeznie belső konfliktusait.

A *biztonság* mint érték nemcsak az érzelmi viharokkal kapcsolatban merül fel mint kívánatos állapot, hanem a megélhetés tekintetében is. Elsősorban azok szokták a

biztonságot nagyra becsülni, akik életük bizonyos szakaszában állandóan veszélyeztetve érzik magukat, akár a teljes fizikai megsemmisítéstől reszketve, akár a nyomornak, a lesüllyedésnek kitéve. Ebben az állapotban, de már jobb körülmények között is, uralkodó értékké válhat a bizonytalanságtól, instabilitástól való mentesség, az a tudat, hogy nem kell egyik napról a másikra szorongva várni, hogy mi lesz, hogy az elfogadható körülmények állandóak. A biztonság nem igényli az optimális helyzetet, többnyire megalkuvást is megenged annak érdekében, hogy elkerülhető legyen a legrosszabb.

Az elmúlt évszázadokban a biztonság nagy szerepet játszott a családok életében. Már a házasságok megkötésénél, a párválasztásnál is elsődleges kérdés volt, hogy az így keletkező család milyen biztonságot nyújt tagjainak, különösen az önálló jövedelemmel nem rendelkező feleségnek. De a biztonság fontos helyet foglalt el a gyerekek szempontjából is: a családra hárult minden vonatkozásban azon feltételek kialakítása és fenntartása, amelyek között a gyerekek szellemi és testi fejlődése zavartalanul mehetett végbe. Sok minden változott a külső körülmények átalakulása következtében, de a családon belüli biztonság változatlanul fontos maradt. Elsősorban a gyermeklélektan eredményei adtak új értelmet a családi biztonságnak a gyermek személyiségének fejlődésében, de a deviáns magatartások vizsgálatai a felnőttek esetében is kimutatták, hogy a zavarokban jelentős mértékben közrejátszanak a családban fellelhető bizonytalanságok.

Van azonban olyan felfogás is, amely a túlzott biztonságot negatívan értelmezi, mint amely a kockázatvállalást, a kezdeményezést gátolja. *Vele szemben a kísérletezés, az újítás* a kívánatos, mert ez segíti a személyiség rejtett értékeinek kifejtését, a teljes önmegvalósítást. Ennek a kísérletezésnek egyik fő színtere a család, ahol a családtagok az újabb és újabb külső hatásokra változtathatnak egymással való kapcsolatuk kialakított rutinján, a család külső érintkezéseinek, függésének rendszerén.

Végezetül értéknek tekintik az emberek a *külső elismerést, presztízst.* Önmagunkról alkotott képünk erősen függ attól, hogy a társadalomban milyen jelzéseket kapunk, a jelzések mennyiben erősítik meg azt az elképzelést, amelyet önmagunkról alkottunk, amelyet szeretnénk elfogadtatni a világgal. Általában a pozitív vonásokat hangsúlyozzuk, azokat szeretnénk elismertetni, és megelégedettség tölt el bennünket, ha a visszajelzések azt mutatják, hogy a velünk kapcsolatban állók elismerik ezeket a tulajdonságainkat, és kedvező képük van rólunk, tekintélyünk van előttük. Az elismerés, a presztízs ebben az értelemben más, mint az autoritás; nem fejez ki hatalmi relációt, hanem csupán kommunikációs tartalmat, amelynek azonban nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk, mint a mérhető haszonnal járó pozícióba jutásnak.

A család esetében a presztízs mint érték kétféleképpen is befolyásolhatja a magatartást. Az egyik az, amikor a család egészének mint közösségnek a presztízséről van szó, a másik pedig, amikor az egyes családtagoknak egymás előtti presztízséről beszélünk. Az előbbi kihatással lehet mindazon családi funkciók kifejezési módjára, amelyekről a külső világ, a környezet értesül, és amelyek alapján a családot megbecsüli vagy megszólója. A „mit szólnak az emberek?" szemponttól egy család sem tudja magát elhatárolni, bármilyen magabiztos legyen is. Befolyásolja ez a családi fogyasztást, a család részvételét különböző társadalmi tevékenységekben, de a családtagok közötti viszonyt is, különösen annak külső megnyilvánulásait. A presztízs másik, családon belüli szerepe pedig abban áll, hogy a tagok egymástól milyen megerősítő jelzéseket kapnak arra nézve, hogy mennyiben értenek velük egyet a többiek, hogy mennyiben viselkednek a szerepükből adódó elvárásoknak megfelelően a többiek megítélése szerint.

Egy család sem tudja teljesen függetleníteni magát a külvilág megítélésétől, de abban lényeges eltérések vannak, hogy kik azok, akiknek a véleménye számít. Gyakran az általánosan elfogadott elvek szerinti megítélést a leghatározottabban megvetők azok, akik legerősebben függnek a külső minősítéstől: az általánosan elfogadott nézeteket hozzájuk hasonlóan elutasítók véleményétől. Hangoztatott ideológiájuk a társadalmi *konvenciók elutasítása,* és előszeretettel tanúsítanak olyan magatartást, mely a korábban kialakult elvek, szokások szerint élők körében megütközést, zavart kelt. Ideáljuk a mások véleményétől független ember, akit csak a saját ítélete kormányoz, és önbizalma nem szorul mások helyeslő visszajelzéseire.

A felsorolt hét értékpár sokféle kombinációban található meg a XX. század végi családoknál világszerte. Az egyik érték választása nem szükségképpen vonja maga után más értékek előnybe helyezését is, és a következetlen, egymásnak ellenmondó értékek együttes szereplése sem kizárt. A jelenlegi családi viszonyok egyik fő jellegzetessége az, hogy sokféle családideológia fellelhető egymás mellett, mégpedig nem úgy, hogy a különbségek kizárólag generációk mentén lennének elkülöníthetők: ellentétes családelképzelések megtalálhatók egy generáción belül is.

Kétségtelen viszont az is, hogy a korábbi időkkel való összehasonlítás szempontjából kiemelkedő szerepet játszik az ún. posztmodern ideológia. Az ebben megjelenő értékeket jelentős tömegek vallják, és a családi életben való megvalósításuk olyan változásokat hozott az egyes országok családjainak összetételében, működésében, amelyek statisztikai mutatók segítségével is leírhatók, elemezhetők.

A posztmodern szemlélet egyik sarkalatos pontja, hogy nem hisz már az emberi ráció diadalában, mint azt a megelőző két évszázad embereinek többsége tette. Ennek az időszaknak a történelmi eseményei sokszor nemcsak előre kiszámíthatatlanok voltak, hanem ellentétesek minden logikával. És ez a kiszámíthatatlanság nemcsak a világ eseményeire vonatkozik, hanem a legkisebb társadalmi egység, a család életére is, egyszerűen azért, mert mi magunk is kiszámíthatatlanok vagyunk. Senki sem tudja előre megmondani, hogy milyen érzelmekkel viseltetik egy másik emberrel szemben egy bizonyos idő elteltével, mit tekint majd akkor fontosnak, milyen célokat helyez előtérbe. Nincs tehát értelme tervezgetni: a tervek csak megkötnek bennünket abban, hogy újonnan alakuló kívánságainknak megfelelően cselekedjünk. Kövessük ezért tudatosan mindenkor az akkor jelentkező vágyainkat, cselekedjünk spontán.

A fenti gondolatmenet logikus következménye a hagyományos család intézményének elutasítása. Miként lehet ugyanis holtomiglan-holtodiglan kötelezettséget vállalni a házasságkötéssel, ha nem tudom, hogy miként alakulnak érzelmeim holnap, és ha nem akarom magam korlátozni, vágyaimat visszafogni egy könnyelmű ígéret miatt? Helyesebb, ha nem is ígérek semmit a jövőt illetőleg, hanem csak olyan párkapcsolatokba megyek bele, amelyek bármikor megszüntethetők.

Ilyenek a házasságkötés nélküli együttélés különböző formái, amelyek először Svédországban és Dániában váltak népszerűvé, majd egész Nyugat-Európában elterjedtek, de ma már számottevőek az egykori szocialista országokban is. Az 1960-as évek végén mint a hagyományos „polgári" család elleni tiltakozás formái jelentek meg, de idővel maguk is intézményesültek, divattá váltak. Nagyfokú elterjedtségükből azonban nem lehet biztosan következtetni arra, hogy ugyanilyen széles körű lenne a mögöttes ideológiával való azonosulás is.

Ebből következik, hogy a presztízs kérdésében egyáltalán nem biztos, hogy a há-

zasságkötés nélkül együtt élők jobban függetlenítették volna magukat attól, hogy mit szólnak az emberek, mint szüleik vagy nagyszüleik. Inkább arra gondolhatunk, hogy megváltozott a mértékadók köre. Nem a szülők, nagyszülők azok, akiknek a megítélése számít, nem is a hivatalos és félhivatalos fórumoké, hanem a hasonló korúakból álló baráti köré. Ennek helyeslése vagy helytelenítése az irányadó. Közülük kerülnek ki az új, megfellebbezhetetlen tekintélyek is, akiknek közvetlen beleszólása barátaik partnerkapcsolataiba sokszor nagyobb kontrollt jelent, kevesebb szabadságot enged, mint a korábbi idők személytelenebben működő intézményei, például az egyházak.

Logikusan kapcsolódik a spontaneitás értékének meghirdetéséhez az önkifejezés fontosságának hangoztatása. A spontaneitásnak az adja meg a jogosultságot, ha feltételezzük, hogy az újonnan felmerülő vágyakban személyiségünk addig rejtett rétegei kerülnek napvilágra, és egy olyan folyamat részei, mely a bennünk rejlő lehetőségeket valósítja meg.

Az önkifejezésnek mint értéknek szerepe van a családi nevelésben is. Itt a következménye az a gyakorlat kell hogy legyen, mely nem kívánja korlátozni a gyereket, hanem csak keretet biztosít számára, melyben az szabadon kísérletezik. A permisszivitás ugyan már jóval a posztmodern ideológia fellépte előtt elterjedt mint gyermeknevelési elv, de most kerül összhangba a családra vonatkozó egyéb elvekkel.

De lesznek-e a posztmodern társadalomban gyerekek, akiket permisszíven kell nevelni? A kiszámíthatatlanság elvének elfogadása ugyanis szükségszerűen kihatással kell hogy legyen a gyermekvállalásra is. Ha nem tudom, hogy partneremmel való kapcsolatom miként alakul a jövőben, akkor kockázatos gyermeket szülni, aki maga is nagy rejtély, és mindenképpen korlátozza a szülők szabadságát. Ennek a logikának megfelelően egyes országokban megfigyelhető azon tartós párkapcsolatokban élők növekvő száma, akik tudatosan nem akarnak gyereket, így különösen Németországban. A születések számának csökkenését korábban elsősorban az magyarázta, hogy csak az első gyerekek születtek meg biztosan a családokban, a második gyerekek elmaradtak, a továbbiak pedig még inkább; a jövőben — a jelenlegi tendenciák fennmaradása esetén — az első gyerekek megszületésére sem lehet már biztosan számítani.

A családon belüli kapcsolatokat a posztmodern ideológia mellett az egyéni szabadság minél erőteljesebb megőrzése és az egymástól való függetlenség jellemzi. Kérdés, hogy ez miként hat a családtagok közötti szolidaritásra, és milyen intimitást enged meg. Az idevonatkozó legnépszerűbb mű, az O'Neill-pár könyve a nyitott házasságról[3] azt ígérte, hogy éppen a teljes függetlenség biztosítja az egymás iránti szeretetet, az azonosulást, a teljes, gátlások nélküli intimitást. A nyitott házasságokkal kapcsolatos tapasztalatok viszont inkább azt a logikus következtetést támasztják alá, hogy az egymással szemben függetlenségre törekvés csak korlátozott szolidaritást és azonosulást enged a másik irányában, hiszen a teljes szolidaritás szükségszerűen áldozatokat is kívánhat, az önkifejezést akadályozó magatartást a másik érdekében. Célszerűtlen ezen gondolatrendszerben a teljes kitárulkozás is, hiszen a jövő bizonytalan, és a másik fél visszaélhet a partnertől kapott intim információkkal. A nyitott házasság mellett a logikus a távolságtartás a partnerrel szemben, és ez a veszélytelenebb a szülő-gyermek viszonyban is.

[3] Nena O'Neill—George O'Neille: Open Marriage: a New Life Style for Couples. M. Evans and Co., New York 1972.

Azokban az országokban, ahol információkkal rendelkeznek a házasság nélküli együttélések alakulásáról is, ezek az adatok azt mutatják, hogy ezen együttélési formák instabilitása nagyobb, mint a törvényes házasságoké.[4] Ez várható is annak alapján, hogy ezt a formát az emberek azzal az ideológiával választják, hogy nem kötelezik el magukat hosszabb távon. Nem igazolódik viszont az a remény, hogy a merev formák nélkül az együttélések harmonikusabban alakulnának, mint akkor, ha külső szabályokat kell követni. A válásoknak, a törvényes házasságok felbontásának egyre növekvő aránya pedig feltehetően összefüggésben van azzal, hogy a házasságban élők között is terjednek a posztmodern értékek, melyek az új élmények keresését részesítik előnyben az egymás iránti elkötelezettséggel és felelősséggel szemben.

A házasságon kívüli együttélések, a válások és az alacsony születési szám terjedése az utolsó 20—25 év alatt nem magyarázható anélkül, hogy a fentiekben jellemzett értékváltással ne számoljunk. Hangsúlyozni szeretném ismét, hogy az értékek megváltozása nem jellemzi a népesség egészét, még csak a fiatalabb nemzedékeket sem egységesen, de jelentős csoportok magatartását befolyásolja. Hatásuk csak analitikusan, egy modellben különíthető el a többi társadalmi folyamat befolyásától, de az értékek alakulásának van saját autonómiája. Éppen ezért elképzelhető, hogy az elkövetkező években változás zajlik majd le ezen a téren, amely a család intézményére és annak működésére is kihat. Nem mellőzhetők így a családpolitikában sem a családi elképzelésekre, értékekre hatni kívánó lépések sem, de ezektől eredményt csak akkor lehet várni, ha tisztában vagyunk a tudatformálás bonyolultságával, és nem reménykedünk abban, hogy direkt akciókkal — egysíkú propagandával, az iskolákban katedráról hirdetett elvekkel, szigorú törvényekkel — eredményt érhetünk el.

[4] I. Trost: Unmarried Cohabitation. Vasteras International Library 1980.

Megjelent a Társas kapcsolatok című tanulmánykötetben (Szerk. Utasi Á., Gondolat 1991).

Szociológiai vonatkozású tevékenysége

Szociológiai tanulmányai 1946 szeptemberében vették kezdetüket a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen, Szalai Sándor professzor Társadalomtudományi Intézetében, amelynek 1949 februárjáig volt tagja. A Társadalomtudományi Intézetben részt vett az intézet empirikus kutatásaiban, a Láng gyári életmódvizsgálatban és a Technológia tanulói a jövőjükre vonatkozó elképzeléseinek vizsgálatában.

Legközelebb 1962-ben nyílt alkalma szociológiai jellegű vizsgálatot végezni. Mint a Központi Statisztikai Hivatal Népességstatisztikai Főosztályának munkatársa felvételt hajtott végre a megelőző hónapokban öngyilkosságot elkövetők családtagjai és volt munkatársai körében, és az ezekre vonatkozó információkat a hivatalnak az öngyilkosokkal foglalkozó rendszeres adatgyűjtési eredményeivel együtt elemezte. Az eredményeknek a

Demográfiá-ban megjelent publikációja kiindulási pontja lett a hazai devianciakutatásoknak.

1965—1970-ben közreműködött a nemzetközi időmérleg-vizsgálat munkáiban, először a magyarországi felvétel előkészítésében, majd az eredmények publikálásának szerkesztésében.

1968-ban jelent meg A szociológiai felvétel módszerei *című, Ferge Zsuzsával közösen szerkesztett tanulmánygyűjteményük, amely az első módszertani kézikönyv volt magyar nyelven, és egy ideig fontos eszköze volt a hazai önképzésnek, majd a szervezett szociológiai oktatásnak.*

A deviáns magatartások kutatása mellett az öregedés társadalmi vonatkozásainak terén folytatott kezdeményező munkát. Az általa szervezett és irányított négy felvétel közül a legjelentősebb az 1969. évi volt, mely egy amerikai-angol-dán vizsgálathoz kapcsolódott, és így a nemzetközi összehasonlítást is elősegítette e témában.

1970-ben közreműködött a Központi Statisztikai Hivatal Társadalomstatisztikai Főosztályának megszervezésében, melynek öt éven át helyettes vezetője volt. A főosztály az MTA Szociológiai Kutató Intézete mellett az empirikus társadalomvizsgálat fontos bázisává vált.

Személyes érdeklődése a család problémáinak vizsgálata irányába vitte kutatói tevékenységét. 1974-ben megvédett kandidátusi disszertációja a családszociológiai elméleteket tárgyalta. 1973-tól fogva közreműködik az ELTE Bölcsészettudományi Karán meginduló szociológiaoktatásban, ahol az első években a szociológiai kutatások módszertanát adta elő. 1984-ben nevezték ki egyetemi tanárnak.

1975 januárjában megvált a Központi Statisztikai Hivataltól, és az MTA Szociológiai Kutató Intézetének lett munkatársa. Fő feladata az intézetben folyó életmódvizsgálatok koordinálása lett az elkövetkező években. Emellett rendszerezte családszociológiai nézeteit: 1978-ban szerkesztésében megjelent a Változó család *című kötet, benne a magyar családról adott összefoglaló jellemzése, majd 1979-ben a* Családszociológiai problémák és módszerek *című könyve.*

A hetvenes évek második felében két empirikus vizsgálatot hajtott végre: fiatal házasokkal folytatott intenzív interjúkat, azoknak a házasságra vonatkozó elképzeléseit kívánva felderíteni, majd az elváltaknak az új helyzethez való alkalmazkodását vizsgálta egy nemzetközi kutatás keretében.

A válási problémák elemzése vezette a házastársi konfliktusok kutatásához, amely vizsgálódások eredményeként készítette el akadémiai doktori disszertációját 1982-ben A házastársi konfliktus szociológiája *címmel. A disszertációt 1982-ben védte meg.*

1982-ben a Nemzetközi Szociológiai Társaság (I.S.A.) családszociológiai kutatási bizottsága négy évre elnökévé választotta.

1983-ban vette át az MTA Szociológiai Kutató Intézetének vezetését öt évre. Fő feladatának azt tekintette, hogy az egyre nehezebb financiális feltételek mellett az intézet munkatársai számára még elfogadható kutatási feltételeket teremtsen.

1983-ban delegálta az MTA főtitkára a bécsi Társadalomtudományi Kutatásokat és Dokumentálást Koordináló Központ igazgató tanácsába, melynek később 1986—1992 között alelnöke volt.

Az 1988/89-es tanévben a Bécsi Egyetem vendégprofesszora volt, majd a Magyar Szociológiai Társaság elnökévé választotta az 1990-es évre. 1991-től a társaság folyóiratának, a Szociológiai Szemlé-*nek a főszerkesztője.*

1991-ben kinevezték az Országos Tudományos Kutatási Alap Társadalomtudományi Kollégiumának vezetőjévé: egyetemi előadásainak tartása mellett így továbbra is kutatásszervezési tevékenységgel járult hozzá a szociológia hazai fejlődéséhez.

Tervek a jövőre nézve

68 éves korában az embernek számolnia kell a hátralevő idő rövidségével és teljesítőképessége fokozatos csökkenésével. Ezért két nagyobb feladatot tűztem ki magam elé: egy nagyobb tanulmány megírását a családi élettel kapcsolatos értékek alakulásáról Magyarországon és ennek következményeiről a családok működésére nézve; másodikként az 1979-ben megjelent Családszociológiai problémák és módszerek *című könyvem átdolgozását, a hetvenes évek vége óta bekövetkezett változások figyelembevételével.*

Fokozatosan szeretném lerakni a tisztségeket, amelyeket eddig a szociológiai tudományos életben viseltem — OTKA Társadalomtudományi Szakkollégium vezetése, Szociológiai Szemle *szerkesztése, MTA Szociológiai Bizottság elnöksége stb. —, s bár nyilvánvalóan nem háríthatok el a jövőben sem minden hasonló jellegű felkérést, több időt kívánok fordítani kutatómunkára.*

Szelektív bibliográfia

Előszó E. DURKHEIM *Az öngyilkosság* című könyvéhez. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1967.

—FERGE ZS. (szerk.) *A szociológiai felvétel módszerei.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1968.

—ANDORKA R.—BUDA B. (szerk.) *A deviáns viselkedés szociológiája.* Gondolat, Budapest 1974.

A családszociológia fő problémái és vizsgálati módszerei. In: KULCSÁR K. (szerk.) *A szociológia ágazatai.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1975.

(szerk.) *A változó család.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1978.

Családszociológiai problémák és módszerek. Gondolat, Budapest 1979.

—I. KOCH-NIELSEN—J. TROST—I. WEDA *The Aftermath of Divorce — Coping with Family Change.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1985.

A házastársi konfliktusok szociológiája. Gondolat, Budapest 1985.

Family policy and family welfare. In: CSEH-SZOMBATHY L. (szerk.) *Collection of Sociological Studies.* In memoriam Alexander Szalai. Institute for Social Sciences and Institute for Social Research of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest 1986.

Modelling the interrelation between macro-society and the family. In: Changing Family Patterns. *International Social Science Journal,* November 1990.

A magyar szociológia új útja — és ami a múltból használható. *Magyar Tudomány,* 1992/5.

Ferge Zsuzsa

A szociális polgáriság feltámasztásának nehézségei

A rendszerváltás talán legnagyobb nyeresége az állampolgárok civil és politikai jogainak visszahódítása. A cikk az állampolgáriság összetevőinek építkezési folyamatát elemzi, s ezen belül azt, hogy milyen szerepet játszottak és játszanak ebben tudatos, kvázi-intencionált és valóban nem várt fejlemények. Különös hangsúlyt ad a szociálpolitikának, amelynek nagy a szerepe a szociális jogok garanciája szempontjából.

1. A két alaprendszer — gazdaság és politika — átalakulása

A rendszerváltás egyik legnagyobb nyeresége az állampolgárok civil és politikai jogainak visszahódítása. A ,,negatív" szabadságjogok visszaszerzéséhez a gazdasági és politikai alrendszer gyökeres intézményi és jogi átalakítására volt, illetve van szükség. A fordulat megítélésünk szerint megtörtént: ma törvény garantálja a modern kapitalizmus polgári és politikai jogait, ún. ,,negatív" szabadságait. Ez akkor is nagy szó, ha az e jogokat alátámasztó politikai intézmények és civil mozgalmak még nem elég erősek; ha a kormány gyakorta bizonyítja, hogy nem kedveli sem a demokráciához nélkülözhetetlen ellenhatalmakat, sem a civil társadalom minden mozgalmát; illetve ha az átalakulás számos folyamata zavaros, rosszul kiszámítható.

Bizonyos változások — például a jogi jellegűek — tudatos, konszenzuális politikai döntésre épülnek. Más esetekben a változás előrelátható és kiszámítható volt, noha a kimenetelt tudatosan senki nem tekintette célnak: ilyen például a GDP csökkenése. S végül a változások egy része ,,kvázi-intencionált" volt: ,,a »kvázi-intencionalitás«...esetében nincsenek világosan megfogalmazott, jól látható célok, ám a kimenetel se nem meglepő, se nem kellemetlen azok számára, akik tehettek volna valamit egy másfajta kimenetelért" (Ferge—Miller, 1987, 297. o.). Ilyen jellegű például a jövedelmi olló növekedése vagy a középosztály egy részének lecsúszása. A továbbiakban kísérletet teszünk e különböző jellegű folyamatok, a szándékolt, nem szándékolt és félig-meddig akart hatások szétválasztására.

1.1 A gazdaság átalakulása

A piacgazdaság újrateremtése érdekében hozott tudatos döntések nyilvánvalóan magukba foglalják a tulajdon intézményének átalakítását, a magántulajdonhoz és szabad szerződésekhez való polgári jog biztosítását; az állam visszavonulását számos direkt beavatkozásból; továbbá a gazdaság átstrukturálásának megkezdését, azaz egy ideológiai okokból eltorzított struktúrájú és elavult technikákkal működő gazdaság lebontását.

Magyarországon már évekkel az államszocializmus összeomlása előtt a reformközgazdászok világossá tették, hogy a gazdaság elkerülhetetlen átalakítása súlyos társadalmi költségekkel fog járni.[1] Ennek megfelelően sokak számára *ismert és várható* következmény volt a munkanélküliség megjelenése a szabaddá váló munkaerőpiacon; a nagyobb bér- és jövedelemszóródás a bérliberalizálás és az új vállalkozási formák következményeként; a GDP csökkenése azért, mert az új, termelékenyebb struktúrák létrehozatala lasúbb lehet, mint a régi struktúra lebontása. Egy 1990. februári közvéleménykutatás szerint a megkérdezetteknek csak 24 %-a vélte azt, hogy a rendszerváltással a gazdasági helyzet javulni fog, 61 %-a romlást várt (Simon, 1993). Ennek ellenére tartotta a többség szükségesnek azt, hogy az állam vonuljon ki a gazdaságból. Ez az óhaj természetszerűen erősebb volt, mint a hagyományos piacgazdaságokban, de némileg meglepően még az akkori NDK-nál is markánsabban jelentkezett. (E furcsaság magyarázata lehet az NDK erősebb indoktrináltsága; az akkor ott még jobban élő félelmek a múlt erőitől, vagy épp a már jobban élő aggodalom az NSZK-val való egyesülés következményei miatt.) (Ld. 1. tábla)

1. tábla

Vélemények az állam gazdasági beavatkozásáról, 1990 (%)

	Csökkenteni kell	Növelni kell
Magyarország	73,3	6,7
Izrael	60,2	16,8
Ausztria	53,2	16,2
Norvégia	52,5	18,3
NDK	46,2	27,2
Észak-Írország	45,2	14,2
Nagy-britannia	43,4	13,9
Olaszország	42,5	26,3
Egyesült Államok	41,4	18,6
NSZK	37,2	29,5

Forrás: Sági, 1993a. Köszönöm Sági Matildnak, hogy még kiadatlan tanulmányát, amelyben a TÁRKI adatbankjának számos adatát elemezte, rendelkezésemre bocsátotta.

Sokan számoltak tehát a gazdasági romlással — ám azzal nem, hogy ez a ténylegeshez hasonló mértékű vagy jellegű lesz. A többség ebben az időben valamilyen megszelidített, demokratikus, erős jóléti állammal működő piacgazdaságot remélt. (Ld. 2. tábla)

[1] Claus Offe (1991) szerint az államszocialista rendszerek átalakulásának differencia specificája az, hogy hiányoztak az elméleti előfeltevések és normatív vezérfonalak. Ez az országok jelentős részére nyilván igaz. Ám a magyar közgazdák a nyolcvanas évek elejétől kezdve nyíltan (ha nem is kimondottan) a neoliberális paradigmával dolgoztak, s kialakították a tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenet forgatókönyvét.

2. tábla

Milyen társadalmi rendszert szerettek volna a kérdezettek 1990-ben
(a válaszolók százalékos megoszlása)

1. Olyan piacgazdaságot, ahol társadalmi egyenlőség van	36,4
2. Sajátos ,,magyar utat"*	28,4
3. Igazi demokratikus szocializmust	20,4
4. Piacgazdaságot, ahol mindenki maga boldogul	7,5
5. Nem tudja	7,3
Együtt	100,0

* A ,,magyar út" ekkor még csak a ,,kert-Magyarország" típusú elképzeléseket jelentette.
Forrás: Sági, 1993a

Így — és ez gyakorlatilag minden közép-kelet-európai országra igaz — a többség számára számos *váratlan,* jóllehet egyes csoportok nézőpontjából inkább kvázi-intencionált kimenetel mutatkozik. Ezek között említésre érdemes mozzanat, hogy a fejlett nyugati piacgazdaságok nem adtak meg minden lehető segítséget a nehézségek, például a külföldi adósságteher kezeléséhez; hogy a gazdaság átalakítása több országban elhúzódó gazdasági összeomlást hozott, évi 10 és több száz százalék közötti inflációval, a Cseh Köztársaság kivételével 15 százalék körüli munkanélküliséggel, jelentős, alkalmasint 50 %-ot is elérő GDP csökkenéssel (Employment Observatory, 1992); hogy a (re)privatizálás mindenütt, de főként a mezőgazdaságban tragikusan szétzilálja a termelést; hogy a lassan kialakuló piacgazdaság nem a megszelidített és civilizált nyugati szociális piacgazdaságokra hasonlít, hanem a piacgazdaság XIX. századi, de ,,vadkeletire" formázó variánsára. Mindennek hatására — és ezek igazán kvázi-intencionált mozzanatok — a jövedelmi egyenlőtlenségek nemcsak elérték, de gyakorta túlszárnyalták a nyugati mértékeket; a privatizálás nem demokratizálta a tulajdont, hanem fenntartja a tulajdonhoz jutás, illetve rendelkezés jogát egy kisebbség számára; s gyöngülnek a munkavállalói jogok és garanciák. A várakozásokat felül-(alul-)múló valóság hatására a közvélemény úgy változik, hogy mind szükségesebbnek látja az állami beavatkozást a mindennapi életet közvetlenül és kedvezőtlenül érintő területeken (Ld. 3. tábla)

3. tábla

Az állam kívánatos gazdasági szerepéről alkotott vélemények változása
(a válaszolók százalékos megoszlása)

Az állam	1990 ősz kell	1990 ősz nem kell	1991 ősz kell	1991 ősz nem kell
szabályozza a béreket	25	50	35	42
szabályozza az árakat	36	38	46	35
támogassa a válságágazatokat	52	20	58	24

Forrás: Sági, 1993a.

Talán előre kiszámítható, de mégis váratlan módon alakul politika és gazdaság viszonya. A szervesen kifejlődő tőkés gazdaságokban kétségkívül volt interakció állam és

piac között (Polányi, 1944). *Ám a tőkés osztály spontánul és a maga erejéből született meg,* ,,self-made" osztály volt. Közép-Kelet-Európában az állam, illetve állami szervek intézik a privatizálás nagyját, ők jelölik ki vagy fogadják el az új tulajdonosokat és — állami vállalatok esetén — a menedzsereket, a gazdaság kulcspozícióinak betöltőit. Vagyis hát nem kis mértékben *a politika alkotja meg az új tőkés és gazdasági felső osztályt*. Úgy tűnik, lehetetlen ellenállni annak a kísértésnek, hogy a politikai hatalmat ne csupán a gazdaság üdvére, hanem a jelenlegi kormány pozícióinak erősítésére használják föl (Vigvári, 1993). Ezt a kísértést Magyarországon erősíti az 1994. évi választások közeledése, amikor a jelenlegi vezető párt(ok) nagy valószínűséggel elvesztik pozícióikat és lehetőségeik jó részét. Ezért aztán mind nyilvánvalóbban visszatér az ötvenes évek ,,szocializmusának" az a vonása, hogy a szakértelemmel szemben a lojalitás kap prioritást. Persze, a politikai feltételek sokkal kedvezőbbek, mint hajdanán. A monolitikussal szemben a pluralisztikus, a diktatórikussal szemben a demokratikus berendezkedés előnye az, hogy a kiszorított szakértelem tulajdonosa más szektorban boldogulhat, nem kell elpusztulnia vagy elmenekülnie, azaz a ma szokásos bourdieu-i fogalmi rendszerben kifejezve a tudástőke a hatalmi tőkét — alkalmasint a korábbi társadalmi tőke segítségével — gazdasági vagy más hasznosítható tőkévé konvertálhatja. Ugyanakkor a hatalmi tranzakció lényege más, ha úgy tetszik, piacibb. Akkor a hatalom szinte ellenszolgáltatás nélkül, a hit vagy a félelem okán várta el a lojalitást, ma pedig jó pénzért vásárolják a klienseket. Mindezzel azonban a gazdasági alrendszer olyannyira kívánatos és szükséges autonómiája csorbul: a nem-piaci erőviszonyok szerint kiválasztott piaci szereplők piaci kompetenciája kérdéses, sőt könnyen lehet, hogy az általuk jobban ismert politikai alkukkal kísérlik meg helyettesíteni vagy korrigálni a piaci mechanizmusokat. Minthogy a lojalitás szakértelemmel szembeni előnye más alrendszerekben is föllépett, az alrendszerek relatív autonómiája általában sérülékeny.

További nem várt fejlemény a második gazdaság színeváltozása. A várttal ellentétben a második gazdaság nem elsorvadt, hanem csak a színét és funkcióit változtatta meg. Az államszocialista rendszer vége felé zömmel szürke volt: legálisan vagy a legalitás határán, ha nem is támogatottan, de megtűrten működött — ma pedig legtöbb formája fekete, azaz illegális. Ez csak kisrészt függ össze az államok közötti szabadabb közlekedéssel, aminek következménye a mindig is működő csempészet megsokszorozódása. A csempészetben magában is megtörtént a színváltozás. Az utolsó — már rossz lelkiismeretű — szocialista kormányok viszonylag kedvező vámszabályokkal szinte bátorították a kicsibeni csempészetet mint a bürokratikus importpolitikának is betudható hiánygazdaság egyik enyhítőjét. Ma, a korlátlan legális behozatali lehetőségek mellett viszont még a minicsempészet is illegális, mert a folytonosan zavarban lévő költségvetést károsítja.

Metamorfózison ment át a mindig létező korrupció is. A hiánygazdaság megszokott elemévé vált a kis megvesztegetés kis előnyökért. Ez a ,,demokratizált", roppant széles körű korrupció főként a *személyes felhasználásra kerülő javak és szolgáltatások elosztását befolyásolta,* legnagyobb tétje egy lakáskiutalás vagy egyetemre való bejutás volt. Ma a tétek sokkal magasabbak, a már említett tulajdonosztástól állami megrendelések megszerzéséig vagy kedvező adóelbírálásig terjednek. A *korrupció tehát behatolt a termelés és a közügyek világába* (Petschnig, 1993). A fekete gazdaság két, lényegében új eleme az eltitkolt fekete jövedelem és a fekete foglalkoztatás. A jövedelemeltitkolásnak a személyi stb. jövedelemadó bevezetése előtt nem volt tétje. Most az eltitkolt jövedelmek a költségvetésnek (azaz az ország egészének) okoznak kárt, az egyes vásárlónak alkalmasint előnyt jelenthetnek. (A számla nélkül végzett s így direkt és indirekt adókkal csökkentett árú jószág vagy szolgáltatás ,,nyereségét" meg szokták osztani a vevővel.) A fekete foglalkoztatásnak korábban nem volt értelme. Most nyertese az olcsó munkaerőt foglalkoztató munkaadó. Vesztese azonban sok van. Az egyik vesztes a költségvetés, amely elesik mindkét fél egyenes adójától, a másik a társadalombiztosítás, amely nem kapja meg a járulékait. A legnagyobb vesztesek azonban — noha pillanatnyi megélhetésük csak így biztosítható — a munka nélküli, alkalmasint már munkanélküli-járadékot sem kapó feketemunkások, továbbá maga a gazdaság. A feketén munkát végző azért, mert — túl azon, hogy a mai szabályok szerint sokkal könnyebben utolérhető, mint nem kevésbé szabálysértő alkalmazója — elveszíti a nyugdíjjogosultságát, sőt az egészségügyi biztosítását is. A gazdaság pedig azért, mert nem lehet modern gazdaságot építeni rosszul fizetett és rettegő, mert bármikor büntethető munkásokkal. Mindezt együtt tekintve úgy tűnik, hogy korábban a rejtett gazdaság gazdasági és politikai szerepe alapjában pozitív volt: felébresztette a vállalkozói készségeket, segítette az újításokat, bővítette a kínálatot, különösebb kár nélkül növelte a résztvevők jövedelmét, és szabadságnövelő tényező volt. Most nagyjából mindennek az ellenkezője igaz: gátolja az igazi vállalkozói magatartást, nem technika-fejlesztő, és nem a szabadság felé, hanem a szabadsággal való visszaélés felé visz.

A demokrácia egyik legnagyobb szépsége a nyilvánosság léte, illetve a sajtószabadság, amely elvben minden előbb említett visszásságot a nyilvánosság elé tárhat. Az államszocializmus feldolgozatlan (jogilag, habitusokban, a hatalom reflexeiben sokszor továbbélő) hagyatéka gyakran készteti arra a kormányt, hogy akadályozza az információk terjedését. Így él például tovább a ,,3000-es" kormányhatározatok egyértelműen sztálinista hagyománya, amely lehetővé teszi, hogy tetszőleges kormányhatározatot ne hozzanak nyilvánosságra. E döntések ma már nem titkosak, csak — amíg senki nem tud róluk a kormányon és az érintetteken kívül — nehezen hozzáférhetőek, hiszen senki nem tudja, hogy keresni kell őket. Az elmúlt három évben, amíg az ügyet a sajtó nem pattintotta ki, a kormánynak így formailag legális lehetősége nyílt saját hatalmi pozíciója erősítésére aköztulajdonra és közpénzekre vonatkozó, nem a nyilvánosságnak szánt döntésekkel. Olaszország példája azt mutatja, hogy kapitalista föltételek mellett is előfordulhat, hogy gyönge a közpénzek vagy közügyek fölötti társadalmi kontroll, s ebből politikai csoportok előnyt húznak — de az ügy nyilvánosságra kerülése utáni politikai botrány azt mutatja, hogy ez nem fér össze a demokrácia játékszabályaival. Épp ezért nem mentség az, hogy az államszocializmusban is napirenden voltak az ilyesfajta titkos döntések: azt a rendszert épp antidemokratizmusa miatt utasította el a társadalom.

Összefoglalva: folyamatban van a piacgazdaság feltételeinek kialakítása, bár a gazdasági fellendülés beindulása egyelőre bizonytalan. A ,,demokratikus piac" álma azonban illuzórikusnak tűnik. A domináns politikai csoportok jelentős hatalmat őriztek vagy szereztek meg, amelyeknek segítségével ,,felülről" befolyásolják a privilégiumok és diszprivilégiumok (újra)elosztását. Ez némileg torzítja a tulajdonhoz való polgári jogot, alkalmasint hosszú távon is. A nagyarányú munkanélküliség és növekvő szegénység, illetve az elharapózó korrupció csorbítja a szabad és ,,tiszta" szerződéshez való ugyancsak alapvető polgári jogot. A piac és a tőkés osztály létrejöttének sajátos körülményei, a folyamatok túlpolitizáltsága valószínűleg még soká éreztetik vitatható befolyásukat.

1.2 Politikai átalakulás

A politikai és jogi szférában a parlamenti demokrácia felépítéséért tett *tudatos* lépések között legfontosabbak: a többpártrendszer, vagy általánosabban a politikai intézmények és szereplők pluralizálása; a hatalom megosztása nem csak a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom szétválasztásával, hanem olyan szervezetekkel, mint amilyenek az Alkotmánybíróság, az Állami Számvevőszék vagy (1993 májusa óta) a társadalombiztosítási önkormányzatok. Elvben további „ellenhatalmat" jelent, vagy kellene hogy jelentsen a sajtó meg a rádió és a tv, valamint a helyi és a központi közigazgatás szétválasztása. Mindeme folyamatok alapja és egyben célja a polgári jogok mellett a politikai jogok erősítése, s ezzel az alattvalók polgárosítása, citoyenné tétele. A másik cél az önkényuralom visszatérése elleni védelem a jogállamiság révén.

A gazdasággal kapcsolatban elmondottaktól eltérően *szinte senki nem számított különösebb nehézségekre a diktatúráról a demokráciára való áttérés kapcsán.* Az optimizmus nem volt megalapozatlan. Végtére is a II. világháború utáni időszakban több országcsoportban is megtörtént ez az átmenet, ha nem is teljesen fájdalommentesen, de nagyobb zavarok és súlyos áldozatok nélkül. Az első csoportba tartozik Németország, Olaszország és Japán átállása közvetlenül a háború után; a másodikba Görögország, Portugália és Spanyolország a hetvenes években; a harmadikba pedig a dél-amerikai országok (Argentína, Brazília, Chile, Paraguay, Uruguay) a nyolcvanas években (O'Donell—Schmitter—Whitehead, 1986; Offe, 1992). Ugyanakkor Közép-Kelet-Európában a békés, „bársonyos" forradalmakat szinte mindenütt súlyos feszültségek vagy épp tragikus konfliktusok követik, amelyek többnyire *váratlanok,* és még *kvázi-intencionáltnak* sem tekinthetők.

A nem-várt következmények közül eddig a nacionalizmus és az etnikai feszültségek okozzák a legnagyobb károkat és hordozzák a legveszélyesebb fenyegetést. Egyelőre két országban van véres polgárháború (Jugoszláviában, illetve a volt Szovjetunió egyes területein). Nem lehet kizárni azonban további — országok közötti és országokon belüli — feszültségeket, autonómiaköveteléseket, területi igényeket, az „etnikai tisztogatás" rémét. A nacionalizmustól nem teljesen független a számos országban megfigyelhető eltolódás a konzervativizmus, a hagyományos jobboldal felé, illetve szélsőjobboldali mozgalmak megjelenése. (Az utóbbi esetben az etnikai feszültségek fajgyűlölettel is keverednek.) Ha van is némi okbéli hasonlóság a szélsőjobb nyugati és keleti felbukkanása között, a következmények nem azonosak. A keleti demokráciák még túlságosan gyöngék ahhoz, hogy magabiztosan „tolerálják az intoleránsakat"[2]. Ezért két rossz kimenetel is lehetséges: az intoleránsok nem-tolerálása a szabadság és demokrácia védelmében, ami ugyanúgy diktatúrához vezethet, mint az, ha a szélsőjobboldali intoleránsok nyíltan megdöntik a demokrácia intézményeit (ami, mint tudjuk, „demokratikus" módszerekkel is lehetséges).

Előre kevéssé sejtett, de kvázi-intencionalitástól nem mentes másik konfliktusforrás a múlt értékelése. Az egyik tendencia a „múlt végleges eltörlése", bárminő pozitívumának tagadása, s mindazok érdemeinek teljes tagadása, akik részt vettek a rendszer működtetésében. Ez a hevület a fasizmus ellen harcolók, sőt minden baloldaliság érdemeinek tagadásáig megy el. A múlt teljes delegitimálásának következményei nem ártalmatlanok. Nem csak arról van szó, hogy a folyamat a baloldali ideológiák és mozgalmak legitimitását veszélyezteti, ami pluralista demokráciában legalábbis ellentmondásos fejlemény. További következmény az egyéni és kollektív múlt „elvesztése". A posztszocialista országok társadalmai jó negyven éve már végigélték a rájuk kényszerített kollektív amnéziát, az egyéni múltak eltagadásának és a kollektív múlt befeketítésének folyamatát. A nyilvánvaló következmény a folytonosság érzésének megszüntetése, a gyökértelenség, az egész elmúlt élet értelmének és értékének tagadása volt. Az ember nem lehetett büszke sem orvos nagyapjára, sem véres verítékkel 15 holdas gazdává vált családjára, sem a Don-kanyarban elesett apjára. Nem vállalhatta a „családi kutyabőrt" vagy a püspök nagybácsit, és a csendőr apát sem szégyellhette, hogy megpróbálja megérteni. Mindezt el kellett tagadni. A múlt érinthetetlen tabuvá vált. Ezért nem is mehetett végbe a múlt tényleges történéseinek felszabadító és akár katartikusan tisztító hatású elemzése. A felejtés kényszere a gyilkosokat és áldozatokat egyaránt érintette — s mire a kényszer elmúlt, már mindnyájan áldozatnak látszottak. A mai veszély ennek a folyamatnak a megismétlődése.

A katartikus egyéni és kollektív önvizsgálatot a legcsekélyebb mértékben sem helyettesíti egyesek felelősségre vonása. Márpedig épp ez a ma felszínre kerülő másik tendencia a múlttal kapcsolatban: az önelemzést egyes csoportok a visszamenőleges igazságszolgáltatással, a bűnösök felelősségre vonásával szeretnék kiváltani. A probléma az, hogy az elmúlt rendszert globálisan elítélők szemében az igazi bűnök (kínzás vagy gyilkosság) mellett büntetendőnek látszanak kikényszerített túlélési stratégiák, sőt a rendszer logikájából adódó olyan cselekedetek is, mint a párttagság, a hibás tervezés vagy külföldi kölcsönök felelőtlen felvétele. A visszamenőleges igazságtétel társadalmi bázisa vékony, de a követelés roppant erős azon csoportok részéről, amelyek e keresztes hadjárattól előnyt remélnek.

Kiszámítható, nem szándékolt, de azért kvázi-intencionalitástól sem mentes fejlemény az új politikai uralom letéteményeseinek ingatag demokratizmusa. A hatalom megerősítését szolgáló — már említett — antidemokratikus döntések (pl. közpénzek hatalom által uralt alapítványokba mentése) mellett állandó a kísértés az „ellenhatalmak" korlátozására vagy meghódítására. Magyarországon szinte nincs olyan ellenhatalom, amelyet a hatalom ne kérdőjelezett volna meg. A sor végtelen. Ide tartoznak a sajtó elleni vádak; a tv és a rádió „elfoglalása"; a köztársasági elnök lejáratására irányuló ismételt próbálkozások; az ellenzék ellenségként való bemutatása; a bírói függetlenség gyengítésére irányuló igyekezet; az Alkotmánybíróság gyanúsítgatása; a helyi önkormányzatok pénzhiány és más eszközök révén való gyengítése stb. Hogy e szándékok mégsem érvényesülhetnek mindig maradéktalanul, az a mégis működő demokrácia eredménye.

A politika egész működési mérlegét a polgárok nem ítélik meg kedvezőbben, mint a gazdaságét. A polgárok akarata, vágyai és a kormányzat által követett irány között szélesedik a szakadék. A becsapottság érzése és a politikusokkal szembeni növekvő bizalmatlanság Magyarországon még erősebb, mint a végig mereven diktatórikus országokban. Természetesen Magyarországon is általános volt 1989-ben a régi rendszerrel való elégedetlenség és a változás igénye. Egy 1990. februári közvélemény-kutatás szerint 60% bízott, ebből 30% nagyon bízott abban, hogy „a választások után új korszak" születik. Azóta a kutatások növekvő csalódottságról adnak számot. A tendencia akkor is egyértelmű, ha az 1985-re vonatkozó adatok esetében felmerülhetnek kételyek, hiszen

[2] „Ha az alkotmány szilárd, nincs ok arra, hogy az intoleránstól megtagadjuk a szabadságot." (Rawls, 1971, 217.

lehet, hogy az akkori pozitív véleményeket a környező országokkal szembeni negatív legitimáció vagy a múlthoz viszonyított relatív javulás motiválta, vagy éppen az, hogy a valóság jobb volt, mint a rendszerrel szembeni negatív elvárások. (Ld. 4. tábla)

4. tábla

A politika és a politikusok változó értékelése

(az állítással egyetértők százalékos aránya)

Állítások	1985	1989	1990	1991
Sosem lehet teljesen bízni a politikusokban	38	64	71	79
Az egyszerű emberek mindig kimaradnak a hatalomból	40	77	72	75
A politikusok annak örülnek, ha az emberek nem avatkoznak közügyekbe	34	60	61	72
A politikusokat csak akkor érdekli az emberek véleménye, ha baj van	30	66	68	70
Amíg a dolgok jól mennek, nem érdekel, hogy ki van hatalmon	40	60	59	62
Jobb, ha az ember nem avatkozik politikába, mert bajba kerülhet	36	45	45	50
A politikusok mindent megtesznek, hogy megismerjék az emberek véleményét	53	34	21	26

Forrás: Simon, 1993, 232. o.

2. Az új állampolgáriság — az átmenet feltétele és eredménye

Szabad és relatíve autonóm polgárok nélkül a piac nehezen, a demokrácia sehogysem működtethető. Kérdés, hogy mennyire vannak meg itt és most a teljes állampolgáriság feltételei. A nyugati demokráciák állampolgára közel három évszázadig tartó folyamat „végterméke", amelynek során egymásra épült a polgári, majd a politikai, végül a gazdasági, szociális, kulturális jogok kivívása (Marshall, 1991). A folyamat sosem volt sima. Hirschman (1990) elemzése szerint a „reakció" mindig igyekezett lejáratni, veszélyesként elutasítani, korlátozni a már megszerzett jogokat. A legnehezebbnek, máig befejezetlennek mégis az utolsó szakasz bizonyult. A szokásos magyarázat az, hogy a polgári és politikai jogok olyan negatív szabadságjogok, amelyek csak az állam be-nem-avatkozását igénylik. A pozitív szabadságok, amelyek az állampolgárokat képessé teszik arra, hogy ténylegesen élni tudjanak e jogokkal, az állam aktív cselekvését igénylik, első renden azt, hogy az újraelosztás révén mindenki számára biztosítsa a „civilizált lét" feltételeit (Sen, 1992). E szerint a fölfogás szerint a szociális stb. jogok azért gyöngébbek és könnyebben visszavonhatók, mert biztosításuk drága. Ez az állítás újabban kételyeket

ébresztett. Világos ugyanis, hogy a polgári és politikai jogok érvényesítése is súlyos állami pénzeket igényel. A magántulajdonhoz való joghoz szükséges a rendőrség, a bíróság, a börtön. A demokrácia politikai mechanizmusához drága választási kampányok és választások, szinte folyamatosan működő fizetett parlament, számos, gyakran központi forrásokból fedezett „ellenhatalom" tartozik. A szociális jogok e közelítésben nem azért törékenyebbek, mert egészében drágábbak, hanem mert olyan újraelosztás tartozik hozzájuk, amely — az előző költségekkel szemben — nem az erősebb, hanem a gyöngébb csoportok javát szolgálja (Coote, 1992).

Az államszocialista rendszer formailag, az Alkotmányban is rögzítetten minden állampolgári jogot deklarált. Az egyetlen, ugyancsak alkotmányosan rögzített kivétel a „kizsákmányolást lehetővé tévő" magántulajdon teljes megszüntetése volt, alkalmasint valamennyi korlátozott „személyi tulajdon" kivételével. Ez a tabuvá tett tiltás az összes többi polgári jogot kiürítette, hiszen a magántulajdon tiltása elleni bármilyen tiltakozás alkotmányellenes, tehát büntetendő cselekménnyé vált. A kommunista párt „vezető erővé" emelését ugyancsak az Alkotmány rögzítette, s ezzel a civil jogok mellett a politikai jogokat is semmissé tette. Formálisan ugyan létezett a választás és választhatóság joga, ám esélyes pártok hiányában még ott is értelmetlenné vált, ahol formailag meghagyták a többpártrendszert, mint Lengyelországban vagy az NDK-ban. Sajátos a szociális, gazdasági, kulturális jogok ügye. Minden államszocialista országban létezett az ingyenes és általános egészségügy, iskola, a társadalombiztosítás és kiegészítő ellátásai, a „munkához való jog" kötelezettségként való általánosítása. Egyes jóléti ellátások, így az anyasággal és gyermekkel kapcsolatosak, a legtöbb nyugati rendszernél bőkezűbbek voltak. Minthogy azonban a szociális ellátásokhoz való hozzájutást nem a polgári és politikai jogok biztosították, a „juttatások" *nem is válhattak igazán szociális jogokká.* Ezt egyébként a hatalom nem is állította, hiszen ismételten az állam nagylelkű adományaként mutatta be őket, s még nevük (juttatások) is árulkodó. A jogok formális megléte melletti tényleges (szubsztantív) hiánya az, ami miatt a társadalom tagjai polgárok helyett csak alattvalók maradhattak.

A régi rendszer összeomlása után az állampolgári jogok intézményesítése prioritássá vált. A szándékolt lépések a gazdasági és politikai intézményrendszer már leírt, jogi formát is öltő átalakításából adódnak. A jogok rögzítését követően hol lassabban, hol gyorsabban elindultak a civil kezdeményezések, önszerveződések, s egy sor — részben nem várt vagy nem célzott — folyamat. Ezekben van számos építő és üdvözlendő, s nem kevés problematikus elem.

(Az identitáskeresés következményei) A bolsevik totalitarianizmus lényegéhez tartozott mindenfajta rész-identitás tiltása és behelyettesítése az egyetlen monolitikus „szocialista ember" identitásával (Avineri, 1991). A nyomás elmúltával megkezdődött az új én- és mi-identitások (Elias, 1991) keresése, ami értelemszerűen összekapcsolódik új részleges vagy mikroszolidaritások formálódásával, új értékek keresésével és a betiltott történelmi gyökerek újrafelfedezésével. Az identitáskeresés szinte vákuumban történik. A korábbi, kikényszerített monolitikus identitást a társadalom túlnyomó többsége egy csapásra elvetette. Az előző évtizedekben azonban arra nemigen volt lehetőség, hogy új azonosságok honosodjanak meg. 1989 táján itt-ott fölbukkant egy gyönge zöld mozgalom, olykor egy halvány feminista kezdeményezés. Úgy tűnik, hogy a legerősebb új én- és mi-azonosságok az illegális ellenzékben, a lengyel Szolidaritás szervezőinél, a cseh chartásoknál, a magyar szamizdatosoknál alakulhattak ki. Ez azonban igencsak szűk kör

volt mindenütt. A többieknél új identitások, amelyek ,,imprinting"-je hosszú időt igényel, egyszerűen nem jöhettek létre. Ebből adódik az a vákuumhelyzet, amelyet a befagyasztott, eltitkolt régi identitások felélesztése kellett hogy betöltsön. Így tört föl mindenekelőtt a nemzeti vagy etnikai azonosságtudat, a vallási vagy faji hovatartozás tudata, a társadalmi származás, kisnemesi, arisztokrata, katonatiszti vagy tőkés eredet felfedezése. A már említett politikai mozgások egy része, a konzervativizmus feléledése és a jobbra tolódás ugyancsak ide (is) kapcsolódnak.

(Kérdőjelek a negatív szabadságok körül) Már többször nyomatékot kapott, hogy a polgári és politikai szabadságjogok jelentik az új állampolgáriság alapját. Ugyanakkor értelmezésük sokféle vita és feszültség kiindulópontja lehet.

Az egyik probléma az új monolitikus törekvés, az, hogy a magántulajdon váljon kizárólagossá. Az egyéb tulajdonformák — nemcsak szövetkezeti, hanem akár önkormányzati tulajdonok — létjogosultságát az uralkodó pártok tagadni vagy gyöngíteni igyekeznek. A kizárólagosságra törekvés nem föltétlenül találkozik a polgárok egyetértésével. A másik nehézség az, hogy a magántulajdonhoz való jog — minden létező tőkés rendszerhez hasonlóan — a korlátlan magántulajdonhoz való jogot jelenti. Ez sokak számára elfogadhatatlanul igazságtalan, s nem föltétlenül az előző rendszer indoktrinálása miatt. (Elvben egy demokratikus rendszer is dönthet bizonyos felső korlátokról. Lásd pl. Nove, 1983.) A nehézség természetesen az, hogy minden ilyen korlátozás a rosszemlékű diktátumokat idézné fel. A kérdés különösen éles a mezőgazdaságban, ahol a rendelkezésre álló föld maga korlátozott. Már a kárpótlás átváltoztatta a földosztás széles körben valóban népszerű vagy éppen megváltó jelszavát. ,,A föld azé, aki megműveli" helyett a föld azé lett vagy lehet, aki azt örökölte, vagy aki képes földre jogosító kárpótlási jegyeket venni. Ez ma még mindig korlátozott földtulajdon, de nincs törvényes akadálya a birtok növelésének. Emellett lassan felbátorodnak az egykori nagybirtokosok, akik ugyancsak az ősi jusst szeretnék érvényesíteni. A jóvátétel és kárpótlás ténylegesen elfogadott módja (amely még új fejezetekkel bővülhet) egyfelől egy sor megoldhatatlan feszültséget okoz a különböző igénylők között, másfelől sokakat kiszorít az elemi biztonságot jelentő (akár közös) tulajdonból. A jelentős (és jórészt nem regisztrált) falusi munkanélküliség hatására már újra megjelent a zsellérség a maga teljes kiszolgáltatottságában.

A civil szabadságjogok értelmezése is feszíthető. A fasiszta, agresszíven soviniszta mozgalmak különösen bátran élnek ezzel a lehetőséggel, érezvén a kormányzat hallgatólagos helyeslését. A gyűlöletkeltő szimbólumok soká húzódó betiltása alig tekinthető másnak, mint formális lépésnek — a lényegen mit sem változtatott. A már említett — szinte megoldhatatlan — dilemmára, hogy szabad-e vagy sem tolerálni az intoleranciát, nem sikerült jó választ találni. Ezt részben a kormányzat konzervatív beállítódása magyarázza, részben az a tény, hogy minden tiltás az előző rendszer szellemét idézi, és ez a szabadságkorlátozás szinte senki számára nem elfogadható.

(A változások egyidejűsége) A teljes társadalmi tagság, a ,,társadalmi polgáriság" megépítése Nyugaton történt: mindig egy már többé-kevésbé megszilárdított állásból indult el a küzdelem a következő jogokért. Így is igaz, hogy a jóléti jogok maradtak a legkönnyebben visszavonhatók. Minthogy korlátozásuk, visszavonásuk a legfejlettebb jóléti államokban is napirenden van, nem különösebben meglepő, hogy hasonló, illetve sok tekintetben rosszabb a helyzet nálunk. A Nyugaton ható okokon kívül ebbe az irányba szorít a források szűkössége és többnyire rohamos csökkenése; külföldi minták és a szupranacionális szervezetek, első rendben az IMF nem is titkolt nyomása (Deacon, 1972); valamint a civil társadalom jogokat védő szervezeteinek és technikáinak alulfejlettsége, kialakulatlansága. Főként ez utóbbi hiány miatt a támadások sikeresebbek is, mint Nyugaton.

Voltaképpen tehát az állampolgáriság elemei, bázisai megvannak, de semmi nem szilárd és végleges. A polgári és politikai szabadságok és jogok mintha mégis biztosabbak lennének, kevésbé nyiltan támadhatók, mint a szociális jogok. Ezzel kapcsolatban (a mi szempontunkból) legalább két kérdés vizsgálandó. Az egyik az, hogy mi történik és mi várható a szociális jogok ügyében — ami a szociálpolitika várható teljesítményéhez kapcsolódik. A másik az a kérdés, hogy valóban hat-e az állampolgáriságra a szociális jogok gyöngesége.

3. A szociálpolitikai ,,rendszerváltás" jellege

3.1 A szociálpolitikai örökség

Soká, talán évtizedekig fog tartani, amíg valamilyen értelmes mérleg készülhet az államszocializmus működésének előnyeiről és hátrányairól, kárairól és hasznairól, s egyáltalán arról, hogy létrehozott-e valami társadalmilag maradandót — annál inkább, mert a több évtizedes elnyomásokra és elfojtásokra való visszahatásként ma a bűnök és torzulások felmutatása kap különös hangsúlyt. Úgy tűnik azonban, hogy a háború utáni időszakban a ,,szociális gazdaság" (alacsony bérek, az alapvető megélhetési cikkek alacsony árai) volt az egyetlen eszköz ahhoz, hogy e nagyon szegény országban a többség legalább az alapszükségleteit ki tudja elégíteni. A hatvanas évektől az előzőeket kiegészítő kényszerű teljes foglalkoztatásnak és a társadalombiztosítás kiterjesztésének volt jelentős szerepe a háború előtti tömeges és súlyos szegénység enyhítésében.

Ahogyan Bob Deacon (1992) fogalmaz: ,,A garantált foglalkoztatás valójában egyfajta társadalmi juttatás volt. A munka és az ehhez kapcsolódó támogatások alkották a »kommunizmus« szociális garanciáinak talapzatát. Minthogy mindenki dolgozott, a bürokratikus kollektivista jóléti állam ilyenformán tényszerűen állampolgári jogú jövedelmet valósított meg." A munkanélküliség, létbizonytalanság és szegénység feléledése idején úgy tűnik, hogy a tegnapi előnyök sem voltak valóságosak. Egy beteg, zsákutcában futó gazdaság és egy sokáig nem fönntartható diktatórikus politika futóhomokjára épültek. Mégis lehet, hogy több lenne a megőrzendő, mint amennyit a ,,múltat végképp eltörölni" akaró politikák tolerálnak.

Ha az indulatokat félretesszük, valóban úgy tűnik, hogy a szociálpolitika (vagy társadalompolitika) volt az előző rendszerben egyike azon kevés terepeknek, ahol nem csak negatívumok születtek. Az élet más szféráiban — gazdaságban, politikában, vallásban stb. — a központi hatalom olyan modelleket szorított a valóságra, amelyeket mesterségesen, íróasztal mellett találtak ki; amelyeknek nem volt társadalmi talajuk; s amelyeket felülről kényszerítettek a társadalomra. A piacmentes gazdaság, a pártok nélküli politika, az autonómia nélküli helyi hatóságok olyan mesterséges képződmények voltak, amelyek sosem kapták vagy kaphatták volna meg igazi választók többségének szentesítését. A társadalom-, illetve szociálpolitikában más volt a helyzet. Minden kelet- és közép-európai országban jóval a II. (gyakran már az I.) világháború előtt léteztek (gyakran igen

erős) szakszervezetek és szociáldemokrata mozgalmak, amelyek nemcsak tisztes bérekért küzdöttek, hanem munkáért, ingyenes orvosi ellátásért, iskolákért is. A nagy társadalombiztosítási ellátások többségét általában a II. világháború előtt bevezették, olykor már a bismarcki időkben. Vagyis hát ami szociálpolitikai célt a „szocialista" ideológia befogadott, azt nem íróasztal mellett találták ki. Soknak volt helyi hagyománya, mind szerepelt a népi követelésekben. Valószínűleg csak a szociálpolitikára igaz, hogy az államszocializmus ténykedésének köze volt a valósághoz, s hogy épp ezért ezekből a teljesítményekből sokáig sok minden legitim lehetett.

Ez nem jelenti azt, hogy a totalitárius rendszer a szociálpolitikát ne torzította volna el. A gazdaságnak és a szociálpolitikának egyaránt ártott, hogy valójában megszüntették a szociálpolitikát és a szociálpolitikai gondolkodást. A szociális úgy „szervült bele" a gazdaságba, hogy mindkettő elvesztette saját céljait és eszközeit — s ez mindenekelőtt a gazdaság működésének ártott. (Japánban is azért lehet minimális a munkanélküliség, mert a rosszul használható embereknek is állást adnak a cégek, azon az elvi alapon, hogy ez a szétosztott költség gazdaságilag és főleg társadalmilag még mindig jobban elviselhető, mint ha a munkanélküliek tömege megjelenik az utcán. Csak épp nyíltan bevallják, hogy miről van szó, tehát az „álfoglalkoztatás" minden értelemben kiszámíthatóvá, a gazdaság racionálisan kezelhető költségtényezőjévé válik.)

Ennél is nagyobb károkat okozott a szociálpolitikának a politikai diktatúra, amely minden önmozgást, társadalmi szerveződést megszüntetett. Az állampolgároknak sem a szociálpolitika révén kielégített szükségletek meghatározásába, sem az egyes rendszerek működésébe nem volt beleszólásuk. Megszűnt a társadalombiztosítás önkormányzata, és nem alakultak ki — legszembetűnőbb károkkal az egészségügyben — az állampolgári visszajelzési lehetőségek, ellenőrzések. A szociálpolitika — mint a gazdaság és a politika — túlzott központosítással, túlzott bürokráciával, antidemokratikusan működött.

A harmadik súlyos baj az ideológiai túltöltöttség volt. A szociálpolitika feladatait az ideológiai előfeltevések szerint alakították, már ahogy az ideológia következményeit maguk a döntéshozók értelmezték. Igazi céllá nem a szükségletek kielégítése vált, hanem az ideologikus követelmények megvalósításának (statisztikákkal vagy más módon való) formális igazolása. S ami viszont az ideológiába nem fért el — például hogy a „szocializmusban" is létezhet szegénység, munkanélküliség, infláció, családi válsághelyzet —, annak a kezelésére a szociálpolitikának sem volt semmiféle eszköze — hisz ami nincs, azzal nem kell törődni.

Ha ez igaz, akkor a szociálpolitika reformjában fontos helyen kellene (kellett volna) szerepelnie a gazdaságtól való elszakadásnak; a demokratizálásnak, azaz az állampolgári részvétel és kontroll formái megépítésének; annyi decentralizálásnak, hogy ezek a formák tartalommal tudjanak megtelni; végül az ideológiai terhektől való szabadulásnak.

Nem egészen így történt. A legjobban a gazdaságtól való elszakadás sikerült — talán túlontúl is jól. Ezért válhatott olyan bűnbakká a „teljes foglalkoztatás", amely semminő védelemre nem érdemes. A liberalizált munkaerőpiac természetesen következménye a rohamosan növekvő munkanélküliség. Ennek következtében szűnt meg villámcsapásszerűen a „vállalati szociálpolitika" számos formája úgy, hogy a helyükbe nem lépett semmi. (Innen a szoros összefüggés a munkásszállók megszüntetése és a hajléktalanság növekedése között.) Ezért történt, illetve történik meg rohamos gyorsasággal mindenfajta termelési, illetve ártámogatás leépítése azokban az esetekben is, amikor ez

súlyos társadalmi következményekkel jár, és alkalmasint hosszabb távon még gazdaságilag sem racionális. (Ilyen pl. a mezőgazdaság vagy a tömegközlekedés ügye.)

A politikában egészen jól épülő demokrácia lassan jut el a szociálpolitikáig. 1989 februárjától (amikor először volt az akkori parlament előtt a kérdés) 1993 májusáig kellett várni a társadalombiztosítási önkormányzat megalakítására, de közben jelentősen átalakult a társadalombiztosítás intézménye. Ha meg is született 1993-ban az önkormányzat, a már meghozott törvényekkel keveset tud kezdeni. Az egészségügy egész szerkezete átalakult, de — a sok okból illuzórikus, illetve korlátozott „szabad orvosválasztáson" kívül — semmilyen demokratikus elem nem épült be az új rendszerbe. Az 1993. évi III. törvény szabályozza, de nem tette bíróság előtt érvényesíthető szociális joggá a segélyezést. A decentralizálás néhány területen — mindenekelőtt a segélyezésben — megtörtént, de ebből a helyi önkormányzatok egyelőre leginkább azt érzik, hogy a központi hatalom rengeteg feladatot és felelősséget áthárított rájuk, képzett szakemberek, illetve az anyagi fedezet garanciája nélkül.

Ami végül az ideológiától való megszabadulást illeti, a korábbi ideológiai terhek valóban eltűntek — helyettük azonban újak léptek be. A konzervatív, illetve liberális ideológia — mint erre visszatérünk — mind a segélyezés terjeszkedésében, mind a családpolitikában jól érzékelhető.

Vagyis, legalábbis az én olvasatomban, a szociálpolitika reformja elsősorban nem a szociálpolitika valóságos hibái ellen fordult.

3.2 Az új szociálpolitika

Egy korábbi tanulmányban (Ferge, 1991) részletesen leírtam, hogy milyen konzervatív és liberális erők formálják az új magyar szociálpolitikát. Ez a kép azóta markánsabb lett. Mindkét irányzat közös célja az állam visszaszorítása — s ez, mint az előző rendszer utolsó éveiben, ma is könnyebben megy a szociálpolitikában, mint mondjuk a gazdaságban. Első ránézésre az állítás nem igaz, az állam, tiszteletreméltó erőfeszítéssel, nem csökkentette, hanem növelte a szociális kiadások arányát a GDP-n belül. E tiszteletreméltó erőfeszítés ezonban több értelemben is csalóka. Egyfelől a növekvő arány csökkenő GDP mellett valósul meg, s valójában reálértékben csökken. Másfelől a csökkenés rohamosan növekvő szükségletek ellenére következett be. S harmadszor, ahogyan Kemény István (1993) kimutatta, ha nem a statisztikailag mért, hanem a valóságos GDP-hez viszonyítanánk, akkor még az arány is csökkenő lenne, és nemzetközi viszonylatban inkább alacsony, mint magas. Ha pl. a tényleges GDP 25%-kal magasabb, mint a statisztikailag kimutatott, ami igencsak szolíd becslés (Ékes, 1993), akkor 1991-ben a szociális kiadások aránya nem 32,2, hanem csak 25,7% lenne, azaz kb. annyi, mint 1988-ban. (Ld. 5. tábla)

Konzervatívok és liberálisok másik közös állítása, hogy az *univerzális ellátások pazarlóak.* A konzervatívok szerint igazságtalanok, mert úgymond, ez a szegényeket károsítja, hiszen a gazdagok terhére ők többet kaphatnának. A liberálisok szerint pedig nem hatékony, mert nem oda kerül, ahol szükség van rá, azaz a gazdagoknál kicsiny a határhaszna. A következtetés mindkét logika szerint az univerzális ellátások helyettesítése ún. *célzott* ellátásoknak, amelyek — létfeltételeik szigorú vizsgálata mellett — az „igazán rászorulókat" keresik és találják meg. E törekvés eredményeként a szociális törvény (1993/III.) már segéllyé alakította a korábban szinte univerzális temetkezési hoz-

5. tábla

Szociális kiadások Magyarországon 1988—1991

	1988	1989	1990	1991
GDP				
— reálnövekedés, előző év = 100	100,0	100,4	96,7	89,8
Szociális kiadások				
— nominálértékben md. Ft	358,7	441,6	558,4	740,1
— a GDP %-ában	25,0	25,8	26,8	32,2
— reálértékben, md. Ft.	358,7	376,8	369,6	362,8
— reálnövekedés*, előző év=100	100,0	105,0	98,1	98,2
(Fogyasztói árindex	100,0	117,2	151,1	204,0)

* A fogyasztói árindexet használtuk a szociális kiadások deflálásához. Ez eltér a GDP deflálásánál használt termelői árindextől. A szociális ellátásoknál azonban, amelyek zöme lakossági jövedelemmé válik, a fogyasztói árindex használata teljesen indokolt.

Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1991.

zájárulást. Ugyancsak ezen ideológia miatt lett a gyermeknevelési pótlék jövedelemigazoláshoz kötött — jóllehet ebben az esetben olyan magas küszöböt (1993-as áron 96 000 Ft-ot) állapítottak meg, hogy abba mindenki belefér. (Bizonyos, hogy kevesebb háromgyerekes családot sikerül így kiszorítani, mint amibe — a tortúrákon kívül — a jövedelemigazolás kerül.) Ugyancsak e logika miatt merül föl újra a családi pótlék jövedelemigazoláshoz kötése, azaz segéllyé tétele. 1989-90-ben igen nagy volt ebben az irányban az IMF és a Világbank nyomása (The World Bank, 1992) is. Azóta legalább a Világbank maga rájött, hogy ajánlása nem igazán célravezető, s több szakértőjével közelebbi vizsgálatot végeztetett. Kitűnt, hogy az eredeti ajánlás nem kellően megalapozott, mert a családi pótlék voltaképp igen jól célzott ellátás, hiszen a sokgyermekesek többsége szegény (Ferge, 1992; Világbank, 1992). Ennek ellenére a posztszocialista országokban vagy már bevezettek ilyen módosítást, vagy ismételten kiújulnak a viták. Magyarországon utoljára 1993 januárjában említette az illetékes államtitkár, hogy „a családi pótlék létjogosultsága kétségtelen, *ám arról még folynak a viták, hogy miként lehet ezt a rendszert »célzatosabbá« tenni,* annak adni a magasabb családi pótlékot, aki jobban rászorul" (Hámor, 1993). Egyébként gyakran fölmerül a családi pótlék megadóztatásának gondolata is (ami kevésbé káros, csak nemzetközileg szokatlan, és túl nagy bevétel nem várható tőle).

Fontos *liberális* (a konzervatívok által nem ellenzett) törekvés a szociális ellátások piacosítása vagy „piackonformmá tétele". A nyolcvanas évek második felében ez a tendencia már elindult, azóta jelentősen kiszélesedett. Mindenütt — a bölcsődétől a szociális otthonig — emelkednek az igénybevételi díjak. Az iskolai étkeztetés piacosítása miatt a családok 5-10%-a már 1992 tavaszán nem tudta a gyerekek iskolai étkezését befizetni (Sági, 1993). A piacosítási ideológiának felel meg az állami egészségügy biztosítássá alakítása, ami kisebb fizetésképtelen csoportokat (vergődő kisvállalkozók, „érdemtelenné" váló tartós munkanélküliek, sehol nem regisztrált hajléktalanok) már most kiszorít az egészségügyből. Az egészségügyön belül számos szolgáltatás színvonala romlott,

illetve fizetésre kötelezett extra igénnyé vált (pl. a kórházon belüli szabad orvosválasztás, jobb minőségű gyógyszer). A színvonalcsökkenés sokakat a piac felé terel, s valóban szaporodnak a magánbiztosítások, magánklinikák. A romló spirál veszélye fennáll. A jobb helyzetűek nyomása a kötelező biztosításból való kilépés lehetőségéért valószínűleg növekedni fog. Ha ez sikerül, a magasabb járulékok elvesztésével tovább romlik a maradék kötelező biztosítás színvonala. Hasonló folyamat játszódik le az iskolarendszerben. Erős a törekvés a társadalombiztosítás piackonformmá tételére, ami profiltisztítást és színvonalcsökkenést jelent, az előzőkhöz hasonló következményekkel.

A *konzervatívoknak* ugyancsak megvannak a saját, a liberálisok által nem mindig támogatott, de ugyancsak sikeresen követett céljaik.

A vezérlő eszme a „szubszidiaritási elv". Eszerint a problémákat a felmerülésükhöz legközelebbi szinten célszerű megoldani. Ennek megfelelően a család, az egyházi és más kisebb közösségek felelőssége az elsődleges, s az államnak csak végszükség esetén, ha semmi más megoldás nincs, kell szerepet vállalnia. A Népjóléti Minisztérium Családpolitikai koncepciójában (1992) talán a szerzők akaratánál is erősebben fejeződik ki ez a gondolat. Számos ok hatására „a mai magyar családok esetében a gondozó-ellátó funkciók mindhárom fő területe — gyermekek, betegek és idősek gondozása-ellátása — jelentős mértékben a családon kívülre került. A gyermekeknél a bölcsőde-óvoda-iskola, beteg felnőtteknél a *lehetségesnél és kívánatosnál* nagyobb mértékben az egészségügyi intézmények, időseknél pedig a különböző szociális ellátó rendszerek vesznek át igen sokat a család-funkcióból." Minthogy ezek az ellátások drágák, és a családi formák pszichoszociálisan is kedvezőbbek, a „gondozó-ellátó funkció — részleges — családon kívülre kerülését *minden értelemben* társadalmi veszteségnek tartjuk" (15. o., az én kiemelésem — *F. Zs.*). Kényszerek és ösztönzők egyaránt segítik ezen ideológia érvényesülését. A kényszerek közé tartozik a kórházi elfekvő ágyak számának csökkentése az ápoló otthonok megépítése nélkül; a bölcsődék központi normatívájának megszüntetése és ezt követően a bölcsődék tömeges bezárása; a díjemelések. Az ösztönzés oldalán új ellátásként belépett a gyermeknevelési pótlék, és szélesebb körre terjedhet ki az ápolási díj. E tendencia a környező országokban is megfigyelhető (Bernard Brunhes, 1993.)

Erős konzervatív törekvés a keresztény értékek fölélesztése és az egyházak, első renden a katolikus egyház erősítése. Ennek megfelelően a szubszidiárius funkció erősítéséhez könnyebben kapnak pénzt az alapítványoktól az egyházak, mint a civil szerveződések. A hivatkozási alap e prioritáshoz az egyházak 40 éven keresztüli elnyomása — ám a civil társadalom nem kevésbé volt elnyomott. Kapcsolódó probléma az abortusz jogi korlátozása (ami Lengyelországban megtörtént, Magyarországon nem) és a válások nehezítésének igyekezete. Magyarországon — és ez pozitívum — e tekintetben nagyobb szerepet kapnak az ösztönzők, mint a kényszerek. Ösztönző a magzati élet védelme kapcsán előrehozott családi pótlék, aminek pozitív, abortuszcsökkentő hatása 1993 első negyedévében már megjelent, valószínű negatív szociológiai hatásai azonban csak néhány év múlva fognak megmutatkozni. (Az azonnali ösztönzés ugyanis főként azoknál a családoknál hathat, amelyeknél kulturális depriváltságuk miatt hiányzik a hosszú távú racionális előregondolkodás nagyon is társadalmilag kondicionált képessége, azaz akik szegények és iskolázatlanok.) A natalista és konzervatív szemlélet a Családpolitikai koncepcióban is felszínre kerül. Ismét sok óvatos fogalmazás mellett megjelenik „az előnyös megkülönböztetés elve", amelynek „alapján mindenekelőtt azokat a családokat (családtípusokat) kell támogatni, amelyek vélhetően a legjobb pszichoszociális hátteret

adják az egyén számára. Felfogásunk szerint ilyenek a teljes nukleáris családok és a többgenerációs családformák" (28. o.). Kifejezetten a gyermekszám növelését szolgálják a már említett új ösztönzők. Ugyanakkor a Családpolitikai koncepció nem egyszerűen növelni, hanem optimalizálni óhajtja a gyermekek számát. ,,A vonatkozó kutatások szerint mind a társadalmi-demográfiai jellemzők, mind a tudatosság (tudatos és elhatározott gyermekvállalás) tekintetében éles cezúra van a háromgyermekes, illetve a négy- és többgyermekes családok között. Ennek alapján a családpolitikának célként, *optimummodellként* a háromgyermekes családok számának gyarapítását kell kitűznie, és *eszközrendszerében kiemelt preferenciákkal kell biztosítani azt, hogy mindazok a családok, amelyek egyébként hajlandóak a három gyermek felnevelésének a vállalására, ehhez minden lehetséges és szükséges társadalmi támogatást megkapjanak* (32. o., az én kiemelésem — *F. Zs.*). Minthogy már ma is létezik az éles cezúra például a gyermekek szegénységében, a népes családok (ezen belül a romák) nem sok jót várhatnak ettől a koncepciótól.

Egy harmadik fontos elem a magánjótékonyság dícsérete. Minthogy számtalan olyan szükséglet van, amit az állam nem vagy rosszul elégít ki, fontos a non-profit szektor, az önkéntes segítés, a vallási alapú karitász. Ekkor természetesen föléled az az évezredes hagyomány is, amely a szegények iránti szánalom mellett erkölcseiket is óvja. Ezért kap nagy hangsúlyt a rászorultság mellett az *érdemesség,* ami egyébként az állami segélyezést is áthatja. Már most erőteljes erőfeszítések történnek a segélyezéssel visszaélő ,,érdemtelenek" ellenőrzésére és a segélyezésből való kizárására. A munkanélküliséggel együtt terebélyesedő fekete munka az egyik fontos célpont. (Azt nem szokás mérlegelni, hogy az első gazdaságban dolgozók zöme is csak a második vagy fekete gazdaságban végzett munkából tud megélni. Nem világos, hogy a munkanélküliek járadéka miért tenné ezt nélkülözhetővé.) Az érdemesség gondolata munkál például abban, hogy az új gyermeknevelési támogatás feltétele az anya 180 napos munkaviszonya. Ez a megszorítás kizárja az ellátásból mindazon szegény, tanulatlan, főleg falusi asszonyokat — ezen belül nagy arányban a romákat -, akik körülményeik miatt eddig sem áll(hat)tak munkába, s a mai munkanélküliség mellett erre végképp semmi esélyük.

Végeredményben az eddigi tendenciák különböző feladat- és hangsúlyeltolódásokkal írhatók le. Eltolódás van az államtól a piac, s az államtól a civil szféra felé; az univerzális és társadalombiztosítási ellátásoktól a szelektív ellátások, a segélyezés felé. E változásoknak van számos pozitív eleme. Az adott ütem és ideológiai töltés mellett azonban a kimenetel az állam utód nélküli visszavonulása, aminek a következménye egy további eltolódás az általános létbiztonságtól egy szükségképpen lyukacsos szociális háló felé.

4. A szociális helyzet, a szociálpolitika és az állampolgáriság összefüggése

Az életkörülmények változása, a szociálpolitika erre reagáló tevékenysége (vagy e tevékenység elégtelensége) számos akart, kvázi-tudatos és nem szándékolt módon hat az állampolgáriságra. Egyes történések — a szegényedés, a létbiztonság megrendüléséhez kapcsolódó szorongás, a függőségeket teremtő segélyezés — gátolják az állampolgári mivolt erősödését. A polgárok azonban gyorsan tanulnak: ellenállnak a manipulációknak, kritikával szemlélik a kormányzati törekvéseket; tanulják, hogy hogyan fejezhetik ki elégedetlenségüket a parlamentáris demokráciával összeférő módon; (újra)felfedezik az önvédelem eszközeit.

4.1 Szegényedés és félelem a jövőtől

A szegényedés tényei már elég jól ismertek. A ,,torta" egésze kisebb lett. 1989 és 1992 között mind a reálbérek, mind az egy főre jutó reáljövedelmek 10-12%-kal csökkentek (Statisztikai Évkönyv, 1992; Kolosi—Sík, 1992). E kisebb jövedelemtömeg eloszlása a korábbinál jóval egyenlőtlenebb. A népesség legalacsonyabb és legmagasabb jövedelmű 10%-ának átlagos jövedelme között 1987-ben 4,6-szeres volt a szorzó, 1992-ben pedig 6,2-szeres (Központi Statisztikai Hivatal, 1989; Kolosi—Sík, 1992). A statisztikai jövedelembevallások azonban, kivált a felső régiókban, ma még pontatlanabbak, mint azelőtt, hiszen a korábban is jelentős fekete gazdaság jellege megváltozott, s az adó-, illetve járulékfizetési kötelezettségek miatt nagyobb lett az eltagadásra ,,ösztönzöttség". Ha ez igaz, akkor az egyenlőtlenségek is, egyesek meggazdagodása is nagyobbak a kimutatottnál.

A lakosság helyzetének romlása 1991-től gyorsult föl. Magyarország 1991-ig egészen jól tartotta magát, bár vészjósló jelzések már voltak. A lakosságot legközvetlenebbül sújtó, következményeiben legkárosabb munkanélküliség 1991 második felétől indult rohamos növekedésnek. Nagyjából ekkortól válhatott jelentőssé a szegénység növekedése is. A kutatások szerint (Andorka, 1992) a nyolcvanas évtizedben a lakosság mintegy 10%-a, 1992-ben közel 30%-a élt a létminimum alatt. Ez az arány azonban nagyon differenciált. Viszonylag jól tartják magukat azok a háztartások, amelyekben a keresők dolgoznak, s nincs gyermek. Náluk és a nyugdíjasok egy részénél az átlagosnál kisebbek a (statisztikailag kimutatott) veszteségek. A legsebezhetőbbek a munkanélküliek, a gyerekes családok, a kisnyugdíjasok. Az első két említett csoport reáljövedelme csak 1991 és 1992 között 40, illetve 12%-kal csökkent. (Sági, 1993). A munkanélküliek 52, a 14 éven aluli gyermekek 34%-a tartozik a szegények közé (ha a szegények átlagos arányát 20%-nak tekintjük). Minthogy a cigányság körében a munkanélküliség nem 15, hanem inkább 60% vagy annál is több (Csalog, 1993), s minthogy gyermekük is több van, köztük a szegények aránya legalább 70%. A legszegényebb 20%-nál gyakran, de még a magasabb jövedelműeknél is szórványosan megjelent az akut pénzhiány, amikor még a gyerekek étkezésére sem jut elég (Sági, 1993).

A szociális ellátások (nyugdíjak, családi pótlék) értéke a most már szélesebb körben bevezetett indexelés ellenére csökken. 1991-ben 8340 Ft volt a bruttó átlagos nyugdíj, 1989-hez képest ez 56%-os növekedés, miközben az árak 74%-kal, ezen belül az energiaárak 130%-kal nőttek. De persze az átlag csalóka. 1992 áprilisában a 2,7 millió nyugdíjas közül 150.000-nek 6000 forint alatti, további 600.000-nek 6- és 7000 Ft, 450.000-nek 7- és 8000 forint közötti nyugdíja volt. A nyugdíjasok létminimuma ekkor már jóval meghaladta a 7000 forintot. Egyszerűbben szólva: 1992 közepén *1 millió nyugdíjas ellátása nem érte el a létminimumot.*

A szegényedésre adott mai — és a mai körülmények között szükségszerű — válasz a segélyezés növekedése, mindenekelőtt a munkanélkülieknél és a gyermekes családoknál. Rendszeres nevelési segélyt 1989-ben 79.000, 1991-ben 152.000 gyereknek adtak, rendkívüli segélyt pedig (ami az alacsony rendszeres segélyhez szinte hozzátartozott) 348 ezer helyett 1023 esetben. (A rendkívüli segélyezés 1993-tól ebben a formában megszűnt.) A segélyezés egyik megoldhatatlan problémája az, hogy az átlagbérek és átlagnyugdíjak sem sokkal vannak a létminimum fölött, a minimális bér és nyugdíj pedig ez alatt van. Ennek következtében a ,,kevésbé választhatóság" elve miatt a segélyek színvo-

nala eleve nem érhet el a létminimum közelébe sem. (Ld. 6. tábla) A valóságos kép a táblázaton bemutatottnál rosszabb, ugyanis a létminimum nem tartalmazza a kötelező levonásokat és adót, a minimumok pedig igen, azaz létfenntartásra a hivatalos minimumnál 4-10%-kal kevesebb jut. Igaz, ezt egyes elemzők azzal próbálják enyhíteni, hogy a létminimumot tekintik irreálisan magasnak (Krémer, 1993).

6. tábla

Létminimum, bérek, szociális ellátások (Ft)

	1991. június	1992. június	1993. január (becslés)
Létminimum havi összege			
Nyugdíjas háztartások			
Egyedülálló	7 300	8 600	9 900
Kétfős háztartás	12 500	14 800	17 000
Aktív keresős háztartások			
Egyedülálló	9 900	11 800	13 000
Háztartás 2 gyermekkel	23 100	27 700	31 800
Nyugdíjak havi összege			
Minimális nyugdíj	5 200	5 700	6 400
Átlagos nyugdíj	8 341	8 828*	—
Havi átlagos munkabér			
Minimum bér	7 000	8 000	9 000
Átlagos nettó bér	11 560	13 918	*
Családi pótlék			
Egy gyermek esetén	2 370	2 600	2 750
Két gyermek esetén	5 640	6 200	6 500
Három gyermek esetén	9 750	10 800	11 250
Szociális segély maximális havi összege			
Háromgyermekes anya	—	—	6 400
Tartós munkanélküli	—	—	5 120

* Április.

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1991, Statisztikai Havi Közlemények, 1992,8.; a minimális ellátásokra vonatkozó rendeletek; 1993. évi III. törvény.

A segélyezés hatástalanságát erősítik a rossz magyar technikák, amelyek a segély feltételéül nem a családi, hanem az egy főre jutó jövedelmet szabják, és *sosem a család egészét, hanem csak egy-egy tagját,* a munkanélkülit vagy a gyereket igyekeznek az egy főre jutó minimumhoz közelíteni. Ettől a család jövedelme alármilyen alacsony maradhat.

A szegényedés folyamatai s a biztonsági háló gyengesége és kiszámíthatatlansága megrendítették az alapvető biztonságokat. A munkanélküliségtől 1989-ben 16%, 1991-ben 47%, 1992-ben 64% tartott (Kolosi—Róbert, 1992). A szegénységtől való félelem, ami már 1988-ban is 46%-nál jelentkezett, 1991-ben 63%-ra nőtt. Noha a polgárok helyeslik a szabad választást minden téren, 1991-ben 71%-uk szorongott attól, hogy nem lesz képes megfizetni a szükséges orvosi ellátást, és 84%-uk attól, hogy nem fogják bírni a gyerekek iskoláztatását (Sági, 1993a). A lakásköltségek rohamos emelkedése miatt nagyjából ugyanennyien szoronganak attól, hogy nem fogják tudni a rezsit fizetni, és lekapcsolják az áramot, vagy el kell hagyniok a lakást (OTKA 1993).

A helyzet romlását az emberek egészen pontosan érzékelik. S minthogy nincs sok bizalmuk a politikában, a jövőt sem látják nagyon biztatónak. Ezeket a szubjektív véleményeket mutatja be a 7. tábla, amely azért a polarizálódás folytatódását is előrevetíti: többen helyezik magukat a létra aljára is, a létra tetejére is 3 évvel a megkérdezés után, mint a megkérdezéskor.

7. tábla

Hogyan helyeznék el magukat a kérdezettek egy 7 fokú létrán

(800 városi család, 1991. ősz, százalékos arányban)

	1.	2.	3.	4.	5+6+7.	Összesen
Aktív keresők						
3 évvel korábban	1,4	8,7	27,6	44,6	17,7	100,0
A megkérdezéskor	4,0	13,4	42,1	36,7	3,8	100,0
3 év múlva	16,6	26,4	23,3	20,1	13,6	100,0
Nyugdíjasok						
3 évvel korábban	8,1	10,6	31,1	33,5	16,8	100,0
A megkérdezéskor	16,0	19,1	39,2	23,8	1,9	100,0
3 év múlva	36,2	26,2	21,5	10,0	6,1	100,0

Forrás: OTKA, 1993.

4.2 Függőségteremtő ellátások

A segélyezés terjedése negatívan hat az állampolgári tudat erősödésére is, a társadalom integráltságára is. A segélyezés mindig egyenlőtlen viszonyt teremt kérelmező és adakozó között. Minthogy mind az adózás, mind a „szegényekre célzás" a felszínen látható jelenségek, az a kép alakul ki, hogy a gazdagok tartják el a szegényeket, mindenféle ellenszolgáltatás nélkül. (A segélyezés ezen vonása tovább delegitimálja az adózást.) Szó sincs itt a polgári társadalom ethoszának alapját képező, egyenlő partnerek közötti szabad, szerződéses viszonyról. A viszonosság megteremtése azonban igen nehéz. A kényszerekkel terhelt közmunka ismét nem „állampolgár-teremtő" megoldás. Valamivel jobb eredményeket érnek el a franciák az ún. minimális beilleszkedési jövedelemmel (Lafore, 1993), ám ez új szemléletű közigazgatást és kellő számú szociális munkást igényel.

Különösen veszélyes az állampolgárságra a segélyezésnek az a formája, amely nem teremt bíróság előtt is érvényesíthető jogosultságot, hanem jelentős teret ad a döntéshozó szubjektív véleményének. A szociális törvény első, 1992. tavaszi változata még erős jogokat akart létrehozni. Az 1992. december végén elfogadott változat ezeket korlátozta, s megtartotta minden előző rendszer gyakorlatát, a diszkrecionális segélye-

zést. Ebben a keretben a helyi önkormányzatoknak gyakorlatilag minden segélytípusú ellátást módjuk van megtagadni, ha nem a jövedelemteszt, akkor életmód- vagy magatartástesztek alapján. (Még a gyermeknevelési támogatás is, amely elvben normatív, csak akkor jár, ha a gyermekeket ,,megfelelően nevelik". Ez pedig pontos kritériumokhoz nem köthető feltétel.) A diszkrecionális döntés indoklásához igen jó eszköz a környezettanulmány. Ez egyes esetekben szükséges lehet, többnyire azonban csak a magánszférába való olyan indokolatlan betolakodás, amely a kérelmezővel jól érzékelteti kiszolgáltatottságát, és tetszőleges hivatkozási alapot teremt a segély megtagadásához. Az önkormányzatoktól származó információim szerint például a nevelési segélyt olykor azért tagadják meg, mert a környezet tiszta és rendezett — azaz úgymond nincs segítségre szükség —, olykor meg azért, mert a lakás piszkos és rendezetlen, azaz nincs biztosítva a pénz megfelelő felhasználása. Ezt az Európában ma már eltűnő gyakorlatot a szociális törvény nem szünteti meg, sőt egy kiegészítő eleme a fenntartást sugallja. (A miniszterhez intézendő méltányossági gyermeknevelési támogatási kérelemhez a jegyzőnek környezettanulmányt kell csatolnia, s ennek a kötelező formáját is előírja a jogszabály.) A kiszámíthatatlan feltételekhez kötött segélyezés egyébként sokakat elriaszt a kérelmezéstől, azaz ismét foszlik a szociális háló.

A vállalatok újonnan megjelenő ,,szociálpolitikájának" ugyancsak vannak kérdéses vonásai. Jelenleg a vállalati szervezésű nyugdíj- vagy egészségbiztosítások általában nem terjednek ki minden munkavállalóra, hanem csak azokra, akiket a vállalat saját jövője szempontjából értékesnek, fontosnak ítél. Minthogy ezek a formák (miként a közhivatalnokok egy részének ,,ruhapénze") általában adókedvezményeket élveznek, megjelenik a ,,láthatatlan jóléti állam", amelyből a jobb helyzetűek úgy élveznek előnyt, hogy ez semmilyen költségvetésben nem jelenik meg. Ugyanakkor ezek a szerződések a kedvezményezett munkavállalóknál szinte feudális típusú kötelmeket hoznak létre.

A szociálpolitika föntebb említett formái általában alávetettséget vagy kiszolgáltatottságot teremtenek, s így nem segítik az öntudatos állampolgáriság erősödését. A sokat emlegetett Bibó-mondás — demokratának lenni annyit jelent, mint nem félni — elgondolkoztató ebben az összefüggésben. Nehéz kiállni az embernek igaza és jogai mellett, ha ennek súlyos egzisztenciális következményei lehetnek akár a munkáltatónál, akár az önkormányzatnál. Ha a perspektíva a további lecsúszás, a munka vagy a segély elvesztése, a megnyert szabadság keveset ér. Ha hiányoznak az állampolgáriság gyakorlásának feltételei, a negatív szabadságok is veszélybe kerülnek.

4.3 A demokrácia tanulási folyamata

A polgárok többsége nem fogadja kedvezően a szociálpolitika konzervatív vagy liberális indíttatású változásainak jelentős részét. Különösen erősödő az az igény, hogy az állam ne adja föl szociális-kulturális felelősségvállalását. Így például 1991-ben végzett felvételeknél a kérdezettek 96%-a foglalt állást úgy, hogy az állam mindenki számára biztosítsa az egészségügyi ellátást; 88% volt univerzális (ingyenes, állami) oktatás mellett; 81% az állam dolgának tartotta a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentését; és 89% vélte az állam kötelességének, hogy mindenkinek biztosítson munkát (Sági, 1993). Nem találkozik egyértelmű helyesléssel a szegények érdemtelenségének hangsúlyozása sem. A hivatalos ideológia ellenére nő azoknak az aránya (az 1978 évi 33%-ról

1992-ben 50%-ra), akik csak a szegénységhez, s nem az érdemességhez kötnék a szegények segélyezését (Vásárhelyi 1992).

A tanulási folyamathoz hozzátartozik a változó föltételekhez igazodás, ami például a vállalkozási hajlandóság ismert növekedésében is tetten érhető. (Ebből a szempontból érdektelen, hogy számtalan kisvállalkozás inkább adómegtakarítási, mint tényleges termelői célt szolgál. A magatartás változásáról, a legalább részleges függetlenség kereséséről van szó.) Egy másik fontos mozzanat az értékek lassú átértékelődése. Itt nem egészen előrelátható fejlemények is belépnek. Egyfelől igaznak tűnik, hogy ha a növekvő szabadságokat és a gyengülő létbiztonságot mérlegelik együtt, akkor — főként a védekezésre kevésbé képes csoportok számára — sokkal fontosabb a biztonság, mint a szabadság bizonyos formái (OTKA, 1993). Ha a szabadság és egyenlőség a szembeállított értékek, akkor más a helyzet. Sokan úgy vélték-vélik, hogy az ideológiailag súlykolt valóságban mindkét érték — vagy legalábbis bizonyos fontos alkotóelemeik — roppant erősen felértékelődnek. (Ld. a 8. táblát, amelynek kérdéseit az eredeti sorrendtől eltérően közöljük. A véletlen felsorolást szétválasztottuk egy inkább a szabadságra, s

8. tábla

Vélemények 12 társadalmi értékről

(Indexértékek*)

Mennyire fontos az életben, hogy:	1985	1989	1991	1991—1985
Az ember szabadon elmondhassa a véleményét	79	83	88	9
Ne legyen kiszolgáltatva a hatalomnak	69	80	90	21
Mindenki beleszólhasson a közügyekbe	62	61	76	14
Az állam ne avatkozzon az emberek magánéletébe	50	66	84	34
Az emberek szabadon szervezkedjenek érdekeik védelmében	49	57	77	28
Az ember gond nélkül élhessen	93	93	94	*
Mindenkinek legyen munkája	90	90	93	3
Az ember jómódú legyen	86	86	90	4
Az ember tanulhasson, kulturálódhasson	85	86	91	6
Egyenlőség legyen	72	72	83	11
Az ember pihenhessen, szórakozhasson	71	76	84	13
Ne legyenek nagy jövedelem-különbségek	65	65	90	25

Forrás: Simon, 1993.

* Az indexet úgy képeztük, hogy a ,,nagyon fontos" választ adók számát 2-vel, az ,,elég fontos" választ adókét 1-gyel, a ,,nem fontos" választ adókét 0-val szoroztuk, a szorzatok összegét elosztottuk a válaszadók számával, és a hányadost (a súlyozott átlagot) megszoroztuk 50-nel. Így olyan indexet kaptunk, amelynek értéke 0-tól 100-ig terjedhet; akkor lehet 0, ha mindenki a ,,nem fontos" választ adja, és akkor lehet 100, ha mindenki a ,,nagyon fontos" választ jelöli meg.

egy inkább az egyenlőségre utaló blokkra.) Érdemes kiemelni, hogy a létbiztonság fontos volt és maradt; hogy az új tapasztalatok mennyire erősítik a jövedelemegyenlőtlenségekkel való szembefordulást; s főként hogy a szabadság néhány új formája mennyire vonzóvá és fontossá vált. Talán most tudatosodik először a polgárokban, hogy mit jelentett az állam — akkor ,,természetesnek", azaz megváltoztathatatlannak tűnő — beavatkozása a magánéletbe, vagy hogy mennyire fontos a szabad szervezkedés.

A szervezkedés valóban életünk részévé vált. A mozgás valamennyi posztszocialista országban elindult (Siegel—Yancey, 1992). Magyarországon például 1988-ban 800, 1992-ben 8000 körüli alapítvány és jó néhány ezer civil szervezet létezett. A formák még nem kristályosodhattak ki. A mindenütt tapasztalható megosztó tendenciák a szervezkedésre is hatnak: 10 vagy 100 szervezet alakulhat azonos célokkal — kölcsönösen gyöngítve egymást. A non-profit törvény halasztása miatt számos alapítvány nem más, mint kis csoportok önérdekalapú tömörülése, nem pedig külső célokat anyagilag támogató formáció. Ám ez is a civil társadalom mozgása. Figyelemreméltó, hogy a legelesettebb csoportok — a létminimum alatt élők, a munkanélküliek -, amelyeket általában szerveződésre képtelenként tart számon a politikai szociológia, ugyancsak fölhasználják a szervezkedés lehetőségét, s gyakran az állampolgári tiltakozás egészen új formáit találják föl, mint amilyen a létminimum alatt élők tartós éhségsztrájkja volt. (Hogy mennyi ebben a szervezkedésre inkább fölkészült lecsúszó középosztály szerepe, azt még nem tudjuk, mint ahogy azt sem, hogy milyenek a fennmaradás esélyei a csekély társadalmi tőkével rendelkező szerveződéseknél.) Külön említésre érdemes, hogy ezek a demonstrációk mindig a törvényesség határain belül maradnak, ellentétben az ugyancsak megélénkülő szélsőjobboldali mozgalmak (pl. skinheadek) gyakran törvénysértő tetteivel.

A kormányzat a polgároknál kevésbé képes e változásokhoz alkalmazkodni, a civil szerveződésekkel együttműködni, a követeléseket a politikába becsatornázni. Sőt a legfontosabb új, törvény által létrehozott közvetítő szerv, az Érdekegyeztető Tanács döntéseit sem tekintette a kormány mindig magára kötelező érvényűnek. Ez egyébként az egyik magyarázata a sokszor megmutatkozó politikai apátiának — ami mintha a tb-önkormányzati választásokkal új fordulatot vett volna.

Számos bíztató jel van tehát, sok bizonytalansággal átszőve. A társadalom tagjai szeretnének polgárrá, kisebb részben bourgeois-vá, sokkal szélesebb körben citoyenné válni. Ezt a szándékoltan megteremtett politikai struktúrák és törvények segítik, a kormányzat nyilvánosságtól és ellenhatalmaktól való idegenkedése nehezíti. Nem szeretnénk túlértékelni a szociálpolitika szerepét ebben a folyamatban, de két következtetést le kell vonni. Az egyik az, hogy a demokráciát veszélyeztetheti a tömeges elszegényedés és a szociális rendszerek romlása. A Világbank egy vezető tisztségviselője hangsúlyozta egy Magyarországon 1992-ben tartott konferencián: Közép-Kelet-Európában ,,a politikai stabilitás nagymértékben azon múlik, mennyire biztosítják a kormányok, hogy az alapvető szolgáltatások, mint az oktatás, az egészségügy, az időskori biztonság, az átmenet során nem romlanak tovább, s hogy új területeken, mint a munkanélküliség vagy az utolsó mentőövet jelentő segélyezés, kiterjesztik és javítják a szolgáltatásokat." (Harbison, 1992). A másik az, hogy a szociálpolitikának kettős szerepe lehet az állampolgáriság alakításában, s ma jobban terjednek az állampolgáriságot és polgári összetartozást gyöngítő, mint erősítő formák. Ezt nem elsősorban a források szűkössége indokolja, hanem a politikai akarat. Reméljük, hogy a civil társadalomnak módja lesz a politikai akarat megváltoztatására.

Irodalom

Andorka R., 1992, Szegénység. In: Az első magyar háztartáspanel első hullámának előzetes eredményei. I. TÁRKI, Budapest

Avineri, Sh., 1991, The Return History. International Perspectives. The American Jewish Committee

Bernard Brunhes Consultants, 1993, Major Developments in the Area Social Protection in 6 Central European Countries. Paris (Mimeo)

Coote, A., 1992, The Welfare of Citizens. Developing New Social Rights. IPPR, Rivers Oram Press, London

Csalog Zs., 1993, A cigányság a magyar munkaerőpiacon. Szociológiai Szemle, 1. sz.

Deacon, B., 1992, A nemzetekfölötti és globális szervezetek hatása a közép-európai nemzeti szociálpolitikára. Esély, 6. sz.

Ékes I., 1993, A láthatatlan gazdaság árnyékai. Felmérés a hálapénzekről, csúszópénzekről. Népszabadság, június 21.

Elias, N., 1991, The Society of Individuals. Blackwell, Oxford

Employment Observatory, 1992, Employment in Europe, Central and Eastern Europe, Employment trends and developments. No 3. Dec, Éditions Européennes, Belgique.

Ferge, Zs.—Miller, S. M., 1987, Social Reproduction and the Dynamics of Deprivation. In: Zs. Ferge—S. M. Miller (eds.) Dynamics of Deprivation. Gower

Ferge Zs., 1991, Társadalmi struktúra és szociálpolitika. Esély, 2. sz.

Ferge Zs., 1992, Nem reziduális jóléti államra van szükség. Beszélgetés Nicholas Barr-ral, a Világbank tanácsadójával. Esély, 5. sz.

Harbison, R., 1992, Human Resources and the Transition Process. Paper presented on the Regional Senior Policy Seminar on Economic Restructuring and the Social Safety Net for Central and Eastern Europe. Mátrafüred (Kézirat)

Hirschman, A. O., 1991, The Rhetoric of Reaction. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge (Mass.) London

Kemény I., 1993, Az átalakulás társadalmi költségei. Szociológiai Szemle, 1. sz.

Kolosi T.—Péter R. 1992, A rendszerváltás hatásai. TÁRKI, Budapest

Kolosi T.—Sík E. 1992, Munkaerőpiac és jövedelmek. In: Az első magyar háztartáspanel első hullámának előzetes eredményei. I. TÁRKI, Budapest

Lafore, R. 1993, Az RMI — hármas kihívás. Esély, megjelenés alatt

Központi Statisztikai Hivatal, 1989, A lakossági jövedelmek színvonala és szóródása 1987-ben. Budapest

Krémer B., 1993, Van-e ma Magyarországon szegénység? Esély, megjelenés alatt.

Marshall, T. H., 1991, Az állampolgáriság fejlődése a XIX. század végéig. In: Ferge Zs. — Lévai K. (szerk.) A jóléti állam. T-Twins Kiadó, Budapest

Népjóléti Minisztérium, 1992, Családpolitikai koncepció. Budapest

Nove, A., 1983, The Economics of Feasible Socialism. George Allen and Unwin

Offe, C., 1992, Demokratikusan tervezett kapitalizmus? A demokráciaelmélet szembesítése a kelet-közép-európai hármas átmenettel. Szociológiai Szemle, 1. sz.

O'Donell, G.—Schmitter, P. C.—Whitehead, L. (eds.) 1986, Transitions from Authoritarian Rule. John Hopkins University Press Baltimore

OTKA, 1993, 2141. sz. kutatás előzetes adatai (ELTE Szociálpolitikai Tanszék kutatása)

Petschnig M. Z., 1993, Irányt váltott korrupció. Népszabadság, május 22.

Polányi K., 1944 The Great Transformation. Beacon Press

Rawls, J., 1971, A Theory of Justice. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge (Mass.)

Sági M., 1993, A jövedelmek és a szegénység változásai. (Kézirat)

Sági M., 1993a, Dismantling the Welfare State. (How the State Discards its Responsibilities.) Paper prepared for the European Research Conference on ,,From European Societies to European Society: the National Welfare States and European Integration". St. Martin, Germany, 22—26. Nov.

Sen A., 1992, Az egyéni szabadság mint társadalmi elkötelezettség. Esély, 1. sz.

Siegel, D.—Jenny, Y., 1992, A civil társadalom újjászületése. A nonprofit szektor fejlődése Kelet-Közép-Európában és a nyugati segítségnyújtás szerepe. The Rockefeller Brothers Fund, New York

Simon J., 1993, Post-paternalist Political Culture in Hungary: Relationship Between Citizens and Politics During and After the ,,Melancholic Revolution". Communist and Post-Communist Studies. Vol. XXVI. no. 2.

Statisztikai Évkönyv, 1992.

Statisztikai Havi Közlemények 1992, KSH, Budapest 1992/8
A Világbank szociálpolitikai jelentése Magyarországról. Szociálpolitikai Értesítő 1992/2. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest
Vígvári A., 1993, A magyar privatizáció fordulatai. Valóság, 6. sz.
World Bank, 1992, Romania, Human Resources and the Transition to a Market Economy. World Bank Report. Washington D. C.

A tanulmány a jelen kötet számára készült.

Mivel járultam hozzá...

Ennél nehezebb kérdést — hogy mit ér a múltam — nem is lehet föltenni. Az egyik válaszom az, hogy az „igazi" tudomány mércéjével mérve nem sokat — mindegy is, hogy ama objektív okból-é, mert rosszkor születtem, vagy mert csak ennyire voltam-vagyok képes. (Nem is véletlen, hogy már nemigen veszek részt a magyar szociológiai közéletben: sokaktól hallottam, hogy amit 25 éve művelek, az nem „tudomány" — és ez sok értelemben igaz.)

A másik válaszom az, hogy sok mindent, alkalmasint másokkal többé-kevésbé egyidejűleg, elkezdtem. Mit is?

A KSH-ban, mert ezt az akkori vezetés (Péter György, Mód Aladárné) lehetővé tették, 1958-tól olyan társadalomstatisztikai felvételeket (jövedelemeloszlás, nők helyzete, gyerekek iskolai eredményei), amelyek sem a háború előtt, sem persze utána, nem léteztek. Ezek a kezdetek vezettek 1962-ben az első rétegződésfelvételhez (ami szerintem sok szempontból mindenféle mércéket megüt), majd ahhoz a szegénységvizsgálathoz, amelyet Kemény Istvánnal kezdtünk el, de amelynek megkezdése előtt engem a KSH-ból „eltávolítottak". Hogy ez hagyott-e nyomot a későbbi struktúra- és rétegződésvizsgálatokon, nem tudom.

Az MTA Szociológiai Intézetében egy szerintem pompás csapattal (Gazsó Ferenc, Háber Judit, Pataki Ferenc, Tánczos Gábor, Várhegyi György) olyan iskolakutatásokba fogtunk, amelyek kapcsolódtak Földes háború előtti munkásságához, de mind „paradigmailag", mind módszerbelileg újak voltak, inkább Bourdieu és főként az akkor virágzó angol iskolaszociológia gondolatait alkalmazták a hazai viszonyokra. Azt hiszem, a később kiszélesedő és professzionalizálódó magyar iskolakutatás, oktatásszociológia tudott valamennyire építeni ezekre a kezdetekre.

A hetvenes évektől a társadalom- és szociálpolitikát mint diszciplínát kezdtem építgetni, előbb egyedül, majd ismét egy nagyszerű csoporttal. A voltaképpen egészen új elméleti kereteket — azt, hogy a szociálpolitikát lehet strukturális szemlélettel, a társadalmi újratermelés és integráció elméleti-fogalmi keretébe ágyazva, a többi társadalmi alrendszerrel való viszonyt kezelve művelni — itthon nem nagyon vették észre (külföldön inkább). Most már itt is szerencsére több műhely van — az egyik épp az intézetben folytatja Szalai Júlia vezetésével és számtalan új közelítéssel azt, amit valamikor együtt kezdtünk. Mellesleg: a szociálpolitika gyakorlatának kritikája, illetve a reformjára vonatkozó programok talán több zajt keltettek — de sem akkor, sem most nem sokat hatnak a valóságra.

A nyolcvanas évek vége óta a társadalom-szociálpolitika és szociális munka helyét igyekeztem a felsőoktatásban megcsinálni — ismét jó partnerekkel. Azt hiszem, ez a törekvés valamennyire sikerült. Vannak tanszékek, főiskolai és egyetemi diplomák, van szociálpolitikai folyóirat (az Esély), és sok más.

Bármit vizsgáltam is, a strukturális erők hatása, a társadalmi kiszolgáltatottságok és egyenlőtlenségek elutasítása mindig ott volt a háttérben. Talán ezért vállaltam „tudóshoz" nem illő szerepeket — de ezt nem bánom.

...és még mit szeretnék?

Egyfelől folytatni az egyetemi építkezést, hogy egyrészt relatíve önállósodjon a szociális munka, másrészt megvalósuljon a társadalompolitikai PhD program. Minthogy azonban mindez — a kollégák jóvoltából — lassan önjáró, visszatérőben vagyok az első témámhoz, a társadalmi struktúrához. Az új szabadságok számomra azt jelentik, hogy ezt kevesebb gondolati korláttal és kevesebb politikai tabuval lehet művelni, mint hajdanán.

Egy 1990-ben kezdett longitudinális OTKA kutatás és sok más adat segítségével (sokakhoz hasonlóan) a rendszerváltás társadalmi hatásait, a nyerteseket és veszteseket, a szabadságnyerés és biztonságvesztés társadalmilag-pszichológiailag kondicionált mérlegét, az új, illetve történelmileg kondicionált strukturáló tényezőket próbálom a magam módján értelmezni. Vagy másként: szeretném befejezni, amit valamikor elkezdtem.

Szelektív bibliográfia

—CSEH-SZOMBATHY L. (szerk.) *A szociológiai felvétel módszerei.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1968.
Társadalmi mobilitás, a társadalom nyitottsága. *Valóság,* 1969/6.
(szerk.): *A francia szociológia.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1971.
A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia,* 1972/1.
—GAZSÓ F.—HÁBER J.—TÁNCOS G.—VÁRHEGYI GY. *A pedagógusok helyzete és munkája.* MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest 1972.
Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974.
—HÁBER J. (szerk.) Az iskola szociológiai problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1974.
—HÁBER J.—SZALAI J.—TÁNCZOS G.—VÁRHEGYI GY. *Pedagógusok és tanulók a szakmunkásképzésben.* MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest 1976.

Keresetek, jövedelem, adózás. *Valóság,* 1978/3.
Társadalmunk rétegződése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1969. Második kiadás: 1980.
A Society in the Making: Hungarian Social and Societal Policy 1945-1975. Penguin 1979; Sharpe 1980.
Társadalompolitikai tanulmányok. Gondolat, Budapest 1980.
A gyerekes családok jövedelmi helyzete. *Valóság,* 1980/8.
Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1982.
Gazdasági reform, szociálpolitika és legitimáció. *Valóság,* 1986.
Zsörtölődő megjegyzések Szelényi Iván és Manchin Róbert tanulmányához. *Medvetánc,* 1986/2—3.
Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből. Magvető, Budapest 1986.
—VÁRNAI GY. (szerk.) Szociálpolitika ma és holnap. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1986.
—S.M. MILLER (eds): *Dynamics of Deprivation.* Gover 1986.
A szociálpolitika hosszú távú fejlesztésének megalapozása. *Magyar Tudomány,* 1987/4.
A negyedik út. A társadalompolitika esélyei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1989.
Hogyan tovább a társadalompolitikában? *Társadalomkutatás,* 1989/11.
Variációk a társadalmi integráció témájára. *Esély,* 1990/1.
Társadalompolitikai olvasókönyv. Válogatás FERGE ZS. tanulmányaiból. Válog. és szerk. VÁRNAI GY. T-Twins Kiadó, Budapest 1991.
—LÉVAI K. (szerk.) *A jóléti állam.* T-Twins Kiadó, Budapest 1991.
Társadalmi struktúra és szociálpolitika. *Esély,* 1991/2.
A foglalkoztatási törvény — amit megold és amit nyitva hagy. *Esély,* 1991/4.
The mechanism of social integration: The role of the market. In: K. J. ARROW (ed.): *Issues in Contemporary Economics. Vol. I. Markets and Welfare.* Macmillan (in association with the International Economic Association) Houndmill, Basingstoke, Hampshire and London 1991.
Social security systems the new democracies of Central and Eastern Europe. Past legacies and possible futures. In: G.A. CORNIA—S. SIPOS *Children and the Transition to the Market Economy.* Avebury, Gower House, Aldershot 1991.
Human resource mobilization and social integration. In search of new balances in the great transformation. *Towards a Competitive Society in Central and Eastern Europe: Social Dimensions.* National Agency for Welfare an Health, European Centre for Social Welfare Training and Research. Helsinki 1992.
—J.E. KOLBERG (eds.): *Social Policy in a Changing Europe.* Campus and Westview, Frankfurt/M.—Boulder Colorado 1992.
Winners and losers of the collapse of state socialism. *Social Policy Review,* 1993/5.

Győri Péter—Gábor László

Guberálás a lakáspiacon. A lakásfoglalók és a hatóságok küzdelme az 1945 utáni jogszabályok tükrében

A telek- és lakás-magántulajdon szentsége a háború előtt is korlátok — elsősorban jogi és pénzügyi szabályok korlátai — közé volt szorítva. A háború alatt és az azt megelőző időszakban a polgári világ tartópillléreinek hitt alapvető emberi és polgári jogok lettek semmivé a *törvényalkotók* kezei között — egyes polgárokat jogszerűen meg lehetett fosztani az iskolázástól, vagyonuktól, üzletüktől, lakásuktól és életüktől.

A háború végén a lakosság öntevékenyen is hozzákezdett a gazdátlan javak birtokba vételéhez. Széthurcolták a kastélyok köveit és berendezését, a gazdaságok uratlan eszközeit és állatait. Elkezdődött a földek rég várt fel- és szétosztása. A gyárakat nem lehetett szétosztani, azokat a munkástanácsok vették ellenőrzés alá.

Nem maradtak ki a Nagy Osztozkodásból az épületek, lakások és berendezési tárgyaik sem. Az új szervezetek és kádereik népes hada így szerezhettek hivatalokat, kollégiumokat, az élelmesebb lakók lakást, bútorokat és egyéb haszontalanságokat. E felszabadult folyamatokat a hatóságok igyekeztek — részben utólag — ellenőrzésük alá vonni, jogszerű keretek közé gyömöszölni.

A nagyarányú *zsákmányolást* ekkor még nyilván akadályozta, zavarta a háztulajdonosok (jelen)léte, a magántulajdon — ugyan erősen csorba — legitimitása.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak már *1945 január legelején* rendeletet kellett kibocsátania az elhagyott lakások sorsának rendezése tárgyában.[1] Ismervén a lakásügyi szabályzatok precizitását, nem tekinthető véletlen feledékenységnek, hogy sem a rendelet, sem annak végrehajtási utasítása nem határolja le, nem határozza meg az „elhagyottá vált lakások" körét. (Értelmezésünk szerint ilyennek minősült mindazon lakás, melyben egy rövid ideig nem lakott senki — mert elhurcolták, mert bevonult, mert elmenekült egy időre vagy örökre stb.)

A rendelet visszamenőleg elismeri a korábbi lakásfoglalásokat.

„14. § 1. Aki háborús viszonyok miatt elhagyottá vált lakást a rendelet hatályba lépésének napjáig hatósági kiutalás nélkül foglalt el, vagy pedig olyan ingóságokat használ, melyek háborús viszonyok miatt elhagyottá vált lakásból származnak, tartozik ezt a körülményt a jelen rendelet hatályba lépésétől számított 15 napon belül a lakáshivatalnak bejelenteni.

2. A lakáshivatal a bejelentést felülvizsgálja, helyszíni szemle útján megállapítja a használt ingóságok mibenlétét és mennyiségét és a használat időpontjától kezdődő hatállyal visszamenőleg megállapítja a bért, a használati díjat."

[1] 34/1945. M.E. sz. rendelet A háborús viszonyok következtében elhagyottá vált lakásokkal kapcsolatos kérdések szabályozása tárgyában.

Kilakoltatni utólag a népbíróság által bűnösnek ítélt személyeket lehetett, más megoldás hiányában ekkor is szükséglakást kellett számukra biztosítani.

Ez a korai rendelet nem érinti a legszűkebb értelemben vett tulajdonjogot. Célja, hogy minden ún. „elhagyottá vált" lakás fölött a sebtiben fölállított lakáshivatalok rendelkezhessenek, e hivatalok adhassák azokat bérbe. (Ezzel a háború eleje óta bevezetett kötött lakásgazdálkodás körét tovább tágították.[2]) A spontán lakásfoglalás annyiban módosult, hogy ezután ha valaki (ez lehetett akár lakáshivatal dolgozója, annak családtagja, ismerőse, barátja stb.) „talált" magának egy ún. elhagyott lakást, akkor előbb be kellett mennie a hivatalba azt a címet kiigényelni — erről 48 órán belül meg kellett hozni a határozatot —, és csak utána vehette birtokba a bérletet.

Előnyben részesültek a kibombázottak, a szolgálati úton áthelyezett közalkalmazottak, de csak akiket igazoltak. Mert akiket nem igazoltak, azok nemhogy nem igényelhettek, de a mások által elfoglalt lakás visszatért bérlőiként, tulajdonosaiként sem költözhettek vissza lakásukba, csupán a megmaradt ingóságokra tarthattak igényt — egyébként mehettek szükséglakásba. Egyébként a többi visszatért se nagyon apellálhatott korábbi jogaira, hiszen e rendelet szerint, ha a lakáshivatal a már beköltözöttek számára másik lakást nem tudott biztosítani, akkor ők is maradhattak, az eredeti bérlő pedig rájuk költözhetett (lakás- és családnagyságtól függetlenül).

A zsákmányolás e korai szakaszában is csak mellékes motívumként (egyébként a múltbeli szabályozások örökségeként) jelenik meg valamiféle szociális szempont.

„3. § 2.c. Végül harmadsorban (igényelhet) az, a városban, községben állandó lakással bíró személy, akinek, figyelemmel személyi és családi viszonyaira, indokolt lakásszükségletét jelenlegi lakása nem elégíti ki."

Az indokolt lakásszükségletet egyébként — megint csak „véletlenül" — sem a rendelet, sem a végrehajtási utasítás nem definiálja.

Adatok hiányában „előítéletesen" feltételezzük, hogy mind az elhagyott javak, mind az elhagyott lakások szétosztogatásánál az elosztók és az igénylők politikai pártállása, rokonsági és egyéb kapcsolatai, valamint az élelmesség nagyobb súllyal estek latba, mint bármilyen ún. szociális rászorultság — s ezt a rendszer ismeretében tulajdonképpen természetesnek is találjuk.

Még a lakások államosítása előtt, a fordulat évében, *1948 tavaszán* látott napvilágot az az átfogó rendelet, mely úgymond rendezni volt hivatott a nagy osztozkodás továbbra is nagyrészt spontán folyamatait.[3]

A szabályozás alapja továbbra is a „találok egy lakást (lakrészt) és azt kiigénylem" gyakorlata. Hivatalos nyelven: igénybevételi kérelmet kell benyújtani a lakásügyi hatósághoz. Ez a hosszú-hosszú évekig érvényes rendelet precízen formába önti azt az eljárást, ahogy maga a Hatóság igénybe veheti a különböző lakható helyiségeket. A Nagy Osztozkodás további folytatásához — új lakások hiányában — újabb és újabb helyiségekre teszik rá a kezüket.

[2] Vö. 550/1940. M.E. sz. rendelet A lakások és egyéb helyiségek bérletére vonatkozó egyes kérdések szabályozásáról; 5.777/1941. M.E. sz. rendelet A lakások és egyéb helyiségek bérletére vonatkozó egyes kérdések szabályozásáról; 100/1943. M.E. sz. rendelet A lakásbérlettel kapcsolatos egyes kérdések újabb szabályozásáról.

[3] 6000/1948. Korm. sz. rendelet A lakásügy ideiglenes(!) rendezése tárgyában.

A vesztesek és nyertesek körét az jelölte ki, hogy mely lakásokat kellett, illetve lehetett „igénybe venni", mely lakások voltak mentesek ez alól, illetve milyen célból lehetett igénybe venni helyiségeket, hogyan kellett a jelentkezőket rangsorolni.

Az igénybevétel célja lehetett: a hajléktalanok (a háború előtti rendeletekhez hasonlóan: akik körülményeiknél fogva nem képesek a maguk és családjuk számára megfelelő lakást biztosítani) és az *indokolt lakásszükségletük mértékét kielégítő lakással nem rendelkezők* elhelyezése, valamint az új közhivatalok, közintézmények, „demokratikus politikai pártok" és „szabad szakszervezetek" helyiség-igényeinek, az ún. „egyéb közérdekű céloknak" a kielégítése. Ez utóbbi szervezetek természetesen nem csupán kaphattak helyiségeket, hanem a már birtokukban lévők is mentesek voltak az igénybevétel alól. Mentességet élveztek még az új (1945 óta épült) lakásokban, az önerőből helyreállított lakásokban lakók, valamint (még az államosítás előtt vagyunk) a „kispesti (Wekerle) állami munkástelepen levő" lakások, melyeket meghatározott állami vállalatok adhattak bérbe dolgozóiknak.

A rendelet látszólag szigorú a Hatóságot megkerülő spontán zsákmányolókkal szemben: igénybe kell venni (értsd: el kell venni) azt a lakást, amelyet a jelen rendelet hatálybalépése után jogosulatlanul foglaltak el. Csakhogy hasonló kitétel már korábban is érvényben volt, mégis az így beköltözöttek egy jó része ismét *visszamenően mentesítést* kapott:

„25. § Igénybevehető... 6) az a lakás, vagy lakásrész, amelyet az 1945. január hó 1. napja után hatósági igénybevétel nélkül vettek használatba — ide nem értve azt a lakást, amely... a hatóság által elismert, avagy tűrt gyakorlatnak megfelelően, hatósági igénybevétel nélkül volt használatba vehető."

„34. § 1. Ha a lakásügyi hatóság tudomást szerez arról, hogy a használatbavételnek a 25. § 6-ban meghatározott esete áll fenn, az igénybevételt célzó eljárást hivatalból kell megindítani.

2. Az eljárás során a hatóság vizsgálni köteles, hogy a lakással jogosulatlanul rendelkező személy beköltözésekor bérlőül kijelölhető volt-e, és hogy kijelölhető-e bérlőül a hivatalból megindított eljárás folyamán is. Az ilyen személyt abban az esetben, ha az eljárás során igazolja, hogy a lakásra igényjogosult, a lakás bérlőjéül kell kijelölni, és a kijelölésre vonatkozó határozat erejénél fogva őt úgy kell tekinteni, mint aki a lakást a jogosulatlan beköltözés időpontjától kezdődően jogszerűen bérli."

Ha valakit mégis ki kellett költöztetni, akkor úgy kellett eljárni, hogy „egyidejűleg más helyiségbe költözhessék be, illetőleg *hajléktalanná ne váljék".* Ilyenkor szükséglakást vagy székesfővárosi átmeneti kislakást, „a szükségszerű elhelyezés követelményét kielégítő más lakást" kellett biztosítani, ha másképp nem lehetett, hát igénybevétel útján.

(*A szükséglakás* — ekkor még — az a lakáskategória, „amelyet az állam, a törvényhatóság, a város, vagy a község *kizárólag hajléktalanok elhelyezésére létesít* (építtet, bérel stb.) és kifejezetten ilyennek minősít". „A közület a szükséglakást *községély címén juttatja* az arra rászorulóknak." „A közület és a szükséglakáshoz juttatott között nem lakásbérleti jogviszony, hanem közigazgatási jogviszony jön létre.")

A kilakoltatás végrehajtását méltányosság alapján meghatározott, sőt meghatározatlan időre is fel lehetett függeszteni: ez utóbbi működött akkor is, *amikor „a végrehajtást szenvedő önhibáján kívül képtelen a lakás bérét fizetni, a város (község) azonban a lakásbért a bérlő helyett községély címen megfizeti".*

A civil foglalás utólagos törvényesítése csak egy kis szelete a *hatósági foglalás* (igénybevétel) egyre terjedő körének.

A hatósági zsákmányolás jogszerű volt. Hiszen ,,igénybevehetőek" voltak mindazon lakások és lakrészek, amelyek, úgymond, lakatlanok vagy elhagyottak voltak: pl. ha a tulajdonos nem adta rögtön bérbe valakinek, vagy a bérlő három hónapot meghaladó időn át ismeretlen helyen tartózkodott — kivéve, ha *mentesítő bizonyítványt* kért és kapott —, vagy ha a bérlő ,,a bíróság jogerős ítélete alapján félévnél hosszabb tartamú szabadságvesztés-büntetését tölti"(!) stb.

Nem lehetett igénybe venni a mezővárosi tanyások ,,második lakását", tanyáját, kivéve ha az, úgymond, igényjogosultságát meghaladta — ekkor találékonyan ,,humánus" az eljárás:

,,32. § 3. Amennyiben a gazdálkodó személynek a gazdaságában (tanyáján) lévő lakása igénybevehető, az igénybevételt rendelő határozatban biztosítani kell, hogy a gazdálkodás folytatásához szükséges udvart és építményeket (istálló, magtár stb.) akadálytalanul használhassa."

Ez a rendelet pontosan megszabja az *indokolt lakásszükséglet* mértékét (mely a bérlőkijelölésnél és az elvételnél, igénybevételnél is mérvadó): 2 fő/szoba, melybe a házastársakon kívül más, együttlakó kereső személy nem számítható be (az albérlő és a háztartási alkalmazott sem).

A 2 fő/szobán felül plusz lakószobára, helyiségre voltak jogosultak azok, akik

— a háború után önerőből helyreállították lakásukat,
— akiknek a kézművesipar-űzéshez erre haladéktalanul szükségük volt,
— orvosi műtőt, mérnöki irodát, laboratóriumot tartottak fenn,
— ,,a közéletben kiemelkedő állást" töltöttek be,
— ,,magasfokú szellemi munkát" végeztek (a rendeletben tételesen felsorolva).

E kategóriák megemelt indokolt lakásszükséglete előnyt jelentett a bérbeadáskor, védettséget az igénybevételkor.

Ezzel szemben voltak olyanok, akik egyáltalán nem részesülhettek a hivatali osztogatásból, az egyéni ,,találás" jótékony jóváhagyásából (ún. *bérlőül ki nem jelölhető személyek*):

— a munkahelyükre naponta ingázók,
— a településen 1945. jan. 1. óta állandó lakóhellyel rendelkezők,
— a gazdasági rend védelméről szóló rendelet, a demokratikus államrend és köztársaság védelméről szóló törvény alapján háborús vagy népellenes bűncselekményért vagy más bűntettért, illetve bérleti joggal való üzérkedés miatt elítéltek, vagy ezek miatt előzetes letartóztatásban lévők,
— a rendőrhatósági őrizet alá helyezettek (internáltak),
— az igazoló eljárás során állásuktól, foglalkozásuk gyakorlásától megfosztottak.

Egyébként minden igénylőnek két tanúval írásban igazolnia kellett, hogy mindebben vétlen.

Mint említettük, ekkor még alapvetően a ,,talált" cím közvetlen kiigénylése dívik. De van, amikor egyszerre többen is ugyanoda szeretnének beköltözni. Ennek szabályozására kiemelt, előnyben részesítendő kategóriákat állítanak fel (ha nincs az igénylők között ilyen, akkor a *kérelem beérkezésének sorrendje dönt*). Az előnyben részesítés sorrendje — a felsorolásnak megfelelően — a következő volt:

— életveszélyes romépületből hatóságilag kiköltöztetett,
— visszatért (volt bérlő) hadifogoly, elhurcolt, hat hónapon belül, ha megfelel egyéb feltételeknek is,
— 1939. szept. 1. óta állandó lakos, de használhatatlan lakású, illetve egyébként ingázásra kényszerülő közszolgálati alkalmazott,
— földosztásban részesült, de lakás hiányában ott gazdálkodni nem tud,
— maga a bérbeadó és leszármazója,
— visszatért hadifogolynak, elhurcoltnak a lakását visszaadó,
— ,,a családos, azzal szemben, akinek családja nincs, a családosok közt a többgyermekes családfenntartó" *(ez az utolsó a sorrendben).*

Az utóbbi három kategórián belül még további rangsorolási szempont, hogy az igénylő egyáltalán hadifogoly, elhurcolt volt, hadigondozott-e, nemzeti gondozási díjban részesülő-e, illetve ,,akinek a nemzeti ellenállási mozgalomban, vagy a németellenes szabadságharcban szerzett érdemeit a (...) rendeletek értelmében elismerték".

Az 1948-as lakáskódex tehát, miközben — a háború utáni fokozatos konszolidációnak megfelelően — láthatóan rendet kíván teremteni a lakásfronton (igaz, utólagos kompromisszumokkal, s a címre igényléssel továbbra is teret engedve a ,,lakossági öntevékenységnek"), aközben — a háború alatt már bevezetett jogszabályok bázisán — *egy új rend körvonalait teremti meg az igénybe vehető helyiségek körének jelentős kibővítésével,* a hatósági zsákmányolás kiterjesztésével, a potenciális bérlők részletesebb rangsorolásával, ahol a ,,szociális szempont" csak leghátul kullog a sorban.

Az igénybe vehető lakások fogyatkozásával, az ellátási nehézségekkel, az erőszakos téesz-szervezés elöli meneküléssel, az újból megindult városba áramlással magyarázhatjuk az 1951 áprilisában Budapesten, majd a többi nagyvárosban is bevezetett *letelepedési engedélyezési rendszert* (95/1951. [IV.17.] MT. rendelet).

Az 1951-es nagy kitelepítési (internálási) akció Budapesten további jelentős (jogszabályba nem ütköző) zsákmányolási tartalékokat tárt fel. Feltételezhetően részben az ezáltal is kiváltott újabb (illetve az egyébként is tovább folyó) spontán beköltözések hatására született az az *1951. novemberi BM rendelet,* amely gátat akart vetni a fővárosi *,,önkényes beköltözéseknek".* (E kifejezést tudomásunk szerint először ez használta.) A rendelet — mely nem írta elő a kilakoltatást — megpróbálta a házfelügyelőket felhasználni a spontán beköltözések megállítására. A kilátásba helyezett retorziókkal láthatóan nemcsak a beköltözők, hanem a fegyelmezetlenebb házfelügyelők ,,állampolgári fegyelmének a megszilárdítását" (új, máig hatásos kifejezés!) is megkísérelték.

,,Még ma is előfordul, hogy egyes személyek az illetékes hatóság beutaló határozata nélkül a főváros területén üresen álló lakásokba (helyiségekbe) önkényesen beköltöznek. Ez az önkényes eljárás mélyen sérti az állampolgárokat egyaránt kötelező állami fegyelmet, a szocialista törvényességet, és zavarja a helyi tanácsoknak a dolgozók érdekében kifejtett lakásgazdálkodási munkáját. Éppen ezért az állampolgári fegyelem megszilárdítása és a dolgozók jogos érdekeinek megvédése céljából a fővárosban az önkényes beköltözések megakadályozása végett az alábbiakat rendelem:

1. § Lakásokat és lakás céljára szolgáló helyiségeket csak a budapesti városi tanács végrehajtó bizottságának, illetőleg a kerületi tanácsok végrehajtó bizottságának beutaló határozata alapján lehet elfoglalni.

2. § Önkényes beköltözést követ el az a személy, aki az illetékes hatóság beutaló határozata nélkül, akár erőszakkal, akár fondorlatos úton lakásba, vagy egyéb helyiségbe beköltözik, vagy a beköltözést megkísérli. Az önkényes beköltözést elkövetők ellen bűnvádi eljárást kell indítani.

3. § A házfelügyelő az önkényes beköltözést köteles megakadályozni.

4. § Amennyiben az önkényesen eljáró személy a házfelügyelő felhívása ellenére a törvénytelen eljárást folytatja, köteles a házfelügyelő a Budapesti Rendőrfőkapitányságtól karhatalom kirendelését kérni.

5. § A Budapesti Rendőrfőkapitányság az akár személyesen, akár távbeszélőn történt bejelentés alapján a karhatalmat azonnal kirendelni köteles. (...)

7. § A házfelügyelő köteles a jelen rendelet megjelenése után megüresedett lakásokat, helyiségeket a megüresedés beálltától számított 8 órán belül az illetékes hatóságnak, illetve az Ingatlankezelő vállalatnak is bejelenteni. (...)

9. § Az a házfelügyelő, aki a rendeletben foglalt kötelezettségének nem tesz eleget, vagy az önkényes beköltözővel összejátszik, kihágást követ el és 1000 Ft-ig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő."

Egyébként nagyon szigorú megítélés alá estek ebben a korban az ún. ,,önkényes kilépők", utcára azonban őket sem lehetett kilakoltatni. Haladéktalanul el kellett hagyniuk szolgálati lakásukat, de a tanácsnak — a régebbi jogszabályoknak megfelelő szellemben — *gondoskodnia kellett szükséglakásban történő elhelyezésükről.*[4]

A ,,nagy fordulat" a lakásfronton nyilvánvalóan az *1952. februári államosításhoz* köthető.[5] Mindeddig lényegében a legkülönbözőbb tulajdonosi jogosítványok csorbításáról, elrekvirálásáról beszélhetünk, ekkor azonban maga a magántulajdon lett ,,elkommunizálva". A házingatlanokon kívül ez bizonyos esetekben az *ingóságokra is kiterjedt.* A tulajdonosok — akik maradhattak lakásukban — egy csapásra állami tulajdonú lakások bérlőivé váltak. Az ellenszegülés, kijátszás szigorúan büntetendő bűntettnek számított. Primér ,,lakásgazdálkodási" szempontból ezzel a lakások újabb körére tették rá a kezüket az osztogató hatóságok, amúgy önkényesen.

,,A magántulajdonban lévő házak tulajdonosainak egy része házingatlanain a legszükségesebb felújítási munkálatokat sem végzi el. Ennek következtében a népgazdasági értéket képviselő házingatlanok állaga rohamosan romlik. A Népköztársaság Elnöki Tanácsa abból a célból, hogy:

— népgazdaságunkat megóvja a házingatlanok állagának romlásából eredő kártól,
— megszüntesse a volt uralkodó osztályhoz tartozó elemek házingatlanból eredő, munka nélkül szerzett jövedelmét (...):

1. § A jelen törvényerejű rendelettel összes alkatrészeikkel és tartozékaikkal együtt állami tulajdonba vétetnek:

[4] 15/1952. (II.20.) M.T. sz. rendelet Az önkényesen kilépők és fegyelmi úton elbocsájtottak szolgálati lakásainak kiürítéséről.

[5] 1952. évi 4. sz. törvényerejű rendelet Egyes házingatlanok állami tulajdonbavételéről.

a) mindazok a magántulajdonban álló házingatlanok (lakóházak, villák, öröklakások, üzletházak, raktárak stb.), amelyeket, vagy amelyeknek egyes részeit bérbeadás útján hasznosítják,
b) a tőkések, egyéb kizsákmányolók és a megdöntött társadalmi rendszer népelnyomó elemeinek házingatlanai, abban az esetben is, ha azokat nem bérbeadás útján hasznosítják."

Utóbbiaktól, ha nem laktak állandóan az adott lakásban, az ott lévő bútoraikat, tárgyaikat, ingóságaikat is elvették. Meghagyták a ,,dolgozók" legfeljebb 6 lakószobás lakását, az üdülőket. A belügyminiszter ,,indokolt" esetben egyedi mentesítést adhatott. A pőre birtokbavételt tetézte, hogy a volt tulajdonosok korábbi, állammal szembeni tartozásai (pl. adó, illeték stb.) fennmaradtak, míg a most már új tulajdonost, az államot terhelő követeléseket egyszerűen semmisnek nyilvánították. Mint tudjuk, a rendelet kártalanítást írt elő (,,10. § Az 1. §-ban meghatározott házingatlanok állami tulajdonbavétele kártalanítás mellett történik. A kártalanítás módját és mértékét külön jogszabály állapítja meg."), az ezzel kapcsolatos jogszabályok azonban máig sem születtek meg.

Az államosítás utáni állapotot egy évre rá az 1953-as *átfogó lakásrendelet* rögzíti.[6] Ez a rendelet az 1948-as lakáskódex óta foganatosított számos változtatást figyelembe véve, teljesen szakított a korábbi lakásügyi jogszabályok felépítésével, ,,filozófiájával". A hangsúly a dominánsan magántulajdonú lakásbérlet általános szabályairól és a mintegy tízéves ,,átmeneti" szabályokról egyértelműen az állami tulajdonban lévő lakások kiutalására és bérleti viszonyainak szabályozására helyeződik át (lényegében ezeket érvényesítik a magánbérleteknél is).

A háború eleje óta érvényben lévő ún. igénybevételről itt már szó sem esik. Maga a gyakorlat nem szűnik meg, csupán egyszerű ,,kiutalássá" konszolidálódik. A polgárok továbbra is *maguk nézhetik ki* azt az üres vagy megüresedett lakást, lakás céljára alkalmas egyéb helyiséget, ,,üresen nem álló, de kihasználatlan lalkószobát", amelyre igénylésüket beadják. 1945 után a hatóságoknak ilyen esetben 48 órán belül határozatot kellett hozniuk, ez most 5 munkanapra bővült. Vagyis 5 napig fogadtak el további igénylőket ugyanarra a lakásra (a jó információkkal rendelkezők nem kis örömére), majd lezárták az igényléseket, megvizsgálták az igénylők és a kiigényeltek lakásviszonyait, az előírt preferenciák alapján döntöttek és kiutaltak. Újdonság, hogy a döntés előtt a lakás bérlőjét, használóját is meg kellett hallgatni (ennyi, nem több).

Az 1953-ig érvényben lévő rendeletek rangsorolásait alapvetően a politikai fordulat (elitcsere) és a háború utáni újjáépítés követelményei szabták meg. 1953-ra a ,,szocialista termelőmunka" és a demográfiai szempontok kerültek előtérbe. Ha ugyanazt a lakást többen igényelték, akkor előnyben kellett részesíteni (sorrendben) a termelésben, a munkában érdemeket szerzett dolgozókat, a családosokat a család nélküliekkel szemben, a többgyerekeseket, a fiatal házasokat, az életveszély, egészségi ártalom miatt lakásukat elvesztőket, a munkahelyükhöz közelebb kerülőket.

A kiutalásban nem részesíthetők köre lényegesen szűkült (nem számít, hogy mióta lakik az illető az adott településen, nem kizáró ok a B-lista, a köztörvényes bűncselekmény), maradt a Népköztársaság és a népgazdaság elleni bűntett miatt elítéltek kizárása (ennek kihatása 5 évről 3 évre csökkent).

[6] 11/1953. (III.24.) M.T. sz. rendelet A lakások és egyéb helyiségek bérleti jogviszonyának rendezéséről; 2252/1953. (IX.23.) Könnyűipari Miniszteri végrehajtási utasítás.

Továbbra is külön csoportot alkotnak azok, akik az általános (2 fő/szoba) szabálytól eltérően többletszobára is jogosultak:

„a) az Országgyűlés tagjai, az államhatalom és államigazgatás országos és helyi szerveinek, a politikai, társadalmi, tudományos, gazdasági, egészségügyi, népművelési, országos, megyei és járási szerveknek, valamint az államhatalom és államigazgatás legalább járási területre illetékes intézeteinek, intézményeinek vezetőállású dolgozói (vezető, helyettese, főosztályvezető, osztályvezető),

b) az MTA rendes és levelező tagjai, a tudományok doktorai és kandidátusai, az egyetemi és főiskolai tanárok, docensek, adjunktusok és tanársegédek, az Írószövetség és más művészeti szövetségek által többletszobára jogosultakként igazolt művészek, költők, írók, újságírók, a bírák és ügyészek, a tervezőmérnökök, a gyakorló orvosok és ügyvédek, a tanintézetekben tanító és szakfelügyeleti tanárok és tanítók,

c) akit a felügyeleti szerv (Minisztertanács, minisztérium, közvetlenül a Minisztertanács felügyelete alá tartozó szervek) vezetője, vagy külön meghatalmazott megbízottja arra jogosultnak igazolnak."

A korábbinál szélesebb kör meríthetett e preferenciából, s mélyebben is, tekintve, hogy már nem egy vagy legfeljebb két szobára korlátozódik a lehetőség; a plusz-szobák számát nem szabályozzák. A megfelelő érdekkapcsolatok, összeköttetések bő teret nyerhettek az egyedi elbírálás, a „jogosultnak igazolás" bevezetésével. Nem jogosultak ugyan, de azért indokoltnak ítélt esetben többletszobában részesíthetők azok a nem „magasabb szellemi munkával foglalkozó" egyszerű dolgozók is, akiknek családjában fertőző, fertőzésgyanús családtag is él.

1953-ban megszűnt az addigi kétféle — rendes és rendkívüli (azonnali) — felmondás, s csak az utóbbi maradt, ez vált a *felmondás* általános formájává. Ha a bérlőnek felmondtak (mert a Népköztársaság, a népgazdaság ellen elkövetett bűntett miatt egy évnél hosszabb szabadságvesztés büntetésre ítélték, vagy mert felszólítás ellenére sem fizette ki a lakbért, vagy mert a „szocialista együttélés szabályaival" ellentétes, megbotránkoztató, tűrhetetlen magatartást tanúsított, vagy mert a lakást, a házat nem rendeltetésszerűen használta, rongálta, vagy mert a karbantartást, helyreállítást akadályozta), akkor fellebbezés esetén csak bírósági úton lehetett érvényesíteni a felmondást, majd kérvényezni a lakás kiürítésének végrehajtását. *A „kiürítés végrehajtásakor" továbbra is feltétel, hogy a helyi hatóság gondoskodjon az elhelyezésről. Ugyanakkor az 1953-as rendeletből szemérmesen eltűnik a kilakoltatás kifejezés, mint ahogy hajléktalanokról sem szól már e szabályozás.*

A rend megteremtése felé vezető úton felemás helyzetbe kerültek a spontán, „önkényes" lakásfoglalók. Egyfelől 1953-ban már nem „jogosítják" utólag, visszamenően ezeket a lakásfoglalásokat, sőt 2 havi elzárással vagy 5000 forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetik a cselekményt (ugyanilyen büntető megítélés alá esnek az engedély nélkül bérbeadók — értsd pl. házkezelőségi dolgozók vagy magántulajdonosok — és azok, akik nem jelentik be időben a lakásüresedést), *viszont nincs szó kilakoltatásukról, vagyis implicite akár maradhatnak is...*

Úgy tűnik, hogy az államosításban kicsúcsosodó hatósági zsákmányolás, rekvirálás nemcsak győzedelmeskedett, s legyűrte — részben magába építette, elitje számára kisajátította — a spontán lakossági birtokbavételt, de egy kicsit „túl jól" is sikerült.

A lakossági építési kedv a mélypontra zuhant, miközben a központilag előirányzott lakásszámnak is csak a fele épült meg. Ezért már 1953-ban elkezdték — módjával — serkenteni a családiház-építést[7], az építkezőknek a „kötött lakásbérleti rendelkezések" alóli mentességet ígértek[8], sőt — ez korábban elképzelhetetlen lett volna — már azt is megengedték, hogy a tulajdonos a saját lakásába beköltözhessen használóként, ha a lakás megüresedett (igaz, ehhez formálisan a helyi vb kijelölő határozata kellett.[9] A telkeket sem korábban, sem később nem államosították, de ebben az időben is — városon és vidéken egyaránt — sok *házhely* állt üresen, mert tulajdonosa nem tudott a juttatott területre házat építeni. Ezeket most a helyi tanácsok „igénybe vehették" és az új házépítő igénylőknek újraoszthatták.[10] 1956 októberéhez közeledve feloldják a — különben addig is teljesen hatástalannak bizonyult, a nagyvállalatok részéről is bírált — fővárosi letelepedési tilalmat[11], a lakásépítés serkentése érdekében 1956 tavaszán megpróbálják újraéleszteni a lakásszövetkezeti formát is[12], s közvetlenül az októberi események előtt egy új, komplex lakásrendeletet adnak ki[13].

Az 1956-os lakásrendelet sorsa igen sajátosan alakult. Szeptember 30-án adták ki a rendeletet, azzal, hogy majd november 1-jén lép életbe. Közben azonban — mellesleg — lezajlott egy forradalom és egy ellenforradalom. A lakásrendelet végrehajtási rendelete csak 1957. március 7-én születik meg azzal, hogy a kihirdetéskor hatályba lép.[14] Az e sajátos viszonyok közepette megszületett rendeletek — némi módosításokkal — egészen *1971-ig meghatározzák a lakásügy szabályozását!* A „zavaró körülmények" azonban indokolttá tették, hogy a végrehajtási rendelet kiadása előtt 5 nappal (március 2-án) ún. átmeneti rendelkezéseket léptessenek életbe[15]. Ezekről később szólunk. Nézzük először magát az alaprendeletet.

Az 1956-os lakásrendelet, bár általában követi az 1953-as rendelet szellemét, annál sok tekintetben lényegesen szigorúbb. Ekkorra már a korábbiakhoz képest konszolidálódtak, kiépültek a lakáselosztó hatóságok, némi állami építés is megindult, s ez praktikus alapot szolgáltatott ahhoz, hogy az egész lakásigénylési és -elosztási rendszer „filozófiáját" gyökeresen új alapokra helyezzék.

Ennek lényeges eleme, hogy lényegében megszűnt — bár még nem teljesen — a konkrét, kinézett címre beadott igénylés rendszere. Ezt a hatáskört most már dominán-

[7] 1/1954. (II.28.) Város és Községgazdálkodási Miniszter A magánerőből történő lakóházépítés, bővítés és helyreállítás előmozdításáról.

[8] 2/1954. (V.13.) VKGM A lakás és egyéb helyiségek bérleti jogviszonyának rendezéséről szóló rendelet módosításáról.

[9] 12/1954. (II.14.) M.T. sz. rendelet A lakások és egyéb helyiségek bérleti jogviszonyának rendezéséről szóló rendelet módosításáról.

[10] 1045/1954. (VI.23.) sz. határozat a földreform során, vagy később juttatott és még be nem épített házhelyekről.

[11] 24/1956. (VII.1.) M.T. sz. rendelet A letelepedés engedélyhez kötéséről.

[12] 11/1956. (IV.24.) M.T. sz. rendelet Lakásszövetkezetek szervezéséről és a szövetkezeti társasházak építéséről.

[13] 35/1956. (IX.30.) M.T. sz. rendelet A lakásbérletről.

[14] 15/1957. (III.7.) Korm. sz. rendelet A lakásbérletről szóló 35/1956. (IX.30.) M.T. sz. rendelet végrehajtásáról.

[15] 1027/1957. (III.2.) sz. Korm. határozat a lakásbérletre vonatkozó átmeneti rendelkezésekről.

san a lakásügyi hivatalok vették a kezükbe. *A lakásbérlethez jutni szándékozók a hivatalnál sorban álló igénylőkké váltak.* Általános lakásigénylésük beadása után már nem volt semmilyen határidő, hogy mikor kell a lakásügyi hatóságnak döntést hoznia, pusztán „nyilvántartásba vették" az igényt. Ekkortól nem az „igényjogosultságot" vizsgálták, hanem az igénylő lakáskörülményei alapján a „rászorultság mértékét" (ez közelebbről nincs meghatározva). A kiutalásnál figyelembe vett preferenciák megegyeznek az 1953-ban kialakítottakkal, csak annyi a változás, hogy a romos, életveszélyes, egészségtelen lakásban lakók és a lakástalanok ismét (az 1953 előttihez hasonlóan) az élre kerültek.

A kiutalásban nem részesíthetők köréből kikerültek a Népköztársaság és a népgazdaság elleni cselekmény miatt elítéltek, viszont *fölkerültek a tiltó listára a kiutasítottak (kitiltottak) és az önkényes lakásfoglalók (ők az elfoglalt lakás bérlői nem lehettek).* Az ún. „indokolt lakásszükséglet" (1948), melyet az 1953-as rendelet egyszerűen „igényként" aposztrofált, „a jogos lakásigény mértéke"-ként fogalmazódik meg 1956-ban. A mérték (2 fő/szoba) nem változik, viszont eltérést jelent a korábbiaktól, hogy az albérlőt és a háztartási alkalmazottat is be lehet számítani.

A külön szobára jogosultak csoportja 1953-hoz képest lényegében nem változik. E kör egy új csoporttal bővült („A lakásügyi hatóság indokolt esetben különszobát biztosíthat annak a fizikai dolgozónak, akit a népgazdaság szempontjából jelentős találmányai, újításai erre érdemessé tesznek."), egy másik csoporttal pedig szűkült („Ipari, vagy kereskedelmi tevékenység folytatása céljára lakásban szobát (munkaszoba) juttatni nem lehet.").

Az immár állami tulajdonra épülő lakásbérleti viszony már ekkor sajátos, ún. kvázi-tulajdonosi megoldásokkal „gazdagodik" (a bérleti jog könnyebben elcserélhetővé, szabadabban folytathatóvá és örökölhetővé vált, immár az ún. eltartási szerződések alapján is). Az elrekvirálható, „felszabadítható", kiüríthető vagy éppen üres lakások számának a csökkenése következtében hosszú távon ezek az ún. *„bérlői jogosultságok" váltak a lakók és a lakásokat praktikusan birtokló lakáshivatalok egyik fő harci terepévé.* A bérlők „spontán" törekvéseit, mozgásait hol jogszabályokkal is kénytelenek voltak utólag jóváhagyni, hol újabb szigorításokkal próbáltak ezeknek gátat vetni. A bérleti viszony felmondásának lehetséges okai 1953-hoz képest változatlanok maradtak (csak a Népköztársaság és népgazdaság elleni bűntett esik ki az okok közül). Apró jogi változás, hogy míg korábban a felmondás automatikusan érvénybe lépett, hacsak a bérlő nem nyújtott be írásban fellebbezést (ekkor a bérbeadónak bírósághoz kellett fordulnia), 1956-tól a felmondás csak akkor lépett rögtön érvénybe, ha azt a bérlő írásban elfogadta(!), különben a bérbeadónak mindenképpen bírósághoz kellett fordulnia. Ráadásul ha ezt nem tette 8 napon belül, akkor a felmondás hatályát vesztette.

Ugyanakkor felmondás nélkül (eredeti értelemben „rendkívüli felmondással"), automatikusan megszűnt a bérleti joga azoknak, akiket kitiltottak, kiutasítottak az adott településről és (új kategóriaként) azoknak, akiket a bíróság tiltott kéjelgés, illetve szobáztatás miatt elítélt. Továbbra is fennmaradt — mint látni fogjuk, napjainkig — a lakás hatósági igénybevételének a lehetősége abban az esetben, ha a bérlő, úgymond, elhagyta lakását. Az igénybevétel elkerülése érdekében 30 napnál hosszabb eltávozás (üdülés, kórház, katonaság, munka stb.) esetén *„mentesítő bizonyítványt"* kellett kérni. (Többek között „azokat a dolgozókat, akik az ötéves terv nagylétesítményeinek megvalósításánál

dolgoznak, és állandó bérleti jogviszonyt ott nem létesítettek, munkaviszonyuk tartamára az állandó lakóhelyükön levő lakásukra mentesség illeti meg.")

A kialakított Rendben — amint az az 1956-os lakásrendelet következő passzusaiból számunkra kitűnik — *az önkényes beköltözés már súlyos devianciának számít,* a tulajdonos hivatal megtorolja, ha az övéből akar valaki spontán módon zsákmányolni. A bérbeadónak (HKI, házmester) azonnal jelentenie kell a lakáshivatal (elsőfokú hatóság) számára az önkényes beköltözést. Az igénybe vehető, megüresedő lakást vagy lakrészt is legfeljebb 3 napon belül jelenteni kell (különben bírságot vetnek ki, igaz, maximum 1000 forintot, szemben az addigi 5000 forinttal).

Az önkényes beköltöző nem maradhat az elfoglalt lakásban (ettől még elvben más lakás kiutalható számára, hiszen a rendelet ezt tételesen nem tiltja), viszont meg kell fizetnie az 1000 forintig terjedő bírságot, és jogszabály szerint *az adott lakásból azonnal ki kell lakoltatni. Ha máshova nem megy, akkor az utcára, ha kell, karhatalommal. 1956-tól nincs elhelyezési kötelezettség.* (A jogcím nélkül visszamaradtak — albérlők, távoli rokonok, felemás eltartók stb. — helyzete sem sokkal rózsásabb, ők ugyan bérlőül is kijelölhetők, de ha a lakáshivatal úgy dönt, akár rendőri úton is kirakhatók.)

„80.§ (3) A bérleti jogviszony megszűnése után a lakásban jogcím nélkül visszamaradt személyt a lakásból ki kell költöztetni. Ilyen esetben az elsőfokú lakásügyi hatóság dönt a kilakoltatott személy elhelyezése kérdésében. (...)

(5) Az első fokon eljáró lakásügyi hatóság a végrehajtás akadálytalan foganatosítása érdekében az illetékes rendőri szerv útján rendőri karhatalmat vehet igénybe.

(6) Azt, aki valamely helyiséget jogtalanul önkényesen elfoglal, a helyiségből a végrehajtásra vonatkozó szabályok mellőzésével — előző lakásába, vagy ha ez nem lehetséges, akkor más lakás biztosítása nélkül — haladéktalanul ki kell költöztetni."

De e nagy szigorúság alól is van kibúvó, hogy ne legyen olyan egyszerű, egyértelmű a helyzet: a „karhatalmi kihelyezésre, kilakoltatásra" kerülő kérelmére — „súlyos betegség, leküzdhetetlen akadály" esetén — *a végrehajtás foganatosítását fel lehetett függeszteni* (legfeljebb 60 napra, de utána ezt újra meg lehetett ismételni).

1956. október 23-a után megismétlődött az 1919-et, 1945-öt követő spontán lakásfoglalási hullám. A lakásínségtől szenvedő lakosság egy része — az elsöpört, megingott hatóságokat figyelmen kívül hagyva — zsákmányolta a disszidensek, eltávozottak lakásait, az elosztásra épülő félig kész lakásokat. A hatalom — a köznyugalom érdekében — időlegesen meghátrálásra kényszerült. A március 2-i kormányhatározat bevezetésében ez áll:

„A Kormány megállapítja, hogy az 1956. október 23-i események következtében az 1956. évben befejezendő lakások elosztásáról szóló minisztertanácsi határozat végrehajtása részben lehetetlenné vált. Ezért a Kormány a 3393/1956 (IV.4.) sz. M.T. határozat 1. pontját — a már megtörtént lakáselosztások érintetlenül hagyása mellett — hatályon kívül helyezi."

A *Népakarat* 1957. január 17-i száma *Honfoglalás a Fiastyúk utcában* címmel közölt tudósítást:

„A Fiastyúk utcában 2000 lakás készül. Ebből egy-két épületre való már majdnem készen állt. De a házak zöme szinte teljesen használhatatlan: se ajtaja, se ablaka, se padlója. Vízről, villanyról és gázról beszélni sem lehet. Még a fűtés is lehetetlennek látszik. Mégis laknak már bennük.

Fordítva felrakott furnírajtókon — a laikus is láthatja, hogy nem odavalók — nagy betűkkel kiírva: »Foglalt, hat gyerek, Takácsék«.

És így van ez végig, szinte mind a 386 lakás ajtaján, amelyeket most foglaltak el október után.

Kik laknak ezekben a házakban? Többnyire olyanok, akik szörnyű lakáskörülményeik miatt törvényt, hivatalos utat felrúgtak és megszállták a Fiastyúk utcai telepet. Matolcsi Gézáék például mosókonyhában laktak a Szegedi úton. Amint az anyós elmondja, nem jöttek volna ide, de mindenki foglalt egy lakást, hát ők sem akartak lemaradni. Nekik a tanács már régen megígérte, hogy kapnak lakást. (...)

A legnagyobb bajban mégis mi vagyunk — mondja az építésvezető, Cserép Tibor. Az építkezés során ideiglenesen hevenyészve bekötöttük minden házba a villanyt. Most, bár életveszélyes, ezt használja boldog-boldogtalan. Naponta 1000-1100 kilowattot égetnek el a lakásokban. Már felszólítottuk az ittlakókat, hogy fizessenek, mert kikapcsoljuk a villanyt. 160 forint jutna egy családra, de hallani se akarnak róla.

A rendőrségnek is van itt bőven dolga. Szinte minden nap razziáznak. A több száz lakásban ugyanis — senki sincs bejelentve. Miután önkényes beköltözőkről és lakásoknak nem számítható épületekről van szó, nem fogadják el a bejelentkezést.

A tanács eddig tehetetlen volt. Most ugyanis mind a 386 önkényesen beköltözőt ki kellene lakoltatniuk, de legtöbbjüket már vissza sem küldhetik a régi lakásba, mert azt vagy elfoglalta más, vagy valóban lakhatatlan. (...) Amikor mi az egyik tanácstaggal kint jártunk, volt, aki azt mondta: »Szó nélkül kimegyek, ha adnak rendes lakást.«

A sok gonddal küszködő emberek izgalmára persze fel kell készülnie a tanácsnak, ha most, januárban megkezdi az egész település zűrzavaros ügyének felülvizsgálatát. Nehéz lesz a munka, hiszen igen sok a törvénytelen lakásfoglalás — de mégis minden esetben igazságosan kell dönteni, egyéni mérlegelés alapján."

A Kádár-kormány március 2-i „átmeneti" rendelkezései, melyek a tömeges akciókra reagálva az önkényes lakásfoglalásokat akarják utólagosan helyre tenni, felélesztik, sőt átmenetileg a középpontba helyezik a *hajléktalan* kategóriát. Igaz, a hajléktalanság sajátos, „korhű" meghatározását adják, de ez az, ami mentén az *önkényes lakásfoglalókat utólag két nagy csoportra osztják:* a hajléktalanok bentmaradhatnak az elfoglalt lakásban, a többieknek — a jogszabály szerint — menniük kell.

„Az 1956. október 23-át követő események során — elsősorban a fővárosban — nagy számban történtek önkényes lakásfoglalások. Ily módon a hajléktalan személyeken kívül olyanok is jutottak más lakáshoz, akiknek addig is volt lakásuk. A hajléktalanná vált személyek mielőbbi elhelyezése is gyakran elkerülhetetlenné tette a lakásbérletről szóló rendelet rendelkezéseinek megszegését. (...)

A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány — annak érdekében, hogy a törvényes rendet a lakásbérlet területén is helyreállítsa — az alábbiakat határozza: (...)

(3)§ E határozat alkalmazása szempontjából hajléktalanoknak kell tekinteni:

a) a harcok során lakhatatlanná vált lakások volt használóit,
b) az 1956. évi földrengés és árvíz során hajléktalanná vált és időközben el nem helyezett személyeket,
c) a hatóságilag nyilvántartott romos és életveszélyes lakások bérlőit,
d) a zsúfolt, egészségtelen lakások bérlőit,

e) az albérlőket, a korábban különélt és az 1956. október 23-a és december 31-e közötti időszakban összeköltözött családtagokat, feltéve, hogy az eredeti állapot vissza nem állítható és családi körülményeik ezt indokolttá teszik."

Az ily módon definiált hajléktalan önkényes lakásfoglalókra az 1956. szeptemberi lakásrendelet szigorú előírásait nem volt szabad alkalmazni. Mint a határozat kimondja: „(4)§ *A hajléktalan személyeket az általuk elfoglalt lakás bérlőjéül kell kijelölni* a rendelet egyéb rendelkezéseinek — így különösen a jogos lakásigény mértékére vonatkozó rendelkezések — figyelembevételével."

Egészen más volt jogilag a helyzet a „nem hajléktalanokkal". Az ilyen önkényes lakásfoglalókat előző lakásukba vissza kellett költöztetni, vagy szükséglakást kellett nekik adni, és meg kellett fizetniük a pénzbírságot.

A *Népszabadság* 1957. április 9-i száma a következő címmel közölt cikket: „Rendet teremtenek a lakásdzsungelben. Emberségesen, igazságosan bírálják el az önkényes »honfoglalók« ügyeit".

„Budapesten több mint 10.000 lakást foglaltak el önkényesen az októberi események után. Mi lesz a „honfoglaló" lakókkal? Már eldőlt ez a kérdés, hiszen ügyeik elbírálására határozatokat hozott a Minisztertanács.

Most aztán nem panaszkodhatnak a kerületi tanácsok lakáshivatalai. (...) Óbudán mintegy 450 önkényes beköltözés történt. Ez aránylag nem sok. (...) Itt, a III. kerületben a Hunor utcában és a Bogdáni úton épült új házakban 400 lakást foglaltak el önkényesen. Érdekes, hogy a »honfoglalók« nagy része nem óbudai, hanem újpesti, angyalföldi, zuglói, de jöttek Csepelről is...

Mint Radics Rudolf VB elnökhelyettes elmondta, sor kerül számos kényszercserére. Suvoda Pál és felesége például a Bogdáni úton szoba-konyhás lakást foglalt. Előbbi lakhelyükön hét személy lakott egy szoba-konyhás lakást Suvodáék részére tehát indokolt lenne a kiutalás. Mégis előfordulhat, hogy nem kapják meg. Sok olyan lakás van óbudán, ahol 12-en laknak egyszobás lakásban! Ebben az esetben cserélniök kell egy nagyobb családdal.

Az esetek jelentős részében viszont indokoltnak látszik a végleges kiutalás. Horváth László feleségével és másfél éves gyerekével például háromszor-három méteres szükséglakásban lakott az V. kerületben, és onnan ment lakást foglalni a Hunor utcába. Bizonyos, hogy az ő igényjogosultságukon egy percig sem vitatkozik majd a döntőbizottság.

A XI. kerületben a tanácsnak jóval nehezebb a dolga, hiszen 900 önkényes beköltözést és mintegy 2000 lakásügyet kell most felülvizsgálnia.

»Nagyon rövid a felülvizsgálat határideje. Legjobb akaratunk ellenére sem végzünk minden üggyel április 30-ig...«

A legtöbb esetben a XI. kerületi Tanács lakáshivatala is megadja majd a kiutalást. Ők is azt tartják: »Aki rászorult a lakásra, azt nem háborgatjuk, de aki a zavarosban halászva mások elől vette el a lakást, azt nem hagyjuk meg jogtalanul szerzett birtokában...«"

A „jogos" és „jogtalan" önkényes lakásfoglalásra vonatkozó utólagos, átmeneti rendelkezések március 2-tól április 30-ig lettek volna érvényben (addig az ilyen ügyeket rendezni kellett volna), április 28-án azonban egy újabb határozattal meghosszabbították a határidőt...

A Nagy Zsákmányolás nyers, látványos (a jogszabályokban is jól tetten érhető) hőskorszaka ezzel véget ér. Visszatér és egyre jobban kiépül a jog Rendje. A kisemmizettek, az elit és a többiek hol illegális, hol legalizált harca azonban a lakásszférában is tovább folyik.

Nem említettük például, hogy 1956-ban a hatóságok — a lakossági sérelmek, a magánlakás-építés serkentése és egyéb motívációk miatt — meghátráltak a magántulajdonú lakások igénybevétele terén is, amikor kimondták, hogy az ún. személyi tulajdonú szabad rendelkezésű lakásokra sem az igénybevétel, sem a jogos lakásigény mértékének szabályai nem vonatkoznak, s a rendelet kihirdetése után megkötött magánbérleti szerződések másik lakás biztosítása nélkül is felmondhatók lettek. Az „új helyzetben", 1958 tavaszán e liberálisabb pontokat külön rendeletben korlátozták.[16] A korlátozás lényege nem más, mint hogy *1959 végéig felmondási tilalmat és igénybevételi lehetőséget mondtak ki arra az esetre,* ha a (potenciális) bérlő a néphadsereg, a Belügyminisztérium vagy a határőrség hivatásos állományú tisztje, vagy tiszthelyettese volt. (E moratóriumot egyébként lejárta előtt egy hónappal meghosszabbították, és csak 1963 végén oldották fel, részlegesen.)

Az ún. „társadalmi tulajdonban lévő lakások és a személyi tulajdonban lévő, tanácsi rendelkezés alatt álló lakások", illetve lakrészek *hatósági igénybevételét* már 1956-ban általában szűkebb körre szorították, 1960 elején azonban (egyébként az első 15 éves lakásépítési terv kihirdetésével párhuzamosan) az új politika jegyében — nem de jure, viszont de facto — lényegében elismerték az e szférában kialakult helyzetet: elvétel helyett ún. lakbérpótlékkal (sajátos lakbéremeléssel) büntették a jogosnak elismertnél nagyobb lakásban élőket[17]. Ezzel — *„a meglévő lakásállomány jobb kihasználásának,* illetőleg állami erőből történő tömeges lakásépítés útján való növelésének előmozdítása, továbbá a kedvezőtlen lakásviszonyok következtében kialakult albérleti és ágybérleti uzsora megszüntetése céljából" — *a lakásgazdálkodók és a bérlők között egy merőben új, a bérlők anyagi viszonyaival kalkuláló harci terepet nyitottak meg.* A cél továbbra is „a tartalékok feltárása": „Abból a célból, hogy a bérlők lakásuk megfelelő kihasználásáról gondoskodhassanak, illetőleg a jogos lakásigényület meghaladó lakásukat kisebb lakásra elcserélhessék, a lakbérpótlékfizetési kötelezettség 1961. évi január hó 1. napján veszi kezdetét."

Az 1956 októbere előtt megalkotott lakásrendeletet majd csak 1971-ben váltja fel egy újabb — a szakértők értékelése szerint az „elmaradt reform" jegyében született — lakáskódex, azóta újabb átfogó rendelet nem készült. Természetesen számos jogszabály, módosítás szabályozta újra meg újra a hatóságok és az azokhoz közelállók, illetve a laikus állampolgárok különböző csoportjainak részesedését a már meglévő és új lakásvagyonból. A küzdő felek megpróbálták megőrizni, megtartani a már birtokukba került vagyont, jogosultságot: a bérlők az örökölhetőség, elcserélhetőség kiterjesztésével, majd vásárlással, a bérbeadók az ilyen törekvések korlátozásával, visszavásárlással, a volt tulajdonosok vagy csak korlátozottan tulajdonosok szintén visszavásárlással stb.

Az „elit" a nyers zsákmányolás korát követően egyre áttételesebben merített — a redisztribúció kiépített rendszerén keresztül — a nagy közös kalapból. A rekvirálás korai szakaszában az általános és kihirdetett (korábban tárgyalt) jogszabályok biztosították, hogy az új elit természetes, jogilag fedezett úton jusson hozzá a legjobb lakásokhoz. A lehetőségek relatív szűkülése, újabb és újabb csoportok belépése miatt más megoldásokat is keresni kellett. Ezt a célt szolgálta a *szolgálati lakások* körének igen jelentős kiterjesztése, a lakások elosztásában a vállalatok, majd a főhatóságok közvetlen szerepének megnövekedése. (Az új lakásokat például éves elosztási terv alapján a minisztertanácsi ülésen osztották szét az ágazatok, főhatóságok között, majd azok az alájuk tartozó szervek, vállalatok között...) A máig élő *„bérlőkijelölési jog"* az 50-es években élte virágkorát — lényegében a helyi lakáshivatalok rovására —, azóta formát váltva feléledt már, vállalati (munkás)lakásépítésként a 70-es években, munkahelyi pénz-, hiteltámogatásként az utóbbi évtizedben.

A hagyományos zsákmányolási formák sem vesztek ki teljesen. Az elhaltak, disszidensek lakásainak *igénybevételén* keresztül s főleg az ún. *K-lakások* rendszerén keresztül biztosítható volt, hogy az elit egy szűk köre szabadon elfoglalhassa az őt úgymond, megillető lakásokat. Ezek azonban jellegzetesen az általánostól *eltérő* szabályok alapján történtek már, belső utasítások, informális összefonódások révén.

A többségre vonatkozó általános szabályok adták a szélesebb kör számára a lehetőséget, hogy áttételesebb módon meríthessen abból a bizonyos közös kalapból (az OTP értékesítésű tanácsi lakások, a tanácsi építésű családi házak, a vállalati lakásépítés, a jobb telkek olcsó megvásárlása, a helyi tanácsi hitelek révén és még számtalan úton-módon).

E szövevényes rendszer felfejtésébe itt nem bonyolódunk, maradjunk csak az „alsóbb régiókban", elsősorban az ún. *önkényes lakásfoglalóknál.*

Az 1971-es lakásrendelet nagy vonalakban mit sem változtatott az önkényes lakásfoglaló helyzetén, a finomabb változtatások mégis figyelemre méltóak. *A rendeletben és végrehajtási utasításban*[18] *szó sincs kilakoltatásról vagy karhatalmi kényszer-kiköltöztetésről.* Ezeknek az 1956-tól is még érvényben volt fogalmaknak a helyét a *„kiürítésre, kiköltözésre kötelezés"* vette át. Bármily szigorúan fogalmaz is az önkényes lakásfoglalókkal kapcsolatban a rendelet, a végrehajtásra csak a bírságolás eszközét hagyja meg. A korábbiaktól eltérően *a hatóság itt csak határozatokat hoz, tevőleges szerepét nem fogalmazták meg* (az más kérdés, hogy valójában csak a rendeletalkotók ideológiai „szemérmességéről" van-e szó.

„124. § Aki a lakást vagy annak helyiségét, illetőleg a közös használatra szolgáló helyiséget önkényesen foglalta el, a végrehajtásra vonatkozó szabályok mellőzésével arra kell kötelezni, hogy azt minden elhelyezési igény nélkül haladéktalanul ürítse ki. (...)

126. § (3) Az önkényesen beköltözött személy kiköltözését elrendelő lakásügyi hatósági határozat ellen fellebbezésnek nincs helye."

„Vhr.95. § Ha a lakásban jogcím nélkül lakó személy az elhelyezéséről maga köteles gondoskodni, őt a lakás kiürítésére határidő kitűzésével és pénzbírság kiszabásával kell szorítani."

[16] 30/1958. (IV.15.) Korm. sz. rendelet A lakásbérletről szóló 35/1956. (IX.30.) M.T. sz. rendelet módosításáról.

[17] 13/1960. (I.10.) Korm. sz. rendelet A lakbérpótlékról, az albérleti és ágybérleti díjakról.

[18] 1/1971. (II.8.) Korm. sz. rendelet A lakások elosztásáról és a lakásbérletről és az 1/1971. (II.8.) ÉVM sz. rendelet ennek végrehajtásáról.

Az eddig nem szereplő ún. ,,közös helyiségek" felbukkanása a rendelet e pontján csak apró jelzése annak, hogy az elfoglalható lakások, lakrészek szűkülésével feltűnőbbé vált a különböző — részben használaton kívül kerülő — szárítók, mosókonyhák, tüzelőtárolók, egyéb zugok illegális elfoglalása. Jóval komolyabb jelzés, hogy a rendelet továbbra is igen részletesen foglalkozik a felmondás, a bérleti jogviszony megszűnésének eseteivel, illetve — új elemként — az ún. jogcím nélküli személyek elhelyezésével. Megszületik az ún. *jóhiszemű, illetve rosszhiszemű jogcímnélküli* kategória, ez utóbbiba sorolódnak be az önkényesek.

Lényegében arról lehet szó, hogy az egyéb formákban lakáshoz jutni képtelenek lakhatásért folyó harca a nyers (önkényes lakásfoglalós) formák felől áttevődött a ,,csendesebb" kerülőutakra, s e megoldáskeresési formák más részét a hatóságok eltűrték (jóhiszeműek), egy részét viszont (rosszhiszeműek) az önkényes foglalókkal azonos szigorral próbálták megakadályozni.

Rosszhiszemű jogcímnélkülinek tekintették azt, akinek a jogcíme bírósági határozat vagy felmondás alapján szűnt meg, vagy akivel felbontották az eltartási szerződést (,,neki felróható okból"), vagy azt, aki pl. meghatározott időre befogadott albérlőként nem hagyta el a lakást, vagy ,,aki annak tudatában (?) költözött a lakásba, hogy a bérlő abból rövid időn belül elköltözik, illetőleg a közeli halála vagy a lakásbérleti jogviszonyának a megszűnése egyébként is várható", vagy aki a hatóság félrevezetésével szerezte a bérlakást, akinek — szolgálati lakásbérlőként — munkaviszonya fegyelmi határozattal szűnt meg. Az ilyen személy elhelyezéséről ,,maga köteles gondoskodni". Nem csak az az új elem ebben, hogy a *lakáshivatal felelőssége itt is megszűnt,* hanem hogy kötelezettséget ír elő az állampolgár számára. *Az eljárás ekkor nem kényszerkiköltöztetésről, hanem kényszerbeköltöztetésről szól.* Nem a hivatal, hanem az állampolgár kötelezettsége kap hangsúlyt: (ha a rosszhiszemű személy saját elhelyezésének) ,,kötelezettségét nem teljesítette, a körülmények mérlegelésével arra kötelezhető, hogy (a) költözzék vissza a korábbi lakásába, ...(c) költözzék a számára biztosított szükséglakásba, albérleti lakószobába, ágybérletbe vagy munkásszállásra." (Azért a ,,körülmények mérlegelésével" kötelezni nem volt kötelező, úgyhogy máshova is mehetett...)

A ,,szükséglakás" egyébként ekkortól már *jórészt elveszítette eredeti jelentését* (hajléktalanoknak nyújtott természetbeni segély): a korábbi jogszabálybeli hajléktalan kategória szerepét átvette a tanácsi bérlakásra igényjogosultak kategóriája, a lakásrendszeren belül a korábbi szükséglakások helyébe általában a tanácsi lakások léptek. Ekkortól már csak a nagyon rossz minőségű, színvonalú lakásokat tekintik szükséglakásoknak. Pontosabban a szükséglakás (megtévesztő neve ellenére) fizikailag és jogilag nem is tekinthető lakásnak, csupán olyan helyiségnek, helyiségcsoportnak, amelyben ugyan laknak, de egy lakás minimális kritériumaival nem rendelkezik (8. §).

A jóhiszemű jogcímnélküliek — akik egyébként a meghatározás szerint egyszerűen csak azok a jogcímnélküliek, akik nem rosszhiszeműek (pl. a bérlő elhunytakor visszamaradt albérlők, befogadott távoli családtagok) — legalább határozatlan időre szóló albérleti elhelyezésre vagy komfort nélküli lakásra voltak jogosultak, 5 évnél hosszabb ottlakás és igényjogosultság esetén pedig az adott lakást ki kellett részükre utalni! De ilyen feltételek hiányában is valamilyen lakást kellett számukra biztosítani. Nem kell azonban se lakást, se másféle elhelyezést biztosítani a volt *háztartási alkalmazottnak:* ha megszűnt a munkaviszonya, el kell hagynia a cselédszobát, s semmilyen jogosultságra nem tesznek szert az *ágybérlők* sem: rájuk a Ptk. dologbérletre vonatkozó szabályai érvényesek (a dolog az ágy), nem a lakásjog szabályai.

A jogcímnélküliek mellett ott voltak még azok, akiknek meglévő jogcíme megszűnhetett, lakásukat a hatóság — a korábbiakhoz hasonlóan — *,,igénybe vehette".* Ilyenek a Népköztársaság területéről kiutasítottak, az adott településéről kitiltottak, a szándékos bűntett miatt két évnél hosszabb letöltendő szabadságvesztésre ítéltek és természetesen a szanáltak. De bármely lakást a hatóság határozata alapján ,,közületi elhelyezés céljára" 1971 után is igénybe lehetett venni (98. §). Továbbra is igénybe vehetők maradtak az elhagyottnak tekinthető lakások (1956 után 30 napig, 1971 után már 60 napig lehetett bejelentés nélkül a bérleményből távolmaradni), így azok a lakások, melyek lakója ,,tiltott határátlépéssel" hagyta el az országot, illetve melyek lakója ismeretlen helyre távozott.

A többi esetben azonban megszűnt a ,,mentesítési bizonyítvány" kérelmének kötelme, igénybevétel esetén a hatóságnak kell értesítenie a bérlőt.

Az igénybevétel (,,jogcím-megszüntetés") mellett megmaradt a ,,hagyományos" felmondás is, lényegében változatlan — fellebbezés esetén bíróságon keresztüli — formában, csupán egy sajátos állampolgári kötelezettség elmulasztásával bővül a felmondás lehetősége: ha a bérlő a lakás karbantartására vonatkozó kötelezettségét nem teljesíti (ebbe a lakás tisztántartása is beletartozik).

Az 1971-es lakásrendeletből nemcsak a korábbi, ez időre már kényelmetlenné váló megfogalmazások maradtak ki, vagy alakultak át, de a 60-as években nekilendült állami bérlakásépítésnek megfelelően tovább terjeszkedtek, finomultak a lakáshivatalok elosztási szabályai is.

A ,,jogos lakásigény mértékéből" 1971-ben ,,a lakásigény mértéke" megfogalmazás marad meg, viszont fontos változás, hogy ekkortól ennek van felső és alsó határa is (melyből az alsó határ azonos a 2 fő/szoba normával), s a látványos különszobalehetőség felsorolása eltűnik, ilyen juttatásról ezután a kiutaló lakásügyi hatóság maga dönthet.

Ekkor vezetik be az ún. *névjegyzékes kiutalást,* melyben a korábbinál lényegesebb szerephez jutnak a szociális jellegű szempontok (sokgyerekesek, zsúfoltan lakók, rossz műszaki állapotú lakásban lakók). Ekkortól vizsgálják az igénylők jövedelmi, vagyoni helyzetét is, ez 1971 előtt nem létezett. Ugyanakkor ,,azonos körülmények fennállása esetén a munkában kiváló dolgozókat előnyben kell részesíteni". Ennek értelmében például a fővárosi ,,pontszám-rendszernél" beszámították, hogy ki mióta létesített munkaviszonyt, mióta dolgozik Budapesten, ,,kilépett-e" 5 éven belül munkahelyéről, szocialista brigád tagja-e, van-e kitüntetése, Vállalati Kíváló Dolgozó, Szakma Ifjú Mestere, Kíváló Ifjú Szakember kitüntető jelvénye, választott testület tagja-e...

Az egész elosztási rendszertől idegen a hajdan volt ,,konkrét címre igénylés" rendszere. Ha valaki mégis feltüntet ilyent, azt nem veszik figyelembe, de megvizsgálják, hogy üres-e, igénybe vehető-e a talált lakás.

Sajátos elosztási pályák ezután is fennmaradnak, nem is jelentéktelenek. Ilyen a vállalatok, intézmények ún. *bérlőkiválasztási joga.* Ilyen esetben lehet konkrét címre pályázni 1971 után is, nem érvényesek a lakásigény mértékére vonatkozó előírások sem. Ennek minden következménye ,,legális", jogszabályszerű, ahogy az ún. K-lakások létezése sem titkos (csak szabályozásuk), elkülönítésüket ,,központi feladatok megoldására", ,,közérdekű lakásigények kielégítésére" kimondja a rendelet (a K2-es, honvédségi

és a szovjet lakások pedig jogilag beleférnek a bérlőkijelölésbe...). Ahogy azt például az ÉVM Lakás- és Kommunálisügyi Főosztályának 52. sz.(1971. évi) állásfoglalása az ún. központi feladatok megoldására elkülönített lakásokról kimondja: a vezetők ilyen lakáshoz juttatásakor lényegében bérlőkijelölésről van szó, így figyelmen kívül kell hagyni az igényjogosultságot, a jövedelmi, szociális helyzetet.

Az 1971 óta eltelt húsz év során újabb lakáskódex nem született, ez azonban nem jelenti azt, hogy számos ponton ne módosult volna az akkori rendelet. A 242 paragrafust 1986 végéig 160 helyen módosították). E módosítások zöme értékelésünk szerint továbbra is a lakosság és a lakásgazda hatóságok egymást kerülgető, kijátszó, átverő hadmozdulatait tükrözi.[19]

Egy bérlő már régóta csak egy lakást bérelhetett, 1974-ben szükségesnek látszott azt is kimondani, hogy egy házaspár is csak egy bérleményre jogosult. A nagy összevisszaság és feszültséggubanc miatt a játékszabályok 1980-ban több ponton módosulnak: nagy lakásban visszamaradt társbérlő — a korábbitól eltérően — nem maradhat a lakásban annak elcseréléséig sem, az ilyen lakást igénybe kell venni, a volt társbérlő kap kisebbet. Visszamaradt élettársnál és eltartási szerződéssel rendelkezőnél az ottmaradás feltételét megszigorították, a legalább 6 havi ottlakást egy évre emelték. Ugyanakkor a lakástalan és lakásigénylést már beadott gyerek ottlakás nélkül is folytathatta a bérleti jogviszonyt. És az igényjogosultságnál új (merőben szokatlan) elem, hogy a még meg nem született gyerekek is beszámíthatók. (Emlékezzünk a korszak ,,spontán" sajtóhadjárataira a tisztességes lakástalan fiatalokról és a rosszhiszemű, számító eltartókról, élettársakról.)

A hatóságok minimális ,,meghátrálásának" jele, hogy 1980-tól — külön jogszabály alapján — lakást nem lakás célra is lehet hasznosítani, bérbe adni, ugyanakkor további magánerőforrások bekebelezésére ad módot, hogy ekkortól tisztán magánerőből épülő lakások (tetőtér-beépítések és egyebek) is tanácsi bérlakásokká válhatnak.

1982-ben a tanácsi bérlakás kategóriát kettébontják szociális és nem-szociális bérlakásra, bevezetik a lakásigénylésnél az ún. igénylési letétet, s csendben kibővítik az ún. községi szolgálati lakáshoz juttathatók körét — mely lakások a tanácsi vezetők, a községi értelmiségiek, a rendőrök lakáshoz jutását biztosították — az egyéb ,,közérdekű feladatok ellátása szempontjából fontos munkakört betöltő" személyekkel. Továbbá egészen más okból, megszigorítják a ,,bérlemény használatának ellenőrzését" — mely egyfajta házkutatásként is működött — akadályozókkal szembeni retorziót: ezután fel lehetett mondani lakásbérleti jogviszonyukat.

1985-ben az ún. szervezett magánlakás-építésekre (ezek általában a tanács és az OTP együttműködésével épülő öröklakásos lakótelepek) is kiterjesztik a lakáshivatalok rangsorolási jogát, a bérlakásoknál a jogcímnélküliekre is kiterjesztik a számon kérhető karbantartási kötelezettségeket (s megint csak mellesleg, ekkortól lehetővé válik, hogy egy kisebb — fegyveres testületi vagy ún. községi — szolgálati lakást egy nagyobb tanácsira cseréljenek úgy, hogy a nagyobb válik szolgálati lakássá, a kisebb pedig tanácsivá...).

[19] Az 1971-es rendelet és végrehajtási rendelete, valamint a módosító rendeletek egységes szerkezetbe foglalt szövege ,,A törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye" 1986. évi kötete alapján.

Finom kis nüansz, de tény, hogy míg a ,,kiköltöztetés" aktusát az 1971-es rendelet elhallgatja (helyette hatósági kötelezést említ), addig *1980-ban újra visszakerül e kifejezés,* méghozzá igen szigorú tartalommal: (1) az önkényes lakásfoglalóknál tágabb ún. rosszhiszemű jogcímnélküli kör is kiköltöztethető, (2) kiköltöztethetők akár az utcára is, (3) merőben új elemként, átköltöztethetők akár más településre is, lényegében visszazsuppolhatók, visszatoloncolhatók volt lakhelyükre. A szigorú szabály — elbizonytalanítva a feleket — hatósági *lehetőségről* szól, s a rosszhiszeműek közül a renitenseket emeli ki, a többit nem fenyegeti ilyen eljárással.[20] Hogy milyen fontos itt a szubjektíven megítélhető magatartás, azt mutatja, hogy ugyanez az eljárás alkalmazható ez időtől a renitenskedő jóhiszemű jogcímnélküliekre is.

,,3.§ Ha a lakásban jogcím nélkül lakó rosszhiszemű személynek, illetőleg a vele együttlakó személynek a 71.§ 1. bekezdésének b) vagy c) pontjában említett magatartása miatt sürgős kiköltöztetése szükséges,

a) — a személyi, családi és egyéb körülményeire figyelemmel — arra is kötelezhető, hogy költözzék az elhelyezésére más városban (községben) tulajdonában álló — beköltözhető — lakásba (szükséglakásba),

b) — ha ismételt bírságolás hatására sem költözik ki a lakásból — más elhelyezés biztosítása nélkül is kiköltöztethető.[21]

1974-ben, 1976-ban s 1980-ban is változtatták a rosszhiszeműeknek számítók körét: bővült azokkal, akik fölül elárverezték a magántulajdonú lakást, viszont kikerült e körből a vállalati, szolgálati lakásban visszamaradt bérlők egy kis része.

Változás, hogy 1981-től az önkényeseket is csak a végrehajtásra vonatkozó szabályok betartásával lehet kiköltöztetni, viszont ezek új eljárási elemként kimondják, hogy ,,A lakásügyi hatóság elrendelheti az önkényesen beköltözött személy kiköltözéséről hozott határozatának azonnali végrehajtását." Ráadásul az önkényesekre vonatkozó eljárást 1980-ban kiterjesztik egy egészen más körre is, azokra, akik úgy költöztek a bérlő halála miatt megüresedett lakásba, hogy oda eredetileg ők is be voltak jelentve.

,,124.§ Aki a lakást, vagy annak helyiségét, illetőleg a közös használatra szolgáló helyiséget önkényesen foglalta el, arra kell kötelezni, hogy azt minden elhelyezési igény nélkül haladéktalanul ürítse ki. A 123.§ 1. bekezdése a) és c) pontjának rendelkezését ilyen esetben is alkalmazni lehet.

E rendelkezések szerint kell eljárni a lakásbérleti jogviszony folytatására nem jogosult olyan személyek esetében is, akik a lakásba korábban bejelentkeztek, de ott ténylegesen nem laktak és abba csak a bérlő halála után költöztek be."[22]

A jogos birtokvédelem feltételezi a *gondos gazda* meglétét. Nem véletlen, hogy a máig érvényben lévő jogszabály is kimondja, de csak a nem-állami lakásokra: ,,A határozott időtartamra létrejött lakásbérleti jogviszony határozatlan időtartamúvá alakul át, ha a lejárat után a bérlő a lakást tovább használja, és ez ellen a bérbeadó harminc napon belül nem tiltakozott. Ez a rendelkezés az állami lakásokra nem vonatkozik." Hasonló-

[20] E bekezdést az 50/1980. (XII.10.) M.T. sz. rendelet 33.§-a iktatta a rendeletbe.

[21] Az említett bekezdés a lakás, az épület rongálására, rendeltetéssel ellentétes használatára, illetve a ,,szocialista együttélés követelményeivel" ellentétes, botrányos, tűrhetetlen magatartásra vonatkozik.

[22] Az idézett lehetőség arra vonatkozik, hogy az önkényesek korábbi lakásukba visszaköltöztethetők, illetve a számukra biztosítható szükséglakásba, albérletbe, ágybérletbe, munkásszállóra beköltöztethetők.

képp volt ez már régebben, az 1936-os fővárosi szabályrendeletben is a titokban beköltözött albérlők, ágybérlők és egyéb személyek esetében: ,,Ha a bérbeadó a harmadik személyt a jogosulatlan beköltözést követően tudomásra tudásától számított 30 napon át tűrte, kilakoltatását többé nem követelheti, bérbeadó és a harmadik személy között határozatlan tartamú havi bérlet jön létre."

A tulajdon szentségén esett csorba kiköszörületlen. A nyers zsákmányolás hagyományai tovább élnek.

Megjelent a Szociálpolitikai Értesítő 1990/2. számában

GYŐRI PÉTER

Eddigi munkámról és röviden a tervekről

Lakás és szegénység, vagy együtt ,,lakásszegénység", lakásnyomor: e szavak jelölik ki annak a szerteágazó problémakörnek a határait, mellyel az elmúlt tíz évben szociológusként (s bevallom, ,,mozgalmárként", résztvevő megfigyelőként s helyi politikusként is) foglalkozni próbáltam.

A kiindulás a 70-es évek magyarországi szegénységkutatásaihoz, a rétegződéskutatásokhoz és a nemzetközi városszociológiai kutatások társadalmi szegregációra vonatkozó kérdésfelvetéseihez nyúlik vissza. A különböző ún. lakásosztályok, a hierarchikusan szerveződő társadalmi struktúrát alkotó társadalmi csoportok milyen térbeli *makro- és mikrostruktúrákba szerveződnek az ország fővárosában, Budapesten? Mi a térbeli szegregáció szerepe a tágabb társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben, milyen konkrét szegregációs formák rakódtak egymásra a városfejlődés elmúlt száz éve során? (bibliográfia 1—4) A statisztikai adatokkal ,,könnyebben" megközelíthető, mérhető, szegregációs indexbe sűríthető jelenségeken túl releváns, Budapestre jellemző árnyaltabb, differenciáltabb térbeli elkülönülési, szegregációs formákat is ki lehetett mutatni.*

A mikroelemzések elsősorban a fővárosi munkástelepek, szegénytelepek belső világának, a szegény szubkultúra életforma-csoportjainak a feltárására irányultak, a makroelemzések a különböző szociális és lakásügyi politikák céltételezéseit és társadalmi hatásait próbálták történetileg nyomon követni. (6, 10, 11, 13)

Ha nem magát a választott problémakört, hanem a kérdésfelvetést nézzük, akkor ,,kulcsszavaim": választás és/vagy sodródás. Más szavakkal: az egyén (egyének kisebb-nagyobb csoportjai) jelenlegi mindennapi, társadalmi helyzete, státusa mennyiben tekinthető egyéni választások, motívációk, kulturális és egyéb készségek eredőjének, s mennyiben determinált a hovaszületés, a strukturális viszonyok által. A 80-as évek közepén folytatott, nagy elemszámú ún. társadalmi reprodukciós vizsgálat összefoglalójában is erre kerestem a választ két kohorsz összehasonlító elemzésében. (7, 8) A hazai időmérleg-kutatások metodikáját felhasználva, alkalmazva az adatfelvételig eltelt teljes életidő-mérlegek elemzésére egyszerre, egymással párhuzamosan lehetett az elmúlt 50

év ,,történelmi időben" és ,,egyéni életidőben" lezajlott meghatározó súlyú eseményeit elemezni. A két kohorsz összehasonlítása kiváló alkalmat adott annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogyan ,,szólt bele" a történelem az egyének, csoportok életének alakulásába. Hasonló kérdésre kerestem a választ akkor is, amikor egészen más empirikus anyagon és módszerrel az ún. szociális célú kisközösségi szerveződések (civil kezdeményezések) titkait próbáltam hazai újraszerveződésük idején, a 80-as évek elején-közepén megfejteni. Kik, miért, milyen motivációktól vezérelve, milyen élettörténetekkel a hátuk mögött szerveződnek ilyen csoportokba, s vajon ezek az önszerveződő, magaválasztotta csoportok valóban a ,,szabadság kis körei"-e, avagy itt is dominálnak az egyéb elemek? (12)

Visszatérve a ,,lakás és szegénység" problémakörhöz, hangsúlyozni szeretném egy szerintem jellemző és fontos megközelítési módot, avagy módszertani hitvallást. Gábor Lászlóval közösen megpróbáltunk és próbálunk kitaposni egy olyan ösvényt a hazai empirikus szociológia erdejében, mely pontosan körülírható kisminta ,,kérdőíves-mélyinterjús" adatainak intenzív elemzésén alapul, lehetőséget adva az adatok korrekt felhasználására és az adatok ,,mögött" lévő emberek, csoportok mikrotörténeti és környezeti kontextusban való elhelyezésére, elemzésére egyaránt. (E hitvallást persze a szűkös és bizonytalan kutatásfinanszírozási környezet is elősegítette.)

Az ún. díjhátralékosokra (és lakásfoglalókra) irányuló kutatásunk lehetővé tette e módszerbeli megközelítés kipróbálását, ahol egyszerre elemeztük, hogyan változott a hatóságoknak e problémacsoporthoz, a városi szegénység e jellegzetes jelenségeihez való viszonya az elmúlt negyven évben, s ugyanakkor a közvetlen szereplőket: a díjakat beszedő vállalatot mint sajátos szervezetet és a hátralékba került háztartásokat. Különböző, addig ,,ismeretlen", a szegénységen belül el nem különített, karakterisztikus életformacsoportokat sikerült így találnunk, elemezve sajátos háztartási stratégiáikat, viszonyukat a ,,külvilághoz". (13—15) Az akkor még kisléptékűnek tűnő jelenség mára már komoly, lakás- és szociálpolitikusokat foglalkoztató társadalmi problémává dagadt.

Ugyanez történt egy másik, korábban ismeretlen és megfogalmazatlan társadalmi problémakörrel, melynek kutatását ebben az időben kezdtem, az ún. hajléktalanüggyel. A hazai szegénységen és lakásnyomoron belül a hajléktalanok megjelenése oly mértékben provokálta, irritálta a társadalmi környezetet, s e társadalom alatti lét olyan kihívást jelentett, melynek eredményeképpen ebben az esetben előbb fogalmazódtak meg a szükséges ,,politikák", lehetséges lépések, mint a jelenség elemzése. Az e körben végrehajtott kutatások, elemzések egy-egy részjelenség feltárásán túl máig még nem tekinthetők koherens elemzésnek. (17)

Mindebből persze számos további, még megválaszolatlan kérdés maradt, mely — a lehetőségek függvényében — a most folyó vagy későbbi munkák tárgya lehet. Ezekről távirati stílusban:

Feldolgozásra vár a fővárosi szegregációs minták egy jellegzetes típusára, az ún. szegénytelepekre, kolóniákra vonatkozó empirikus szociológiai és társadalomtörténeti anyag jó része. Az ún. szociális lakásépítés és lakáspolitika alapvető paradigmaváltáson megy keresztül, melynek mikroelemzését — fővárosi fiatal házasok elemzésén keresztül — most végezzük, makroszociológiai elemzése, a régi és új támogatási rendszerek hatásvizsgálata az elkövetkezőkben történhet meg. A korábbinál, s talán a vártnál is széle-

sebb, differenciáltabb csoportok, háztartások kerültek súlyos válságba a lakhatás és lakásfenntartás területén. Az új csoportok leszakadása, stratégiáik, a tömegesedés megint csak új kérdéseket vet fel, mint ahogy a merőben új politikai viszonyok között létrejövő és működő, s most vizsgált, immár konkrétan a lakhatáshoz kapcsolódó polgári szerveződések, csoportosulások viszonya e problémákhoz és az új hatalmi struktúrákhoz szintén elemzésre vár.

Szelektív bibliográfia

(1) A szegregáció mint társadalmi tény. *Kultúra és Közösség,* 1980/4.
(2) Telepek Újpesten. In: ANDOR M. (szerk.) *Újpest.* Művelődéskutató Intézet, Budapest 1982.
(3) Budapesti városrészek társadalma. *Medvetánc,* 1982/4—1983/1.
(4) A tervezés buktatói. In: PREISICH G. (szerk.) *A városépítésről.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1984.
(5) Időskorúak jövedelmi helyzete 1982-ben. *Szociálpolitikai Értesítő,* 1985/3.
(6) A szociálpolitika irányítási-szervezeti rendszerének reformjáról. *Medvetánc,* 1984/4-1985/1.
(7) Egyenlőtlenségek az életidőben. In: GYŐRI P. (szerk.) *Meddig él a múlt? Tanulmányok egy kohorsz-vizsgálatból.* MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest 1986.
(8) Két nemzedék önálló lakásútja. In: *Meddig él a múlt?* id. mű.
(9) A tevékenységek struktúrája térben és időben. In: MIHÁLY O.—HÁBERMANN M. G. (szerk.) *Az iskola megújításának mai útjai.* Országos Pedagógiai Intézet, Budapest 1987.
(10) Lakásrendszerünk kialakulása — buktatókkal. In: FERGE ZS.—VÁRNAI GY. (szerk.) *Szociálpolitika ma és holnap.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1987.
(11) A lakáspolitika szociális jellegének néhány szociológiai problémája. *Településfejlesztés,* 1987/4.
(12) Kisközösségi szociális kezdeményezések. In: SZALAI J. et al. (szerk.) *Arat a magyar.* MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest 1988.
(13) —GÁBOR L.Guberálás a lakáspiacon. A lakásfoglalók és a hatóságok küzdelme az 1945 utáni jogszabályok tükrében In: GYŐRI P. (szerk.) *Lakók és hatóságok Budapesten.* Budapest 1990.
(14) —GÁBOR L. Díjhátralékosok — díjhátralékosság In: *Lakók és hatóságok Budapesten.* id.mű.
(15) —GÁBOR L. Adósságok kicsinyben. Budapesti háztartások közüzemi hátralékai. *Valóság,* 1990/2.
(16) Gyorsjelentés a hajléktalanságról Magyarországon. In: ANDORKA R. et al. (szerk.) *Társadalmi riport.* TÁRKI, Budapest 1990.
(17) —GÁBOR L.—VAJDA J. Adalékok a családi jövedelmek vizsgálatához. *Valóság,* 1993/6.

GÁBOR LÁSZLÓ

Fejleszti-e a kőműves az építészetet

Hárman kerültünk 1973-ban a városszerte Szoclerájnak becézett és csúfolt Intézetbe az ún. Iparitanuló-vizsgálat szerződéses kutatásszervezőinek. A ,,Ferge-fiúkból'' végül is csak én ragadtam itt, s így hol szerződéssel, hol alkalmi munkavállalóként részt vehettem a Reprodukció kutatásban. Ferge Zsuzsával, Gáti Tiborral, Háber Judittal, Havasi Évával, Horváth Ágotával és Sík Endrével együtt a harmincas években született férfiak, valamint szüleik és gyerekeik életútját felmérve a társadalmi helyzet öröklődését próbáltuk meg leírni. A ,,második kiadás'' (az 1944—47-ben születettek kohorsza) vezetését immár segédmunkatársként én végeztem, Ferge Zsuzsa — elfoglalt lévén a Szociálpolitikai Koncepció munkálataival — rám testálta. (Csoportom tagjai voltak: Gáti Tibor, Győri Péter, Háber Judit, Havasi Éva, Horváth Ágota.) Így alapozódott meg tudományszervezési karrierem, aminek során a társadalmi struktúra kutatások egyik altitkári posztjának betöltése után, Losonczi Ágnes, majd Kemény István ,,alatt'' igazgatósági osztályvezetővé avanzsáltam. Így lettem jelen kötet társszerkesztője és szereplője is.

Ferge Zsuzsától és Gayer Gyulánétól örököltük egyébként a Szociálpolitikai Értesítő *című folyóirat-félét, amit az utóbbi időben Szalai Júliával együtt szerkesztünk.*

Önállóbb munkáim, illeszkedve a társadalomkritikai hagyományba, kimutatták az egységes és nyolcosztályos iskola megszervezésének tisztán politikai indokait, s dokumentálták — Szalai Sándor irathagyatéka alapján — a hivatalos szociológia inkább politikai, nemannyira tudományos orientáltságát funkcióját. Többé-kevésbé idejében megérezve a leleplezősdi anakronisztikussá válást, s tanulva a Reprodukció-kutatás devalválódásából, Győri Péterrel társulva a háztartások működésével, gazdálkodásával kezdtünk valahogy foglalkozni. Ha az OTKA is hozzájárul, jövőre azt kutathatom milyenek lettek a szülő—gyerek kapcsolatok a modern családokban; midőn a patriarchális stílus, a női háztartásbeliség és a gyerekmunka elmúlóban látszik lenni. Mindenesetre a helyzet jelentősen megváltozott ahhoz képest amit a Torkos Veronika által kiadott Nemesvidi Falurajz így jellemez: ,,A gyermeket nem nézik embernek, egészen 16-18 éves koráig. Ha vendég jön kizavarják, ha kevés a koszt ez marad éhesen, ha baj történt a gyereket szidják, ha a gyerek káromkodik, szájon verik. Poros levegőben a munkát ő végzi. Az iskolás fiú hónapokon át nem kap három fillért irkára akkor, amikor az apja naponta hat-nyolc fillért elpipál.''

Dolgozataim

—FERGE ZS.—HÁBER J.—KRAVJÁNSZKI R.—SZALAI J.—TÁNCZOS G.—VÁRHEGYI GY. *Pedagógusok és tanulók a szakmunkásképzésben.* I., II. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest 1976, 1979.
Az általános iskola alapítása. *Valóság,* 1978/2.
—HÁBER J. Pályakezdő pedagógusok iskolaválasztása. *Szociológiai,* 1982/1.

A családi viszonyokról. In: *Egy korosztály életútja.* MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest 1984.

—KENDE L. (szerk.) *Cigányügyi tanulmányok és dokumentumok.* Szociálpolitikai Értesítő 1984/2. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest 1984.

—FERGE ZS.—GAYER GY.-NÉ—KENDE L. (szerk.) *Szegénység — Depriváció — Szociálpolitika.* Szociálpolitikai Értesítő 1985/4—5. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest 1985.

Adottságok és lehetőségek. In: GYŐRI P. (szerk.) *Meddig él a múlt?* MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest 1986.

(Szerk.) *,,A szociológiai mint a politika felvonulási területe.'' Dokumentumok a hetvenes évek szociológiai életéről.* (Válogatás Szalai Sándor hagyatékából.) MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest 1990.

—SZALAI J. Az én ötvenhatom, a te ötvenhatod, az ő ötvenhatjuk. *2000,* 1994/1.

—GYŐRI P. Guberálás a lakáspiacon. A lakásfoglalók és a hatóságok küzdelme az 1945 utáni jogszabályok tükrében In: GYŐRI P. (szerk.) *Lakók és hatóságok Budapesten.* Budapest 1990.

—GYŐRI P. Díjhátralékosok — díjhátralékosság In: *Lakók és hatóságok Budapesten.* id.mű.

—GYŐRI P. Adósságok kicsinyben. Budapesti háztartások közüzemi hátralékai. *Valóság,* 1990/2.

Gyorsjelentés a hajléktalanságról Magyarországon. In: ANDORKA R. et al. (szerk.) *Társadalmi riport.* TÁRKI, Budapest 1990.

—GYŐRI P.—VAJDA J. Adalékok a családi jövedelmek vizsgálatához. *Valóság,* 1993/6.

Hanák Katalin

Variációk egy témára (A gyermekvédelem megújítása)

Hosszan tűnődtem azon, hogy mivel is jelentkezzem e jubileumi kötetben. Olyasmi legyen, szerettem volna, ami valóban szervesen kapcsolódik az Intézetben töltött évtizedekhez. Így kötöttem ki — mint annyiszor — ismét a gyermekek társadalmi védelmezésének problémáinál. Írásom a gyermekvédelem megújításáról készített s vitára bocsátott két törvénytervezetre reflektál. Az egyiket (B változat) a Népjóléti Minisztérium Család-, Gyermek- és Ifjúságpolitikai Főosztálya készítette. A másikat (A változat) a Népjóléti Minisztérium tervezetét átdolgozó Deregulációs és Kodifikációs Bizottság.[1]

Nem vállalkozom a törvényjavaslatok részletes ismertetésére, csupán néhány kérdéskörre térek ki, hozzájuk fűzve némely szociológiai megfontolást, következtetést. A B változat komplett szövegének birtokában egyértelműbben *kirajzolódnak a jelentős erények, vívmányok, de a tisztázatlanságok, buktatók is,* mint amikor csak a tervezet egyes részeit olvastam.[2] Korábbi aggályaim megerősödtek, mindenekelőtt a megvalósításra szánt rövid idővel kapcsolatban. A törvényt 1994. január 1-jén kívánják életbe léptetni (most 1993 nyara van), 1996. január 1-jéig megteremteni a személyes gondoskodás körébe tartozó kötelező ellátási formák feltételeit. (63. o.)

A cím

Ezek az időpontok szerfelett bizonytalannak tűnnek egy olyan törvénytervezetnél, amelynek még a címéről is — nem stiláris, hanem — érdemi viták folynak. (1—2. o.)

Ime a címjavaslatok:
B: Törvénytervezet a gyermekjólétről és a gyermekvédelemről
A: Törvénytervezet a gyermek- és ifjúsági gondoskodásról, valamint a gyámszékekről.

Miért veti el az A variáns a ,,gyermekjólét'' megjelölést? A ,,gyermekjólétről még sokáig nem beszélhetünk(...) Magyarországon már 1987-ben a városi gyerekek 30 %-át fenyegette az elszegényedés veszélye, ez az arány fokozódik''. (1. o.)

Hogy a ,,fokozódás'' mekkora, arról Gönczöl Katalin tanulmányából is képet kaphatunk.[3] A jelenlegi ,,elszegényedési folyamatok vizsgálata semmi okot nem ad a

[1] Törvényhozás előtt. Melléklet. Család, gyermek, ifjúság, 1993. 3-4. sz. (A továbbiakban erre a kiadványra a szövegben zárójelbe tett oldalszámmal, forrásmegjelölés nélkül hivatkozom.)

[2] Hanák K.: Néhány reflexió a gyermekvédelem rendszerének átalakítási tervére. Család, gyermek, ifjúság, 1992. 3—4. 1—5. o.

[3] Gönczöl K. Szalai Júlia tanulmányaira támaszkodik. (Lásd 5. jegyzet)

bizakodásra. Drámai növekedés zajlott le a szegénységi küszöb alatt élő gyermekek arányában. (Kiemelés tőlem — *H. K.*) Miközben az összlakosság körében ugyanannyi a gyermek, mint az 1970-es évek elején, a szegények közötti, korábban harmadnyi részesedésük 41 százalékra emelkedett."[4]

Míg korábban elsősorban a falusi és az idősebb inaktív népesség tartozott a szegények közé, a mai új-szegénység súlypontja a városi, fiatalabb, gyakorta aktív foglalkozásúakkal rendelkező családokra helyeződött át.[5] A fővárosi gyermekvédelemnek jelenleg a szegénység a fő gondja, az, hogy a szűkölködő gyerekeknek, fiataloknak nem tud elég támogatást adni.[6]

A posztkommunista átmenet nehézségeit természetesen jól ismerik a B változat készítői is. Sőt azért kívánják a gyermekjólétet központi kategóriává emelni, hogy a nehéz átmenet során a ,,humán erőforrások" minél kevésbé sérüljenek[7], főként a gyerekeké, a fiataloké.

De hát *megvalósítható-e gyermekek ,,jóléte" a családok, ,,jóléte" nélkül, amelyekben nevelkednek?* A kérdést azért is szükséges feltenni, mivel a tervezet (és ebban az A és B variáció közt teljes az összhang) az eddig hiányzó egységes család- és gyermekvédelmet kívánja megteremteni.

A probléma elvezet a társadalom- és szociálpolitika ismert dilemmájához, a *szelektív beavatkozáshoz,* illetve a valamilyen réteg, csoport érdekében alkalmazott *pozitív diszkriminációhoz.* A család- és gyermekvédelemben a pozitív diszkrimináció csak a leghátrányosabb helyzetűeknél érvényesíthető. Mert a ,,célzott" népességhez tartozik a lakosság nagy többsége: minden kiskorú (0—18 éves) és családja, valamint az önálló életet kezdő 18—24 éves fiatal, főként ha krízishelyzetbe kerül. Melyik demográfiai (életkori) réteg terhére lehetne a forrásokat átcsoportosítani a célpopuláció javára? *Meg lehet* — és kell is — *közelíteni a gyermek- és ifjúsági ,,jólét" kérdését a jövőorientáció, a gyerekekért, a fiatalokért hozott, hozandó áldozatok felől.* A társadalom, illetve a családok, a szülők nagy többsége természetesen jobbá, szebbé szeretné tenni a jövőt hordozók életét, s ezért morális felelősséggel is tartozik. Varázslatra azonban nem képes. A legnagyobb erőfeszítések ellenére sem tudja saját árnyékát átugrani.

Ezzel korántsem mondanám, hogy az adott korlátok, szűkös mozgástér közepette valamelyest is elégedettek lehetnénk azzal, ami a gyermekek, a fiatalok érdekében — nem a retorika szintjén — történik. De a realitások talaján kell felmérni a lehetőségeket.

Ha figyelembe vesszük, hogy melyek is a gyermekeknek és a családjaiknak nyújtandó ellátások, szolgáltatások — az anyagiaktól kezdve a családi konfliktusok kezeléséhez, feloldásához nyújtandó segítségen át a mentálhigiénia kiépítendő láncolatáig —, akkor a B variánsból egy nagyon is korszerű ,,jólét" koncepció rajzolódik ki. *A ,,jólét" ugyanis az anyagi-tárgyi létfeltételeken kívül tartalmazza a ,,jól-létet" is,*[8] például a lelki épséget, a csorbítatlan emberi jogokat, az emberi-gyermeki méltóság megőrzését

[4] Gönczöl K.: A bűnözés társadalmi összefüggései. Társadalmi Szemle, 1993. 3. sz. 44. o.

[5] Szalai J.: Néhány gondolat a szegénységről és a létminimumról. In: Andorka R.—Kolosi T.—Vukovich G. (szerk.) Társadalmi riport, 1990. TÁRKI, Budapest 1991. 217—221. o.

[6] Ihász M.: A fővárosi gyermekvédelem — helyzetelemzés. Család, gyermek, ifjúság, 1993. 1—2. sz. 10—12. o.

[7] Részletek a gyermekvédelem rendszerének átalakításáról a Népjóléti Minisztériumban készült koncepciókból. Család, gyermek, ifjúság, 1992. 1—2. sz. 9. o.

[8] Losonczi Á.: Ártó-védő társadalom. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1989. 21—39. o.

is. *A B tervezet ebben az irányban tágítja a ,,jólét" jelentését, és ez éppenséggel az egyik legnagyobb és megőrzendő érdeme.*

A ,,jólét" — s benne a ,,jól-lét" — azonban olyan megvalósítandó, kívánatos, óhajtott cél, amelyre a szövegében utalhat a törvénytervezet is, de amely jelenleg törvényileg nem garantálható. A jóléti társadalmak, országok előbb teremtették meg a jólét gazdasági alapjait, s csak aztán, fokozatosan az ezt szolgáló szociálpolitikai hálózatot. A sorrend nem felcserélhető.

Ezért osztom az A tervezet javaslatát: a ,,gyermekjólét" elhagyását. (Ennek aztán az a súlyos következménye, hogy a fogalmat — amelyre ellátási struktúrák épülnek — mindenhol ,,mással" kell felváltani.)

A Kodifikációs Bizottság azt is kifogásolja, hogy a B cím — mindennemű diszkrimináció példás elvetése ellenére — diszkriminációs tartalmakat is sugallhat. Mert a ,,gyermekjólét" főként a funkcionálisan jól működő családokban nevelkedettekre vonatkozik, a ,,gyermekvédelem" pedig elsősorban a veszélyeztetett helyzetű és a családból hatósági határozottal kiemelt (gyámságba vett) gyerekekre. Márpedig a ,,gyermekjóléti" ellátásnak, szolgáltatásnak nemcsak hogy ki kell terjednie a ,,gyermekvédelemben" részesülőkre is, hanem kivált a nehéz helyzetű, a többségében sérült, traumatikus élményeket hordozó gyermekek jól-létére szükséges odafigyelni.

Rátérve az A variáns címére, ez sem tűnik pontosnak, célszerűnek. A ,,gondoskodás" szó csupán a teendők egy részét fedi le, fejezi ki. A legáltalánosabb szinten a valakinek gondját viseli *(care)* jelentésnek felel meg. Igaz, lehet úgy is értelmezni, ahogy az Értelmező Szótár teszi: ,,ártalmakat megelőző és elhárító, az életkörülmények megjavítására irányuló szervezett társadalmi tevékenység". Én azonban változatlanul szükségesnek tartom (explicite) a védelem szó (protection) használatát. *Minden gyerek védelmezésre, oltalomra szorul, mert önmagát megvédeni képtelen palánta.* S mint ilyen, áldozatává válhat közönynek, nemtörődömségnek, fizikai, lelki, érzelmi bántalmazásnak.[9]

Címjavaslatom: Törvénytervezet a gyermek- és ifjúsági gondoskodásról, védelemről.

A gyámszékekről a címben nem tennék említést. Ez ugyanis csupán az egyik intézménye lenne a tervezett gyermekvédelmi rendszernek.

Még csak a címnél tartunk!

A fogalmi apparátus

Mégis ide kell iktatnunk egy rövid kitérőt a törvénytervezetek fogalmi apparátusáról, annak érdekében, hogy ne kelljen szüntelen felesleges szövegértelmezésekbe belebonyolódnunk.

A tervezetek a régi, az államosított — az egyházakat, a karitatív tevékenységeket, a szervezeteket, az intézményeket stb. kiiktató —, hierarchikusan felülről lefelé szervezett, centralizált, rigid gyermekvédelmet egy alulról szerveződő, a társadalom, az egyén lelkiismeretére, felelősségére, szolidaritására apelláló, az egyházakra és mindenféle ci-

[9] A kőbölcső mint olyan, avagy a gyermekek érzelmi bántalmazása. Az amerikai National Committee for Prevention of Child Abuse tanulmányának fordítása. Család, gyermek, ifjúság, 1993. 3—4. sz. 35—40. o.

vil kezdeményezésre építő struktúrával, hálózattal kívánják felváltani. Érthető, hogy a kiürült, lejáratott, ideologikus fogalmak helyett újakat kívánnak használni, a korábban nem létező tevékenységeket megnevezni.

A tervezetek készítői azonban — főként a B-é — mintha a *szómágia* bűvöletének csapdájába estek volna: adjunk mindennek — ha kell, ha nem — más nevet, alkossunk új fogalmakat. Ennek nyomán azonban gyakorta kusza, csak nehézkes körülírásokkal kifejezhető fogalmak, a nevükből meg nem fejthető intézmények születtek, visszatérő értelmezési zavarokhoz vezetve.

A B tervezet a gyermekvédelmi ellátásokat funkciójuk szerint három kategóriába sorolja: 1. támogató, 2. megelőző, 3. védő ellátások.

Mármost: mindegyik ellátás védő funkciókat is tölt be. A támogatónak a megelőzés is a feladata, de a megelőző ellátás sem boldogulhat támogatás nélkül. E kategóriák tehát csak együttesen értelmezhetőek, külön-külön nem lehet ellátási alrendszereket rájuk építeni, ahogy ezt a tervezet teszi.

A B variáns a rossz emlékű hatóság szót a hivatallal váltja fel. (Gyámhatóság helyett gyámhivatal.) Ez valóban kellemesebben cseng, mint a hatóság. Ám a hivatalhoz nem sokkal jobb, pozitívabb élmények tapadnak. Sem tradicionálisan (lásd Hamlet monológját a hivatal packázásairól), sem az elmúlt évtizedek, mi több, az utóbbi három év tapasztalásai nyomán sem. Hogy a szócsere beváltja-e a hozzá fűzött reményeket, ez a hivatal demokratikus, korrekt, célracionális működésétől függ. Az A változat stilárisan kevésbé szemérmes: hatóságról, hatósági intézkedésekről beszél, amikor ezekről van szó.

A B tervezet érdeme, hogy a gyermekek védelmezését szolgáló tevékenységnél az önkéntességre, a kooperációra, a választási szabadságra helyezi a hangsúlyt. Vagyis az állam az önkormányzatok és más intézmények révén egy igen gazdag, mindenki ízlését kielégíteni kívánó „étlapot" tár a családok, a gyermekek elé. Ebből a differenciált kínálatból ki-ki kedvére választhat. De amikor már bele kell avatkozni — a gyerek érdekében — a család, a kiskorú életvitelébe, a szülőt vagy a gyermeket erre vagy arra kötelezni kell, akkor már egyáltalán nem biztosított az önkéntesség, a kooperáció. Bárhogy törekedjünk is erre, gyanítható, hogy az érintettek a „kötelezést" kényszerként fogják megélni. A gyermekvédelemben dolgozóknak pedig pontosan tudniok kell, hogy meddig terjed az önkéntesség tartománya, s hol kezdődik — jogszerűen — a „kell"-é.

Célok — dióhéjban

B: „E törvény célja, hogy a családok képesek legyenek önállóan felnevelni gyermekeiket, a családi gondoskodás hiánya vagy elégtelensége ne veszélyeztesse a gyermekek fejlődését, és *megvalósuljon a gyermekek társadalmi egyenlősége*". (1. o. Kiemelés tőlem — *H. K.*)

Az A tervezet célmeghatározása pontosabb, egyszersmind szélesebb ívű. Megjelöli a 18—24 éves, krízishelyzetben lévő fiatalok és családjuk megfelelő támogatását is. Ami viszont már koncepcionális különbség: a törvény célja, hogy *„korlátozza a hátrányos helyzet újratermelődését, elősegítse a gyermekek esélyegyenlőségének minél teljesebb megvalósítását"*. (1. o. Kiemelés tőlem — *H. K.*)

Első pillantásra csupán stilárisnak látszik az esélyegyenlőségről mondottak közti különbség. Valójában igencsak jelentős a tartalmi eltérés. Mert törvény nem tudja garantálni az esélyegyenlőség érvényesülését. Reálisabb az A változat megközelítése, amikor a hátrányos helyzet korlátozásáról beszél.

Nem tudok — egyes természeti népeken kívül — olyan társadalomról, amelyikben megvalósult volna a felnőttek és a gyerekek számára egyaránt az esélyegyenlőség. A polgári demokratikus társadalmakban biztosított a jogi-alanyi, az állampolgári egyenlőség. A szociokulturális esélyek azonban nagyon is eltérőek.[10]

A posztszocialista országokban az átmenet időszaka nemigen kedvez a társadalmi esélyek közelítésének. Hogy kik lesznek a rendszerváltozás nyertesei és vesztesei, erre valójában mintegy tíz év múlva lehet válaszolni. *Úgy tűnik, hogy összességében két nagy demográfiai-életkori csoport húzza le az átmeneti vesztesek serpenyőjét: a fiataloké és az öregeké.* Egy zsákutcából kiszabadulva, hosszabb távon természetesen szinte mindenki nyertes. Ez azonban nem ad elég vigaszt (perspektívát) azoknak, akiknek az élete most vált különösen nehézzé.

Nem véletlen, hogy Bourdieu-nek az esélyegyenlőségről írt munkája reneszánszát éli a posztkommunista országokban.[11]

A rendszerváltozást követő struktúrában elfoglalt hely sokban attól függ, hogy ki milyen konvertálható jószággal rendelkezik. Bourdieu a konvertálható javak közé sorolja a hatalmi (politikai), a gazdasági (vagyoni), a kulturális (magas képzettség, szaktudás), a kapcsolati (előnyös társas kapcsolatok, ismeretség) tőkét. Bármelyik elem birtoklása növeli a kedvező pozíció elfoglalásának esélyeit, hiánya pedig a szociális esélyegyenlőtlenséget súlyosbítja.[12] E megközelítés alapján könnyűszerrel „megjósolható", hogy a rendszerváltozás után — amikor az egész társadalmi struktúra átalakul — azok járnak a legrosszabbul, akik semmilyen konvertálható tőkével, jószággal nem rendelkeznek.[13] Ilyenné válhatnak azok a fiatalok, akik előnytelen szociális helyzetüket nem képesek jó iskolázottsággal, korszerű szakképzettséggel ellensúlyozni. Erre pedig — egyelőre — nagy az esélyük.

A gyermekek imprintingjeiket, létélményeiket, elsődleges mintáikat a családjuktól kapják. Ha a család nagyon szegény (ennek minden járulékos következményével együtt), ha morálisan szétesett stb., akkor e körülmények óhatatlanul hatnak a gyermekekre is. Így amikor a gyermekek esélyegyenlőségének lehetőségeit latolgatjuk, akkor tudnunk kell, hogy ennek alapját a családokban kell megteremteni. Bárhonnan induljunk is ki, szükségképpen mindig visszajutunk a családokhoz. A létezőkhöz, s nem azokhoz, amelyek ideálként lebegnek a szemünk előtt.

Lehet, hogy a B változatban megjelölt cél, miszerint „a családok képesek legyenek önállóan felnevelni gyermekeiket", nem normaszövegbe való, ahogy ezt az A variáns készítői állítják. Én ezt mégis meghagynám. Nemcsak az elmúlt évtizedek szűkebb gyermekvédelmi gyakorlata miatt — amely a megelőzésre, a diszfunkcionálisan működő családok rehabilitációjára édeskevés figyelmet fordított —, hanem azért is, mert

10 P. Bourdieu: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat Kiadó, Budapest 1978.

11 Szelényi I.: A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest 1992. 150—155. o.; P. Mateju—Rehánková: Revolution for Whom? Institute of Sociology Academy of Sciences at the Czech Republic, Prague 1993. 1—5. o. (Sokszorosítva)

12 P. Bourdieu: The Forms of Capital. In: Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. (Ed.: J. G. Richardson), Greenwood Press, New York 1986. 241—258. o.

13 Szelényi I.: id. mű.

hosszú időn át az ún. intézményi nevelés (iskolai stb.) hatókörét túlértékelték, a családét alábecsülték. Hogy a gyermek önálló családi felnevelése (A variáns) pusztán módszer lenne (1—2. o.), nem hinném. Amint e változat szerzői sem vélhetik így, különben nem emelnék ki annak a fontosságát, hogy a törvény hatálya kiterjed a gyermekek szüleire, családjára is. (2. o.)

A család egészének támogatására vonatkozó szép, humánus, bölcs elképzelés azonban később nem elég következetesen érvényesül. Nem derül ki, hogy a veszélyeztetett helyzetű, a gyámságba helyezett gyermekek szüleinek rehabilitációját milyen programcsomaggal kívánják szervezetten elérni. E téren a gyermek gyámjától — ahogy remélik — sokat várni nem lehet. A gondozásba vett kiskorú és a szülő(k) párhuzamos, együttes rehabilitációja azért is megkülönböztetetten fontos, mivel a családból elkerült gyerek szülővel (szülőkkel) való kapcsolattartásának nagy szerepe van a gyermek fizikai-lelki épségének őrzésében, kötődési készségének, szellemi-érzelmi világának a motiváltságában.[14]

Abban a társadalomban, amelyben nem fordítanak figyelmet a hátrányos helyzet újratermelődésének korlátozására, a kasztszellem, a rendiség éled újjá, szétmállasztva a demokrácia szövedékét, eltorlaszolva az organikus társadalmi mobilitás csatornáit. A társadalom aljára, peremére szorultak önnön erejükből, eszközök nélkül nem tudnak kitörni a halmozódó hátrányok fogságából. Ezt példázták az ún. „állami gondozott" családok is, ahol generációról generációra öröklődtek azok az okhalmazok, amelyek a gyermekek állami gondozásához vezettek.[15]

„A munkásosztály a paradicsomba megy"[16] — majd véle, általa minden dolgozó — szocialista változatának vezérlői igyekeztek Potemkin-díszletekkel eltakarni a valóságot, amely egyre távolabb került a beígért paradicsomtól, az esélyegyenlőségtől is. Az egalitárius délibáb csalóka fényei most is itt kísértenek.[17] Akkor fognak szertefoszlani — ha ez egyáltalán lehetséges —, ha a társadalom többsége elfogadja, hogy az eltérő erőfeszítések, kockázatok, teljesítmények eltérő jövedelmekkel, pályaívekkel járnak. Ehhez azonban az a tapasztalás is szükséges, hogy diszkriminatívе senki se legyen elzárva azoktól az eszközöktől (iskolázottság, tudás), amelyek alapját képezik a nagyobb teljesítménynek. Az esélyegyenlőség (amely nem azonos az egalitarizmussal) és a társadalmi igazságosság olyan pozitív értékek, amelyeket nem téveszthetünk soha szem elől, de amelyek csak folyamatként teljesedhetnek ki.

A gyermeki jogok

Három nagy fordulatra szeretnék utalni a gyerekek családi, társadalmi helyének, szerepeinek változásában.

1. Hosszú időn át a gyerekeket miniatűr felnőttként kezelték, öltöztették. Gondoljunk csak Velazquez infánsnőire vagy Brueghel parasztgyerekeire. A felvilágosodás

[14] Tóth L.-né: A Zsámbéki Csecsemőotthonban gondozott gyermekek morbiditási adatainak elemzése. In: Terhesség — szülés — születés. I. (Szerkesztette: Hanák Katalin.) MTA Szociológiai Intézet, Budapest 1988. 154—165. o.
[15] Hanák K.: Állami gondozott csecsemők Pest megyében. Esély, 1991. 4. sz. 24—25. o.
[16] Elio Petri emlékezetes filmjének (1971) címe.
[17] Kornai J.: A szocialista rendszer. Heti Világgazdaság Kiadói Rt., Budapest 1993. 601—602. o.

(Rousseau) nyomán kezd e felfogás változni. Egyre többen mutatnak rá, hogy *a gyermek nem a felnőtt miniatűr mása, hanem attól eltérő, sajátos entitás,* ennek megfelelő ellátást, törődést, bánásmódot igényel. E szemléletváltozásból sarjadt ki a modern pedagógia, gyermekpszichológia — a gyermekgyógyászat is.

Ide tartozik az *autoriter* (tekintélyelvű)) és a *nem autoriter,*[18] a szülő, a felnőtt és a gyermek közti intim interakciókra épülő, a gyermek pszichéjére, személyiségére odafigyelő bánásmód kettéválása. Diktatúrákban az előbbi, demokráciákban az utóbbi válik jellemzővé.[19]

2. A II. világháború után érdemi változásokat hozott *az „önálló" gyermek- és ifjúsági szubkultúrák megerősödése.* (Ehhez kétségtelenül hozzájárult az „üzlet" is — öltözködésben, szórakozásban, játékokban stb. — jól profitálva az általa is gerjesztett szükségletekből.)

A kortárs csoportok — akár tetszik, akár nem — társszerzői, formálói lettek a szocializációs folyamatnak, amelyet korábban a szülők, az oktatási és egyéb intézmények tartottak a kezükben.

Ha ehhez hozzávesszük a lakásokba betelepülő vendég, a tömegkommunikációs eszközök — főként a televízió — hatását is, sokszereplős és sokszólamú, konfliktusteli drámává válik a szocializáció hajdan áttekinthetőbb kamaradarabja.

3. Korszakos jelentőségű a Gyermek Jogairól szóló, New Yorkban 1989-ben kelt ENSZ-egyezmény, amelyhez 1991-ben (LXIV. törvény) a magyar Országgyűlés is csatlakozott.

A tárgyalt törvénytervezetekbe alkotó módon építették be az egyezményben foglalt alapelveket a gyermekek jogairól. E jogok megsértőivel szemben — légyen az egyén, szülő, pedagógus, iskola vagy bármely más intézmény — a törvény szankcióival, erejével lépnek fel. Egy olyan társadalomban, ahol nincsenek igazán mély hagyományai a gyermeki jogok, pl. a gyermek méltósága, személyisége tiszteletének — ennek történeti-szociológiai okait, hátterét most nem firtatnám, ez külön tanulmányt érdemelne —, fordulópont lehet e törvény.

Idézem az A változatot:

„A helyi önkormányzatok, állami szervek, bíróságok, más szervezetek és intézmények, továbbá magánszemélyek a gyermeket, a fiatal felnőttet érintő munkájuk során kötelesek a gyermek mindenek felett álló érdekét figyelembe venni, kötelesek továbbá a gyermek, a fiatal felnőtt emberi méltósága, személyazonossága[20] — ideértve állampolgársága, neve, családi kapcsolatai — tiszteletben tartásával eljárni, és ezen, valamint egyéb, a gyermek és fiatal felnőtt személyéhez fűződő, törvényben elismert jogai érvényesítéséhez védelmet nyújtani." (7. o.)

A törvény védi a gyermek és a szülő emberi méltóságát, jó hírét, becsületét, véleményalkotási jogát, szólás- és vallásgyakorlásának szabadságát, kisebbségi (etnikai stb.) jogait, tiltja bárminő fizikai-pszichikai erőszak — verés, kegyetlenség, kínzás, megfélemlítés, megalázás — alkalmazását, szigorúan bünteti (a Btk. ide vonatkozó paragrafusainak megfelelően) a nemi erőszakot, a kiskorú megrontását. A gyermeknek joga van tudni minden őt érintő ügyről, kérdésről, ezekről véleményt nyilvánítani.

[18] Az autoriter ellentéteként szándékosan kerülöm a permisszivitás fogalmát, mert ez hosszadalmas magyarázatokat igényelne. Pl. teljes, részleges permisszivitás.
[19] K. Lewin: Csoportdinamika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1975. 159—183. o.
[20] Talán önazonossága, identitása?

A gyermek fizikai bántalmazása, rendszeres verése meglehetősen elterjedt nálunk („A gyerek verve lesz emberré"). Rideg, kemény, olykor kegyetlen, brutális, a gyermeket megalázó, megszégyenítő volt sok nevelőotthonban az „állam gyermekeivel" való bánásmód, a javító-nevelő intézetek jelentős részében pedig kifejezetten kriminális — és kriminalizáló — állapotok uralkodtak.[21] Örvendetes, hogy egyre nagyobb hangsúlyt kap a gyermekek pszichikai védelme, a pszichikai agresszivitás — megfélemlítés, zsarolás stb. — tilalma. Sajnálatosan a pszichikai agresszió veszélyeiről a szülők, a pedagógusok keveset tudnak, noha ez is súlyos mentális ártalmakat okozhat a gyermeknek.[22]

Az ellátás, a segítség nem tehető függővé a család, a gyerek érdemességétől, illetve érdemtelenségétől — szögezi le a B tervezet (5. o.). Erről az A variáns a következőket mondja: „A B tervezet előkészítői el kívánják választani az érdemességet mint morális kategóriát a felróhatóságtól mint jogi kategóriától." (5. o.) A felróhatóság tényének és mértékének valóban szerepe lehet abban, hogy a család és a gyermek milyen ellátásban részesüljön, de nem lehet feltétele az ellátásnak. Az „érdemesség-érdemtelenség" dichotómia nem pusztán morális ellentétpár, hanem olyan kulcskategória, amely a kora középkor óta végigkísérte a szociális segítségnyújtást, a szegénypolitikát.[23] E fölfogásnak egyébként megvolt a pártállami válfaja is. Ha a szocializmusban csak az nem boldogul, aki nem akar, akkor a „nem boldogulók" magukra vessenek a szegénységükért, a deviáns magatartásukért. E szemlélet különös embertelenségét az adta meg, hogy a hatalom, amelynek nagy része volt az anyagi és egyéb létfeltételek, a morál, a devianciák alakulásában, az áldozatokból fabrikált bűnbakot, és őket ültette a szégyenpadra.[24] Ez a szemlélet a szociálpolitika jelenlegi dolgozói körében is föllelhető.[25] Ezért is tartom fontosnak, hogy a törvénytervezet mondja ki: a segítségre szorulók közt nem lehet különbséget tenni „érdemesség és érdemtelenség" szerint.

Ez egyben beletorkollik a prevenciós stratégiába. Amennyiben az „érdemtelennek" minősítettek („lusták", „alkoholisták", „csavargók" stb.) nem kapnak segítséget, „devianciájuk" tovább halmozódik, egyre súlyosabb gondot — valóságos és eszmei költséget — okozva a társadalomnak.

A devianciaelméletek egyik releváns vonulatának, az úgynevezett minősítő iskolának *(labelling theory)* a képviselői nem azt vizsgálják, hogy egyes emberek miért követnek el kisebb-nagyobb deviáns cselekedeteket, hanem a formális és informális (család, szomszédság stb.) szociális kontrollintézmények mechanizmusát tárják fel, amelyek nemritkán a puszta „másságot" is devianciaként minősítik.[26] A minősítés elindít egy nehezen visszafordítható — vagy visszafordíthatatlan — folyamatot. A címkézés a stigmatizációba, a degradálásba, a kirekesztésbe torkollik. E procedúra alanya végül — ha

[21] J. Henry: Pathways to Madness. Random House, New York 1965.
[22] Hanák K.: A volt állami gondozottak társadalmi beilleszkedése (Mélyinterjúk). Budapest 1984. (Kézirat)
[23] Ferge Zs.: Szociálpolitika és társadalom. Az ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke és a T-Twins Kiadó és Tipográfiai Kft. 1991. 40—42. o.
[24] Losonczi Á.: id. mű. 38—39. o.
[25] 1991—92-ben az MTA Szociológiai Intézete a Fővárosi Önkormányzattal együtt egyéves tanfolyamot szervezett a szociálpolitikában dolgozók számára. A szemináriumok során már-már neuralgikus ponttá vált az érdemesség-érdemtelenség körül viharzó vita.
[26] E. H. Lemert: Human Deviance, Social Problems and Social Control. Prentice Hall, Englewood Cliffs, N. J. 1967; J. I. Kitsuse: Social Reaction to Deviant Behavior: Problems of Theory and Method. Social Problems, No. 9. (Winter) 1962. 253. o.

eltorlaszolják előtte a kitörés ösvényeit — előbb-utóbb azonosul a deviáns szereppel, és megindul a deviáns karrier kiteljesedése útján. Különösképp érvényes ez az identitásukat kereső kamaszokra, fiatalokra.

Óriási felelősség hárul tehát azokra — a család- és gyermekvédelem ilyen érzékeny terep —, akik közvetlenül emberi sorsok felett rendelkeznek. Felemelhetnek és a mélybe taszíthatnak életeket.

Mindkét törvénytervezet példásan kiáll mindennemű diszkrimináció elvetése mellett. Az A variáns készítői gondosan kiszűrték azokat a félreérthető megfogalmazásokat is, amelyek felületes minősítésre késztethetnek vagy stigmatizáló színezetűek. (Ilyen például az „antiszociális magatartás".)

„Az ellátás nem használható fel a gyermek, illetve családja nemzeti, vallási, politikai vagy egyéb kulturális értékeinek befolyásolására. — A jogosult igényelheti, hogy hozzájuthasson olyan ellátásokhoz, amelyek mentesek a nemzeti, vallási vagy politikai meggyőződés szerinti megkülönböztetéstől."(B variáns, 6. o.)

Ezen elvek törvénybe foglalása kardinális szerepű. Alkalmasint nem a törvény feladata annak a kibontása, hogy az elvek miként realizálódjanak az egyházak, alapítványok által fenntartott intézményekben. Nem feltételezhető, hogy bármelyik egyház becsapná a szükséget szenvedő, a krízishelyzetbe került szülő, gyermek orra előtt az irgalom kapuit, mégis a kérdés tisztázásra szorul.

Az A tervezet készítői méltán tartják változatlanul szükségesnek a szülő jogairól és kötelezettségeiről szóló paragrafus beiktatását (11. o.), ha a szülő felügyeleti jogai szünetelnek. Mi több, indokoltnak látnám a családban élő gyerekek esetében is a szülői jogok és kötelezettségek összefoglalását, mivel egyáltalán nem magától értetődő, hogy a szülők, a családok könnyen el- és befogadják a törvény — például a gyermeki jogokra vonatkozó — elveit.

Viszont az A javaslattal ellentétben nemcsak a pszichés fejlődési zavarokkal küszködő fiataloknak van joga a mentálhigiénés ellátásra (11. o.), hanem — ahogy a B változat javasolja — e szolgáltatást ennél szélesebb körre ajánlatos kiterjeszteni. A korszerű mentálhigiénének ugyanis nemcsak terápiás, hanem prevenciós funkciója is van.[27]

Szerkesztési kérdés — de nem csak az —, hogy a gyermeki jogok felett őrködő szakombudsman választásáról szóló törvényjavaslat a fejezet élére — s ne a végére — kerüljön. Annak működése ugyanis a gyermeki jogok védelmének egyik legfontosabb biztosítéka.

A veszélyeztetett helyzet és a speciális védelem

Az egyszerűség kedvéért a régi, a „hagyományos" fogalmakat használom, annak érdekében, hogy ne kelljen szüntelen értelmezési bonyodalmakkal bajlódni.

Amivel a régi szisztéma végképp nem boldogult, az a veszélyeztetett helyzet elhárítása volt. Ennek következtében emelkedett a veszélyeztetettek száma, amelyet megalapozott becslések — a hivatalos adatoktól eltérően — 1988-ban 300 000-re tettek.[28] Azóta a helyzet tovább romlott.

[27] Gerevich J.: Előszó. A közösségi mentálhigiéné. Gondolat, Budapest 1989. 7—17. o.
[28] Losonczi Á.: Bevezetés. In: Terhesség — szülés — születés. I. id. mű. 4. o.

A tervek szerint a települési önkormányzatoknak kell biztosítaniuk — mindenki számára — a különböző gyermekellátásokat és szolgáltatásokat, a dologiakat és a személyeseket egyaránt. Ez szolgálja — fűzném hozzá nagyobb nyomatékkal — a különböző típusú lehetséges bajok jelentkezésének, halmozódásának megelőzését is. E feladatsor olyan szakapparátus kiépítését követelné, amire az önkormányzatok belátható időn belül nem képesek. Többek között azért sem, mivel a (30 000 főnél) nagyobb településeken sem lehet a mindenkihez eljutó szociálismunkás-hálózatot megszervezni: nincs és közelesen nem lesz ennyi képzett szociális munkás. Nélkülük viszont nehéz „észlelni", hogy a családok, a gyerekek milyen fajta szakellátásra szorulnak. Akárcsak korábban, a „bajok észlelésének" mechanizmusát most sem tartom megoldottnak, a színvonalasabb, profibb oktatási (iskolai) gyermekvédelmi lánc kialakításával sem. Márpedig „észlelők" nélkül bajos a gyerek veszélyeztetését — ennek típusait — feltárni.

A B változatban a veszélyeztetés elhárításánál nem szerepelnek a védő-óvó intézkedések. A mögöttük meghúzódó, csekély hatású tevékenységgel volt baj, nem az elnevezéssel. Ezért értek egyet azzal, hogy az A variáns használja e kategóriát.

A védő-óvó intézkedések alkalmazása (A tervezet, 23—24. o.) a települési önkormányzat jegyzőjének a szociális alapellátással kapcsolatos hatósági feladatai közé tartozik. Ezen intézkedésekre akkor kerül sor, ha a szülő a maga erejéből nem tudja vagy nem akarja elhárítani a veszélyeztetés okait, de még adottak annak a feltételei, hogy a veszélyeztetés a családi környezetben megszüntethető. A családból való kiemelés csak akkor következhet be, ha a védő-óvó intézkedések eredménytelenek maradtak. Ebben sok novum nincs. Előrelépést a sokrétűbb védő-óvó intézkedések hozhatnak, valamint azok az ideiglenes elhelyezési formák, amelyek még nem járnak a szülői felügyelői jog szüneteltetésével.

A tervezetek körültekintően foglalkoznak azokkal az előre nem látható krízishelyzetekkel, amikor a szokásos lépcsőket kihagyva, azonnal oltalomba kell venni a kiskorút.

A gyermek ideiglenes ellátását (elhelyezését) tárgyaló paragrafusok a Kodifikációs Bizottság sűrű megjegyzései, korrekciói, változtatási javaslatai ellenére sem egyértelműek, nehéz eligazodni az ideiglenes hatályú elhelyezési formák útvesztőiben (25—27. o.), noha az intenciók világosak: a törvényes eljárások szigorú betartása. Ez sem kevés!

A gyermekvédelmi gyámság

A gyámhatóság rendelheti el „végső" védelmi eszközként, a törvény szabályai szerint, amennyiben a gyermek nem maradhat a családjában vagy nincs családja (szülei elhaltak). A gyámságba vettek szüleinek jogait felfüggesztik, helyükbe lép — remélhetőleg meghatározatlan ideig — a kirendelt gyám.

A gyámhatósági határozat kijelöli a gyámot, meghatározza a gondozás helyét, kötelezi a gyámot a gyermek gondozására, nevelésére, törvényes képviseletére, esetenként a kiskorú vagyonának kezelésére.

Ki lehet, legyen a gyám? Ennek jogi feltételei gondosan kidolgozottak, ezzel nem is foglalkoznék. A gyám és a gondozó személye nem feltétlenül esik egybe, de a tervezetekből az olvasható ki, hogy erre erős a törekvés. A nevelőszülőnek, a gyermekotthon vezetőjének vagy munkatársának gyámságával kapcsolatban több fenntartásom van, főként ha a gyám a gyermek vagyonának kezelője is (és gyarapítója kell hogy legyen). Kipróbálás nélkül egy ilyen horderejű dologban nem célszerű dönteni. Semmiképp nem folyhat a kiskorú rovására a kísérlet. Minimum, hogy törvényben kell garantálni: ha a hatóság (hivatal, mindegy) nem jól választotta ki a vagyont is kezelő gyámot, az rosszul sáfárkodott a rábízott értékkel (ez megeshet szigorú ellenőrzés mellett is), akkor az államnak kell állnia a cechet. Mégpedig kamatos kamattal.

A javaslattól eltérően (42—45. o.) — a lehetséges diszkrimináció elkerülése végett is — egységesen a gyermekotthon — esetleg gyermek- és ifjúsági otthon — elnevezést használnám minden olyan intézménynél, amely a szükséghelyzetben levő kiskorúak és szülőjük befogadását szolgálja.[29] Ajánlanám viszont, hogy a nevelőotthonról — amelyet az érintettek csak intézetként becéztek — valóban feledkezzünk el. Nem vált be, nem jól vizsgázott. A saját szűkkörű lehetőségeihez képest sem.

Nyilvánvaló, hogy a gyermekkvédelmen, a nevelőotthonon nem kérhetjük számon azoknak a makrogazdasági, makrotársadalmi okoknak a megoldását, a családi háttér, környezet zavarait sem, amelyek a gyermekek állami gondozásba vételébe torkolltak. Igaza van Bolla István Károlynak: valóban „nem az ördögien agyafúrt nevelőotthoni káderek alakították ilyenné a helyzetet, tették tönkre a nevelőszülői hálózatot(...), hanem alapvetően társadalmi-gazdasági-ideológiai okok következtében alakult a helyzet olyanná, amilyen."[30] A régi típusú nevelőotthon azonban a konstrukciója (tömeges elhelyezés, zárt világ, a totalitárius intézmények jellemzői stb.) miatt önnön lehetőségeihez képest is gyenge teljesítményt nyújtott. Mindenekelőtt azzal, hogy kevés védelmet adott a gondjára bízottaknak, a családból hozott traumákat újakkal tetézte, nem készítette fel a gondozottakat a majdani önálló életre.

A B változat felsorolja a nevelőotthon új formáit (43. o.):

a) családi nevelőotthon, legfeljebb nyolc gyerek elhelyezésével, külön épületben, hivatásos gondozókkal;
b) családi nevelőotthonok telepe;
c) csoportos nevelőotthon, nyolc-húsz gyerek elhelyezése azonos telephelyen, hivatásos gondozókkal;
d) intézményi nevelőotthon: húsznál több gyermek elhelyezése azonos telephelyen, hivatásos gondozó személyzettel.

Mikor lehet mindezt létrehozni? Mikor jut pénz elegendő, a jóléti országok modelljét követő családias környezet tömeges megvalósítására? Ez az elsőrendű aggályom. Ezt követi az A változaté, amely a fenntartókra bízná, hogy milyen otthontípust részesítenek előnyben (43. o.). Viszont már most meg lehetne kezdeni a monstrum nevelőotthonok, gyermekotthonok olyan átalakítását (ehhez is pénz kell), hogy az a kisebb csoportok „családiasabb" elhelyezését lehetővé tegye.

Amíg korábban — bő húsz éve — a nevelőszülők hálózatának elsorvasztásából származó hátrányokra hívtuk fel a figyelmet, ma inkább arra, hogy a nevelőszülő sem gyógyír.

29 Ilyenek az egyedülálló terhes nőket vagy a csecsemőket anyjukkal együtt befogadó kismamaothonok. Számuk erőteljesen bővítendő.

30 Bolla I. K.: A gyermekvédelem problémái és fejlesztésének mentálhigiénés szempontú lehetőségei. In: Közösségi mentálhigiéne. id. mű. 204. o.

Ha minden jól megy, stabil kapcsolatot építhet ki a családból kihullott, kitaszított, kiemelt gyerekkel. Fogódzót adhat abban a sokkos állapotban, amely általában a gondozásba vételt megelőző, majd követő szakasz pszichikus terhelésével, megpróbáltatásaival jár együtt. Tartok tőle, hogy ha a nevelőszülő egyidejűleg öt gyermeket nevelhet, a nevelőszülők — saját gyermekeiket is beszámítva — nyolcat (46. o.), ez a létszám többnyire túl sok ahhoz, hogy a gyermeket az a különleges figyelem, odafigyelés övezze, amire oly nagyon szüksége van.

Kétségtelen, hogy az *örökbefogadás* biztosítja a legkedvezőbb feltételeket a tartós családi környezet és szülő—gyermek viszony megteremtéséhez. Magyarországon — bár számos megfontolás szól ellene — általában még mindig az a szokás, hogy a gyermek nem tud az örökbefogadásáról. (Nem mond ez valamelyest ellen a gyermek jogainak?) Az örökbefogadottak nem csekély hányada azonban idővel rájön, hogy akiket vér szerinti szüleinek vélt, nem azok. Ha a szülő és a gyermek közötti kapcsolat igen szeretetteljes, gyöngéd, akkor általában a valóságra ráébredő gyermek szeretetét, ragaszkodását, hálá-ját mélyíti az, hogy az örökbefogadók édes gyermekükként bántak vele. Ha viszont a viszony jelentősebb konfliktusokkal terhelt, akkor könnyen összeomolhat a megszerzett identitás, kivált kamaszkorban, és a gyermek, a fiatal szenvedéllyel veti rá magát a vér szerinti szülő felkutatására, elhidegül az örökbefogadóitól.

A vér szerinti szülő — helyesen — nem ismerheti az örökbefogadó személyét és adatait (39. o.) Az örökbefogadótól viszont nem vitatható el az a jog — és erre utalni kellene —, hogy alapinformációi legyenek a gyermek szociális, családi hátteréről. Természetesen ezek közt nem lehetnek olyan adatok, amelyek révén a szülő személye beazonosítható.

A törvény (A változat) kimondja, hogy csak a gyámságba vett gyermek vehető örökbe, pontosan meghatározza, hogy milyen esetben nyilvánítják örökbeadhatónak a gyermeket. A B változatban ez olvasható: ,,ha a szülő neki felróható módon a gyermekvédelmi gyámság alatt álló gyermekével egy éven át nem tart rendszeres kapcsolatot, továbbá életvitelén, életkörülményein nem változtat, és ezért az átmeneti gyermekvédelmi gyámság eredménytelenül telt el, a gyermeket örökbefogadhatóvá kell nyilvánítani" (34. o.).

Súlyos bajoknak kell ott sűrűsödniük, ahol elkerülhetetlen a gyermek gyámságba helyezése. Ezek orvoslására egy évet adni — komolytalan feltétel. Csodák nincsenek. Főként ha az életkörülményeket — ezek szubkultúrákként jelentősen eltérőek, nem lehet rájuk kivetíteni a középosztályok normáit — is bevonjuk a feltételek körébe. (Ki ad a nyomorúságos szükséglakásban meghúzódó szülő(k)nek egy éven belül lakást?) A méltán kifogásolható életvitelen sem lehet általában egy röpke év alatt gyökeresen változtatni (szenvedélybetegségekből kigyógyulni stb.). Egyébként sem lehet azt állítani, hogy ,,az átmeneti gyermekvédelmi gyámság eredménytelenül telt el", hiszen a gyermek speciális védelemben részesült.

Az A tervezet korrigálja azt a passzust, miszerint az örökbefogadási ,,eljárásban a szülő félként nem szerepelhet". (B változat, 34. o.) Nyilván ,,fél" ő is: megtámadhatja az örökbefogadási határozatot (A változat, 34. o.). Ez emberi, állampolgári joga.

Az igazgatási struktúra

A záró fejezet a gyermekvédelem igazgatásának struktúráját mutatja be, a kormányzati irányítástól kezdve az önkormányzatokon át a gyámszékekig.

Az irányítást a népjóléti miniszter látja el, ő felelős e törvény állami feladatainak összehangolásáért. Munkáját az Országos Családvédelmi és Örökbefogadási Intézet segíti. Nem látható át pontosan, hogy egy önálló — és felállítandó — intézet miképp illeszthető bele a kormányzati irányításba. S miért ezt a nevet kapta, amikor az örökbefogadás, bármily fontos is, csupán töredéke a gyermekvédelmi tevékenységnek (B tervezet, 47. o.)?

Kellő ismeret híján csupán annak a — lehet, megalapozatlan — gyanúmnak tudok újólag hangot adni, hogy az önkormányzatok — az anyagi források szűkössége miatt — nem lesznek képesek teljesíteni azokat a minden családra és gyermekre, fiatalra kiterjedő feladatokat, amelyeket a törvény megszab, előír számukra. Nincs rögzítve a várható költségek mértéke, sem az, hogy ezeket milyen arányban vállalja magára az állam, az önkormányzat, illetve a szolgáltatásokat igénybe vevő család. Amíg ez nem tisztázódik — azzal együtt, hogy mi mibe kerül —, a törvényjavaslat a levegőben lóg.

E nyitott kérdés kapcsán ütközünk bele a posztszocialista átmeneti korszak egyik legnehezebben feloldható dilemmájába. Az átmenet, a duális rendszer[31] — amelyben ott van a szocialista gazdaság masszív öröksége és a piacgazdaság felé nyitás — az emberek vállára súlyos terheket rak. Ezek viselői méltán vélik, érzik úgy, hogy nem kevesebb, hanem több szociálpolitikai ellátásra, szolgáltatásra lenne igényük. Ugyanakkor a Világbank — amelynek szintén ,,tanulnia" kell(ene) e speciális átmeneti periódus teendőit — a szociális kiadások csökkentését javasolja. Nem azért, mert a képviselői szőrösszívű bankárok, hanem mert attól tartanak, hogy az ésszerű csökkentések nélkül a magyar szociálpolitikai rendszer összeomlik.[32] A gazdaság talpraállása, hatékonyságának növekedése nélkül nem jut több elosztanivaló. Azok a túlzó szociálpolitikai szemléletek, amelyek nem — vagy alig — vesznek tudomást a gazdaság állapotáról, teljesítőképességéről, s főként az el- és újraosztás mechanizmusában keresik az életkörülmények javulásának feltételeit, hibás körben járnak. Persze sok múlik az elosztó, a redisztribuciós rendszeren is. A terheket hordozók — már csak igazságérzetüktől is vezérelve — könnyebben viselik el a megpróbáltatásokat, ha azt látják, hogy a terhek arányosan oszlanak meg, egy szegény ország minden téren takarékoskodik.

A nemzetközi pénzügyi intézményeknek viszont azt kellene az eddiginél nagyobb affinitással belátniok, hogy az átmenet keserves időszakában nem lehet pusztán a szokvány mércéket alkalmazni a merőben új gazdasági, társadalmi pályákra átálló volt szocialista országoknál.

E gondok, dilemmák felől nézvést válik különösen problematikussá a gyámszékek felállítására vonatkozó javaslat: lesz-e és kell-e, hogy legyen költségvetési keret a várhatóan több ezer, magasan kvalifikált szakembert (jogászokat) foglalkoztató új, állami hatóság felállítására? Elsősorban ezt szükséges mérlegelni, s csak ezt követően a részleteket.

Kompromisszumok útján

A törvénytervezet(ek) gyermeki jogokra vonatkozó fejezete(i) alkalmas(ak) — nagyjából a tervezett időpontban — a parlamenti vitára. A szemléleti paradigmaváltás a gyermek jogaira vonatkozó törvényekben fejeződik ki a legmarkánsabban.

[31] Kornai J.: id. mű. 600—601. o.

[32] A Világbank szociálpolitikai jelentése Magyarországról. MTA Szociológiai Intézete, Budapest 1992. 33—34. o.

A törvényjavaslat készítői mellékelnének az előterjesztéshez egy tájékoztatót, amely tartalmazná a család- és gyermekvédelem megújításának főbb elveit, koncepcióját, az intézményhálózat átalakítására vonatkozó javaslatokat.

Mindezek alapján készüljenek tervek a próbaidőre. A törvénytervezeteknek számos olyan elemük van, amelyek akár azonnal is megvalósíthatóak, és nem járnak jelentős költségvetési többletkiadással.

Ausztriában és az NSZK-ban — a jóléti társadalom viszonyai közepette — közel tíz évig tartott, amíg kiformálódtak a család- és gyermekvédelemre (gyermekjólétre) vonatkozó törvények, szabályok.[33]. Hogy nálunk hány évig tartana ez az elkerülhetetlen előkészítő, kipróbáló, kísérleti fázis, ezt nem lehet megjósolni.

De alighanem mi sem ússzuk meg egy évtizednél sokkal hamarébb.

Addig pedig fő gondunk a létminimum alatt vagy annak közelében élő gyermekek sorsa legyen. Valamint az, hogy ne csússzanak le közéjük a ma még az alsó-közép szinten élők. S ezzel összefüggésben ne emelkedjen — az utóbbi években aggasztóan megugrott — fiatalkorú bűnözés, amelynek egy részét a szegénység, a depriváció, a szükséglet szülte.[34]

[33] Részletek a gyermekvédelem rendszerének átalakításáról... id. mű. 8. o.
[34] Gönczöl K.: id. mű. 41—42. o.

A tanulmány a jelen kötet számára készült.

Pályakép

Formális, egyetemi szociológiai képzésem kurtán — ám nem furcsán, hanem nagyon is korfestően-jellemzően — szakadt félbe. Professzoromat, Szalai Sándort le-, majd becsukták, a tanszékkel egyetemben.

Voltam angol, később filozófia-esztétika, politikai gazdaságtan szakos, végül magyar nyelvből és irodalomból diplomáztam, 1952-ben.

Az egyetem elvégzése után a Népművelési Minisztérium továbbképzési iskoláján tanítottam irodalmat, esztétikát. Az iskola felszámolását követően a fenti minisztérium oktatási osztályán dolgoztam, szűkebb témámon, az ismeretterjesztés, a közművelődés társadalmi összefüggésein.

1956 — szerencsémre — véget vetett a miniszteriális pályafutásomnak, „büntetésként" (amit én áldásként éltem meg) középiskolai tanár lettem. (És maradtam közel másfél évtizedig.)

1960-ban a Népművelési Intézet felkért, hogy készítsek egy felmérést a munkásszállásokon lakók kulturális helyzetéről. Innen indult — rengeteg dilettáns bukdácsolással — kutatói munkám. Vonulatába ugyan beleszóltak a külső körülmények is, de témaválasztásom mégis egyfajta organikus utat járt be. Többnyire követtem egy-egy korábbi kutatás elvarratlan szálait, megoldatlan emberi-társadalmi problémáit.

Így — immár megbízás, felkérés nélkül, három éven át a szabad időmben — ismerkedtem a textilipari munkások szociális, családi hátterével, a gyár társadalmának struktúrájával, hierarchiájával, a paraszti környezetből kiszakadtaknak az ipari munkához és a nagyvárosi környezethez való adaptációjával. Ebből született meg később A Magyar Pamutipar története c. könyv.

A nagyvárossal, az urbanizációval, a társadalmi mobilitással foglalkoztak a 60-as években írt tanulmányaim. Örömmel kapcsolódtam be 1970-ben a fővárosi állami gondozott gyerekek és családjaik szociokulturális jellemzőnek vizsgálatába. E témával tartósan el is jegyeztem magam, szüntelenül visszatérve az „á. g.-s" (állami gondozott) jelenség szociológiai kérdéseihez. Amit művelni próbáltam, az az ún. „megértő", a kritikai szociológiához állt közel. Ahhoz a törekvéshez, amit A. Maslow így fogalmazott meg, amikor azt kérdezték tőle, hogy mivel is foglalkozik: „emberi problémák megoldásával kísérletezem".

1971-ben cseréltem fel a tanítást a kutatómunkával. Ekkor kerültem (szerződéses félállásba) a Szociológiai Intézetbe. E státusom megmaradt, de ez nem apasztotta meg ragaszkodásomat a közvetlen munkahelyi környezetemhez, ahhoz az inspiráló szakmai műhelyhez, amelyet Szelényi Iván alapozott meg.

Neki köszönhetem a falusi lakosság átrétegződését feltérképező survey-ben való részvételemet.

1973—1986 között a néhai Tömegkommunikációs Kutatóközpontban dolgoztam, sokféle témán, sűrűn publikálva. Ezek közül a tömegkommunikáció-modernizáció-életmód kapcsolatát vizsgáltam, a direkt és az indirekt (rejtett) tömegkommunikációs üzenetek természetét. A nők, a család tömegkommunikációs képét elemző írásaim egyike-másika képvisel talán tartósabb értéket. Köztük azok, amelyek különböző nemzetközi teamekkel együttműködve láttak napvilágot.

1979-ben védtem meg a Társadalmi mobilitás — életmód — információszükséglet *című kandidátusi dolgozatomat.*

Jelenleg két — egymással összefüggő — kutatásban veszek részt. Az egyik (Budapest, VI. kerület) a terézvárosi lakosság rendszerváltozás előtti és utáni helyzetét vizsgálja. A másik — az UCLA szervezte nemzetközi survey — célja a volt szocialista országokban végbement változások feltérképezése. Ezen belül a középrétegekből lesüllyedők és a társadalom aljára szorultak szociológiai jellemzői állnak érdeklődésem középpontjában.

Bibliográfia

Adaptáció a nagyvároshoz. *Valóság*, 1963/3.

—HANÁK P. *A Magyar Pamutipar története.* Táncsics Kiadó, Budapest 1964.

—VÁRHEGYI GY. *Gyermekek az állam gondozásában.* Fővárosi Pedagógiai Intézet, Budapest 1974.

Diszfunkcionális családok. *Szociológia*, 1975/3.

Múlt és jelen a képernyőn. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest 1976.
,,Miért?'' Vélemények, viták, kritikák. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest 1977.
Vázlatok a mai falusi munkásságról. *Szociológia,* 1978/3.
Társadalom és gyermekvédelem. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. Második kiadás 1983.
Tömegkommunikáció és életmódminták. In: SZÁNTÓ M. (szerk.) *Tanulmányok az életmódról.* Gondolat, Budapest 1979.
A falusi lakosság nemzedékek közti mobilitásának néhány vonása. In: VÁGVÖLGYI A. (szerk.) *A falu a mai magyar társadalomban.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1982.
A nők képe a rádióban. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest 1982.
A nők képe a televízióban. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest 1983.
Halmozott élethátrányok — terhesség, szülés. In: HANÁK K. (szerk.) *Terhesség — szülés — születés.* I. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest 1988.
Állami gondozott csecsemők. In: HANÁK K. (szerk.) *Terhesség — szülés — születés.* II. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest 1991.
Social deviancy as a mirror of the mass media. In: I. MÜNNICH—B. KOLOZSI (eds.) *Studies in Deviant Behaviors in Hungary.* Budapest 1991.
Állami gondozott csecsemők Pest megyében. *Esély,* 1991/4.

Hegedűs András

Lehet-e még béke a Kárpát-medence népei között?[1]

,,Minden embert tiszteletben kell tartani, mint abszolút öncélt: s vétek az őt emberi mivoltában megillető méltóság ellen, ha úgy használják föl, mint valami külső cél puszta eszközét.''
KANT

Hangsúlyozni szeretném tanulmányom címében a ,,még'' szócskát. Minden arra mutat ugyanis, hogy a Kárpát-medence államai és népei közötti viszony egyre rosszabbra fordul, nem csupán miattunk, magyarok miatt, hanem részben a Kárpát-medencén kívüli, részben belső okok miatt.

Kelet-Európában s még inkább a Balkánon polgárháborúk robbantak ki, különböző feszültséggócok keletkeztek, s ezek mint valami hínár vesznek körül és fenyegetnek bennünket: Kárpát-medence ma még békében élő népeit. Szomszédunkban a jugoszláv szindróma hatására a Balkán szemünk láttára változott és változik véres panorámává.

Nap mint nap retteghetünk attól, hogy a szerb nacionalizmus őrülete átcsap a Vajdaság szerbek, magyarok lakta területére is. Romániában autentikus politikusok nyíltan kétségbe vonják a magyarság alapvető törekvéseinek beilleszthetőségét a román állam kereteibe, s ezzel megtagadják jogát nyelvének szabad használatához, egyéni és kollektív nemzetiségi jogainak érvényesítéséhez. Szlovákiában szabad választások útján nemzeti érzelmektől túlfűtött mozgalom került uralomra, és magyarságellenes érzelmeiket csak fokozza a ,,bősi'' konfliktus. Kárpát-Ukrajnában még csendesek a nappalok és éjszakák, de nem tudhatjuk, hogy a gyorsan éledő ukrán nacionalizmus mikor veszi célba a magyarságot.

Akár elismerjük, akár nem, a fű alatt érik a magyarság ellen a két világháború között létrejöttnél veszélyesebb ,,kisantant'' újraalakulásának és ezzel háborús konfliktusoknak a veszélye.

A magyar állam keretén belül is a különböző társadalmi csoportok közötti viszonyra inkább a viszálykodás, mint a békés együttműködés a jellemző.

Hazaszeretet és nemzeti tudat a haladás szolgálatában

Magyarország hatalmi körei és az egész hazai magyarság is súlyos dilemma elé került: nem hagyhatja sorsára a Kárpát-medencében a szomszédos országokban élő magyarokat, de nem is engedheti át a teret a határon innen és túl egyre szervezettebben felbukka-

[1] Tanulmányom az MSZP debreceni szervezete által 1992 októberében rendezett konferencián elhangzott előadásom alapján készült.

nó magyar nacionalizmusnak. Már csak azért sem, mert ez nem védené meg a magyar nemzetiségeket, hanem ellenkezőleg, mérhetetlen szenvedést zúdítana reájuk, azokra, akik — legalább túlnyomó többségükben — békében szeretnének élni szlovák, román, szerb, rutén stb. szomszédaikkal. A magyar nacionalisták megfeledkeznek arról, hogy a Kárpát-medence egészében számottevő a kettős, sőt hármas nemzeti kötődésű réteg, s tagjaik csak a békés együttműködésben reménykedhetnek. „Befogadás" helyett rendszerint „kitagadás" a sorsuk.

A Kárpát-medence jövőjének — ebben a bonyolult időszakban — sarkalatos kérdése a hazaszeretetnek és a nemzethez tartozás tudatának ötvözése a humanista értékekkel, hogy ezzel — képletesen szólva — belülről akadályozzuk meg a nacionalizmus mételyének terjedését.

Írásommal azt szeretném bizonyítani, hogy a Kárpát-medence haladó erőinek és ezen belül különösen a magyar progressziónak elemi érdeke, hogy ki tudja fejezni humanizmussal átitatott nemzeti érzelmeit — a szülőföld és a haza szeretetét —, továbbá a nemzethez tartozás tudatának legfontosabb elemeit, a nyelvünk és történelmünk adta értékeket. Nacionalizmustól mentes hazafias érzelmeinket és a humanizmustól áthatott kötöttségünket nemzetünkhöz nem szabad visszafojtanunk, még akkor sem, ha a nacionalista magamutogatás riasztólag hat reánk. Ez érzelmeinknek és gondolkodásmódunknak nem művi, mesterkélt manipulálása, természetes tulajdonság, ami kiirthatatlanul bennünk gyökerező, még akkor is, ha borsózik a hátunk az irracionális nacionalista hőbörgés és vádaskodás láttán és hallatán. A humanista hazaszeretet és nemzeti tudat nacionalizmus ellen vívott harcának sikerét segíthetik és akadályozhatják is a politikusok, a tömegkommunikáció munkatársai, az önkormányzati szervek vezetői, a gazdasági hatalom birtokosai, a „lelkek feletti" uralmat gyakorlók és mindazok, akik aktívan részt vesznek a közéletben. Lelkiismeretükhöz kell szólnunk: segítsék — bármely nemzethez vagy népcsoporthoz tartozzanak is a Kárpát-medencében, ezen a sok vérrel áztatott földön —, hogy elcsituljon végre a gyűlölködés hulláma, létrejöjjön az igazi béke.

A nacionalizmus mételyéről

A nacionalizmus eredetéről szólva Szűcs Jenőt idézem, aki Carlton Hayesre hivatkozva a következőket írja: „a nemzetiség (nationality) a történelem igen régi produktuma, a patriotizmus is az, de a patriotizmus fúziója a nemzetiséggel és a nemzeti patriotizmus predominanciája minden egyéb lojalitás fölött — ami maga a nacionalizmus — modern, igen modern"[2].

Az így értelmezett nacionalizmus a rendiségből bontakozott ki, és ott vált igazán nagy erővé az imperialista állam népi erőforrása, ahol a polgárosodás sikeresen zajlott le. Így alakultak ki Európában sorban, egymást követve a nagyhatalmi nacionalizmusok: a francia, az angol, a német, majd megkésve az orosz. Velük szemben a kis nemzetek életképességét, a bennük kialakult nemzettudat és hazafias érzés történelemformáló erejét a múlt század gondolkodói közül még sokan nem ismerték fel.

Marx gúnyolódva írt Engelsnek azokról a „tudatlanokról", akik a cseh nemzetről beszélnek, holott — jelenti ki nagy magabiztossággal — „Cseh nemzet nem volt, nincs

[2] Szűcs J.: Nemzet és történelem. Gondolat, Budapest 1974. 143—144. o.

és a jövőben sem lesz". De még Kossuth Lajos is tévedett, amikor — a nemzetiségekről szólva — a következőket jósolta: „A szabadság akkora olvasztó erővel bír, hogy annak, aki a szabadságot ígéri a többi népfajnak, a szabadságért a nemzetiségüket fogják odaadni."[3]

Századunk második felére viszont már a nagyhatalmak nacionalizmusának lanyhulása fokozatosan társul a kis nemzetek és népcsoportok felizzó nacionalizmusával. Ma már nem a „kommunizmus kísértete" járja be Európát. Most, amikor a kommunizmus fenyegetése — legalábbis Európában — elhalványult, ez vált a társadalmi haladás legfőbb akadályává, mégpedig nemcsak Európa keleti felében, hanem Nyugaton is.

A múltra visszatérve: a nacionalizmust tekinthetjük az első világháború kitörését és számunkra tragikus végkifejletét legerőteljesebben meghatározó politikai és szellemi áramlatnak. Rajta tört meg eredendően a békéért harcoló mozgalmak egész sorának háborúellenessége (például a II. Internacionálé küzdelme a békéért). A háborút követően ez a szellem egyesítette a Kárpát-medence sorsát eldöntő nagyhatalmak imperialista köreinek céljait, nevezetesen az Osztrák-Magyar Monarchia szétzúzását és az önálló államiságot kivívni akaró kis népek területszerző vágyait. Ezek hatására a Párizs környéki békekötések következtében olyan új világrend alakult ki, amely szinte azonnal megteremtette a második világháború kitörésének feltételeit.

S ez nem is sokat váratott magára, s így apám nemzedéke két világháborút is végigharcolhatott és szenvedhetett.

Az imperializmus érdekeit szolgáló nagyhatalmi nacionalizmus tobzódása a második világháború előkészítési szakaszában kialakult német és olasz fasizmusban érte el tetőfokát. A fajelmélet kvázi-tudományos alapot, a fasiszta pártok tömegbázist biztosítottak számára. A tengelyhatalmak veresége után viszont úgy tűnt, hogy a nacionalizmusnak ez a típusa visszavonhatatlanul degradálódott, és egyszer s mindenkorra lelépett a történelem színpadjáról.

De csalódniok kellett azoknak, akik így gondolkoztak.

A nagyhatalmi nacionalizmus visszaszorult ugyan, de újjáéledt a kis nemzetekben, népekben és a vezető hatalmak kis etnikumainak tagjaiban. Ezek a rendiség talaján születtek meg, elkötelezettjeik ősi lokálpatriotizmus hagyományaira építkeztek a XIX. század szabadságeszméjével szemben. Az „ősi" etnikumi területek állami függetlenségét tekintik mindenek felett álló céljuknak. Ezek az erők a modern posztindusztriális társadalmakban még rendszerint marginalitásba szorulva működnek (a baszk ETA, az ír IRA, a korzikaiak, a különböző olasz szakadár irányzatok stb.), de mégis eleven erőként hatnak a közgondolkodásra és a politikai életre is, és integrálódnak a gazdasági depresszió, növekvő munkanélküliség kiváltotta idegengyűlöletbe.

A modern posztindusztriális társadalmakban elburjánzó hipermodern nacionalizmus a nagyhatalmakhoz kötődővel szemben a hatalmi rendszeren kívül létezik, nem élvezi sem az erőszakszervek, sem a tömegkommunikáció irányítóinak rokonszenvét, alulról szerveződő populizmusa így természetes sajátosság és nem művi jellegű, nem felülről manipulált, mint például a fasiszta pártok esetében.

Így az új nacionalizmusban az „ősi" lokálpatriotizmussal és a populizmussal összeolvad a nagyhatalmi nacionalizmus jelvénye, a horogkereszt és dicsősége iránti nosztalgia: a vágy — bármilyen eszközzel is — az újbóli hatalomra kerülésre.

[3] Lásd Keresztúry D.: „Mi a magyar?" 159. o.

Ennek az új típusú nacionalizmusnak elsősorban Európa a terrénuma, Ázsiában inkább a vallási ellentétek, Afrikában a szegénység és a törzsi vetélkedés okoz polgárháborús veszélyt.

A jövőt mérlegelve a nagy rejtély, hogy az Amerikai Egyesült Államokat fenyegetheti-e a nacionalizmus. Ez a társadalom eddig valóban a népek hatalmas olvasztótégelyének bizonyult, de mindemellett megkövültek benne elkülönülő életerős etnikumok (mindenekelőtt a China-townokra, a néger és olasz negyedekre gondolok), amelyekből eddig legfeljebb ,,gettólázadások" indultak ki, de ezek átnőhetnek nemzeti, sőt nacionalista mozgalmakká, s ebben nagy szerepet kaphat az új típusú európai nacionalizmus exportja.

A szovjet világbirodalom romjain — ahol a nagyorosz nacionalizmus vörös színbe öltözött, s elnyomta a nemzetek és népek tucatjait, a hatalom nemcsak a nacionalista mozgalmakat üldözte, hanem a humanizmussal ötvözött hazaszeretetet és a nemzeti tudatot is — ma burjánzik a ,,kis" nemzetek nacionalizmusa, ami sok helyütt hatalomra jutott, vagy a hatalom közelébe került. A történelem groteszkje, hogy a nyugati demokratikus hatalmak az ,,Alpoktól keletre" nacionalizmustól fűtött erőket segítettek és segítenek hatalomra, amelyek hatására feltehetőleg előbb vagy utóbb náluk is megerősödhetnek az antidemokratikus mozgalmak.

A magyar új nacionalizmus magán viseli mindazt, amit a kelet-európai kis népek nacionalizmusáról tudunk, de emellett tovább cipeli a rendi nemzet: a ,,Magna Hungaria" hagyományvilágát, mintha a Kárpát-medencében az elmúlt egy-két században nem bomlott volna fel a ,,Hungarus" fogalma, és a rendi nemzetből nem szakadtak volna ki a szlovák, a román, a szerb és a horvát népcsoportok.

Így az új magyar nacionalizmus zavaros eszmevilágában eggyéolvad az ipari társadalmak kitermelte populizmus, a rendi társadalomból visszamaradt ,,úri" nemzet hagyományvilága és a kelet-európai kis népek hatalomra és birtoklásra éhes nacionalizmusa. Ennek a jelenségnek láttán a társadalom számottevő részében természetszerűleg megerősödik a nemzeti nihilizmus. Elkötelezett demokraták, szocialisták, liberálisok körében egyaránt növekszik azoknak a száma, akik ha nemzettudatról, hazaszeretetről hallanak, rögtön valamiféle maradiságot, agresszivitást vélnek felfedezni. Ennek az ellenérzésnek az eluralkodása ma a Kárpát-medencében, sőt Európa keleti felének egészében eleven veszély, amely e térségben megakadályozhatja a progresszió ügyének győzelmét, a felvilágosult demokratikus civil társadalom kialakulását.

Rendkívül káros és hamis polarizáció jöhet így létre: egyfelől a másokat kirekesztő, lealacsonyító, hangoskodó nacionalisták, másfelől a hazaszeretetet, a nemzeti tudat progresszivitását tagadó européerek között. S ha csak a két pólus között lehet választani, akkor — legalábbis Kelet-Európában — az előbbi irányzat, a nacionalizmus az esélyesebb. Ma Európa népeinek érzelmi világában és tudatában — különösen a keleti térfélen — a hazaszeretet és a kötődés a nemzethez kitörölhetetlenül él, és ma az egyik legfontosabb történelemformáló erő. Kérdés csak az, hogy az emberszeretettel, humanizmussal ötvöződik-e, vagy a ,,mindenek felett állónak tekintett nemzet" fényében elvész az emberiesség szelleme.

Ezt a dilemmát jóval a modern nemzetek kialakulása előtt érzékelte a francia filozófus, Montaigne, amikor így töprengett: ,,Ha tudnék valami jó döntési lehetőségről, ami hasznos nemzetemnek, de káros más nemzetek számára, nem javasolnám uralkodómnak. Én elsősorban embernek születtem és csak másodsorban franciának." Veretes gondolatok, megszívlelésre valók.

Nemzetünk történelméről

Nemzetünk igaz történelmének ismerete nemzettudatunk és hazaszeretetünk fontos pillére, enélkül múlttalan, gyökértelen lenne életünk. Az igaz történelem nem más, mint a múlt objektív szociológiája, amelyben az érzelem legfeljebb a Max Weber-i ,,megértő szociológia" szellemében érvényesülhet.

A nacionalizmus életben tartását nálunk és a szomszéd népeknél is a saját nemzeti múlt egyoldalú dicsőítése és az ezt szolgáló történelmi hazugságok egész sora segíti. A nacionalisták itt és ott is bálványokat fabrikálnak és térdre borulnak előttük, ördögöket festenek a falra, és ha lenne még tintásüvegük, akkor Luther módjára azt vágnák hozzájuk.

A Kárpát-medence népei közös történelmének formálásához hozzájárult minden itt élő népcsoport és különösen a belőlük kinövő vezető egyéniségek, akik ha át is vették a magyar nyelvet, ha magyarosították is nevüket, de tudatukban, érzelemvilágukban — legalábbis többségükben — megőrizték etnikumi eredetük emlékeit. Az így értelmezett kettős kötöttség a nemzet vezetői körében sohasem ment ritkaságszámba.

A magyar történelem nem szakítható el a Kárpát-medence népeinek történelmétől. Úgy, ahogy nemzetünk szülőhazája ez a térség, több mint ezeréves történelmünknek is ez ad földrajzi keretet. A magyar nemzet történelme egyoldalú marad mindaddig, amíg nem íródik meg a Kárpát-medence népei — s benne a magyarság — igaz történelme.

A szomszéd népek irodalmában a magyarság képét — sajnos a mába nyúlóan — mégis a közigazgatásban hatalmukkal visszaélő dzsentrikről mintázták; saját nacionalizmusuk hevületében olyan tulajdonságokat emlegetnek, mint a gőgöt, az úrhatnámságot, a dőzsölést.

Úgy, ahogy a Kárpát-medence történelmét az itt élő népek közösen munkálták ki, ennek hiteles krónikáját is csak a különböző nemzetekhez, népekhez, etnikumokhoz tartozó történészek közösen készíthetik el. Erdély ,,igaz történelmét" például csak a magyar, a román, a szász stb. történetírók közös erőfeszítésének eredményeként lehet tető alá hozni.

A mai magyar történészek legjobbjai mentesek a nacionalizmustól. A hetvenes-nyolcvanas években átvették a haladó közgazdászoktól és a kritikai szociológusoktól — marxista dogmákkal és nacionalizmussal egyaránt szakítva — az ,,új felvilágosodás" stafétabotját. Mindenekelőtt olyanokra gondolok, mint Kosáry Domokos, Szűcs Jenő, Szabó Miklós, Ránki György, Hanák Péter, hogy csak a szerintem legjobbakat említsem. Műveikben nemzeti elfogultságtól mentesen elemzik a magyarság és a Kárpát-medence más népeinek és etnikai csoportjainak történetét. Szellemiségük segítségével talán kimunkálható az út a hozzájuk hasonlóan gondolkodó román, szlovák, szerb stb. történészekhez, s elkészülhet végre Kárpát-medence népeinek közös történelme.

Trianon és a Kárpát-medence szindróma

,,A győzők az igazság nevében minden erkölcsi törvényt megszegtek. Semmiféle hazugság sem volt elég aljas ahhoz, hogy ne alkalmazzák"
GANDHI

A magyar nemzetet Trianon következményeként hasonló trauma sújtotta, mint amit a szerbek a titóizmus összeomlása után éltek és élnek át. A két nemzet betegségtünetei is hasonlóak. Csakhogy a magyar tragédia történelmi gyökerei mélyebbek, hosszabb törté-

nelmi tradíció után következtek be: Trianon ezeréves múltat szakított meg, a titóizmus bukása viszont Jugoszláviát háromnegyed százados fennállás után után szabdalta szét.

Magyarország kormánykörei az első világháború után a magyarságot Trianonban ért igazságtalanságra rendkívül kemény és rideg irredentizmussal válaszoltak. Mindenestől elvetették a trianoni békekötésnek nevezett diktátumot és visszakövetelték az egész történelmi Magyarországot. „Csonka Magyarország nem ország", zengett a jelszó a propaganda minden eszközével.

Ennek a követelésnek a történelmietlensége hamarosan bebizonyosult. Hitler kegyeiből — részvételünkért a második világháborúban — csak „országgyarapításra" futotta. Ezeket a visszakapott területeket is elvesztettük a fasiszta rendszerek összeomlása után. A Rákosi-vezetés törekvése, hogy Kárpát-Ukrajnából az anyaországhoz csatolhassunk néhány falut, visszájára fordult, s még nekünk kellett átengednünk Csehszlovákiának három községet.

Több mint ötven évvel ezt követően, mint valami búvópatakból, úgy tört elő a követelés a trianoni határok megváltoztatására. Az idősebb generációkból egyesek — de nagyon kevesen már — a történelmi határokhoz szeretnének visszatérni, mások — a mérsékeltebbek — „igazságos határrendezést" akarnak, azt hangoztatván, hogy az új határok révén érvényesíteni kell azt az elvet, miszerint nem maradhat több magyar az új államhatárokon kívül, mint amennyi a szomszédos országok államalkotó népeiből átkerül hozzánk.

Ezzel a helyes elvvel ellentétben a trianoni békekötésnél úgy húzták meg a határokat, hogy míg mintegy 3,5 millió magyar él e térségben határainkon kívül, addig a szomszéd nemzetek államalkotó népeiből mindössze kb. negyedmillió él nálunk. Ez valóban égbekiáltó igazságtalanság.

Csakhogy veszélyes, ha régi igazságtalanságokat új igazságtalanságok árán akarunk orvosolni, ez könnyen a jugoszláv tragédia megismétlődéséhez és ezzel a Kárpát-medence „balkanizálódásához" vezethet.

A „balkanizálódás" fogalmát idézőjelben használom, mert ez a fogalom az első világháború előtti évtizedekben pejoratív értelmet kapott, azóta azonban ebben a térségben jelentős fejlődési folyamatok zajlottak le. Jugoszlávia mint soknemzetiségű ország stabilizálódott még a két világháború között — különösen a sztálinizmus ellenében kivívott függetlenségével —, komoly nemzetközi tekintélyre tett szert. A 60-as években pedig egyike a világ legdinamikusabban fejlődő nemzetgazdaságának. Az anyagi fejlődés mellett a jugoszláv társadalomban jelentős modernizációs és civilizációs folyamatok is lezajlottak, és mégis...

Ez a háromnegyed százados fejlődés — amit csak a fasizmus szakított meg — tragikus véget ért: a párizsi szerződésekben mesterségesen összetákolt jugoszláv állam drámai módon összeomlott, és e térség nagy részében az ember embernek farkasává vált. De mi is történt?

A jugoszláv állam kialakításának nyertese mindvégig a szerb nemzet, amely nemcsak a legfőbb államalkotó erőként lépett föl az öt másik köztársasággal szemben (Horvátország, Szlovénia, Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Montenegró), hanem saját államán — Szerbián — belül is közel kétmilliós albán és félmilliós magyar kisebbség fölött gyakorolt fennhatóságot.

Ez a középhatalmi pozíció egyik napról a másikra megsemmisült. A szerb nemzetet ért „katasztrófának" mintegy az ellensúlyozására a kommunistából szerb nacionalistává átvedlett Milosevics (milyen gyakori képlet ez napjainkban) megfogalmazta azt a követelést, miszerint minden szerbnek egy házához, a „nagy Szerbiához" kell tartoznia. Tragikus következményeit láttuk Szlovéniában, de még inkább Horvátországban, most pedig Bosznia-Hercegovinára került a sor, és ki tudja, hol végződik a visszabalkanizálódásnak ez a véres folyamata. A középhatalmi státushoz fűződő hódító nacionalizmus vívja itt véres harcát a kis népek vagy népcsoportok mindenáron állami függetlenségre törekvésével szemben.

Szociológiai megközelítésben mindkét fél célkitűzéseit megérthetjük, de a vérontásért, a népek mérhetetlen szenvedéséért morálisan mindkét felet súlyos felelősség terheli.

Az a szörnyűség, ami szemünk láttára történik a valamikori békés Jugoszláviában, arra kellene hogy ösztönözzön bennünket, magyarokat, hogy ne csak az erőszakos határváltoztatásról mondjunk le, hanem mindenfajta határrevízióról, ehelyett a Kárpát-medencét szétszabdaló határok eljelentéktelenítésére, végső soron megszüntetésére kellene törekednünk.

Ezzel szemben ellentétes folyamatot tapasztalhattunk. E tanulmányom írása közben jelent meg a Medián közvélemény-kutató ismertetése[4], amely szerint a határrevíziót, azaz a jelenlegi magyar határok megváltoztatását a lakosság közel 30 százaléka kívánatosnak tartaná. Ez ma még kisebbség ugyan, de hangoskodásuk révén a határrevíziót akarók könnyen többségnek tűnhetnek. A kút peremén táncolunk tehát.

Az új típusú magyar nacionalisták egyik leggyakoribb érve a határok megváltoztatására irányuló törekvésükben, hogy a magyarság száma a jelenlegi határok között egyre csökken, és erre a hiedelemre építik a „nemzethalál" sokat hangoztatott vízióját. Érdemes szemügyre vennünk a Kárpát-medence lakosságának etnikai megoszlásáról és benne a magyarság súlyának alakulásáról készített statisztikát.[5]

Az egykori Magyarország területén élők anyanyelv szerinti megoszlása (százalék)

	Magyar	Német	Szlovák	Román	Ruszin	Szerb-horvát	Egyéb
1851	40,7	12,3	15,2	19,5	3,2	4,0	5,1
1880	46,6	13,6	13,5	17,5	2,6	4,6	1,6
1910	54,5	10,4	10,7	16,1	2,5	3,6	2,2
1930	52,0	8,6	12,9	16,2	2,8	3,5	3,9
1960	53,3	2,8	15,6	17,7	3,2	4,9	2,5

A magyarság számaránya — ezen adatok szerint — dinamikusan és egyenletesen növekedett az első világháborúig, a két világháború között csökkent, majd 1960-ig stagnált, habár a második világháború ebben a térségben számszerűleg a magyarságot sújtotta leginkább.

A főbb demográfiai tényezők (mortalitás növekedése, születések alacsony szintje stb.) szintén a magyarság számarányát csökkentették.

[4] Népszabadság, 1992. dec. 10.
[5] Magyarságkutató Intézet Évkönyve. 1988. 33. o.

A közölt statisztikai adatok ugyan nem tekinthetőek pontosaknak, de Trianont követően semmiképpen sem a magyarság javára, hanem sokkal inkább kárára torzították (az utódállamokban a nemzetiségi elnyomás következtében sok magyar anyanyelvű is nem magyarnak vallotta magát).

Számításba kell vennünk azt is, hogy itt a Kárpát-medencében jelentős a vegyes nemzetiségű családok száma, és ennek következtében a két, sőt három nemzethez kötődés is gyakori. Az etnikailag vegyes családokban élők elérik a lakosság 10—15 százalékát. Természetes körülmények között, nyílt társadalmakban ez nem okozhatna semmiféle problémát, de a felizzó új nacionalizmus megnehezíti a ,,nemcsak magyarok" életét.

Tanulmányom írása közben temesvári házaspár látogatott meg, mindketten mérnökök, a feleség erdélyi román, a férj székely-magyar származék. Mindkét nemzethez kötődnek. Többször hívták őket Nyugatra, de ők — ahogy mondják — ,,ragaszkodnak Erdélyükhöz", tizenéves lányuk és fiuk viszont a nemzeti viszályok miatt már Nyugatra szeretne kivándorolni.

Az újabb határrevízió, az új ,,országgyarapítás" semmivel sem járulna hozzá a Kárpát-medence népei közötti növekvő békétlenség elcsitításához, a békés együttélés feltételeinek megteremtéséhez, sőt újabb zavarok és viszályok forrásává válna.

,,Mi lenne azokkal a szerbekkel, románokkal, szlovákokkal, ruténokkal, akik nem akarnának a magyar állam keretei között élni?" — kérdezem gyakran a határrevízió jogosságát hangoztató ismerőseimtől. ,,Majd kitelepítjük őket!" — hangzik sokszor a könnyed válasz, vagy ,,a magyarok is hosszú ideig éltek más államokban kisebbségi sorsban, miért ne élhetne a szóban forgó népek jelenleginél nagyobb része a magyar fennhatóság alatt?"

Ezek a válaszok már a balkanizálódás veszélyét hordják magukban. Ezt csak akkor háríthatjuk el, ha a Kárpát-medencében élő népek progresszív körei mindent elkövetnek azért, hogy a határok ne zárják el egymástól az itt élő embereket. Ehhez azonban a nemzetiségek egyéni és kollektív jogainak elismerése és biztosítása is szükséges.

Talán a balkáni válság sem lenne olyan tragikus, ha a szerb kisebbségek jogait idejében elismerték volna a függetlenségüket elnyert vagy elnyerni akaró nemzetek. Ezt joggal követelhetjük a nálunk oly jó hírnévnek örvendő Horvátországtól. De távolabbra nézve, a Baltikum függetlenné vált országait is bírálnunk kell, ha azt halljuk, hogy az ott élő nagyszámú orosz nemzetiséget megfosztják emberi (például választói) és kisebbségi jogaitól.

Az előítéletek a nacionalizmus szolgálatában

A nacionalizmus legfőbb szálláscsinálója a más nemzetek, népcsoportok tagjaival szemben kialakult előítélet. Ennek legfőbb forrása nem a tapasztalat vagy másoktól szerzett hitelt érdemlő tájékozódás, hanem az érzelmi szférában ,,másokkal" szemben érzett ellenszenv.

Az előítélet nagyon összetett társadalmi jelenség, s nem is mindig kapcsolódik a nacionalizmushoz, szélesebb alapzatú, rendszerint az egyes emberek vagy csoportok hatalomszükségletének rendelődik alá, amit az emberek még az állati létükből hoztak magukkal, és többségük ezt — kimondva vagy kimondatlanul — még mindig makacsul elsőrendű szükségletei közé sorolja. A ma embere hatalomra vágyó lény, mégpedig nemcsak politikai értelemben, hanem a mindennapi életben is: a családban, a faluközösségben, az egyházközségben, sőt még a vallási szektában is. Az egyén vagy a csoport hatalma biztosítása, növelése vagy megvédése érdekében magát másoknál jobbnak, erősebbnek, erkölcsösebbnek, tisztábbnak tekinti. De sorolhatnám a kvázi-megmérettetés kritériumait tovább is.

Ilyen értelemben az előítéletesség mérge az egész világon hat, ennek az állapotnak a meghaladása jelenthetné azon küszöbnek az átlépését, ami elválasztja az emberiség ösztönös előtörténetét a tudatos történelemformálástól.

Nemcsak a magyarokban alakult ki előítélet a szerbekkel, a románokkal, a szlovákokkal szemben, hanem mindezeknél a népeknél is — mihelyt nemzetté formálódtak — letagadhatatlanul fellángolt a magyarsággal szembeni gyűlölködés.

Ezek az egymás népét lealacsonyító előítéletek lassanként a múltba vesznek: a magyarsághoz hasonlóan a szlovákság, a románság, a szerbség, a horvátság is bebizonyította államalkotó képességét, s így a nacionalizmus e tekintetben nem annyira az előítéletekre épít, mint inkább a vélt nemzeti érdekekre, a történelmi múltban szerzett, de eltérően értelmezett jogokra.

A magyarságtudatot és a hazaszeretetet kisajátító hazai nacionalizmus előítéletességének jellemző vonása most elsősorban a zsidóság- és cigányságellenesség, vagyis a társadalmi tényként (Durkheim) rögzülő antiszemitizmus, valamint antiromaizmus.

Hazánkban az antiszemitizmus szociológiai értelemben nagyrészt elvesztette tárgyát — a magyar zsidóságot —, amelyre előzőleg irányult. Így — véleményem szerint — zsidókérdésről a magyar társadalomban nem beszélhetünk.

A magyar zsidóság soraiban a Holocaust borzalmas pusztítást vitt végbe. Lélekszámuk a második világháború éveiben drasztikusan csökkent. Ne csak a gázkamrákban meghaltakra gondoljunk, hanem a magyar katonaságnál rosszabb viszonyok közé került, többségükben szadista tiszteknek alávetett munkaszolgálatosokra is. Mindezek mellett a zsidók kivándorlása már a 30-as években felgyorsult és a világháború után tovább folytatódott, amíg csak erre lehetőség adódott. Majd 1956 után új emigrációs hullám vette kezdetét. Azoknak, akik itthon maradnak, már a szüleik, sőt a nagyszüleik jelentős részben asszimilálódtak, esetleg vallást is változtattak.

A zsidóság nem játszhat már olyan, a magyarságot gazdagító pozitív szerepet, mint az első világháborút megelőző évtizedekben, amikor részvétele a gazdasági vállalkozásokban, az egészségügyben, a kultúra különböző ágazataiban meghatározónak bizonyult: kiemelkedő módon segítette a hazai modernizációs folyamatok kibontakozását.

Bár Magyarországon tárgyilagosan zsidókérdésről nem beszélhetünk, antiszemitizmussal azonban lépten-nyomon találkozunk, amit azonban — hasonlóan más előítéletekhez — nem tapasztalati tények, hanem ásatag érzelmek táplálnak.

Az antiszemitizmus utóbbi években nyíltabbá válása értelemszerűen létrehoz bizonyos mérvű reasszimilációt, visszatérést a zsidó tradíciókhoz, sőt esetleg a valláshoz is, de az esetek többségében nem jár együtt a magyarságtudat feladásával, kettős kötődés erősödik meg: egy időben a magyarsághoz és a zsidósághoz. Ezt a magyarságra nézve csak akkor tekinthetnénk károsnak vagy veszélyesnek, ha elfogadnánk a ,,nemzetközi zsidó összeesküvésről" kiagyalt koncepciókat. Joggal lehetünk büszkék arra, hogy a magyar zsidóság sok lángelmét, tudóst, művészt, írót adott a világnak, olyanokat, akik nem tagadták meg érzelmi és tudati kötődésüket sem a magyarsághoz, sem a zsidósághoz, s így nagyban hozzájárultak a magyarság megbecsüléséhez a világban.

Nehezebben oldható meg a cigánykérdés. A cigányság vagy más szóval a roma etnikum országunk legnagyobb számú és egyre növekvő súlyú nemzetisége. Számukat pontos statisztikai adatok híján a szakértők is igen eltérően ítélik meg: 400 ezer és 700 ezer közöttire becsülik.

Magyarország vezető körei nagy hibát követtek el — s ez az utóbbi negyven évre is vonatkozik —, hogy nem tekintették a cigányságot nemzetiségnek. Nemcsak kollektív, hanem emberi jogaik is korlátozottan érvényesültek.

Már mint szociológus döbbentem rá a cigányságot ért sérelmekre. Nemcsak a Holocaust sújtotta őket — amit mindig borzadva ítéltem el —, hanem közös történelmünk során sok-sok éven át folyamatosan bántalmak és jogtalanságok érték őket, másodrendű állampolgárnak számítottak. Csak a hatvanas években jutottam el gondolkodásomban odáig, hogy a cigányságot megilletik a nemzetiségi jogok. Történelmi bűnünk, hogy ebben az etnikumban nem segítettünk kialakítani jól képzett értelmiséget, enélkül viszont a cigányság csak prenemzetiség maradt, nemzetiség előtti állapotban leledzhet, még akkor is, ha a politikusok ma már — többek között Göncz Árpád — elismerik ezen etnikum jogát a nemzetiségi léthez.

Társadalmunkban a cigánykérdés több ok következtében objektív értelemben is egyre komolyabb problémává válik, amit csak súlyosbít a magyarság körében egyre terjedő cigányellenesség:

— a cigányság megítélését nagyobb mértékben veszélyezteti a munkanélküliség, mint a magyarságét;
— már csak emiatt is hálás terep a bűnöző szubkultúra kiterjesztésére;
— a cigányságból kikerülő „új vállalkozók" is — akiknek a száma örvendetesen növekszik — könnyen szövetségre léphetnek a bűnözőkkel;
— a mai állapotok a cigány nemzetiségen belül általánosan elfogadottá tehetik a kis tolvajlásokkal, prostitúcióval párosuló, munka nélküli életmódot, és ez tovább rombolhatja erkölcsi és fizikai állapotukat.

Az „új magyar nacionalizmus" ezekre a negatív jelenségekre még erőteljesebb kirekesztéssel és a gyűlölködés felszításával válaszol. Azok, akik a társadalmi progresszió hívei közé számítják magukat, nem engedhetik meg, hogy a magyarság belesodródjon a cigányság elleni gyűlölködésbe. Nem felejthetjük, hogy ezért a súlyos helyzetért mindenekelőtt minket, magyarokat terhel a felelősség. A magyarságnak a cigány szervezetekkel összefogva sürgősen ellenintézkedéseket kellene tenni,

— elismertetve a cigányság jogát arra, hogy válasszon asszimiláció, sajátos nemzetiségi lét vagy a kettős kötődés — egyidejű cigányság és magyarságtudat — között,
— erőfeszítéseket téve a cigányság nyelvének irodalmi szintre emelésére és tanítására,
— különös gondot fordítva a cigány értelmiség (főleg tanítók, tanárok, újságírók és lelkészek) kiképzésére,
— lehetőséget teremtve arra, hogy a cigányság tevékenyen bekapcsolódjék a jelenlegi átalakulási folyamatokba — különösképpen a mezőgazdaság privatizációjába, korrigálva azt a hibát, amit a földosztásnál elkövettünk.

Talán még nem késtünk el!?

Nem véletlen, hogy Mahatma Gandhit tanulmányom egyik mottójában is idéztem. Itt a Kárpát-medencében, gyűlölködés és viszálykodás közepette mindenekelőtt az ő szellemiségéhez fordulhatunk: az „erőszak nélküli ellenállás" győzheti csak le a nemzeti létünket fenyegető nacionalista mételyt. Bármilyen rokonszenves legyen is számunkra a „szeretet vallása", amit ma oly sok jóakaratú ember hirdet, de aligha szerethetjük azt, ami vagy aki az emberiségre és a nemzetre káros.

(1992. november — december)

Megjelent a Kritika 1993. májusi és júniusi számában

Életrajz

Született 1922-ben. Műszaki egyetemre járt, de a II. világháború és 1956 közötti aktív politikai tevékenysége miatt tanulmányait felfüggesztette. 1956 után kezdett intenzívebben kezdett foglalkozni közgazdaság-tudománnyal és szociológiával. 1963-ban szerezte meg a közgazdaság-tudományok kandidátusa címet. 1966-ban kinevezték a Közgazdaságtudományi Egyetem népgazdasági tanszékének tiszteletbeli professzorává. Közgazdaság-tudományi kutatásai a gazdasági rendszer működésének témáihoz kapcsolódnak. Szociológiai munkái elsősorban gazdaságszociológiai jellegűek. Márkus Máriával együtt több tanulmányt publikált a hatalmi struktúráról és a fejlődési alternatívákról. 1963—1968 között az MTA Szociológiai Kutató Csoportjának igazgatója volt. 1973 után 15 évig publikációs és tanítási tilalom alatt állt. Ezt követően újra tanítani kezdett a Közgazdaság-tudományi Egyetemen s jelenleg a miskolci Bölcsészeti Egyesület keretében tanít szociológiát. Kutatómunkájában a Kárpát-medence társadalmi viszonyaival illetve a nemzeti problematika szociológiai vonatkozásaival foglalkozik.

Nem tudom, hogy mivel járultam hozzá a magyar szociológia fejlődéséhez. A helyzet ugyanis az, hogy nem a szociológia fejlesztése vezetett politikai pályafutásom dicstelen befejezése után.

A szociológia segítségével tehát mint eszközzel szerettem volna megérteni a magyarországi fejleményeket, mindenekelőtt az 1956 előtt történteket. Nem véletlen, hogy szociológiai pályafutásom újrakezdése szinte azonnal Max Weberhez, vagyis a „verstehende" szociológiához kötött.

Az olvasóra kell bíznom azt, hogy mennyire sikerült, illetve mennyire nem ez a törekvésem. Úgy adódott a dolog, hogy közben éles konfrontációba kerültem a posztsztalinista hatalom megújuló dogmatizmusával (például: társadalmi struktúra felfogás, az elbürokratizálódott társadalom védelme stb.). Ezt a harcot, ha akartam, ha nem, folytatnom kellett.

Most a szociológia egy sajnálatosan fehér foltja foglalkoztat, a nemzeti probléma, és ezen belül elsősorban a Kárpát-medence nemzeti, nemzetiségi, etnikai viszonyai. Újra csak nem azzal a célkitűzéssel, hogy fejlesszem a szociológiát mint tudományt, hanem azért, hogy tegyek valamit a jugoszláv szindróma esetleges Kárpát-medencei megismétlődése ellen.

◆

Válogatott bibliográfia

A munkabérezés rendszere iparunkban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1960.
A modern polgári szociológia és a társadalmi valóság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1961.
Műszaki fejlesztés a szocializmusban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1962.
Optimalizálás és humanizálás. Az irányítási rendszer korszerűsítéséről. *Valóság,* 1965/3.
A szocialista társadalom struktúrájáról. Akadémiai Kiadó, Budapest 1966.
A szociológiáról. Egy tudomány lehetősége és korlátai. Akadémiai Kiadó, Budapest 1966.
—MÁRKUS M. *Ember — munka — közösség.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1966.
A társadalmi fejlődés alternatíváiról. *Kortárs,* 1968/6.
—MÁRKUS M. Alternatíva- és értékválasztás az elosztás és a fogyasztás távlati tervezésében. *Közgazdasági Szemle,* 1969/9.
Változó világ. Akadémiai Kiadó, Budapest 1970.
—ZSILLE Z. *Élet egy eszme árnyékában.* Életrajzi interjú. Magánkiadás. Bécs 1985.
Socialism and Bureaucracy. Allison and Busby, London 1976. Németül: Rowohlt Verlag, Hamburg 1981.
Demokrácia és szocializmus Keleten és Nyugaton. Magyar Füzetek 1. Budapest—Paris 1978.
—MÁRKUS M. A kisvállalkozó és a szocializmus. *Közgazdasági Szemle,* 1978/9.
A lengyel földindulás. In: *Magyar hangok a lengyel eseményekről.* Magyar Füzetek. Paris 1980.
Tézisek az éthoszválságról és a gazdasági krízisről. *Tervgazdasági Fórum,* 1985/5.
Reform helyett vízlépcső. Staustufe statt Reform. In: M. KÖCHER (szerk.) *Nagymaros.* Bécs 1985.
A funkcionárius. *Századvég,* 6—7. Budapest 1988.
A „Századvég" körkérdése a reformról. *Századvég,* 6—7. Budapest 1988.
Por una Europa neutral. In: J. PALAU (ed.) *Europa en paz.* Madrid 1990.
A Kárpát-medence és Közép-Európa. *Kritika,* 1990/7.

Hegedűs József—Tosics Iván

A kelet-európai lakásmodell felbomlása Magyarországon (1950—1989)

Ez a tanulmány[1] a kelet-európai szocialista lakásmodell leírásából indul ki, és végigkíséri a magyar lakásrendszer történeti változásait az elmúlt négy évtizedben. Az alapvető lakásellátási szférák definiálása után áttekintjük a lakásrendszer átalakulásának főbb jellemzőit, az egymástól elkülöníthető periódusokat külön-külön tárgyalva, majd hipotetikus magyarázatot adunk az egyes periódusok közötti átmenetekre.

1. A lakásrendszer alapvető szférái (definíciós kísérlet)

A kelet-európai lakásrendszerekben három alapvető lakásszféra különböztethető meg: az állami szféra, a sajátlakás-építési és a piaci szféra. Az utóbbi két szféra tartozik a magánszektorhoz, és áll szemben az állami szférával. Az alapvető lakásszférák közötti leglényegesebb különbség a lakossági keresletnek a kínálatra való visszacsatolásában mutatható ki. Az állami szférában a visszacsatolás közvetett politikai mechanizmusokon keresztül történhet csak; a sajátlakás-építés esetében a nem-monetáris kapcsolatokon keresztül,[2] míg a piaci szférában a fizetőképes kereslet közvetítésével.

Elméletileg a lakásrendszeren belüli összes mozgás leírható ezeknek az alapszféráknak a segítségével (az új lakás építése ugyanúgy, mint a már létező lakásállományon belüli mozgások), bár határ- és vegyes esetek kialakulhatnak.

Magyarországon az elmúlt három évtizedben sokféle lakásforma alakult ki, ezek időben és tartalmukban is elég gyorsan változtak. Az alábbiakban megkíséreljük a lakáshoz jutás különböző formáit egy általános tipológia szerint rendszerezni. A tipológia kialakításánál számításba vett főbb változók: a lakásépítés beruházási/finanszírozási körülményei, az elosztásban szerepet játszó intézmények, a lakás tulajdoni jellege, a konkrét építési folyamat lefolyása.

1.1 Az állam által kontrollált lakásszféra

Az állami lakásszféra lényege az, hogy a lakásépítés egész folyamatát állami intézmények irányítják. Az állami adminisztráció valamelyik intézménye jelöli ki az adott la-

[1] A tanulmányt 1988-ban írtuk egy Dubrovnikban tartott konferenciára, az angol nyelvű publikációja folyamatban van (Hegedűs—Tosics, 1994). A dolgozat első változata szerepel az 1989-ben elkészült kandidátusi értekezésben, amit 1993-ban néhány ponton felfrissítettünk. A tanulmány összefoglaló jellegű, ami azt jelenti, hogy állításaink nagy része mögött saját és mások kutatásai állnak.

[2] A második gazdaság monetáris és nem-monetáris szférái közötti különbségre először a nyolcvanas évek végén hívtuk fel a figyelmet (Hegedűs—Pártos—Tosics, 1988).

kás bérlőjét, tulajdonosát. Nincs közvetlen visszacsatolás, azaz az idetartozó lakásformák száma, minősége, elosztása nem függ közvetlenül a fizetőképes kereslettől. Ez a szféra két alcsoportra bontható: bérlakások, illetve magántulajdonba kerülő (utóbbiakon belül a szövetkezeti tulajdonú[3]) lakások építése. Fontos megjegyezni, hogy a szocialista országokban a bérlakások fogalma nem szükségszerűen jelenti ugyanazt, mint a nyugati lakásrendszerek lakásbérlete.[4]

a) A bérlakásokat tipikus esetben központi költségvetési forrásból a helyi tanácsok építtetik és osztják el. Korábban (az 1960-as évek közepéig) nagy szerepet játszottak az olyan állami tulajdonú bérlakások (szolgálati lakások), amelyek feletti rendelkezési jog nem a helyi tanácsoké, hanem vállalatoké vagy minisztériumoké.

b) A magántulajdonba kerülő állami építésű lakásoknak sokféle formája alakult ki, attól függően, hogy milyen típusú szervezet játszik szerepet a beruházásban, elosztásban: (1) állami költségvetésből finanszírozott, a 60-as évek közepéig vállalatok, később tanácsok által elosztott lakások (szövetkezeti, illetve tanácsi értékesítésű lakások); (2) OTP beruházásban épülő lakások, amelyek elosztása történhet a tanácson vagy az OTP-n keresztül; (3) vállalati és szövetkezeti lakások, amelyek esetében a tanács, illetve a vállalat kontrollálja az építés és elosztás folyamatát.

1.2 A magánszektor: a piaci és a sajátlakás-építési szféra

A magánszféra (sajátlakás-építés, illetve piaci típus) lényege az, hogy a lakásépítés és -elosztás folyamatában az egyéni kezdeményezés döntő szerepet játszik. Az állami intézmények (a telekellátáson, anyagellátáson, támogatott hitel nyújtásán stb. keresztül) csak közvetett befolyást gyakorolnak ezekre a formákra.

a) A sajátlakás-építés — kaláka — a vidéki települések tipikus építkezési formája (városokban sem ritka). E formánál a piaci tényezők szélső esetben szinte teljesen kiküszöbölhetők. Legtöbbször azonban a reciprokatív típusú tényezők keverednek a piaci típusúakkal (Hegedűs, 1992).

b) A piaci szférához sorolható a városi társas- és családiház-építésnek az a formája, amikor az építési folyamat legtöbb tényezőjét piaci feltételek határozzák meg (szabadpiaci telekvásárlás, kisiparos kivitelező stb.). Ide sorolandó a vállalkozói lakásépítés is, amely azonban egészen a 80-as évek végéig minimális mértékű volt. Végül ide tartozik a lakások szabad ingatlanpiaci forgalma is.

A három alapvető lakásszférának a lakásrendszeren belüli súlya és egyúttal tartalma az egyes időszakokban módosulhat. Ez azt jelenti, hogy politikai és gazdasági tényezők hatására megváltozhat az egyes lakásformák társadalmi-szociológiai jelentése (az egyenlőtlenségek és a hatalmi viszonyok újratermelésében játszott szerepe), ami abban nyilvánul meg, hogy az alapvető lakásszférák más és más társadalmi csoportok lakáshoz jutásában válnak fontossá.

Az alapvető lakásszférák kereteit egyrészt politikai, másrészt gazdasági folyamatok jelölik ki. A szocialista országokban az állami szférán kívül eső formák is politikai kontroll alatt álltak. Ennek a kontrollnak az eredete a meglévő lakásállomány 50-es

[3] Egyes kelet-európai országokban (Csehszlovákia, Lengyelország) a szövetkezeti szektor jelentős nagyságot ért el, és olyan jegyeket vett fel, melynek alapján esetleg önálló kategóriaként értelmezhető.

[4] A nyugati és kelet-európai típusú bérleti rendszerekről lásd Lowe—Tosics, 1988.

évekbeli nagymértékű államosításához nyúlik vissza. A magánszféra szerepének változása feltételezte a politikai-ideológiai előítéletek fokozatos enyhülését. A magánszféra kontrollja csak a legutóbbi időszakban szűnt meg teljesen (lásd a tulajdonszerzési korlátozás 1989. nyári feloldását), amit figyelembe kell venni a piaci szféra értékelésénél. A kontroll a sajátlakás-építéssel szemben oldódott; a piaci lakásépítési formáknak a nyugati lakásrendszerekben szokásos esetei (spekulációs építések, magán-bérlakások) azonban egészen a legutóbbi évekig jogszabályilag ki voltak zárva.

Másrészről azonban a nem-állami szférák kialakulása, bővülése makrogazdasági folyamatok függvénye. A kelet-európai gazdaságok működéséből (hiánygazdálkodás) következik, hogy olyan többletjövedelmek keletkeztek a gazdaságban, amelyek kialakították a magánszféra bizonyos lakásformáit (sajátlakás-építés, lakások piaci adásvétele). Ezeknek a formáknak jelentősebb dinamizmust azonban az informális, másodlagos gazdaság kialakulása, az ebből származó lakossági jövedelmek növekedése ad (Hegedűs, 1992).

2. „Repedések" a szocialista lakásmodellben

A kelet-európai lakásrendszerek kiindulópontja egy olyan gazdaságfejlődési modell, amely nem építi be a bérekbe a lakásépítés és általában a lakásstruktúra költségeit. A deklarált célok szerint a lakásról (és egyéb infrastrukturális ellátásról) az államnak kell gondoskodnia a nemzeti jövedelem költségvetésen keresztül történő újraelosztása révén. A gazdasági növekedés felgyorsítását célul kitűző gazdaságpolitika lakásfejlesztési elképzelései elsősorban a városi és a dinamikusan fejlődő (pl. bányászat, alapanyag-kitermelés) falusi térségekre koncentrálnak, hiszen a korai elképzelések szerint a lakásszükségletek döntően ezekben a térségekben jelentkeznek. A gyorsított iparosítás és a dinamikus urbanizáció következtében döntően a városokban, illetve ipari térségekben kell az államnak a lakáskérdésről gondoskodnia; a falvakban a feltételezések szerint az (eleve korlátozott) piac magától megoldja a lakásellátást.[5]

Az így felépülő lakáspolitikát nevezzük „kelet-európai lakásmodellnek", amely ebben a formájában nem létezett, de mint működési logika befolyásolta a 40-es évek végétől a kelet-európai országok lakáspolitikájának alakulását. E logikából kiindulva lehet megérteni a kelet-európai lakásrendszerek változásait.

A kelet-európai lakásmodellben a lakosságnak gyakorlatilag nincs beleszólása abba, hogy a társadalom mennyit költ lakásépítésre (a lakásberuházások költségvetésen belüli arányáról a politikai vezetés dönt, a gazdaságpolitikai prioritásoknak megfelelően), és arra sincs lehetősége, hogy a pénz elköltésének módját befolyásolja: a „negatív visszacsatolás", a piac árszabályozó szerepe kikapcsolódik, illetve nagyon közvetetté válik. Ideáltipikus esetben a magán-lakásépítés a modellben beszűkül, a lemaradó falusi térségekre, illetve csak a fenntartásra korlátozódik.

E röviden körvonalazott lakásrendszer-modell működésének szigorú elvi feltételei vannak (az államnak nagymértékű beruházásokat kell végrehajtania a városi lakásépítés-

[5] Ez lényegében az „agrárolló" beépítése a lakásmodellbe: a falusi népesség, a mezőgazdasági keresők eleve ki vannak zárva az újraelosztható nemzeti jövedelemből, szemben az ipari keresőkkel, akik — még ha az igényektől jelentősen elmaradva is — részesülnek ezekből a központi erőforrásokból.

városokba áramlást korlátok között kell tartania, a városi lakáspiacokat domináló állami lakásokat meghatározott elvek szerint kell elosztania stb.). A modell működőképességét az e társadalmak fejlődésében jelentkező strukturális feszültségek teszik kérdésessé.

Magyarországon a makrogazdasági feltételeket tekintve (különösen az 50-es években, de lényegében egészen a 80-as évekig) az jellemző, hogy a gazdaságnövekedés felgyorsítását célul kitűző gazdaságpolitika következtében az infrastrukturális beruházások a gazdaságfejlesztési prioritások között háttérbe szorulnak. Ez a gyakorlatban az állami lakásberuházások, az állami lakáskínálat egyfajta minimalizálását jelenti. A városi lakások iránti kereslet ugyanakkor dinamikusan növekedik. Az erőltetett iparosítás fokozódó városi lakáshiányhoz vezet, mégpedig elsősorban az iparilag leginkább fejlesztett térségekben, ahová az önálló egzisztenciájuktól (parasztság és kisipar) megfosztott emberek tömegei költöznek (Konrád—Szelényi, 1971). Ez a lakásmodell tehát már kezdetben feszültségeket hordoz magában, hiszen hiányoznak működésének minimális feltételei, Az átmeneti infrastrukturális tartalékok felemésztése után a fokozódó feszültségek következtében a lakáspiacnak mind a keresleti, mind pedig a kínálati oldalán[6] „repedések" keletkeznek.

Repedések jelentkeznek a lakáspiac *keresleti oldalán.*

1. A kelet-európai gazdaságok hiánygazdaságok (Kornai, 1980), ahol a „kényszertakarékosság" szisztematikus eleme a gazdasági rendszernek. Ezt lényegében mint többletkeresletet foghatjuk fel, amely jelentős részben (éppen a lakásrendszerben fellépő fokozott hiányszituáció miatt) a lakások iránti keresletben csapódik le.[7]

2. Az állami szférán belül megjelenik egy szűk magas fizetésű réteg (művészek, orvosok stb.), amely többletjövedelmét hajlandó lakásszükségletének gyorsabb, esetleg preferenciáinak jobban megfelelő kielégítésére felhasználni.

3. Az 1968-as gazdasági reform óta fokozatosan növekvő jelentőségű „második gazdaságon" keresztül államilag nem kontrollált jövedelmek keletkeznek, illetve másodlagos jövedelemelosztás megy végbe, amelynek motívációja és egyúttal célja a lakás megszerzése.[8]

4. A második gazdaság „terjedésének" egy későbbi fázisában az állami szubvenciók (ingatlanpiacon keresztüli) értékesítése fontos forrásává válik a „repedéseket" tovább tágító magánlakásépítésnek.

Hasonlóan repedések jelentkeznek a *kínálati oldalon* is.

1. A meglévő lakásállományon belül demográfiai folyamatok következtében felszabadul bizonyos mennyiségű lakásállomány, amely megjelenhet (kellő fizetőképes kereslet esetén) a piacon, és ha korlátozott mennyiségben is, de kialakíthat egy szűk „piaci szférát".

[6] A lakáspiac, kereslet, kínálat fogalmakat nem szigorú közgazdasági értelemben használjuk, mivel a kereslet-kínálati-ár összefüggés a vizsgált rendszerekben nem jelenti az elmélet által feltételezett önszabályozó mechanizmus működését.

[7] Hivatalos politikai dokumentumok alapján állítható, hogy a magánerős lakásépítés állami támogatásának (helyesebben „nem-tiltásának") egyik fontos közgazdasági érve az, hogy fizetőképes keresletet köt le. Ez az érv különösen a 60-as években válik jelentőssé, amikor a kényszermegtakarítások növekedése aggodalommal töltötte el a korszak gazdaságpolitikusait.

[8] Motiváció a lakáshiány miatt, de egyúttal cél is, mivel a lakásberuházás az egyik legbiztosabb értékmegőrzőnek is számított, más (pl. termelési célú) beruházásra nem volt lehetőség.

2. Az állami lakásépítésen belül létrejöhet egy szűk „piacra" termelés, ami inkább a reális költségeket jobban közelítő értékesítési politikának felel meg.[9]

3. A sajátlakás-építés, amely egy minimális szinten minden ez ellen ható állami kontroll ellenében létrejöhet.

4. A második gazdaságra épülő magán-lakásépítés, amely alapvetően az építőipari ágazatban foglalkoztatott munkaerő „második műszakjára" épít, illetve a régi kisipar maradványaira.

Ezeket a „repedéseket", a kiinduló lakásmodelltől való eltéréseket az állam (a központi politikai apparátus) elvileg kontrollálhatja. Mind a kínálati, mind a keresleti oldalon a „repedések" betömhetők, a rések stabilizálhatók (szigorú jövedelempolitika, munkaerő-politika, adminisztratív/politikai kontroll révén). Nyilvánvaló azonban, hogy ennek „ára", a lakásrendszeren messze túlmutató költségei vannak. A lakásellátási modellt leginkább erodáló második gazdaság teljesítményét pl. csökkenteni (vagy megszüntetni) kell, ami ellátási feszültségekhez, a gazdaság teljesítményének csökkenéséhez vezet.

A kelet-európai országok lakáspolitikái aszerint is csoportosíthatóak, hogy (a) milyen mértékben kell szembenézniük a tervgazdaság kereteit bomlasztó „repedésekkel", és hogy (b) milyen stratégia szerint próbálták kezelni ezeket a repedéseket. Ez utóbbi tekintetben elvileg két megoldás képzelhető el: 1. a gazdaságban keletkező többletkeresletet megpróbálja az állami szektoron keresztül levezetni; 2. lehetővé teszi, hogy a magánszektoron keresztül csapódjanak le ezek a többletjövedelmek.

Az általános gazdaságpolitikai feltételek és az ezekhez kapcsolódó lakáspolitika alapján négy kombináció képzelhető el. (Lásd az 1. táblázatot.) Szigorúan kézben tartott gazdaság esetében is elképzelhető a magánszektor felé nyitott lakáspolitika (B típus), habár ez sokkal inkább egyfajta politikai kompromisszum jele, a kelet-európai lakásrendszerek történetében ritkán előforduló eset.[10] Sokkal tipikusabb a szigorú gazdaságpolitika és az állami szektor dominanciája (A típus). Ebbe az irányba fejlődött a lakásrendszer a hatvanas években, és ezen a második gazdaság fokozatos bővülése változtatott, a harmadik típus felé való elmozdulást eredményezve. A nyolcvanas évtized pedig már a negyedik típus irányába tett elmozdulásként értelmezhető. Ez a tipológia első megközelítésben alkalmas a kelet-európai lakásrendszerek összehasonlítására is.

[9] Ez a fejlemény a lakáselosztásban szerepet játszó intézmények konfliktusainak eredménye. Az OTP — a lakáspolitika talán máig meghatározó tényezője — kiharcolta, hogy saját elosztó szerepe legyen. Az OTP ún. „szabadkeretbe" tartozó lakásai a költségekhez jobban igazodó, de a piaci ártól leszakadó, annál lényegesen alacsonyabb árszinten kerültek értékesítésre. Mennyiségük eleinte nem volt számottevő, de növekvő tendenciát mutatott.

[10] Az 50-es évek lakásrendszere mutat ehhez a típushoz hasonlóságot, aminek az a magyarázata, hogy a rendszer a gazdaságpolitikai hangsúlyokat a kulcságazatokra helyezte, s a lakásszektor nem tartozott ezekhez. Ezért volt lehetséges, hogy a magánszektor súlya mind az építés, mind a tranzakciók tekintetében jelentősebb volt, mint az állami szektoré. A korszak politikai légköre azonban a magánszférára is rányomta a bélyegét.

1. táblázat
A kelet-európai lakáspolitikák típusai

		A bérlakásszektor politikai kontrollja	
		A lakáspolitika nem engedi, hogy többletkereslet/többletkínálat a magánszektoron keresztül lecsapódjon	A lakáspolitika igyekszik a többletkereslet/többletkínálatot a magánszektoron keresztül lecsapolni
A gazdaság működése feletti politikai kontroll	A tervgazdaságban a keresleti és kínálati oldalon keletkező többletjövedelmek nem jelentősek	A típus	B típus
	A gazdaságban a „repedések" jelentősek, feszültségek keletkeznek (általában nagy a második gazdaság szerepe)	C típus	D típus

3. A magyar lakásrendszer történeti változásai

A magyar lakásrendszer II. világháború utáni történetében[11] négy periódust különíthetünk el. Nehéz pontos határvonalat húzni az egyes periódusok között, talán három nagyobb lakásrendelet (1956, 1971, 1983) lehetne az elválasztó; de tisztában kell lenni azzal, hogy bizonyos folyamatok (szabályozások, pénzügyi feltételek módosítása stb.) megelőzik az új lakásrendelet megjelenését, más folyamatok pedig csak évekkel később indulnak be.

A lakáspolitika változásai alapján kialakított periodizáció lényegében megfelel a gazdaság átalakulása különböző szakaszainak is. Az általunk elsőnek tárgyalt periódus (az 50-es évek második fele és a 60-as évek) a tervutasításos rendszer utolsó éveit jelenti. A második periódus már az „új gazdasági mechanizmus" (1968) közvetettebb szabályozásának idejére esik, illetve az 1973—1978 közötti „recentralizációs" időszakra. A harmadik periódus (a 70-es évek legvégétől) a gazdasági krízissel, illetve a lakáspolitikában a piaci elemek fokozottabb érvényre jutásával jellemezhető.

[11] Ebben a dolgozatban nem foglalkozunk részletesebben az 50-es évek közepéig tartó időszakkal; lásd Hegedüs—Tosics, 1982.

3.1 A fő lakásszférák szerepének módosulása a lakáselosztásban

Az 50-es évek első felében kialakuló új lakáspolitika a lakásellátást az állam feladataként deklarálja, vagyis az állami lakásszférának szán döntő (szinte kizárólagos) szerepet. Ebben az időszakban a korábbi lakásrendszert jellemző piaci lakásellátási formák jelentős része megszüntetésre, illetve közvetlen kontroll alá kerül (magán-bérlakások államosítása, lakások adásvétele a FIK-en keresztül), de még a sajátlakás-építés is negatív politikai megítélés alá esik.

a) Az általunk vizsgált első periódusban (amely az 50-es évek második felétől a 60-as évek végéig tart) az állami szféra mellett a sajátlakás-építés játszik jelentős szerepet, amely vidéken uralkodó lakásépítési formává válik, de jelentős súlyt képvisel a városokban is. A lakáspolitika ebben az időszakban számos módon korlátozza (építőanyag, telekellátás, építési szabályozás stb.) a sajátlakás-építést, különösen a városi lakáspiacokon. A piaci szféra ebben a periódusban a lakástermelésből kiszorul, szerepe az újraelosztásra, azaz az ingatlanpiacra szűkül le.

b) A 70-es évek elejétől a városi lakáspiacokon megerősödik az állami lakásformák szerepe, ami a kelet-európai országokra ebben az időszakban jellemző konjunktúrával függ össze.[12] Ezzel egy időben eltérően más kelet-európai szocialista országoktól megerősödik a sajátlakás-építés is, elsősorban a vidéki településeken (dinamikusan fejlődő falvakban és kisvárosokban), ahol az épített lakások minősége jelentősen javul. Ez utóbbi változás azt jelzi, hogy — összefüggésben a gazdasági mechanizmus 1968-as átalakításával — egy új forrás kerül be a lakásépítésbe, mégpedig a második gazdaság monetarizált, illetve nem-monetarizált szektoraiban létrehozott jövedelmi többlet. A piaci szféra a lakossági jövedelmek emelkedése ellenére továbbra is nagyon korlátozott marad, és elsősorban továbbra is az újraelosztásban játszik szerepet, bár bizonyos piaci elemek megjelennek az állami és a sajátlakás-építési formán belül is.

c) A 80-as évek elejétől megfigyelhető az állami szektor válsága: már a lakossági terhek növelésével sem finanszírozható tovább az állami lakásépítés a korábbi mértékben. A lakáspolitika ezért egyre növekvő mértékben támogatja a magánszférát (pl. korábban állami lakásépítés céljára lefoglalt területek felszabadítása, közművesítése, telkenkénti kiosztása). A sajátlakás-építés arányának növekedése mellett megfigyelhető a piaci szektor szerepének változása is. Úgy tűnik, hogy ebben az időszakban már a piaci lakásépítési szféra is jelentős mértékben köti le a második gazdaság monetáris szektoraiban keletkezett, illetve az állami szférából átszivárgott tőkéket. A lakásépítés összetételének strukturális változása együtt jár azzal, hogy a 80-as években a lakásépítés folyamatosan visszaesik, és eléri a 60-as évek eleji szintet.

3.2 A lakásfinanszírozási és támogatási rendszer

A lakásfinanszírozási rendszer a kelet-európai lakásmodellben a *támogatási rendszer részét képezte,* és a központi forrásallokációnak volt alárendelve. Az egyes lakásformák közötti különbség a támogatások módjában és a finanszírozási eszközökhöz való hozzá-

[12] Az emelkedő állami beruházásokon belül a lakásszektor költségvetési támogatásának növekedése is megfigyelhető: a nemzeti jövedelemből az állami lakásépítésre fordított hányad 1955—1970 között 1,8-1,9% volt, míg az 1971—1975-ös időszakban már 2,6% (Kertész, 1979).

2. táblázat

Lakásépítés különböző építési formák szerint

(százalékos arányban)

	Állami lakás	Tanácsi bérlakás	Tanácsi értékesítésű szövetkezeti	Tanácsi értékesítésű OTP	Lakásépítő szövetkezeti	Családi társasház	Összesen	N (ezer lakás)
1961—65	9,8	14,4	9,4	1,8	0,0	64,7	100,0	283,64
1966—70	8,5	14,7	9,5	5,4	0,0	62,0	100,0	322,48
1971—75	4,5	17,1	12,8	12,5	1,6	51,5	100,0	439,60
1976—80	4,1	20,1	10,9	15,3	4,5	45,1	100,0	441,34
1981—85	2,7	13,1	6,2	24,6	4,5	49,1	100,0	371,76
1986—87	2,9	9,8	0,0	25,6	3,4	58,4	100,0	121,25

férhetőségben volt. Általában jellemző, hogy az állami szektor koncentrálta és osztotta újra ezeket az eszközöket, míg a magánszektorban fellépő háztartások a támogatásokhoz és a lakásfinanszírozási eszközökhöz is csak korlátozottan fértek hozzá. Mivel ez a finanszírozási/támogatási politika együtt jár egy szisztematikus hiánnyal, a lakásrendszeren belül kettős piac ki alakult, aholis a magánszektor — lényegében szabadpiaci — árai többszörösen meghaladták az állami szektor kontrollált árait. A finanszírozási rendszer a reformok ellenére nem vált el a támogatási rendszertől, ami azt jelenti, hogy még a legutolsó időszakban sem voltak megtalálhatók a lakásfinanszírozási rendszer valóban piaci elemei.

A kelet-európai lakásmodell fontos következménye volt, hogy a lakások fenntartásával és üzemeltetésével kapcsolatos költségek (lakbér, hiteltörlesztés, rezsi, lakásfenntartás stb.) aránya a háztartás-jövedelmeken belül alacsony, míg a lakás megszerzésének költségei a piaci és a közepesen támogatott formákban nagyon magas volt. Ez az ellentmondás a finanszírozási rendszer következménye, hiszen a hitelszféra gyakorlatilag (társadalompolitikai, lakáspolitikai, településpolitikai stb. alapokon) támogatásokat nyújtott, és nem piaci alapú finanszírozási eszközöket.

a) Az első időszak, az 1960-as évek finanszírozási rendszere az állami lakásformákra koncentrálja a költségvetési eszközöket. A hitelezést, de ezen túlmenően a lakásépítési folyamat összes többi tényezőjét is a sajátlakás-építés és a piaci forma diszkriminációja jellemzi. Az állami szférán belül az ingyenesen juttatott állami tulajdonú lakások a jellemzőek, a sajátlakás-építési, illetve piaci lakásvásárlási formák az állami szubvenciókból szinte egyáltalán nem részesülnek.

b) A második időszak kezdetén, az új gazdasági mechanizmus logikájának megfelelő szabályozás 1971-es bevezetésekor ugyan továbbra is az állami lakásformák kapják a költségvetési támogatások jelentősebb részét, de (1) az állami szférán belül egyes lakáshoz jutási konstrukciók differenciáltan részesülnek ezekből, és (2) megnő a sajátlakás-építés és a piaci lakásépítés hiteltámogatása. Az 1971-es lakásreform megszünteti a bérlakások kiutalásának ingyenességét, bevezetik a lakás-használatbavételi díjat, amely csökkenti a költségvetés, növeli a lakosság terheit (de nincs keresletcsökkentő hatása). A lakbéreket, lényegében első ízben a szocialista lakásrendszer kialakítása óta, felemelik (1971). Az állami építésű, magánszemélyek számára értékesített lakások esetében növekszik azoknak a finanszírozási konstrukcióknak az aránya, ahol nagyobb a lakossági hozzájárulás. Ezek iránt az időszak végén jelentősen lecsökken a kereslet, ami azonban nem a hiány megszűnését jelenti, csak a fizetőképes kereslet korlátait és a lakosság elégedetlenségét az állami építésű lakásokkal. Mindezek a változások az állami szféra működésének a logikáját (visszacsatolásos mechanizmus) nem érintik. Az 1973—78-as években — kapcsolódóan a gazdasági reform visszafogásához, a recentralizációhoz — az állami támogatások újra, még a korábbinál is nagyobb mértékben az állami lakásszférára, ezen belül a kiemelt lakásformákra koncentrálódnak.[13]

c) A harmadik időszakban, a 80-as években lényegében megszűnik a sajátlakásépítési, illetve a piaci formák diszkriminációja. Az egyes állami lakásformákhoz adott kiemelt szubvenciók eltörlésével a különböző lakásformák lakossági terhei közelítenek egymáshoz, de egységesen magasabb szinten. A gyorsuló infláció miatt a közvetlen dotációk (pl. lakbértámogatás) mellett a kamatszubvenció válik jelentőssé.

3. táblázat

A különböző lakásépítési formákhoz szükséges készpénz és saját munka mennyisége 1971—1985

(ezer forint)

	Tanácsi értékesítésű szövetkezeti	Tanácsi értékesítésű OTP	Magánlakás építés (családi ház és társasház)	Átlag
1971—75	25,4	76,4	157,4	115,6
1976—80	28,9	92,9	263,1	178,7
1981—85	54,5	192,0	321,0	252,8

Forrás: OTP éves jelentések 1968—70. OTP jelentések a 4., 5., és 6. ötéves tervről.

3.3. *A lakásformák helye a lakásrendszer hierarchiájában*

A lakásrendszer fontos jellemzője, hogy a különböző társadalmi rétegek milyen minőségű lakások között oszlanak meg. A társadalmi egyenlőtlenségek megjelenése a lakásrendszerben igen nagyrészt függ attól, hogy a lakásállomány mennyire heterogén vagy mennyire homogén. A kelet-európai lakásrendszerek jellemzője volt, hogy a lakásépítés tipikusan homogén lakásállomány kialakulását eredményezte, annak ellenére, hogy az előző rendszerből meglehetősen heterogén lakásállomány maradt meg, amelynek radikális újraelosztása játszódik le az 50-es évek elejéig.

a) Az első periódusban az állami lakások jelentik a legjobb lakásokat, mivel jó ökológiai elhelyezkedésű (belső városi) területeken jól felszerelt (fürdőszobával ellátott) lakások épülnek. A sajátlakás-építés a kezdeti időszakban alacsony értékű: e lakások a városok külső területein, közművel (csatorna, gáz stb.) rosszul ellátott körzetekben létesülnek, és maguk a lakások is viszonylag alacsony színvonalúak. A piaci tranzakciók inkább a lakásállomány alacsonyabb árfekvésű részeire koncentrálódnak.

[13] Ezt a folyamatot korábbi tanulmányainkban a mélyszubvenciós támogatási rendszer megerősödéseként jellemeztük (Hegedűs—Tosics, 1981).

b) A második időszakban a sajátlakás-építés helye a lakásállomány hierarchiáján belül alapvetően megváltozik: bár e lakások még mindig a kevésbé értékes területeken épülnek, de a házak már jól felszereltek és nagy alapterületűek. Az állami lakásépítés keretében létesülő lakások színvonala változatlan vagy rosszabb a korábbinál, mivel az alapterület szinte egyáltalán nem növekedik, ezzel szemben e lakások rosszabb ökológiai pozíciókba (a városok periférikus területeire) szorulnak, és tipikusan a lakosság által egyre kevésbé kedvelt paneles lakótelepekre. (E tipikus építkezések mellett állami lakásépítés jó területeken is folyik korlátozott mértékben, illetve a sajátlakás-építés ,,piacibb formái'' megjelennek a jobb ökológiai területeken is.)

c) A harmadik időszakban ezek a tendenciák tovább folytatódnak azzal a különbséggel, hogy a városok jó ökológiai területein megjelennek, és e területek szűkösebbé válásával egyre jelentősebb arányt képviselnek a piaci lakásépítési formák. Ezek az újonnan létesült lakások mindkét előnyös tulajdonságával rendelkeznek: jó ökológiai pozíciójú területeken színvonalas lakások épülnek.

3.4. A lakáselosztás, a szociális lakásprobléma

A kelet-európai lakásrendszerekkel foglalkozó szociológiai irodalom egyik fontos kérdése volt, hogy milyen hatása van ennek a lakásmodellnek a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésére, a társadalmi struktúrára. Álláspontunk szerint a modell változik, és az egyes szférák szerepe is módosul.

A 60-as években az évtized közepéről származó kutatások szerint (Szelényi—Konrád, 1969; Szelényi, 1982) a leginkább szubvencionált, ingyen juttatott állami lakások nagyobb hányadát a magasabb státusú társadalmi csoportok szerzik meg. Ez azt jelenti, hogy az alacsony jövedelmű, szociálisan rászoruló rétegek jelentős részben kimaradnak az állami lakásellátásból, és az állami szubvenciókból szinte egyáltalán nem részesülő sajátlakás-építési, illetve piaci lakásvásárlási formákban kénytelenek lakásmegoldást keresni. A 70-es években bevezetett új lakáspolitika a korábbinál nagyobb hozzáférést enged az alacsony státusú, városokban élő rétegek számára a szubvencionált állami lakásokhoz, ugyanakkor a magasabb jövedelműek továbbra sincsenek kizárva e szférából. Az állami elosztás szociális jellegének erősödését azonban az is befolyásolja, hogy (1) e lakások relatíve egyre kedvezőtlenebb városszerkezeti egységekben épülnek, egyre kisebb szubvenciótartalmúak; (2) a városi sajátlakás-építési és piaci lakásvásárlási formák terjedőben vannak, és az infláció gyorsulásával pénzbefektetési lehetőségnek is egyre jobbak. E két ok miatt a magasabb jövedelmű rétegek törekvései egyre inkább a magánszféra felé irányulnak.[14]

A 80-as években az állami lakásépítés visszaesik, de a filtrációs folyamatok felgyorsításával és egyéb pénzügyi konstrukciókkal[15] a rászorulók részére újraelosztható lakások száma csak a 80-as évek közepétől kezd jelentősen csökkenni. A magánszférában az építési árak és a munkabérek közötti távolság növekszik, egyre nagyobb társadalmi csoportok ebből a szférából is kiszorulnak (hosszabb ideig lakástalanok maradnak vagy albérletekben laknak stb.).

[14] A hazai szakirodalomban alig található empirikus, statisztikailag megalapozott elemzés az egyenlőtlenségek mérésére. Ez alól kivételek Dániel Zs. munkái: Dániel, 1981, 1982; Dániel—Temesi, 1984; Dániel—Semjén, 1985.

[15] Példa erre az állami bérlakások leadásának, kisebbre cseerélésének pénzügyi ösztönzése.

4. A magyar lakásrendszer strukturális változásainak hipotetikus magyarázata

A kelet-európai lakásrendszerek közös jellemzője, hogy az állam nem pusztán egy szféráját adja a lakáshoz jutási lehetőségeknek, hanem integratív szerepet is játszik azáltal, hogy a másik két alapforma működésének feltételeit alapvetően, a nyugati lakásrendszereknél sokkal nagyobb mértékben meghatározza. A kelet-európai lakásrendszereknek ez fontos specifikuma, így önmagában az egyes lakásformák aránya nem minősíti ezeket a lakásrendszereket.

A kelet-európai országok lakáspolitikája tipikusan két feladatot lát el. Egyrészt olyan lakásrendszert működtet, amely hozzájárul a hatalom, az ,,állam'' legitimitásához (pl. azáltal, hogy a lakások egy részét szociális elvek alapján juttatja). Másrészt pedig biztosítania kell azokat a mechanizmusokat, amelyek révén a társadalom magasabb státusú csoportjai a hatalmi pozíciónak megfelelő színvonalú lakáshoz juthatnak.[16]

A kezdeti időszakban kimutatható az a törekvés, hogy az állam mindkét funkcióját kizárólag az állami lakásszférára alapozva teljesítse (a lakásrendszer totális állami kontrolljának kísérlete). A magyar lakáspolitika azonban hamar feladja ezt a törekvést. Az elméleti kérdés az, hogy melyek azok a tényezők, amelyek az állami lalkáspolitika módosulását, a periódusok közötti váltást kikényszerítették. Felfogásunk szerint ezek a váltások az állami szféra és a magánszféra közötti alapkonfliktusra vezethetők vissza (Hegedűs—Tosics, 1982a). Ennek a konfliktusnak a kezelésére az államnak különböző opciói vannak. Az opciók közötti ,,választás'' bonyolult politikai-döntési folyamat eredménye, amelyben nagyon ritkán fogalmazódnak meg tiszta formában a tényleges választási lehetőségek.

Az első fordulópont a 60-as évek végére tehető. Ekkor a második gazdaság jelentősége megnövekszik, s ez válik a 70-es évekbeli, a korábbinál jóval magasabb színvonalú sajátlakás-építés forrásává. Ebben az értelemben az a gazdaságpolitika, amely a második gazdaság teljesítményének növelésében érdekelt, közvetetten hozzájárul a lakáspolitika előző pontokban leírt módosulásához.

Az 1971-es lakásrendelet konjunkturális feltételek, növekvő költségvetési lakáskiadások mellett kísérlet a lakáspolitika korlátozott mértékű piacosítására, a nemállami szférák szerepének növelésére. A korábbiakhoz képest a magánszféra hiteltámogatása[17] megnő; a tulajdonba kerülő állami építésű lakások árában pedig érezhető a törekvés a lakossági terhek növelésére.

A lakásmodell változásainak folyamatában kitérőként értelmezhető a 70-es évek közepe, amikor a gazdasági reform visszafogása nagyon gyorsan érezteti hatását a lakáspolitikában is, és recentralizációs változásokat indít be. Ezek az állami építésű lakások közvetlen támogatásának újra megnövekedésében jelentkeznek.

A második fordulópont a 70-es évek végére datálható. 1975-től kezdve jelentősen felgyorsul az infláció a gazdaságban, ez az állami szféra költségeiben érvényesül (az ál-

[16] A kelet-európai gazdaságokban a jövedelemkülönbségek általában mérsékeltek, ami azt jelenti, hogy a természetbeni juttatások (lakás, oktatás, nyaralás stb.) fontos szerepet játszanak a hatalmon lévő társadalmi csoportok jutalmazásában.

[17] A hiteltámogatás szubvenció, mert egyrészt alacsony kamat mellett nyújták, másrészt pedig ebben az időszakban nincs alternatív legális hitelforrás (még magas kamat mellett sem).

lami építőipar érdekei miatt), értékesítési áraiban azonban nem. Így azonos volumenű lakásépítéshez egyre nagyobb költségvetési hozzájárulás szükséges, ami a gazdasági dekonjunktúra és a növekvő költségvetési hiány időszakában egyre kevésbé elviselhető. Ez a feszültség vezet az 1983-as lakásrendelethez, amely változást hoz az állami szférán belül: lényegesen csökkenti a lakosság számára olcsón hozzáférhető konstrukciók arányát.[18] A lakásépítési piac összeomlásának elkerülésére a relatíve drágább konstrukciók iránti fizetőképes keresletet új támogatási formákkal (helyi támogatás) kívánják fenntartani.

E változások ellenére az állami szféra finanszírozási problémái tovább nőnek, és a megoldást egyre inkább az állami lakástermelés csökkentésében, a lakásépítésnek a magánszektorra való áthárításában látja a lakáspolitika. Annak érdekében, hogy az összlakástermelés ne csökkenjen radikálisan, a lakáspolitika kiterjeszti a szubvenciókat a magánszektorra, ahol ez a növekedés (párhuzamosan más liberalizációs lépésekkel) a piaci forma térhódítását eredményezi. A támogatások a lakással már rendelkező, magasabb jövedelmű, a második gazdasággal kapcsolatban álló rétegek számára lehetővé teszik, hogy a piacibb formák révén javítsák pozíciójukat a lakásrendszeren belül. Ezzel a lakáspolitika olyan, a szociális és a hatékonysági elvek konfliktusának kiéleződéséhez vezető folyamatokat indít el, amelyeknek a hatását előrelátni nagyon nehéz.

A kelet-európai lakásrendszereknek fontos jellemzője volt, hogy a lakáspiacon fellépő intézmények, szervezetek (bár egymással konfliktusos érdekeik voltak) az állami szférán belüli lakásformákhoz kapcsolódtak, szerepük a piaci és a sajátlakás-építési szférában korlátozásokra (bizonyos értelemben negatív funkciókra) épült. Az állami szervezetek lakáspiaci viselkedését a központi eszközök és szabályozás befolyásolta, és nem működött olyan visszacsatolásos mechanizmus, amely a lakosság fizetőképes keresletétől függött volna. Ez jellemzi az első két periódust, amikor az intézmények közötti konfliktus tárgya a szubvenciók megszerzése és elosztása.

A 60-as évek lakásrendszerében a minisztériumok, nagyvállalatok, egyéb állami intézmények jó pozíciókkal rendelkeztek, szemben a helyi tanácsokkal, amelyek az elosztható lakások töredékét kapták csak meg. Az 1971-ben bevezetett rendszer alapvetően módosította a különböző intézmények szubvenciószerzési és -elosztási esélyeit: a helyi tanácsok lehetőségeit kitágította a vállalati szféra rovására. A kitérőként értelmezett recentralizációs időszakban az 1973-as intézkedések (pl. munkáslakás-építési akció) újra megerősítették a vállalatok pozícióit. Pickvance (1988) ennek elméleti jelentőséget tulajdonít. Hasonlóan fontos szerepet játszott az OTP, amelynek közvetlen befolyása a lakások elosztására növekedett a 70-es években.

A 80-as években fokozatosan új elem jelenik meg az intézmények viselkedésében: aktív szerepet kezdenek vállalni a magánszférán belül. Ennek példája a vállalkozói lakásépítés (a piaci szférán belül), vagy a tanácsi telekkialakítás (a sajátlakás-építés számára). Egyfajta „piaci'' reagálásként fogható fel az is, hogy azok az intézmények, amelyek nem tudtak sikeresen integrálódni a piachoz (pl. házgyárak), kezdték feladni korábbi pozícióikat.

A lakásrendszer változásában fontos szerepet játszanak a befolyásos lakossági csoportok, a visszacsatolásos mechanizmus különböző formáin keresztül. E csoportok formális és informális csatornákon kikényszeríthetik az állami szférán belül az épített lakások minőségének változását vagy speciális, saját helyzetüket javító lakásformák létrehozását. A lakásrendszer strukturális változásaiban nagy szerepet játszik a 80-as években e csoportok tagjainak tömeges kilépése az állami szférából a piaci és sajátlakás-építés szférájába: ez szorosan összefügg a magánszféra politikai és gazdasági elfogadtatásával, szubvencióinak megnövelésével.

Az első két időszakban a magánszférába bekerülő csoportok közepes és alacsony státusúak voltak, kevés politikai befolyással rendelkeztek. A 70-es évektől kezdve azonban az e szférában épített lakások színvonala egyre magasabb lett, és különösen városi területeken meghaladta az állami szféra lakásainak minőségi jellemzőit. Ez vonzást gyakorolt a nagyobb befolyással rendelkező társadalmi csoportokra, amelyek egyre gyakrabban választották a magánszférát. A 80-as évek szabályozásának új vonásai (nyitás a piac felé, a szubvenciók átcsoportosítása) nem voltak függetlenek ettől a jelenségtől.

[18] A tanácsi értékesítésű szövetkezeti, valamint munkáslakás konstrukció megszűnik, csökken az új lakások építése.

Irodalom

Dániel Zs., 1981, A lakásszektor reformja. Valóság, 12.sz.

Dániel Zs., 1982, Bérlakás, jövedelem, állami redisztribúció. Gazdaság, 4.sz.

Dániel Zs.—Temesi J., 1984, A lakáselosztás hatása a társadalmi egyenlőtlenségre, 1987—1980. Statisztikai Szemle, 7. sz.

Dániel Zs.—Semjén A., 1985, Lakbérek, bérlakáshiány, lakásmobilitás. OT Tervgazdasági Intézet 2575/XVIII/1985.

Hegedűs J., 1992, Self-help housing in Hungary. In: K. Matey (ed.) Beyond Self-Help Housing. Profil Verlag

Hegedűs, J.—Pártos, Gy.—Tosics, I., 1988, Az MT. előterjesztés munkaprogramjához készített, a lakáskínálattal kapcsolatos program véleményezése. (Kézirat)

Hegedűs J.—Tosics I., 1981, Lakáspolitika és lakáspiac. Valóság, 7 sz.

Hegedűs J.—Tosics I., 1982, Lakásosztályok és lakáspolitika. Mozgó Világ, 9., 10. sz.

Hegedűs J.—Tosics I., 1982a, Housing reforms in Hungary. In: B. Turner—J. Hegedűs—I. Tosics (eds.) The Reform of Housing in Eastern Europe and the Soviet Union. Routledge

Hegedűs J.—Tosics I., 1994, Disintegration of East-European Housing Modell. In: D. Clapham—J. Hegedűs—K. Kintrera—I. Tosics (eds.) Chasing the Market: Housing Privatization in Eastern Europe. Greenwood

Kertész B., 1979, A lakáslétesítés és -fenntartás társadalmi terheinek alakulása és megoszlása az állam és a lakosság, valamint a lakosság egyes rétegei között. ÉGSZI (Kézirat)

Konrád Gy.—Szelényi I., 1971, A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. Valóság, 12. sz.

Kornai J. 1980, A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Lowe S.—Tosics I., 1988, The Social Use of Market Processes British and Hungarian Housing Policies. Housing Studies, July

Pickvance C. G., 1988, Employers, Labour Markets, and Redistribution Under State Socialism: An Interpretation of Housing Policy in Hungary 1960—1983. Sociology, vol. 22 No. 2.

Szelényi I., 1983, Urban Inequalities under State Socialism. Oxford University Press

Szelényi I.—Konrád Gy., 1969, Az új lakótelepek szociológiai problémái. Akadémiai Kiadó, Budapest

A tanulmány a jelen kötetben jelenik meg először nyomtatásban

1. Szakmai önéletrajz (Hegedűs József)

1975-ben fejeztem be a Közgazdaságtudományi Egyetemet, ahol szociológiát két kíváló magyar szociológustól, Szelényi Ivántól és Bertalan Lászlótól tanultam. 1976-tól — egyéves levéltárosi tevékenység után — a BUVÁTI (Budapesti Várostervezési Vállalat) településszociológiai osztályán dolgoztam 1981-ig, onnan pedig az MTA Szociológiai Intézet Értékszociológiai Műhelyébe kerültem, amelynek jelenleg is a munkatársa vagyok. Tosics Ivánnal 1976 óta dolgozunk és — eltekintve néhány tanulmánytól — publikálunk közösen; 1989-ben közösen hoztuk létre a Városkutatás Kft.-t; ez fokozatosan egy lakás- és városszociológiai kutatásokra szerveződő műhellyé válik, amelyet nagyrészt alkalmazott kutatások segítségével finanszírozunk.

Lényegében a szociológia két területén végeztem kutatásokat. Az egyik a településszociológia, *különös tekintettel a városok társadalmi-térbeli szerkezetére, a társadalmi szegregációra és a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségekre. A kutatások empirikus bázisát az a településszociológiai vizsgálatsorozat jelentette, amit a 70-es évek elejétől még Konrád—Szelényi pécsi és szegedi vizsgálatai nyomán Szűcs István, a BUVÁTI és munkatársai elindítottak. 1977-től már én és a kollégáim fejlesztettük tovább és tulajdonképpen fejeztük be ezeket a vizsgálatokat. Ennek eredményeképpen született meg egy nagyobb kutatási jelentés —* A városfejlődés társadalmi-térbeli összefüggései Budapest példáján —, *amely csak töredékekben lett publikálva. Ez a munka — amelynek társszerzője volt Ekler Dezső fiatal építész — sok szempontból a folytatása volt az addigi hazai — elsősorban Szelényi Iván által indított — kutatásoknak, és hatott más hazai kutatókra, még ha néha kritikai értelemben is. Így például a tanulmány megközelítése, Budapest rendszerének övezeti és szektor elméleten alapuló leírása kivívta szociológus kollégáink bírálatát. (Lásd a Csanádi—Ladányi-féle településszociológiai kutatásokat.)*

Részben a Fővárosi Levéltárban eltöltött egyéves gyakorlat inspirálására belekezdtünk a fővárosi lakás- és várospolitika történetének szisztematikus feldolgozásába, aminek eredményeit későbbi írásainkban hasznosítottuk, de közvetlenül is foglalkoztunk bizonyos várospolitikai/történeti kérdésekkel (18). Sajátos és izgalmas kutatást végeztünk Manchin Róberttel egy VÁTI üdülőterületi vizsgálattal kapcsolatban, aminek a tárgya az 1970-es évek üdülőterületi boomjának szociológiai magyarázata volt. Az 1982—1986 között végzett empirikus lakásszociológiai kutatásaink során foglalkoztunk településszociológiai összefüggésekkel, amelyek beépültek tanulmányainkba; kandidátusi értekezésünkben összefoglaló jelleggel külön fejezetben foglalkoztunk ezekkel a kérdésekkel (16).

Némi szünet után az utóbbi évben fordultunk ismét településszociológiai kérdésekhez, elsősorban az önkormányzatok gazdálkodásának problémáira koncentrálva. Így a Városkutatás Kft. egyik legújabb kutatása a főváros gazdálkodásának, finanszírozásának kérdéseivel foglalkozott, és nemsokára elkezdjük vidéki városok infrastrukturális problémáinak elemzését.

A másik — az előzőhöz csatlakozó — tudományos terület a lakásszociológia. *A lakásrendszer vizsgálata jelentős részben történeti elemzésként indult, hiszen empirikus kutatási lehetőséghez nem jutottunk (13, 14). 1981-től kezdve kutatási eredményeinket és a lakáspolitikával kapcsolatos kritikai elemzéseinket rendszeresen publikáljuk (16, 17). Az 1982-es mexikói szociológiai világkongresszusra írt tanulmányunkban — amelyet egy elismert nemzetközi folyóirat is publikált — a kelet-európai lakásmodell belső konfliktusait elemezzük, az állami és a magánszektor közötti konfliktusként írva le (15). Ezt követő kutatásaink mögött az a kérdés állt, hogy az állami és a magánszektor interakciója miként befolyásolja a társadalmi egyenlőtlenségeket. Sok szempontból Szelényi Iván 1970-es években írt tanulmányaiból indultunk ki, amelyek bizonyos állításait azonban a 1970—1980-as évek empirikus tényei alapján nem tartottuk elfogadhatónak (1, 2 ,4, 12). A magánszektor szerepének magyarázata alapvető kérdése volt annak az elméletnek, amely a kelet-európai lakásrendszert a piac és az állam dichotómiájában akarja leírni. Kutatásaink során arra a következtetésre jutottunk, hogy a sajátlakásépítés nem illeszthető ebbe a keretbe (5). 1982-ben lehetőségünk nyílt egy kutatássorozat elindítására vidéki városokban; speciális empirikus technikával (megüresedési láncok) vizsgáltuk a lakásmobilitási folyamatokat, az eredményeket itthon és külföldön publikáltuk (19, 20).*

Lakásszociológiai vizsgálataink kiterjedtek a lakásszektor különböző szféráira, és a probléma természetének megfelelően a megközelítés a gazdasági szféra felé tolódott el. Foglalkoztunk a szövetkezeti szektorral, a városrehabilitációval és a lakásfinanszírozási rendszerrel (21, 22, 28), és lakásszociológiai vizsgálataink összefoglalásaként 1990-re elkészítettük A magyar lakásrendszer szociológiai és közgazdasági elemzése *című kandidátusi értekezésünket, amely mintegy összefoglalása tízéves szociológiai kutatásainknak. Ebben a dolgozatban a magyar lakásrendszert a kelet-európai lakásmodell részeként tekintjük, amelynek felbomlásához a modell belső ellentmondásai is hozzájárultak (25, 29). A kutatás folytatásaként az OTKA program keretei között az elemzést kiterjesztjük a kelet-európai átmeneti gazdaságokra.*

1989 után újra előtérbe került a lakáspolitika, aktualitását a rendszerváltás különösen emelte. Tevékenységünk sokban kapcsolódott a lakásreform-javaslatokhoz, részben külföldi szakértőkkel együttműködve és technikai segélyprogramokba bekapcsolódva dolgoztunk. A bérlakásrendszer reformja volt az egyik kulcsprobléma, amellyel intenzívebben foglalkoztunk (23, 24), de folyamatosan készítettünk elemzéseket a lakásrendszerről az átmenet időszakában (26).

1992-ben a budapesti bérlakás-privatizációról empirikus vizsgálatot készítettünk, amelynek eredményei most vannak publikálás alatt (27).

2. Szakmai önéletrajz (Tosics Iván)

1975-ben fejeztem be a József Attila Tudományegyetemen a programtervező matematikus szakot. Érdeklődésem azonban a szociológia felé fordult, már első munkahelyem, a BUVÁTI településszociológiai osztálya is, inkább a városszociológiához kapcsolódott. Innen 1983-ban az ÉGSZI lakáspolitikai főosztályára kerültem, ahol megkezdhettük Hegedűs Józseffel (mint külső munkatárssal) közösen irányított vidéki lakáspiaci kutatássorozatunkat, és részt vettünk a több évig tartó lakásreform-munkálatokban is. Ezzel párhuzamosan külső munkatársként bedolgoztam az MTA Szociológiai Kutató Intézete nagy Zala megyei (egészségügyi alaptémájú) vizsgálatába, melyet Losonczi Ágnes és Makara Péter vezetett. Ebből a településszociológiai kutatássorozatból néhány publikáció is született (6, 8).

1989-ben kerültem az MTA Szociológiai Kutató Intézete Értékszociológiai Műhelyébe, s ugyanebben az évben alapítottuk meg a Városkutatás Kft.-t. 1988-tól kezdve

végrehajtó bizottsági tagja vagyok a European Network for Housing Researchnek, és Hegedűs Józseffel együtt vezetjük a Kelet-európai Lakáspolitikai Munkacsoportot. Az utóbbi néhány évben több kisebb nemzetközi szemináriumot szerveztünk a lakáspolitika átalakulásának tárgyában. 1993 szeptemberében pedig Budapesten szervezzük meg az év legjelentősebb lakáspolitikai és városfejlesztési kérdésekkel foglalkozó nemzetközi konferenciáját, melyre a világ minden tájáról 300 kutató, szakember várható.

A szakmai önéletrajz Hegedűs Józsefével közös elemeit nem ismertetem, lásd Hegedűsnél.

3. Kutatási terv (Hegedűs—Tosics)

A jövőben kutatásainkban két irányba szeretnénk elmozdulni az eddigi témáktól: egyrészt a lakásszektortól a település szint felé (elsősorban az önkormányzatok irányába), másrészt pedig a gazdaságszociológia irányába, amelynek keretében a települések finanszírozásával, gazdasági viselkedésével szeretnénk foglalkozni. Ennek megfelelően — a hagyományos, jelenleg is végzett alkalmazott lakáspolitikai kutatásokon kívül — a következő konkrét elképzeléseink-terveink vannak:

1. Helyi területi konfliktusok a nagyvárosokban.

A kutatás a területi rendszerben keletkező konfliktusokkal foglalkozik, a konfliktusok mögötti érdekek elemzésével, a konfliktusok természetének tipizálásával stb. Kiindulópontja tipikus nagyvárosi konfliktusszituációk felkutatása és dokumentálása. A konfliktus tárgya, hogy a ,,közösség'' (törvények, parlament, állam, helyi kormányzat stb.) írott vagy íratlan területfelhasználási előírásait (övezeti besorolás, építési előírások, kialakult területfelhasználás stb.) valamilyen személy vagy intézmény megsérti, vagy olyan terv vagy előírás kerül elfogadásra, amely valamilyen területi csoport érdekeivel ellentétes.

2. Területi egyenlőtlenségek és az önkormányzatok gazdálkodása.

Ez a kutatási terület az önkormányzatok gazdasági szerepével és az állami újraelosztás területi egyenlőtlenségeket befolyásoló szerepével kapcsolatos. Az új önkormányzati törvény radikálisan megváltoztatta a helyi önkormányzatok szerepét, és a területi egyenlőtlenségek kialakulásában a piaci és/vagy kvázi-piaci erőknek nagyobb teret enged. A jövőben számítani lehet arra, hogy nagymértékű területi differenciálódás indul meg, ami a különböző önkormányzatok gazdasági helyzetének különbségével magyarázható. Ezeknek a társadalmi feszültségeknek a kezelésére kompenzációs mechanizmusokat kell beindítani.

Ezeknek a kutatásoknak a közvetlen megfinanszírozására egyelőre kevés kilátás van, ami azt jelenti, hogy folytatni kell azt a — lényegében eddig is alkalmazott— gyakorlatot, hogy alkalmazott kutatásokkal kell finanszírozni az új kutatási területeket.

Válogatott biblográfia

HEGEDŰS JÓZSEF

(1) Az állam és a piac a lakáspolitikában. *Medvetánc,* 1986/2—3.
(2) Reconsidering the roles of the State and the market in Socialist housing system. *International Journal of Urban and Regional Research,* 1987/1.
(3) —MANCHIN R. Üdülőterületek expanziója (1965—1975). Egyéni és kollektív stratégiák. *Szociológia,* 1987/2.
(4) Inequalities in East European cities: a reply to Ivan Szelényi. *International Journal of Urban and Regional Research,* 1988/2.
(5) Self-help housing in Hungary. In: K. MATEY (ed.) *Beyond Self-Help Housing.* Profil Verlag 1992.

TOSICS IVÁN

(6) —ELEK S. Települési hátrányok. *Kultúra és Közösség,* 1980/4.
(7) A magánkézbe adott lakásépítés Nyugaton és Magyarországon. *Medvetánc,* 1986/2—3.
(8) Lakossági reagálás az 1970-es évek településpolitikájára (egy aprófalvas körzet alapján). *Szociológia,* 1986/3—4.
(9) Privatization in housing policy: the case of the western countries and that of Hungary. *International Journal of Urban and Regional Research,* 1987/1.
(10) Dilemmas of reducing direct State control. Recent tendencies in Hungarian housing policy. In: B. TURNER—J. KEMÉNY—L. J. LUNDQVIST (eds.) *Between State and Market: Housing in the Post-Industrial Era.* Almqvist and Wiksell International 1987.
(11) —S. LOWE The social use of market processes in British and Hungarian housing policies. *Housing Studies,* July 1988.
(12) Inequalities in East European cities: can redistribution ever be equalizing, and if so, why should we avoid it? A reply to Ivan Szelényi. *International Journal of Urban and Regional Research,* 1988/2.

HEGEDŰS—TOSICS

(13) Lakáspolitika és lakáspiac. *Valóság,* 1981/7.
(14) Lakásosztályok és lakáspolitika. *Mozgó Világ,* 1982/9., 10.
(15) Housing classes and housing policy: some changes in the Budapest housing market. *International Journal of Urban and Regional Research,* 1983/7.
(16) Lakásreform a 80-as években. *Medvetánc,* 1983/4—1984/1.
(17) Viták az új lakáspolitikáról. *Pénzügyi Szemle,* 1984/8—9.
(18) Budapest Általános Tervének előzményei (1932—1955). In: *Budapest Főváros Levéltárának Közleményei.* Budapest 1985.
(19) Lakásmobilitás változó szerkezetű lakáspiacon (filtrációs folyamatok a magyar lakásrendszerben). *Társadalomkutatás,* 1988/1.

(20) Moving away from the Socialist housing model (The changing role of filtering in Hungarian housing). In: J. VAN WEESEP—W. VAN VLIET (eds.) *Government and Housing*. Sage, London 1990.
(21) Hungarian housing finance, 1983—1990 (A failure of housing reform). *Housing Finance International,* August 1990.
(22) Gentrification in Eastern Europe: the case of Budapest. In: J. VAN WEESEP—S. MUSTERD (eds.) *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe.* Stedelijke Netwerken, Utrecht 1991.
(23) —R. STRUYK Integrating state rental housing with the private market. Designing housing allowances for Hungary. In: *Urban Institute Report* 1991—7. The Urban Institute Press 1991.
(24) Privatizáció a lakásrendszerben. *Esély,* 1991/3.
(25) Housing reforms in Hungary. In: B. TURNER—J. HEGEDŰS—I. TOSICS (eds.) *The Reform of Housing in Eastern Europe and the Soviet Union.* Routledge 1992.
(26) East European housing in transition. In: ELLINGSEN—TORGERSEN (eds.) What Kind of Safety Net? The Welfare State in Norway and Eastern European Countries. INAS Rapport 92:6, 1992.
(27) —K. MARK—R. STRUYK Privatizációs dilemma a budapesti bérlakásszektorban. *Szociológia,* 1993, (megjel. alatt)
(28)—J. PÁL Housing cooperatives in Hungary. In: G. ANDRUSZ (ed.) *Housing Cooperatives in Europe.* (megjel. alatt)
(29) Disintegration of East-European housing modell. In: D. CLAPHAM—J. HEGEDŰS—J. KINTRERA—I. TOSICS (eds.) *Chasing the Market: Housing Privatization in Eastern Europe.* (megjel. alatt)

Heller Ágnes

A szociológia mint a modernitás defetisizálása

Ha csak az empirikus szociológiát tekintjük, az a kijelentés, hogy a szociológia a ,,modernitás diagnózisa", nem szorul további magyarázatra. Az empirikus szociológia olyan időben működik, amelyet ,,abszolút jelennek" nevezhetnénk. Minden kutatást a most abszolút jelenében végeznek. Egy intézmény vagy közösség genezise csak annyiban tarthat számot érdeklődésre, amennyiben *most* jelen van az intézmény tagjainak emlékezetében. Emellett minden kutatást egy bizonyos ,,itt"-ben végeznek, s minden egyes ,,itt" a modern társadalmakban lokalizálható. Amikor premodern társadalmi környezetben vagy a modern társadalom egy premodern zárványában végeznek kutatásokat, olyankor antropológiáról vagy etnológiáról beszélünk, s ez nem pusztán szavak kérdése.

Ugyanakkor a fentebbi kijelentés érvényessége az elméleti szociológia esetében már nem oly magától értetődő. Azért van ez így, mert az elméleti szociológia a filozófia és a szociológia vegyüléke. Elképzelhetetlen olyan elméleti szociológia, amely ne volna ugyanakkor egyfajta filozófia is. Az elméleti szociológia filozófiai és szociológiai aspektusai ugyanakkor állandó feszültségben állnak egymással, s e feszültség a kétféle objektivációban inherens logikák bizonyos divergenciájának tulajdonítható. A filozófia esetenként tudatában lehet saját keletkezése téridő-koordinátáinak; a történelemfilozófia mindig tisztában van ezzel. De még ha a filozófia történeti gyökerűnek tekinti is magát, igazságigénye akkor is abszolút: még ha a filozófusok utalnak is felfedezésük *locusára,* igazságukat *sub specie aeternitatis* fogalmazzák meg — olyan igazságként, amely minden időben érvényes, s minden idő számára érvényes üzenete van. A filozófia mögött az antikvitásba visszanyuló hagyomány áll, a játékszabályok ezért már jóval a modernitás hajnala előtt készen álltak, s nem tehetők félre, hacsak nem tesszük félre a filozófia műfaját is. A szociológia műfaja ugyanakkor a modernitás gyümölcse, s magán viseli születésének jegyét. Feladata az, hogy megértse a modern világ sajátosságát, amelyhez maga is hozzátartozik. A különféle szociológiai elméletek e feszültséggel különféle módon birkóznak meg, egy valami azonban mindőjükben közös. Mindegyikük általánosított állításokat fogalmaz meg, amelyeket *sub specie aeternitatis* igaznak tekint, s azután ezen állításokat metaelméletként saját modernitáselméletére alkalmazza. A választóvonal a premodern társadalmak és a modernitás között különféle módon megvonható, a premodern és a modern társadalmak szembeállítása azonban mindig alapvető marad. A premodern társadalmakat elsősorban a minden következményével együtt szemlélt modernitás genezisének és sajátos jellegének kiemelése érdekében állítják szembe a modern társadalmakkal.

Niklas Luhmann, a kortárs szociológia egyik vezéralakja a premodern és a modern társadalmakat a következő módon állítja szembe egymással. A premodern társadalmakat a stratifikáció strukturálta, míg a modern társadalmat a funkciómegosztás. Luh-

mann voltaképpen a funkcionalista (modern) társadalmat állítja szembe a rétegződött (premodern) társadalommal. Ezzel kétféle tudásszociológiai elmélettel is szembehelyezkedik: Mannheimével és a fenomenológiai hagyománnyal. Abban az időben, amikor a társadalom átalakulóban volt a stratifikált modellből a funkcionalista modellbe, a társadalomtudomány még nem volt lehetséges. Ezért értelmezték és magyarázták a társadalmi problémákat a filozófiai antropológia keretében. Ha eltekintünk rendszerelméleti magyarázatától, s csak diagnózisát vizsgáljuk, nyilvánvaló, hogy Luhmann mindössze azt mondta ki — szélsőségesen kiélezett formában —, ami a modernitás minden elméletének közös eleme. A modernitás intézményeinek racionalizációját hangsúlyozva Weber szintén e társadalom funkcionalista jellegére mutatott rá. Az organikus munkamegosztás Durkheimnél a munkamegosztás funkcionalista felfogása. Hasonlóképpen, Mannheim szerint a modern korban a totalitásról való tényleges tudást egy társadalmi funkció — az értelmiségi —, s nem egy osztálypozíció hozza létre. Habermasnál a funkcionalista ész kritikája a modern kommunikatív racionalitás egyik legfőbb feladata. Ezen elméletek különbségeit, a rendszerelméleteket is beleértve, három szinten helyezhetjük el. Először is, a funkcionalizmus tekinthető a modernitás egyik, de nem egyetlen jellegzetességének; másodszor, a funkcionalizmus fogadható örömmel, ambivalenciával, s egyértelmű elutasítással is; harmadszor, elképzelhetőnek tartható vagy elvethető a funkcionalista társadalmon való túllépés lehetősége. Ugyanakkor a modern társadalom funkcionalista jellegét a fenti esetek mindegyikében a modern társadalomtudomány és a szociológia legalábbis egyik, ha ugyan nem kizárólagos alapjának tekintik.

A premodern társadalmakban nem volt szükség szociológiára — mint társadalomtudományra — a társadalom elméletének megfogalmazásához: a filozófia nagyszerűen eleget tett e feladatnak. A társadalom értelmezése Platóntól Hegelig semmiképpen sem volt alacsonyabb rendű annál, ahogyan a szociológiai elméletek értelmezik a modern társadalmat. A szociológia éppen azért alakult ki, mivel a filozófia egymagában nem tudja ellátni e feladatot egy funkcionalista társadalomban. Ahogy a szociológiának is szüksége van egy filozófiai paradigmára és egy filozófiai metaelméletre, a filozófiát is, amennyiben releváns módon kíván szólni a modern társadalmakról, ki kell egészíteni egy szociológiai elmélettel. A funkcionalista társadalom számos fontos metodológiai korlátot állít a filozófia elé. E metodológiai korlátok legyűrésének eszközét a szociológiai elmélet s általában a szociológia nyújtja.

Történelmi jelenünk tehát kétféle igénnyel szembesít bennünket. Egyfelől arról a történelmi szükségről van szó, amely minden történeti jelenre jellemző: jelen történeti tudatunkat csak az egyes filozófiai elméletek révén konceptualizálhatjuk. Emellett tudatunk történetiségének is tudatára ébredünk; ennyiben mindannyian hegeliánusok vagy marxisták vagyunk. Ebből a szempontból valóban különbözünk a premodern cselekvőktől és gondolkodóktól; ha gondolataik ugyanazon mértékben beleágyazódtak is saját jelenükbe, ennek nem voltak tudatában, míg mi kezdettől fogva tudjuk ezt. Még a hermeneutika, ez a hegeli vagy marxi filozófiai vállalkozástól oly távol eső elmélet is a tudat történetiségét tekinti kiindulópontjának. Másfelől a fentebb említett metodológiai korlátok a funkcionalista társadalomban élő ember megosztottságának tulajdoníthatók. (E tudat megosztott abban az értelemben, hogy megjelenése más-más módszert követel a filozófiában és a társadalomelméletben.)

A filozófiában végső eszközként jó intuíciónkra támaszkodunk. A jó intuíció képessége természetesen nem isteni adomány, feltételezi, hogy rendelkezünk bizonyos tudással azon a területen, amelyen gyakoroljuk. Miféle tudáson alapszik a filozófiai intuíció? Először is, mindennapi cselekvők életének, céljainak, gondolatainak és viselkedési mintáinak ismeretén, másodszor pedig a korábbi és a kortárs filozófiák ismeretén. A tudás e két forrása a filozófus személyes élettapasztalatával ötvöződik, s szerencsés esetben ennek eredménye a jó intuitív képesség. A jó intuícióból azonban még nem lesz filozófiai rendszer, hiszen az új belátásokat megfelelően konceptualizálni kell, s minden állítást racionális érvekkel kell megtámogatni. Kezdőpontként azonban megteszi a jó intuíció.

Arisztotelész, az eddig ismertek közül a legtökéletesebb társadalmi és politikai elmélet megalkotója, egy rétegzett társadalomba született bele. Élettapasztalatában a szabad polgárok rétegével osztozott. Ugyanakkor már az ő életében is voltak különbségek a szabad polgárok életmódja között, még ha mindannyian osztották is a jó élet ideájának bizonyos elképzeléseit, mivel a közös értékek hierarchiája többé-kevésbé rögzítve volt. Minden szabad polgár lényegében ugyanazon funkciókat látta vagy láthatta el a politikai testben; a technikai és gazdasági funkciók megoszlása ekkor kezdett csak kialakulni. Amikor Arisztotelész közzétette a jó életre vonatkozó gondolatait, joggal feltételezhette, hogy tökéletesen ismeri minden szabad ember életmódját, céljait és gondolatait (tekintet nélkül arra a technikai vagy gazdasági funkcióra, amelyet egyesek közülük esetleg elláttak). Azt is feltételezhette, hogy a jó élet általa megfogalmazott ideája nem más, mint annak tökéletesített képe, ahogy minden szabad ember elképzeli a jó életet. Amikor államelméletét és gazdaságelméletét közzétette, joggal feltételezhette, hogy az állam és a gazdaság olyan tökéletesített képét kínálja, amellyel intuitíve és racionálisan minden szabad ember egyetért.

Az intuíció még sokkal kevésbé homogén társadalmakban is elegendő lehet ahhoz, hogy valaki filozófiát vagy műalkotásokat hozzon létre. Lucien Goldmann méltatlanul elfeledett főművében, *A rejtőzködő Isten*-ben amellett érvel, hogy a francia abszolutizmus korában is létezett az úgynevezett csoporttudat. Nem kell szükségképpen elfogadnunk a csoporttudat elméletét ahhoz, hogy következtetéseivel egyetértsünk, melyek szerint amennyiben egy történelmileg releváns réteg, közösség vagy csoport életmódja és ezáltal átfogó élettapasztalata is megegyezik, a csoport egy-egy tagja még mindig intuálhat, s létrehozhatja a tudás egy olyan korpuszát vagy egy olyan műalkotást, amely e csoport közös élettapasztalatát fejezi ki — olyan fokon, amely világosság, radikalitás és homogenitás tekintetében meghaladja a csoport többi tagjának gondolatait. Éppen ez az eljárás vált erősen problematikussá a modernitásban, s egyenesen lehetetlenné a modern társadalomelméletben. Maga Goldmann mindinkább tudatára ébredt a modernitás korlátainak, s végül arra a következtetésre jutott, hogy a csoporttudat fogalma korszakunkra nem alkalmazható racionálisan.

A modern kérdés nem az, „hogyan szerezhető meg az igaz tudás", hanem ez: „hogyan lehetséges tudományos ismeret". Mint köztudott, Kant volt az, aki — a természettudományok ismeretelméleti alapjait tartva szem előtt — először tette fel a kérdést modern formájában. A „hogyan lehetséges társadalomtudomány" kérdése ezután bukkant fel, s a válaszkísérletek sora napjainkban is folytatódik. E tanulmány keretein belül nem vázolható fel a válaszok tipológiája; pusztán a kérdés elméleti implikációival kívánok itt foglalkozni.

Hadd ismételjem el újra: az értelmes világszemléletek termelése részfunkcióvá válik a funkcionalista társadalomban. Az e feladattal foglalkozó embereket nevezik értel-

mishégieknek. A szociológusok (s a társadalomteoretikusok) olyan értelmiségiek, akik a társadalomtudomány művelésének feladatát látják el. Sajátos intézmények képzik őket, s sajátos intézmények keretében működnek. Élettapasztalatuk, gondolkodásmódjuk és értékeik eltérőek lehetnek, de még az eltérések is egy közös attitűd háttere előtt rajzolódnak ki, amely különbözik azon emberek attitűdjétől, akik más társadalmi funkciókat látnak el, mint az értelmes világszemléletek megalkotása. Ha a „társadalomtudomány művelése" részfeladattá válik, a társadalomteoretikusok nem nyerhetnek betekintést a társadalomra pusztán intuíciókra támaszkodva. Nem feltételezhetjük, hogy amikor a társadalom egészéről vagy bizonyos társadalmi intézményekről alkotunk képet, akkor az intuíció eredményét azok az emberek is igaznak ismerik el, akik más társadalmi funkciókat töltenek be, másféle tudásokkal s másféle intézmények keretében dolgoznak. A társadalomtudós intuitíve nem sokat tud mások élettapasztalatairól, gondolkodásmódjáról vagy értékeiről; csak azután alkothat hű elméletet a társadalomról, miután megszerezte ezt a tudást. Más szubjektumokat tehát bizonyos fokig kutatási tárgyakként kell kezelnie. Nincs szociológia bizonyos mértékű tárgyiasítás nélkül; a tudományos metodológia együtt jár a tárgyiasítással. E körülmény nem jelent problémát a pozitivista meggyőződésű szociológusok számára sem. Ugyanakkor más szociológiai iskolákban súlyos problémákat vet fel, s nem pusztán morális okoknál fogva. A kérdés az, szerezhető-e egyáltalán igaz tudás a társadalomról, ha a szubjektumokat tárgyként kezeljük. A szociológia dilemmáját — ahogy azt én látom — e kérdést szem előtt tartva szeretném felvázolni.

A modern (funkcionális) társadalomban nem lehetséges igaz tudás (szociológia vagy társadalomelmélet) a társadalomról a szubjektumok (cselekvők) bizonyos fokú tárgyiasítása nélkül. A filozófia a maga hagyományához híven ugyanakkor nem tárgyiasítja a szubjektumokat (cselekvőket). Csakhogy voltaképpen minden társadalomelmélet egy-egy filozófiai paradigma, egy filozófiai metaelmélet keretén belül fogalmazódik meg. A szociológiának (társadalomelméletnek) e dilemmával kell szembenéznie, s ténylegesen még a saját filozófiai előfeltevéseit gyakran nem tudatosító empirikus szociológia is mindinkább belegabalyodik e dilemmába.

A következőkben e dilemmát először az empirikus szociológiában megjelenő formájában vizsgálom, majd rátérek a szűkebben vett társadalomelméletre.

Az empirikus szociológia olyan intézményekről, közösségekről és rétegekről gyűjt releváns információkat, amelyeknek a kutató maga nem tagja. Egy releváns felmérés megtervezésekor a kutatónak feltételeznie kell, hogy a kérdéses intézmények, közösségek vagy rétegek tagjai olyan információkat nyújthatnak neki, amelyekhez egyébként nem férhetne hozzá, s hogy a csoport tagjainak gondolatai, véleményei és intuíciói különböznek a sajátjától. Amennyiben ezt nem feltételezi, a felmérés — mint felmérés — irreleváns lesz; pusztán ürügyként szolgál ahhoz, hogy a szociológus saját intézményeit legitimálja. Az empirikus szociológus természetesen dolgozhat valamilyen előzetes hipotézissel, amennyiben számol azzal, hogy a kutatás folyamán hipotézise hamisnak bizonyulhat. A ráhagyatkozás a szociológus csoportjától vagy intézményeitől eltérő intézmények és csoportok tagjainak véleményére, gondolataira és intuícióira előfeltétele a jó felmérésnek.

A szociológus által összegyűjtött vélemények szubjektumok (cselekvők) véleményei, e szubjektumokat azonban a szociológus objektumként kezeli. A vizsgált szubjektumok nem beszélgetőtársak; válaszolnak, de nem kérdezhetnek. Specifikus kérdésekre válaszolnak, amelyek a szociológus, egy másik csoport tagja szemszögéből nézve relevánsnak tűnnek. A helyzet természetellenessége kisebb vagy nagyobb mértékben befolyásolhatja a szubjektum-objektumot. Részben a szituáció természetellenessége, részben a kérdések rögzített jellege és a tényleges dialógus lehetetlensége következtében a válaszok nem fogják tökéletesen kifejezni a megkérdezett szubjektumok véleményét, gondolatait és intuícióit. Az empirikus szociológiában nyilvánvalóan megjelenik az, amit a fizikában határozatlansági relációnak neveznek: az információszerzés eszköze befolyásolja az információt nyújtó szubjektum-objektumot.

Manapság történnek bizonyos kísérletek a határozatlansági reláció megkerülésére az empirikus szociológiában, noha ezek egyike sem lehet tökéletesen sikeres. A felmérést „mélyinterjúkkal" kombinálhatják vagy — más esetben — a szociológus úgy tehet, mintha a vizsgált csoport vagy intézmény tagja volna, s cselekedhet, viselkedhet és intuálhat úgy, mint e csoport tagjai. Egy csoport minden egyes tagjával csak akkor készülhet mélyinterjú, ha a csoport (intézmény) nagyon kicsi, ami a társadalom alapvető csoportjai és intézményei esetében határozottan kizárható.

Ugyanez a helyzet a tettetett tagsággal. Beléphet az ember egy gyár munkásai közé, de az egy bizonyos gyárban szerzett tapasztalatok aligha szolgáltatnak releváns ismereteket általában a gyári munkások vélekedéseiről, életmódjáról és intuícióiról. Ráadásul mégcsak sejteni sem lehet, vajon létezik-e egyáltalán olyan vélekedés, életmód vagy intuíció, amely a gyári munkásokra általában jellemző. Elsősorban azért van ez így, mert noha a szociológus tagjává lehet valamely intézménynek, az intézményen kívül nem osztozik tagjai életmódjában. Másodszor pedig azért, mert pusztán az a tény, hogy szociológus, önmagában is hatással van intuíciójára. Azért válik taggá, hogy megfigyeléseket végezzen; nem tekintheti magától értetődőnek azt, amit mások annak tekintenek. Végezetül, a szociológus tettetett tagsága súlyos erkölcsi problémákat vet fel; valamiféle kém lesz belőle, elvben vissza is élhet helyzetével, s bizalmas információkat adhat ki. De még ha ezt nem teszi is (ha végül felfedi kilétét és megszerzi a csoport tagjainak beleegyezését az eredmények közzétételéhez), akkor is tárgyként kezeli a csoport más tagjait. S még ha a morális probléma megoldható is, az ismeretelméleti és a metodológiai problémák akkor is megoldatlanok maradnak. A szubjektum tárgyiasítását lehet ellensúlyozni, tökéletesen azonban nem lehet eltüntetni.

A szorosabban vett társadalomelmélet problémája ennél sokkal súlyosabbnak tűnik. Az empirikus szociológia végső soron el tudja érni a szubjektumot (a megkérdezett személyt), még ha a szubjektum a folyamat során többé-kevésbé tárgyiasul is. Az elméleti szociológia azonban a társadalmi szerkezet vagy cselekvés általánosított fogalmaival dolgozik. Az egyes szubjektum a maga véleményével, gondolataival és intuícióival együtt eltűnik e kategóriák mögött. Még ha a szubjektív célokat, véleményeket, gondolatokat és motívumokat relevánsnak tekintik is (ez pedig nem mindig van így), akkor sem feltárják vagy lokalizálják, hanem tulajdonítják őket. A társadalomteoretikus először kidolgozza az intézmények működésének modelljét, majd motivációt, gondolatokat és véleményeket tulajdonít a szóban forgó intézmények vagy struktúrák tagjainak. Schütz fogalmazta meg ezt az alapvető ellenvetést Weberrel szemben. Schütz szerint Weber összekeverte az „azért hogy" és a „mert" típusú motívumokat; a cselekvés motívumára a már befejezett cselekvés alapján következtetett. Schütz megjegyzése teljesen helytálló, bírálata mégsem releváns. E kontextusban — sajátos konnotációitól megszabadítva — a tulajdonított tudat lukácsi fogalmát hívhatjuk segítségül. Egyetlen elméleti szociológus sem hagyhatja teljesen figyelmen kívül a tudat-tulajdonítás folyamatát. Mi-

vel semmiféle intézmény sem működhet őt működtető emberek nélkül, még az olyan strukturalisták is, akik a szubjektumot epifenoménnek tekintik — például Althusser — kénytelenek tudatot tulajdonítani az intézmények tagjainak. A cselekvéselmélet bizonyos változatai esetében ez még nyilvánvalóbb.

Érvelhetnénk amellett, hogy a társadalomelméletek — éppen a tudat-tulajdonítás következtében — kevésbé hajlamosak arra, hogy a szubjektumok tárgyiasításának hibájába essenek, mint az empirikus szociológia. Tárgyiasítani csak egyéni szubjektumokat lehet, társadalmi intézményeket nem, hiszen ezek definíciójuknál fogva nem szubjektumok, hanem objektumok (objektivációk). Adorno például valóban azt állította, hogy a modern kapitalista társadalomban az egyéni szubjektum tárgyiasult, az empirikus szociológia tehát kettősen is a tárgyiasítás vétkébe esik: a kutatás módszere révén, s mivel igaz információ forrásaként fogadja el a tárgyiasított szubjektumot. Ha Adorno állítása teljes egészében helytálló, akkor nem beszélhetünk határozatlansági relációról az empirikus szociológiában. Az a feltevés azonban, hogy a kortárs cselekvők elméje teljesen tárgyiasult, csak akkor lehet igaz, ha az ezen állítást tevő személy elméje nem tárgyiasult, ez pedig lehetetlen, ha minden ma élő cselekvő elméje tárgyiasult; e kijelentés tehát semmiféle igazságigénnyel sem léphet fel. A szociológia és a társadalomelmélet csak akkor lehetséges, ha kortársaink elméjét nem tekintjük teljesen tárgyiasult elmének. Noha a kollektív vélekedéseket, gondolatokat és intuíciókat mindig kritikus vizsgálat tárgyává kell tenni (s ez mindig együtt jár a metodológiai tárgyiasítással), a kritikus vizsgálat maga azon feltevésen nyugszik, hogy minden intézmény tagjainak vannak igaz vélekedései is.

Kétségtelen, hogy az elméleti szociológia nem tárgyiasítja az egyedi szubjektumokat, mivel nem foglalkozik velük közvetlenül. A metodológiai tárgyiasítás azonban elkerülhetetlenül megjelenik a társadalomelméletben is. Mint már említettük, az elméleti szociológia a társadalmi szerkezet és cselekvés általánosított fogalmaival dolgozik. Amennyiben ezek valóban szociológiai fogalmak (és nem filozófiai fogalmak), annyiban társadalmi funkciókra vonatkoznak. Még ha az emberi viszonyok nem szükségképpen tárgyak közti viszonyokként jelennek is meg, akkor is szükségszerűen társadalmi funkciók közti viszonyokként jelennek meg. Egy funkcionális társadalomban az adott társadalomról nem szerezhető másképpen igaz tudás, csak úgy, ha a társadalmi viszonyokat társadalmi funkciók közti viszonyokként értelmezzük. Hogy a modern társadalom strukturális és cselekvési mintázatát meg tudja ragadni, a társadalomtudomány kénytelen fetisisztikus kategóriákkal operálni. Marx, az árufetisizmus nagy kritikusa, maga sem kivétel e szabály alól. A munka mint társadalmi funkció és a tőke mint társadalmi funkció nem azonosak az ,,ipari munkások" halmazába tartozó szubjektumok összességével, illetve a ,,kapitalisták" halmazába tartozó szubjektumok összességével. Az osztály fogalma, amennyiben a modern társadalmi-gazdasági osztályokat jelöli, s nem kasztokat vagy rendeket, fetisisztikus kategória. A társadalmi cselekvők osztályhelyzetének meghatározása ezért maradt megoldatlan probléma a marxista tradícióban. Ha a fogalom emberi viszonyokra és csak emberi viszonyokra utalna (tudatos szubjektumok közti viszonyokra), a ,,ki tartozik ehhez vagy ahhoz az osztályhoz" kérdés nem merülne és nem is merülhetne fel. Senki sem látta értelmét, hogy olyasféle kérdéseket tegyen fel, mint például: ,,ki tartozik egy városállam polgárságához?", ,,ki jobbágy?", ,,ki rabszolga?", ,,ki érinthetetlen?", hiszen e kategóriák nem fetisisztikus fogalmak, kizárólag emberi viszonyokra (az egyenlőség és az uralom viszonyaira) utalnak. Voltaképpen Marx

mutatott rá a fetisisztikus kategóriák kialakulására a modernitásban, ha csak egyetlen dimenzióját érzékelte is ezeknek. Ugyanakkor maga is fetisizált fogalmakat használt, mivel a modern (kapitalista) társadalom igaz elméletét kívánta felállítani.

Tudományos fogalmaink fetisisztikus jellegét azzal illusztrálhatjuk a legegyszerűbben, ha megvizsgálunk egy olyan fogalmat, mint például az állam fogalma. A premodern időkben a filozófusok azt kérdezték, ki az állam. Arisztotelész például az államot ,,a polgárok összességeként" definiálta. Ezzel szemben a modern társadalomelmélet és szociológia az államot többé nem meghatározó személyek vagy e személyek közti viszonyok összességének tekinti. A ,,mi az állam?" kérdés önmagában is azt jelzi, hogy ,,az államot" olyan rendszerként vagy alrendszerként értelmezik, amely különféle funkciókat lát el a civil társadalommal vagy a modern társadalom más alrendszereivel szemben. Azt is jelzi továbbá, hogy a rendszeren belül működő személyek, de még az intézmények is szisztematikus korlátok által meghatározott funkciókat látnak el. Csakhogy ha az államot rendszerként vagy alrendszerként értelmezzük is, a ,,mi az állam?" egyszerű kérdését akkor sem válaszolhatjuk meg egyenesen. Habermas például elkülönített egy politikai alrendszert (a hatalom rendszerét), elsietett következtetés volna azonban, ha az államot ezzel az alrendszerrel azonosítanánk. Az ellenzékben lévő pártok hozzátartozhatnak a hatalmi rendszerhez, de hozzátartoznak-e vajon az államhoz? Hogy csak egy jellemzőt említsünk, nem részesülnek a legitim erőszak alkalmazásának monopóliumából, amely Weber szerint minden modern állam jellemzője. Egyes szerzők, köztük Hannah Arendt, néha a kormánnyal azonosítják az államot (Arendt csak a kétpártrendszerű államokra gondolt). Ha azonban a kormány az állam, a kormányt pedig választják, mondhatjuk-e — noha ez abszurdnak hangzik —, hogy az államot is választják? Hozzátartoznak-e a választók az államhoz, vagy sem? A bürokrácia volna az állam ,,általános rendje", mint Hegel gondolta, s amitől Weber elképzelése sem állt távol? Azon korokban, amikor még megkérdezhettük, ki az állam, mindenki pontosan tudta, mi az állam. A modern korban, amikor azt kérdezzük, mi az állam, nincs mindenki által elfogadott válasz. Ez nem a modern szociológia kudarca, hanem a rendszer növekvő bonyolultságának következménye, amelyre Luhmann utal, vagy — Weber kifejezésével élve — a modern intézmények erősödő racionalizálásának eredménye.

Amit az állam fogalmáról mondtunk, azt a szociológia (vagy a társadalomelmélet) minden fogalmáról elmondhatnánk. Marx joggal hangsúlyozta, hogy a piac fetisizált kategória, de — mint láttuk — a társadalmi osztály, a civil társadalom, a gazdaság és hasonlók sem kevésbé azok. Ha nem-fetisizált kategóriákhoz kívánunk jutni, egyértelműen azonosítanunk kell az e kategóriák által jelölt csoportok és intézmények tagjait. Ha például nem ,,az állam"-ra utalunk általában, hanem bírói, törvényhozói és végrehajtói hatalomról beszélünk, mint Montesquieu, pontosan tudjuk, mik ezek a hatalmak, hiszen pontosan tudjuk, kikből állnak. Kijelenthetjük, hogy a parlament a törvényhozó hatalmat foglalja magába, s ezzel a parlamenti képviselők összességére utalunk; emellett az állam egyik fontos funkcióját is azonosítottuk, közelebbről a törvényhozást. Amíg azonban az állam általános (és fetisisztikus) fogalmával dolgozunk, nem hajthatjuk végre ezt a redukciót az egyes funkciókra. Amikor a premodern időkben az elméletírók mesterségekről beszéltek, semmi kétségük sem volt afelől, hogy a mesteremberek tevékenységét értik ezen. De kinek a tevékenysége az ipar? Kinek a tevékenysége a gazdaság? Ki tartozik a civil társadalomhoz? E kérdésekre nincs értelmes válasz. Megválaszolhatjuk azt a kérdést, hogy ki (hány ember) tartozik ehhez vagy ahhoz a párthoz, arra a kérdésre

azonban nem tudunk választ adni, ki (hány ember) tartozik a többpártrendszerhez. Rossz a kérdés, s jó kérdéseket akkor tehetünk fel, ha fetisisztikus kategóriákhoz folyamodunk.

Ha azonban ez a helyzet, ha a modern szociológiának (és társadalomelméletnek) fetisisztikus kategóriákkal kell dolgoznia, amennyiben releváns kérdéseket kíván feltenni, hogyan állíthat bármit is a szociológia (és a társadalomelmélet) az emberi cselekvésről? Ha cselekvésről beszélünk, cselekvőkről kell beszélnünk, azaz szubjektumokról, sőt egyéni szubjektumokról. A kollektív cselekvés pusztán egyéni szubjektumok döntéseinek eredménye vagy aggregátuma. Még ha a cselekvési normák és stratégiák interszubjektíve konstituálódnak is, a konszenzus az egyes egyéni szubjektumok döntésének eredménye. Ha a szociológia (és a társadalomelmélet) képtelen volna megbírkózni az emberi cselekvéssel, akkor nem tudná megragadni a racionalitást sem. A racionalitás és a nem-racionalitás ugyanis a cselekvés és csakis a cselekvés jellemzői (ma ide értjük a beszédaktusokat is). A cselekvés racionalitása azonban a modernitás döntő jellemzője. Következésképpen, ha a szociológia (a társadalomelmélet) nem képes megmagyarázni vagy értelmezni a racionalitást a modernitásban, akkor egyáltalán nem képes megmagyarázni (értelmezni) a modernitást sem.

Az emberi cselekvés (praxis) magyarázata (értelmezése) a filozófia ősi, hagyományos feladata. A racionális cselekvés *(praxis)* definíciószerűen nem-tárgyiasított kategória, hiszen a cselekvő (a szubjektum) saját cselekedetének szerzője. Akár morális, akár politikai cselekvésként, akár kontemplációként definiáljuk a cselekvést, akár az *energiának,* akár a gyakorlati észnek, akár a jó ítélőképességnek vagy a beszédnek tulajdonítjuk, mindig is filozófiai konstrukció volt, s az is marad. Ha egy funkció ellátásáról mint cselekvésről beszélünk, e teljesítményt egy filozófiai paradigma (metaelmélet) vezérfonala mentén fogjuk fel.

Kis kitérő után visszaértünk a szociológia dilemmájához, noha már konkrétabb szinten. A szociológia (mint társadalomelmélet) feladata az, hogy igaz tudást nyújtson a modern társadalomról. A modernitást növekvő racionalitás és racionalizálás jellemzi. Racionalizált intézményről (vagy a racionalizált rendszerek hálózatáról) csak akkor nyújthatunk igaz tudást, ha tárgyiasított (fetisizált) kategóriákkal dolgozunk. A racionális cselekvésről csak akkor nyújthatunk igaz tudást, ha a társadalmi elemzést defetisizált (vagy nem-fetisisztikus) filozófiai paradigmák (vagy metaelméletek) irányítása alatt végezzük. A társadalomtudomány — mint a modernitás leghívebb ábrázolása — csak akkor lehetséges, ha e két feladatot egyetlen közös elméleti kereten belül tudjuk elvégezni.

A szociológusok természetesen kizárhatnak mindenféle valóban filozófiai paradigmát, s felépíthetik metaelméletüket tárgyiasított kategóriákból is. A pozitivista elméletek valóban ezen az úton indultak el. A társadalom így kvázi-természetként, a szükségszerűség, a kvázi-természettörvények, a fejlődéstörvények, az önműködő rendszerek vagy a szubjektum nélküli rendszerek birodalmaként jelenik meg. Ezek az elméletek a racionalizációval a racionális cselekvést figyelmen kívül hagyva foglalkoznak; ezért nem is alkothatják a modernitásról való igaz tudás alapját.

Marx és Weber egyaránt felismerték, hogy a racionalizációra és a racionalitásra is magyarázatot kell adni. Marx tudatot tulajdonított egy tárgyiasított kategóriának (osztály), s egy tárgyiasított entitást tett meg a modernitás racionális cselekvőjének. Weber tipizálta a cselekvést, és — mint Schütz bírálatából tudjuk — a befejezett cselekvés szemszögéből tulajdonított tipizált motívációt (tudatot) a cselekvőknek. Durván fogalmazva, magát a cselekvést tárgyiasította. Végül azonban Schütz sem járt jobban. Noha bizonyította, hogy a weberi megoldás nem tartható a tudat filozófiai elméletének fényében, amikor a szociológia megalapozására került a sor, Schütz végül maga is ideális típusokat konstruált. Az egyetlen dolog, amit bebizonyított, az, hogy „konszociusaink" világában nincs szükségünk társadalomtudományra ahhoz, hogy igaz tudásra tegyünk szert. Csakhogy az intuíció még a mindennapi élet szintjén, azaz a szemtől szembe való találkozások során sem alkothatja többé az igaz tudás alapját, ha egyszer kilépünk abból a környezetből, amelybe beleszülettünk, s így távol kerülünk magátólértetődőségeinktől. Tudjuk, hogy az empirikus szociológiában elkerülhetetlenül tárgyiasítjuk a szubjektumokat, noha ez bizonyos fokig a közvetlen érintkezésben is megtörténik. A modernitásban az életmódok, ha beszélhetünk egyáltalán ilyesmiről, pluralisztikusak és töredékesek, puszta belátás révén ezért nem érthetjük meg őket. Schütz tudatában volt a nehézségnek, s ezért fogadta el végül azt a megoldást, amelyet kezdetben elutasított.

A probléma megoldásának mindeddig legjobb kísérletét Habermas társadalomelmélete nyújtja. A racionalizációval és a racionalitással egyaránt számol, s *rendszerracionalitásnak,* illetve *kommunikatív racionalitásnak* nevezi őket. Filozófiai metaelmélete megmagyarázza a kommunikatív racionalitást, míg rendszerelmélete magyarázatot ad a funkcionalista társadalom racionalizációjára. A filozófiai elmélet egyben a funkcionális ész (a rendszer) kritikáját is nyújtja. Noha a társadalomelmélet egy filozófiai paradigma alá van rendelve, módszertani szempontból markánsan elkülönülnek egymástól (egyfelől a beszédaktus-elmélet és a konszenzus-elmélet, másfelől a rekonstrukciós módszer). Ha eltekintünk is a kommunikációs paradigmában és az igazság konszenzuselméletében inherens filozófiai problémáktól, amelyekkel itt nem foglalkozhatunk, meg kell jegyeznünk, hogy e módszertani divergencia éles töréshez vezet a társadalmi integráció és a rendszerintegráció között. Habermas ezért — ami a rendszerek működését illeti — még mindig pozitivista jellegű problémákkal küzd.

Összefoglalásul azt modhatnánk, hogy a szociológiát (mind az empirikus, mind az elméleti szociológiát, noha nem azonos módon) történeti korunk, a modernitás teszi szükségessé. Azon társadalomtudományoknak, amelyek igazságigénnyel lépnek fel, a racionalizációval és a racionalitással egyaránt el kell számolniuk. Kombinálniuk kell egymással a rendszerelméletet és a cselekvéselméletet. Fetisisztikus (tárgyiasított) kategóriákkal kell dolgozniuk, s a cselekvőket módszertanilag tárgyiasítaniuk kell, igaz elmélet azonban csak akkor válik belőlük, ha a feladatot egy filozófiai paradigma (vagy metaelmélet) irányítása alatt végzik, amely defetisizálja (vagy dereifikálja) az emberi szubjektumot, cselekvést, beszédet és tudatot.

Először megjelent: International Sociology, vol. 2. no. 4. December 1987. Angolból fordította Babarczy Eszter.

◆

A magyar szociológiához való hozzájárulásomról nem nagyon tudok írni. Egyrészt nem szeretem a műfajt (az ember csak önéletrajzában írjon magáról), másrészt fogalmam sincs róla, hogy volt-e egyáltalában ilyen hozzájárulásom, vagy sem, és ha igen, mi. Eredetileg botcsinálta (azaz pártcsinálta) szociológus voltam. Az egyetemről való kirú-

gatásom után öt évvel a ,,Párt'' ugyan hozzájárult, sok herce-hurca után, hogy egy tudományos intézménybe kerüljek, de egy másodpercre sem engedtek közel a filozófiához. Mindig is filozófusnak vallottam magam. Ennyiben a szociológia margóján maradtam. De azért, bár többnyire kötelességből, dolgoztam egy kicsit szűkebb értelemben vett szociológiai kérdéseken is. Ma úgy látom, hogy ez hasznomra vált, különösen politikai elemzéseimben (mint pl. a Fehér Ferenccel és Márkus Györggyel együtt írt A szükségletek diktatúrája *című könyv második részében). Különben a ,,párt'' döntése sorsomat még Magyarországon túl is meghatározta: Melbourne-ben is szociológiai tanszéken tanítottam. Igaz, hogy akkoriban társadalomfilozófiát és egyáltalában ,,kontinentális filozófiát'' (és itt nem csak Nietzschéről és Heideggerről beszélek, hanem Spinozáról és Hegelről is) csak a szociológiai tanszéken tanítottunk; a filozófia teljesen az analitikusok kezében volt. Az elméleti szociológia mindig (mindmáig) önmagáért érdekelt. Ezt a kis cikket, melyet e kötet számára választottam, éppen akkor írtam (kb. 1982-ben), amikor kezdtem behozni a szociológia elméletében való (Magyarországon akkoriban még természetes) elmaradásomat. Azért választottam ezt az írást, mert közvetlenül a szociológiáról szól.*

Pillanatnyilag A morál elmélete *című háromkötetes munka harmadik kötetén dolgozom, címe* A személyiség etikája. *Az első két kötet angolul már megjelent; az első, az* Általános etika *című, ha igaz, a jövő könyvnapra magyarul is kapható lesz. Valószínűleg egy másik, nemrég megjelent kötetem, a* Túlélhet-e a modernitás? *— mely több szociológiai jellegű írást is tartalmaz, többek között egyet a társadalomtudományok hermeneutikájáról — szintén megjelenik magyarított változatban.*

Szelektív bibliográfia

Az aristotelési etika és az antik ethosz. Akadémiai Kiadó, Budapest 1966.
A mindennapi élet. Akadémiai Kiadó, Budapest 1970.
A kérdező marxizmus. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1971.
— A. HEGEDŰS et al. *The Humanisation of Socialism.* Allison and Busby, London 1976.
Il Simposio di San Silvestro. Capelli, Bologna 1981. Magyar kiadás: Szilveszteri szimpózium. T-Twins Kiadó, Budapest 1992.
A Theory of History. Routledge and Kegan Paul, London 1982.
—F. FEHÉR *Hungary, 1956 Revisited: The Message of a Revolution. A Quarter of a Century After.* George Allen and Unwin, London—Boston—Sydney 1983. Magyar kiadás: *Egy forradalom üzenete. Magyarország 1956.* Kossuth Kiadó, Budapest 1989.
—F. FEHÉR—G. MÁRKUS *Dictatorship Over Needs.* Basil Blackwell, Oxford 1983. Magyar kiadás: *Diktatúra a szükségletek felett.* Cserépfalvi kiadás 1991.
—F. FEHÉR *The Postmodern Political Condition.* Polity Press-Columbia University Press, Cambridge—New York 1989.
— F. FEHÉR *From Yalta to Glasnost (The Dismantling of Stalin's Empire).* Oxford—Boston 1990.
Can Modernity Survive? Polity Press—University of California Press, Cambridge—Berkeley—Los Angeles 1990.

H. Sas Judit

Munkás-életutak (Szubjektív történelem)

1980-ban lehetőségem nyílt egy kutatásra, melynek eredményeit két kötetben megírtam. A rendszerváltás előtt a benne foglaltakat nem lehetett publikálni. A kutatásban azt a célt tűztem magam elé, hogy intenzív módszerrel, mélyreható elemzéssel lehessen bemutatni, mit is jelent valójában a diktatúra legfontosabb szlogenje: ,,A szocializmus: a proletárdiktatúra, a munkásosztály hatalma". Ezért választottam a kutatás színteréül az — akkor az egyik legfejlettebb iparágat jelentő — elektronikai ipart, abban is a ,,toplistán" számon tartott gyárat, a szórakoztató elektronikát gyártó Oriont. Az Orionból: fiatal, akkor 25-35 éves, többségében szakképzett munkásokat.

A véletlenül kiválasztott 45 család — 90 ember — reprezentálta az Orion e fiatal szakmunkás, az átlagos munkásoknál életkoruk, szakképzettségük, keresetük folytán feltétlenül jobb helyzetű rétegét. Természetesen 45 család, 90 ember története ,,csak" esettanulmányként fogható fel, mégis az eredményeket jelzésértékűnek gondoltam és gondolom ma is.

Milyen gyerekkori poggyásszal érkeztek? Ők maguk a háború előtt közvetlenül, a háború alatt vagy közvetlenül utána születtek. Honnan jöttek? Mit jelentett életükben a ,,létező szocializmus"? A szüleik és ők megértettek-e bármit is az őket körülvevő világból, és dönthettek-e legalább a saját életük legfontosabb kérdéseiben? Milyen ,,hatalommal" is rendelkezhettek tulajdonképpen?

Az első többórás élettörténet interjú után 12 hónapon át havonta találkoztunk. Ebben a tizenkétszeri beszélgetésben minden kötöttség nélkül arról számoltak be, ami az előző találkozás óta történt velük, amit fontosnak tartottak. Ezekben a történetekben, sokszor belső monológokban természetesen nemcsak a szikár történet, a szereplők, a résztvevők fogalmazódtak meg, hanem érzelmek, indulatok, reflexiók, okok, magyarázatok, motivációk, elfogadások és elutasítások is. Ebből a hatalmas és hiteles anyagból az életút: a szülők, nagyszülők életével együtt az elmúlt mintegy hetven év szubjektív történetét tárta fel. Elsőként ezt a szubjektív történelmet írtam meg. Második részként a nagyon sokféle történettípusból a hatalomról szólókat. Amivel találkoztak a gyárban, a lakóhelyükön, az őket körülvevő világban. Ahogyan beszéltek róla és ahogyan megítélték a gyár, a gazdaság, az ország urait és vezetését.

Mintegy 400 oldalas könyvből egy rövid tanulmányra valót nehéz volt most összeválogatni. Az élettörténetek feldolgozása során az derült ki, hogy ez a homogénnek tűnő csoport mennyire heterogén. A legkisebb falutól a nagyvárosig, az ország keletitől a nyugati széléről valók, ott volt köztük a Horthy-hadsereg magas beosztású tisztjének fia, a zsidó munkaszolgálatos fia, a volksbundistaként hadifogságba került, onnan megszökött, elfogott és agyonlőtt férj és az ezután három kisgyermekével öngyilkosságot elkövető feleség gyereke. Találkoztunk a falusi lumpen felmenőkkel és szakmunkás dinaszti-

ákkal, a falusi és városi kistulajdonuktól, a paraszti és kisipari tulajdontól megfosztottakkal, elvándorlókkal és az otthon maradókkal. Az analfabéta tudományos intézeti párttitkár apával, akit onnan halgazdasági segédmunkásnak minősítettek vissza. Ők mind az Orionban ,,találkoztak" anélkül, hogy eltérő indíttatásaikat ismerték volna. Az önvallomásokból persze kiderül, hogy a gázkamrában elpusztított apa sorsa a családi mitológiában más indíttatást, gondolkodást, véleményt formált, mint a Szovjetunióba hurcolt, majd agyonlőtt volksbundista apa képe. Hogy akár egyetlen életben hogy sűrűsödhetett a történelem, egyetlen családi tablón a hajdani urak és a mindig megbélyegzettek hogy kerültek egymás mellé, álljon itt mutatóba az egyik akkor még fiatal szakmunkás életének meséje.

Sz. Károlyék: a több szálú történelmi múlt jelenvalósága Sz. Károly életében.
,,S-ben születtem. A mi családunknak a hírneve nem volt valami jó S-ben. Mert az őseim azok S-ről származnak, és a mi családunk olyan félcigány család. Közben van olyan, hogy pontos legyek, van egy olyan, hogy G. Áron. Ez egy nagybirtokos. Na, az egyik ága a családomnak ebből a nagybirtokos családból származik, ebből a nemesi családból, kutyabőrös család kérem. A másik ág meg a cigánycsaládból. Érti ezt? Mert valamelyik asszony szolgált a G-éknél, szobalány volt, és akkor a G. Áronnak a nagyapja fölcsinálta ezt a szobalányt. Lett... egy gyerek, két gyerek..., jöttek a gyerekek. Nem esküdhettek meg, holott ez egy nagyon szép asszony lehetett. És hát aztán valahogy így lett megkeverve a családunk, magyarral meg ezzel a cigány vérrel, és... hát ugye ez falun nem egy jó ómen. Hát oszt én elmentem parkettázónak, mert apám az iparos ember lett, és ő tudott parkettázni. Engem megtanított. Már nyolcadikos koromban... hát kellett menni apámmal dolgozni, mert sokan voltunk testvérek, apám egyedül nem bírta.

Mondom, ott S-ben nem volt jó hírünk. Egy piszok nagy mulatós banda volt ez az egész kérem. Az az ág, ami a nemesektől származik, elkártyázta az egész vagyonunkat, meg mindenféle lóistállóra tették. Volt vagy 30 ezer hold. Oszt mivel az első világháború lett, akkor az Áron bácsi egymillió pengőt tett be a háborúba. Ez a hadikölcsönt adott. És hogy elvesztették a magyarok a háborút, így elúszott az egymillió pengő. Azt hiszem, 2500 holdjuk maradt a nagy hatalmas vagyonból. De közben az Áron bácsi is kártyázott, nőzött, minden. No oszt ez az Áron is kivégezte saját magát, mert öngyilkos lett, hogy elvesztettük a háborút, 1919-ben lett öngyilkos. Meg aztán... neki is csak két gyereke lett, illetve három. Az egyik bolond volt, biztos részegen lett csinálva, az előfordul ezeknél a sarjaknál. A másik meg túl intelligens, és ezért lett bolond. A harmadik meg börtönben volt, mint háborús bűnös, mert horthysta százados volt. 1956-ban kiment a Bubi... most van vagy tíz szállodája. Igen, most... le van szegényedve nagyon. Apámnak egyszer 1rt levelet, de nem tartanak semmiféle kapcsolatot, mert a mi águnk, az egy ilyen mellékág... ebben a családban is. A nagyapám meg zenéléssel foglalkozott. Zenekara volt, akkor plusz azért... az cigány! Na szóval mi meg voltunk bélyegezve S-en.

De az egész família nem tudott érvényesülni ebben a rendszerben sem. A múlt rendszerben érvényesülhetett volna, de akkor meg azért nem érvényesültek, mert hát mondom, nők, kártya, ital meg muzsikaszó! Érti! Na most ez a rendszer azért nem vette be akármelyiket, mert hát izék voltatok, hát azt mondták, hogy grófi gyerek... pedig hát nem voltak ők grófok, hát ez hülyeség! Az apám meg azért nem tudott érvényesülni, pedig az öreget kiiskoláztatták, de oszt bejött ez a rendszer és akkor nem vették fel sehova se, mivel hát ő ebből a családból származik, meg hát hogy cigány vér is van benne, meg ez a nemesi vér is. És hát ugye ,,ismerjük" mi, hát ezek az új elvtársak ugye nem vették

be. Hát oszt így elment ácsnak. A munkájával szerezte meg aztán a kenyeret. Másképp nem tudott érvényesülni.

Anyám pedig, hogy folytassam, anyám pedig zsidó lány. Egy zsidó kereskedő csinálta anyámat. De nem tudja. Mert... hát járt oda a nagymamához, mert nagyapám az eredeti anyámnak az apja az háborúban volt, és 14-ben bevonult az öreg. Közben anyám 18-ban megszületett. Hát mondjuk nem a szentlélek... szállta meg a nagyanyámat. De már a háborúból a nagyapa nem jött meg. Elpatkolt szegény. Na hát oszt anyám meg így lett. Egy nagy vörös zsidó csinálta. Azért vagyok én egy kicsit vörös. Rajtam ütközik ki."

Összegzés, magyarázat: ,,Hát szóval... borzalmas vegyes család vagyunk... és aztán ez úgy is jelentkezik nálam, egyszer ilyen a hangulat, egyszer olyan. Én elég sokat olvastam ahhoz, hogy tudjam, hogy tényleg bennem van minden vér, és úgy is jelentkezik sokszor. Van amikor ilyen vagyok: olyan búskomor magyar! Van amikor olyan virgonc cigánygyerek vagyok kérem, tényleg. Úgy érzem ezt a... és akkor elit akarok lenni, próbálok, aztán nem mindig sikerül. Meg van amikor olyan degenerált vagyok... szóval ez jelentkezik, na. És ez így van. Én tapasztalom magamon, hogy ez... úgy kijön, hogy csuda!"

Ha a vér nem is, de a származás rejtett büszkeségében és szégyenében a beteljesületlen többre-hivatottság aspirációiban, a különböző történelmi időszakok és társadalmi rendszerekben máskénti veszteség, sikertelenség felmérésében, a személyisége önmagyarázatának komoly-ironikus, ,,tudományos"-nak vélt ,,elemzésében" mindenképpen érzékelhető egy emberben is az akár egy család történetéből átsugárzó történelem: ítéletekkel és előítéletekkel teljes modellált képe.

Az elmúlt évtizedek ,,libikóka" történelmében a ,,libikóka" sorsokkal, ahol egyaránt elszakadtak a biztosnak tűnő kapaszkodók, és elúsztak a megvalósításra váró társadalmi álmok — szociológiai tudásunknál lényegesen több ,,kisiklott" élettel, tragédiával találkoztunk. Kerülöm az elfogadott deviancia kifejezést. Bármennyire is igyekszünk a másságba, az általánosan elfogadott normáktól való eltérésbe beleélni magunkat — ,,megértő szociológusokká" lenni —, a deviancia szóhasználata mégis valami negatív ítéletet indukál.

A kisiklások, a tragédiák, *amikkel találkoztunk minden harmadik szülői családban,* kegyetlenné, elviselhetetlenné tették a család és a mi megkérdezettjeink gyerek- és felnőttkori életét. *A krónikus alkoholizmus, a köztörvényes bűnözés, az öngyilkosság, a kisgyerek elleni nemi erőszak, börtön, elmebaj, az anya kurvasága, az incestus — nyitott gerinccel született gyerekek —, púposság, a gyerekek elhagyása, állami gondozottság kísérte minden harmadik megkérdezettünk életét.* A 90 férfiből és nőből 16-nak az apja meghalt vagy elhagyta őket gyerekkorukban. Az élettörténetek több ezer oldalából rajzolódott ki, hogy az apák közel felét, egyforma arányban ,,fentről" vagy ,,lentről", minden organikus fejlődés hiányában a ,,forradalmi" erőszak mozdította ki társadalmi környezetéből.

Megkérdezetteink az 1950—55-ös években voltak 6—12 évesek. Legtöbbjüket a régi vagy az új szegénység sújtotta.

,,Tíz éves voltam, libát őriztem. A strandon voltam udvaros, triciklis kihordó. A hetedikbe megbuktam, az is jó volt, — mindég csavarogtam. Az iskolába dehogy jártam. A mamának is valahogy mindegy volt, járok-e, nem-e. A csúfnevem: »az akasztott Bálint« volt, merthogy az apám felakasztotta magát. A strandon adtak enni, meg a leg-

idősebb bátyám pék volt. Az volt a jó! Ha arra ébredtem, bedugott hajnalban a számba egy szép piros, meleg zsemlét. Megvert sokszor. Később is, mikor már felkerültem Pestre, és az iparitanuló-iskolába kiderült, hogy nem mentem. Feljött, úgy megvert, hogy haza kellett vinni a sebek miatt. De csak őt szeretem. Mert azért vert meg engem, mert nem akarta, hogy csavargó legyek. Egy szoba-konyhába laktunk otthon. Benne nyolcan." *(32 éves, 8 általánost végzett esztergályos.)*

,,Kőbányán laktunk. Egy szoba-konyhában nyolcan. Anyám szülei, anyám-apám, két testvérem, két nagybátyánk. 15 éves voltam, amikor Kőbányáról Újpestre mentem dolgozni a Textilbe. Akkor nagyon beteg lettem, nem tudom mi okozta. Kaptam egy olyan magas vérnyomást 220-at. 18 évesen kerültem az Orionba, a fúrógépre." *(34 éves szakmunkásnő. Estin a vizsgálat évében fejezte be a technikumot.)*

,,A faternak, az jogász volt, jogi doktorátusa volt. És büntető bíró volt. Rendőrszázados a háború előtt. A háború után is megmaradt ebben a tisztségben, mint bíró meg százados. Ő jelentkezett, és állományba is vették, szóval már az új állományba, a Magyar Népköztársaság állományába 1947-ig. És akkor jött a személyi kultusz, meg miegymás, akkor B-listára került, és csinált ő aztán mindent. Sódert lapátolt a Duna-parton, vasesztergályos volt, vagyis inkább vasat hordott, és mindenhonnan kijjebb tették, így folytatódott 1956-ig. Úgy, hogy aztán nem is csinált belőle titkot, mondta, hogy neki nem fekszik a téma, el is ment. Most kinn él Amerikában." *(31 éves műszerész, érettségizett.)*

Most csak felsorolásként, mint mondottuk — a magyarázat igénye nélkül: a kilencven emberből *minden harmadik*nál a ,,szülők gyengesége"... kisebb emberi ellenálló képessége..., a tartó közösségek lazulása..., a háború, a forradalom, a társadalmi, földrajzi helyzetváltoztatás, az értékek változása a szegénység-kulturálatlanság bonyolult szövevényében gyerekkori családjukban valaki valamiféle súlyos kisiklással, gyógyíthatatlan betegséggel, az emberi tragédiák megdöbbentő változataival ,,válaszolt" a történelem őket ért sodrására.

Minden harmadik élettörténetben olvashattunk a gyerekkori emlékekben — a mainál sokkal alacsonyabb országos válási trendek idején — a szegénység, a háború, a társadalmi változásokkal együtt járó megpróbáltatások nyomán meggyengült idegzeteknek, a kisiklásoknak ,,köszönhetően" — vagy széthullott családokról (90-ből tizenhárom szülő vált el), vagy együttélő, de érzelmileg elsivárosult apák és anyák durvaságáról, verekedésekről, a gyerekek elhagyásáról, megalázásáról. Tizenheten — azaz a megkérdezettek közel 20%-a — töltötték teljes gyermekkorukat vagy annak egy részét intézetben, lelencgyerekként, a szülőktől távol rokonoknál, ismerősöknél.

A gyerekkort a szegénység, az elhagyatottság, a kisiklások emlékeként sokan — és a magyar társadalom nagyon különböző rétegeiből — egyaránt megélték.

De ma tulajdonképpen ugyanabba vagy hasonló szociológiai ,,skatulyába", társadalmi rétegbe tartoznak. Milyen történelmi kohóban került ,,egybe" a megkérdezett kilencven emberünk? Érvényesnek tekinthetjük-e, és miben társadalmi azonosságukat? Sorsuk hol, milyen történelmi forrásokból ered, milyen azonosságokat és milyen másságokat hoztak magukkal?

Az ötvenes évek történelme, légköre, lehetőségei és gátjai legalább annyira tetten érhetőek a vizsgálatunkba került budapesti munkás-értelmiségi származású emberek sorsában, mint a faluról felkerülteknél. Nem kevésbé a tulajdonuktól megfosztott szegényparaszti-középparaszti, kiskereskedő-kisiparos életutakban. A budapesti munkás- és értelmiségi családok vizsgálatunkba került ma már felnőtt gyerekeinek életpályáját máig meghatározta, hogy többgenerációs munkáscsaládok gyerekei-e, ahol az apák munkásléte a munkásosztályon belüli nagyobb tudást igénylő magasabb iskolázottságot követelő szakmát biztosított-e számukra, vagy olyan családokból jöttek, ahol a szülők különböző okoknál fogva nem tudtak megkapaszkodni az addigra elért társadalmi helyzetükben.

Az apák életsorsa a megkérdezettek gyermekkori ködös emlékeiből rekonstruálva, illetve történeti tudatosságuk fogyatékossága miatt is éppen csak tapintani engedi, hogy a hirtelen kiemelések, privilégiumok, azután ezek hirtelen megvonása mögött milyen történelmi politikai tényezők, események, politikai ,,pillanatok" vagy éppen tartósabb tendenciák állhattak. Az új hatalom gazdasági, politikai fegyveres erőinek különböző szintjeit töltették be velük. A kiemelésben szerepet játszott — az elmondott élettörténetek szerint — a munkásmozgalmi múlt, a munkásosztályhoz tartozás mint megbízhatósági tényező, a párttagság, a fel nem deríthető véletlen, a szakértelem. De ha a kiemelés, a gyerekkori privilegizáltság rövid időszaka élénken él is az emlékekben, és ennek, a kiemelésnek okait megfogalmazzák, tudni vélik is, a ,,visszaminősítés", a hátrányok, az esetleges vagy tényleges üldöztetés okait csak sejteni lehet az emlékek magyarázataiból. A visszaminősítésre, a privilégiumok elvesztésére, a hátrányokra sokkal kevesebb a kész magyarázat, sokkal kevésbé ,,érthető", mint a kiemelés. A kiemelés ,,természetes", a kicsöppenés legjobb esetben már nem fájdalmas, de általában értelmezhetetlen a vizsgálatunkba került ilyen családokból kikerültek számára. Vagy mert a család szégyenként élte át, és nemigen beszéltek róla a későbbiekben, vagy mert a saját apjuk ,,esete" semmilyen általuk ismert-feldolgozott történelmi-társadalmi képletbe nem illik.

A 32 éves nyolc általánost végzett műszerésznő apja 1943—1944-ben került át mint erdélyi román Magyarországra. Hat osztályos iskolai végzettséggel kubikusként. 1950-ben már Pesten vannak. Mindkét szülőt — az ide vezető út nem derül ki — kiemelik. Az apa az egyik műszaki tudományos kutatóintézet párttitkára, az anya titkos ügykezelő valahol a parlament egyik irodájában. Ehhez a beosztáshoz gyönyörű kétszobás Dunára néző lakás jár az apának, és fekete autón viszik a kislányt a minisztergyerekkel az óvodába. Ez máig élete legszebb emléke. 1952. Az apát leváltják, a tanácshoz kerül átmeneti időre, de innen is menesztik. A kérdezés időpontjában a 32 éves műszerésznő nem tudja, nem érti, miért. Azt sejteni természetesen lehet, hogy a magyarul jól beszélő, de írni alig tudó 6 osztályos kubikusról már ekkor kiderül: nem alkalmas arra a posztra, ahová emelték. A leváltással együtt azonnal elveszik a funkcióval járó lakást. Nincs más választásuk: vissza, ha nem is Romániába, — de a határszélre, a halgazdaságba segédmunkásnak. És amikor 1960-ban a szülők újra Pestre jönnek, akkor már a nagyszülőkkel együtt hatan élnek egy szobában a Szabolcs utcában. A keserűség elevenen él — anélkül, hogy egyéni sorsuk alakulásának történelmi-társadalmi magyarázata ha a keserűséget nem is oldaná, de legalább értelmezné.

,,Én 1945-ben születtem a legrosszabb időben. Anyám nem dolgozott, apám nem engedte, mert én sokat betegeskedtem. Elég rossz körülmények között éltünk egy keresetből az ONCSA telepen. Az apám az volt olyan, hogy gyárigazgató meg minden, párttag soha nem volt, s talán a nagy szája miatt volt az — általában az igazat mondta meg —, hogy mindig így leváltották! Egyébként villanyszerelő a szakmája. A háború után gyárigazgató lett az Egyesült Izzóban. Azt nem tudnám megmondani, hányban volt, de még kicsi voltam. Akkor kaptunk egy nagyon szép tanácsi értékesítésű négyszobás há-

zat. Nem sokkal később nem messze attól kaptunk egy olyat, hogy csak egy szobakonyha. Azt mondták, a tatarozási időre. De úgymond a végén ebbe az egyszobásba öregedtek meg, mert a végére megkapta a házat egy olyan illető, aki tanácselnök volt. Akkor apámat már tudniillik leváltották. A lényeg: apámat becsukták vagy hat hónapra. Én szívizomgyulladással teljesen lebénulva feküdtem, és pont karácsony volt. Kinn a konyhában bőgött mindegyikünk, — nohát karácsony van és szegény apu nincs itthon. Én mondtam anyunak, hogy fogadni mernék, hogy apu még ma hazajön. Abban a pillanatban egy nagyot csapódott a kapu — szinte úgy megéreztem —, hát richtig apa volt. *Hogy apám hogy lett igazgató, azt én egy-két szóból tudom, soha ezekről a régi dolgokról mi nem beszéltünk, az annyira hirtelen jött.* Annyira jó szakember volt apám, a mai napig is elismert. *Nem tudom miért, valami miatt leváltották akkor az igazgatót, és valahogy az apámra jött a választás. Hogy aztán hogy, azt nem tudom.* De nem sokáig. Mondom azért is, mert amire akarták rábeszélni, hogy párttag legyen, és ezzel ő nem foglalkozott, mert lehet ő így hallgatólagos pártján is a dolgoknak — mondta." *(33 éves adminisztrátor nő.)*

Csak az időpontból lehet következtetni az ,,igazi" történetre. Az államosítás idejére eső kiemelés rövid időszakára, és az azt követő hamari leváltásra — lehetséges, hogy valóban a pártonkívüliség okából. A leváltást követő börtönnel végződő kibogozatlan történet és a karácsonyi szabadulás szinte népmeseivé-biblikussá fogalmazott, betegséggel-megérzésekkel párosított emlékezésmítosza a kiemelés-megfosztottság-kívülrekesztettség feldolgozatlan emlékeként épült az életbe.

A családi emlékekben ott élnek az ötvenes évek politikai meghurcolásai, a származás, a társadalmi-etnikai pártállás miatti börtön-kitelepítés félelmei is, de legtöbbször egy félmondattal arról, hogy: ,,közelebbit nem tudok — én magam nem emlékszem — álmomban jön elő".

,,Apámat nem nagyon ismertem, mert 50-ben elment — három és fél évig nem volt otthon. Elvitték. Politikai okokból Recsken volt. Ahogy elmondták, úgy tudom, hogy egy éjjel jöttek érte. Később mondták el, hogy jöttek hírek, nem hivatalosan. Hivatalosan nem vádolták. Letöltötte a három évet, de közelebbit nem tudok. Aztán rehabilitálták. Tízezer forintot kapott. Akkor is munkás volt a Fogaskerékben. Azt hiszem, azért vitték el, mert szoc. dem. tag volt — illetve bizalmi és agitálni jártak. Én nagyon homályosan tudom ezeket a dolgokat. Szerintem aztán nem akartak később erről előttünk beszélni. Talán ők sem tudták biztosan, hogy mi is volt tulajdonképpen. A Fogaskerékgyárban nagyon sokan voltak így elítélve." *(30 éves érettségizett adminisztrátor.)*

,,Kolozsváron születtem. Az apám festőművész volt. 1950-ben kitelepítettek Romániából, mert nem akarta felvenni a román állampolgárságot. 24 órán belül el kellett hagynia Romániát — ahogy mondják, Szovátán a nevelőkeresztapám kántor volt. Annak az apja Udvarhely polgármestere volt. Olyan házat is vittek. Aztán mikor átjöttek, azt mondják, rettenetes volt. A szüleim elváltak, én intézetbe kerültem. Gyűlölni kezdtem az egészet. Apám még a háború után még a demokratikus rendőrségbe is dolgozott Erdélyben, de ő mindig nagy magyar volt. Abban a szellemben nevelkedett: »Csonka Magyarország nem ország«. Hiába tanult Párizsban... Apám, hogy átkerült, mindég festett. Volt amikor el tudta adni — és mindég azt festette, amit el lehetett jobban adni. Az ötvenes években Sztalint, Lenint, Marxot. Ez nem titok. Sok hivatalban ma is az ő képei vannak. Jó festő volt pedig. A nagybányai iskolához tartozott. Most szarvasfejeket fest, most ez megy..." *(29 éves fodrásznő.)*

A 90 ember gyermekkorából megfogalmazható történelem felidézésével érzékeltetni akartam, hogy egy homogénnek tűnő fiatal társadalmi csoport indíttatása a közeli történelem milyen különböző megpróbáltatásait viseli magán. A megpróbáltatások típusa eltérő, de a megpróbáltatások súlya azonosan vagy hasonlóan nehezedett rájuk, akár faluról jöttek, akár Pesten születtek, akár ,,vesztettek" tulajdont, társadalmi pozíciót, akár éppen a felemelkedés útjára léphettek, de még azokra is, akik apjuk társadalmi helyzetét reprodukálták — anélkül, hogy egy nagy mobilitási hullámban előre léptek volna. Érzékeltetni akartam, hogy 25-35 évesen magukon viselik az elmúlt fél évszázad történelmi múltjait, ahol a ma homogenitásából ki kell bogozni a történelmi-társadalmi különbségek a tudatban lassan elhalványuló, az életük valóságában azonban jelenvaló szálait. Annál is inkább, mert az is érzékelhető volt, hogy a történelem-társadalom törvényszerűen működő meghatározó erején belül volt bizonyos lehetőség alternatívák között választani. Talán a mikrokörnyezet, talán az egyén életútjának ,,véletlen" találkozásai, talán az ,,egyszerű" szociológiai mutatókon kívüli összetettebb történelem (háború, világlátás, egy adott csoport jellegzetes helye, presztízse a társadalom kisebb közösségeiben), talán a személyiség ereje következtében.

Akik elmentek

E mintát elemző társadalomkutató maga is átélte az elmúlt évtizedek történelmét, és számára az ötvenes évek közepe és 1956 az eszmélés, az önvizsgálat, a csalódás, az illúzióvesztés időszaka volt. Szakmát módosított, és a szakmamódosításban, a társadalom vizsgálatának igényében mindenekelőtt az munkált, hogy jobban megértse azokat a társadalmi viszonyokat és mozgatóerőket, amik között él. Jobban megértse a történelmi-egyéni motívációk együttesét, és bármilyen csekély felismerése adalék lehessen a társadalmi önismerethez, a változtatáshoz.

Az 1956 óta eltelt idő elégséges volt ahhoz,[1] hogy a gazdaság- és politikatörténet feltárja 1956 társadalmi-gazdasági, politikai előzményeit, okait, mozgatóit. Az okokat, melyek olyan feszültségeket hoztak létre, amik talán az élettörténetek eddigi fejezeteiben is ,,megszólaltak". Mégis: az eddig felhalmozott történelmi tudás ellenére az élettörténetek feldolgozása közben szinte ,,érthetetlennek" tűnik, hogy az 1956-os egymással szemben álló, egymásnak feszülő magatartások mögötti okok szövevénye mennyire érzékelhető — mint cseppben a tenger — ennek a néhány családnak a sorsában is.

Az ország elhagyása mögött — akár annak ,,eredményeképpen" családbomlás, a szeretett családtag elvesztése miatti tragédiák következtek be, míg a másik oldalon máig tartó vágyképek a kint élők lehetőségéről, szinte mindegyik családnál, ahol valaki elhagyta az országot (kilenc család), az eddigi társadalmi megpróbáltatások magyarázatul szolgálnak. Bár a felületen, a mai ,,átköltésekben" a tömeghisztéria, a sodródás fogalmazódott meg sokszor. Az a 35 éves brigádvezető szakmunkás, aki gyerekfejjel ment el és három hónap múlva vissza is jött, elmondja, hogy 1950-ben apját lehelyezték Sztalinvárosba központifűtés-szerelőnek. Úgy azonban, hogy a háta mögött, anélkül hogy közölnék vele, átírják a munkakönyvét. Ettől kezdve nem mint a pesti vállalat lehelyezett dolgozója él Sztalinvárosban, hanem mint sztalinvárosi. Ez azt jelenti akkor, hogy nem

[1] A fenti szöveget 1984-ben fogalmaztam.

mozdulhat onnan. Tudta nélkül röghöz kötik. Krimibe illő volt — emlékszik —, ahogy ott éltek. ,,Összecsődítettek az építéshez bűnözőket — tisztelet a kivételnek." Egy kaszárnyaszerű épület egy szobájában laknak és félnek. 1953-ban sikerül az apának kiharcolnia, hogy visszakerülhessenek a Mária Valéria telepre. ,,Az ötödiket kétszer jártam, hiszen az egyik iskolából a másikba vittek, a hetedikbe azzal a feltétellel adtak bizonyítványt, hogy a nyolcadikat máshol végzem. Aztán közbejött 1956. Három hónapig kinn voltam Jugoszláviában. Disszidáltam. 14 éves voltam. Papírunk volt a hazatelepítési bizottságtól, hogy semmi bántódásunk nem esik, hogy nyugodtan hazajöhetünk. Átsétáltunk visszafelé a határon, soha nem felejtem el. Pisztolyt mutatott a rendőr, ha netán lógni akarnánk. Bevittek a szegedi rendőrkapitányságra, szóval..."

Itt egy 14 éves gyerek hirtelen döntése-csapódása-sodródása mögött ott áll mindaz a ,,társadalmi tapasztalás", félelem, kudarc, amit az 50-es évek ,,kis", ,,jelentéktelen" önkénye miatt átélt a család és a gyerek.

A többi családban, ahol valamelyik családtag elhagyta az országot 1956-ban, az okok nagyon is eltérő társadalmi szituációkból következtek. Az egyik családból a régi államapparátusból kicseppent jogász apa, a másikból az idősebb testvér hagyja el az országot, itt az apa a régi hadsereg tisztje volt.

Négy családból, ahonnan valamelyik családtag elhagyta az országot — legtöbbször az akkor 20 év körül járó idősebb testvérek —, a családi szegénységből menekülnek Angliába, Belgiumba, Svájcba.

Ketten vannak, ahol megint csak a testvérek elhagyják az országot; apjuktól az előző években vették el kisiparukat.

A különböző társadalmi okokból amúgy is megviselt családokban, ha valamelyik szeretett családtag elmegy, az az élettörténetek vallomásai alapján az itthonmaradtak valamelyikét sokszor tragédiába sodorta. A ma csoportvezető esztergályos bátyja, akinek apja félparaszt, féliparos, elmegy. Kisebbik testvérük nem bírja elviselni, hogy a szeretett bátyja elhagyta őket, öngyilkos lesz, meghal. A másik családban a háborúban megözvegyült anya, aki egyedül nevelte gyerekeit, 19 év múltán látja viszont idősebb fiát. Disszidálása idején az anya idegösszeomlással átmenetileg elmeosztályra kerül. A vizsgálatunkba került ma már érettségizett — felnőtt fejjel érettségizett — szakmunkás kétszer ismételt osztályt, amikor idősebb testvére itthagyta őket.

A fogalmazásban, a szövegösszefüggésekben a disszidálások okaként egy család kivételével sehol sem említik a családot ért társadalmi problémákat. Mindenhol tömeghisztériáról vagy a ,,közbejött" a forradalom — az ellenforradalomról beszélnek. A társadalom és egyén ,,független" sorsmagyarázatot adnak. A kint élő családtagok sorsát — ha nem is választanák — de a legtöbben a saját maguk elérte helyzethez képest jobbnak értékelik.

A megfosztottak

E generáció gyerekkora az 50-es évek, a Rákosi-korszak Magyarországa. A gazdaságtörténetben a voluntarizmus ,,nemcsak" a magyar gazdaságot tette tönkre, okozott máig kiheverhetetlen károkat. ,,Nemcsak" ,,nagy" koncepciós perek, a kitelepítések, Recsk halálba küldő időszaka volt ez.

Akikkel mi találkoztunk, azok közül minden negyedik, ötödik fiatal felnőtt szülei a megfosztottak közül kerültek ki. Ma is magukban, személyiségükben, sokszor szüleik ellen fordult indulataikban hordják érthetetlen megfosztottságukat, máig feldolgozatlan történetüket.

A mintánkba került minden negyedik-ötödik ember gyermekkorában a szülők kisüzemét, kisárutermelő magántulajdonát, falusi üzletét, műhelyét sorvasztották el vagy államosították. Tízen vannak, ahol az apák a régi államgépezetben, hadseregben kisebb-nagyobb tisztséget viseltek, vagy valamilyen más okból kikerültek a hatalom falai közül, vagy éppenséggel a szellemi pályákról kerültek lejjebb a társadalmi hierarchiában. A kiskereskedők, kisiparosok társadalmi helyzetüket tekintve tulajdonképpen igen közel vannak a paraszti családban született szakmát tanult, falut elhagyó csoporthoz.

De míg ezek valamilyen szakmával rendelkeztek, de tulajdonnal nem, és igen erősen a paraszti léthez kötődtek, maguk is először a tsz-ben próbálkoztak, addig ezek: a falu iparosai, kereskedői, műhellyel, üzlettel rendelkező kistulajdonosok. Cipészek, hentesek, ácsok, kötélverők, tetőfedők, pékek, asztalosok. A városiak között találunk szűcsöt, péket, sőt a népligeti vursli volt tőkés tulajdonosának fiát is. A mi 90 emberünkből tizenheten vesztették el korábbi tulajdonukat, és ebből tizennégy falusi iparos-kereskedő volt.

Tudott, hogy a falun a péknek, hentesnek, asztalosnak, cipésznek jelentős helye, rangja volt, és sokszor közéleti szerepe is. A falusi hierarchiában az értelmiségnél lejjebb, a parasztoknál feljebb álltak. Iparosok-kereskedők, akikről tudjuk, hogy a két világháború között éppúgy lehettek a presbitérium tagjai, mint a Népszava falusi előfizetői. Közéletiségük, faluismeretük, mint tényleges szolgáltatóknak az emberekkel való állandó kontaktusuk jellemzi azokat is — a megkérdezettek apáit is —, akik a háború után működtek, Hevestől Békésig és Zaláig 14 faluban, tizennégyen. Nyírkarádon, Cibakházán, Gyömrőn, Hevesen vagy Tiszakécskén. Megpróbáltam összegyűjteni azokat a mondatokat, félmondatokat, jelzőket, amelyekkel ezt a faluban betöltött helyüket, ismeretátadó, ,,hírközlő" szerepüket, közéleti érzékenységüket elmondták az apjukról a mi megkérdezettjeink gyermekkoruk felelevenítése közben.

,,Ott a falu közösségi dolgaiban vezette a sportot, ami a faluban volt, ő mindenben benne volt." *(Cipész.)*

,,Az embereket azt hiszem apám hentesüzletében szerettem meg. Illetve tanultam meg alkalmazkodni hozzájuk, mert ezt láttam apámtól. Ismerte mind. Egy falun látni kellett a szegénységet is — amikor verekszenek húsért. Az olcsó kellett (az ötvenes évek). És ment apám, amikor Kecskeméten elindult a csirkefeldolgozó, apukám ládaszám hozta a csirkelábat, és abból pörköltet, kocsonyát főztek a szegényemberek. Vágta a húst, mérte a húst. Közben mindenről kérdezték, mint aki jobban értesült..."

,,Balmazújvárosban születtem. Apám is, nagyapám is kötélverő volt. Az mindig kellett. Mindenkit ismertek, meg őket is. Ami csak volt a faluban, abból apám ki nem maradt."

,,Apám az ács volt Jászfényszarun. Tetőfedő. Hát jó, még gyerekkoromban erre egy ideig még ott szükség volt. Mintha ő lett volna a faluban, aki mindenről tudott, csak arra emlékszem, hogy mindenről megkérdezték az emberek. Tizenkét éves koromig éltem ott. Az benne volt a sportba, a kultúrába, szóval mindenben."

Lehet, hogy a gyermekkorra visszaemlékezve szépítik az apák szerepét, bár talán nem véletlen, hogy éppen ezekben az emlékekben jelenik meg a hírekről értesült, a közéletben részt vevő, a tanácsadó apák képe. Helyzetüknél fogva: mert valóban kielégítették a falvak kézműves és kereskedői-szolgáltatói szükségletét, nemcsak — ma már tud-

juk — fontos gazdasági szerepet töltöttek be, hanem közéleti szerepet is. Tanultabbak és mozgékonyabbak voltak, mint a falu paraszti társadalma. Nyitottabbak a külvilág felé, mindenki megfordult náluk — mintegy speciális kommunikációs központot, nyíltabb vagy rejtettebb fórumot jelentettek. Ugyanakkor családi kötelékeikkel általában szervesen tartoztak a falusi társadalmi szerkezetbe. Tulajdonuk elvétele nemcsak a szolgáltatás hiányával „szolgált", hanem az élettörténetekből is kiolvashatóan kikapcsolta, leépítette a falusi társadalom e közéletre érzékeny, abban részt vevő csoportját, amelynek jó részére mint a falusi demokratizmus fejlődésének bázisára lehetett volna építeni.

Természetesen nemcsak a falusi kisiparosokat-kiskereskedőket térítette más társadalmi pályára az 50-es évek tulajdonviszonyainak változása — erőszakos megváltoztatása —, az 50-es évek politikája velük szemben. A 34 éves érettségizett Orion gyári szakmunkás anyja-apja ipari iskolát végzett szakmunkásként lett szűcs kisiparos Pesten. „Apám 1951-ben adta vissza az ipart és lett szerszámkészítő a Ganz Mávagban. A saját szakmájában roppant keveset tudott volna keresni; akkor ez a szőrme szakma teljesen meghalt. Nagyon szűkös anyagi körülmények között éltünk, ki kellett számítani a tejrekenyérre valót, és még az elmaradt adót is fizetni kellett." De a papa szerszámkészítő korában is megpróbált „vállalkozni". Díszállat-tenyésztéssel foglalkozott otthon. Az állatkertnek is eladott.

Azoknak az apáknak az útja is megoszlik, akik a mobilitási hullámmal önként, jobb sorsot remélve, vagy kényszernek engedve Pestre jöttek.

Az eddigi életsorsok felvillantása is bemutatja, hogy a beilleszkedés nehéz volt — és nemegyszer az apák „elkallódtak". Inni kezdtek, otthagyták a családot. Más részük beilleszkedett a nagyvárosi nagyipari létbe, de ha rendelkeztek is szakmával, azt itt Pesten nem folytatták. Néhány jellegzetes példa. Az apa otthon vízvezetékszerelő, Pesten a MÁV Északi Járműjavítóban segédmunkás. Az apa otthon tetőfedő, Pesten az ÉPFU-nál sofőr, időnként maszek tetőfedést vállal. A kötélgyártó kisiparosból Pesten betanított munkás lett, a kőfaragóból segédmunkás, a cipész kisiparosból darukezelő, a fényképészből nyomdai retusőr.

Az élettörténetekben megelevenedő átélt történelem már ezekben a sorsokban is pontosan mutatja, mennyire hibás volt az az elképzelés, hogy a munkássá válás, a városba kerülés feltétlenül „felfelé jutást", jobb társadalmi helyzetet, magasabb presztízst jelent. Másrészt már ezekből az emlékezettöredékekből is érzékelni lehet, hogy a társadalmi mobilitásnak — még ha a társadalmi változások természetes velejárója is adott történelmi időszakban, de különösen ha nem szerves társadalmi fejlődés részeként kényszerülnek bele az emberek — több generációt is érintő, hatalmas egyéni és társadalmi ára van. Természetesen ebben a kicsi „mintában" is felbukkan az a réteg, ahol a paraszti nagyszülők Pestre került fiai — az apák — szakmunkássá lesznek a fővárosban. Első generációs pestiek, első generációs szakmunkások, akik a gyerekeiket, a mi megkérdezettjeinket még feljebb szerették volna juttatni a társadalmi hierarchiában.

A vándorlás nagyon sok embernél nem volt egyenes út Pestig. Egy jellegzetes példa: a nagyapa paraszt, cséplőgép-tulajdonos Öcsödön. Az apa traktoros, majd az olajiparba megy dolgozni — így kerül végül Pestre sofőrnek. Az út: Öcsöd, Mezőkeresztes, Biharnagybajom, Battonya, Szolnok, Pest. Öcsödön kívül mindenhol járt iskolába a traktoros sofőr ma 30 éves és az Orion gyárban betanított munkásnő lánya. „Gyermekkorom ennyi helyen telt, és én ennyi helyen jártam iskolába. Ahogy jött a fúrás Szolnok felé, úgy költöztünk tovább."

Családi tragédiák

A kilencven kérdezettből *harminchárom,* tehát több mint minden harmadik ember elmondta azokat a szégyeneket, amik gyerekkori családjában előfordultak, és amiket — még egyszer: anélkül hogy a fogalom értelmezésébe belemennék (pl. hogy az elmebaj devianciának számít-e) — ők maguk tragikus eltévelyedésnek, szégyennek fognak fel, devianciaként élték meg.

Nem számoltuk a „devianciák" közé azt a tíz embert, ahol az apjuk, azt a hármat, ahol az anyjuk hagyta el őket gyermekkorukban. Akár jogilag mondták ki, akár a válás jogi kimondása nélkül éltek külön a szülők. A kilencven emberből 58-an voltak egész gyermekkorukban együttélő, 32-en soha vagy csak a gyermekkor egy részében együttélő család tagjai. Csak megjegyezzük, hogy a kilencvenből tizenheten éltek éppen a családi kisiklások, illetve családbomlások miatt hosszabb-rövidebb ideig, illetve gyermekkorukban állami gondozottként nevelőintézetben.

Mindezen felül az élettörténetek részleteiből kiderülnek más súlyos családi tragédiák, betegségek, szerencsétlenségek. A testvérek között: tbc, „csontszú", púposság, debilitás, csecsemőhalál. A szülők között: érszűkület, végtagcsonkolás, korai agyérelmeszesedés, a kifejezett elmegyógyintézetben kezelt elmebajon kívüli neurózisok.

A szülőktől való gyerekkor tartós különélés oka hét esetben az apa öngyilkossága, alkoholizmusa, börtönviseltsége, három esetben az anya alkoholizmusa, kurvasága, gyermekellenes bűntette.

Egyik megkérdezettünk ötéves, amikor anyja meghal. Három testvére is meghal, mindegyik baleset áldozata. Egy bátyja marad életben és az apa. Az apa újból megnősül. Egy idő múlva a bátyja viszonyt kezd a nevelőanyával. Kérdezettünk világosítja fel az apját a kialakult helyzetről, és ebben a négyesben él együtt a család tovább. *(33 éves tv-műszerész.)*

Az anya felakasztja magát, amikor a vizsgálatunkba került férfi kilenc hónapos. Állami gondozásba kerül, mert egyetlen élő rokonát, a nagymamát aggok házába viszik. *(35 éves esztergályos.)*

Az anya felfüggesztett börtönbüntetést kap ifjúság elleni bűntettért. Három féltestvére intézetben. Az apa csak vérvizsgálat után ismeri el, hogy ő és a nővére tőle való. Az anya három élettársától nyolc gyereket hoz a világra, alkoholizál. 25 éves öccse autólopásért ült börtönben. *(26 éves betanított munkásnő.)*

Az apa meghal, amikor a ma szakmunkás asztalos kilenc éves. Az apjáék tizenhárman voltak testvérek. Nagyon elvadult ember volt, mondja élettörténete elmondása közben. „Féltem apámtól. Képzelje, mikor kicsi voltam, hívott — persze egyfolytában ivott —, én már vizeltem, mikor mentem oda."

Az apa alkoholista, súlyos testi sértés miatt el is ítélték, mert úgy megverte az anyját. *(32 éves mintakészítő.)*

A szülők a 32 éves szakmunkásnő családjában: „Együtt ittak, ivás után verekedtek. Később elváltak."

A 33 éves, technikumot végzett műszerésznőnek négy testvére van. Nagyanyja öngyilkos, bátyja, apja alkoholista. Bátyja púpos. Elvonókúrára viszik. Nem használ. Felakasztja magát. Nővére idegkezelés alatt áll.

Alkoholista apa. „Verte anyát. Féltem tőle. Csomó volt a gyomromban, mikor hazajött. Engem főleg az apám megtört, tönkretett." *(28 éves laboránsnő.)*

Az anya üldözéses mániás. Skizofrén. *(35 éves műszerész felsőfokú technikummal.)*

Az apa alkoholista, az anya tbc-s. *(25 éves lakatos.)*

Megkérdezettünk — 32 évesen tette le a szakmunkásvizsgát — alkoholista leányanya gyermeke. ,,Anyám nem kedvelt. Heten voltunk testvérek. Hármunkat intézetbe adott. Apánkat nem ismertük."

A 33 éves gépkocsivezető egyik bátyja szellemi fogyatékos, ő maga 18 éves korában öngyilkosságot kísérel meg.

A 34 éves hőkezelőnőnek alkoholista apja van, aki veri az anyát, középső bátyja csavargásért, lopásért kerül börtönbe.

,,Kilencen voltunk testvérek. Az apám mindig ivott. Négy testvéremmel együtt kerültem intézetbe Tiszadobra. Nekünk mindig szégyenleni kellett az apánkat. Ezt nem tudom elfelejteni." *(30 éves nyolc általánost végzett betanított munkás.)*

,,Az apám rendetlen ember lett. Hol csavargott, hol börtönben volt, mert lopott. Nagyon sokat ivott, ennek érdekében lopott. Így minket elhanyagolt. 1958-ban felakasztotta magát. Anyám sem volt jó anya. A bánattól, meg a rossz apánk miatt sokat ivott anyám is. Így hát nem volt nagy baj, hogy meghalt. A végén már a beszédje sem volt tiszta, nagyon rémesen végezte ő is az életét. Az iskolába minket úgy hívtak: »az akasztott Péteri«. Én voltam nyolcéves, mikor az apám felakasztotta magát, de láttam, milyen így meghalni. Volt hogy álmodtam. Apám előttem, mikor már rég eltemettük. Az öcsém börtönben volt. A bátyám disszidált. Pincér. A fényképen egészen úr formája van." *(32 éves kőműves.)*

A fentiek ,,csak példák", szinte monotonul egyformán megélt gyerekkori tragédiákra. A minden harmadik embert gyermekkorában érintő különböző devianciák azt jelentik, hogy a vizsgálatunkba került minden második családban vagy a férj, vagy a feleség, vagy mindketten ilyen családokból jöttek, ilyen gyerekkori megpróbáltatásokkal a hátuk mögött élik ma — legalábbis a tárgyi feltételek, iskolázottságuk, jövedelmük szerinti mutatók alapján — konszolidált, mint többször hangsúlyoztuk, kiválasztásunk alapján a munkásosztály átlagához mérten valószínűleg magasabb életszínvonalon életüket.

Csak országos statisztikai vizsgálat adhatna választ arra, hogy az évenkénti új belépő alkoholisták, öngyilkosok, elmebetegek, bűnözők 40 év alatti kumulációja mennyi családot érinthetett. Vajon egybeesik-e ezzel a mi kis vizsgálatunkban talált igen magas aránnyal? Mennyiben tér el attól? Feltehető azonban, hogy egy ilyen kumulatív jellegű statisztikai mérés jobban érzékeltethetné, hogy az elmúlt évtizedek folyamán a családok milyen hányadát érintette a normáktól való olyan eltérés, amelyet a társadalom devianciaként stigmatizál, és főleg amelyet a családok ekként éltek át.

Mindaz, amit az élettörténetek kapcsán a vizsgálatunkba kerültek gyermekkoráról — és elsősorban az eddigiekben a szülők sorsáról — megtudtam, szükségessé teszi annak az átgondolását — anélkül, hogy a következő gondolatokat statisztikailag bizonyított adatok hiányában általános érvényűnek tekinthetném —, hogy a fentebb ismertetett, érzékeltetett nagyarányú ,,normaszegést" vajon milyen típusú történelmi helyzet, társadalmi konfliktusszituáció váltotta ki.

Gondolatok az 1945—1956 közötti időszak ,,rendszerspecifikus" társadalmi konfliktusairól

A ,,klasszikusok" — Durkheimtől Mertonig — viszonylag stabil társadalmakból kiindulva arra a következtetésre jutottak — nagyon leegyszerűsítve a részletesen dokumentált elméletet —, hogy normavesztés akkor következik be, a devianciákhoz vezető társadalmi állapot az az állapot, amikor a társadalom kulturálisan kitűzött céljaihoz — tegyük hozzá, stabil céljaihoz — bizonyos rétegekben nincsenek meg az eszközök e célok eléréséhez. Ha a társadalom tagjai vagy bizonyos társadalmi csoportok számára a célok elérhetetlenné válnak a kultúra által konkrétan megfogalmazott módon.

A normaszegés alapokát a társadalmi kapcsolatok lazulásában látják, mindenekelőtt a társadalmi integráció zavaraiban. Ha az akkor rendelkezésre álló kutatási technika — ahogy Cseh-Szombathy László Durkheim *Az öngyilkosság* című könyve magyarországi kiadásának bevezetőjében írta — nem is tette lehetővé a többváltozós magyarázó tényezők következetes elemzését, mégis gondolkodására éppen a különböző okok együttes magyarázó elve a jellemző.

Az integrálódás lazulása Durkheimnél azért oly fontos kategória, mert ez a lazulás az emberi viselkedés szabályozottságát gyengíti. Azokat a szilárd iránytűt jelentő normákat gyengíti, amelyek egyaránt előírják a célokat (illetve Durkheimnél Mertonnal szemben nemcsak a célokat, hanem a szükségleteket is), és a célok-szükségletek eléréséhez alkalmazható módokat.

A ,,kollektív tudatot", kultúrát Durkheim a másik valódi szabályozó rendszerként értelmezi. Minden olyan ,,kollektív tudat", mint pl. a vallás, a családon belüli szülői szerepek, illetve a család kohéziós szerkezete, valamely eszméhez vagy párthoz való elkötelezettség, olyan szabályozó rendszerként értelmezhető, mely az élet minden területét, benne az emberi kapcsolatokat, a szükségleteket, a célokat, a célokhoz vezető utakat szabályozza, és ezek bomlása-gyengülése vezet normavesztéshez — és az ebből bekövetkezhető kisiklásokhoz, tragédiákhoz.

A deviancia elmélete Durkheim vagy Merton óta hosszú utat tett meg. Számos új empirikus és elméleti megközelítés teszi érthetővé a normaszegés társadalmi folyamatait. Mégis Durkheimhez és Mertonhoz visszanyúlva megpróbálhatjuk azokat a sajátosságokat megtalálni a korszak ismeretéből, a történettudományi, a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások eredményeiből és a konkrét élettörténetek alapján, amelyek az általunk vizsgált időszakban ebből a szempontból Magyarországra, illetve talán a kelet-európai régióra jellemzőek lehetnek.

A vizsgált élettörténetek, illetve az előzőekben leírt és elemzett sorsokban kifejeződő történelemi időszak a társadalmi dezintegrálódás, az egyes társadalmi rétegek radikális átrendeződésének kezdeti időszaka. A történelmi viharok és éppen a társadalmi átrendeződések, az ellentétes irányú mobilitások, az egyes rétegeknek az előző időszaktól jelentősen eltérő társadalmi értékelése, a családi szervezet fellazulása, az addig érvényben lévő célok és normák elvetése, a hatalomra kerülők részéről új célok és normák kitűzése, mind jellemző volt a vizsgált időszakra. Azt lehetne mondani tehát, hogy a társadalom anómiás állapota ,,megfelelt" a klasszikus elméleteknek. Háború után, egy, a deklaráció szintjén lezajlott társadalmi forradalom után, az átrétegződés kezdeti szakaszában vagyunk ekkor. Az élettörténetek is bizonyítják, hogy az addig érvényes társadalmi hierarchia megbomlik, új és más hierarchiák bontakoznak ki, amelyekben radikáli-

san kérdőjeleződnek meg az addig kialakult társadalmi besorolások iránytű pontjai.

De hogyan, milyen sajátos módon történik meg ez az átrendeződés a társadalomtörténet 1945—1956 közötti átalakulásának eredményeivel és torzulásaival együtt szemlélt időszakában? A ,,létező szocializmus" története véleményem szerint sajátossá tette és nagy tömegek számára tette lehetetlenné a társadalmi célok és az odavezető utaknormák elérését.

József Attila költészetéből minden történelmi visszapillantásnál érzékletesebben és igen pontosan értjük meg, hogy a felbomlás anómiás állapota mit jelentett már a két világháború között. Hogy miképpen lett egyre nyilvánvalóbbá az agrárreform, illetve az agrárforradalom, a társadalmi viszonyok átalakulásának mélyreható szükséglete, mely nemcsak a haladó, de még a retrográd mozgalmakban is tükröződött. József Attila a *Hazám*-ban a társadalmi anatómia pontosságával beszél: ezernyi fajta népbetegségről, szapora csecsemőhalálról, árvaságról, elmebajról, egykéről, bűnről, öngyilkosságról, lelki restségről, ,,mely hitetlen csodára vár" — azaz az anómiás állapot nemzeti méreteket öltő devianciába torkolló kórképéről.

Az időszak céltalanságának, kiürülésének, a célok és eszközök teljes elvesztésének nehéz pontosabb ,,látleletét" adni e költői soroknál.

Nyilvánvaló tehát, hogy a valamikor szilárd, vagy szilárdnak hitt struktúra és az azt szabályozó normák régen megbomlottak, elvesztették megkérdőjelezhetetlen érvényességüket. *Mégis voltak olyan célok és normák, amelyek a ,,kollektív tudatban" — ha a kultúrában megkérdőjeleződtek is — még hatottak, hatékonyak voltak.* Nagy tömegeknek voltak olyan céljaik, amit addig soha el nem értek, de kitűzött, vágyott, elérendő szükséglet volt, akkor is, ha a hozzá vezető út addig nem volt biztosított e tömegek számára. A tulajdon mint cél, normatív cél volt. A vallás, ha elveszített is hatékonyságából, még reguláló erő volt a katolikus Magyarországon. Ha a családi szervezet gyengült is (egyke), a földtulajdon és a vallás létező ereje következtében a család még mindig erős szabályozó erő volt.

A háború utáni, 1945—1956 közötti időszak az, amit — természetesen nem függetlenül az előző társadalmi korszaktól — most abból a szempontból kell szemügyre vennünk az eddig bemutatott élettörténetek alapján, hogy milyen magyarázatot ad a talált normaszegésekre.

Közvetlenül a háború utáni demokratikus átalakulás nem kérdőjelezi meg a tulajdont — legalábbis a kisárutermelő tulajdont — sem. Sőt, a földosztásnál a földet az addigi nincstelen tömegek kezébe adja. A földet a kisárutermelő parasztok kezében meghagyja. Úgy tűnik tehát ,,egy pillanatig", hogy az addig társadalmi célként megfogalmazott, de el nem érhető szükséglet kielégíthető. A szétosztott föld látszólag a célhoz vezető eszközöket is megteremti. De mint később kiderül, a hozzá szükséges termelőeszközök hiányában még ebben a periódusban sem érhető el a prosperáló kisárutermelő tulajdon kulturálisan, társadalmilag nagy tömegekben élő célja — éppen elsősorban azoknál nem, akik számára ekkor tűnik úgy a történelemben először, hogy a cél megvalósítható.

Alig három év elteltével az addig a ,,népi demokratikus forradalomban" kitűzött, a társadalom tudatában mélyen élő cél-szükséglet, a kistulajdon megszerzése és megtartása érvényét veszti, nem úgy a kultúrában, de a ,,forradalmi hatalom" rendszerében. Az apák élettörténete-sorsa, amelyekkel vizsgálatunk során találkoztunk, mint láttuk, egy részében azokat példázza, akik a vesztesek közé tartoztak. Ezek mindenekelőtt a volt kistulajdonosok, akik semmiképpen sem érhették el az új hatalom által kitűzött — három év alatt változó — új célokat, de nem valósíthatták meg a régit sem, a prosperáló kisárutermelést. Ez pedig mint kulturális cél, egyaránt élt a kistulajdonosok között, de nem kevésbé a legszegényebbek számára soha ki nem elégítetten a társadalom cél- és normarendszerében.

Az élettörténetek talán érzékeltették, hogy a demográfiailag mobil, faluról Pestre kerülő kisiparos-kiskereskedők hogyan vesztettek talajt, éppen a számukra nagyon is érvényes társadalmi tartópillérek elvesztésével.

Ugyanekkor egy olyan történeti időszak jelenik meg a szülők élettörténetében, amikor a ,,forradalmi" hatalom megfogalmazott társadalmi és kulturális célja: éppen a társadalom strukturális átrendezése, a hierarchia megfordítása, és mindenekelőtt ideologikus normaként a társadalmi egyenlőség megvalósítása.

A valóság azonban ez időszakban — amit megint csak az életsorsok is dokumentálnak —, hogy ezt a társadalmilag kitűzött alapvető célt, a társadalmi egyenlőséget sem gazdaságilag, sem társadalmilag, minden változás ellenére sem lehetett megvalósítani. A ,,lent" és a ,,fent" megfordítása, a valóban óriási méretű mobilitás ,,egyik oldalon" sem, az addig lent levőknek sem mehetett természetesen megpróbáltatások nélkül. Tegyük ehhez hozzá éppen a ,,libikóka" sorsok mintánkban tetten érhető és valószínűleg sokakat érintő jelenségét. A hatalom az egyik kezével felemelte, hogy a másik kezével — vagy ugyanezzel — el is ejtse sokszor a hatalomba emelteket.

Ezek a ,,libikóka" sorsok is reprezentálják, hogy a gazdasági és politikai struktúra átalakításában, a hatalom újraformálásában is érvényesülő voluntarista politika, azzal együtt, hogy a nagy társdalmi mobilitással valóban nagy tömegek jutottak feljebb, de legalábbis az addigitól eltérő társadalmi helyzetbe, hogyan teremtett ellentmondást az új társadalom kitűzött céljai és a célok eléréséhez vezető eszközök között.

Külön kutatás tárgya lehetne — de az élettörténetek hiteles szövegei is érzékeltetik —, hogy ezen a rövid időszakon belül hogyan változtak maguk a társadalmilag kitűzött értékpremisszák is. A földosztás, majd a föld- és minden kisárutermelő tulajdon elvétele. A társadalmi egyenlőség hirdetése és másfajta társadalmi egyenlőtlenségek tapasztalata a dolgozó osztályok körében. A munkásosztály hatalmának meghirdetése és egy szűk, e munkásosztály érdekeitől elidegenedett hatalmi elit hatalom gyakorlása. A jólét hirdetése és a csökkenő életszínvonal tapasztalata. Az ország munkaképes korú népességének mintegy felét kitevő parasztsággal való szövetség meghirdetése és ugyanakkor e parasztság megszorítása, presztízsvesztése, üldözése. Ezzel együtt a falu és város közti különbség csökkentésének meghirdetése — és a falutól a támogatások megvonása —, és az itt megtermelt érték nagy részének városba, iparba áramoltatása. A biztonság hirdetése és a társadalmi bizonytalanság tudata széles rétegekben. A lelkiismereti szabadság meghirdetése és a vallásosság (ha a vallás kohéziós ereje már régen csökkenőben volt is) üldözése, illetve a vallásosság stigmatizálása. Ezek mind ellentmondásosságai e korszak Magyarországának, amelynek talán az a sajátossága, hogy a feltétlenül szükséges társadalmi forradalom, a feltétlenül szükséges és törvényszerű átrendeződés úgy ment ebben az időszakban végbe, hogy a társadalmi forradalmakkal, a társadalmi átrendeződéssel mindig is együtt járó és szükséges normaváltozásokat a célokban, a szükségletekben és az elérésükhöz vezető utakban — azaz a törvényszerűen is fellépő anómiás állapotot — az súlyosbította, hogy maguk az átalakulásban kulturálisan kitűzött célok sem voltak ér-

telmezhetőek a benne élők számára. Nemcsak azért, mert elérésükhöz a társadalom még nem biztosította a szükséges eszközöket, hanem azért, mert magukat a kitűzött célokat folyton változtatta a hatalom. A célok egymásnak is ellentmondtak. Azok viszont, akik az éppen kitűzött új, megvalósíthatónak deklarált céloknak nem feleltek meg, azok sokszor a társadalomtól idegennek, ellenségnek minősültek. Az ismertetett élettörténetekből néhány volt értelmiségi éppen úgy példa lehet — aki nem felelt meg a szóban egyébként hangoztatott szövetségi politikának, aki „kijjebb került", majd disszidált, mint akár az a félcigány-félnemes parkettázó munkás, aki „ebben a rendszerben" sem érvényesülhetett, mert: „Ugye ezek az új elvtársak... félkézről grófi származékok voltunk". Vagy mint számos iparát otthagyni kényszerülő falusi vagy pesti kisiparos.

Nemcsak az előző társadalmi viszonyok alapján még élő, kulturálisan még ható célok helyett tűzött ki újakat az új társadalom, hanem a maga által kitűzött célokat is megtagadta, illetve az ideologikusan megfogalmazott célokat voluntarista módon valóságnak tekintette anélkül, hogy a hozzá vezető utak, a megvalósításhoz szükséges eszközök a gazdasági-társadalmi-kulturális-morális feltételek adottak lettek volna.

Az írás a jelen kötet számára készült.

Szakmai önéletrajz

Szociológiai munkásságomat meghatározza, hogy tulajdonképpen „kívülről" jöttem a szociológia területére. Irodalom-történelem szakos tanári diplomám van, és mindig is a művészet, az emberi kapcsolatok és az embereknek saját maguk feletti döntési lehetősége érdekelt. Első kutatásomat a művészetszociológia területén, még a Népművelési Intézetben végeztem. De ekkor írtam A magyar népművelés története *című egyetemi jegyzetemet is. E munka megírásához fel kellett dolgoznom a két világháború közötti művelődéstörténetet, mely tudásanyag azóta is jelentős szerepet játszik minden eddig végzett munkámban.*

1961-ben kerültem a Szociológiai Kutató Intézetbe. Az első nagy közös kutatás, amelyben részt vettem, Losonczi Ágnessel, Heller Ágnessel, Hegedűs Andrással, egy Heves megyében végzett kutatás volt, amelyben a társadalomszerkezet változásai, az előítéletek, a Losonczi Ágnes végezte zeneszociológiai vizsgálat mellett én az irodalom befogadásával foglalkoztam, és ebből írtam Emberek és könyvek *című könyvemet. A következő kutatást is Losonczi Ágnessel és Kárpáti Zoltánnal együtt végeztük Békés megyében. Életmódkutatásunk kiterjedt a családi kapcsolatok változására is. Ekkor kezdtem családszociológiával foglalkozni, és ebből a kutatásból írtam meg* A mai magyar család *című könyvemet.*

A kutatás „eredménytelensége" — tudniillik az a tény, hogy a vizsgálat nem adott választ arra, hogy hogyan őrződnek meg a hagyományos férfi és női szerepek — jelölte ki következő munkámat, amiben arra kerestem választ, hogy miért és hogyan szerveződnek a nőkkel és férfiakkal kapcsolatos sztereotípiák, és ezek mennyire különböznek a társadalom különböző rétegeiben. Ezt a munkát különböző kutatási terepeken folytattam és különböző módszereket használtam. Itt „éreztem" rá a projektív tesztekkel folytatott kutatások érdekességére és jelentőségére. Ebből a témából írtam aztán meg kandidátusi disszertációmat, mely könyv alakjában: Nőies nők és férfias férfiak *címmel jelent meg.*

Ezt követően a 80-as évek elején érdeklődésem még mindig a családtörténeten keresztül ugyan, de egyre inkább a politikai szociológia felé fordult. Választ szerettem volna kapni arra, hogy vajon a 80-as évek elején fiatal munkások körében életvitelükben és életstratégiájukban mennyire érhető tetten, illetve mennyire mutatható ki az ellenkezője a hatalom ama szlogenjének: „A hatalom a munkásosztály kezében van". Ezt a kutatást az Orion gyárban egy évig tartó követéses vizsgálatban az „oral history" módszerével végeztem, fiatal szakképzett munkások között. A kutatás eredményét két kötetben írtam meg, mert váratlan fejleményként az élettörténetek hallatlan érdekes képét adták — a szülők élettörténetét is beszámítva — az elmúlt mintegy 70 év magyar társadalomtörténetének. A második kötetben azt a küzdelmet sikerült talán leképezni, amely éppen nem a hatalom birtokosait, hanem kiszolgáltatottjait tárta fel. A könyvnek a Szubjektív történelem *címet adtam. A könyv megírásának befejezése idején politikai okokból nem jelenhetett meg. Most 1993-ban az OTKA segítségével egy befejező rész hozzáadásával talán publikálható lesz. Ebben a befejező részben a családok egy részéhez visszamegyünk és megpróbáljuk követni, hogyan emlékeznek tíz évvel ezelőtti önmagukra, illetve hogyan élték-élik át a rendszerváltást.*

Az utolsó kutatás, amelyet végeztem, a pesti agglomerációban az első gyereküket váró anyák között szintén Losonczi Ágnessel és másokkal végzett közös kutatás volt, melyben „visszakanyarodtam" a családszociológiához, hiszen a terhesség időszakának társadalmilag eltérő feltételeit, megélését, egészségügyi ellátását dolgoztam fel. Az erről szóló tanulmányokat az intézeti kiadvány köteteiben publikáltam.

Jelenlegi kutatásomban egy jól körülhatárolható területen (Budapest VI. kerülete) vizsgálom a rendszerváltás után a közigazgatásban, az oktatásban hatalomra kerültek életútját, az új hatalom problémáit, konfliktusait, a lakossággal való viszonyát. Kutatásom együtt történik egy a polgárosodásról folytatott vizsgálattal, melyet Losonczi Ágnes vezet, és a közösen végzett terepmunka lehetőséget ad arra is, hogy ne csak a hatalomba kerültek helyzetét, hanem a lakosság helyi hatalommal való kapcsolatát is nyomon követhessem. Ez a kutatás jelenti most a jövőre vonatkozó terveimet.

Szelektív bibliográfia

Comparative Analysis of Changing Role of Family. National Report of Hungary. Vienna Center, Vienna 1986..

A családi szocializáció néhány problémájáról. Országos Egészségnevelési Intézet, Budapest 1987.

Nőies nők és férfias férfiak. Akadémiai Kiadó, Budapest 1988. 3. kiadás

Család és társadalom. Tanárképző Főiskola, Kecskemét 1988.

A társadalmi szemlélet szocializációjának lehetőségei a középiskolai oktatásban. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest 1988.
Feljegyzések magamnak. In: GÁSPÁR S. (szerk.) *Háttér a családvédelemhez.* Háttér Kiadó, Budapest 1989.
Háromgenerációs család. In: HANÁK K. (szerk.) *Terhesség — szülés — születés.* I. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest 1989.
Öregek a családban. In: KONCZ K. (szerk.) *Öregedés falun.* BKE, Budapest 1990.
A terhesség időszaka. In: HANÁK K. (szerk.) *Terhesség — szülés — születés.* II. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest 1991.

Kemény István

A szociológus Hajnal

Az előadás címét magam választottam, de félek attól, hogy ez a cím és maga a téma is vitatható. A szó akadémiai értelmében Hajnal István történész volt és nem szociológus. Nem is vallotta magát szociológusnak. *Történelem és szociológia* című munkájában kifejezetten történészként lép fel, és azt kérdezi, hogy mi hasznát veheti a történetírás a szociológiának. „Csupán a tapasztalatnak jogán szólalunk fel — írja —, a történetíró jogán, akinek stúdiuma éppen az emberi fejlődés nagy korszakainak ábrázolása."[1] Könnyen előállhat tehát az a látszat, hogy témaválasztásomnak nincs jogosultsága. Utalok azonban egy másik tanulmányára, a *Kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről* c. írására. Ennek végén olvasom a következő sorokat: „Ha arról van szó, hogy az egész Okcidens kultúrszerkezetének alapjául szolgált elemi, konkrét módszereket találjunk, s e módszerek működését lehető nagy távlatokból, a szélső kicsiny nemzetek fejlődéséből vizsgáljuk, úgy kiindulásul az írásbeliség vizsgálatát tartjuk a leginkább célravezetőnek, gyakorlatilag legkivihetőbbnek. Nem mint egyoldalú iskolatörténeti, vagy művelődéstörténeti problémát, hanem mint történeti-szociológiai problémát."[2]

Mármost tudjuk, hogy egyik legfontosabb munkája éppen ilyen módon vette szemügyre az írásbeliséget, és joggal mondhatjuk, hogy az *írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés* valóban történeti szociológia. Az idézett sorokban tehát közvetve történeti szociológusnak mondotta magát.

Nem az a célom azonban, hogy Hajnalt mint történeti szociológust mutassam be. A jelenkori társadalmat kutató szociológus szemszögéből közeledem a témához, és azokról a tanulságokról szeretnék pár szót szólni, amelyeket a szociológus vonhat le munkásságából, azokról a leckékről, amelyeket ő adott fel nekünk.

Tehetem ezt annál inkább, mert Hajnal igen nagy hatást gyakorolt a magyar szociológiára. Utalok az 1945 előtti Erdei Ferencre, akinek *A magyar paraszttársadalom* című munkája erősen hajnali ihletésű, és azt hiszem, ez a könyve éppen Hajnal olvasásának hatására lett jobb korábbi műveinél. Hivatkozom továbbá Bibóra. Ő tulajdonképpen Hajnal gondolatainak volt feldolgozója, esszéisztikus továbbítója és néhány fontos ponton továbbfejlesztője. Az alapgondolatok Hajnaltól származtak, és Bibóé volt az az érdem, hogy amit Hajnal nehézkesen, sokszor ügyetlenül fogalmazott, azt Bibó a modern esszé nyelvén tudta kifejezni. A középkort Bibó teljes egészében Hajnal alapján értelmezte és magyarázta. Magyar középkor és Nyugat-Európa, magyar középkor és Kelet-Európa viszonyának értelmezésében is azokat a gondolatokat követte, amelyeknek első megfogalmazója Hajnal volt. Utalok továbbá Márkus Istvánra, akit nyugodtan merek

[1] Hajnal I.: Történelem és szociológia. Századok, 1939. I-III. 2. o.
[2] Hajnal I.: Kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. Századok, 1939. I-III. 139. o.

Hajnal-tanítványnak nevezni, Hajnal-tanítványnak vallom magamat is. A hajnali leckék számosak, összegezésükhöz hosszú tanulmányra lenne szükség. Egy időben korlátozott felszólalás keretében csak ízelítőről lehet szó, illetve egyetlen kérdéskör kiemeléséről.

A magyar szociológiára Hajnal leginkább azzal hatott, hogy a történelemben megfigyelhető intézményeket, technikákat és eljárásokat nem „találmányoknak", tudatos erőfeszítések termékeinek, előre átgondolt koncepciók megtervezett végrehajtásának tekintette, hanem egyéni cselekvések nem akart, nem szándékolt következményeinek, spontán folyamatok eredményeinek.

A legszebb és legrészletezőbben kidolgozott példa erre az írásbeliség alakulása. Egy másik példa az európai hivatalnokság kialakulása. *Az újkor története* című munkája II. részének 1. fejezetében leszögezi: „A szakszerű európai államüzemnek, az európai hivatalnokságnak kialakulása nem magától értetődő dolog, nem egyszerűen tudatos, értelmes elgondolásoknak eredménye, hanem az emberiség hosszú változatos fejlődésének egyik fontos következménye."[3] A továbbiakban az antik világ államszervezetét és adminisztrációját vázolja, majd a középkor kezdete következik: az államhatalom hiánya, a földtulajdon nélküli földesuraság, a jogok és kötöttségek számtalan változata. És végül a klerikusok, a klerikus-hivatalnokok. „A klerikus-hivatalnokság építi fel, gondos aprómunkával, a kicsiny feudális államok szervezetét, a helyi társadalomalakulások, szabályozások lényeges elemeinek érvényesítésével. A középkor végén már egyöntetű képzettségréteg, nagy központi iskolákkal; a részállamokat ismét egységes nagy állammá forrasztja össze. A társadalom szempontjaiból és nem a központi hatalom egyoldalú szempontjából kiindulva épül fel tehát ez az új európai állam; a hivatalnokság, mint szakszerű, megbízható közintézmény, elsősorban a társadalom szükséglete, a társadalmat nem kényszer hajtja alája, hanem saját érdeke. Már a középkorban szervessé, üzemszerűvé válik az ügyvitel, hiszen minden rendelkezés az előzmények és a helyi alakulások sajátos viszonyainak vizsgálatát kívánja meg. A hivatalnokság az uralkodó jogainak gyűjtője és őre, de egyúttal köti a szakszerű ügyvitel is, és így áthatolhatatlan akadály a központi hatalom önkénye számára, a társadalomszervezet védelmében."[4]

A lényeg itt a szemlélet, a gondolkodásmód, az alakulás belső logikájának bemutatása. Racionálisnak látszó végeredmény jön létre, sőt túlracionalizáltnak látszó, apró folyamatokból, anélkül hogy ezt a végeredményt bárki előre elgondolta volna. Ha most a közelmúlt magyar társadalmi folyamataira gondolunk, ezen belül arra a bürokratikus szabályrendszerre és eljárásrendszerre, amely a nyolcvanas évek végére alakult ki, akkor meggyőződésem szerint ugyanolyan gondolkodásmód szerint kell eljárnunk. Élhetünk olyan hipotetikus magyarázatokkal, hogy ezt vagy azt a fennálló rendszer erősítésének érdekében vezették be, tudatosan — de sokkal inkább kell figyelnünk azokra az apró folyamatokra, amelyek senki által sem akart eredményekhez vezettek.

A spontán fejlődésen van a hangsúly Hajnalnál akkor is, amikor az európai hűbériség kialakulását és ezen belül a parasztság helyzetét tárgyalja. „A rendiség társadalmában a parasztság helyzete a leglényegesebb a fejlődésre nézve, minden felső szerveződésnek, rétegződésnek lehetőségét, természetét e nagy, a történet hátterében élő, hallgatag népnek életszervezete szabja meg. Egyik rend kialakulása sem tudatos szerveződés eredménye, hanem szinte növényszerűen nő fel a legalsó talajból, elsősorban a nemesség, de a papság is főként földesúri és adminisztratív szerepénél fogva válik renddé; a várost pedig az illető vidék földnépének szervezete kényszeríti arra, hogy szakszerű forgalomgazdaságnak munkaszervezete, európai értelemben vett város legyen belőle. A parasztságnak óriási módon túlnyomó tömege az egész szociális mozgás alapterülete. Nem valami romantikus-szentimentális értelemben vett népi erő érvényesülése volt ez, hanem reális, tényszerű folyamat. Meg kell értenünk, ha az újkori társadalomfejlődés lényegét akarjuk érteni. A római birodalom bukása után a mai francia területekről eltűnt minden felső politikai s gazdasági szervezet: valóban magára hagyott társadalom, hegyek, völgyek, erdők, mezők letelepült lakossága vidékenkint a maga életét élte. Csak a közeli, személyies kötelékeknek volt már jelentőségük újra, minden település ezen az alapon szerveződött újra, külön önmagát kielégítő *egységgé*. A forgalom, a csere szűntével megszűnt a pénz szerepe is, a terménygazdálkodás lett uralkodóvá. A nagybirtok, a latifundium, a későrómai vidéki társadalom alapvető képlete, amely egykor felfalta a kicsiny parasztbirtokokat, most kénytelen ismét az önálló parasztmunkára bízni területét, amelynek kapitalista kiaknázása már céltalan lenne, de nincs is oly uralmi s állami szervezet, amely azt biztosítaná. A rabszolgából egyszerűen személyileg függő paraszt lesz: elvben egész élete, ereje az úr rendelkezésére áll tovább is, a tényleges gyakorlat azonban a maga munkájára bízza őt, bizonyos igénnyel kialakult helyzetére, amin az úr rendelkezésjoga nem változtathat. Viszont a szabad telepes és szabad kisbirtokos is az úr alá adja magát, hűségviszonyba kerül vele. Az úr lassankint egy helyi változatos összetételű paraszttársadalom feje, kölcsönös kötelezettségekkel, főként a védelemre és a társadalom belső rendjének fenntartására. De nem racionális szövetkezés, közös munkaszervezet a képlet, hanem történeti alakulás, ki-ki az apáitól ráhagyott egzisztenciát őrzi, s így a különböző parasztkondíciók legtarkább változata áll össze egymással."[5]

³ Hajnal I.: Az újkor története. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest 1988. 44. o.
⁴ Uo. 46-47. o.

A spontán fejlődés szerepét mutatja ki az európai képviseleti rendszer létrejöttében és különböző változatainak egymástól eltérő alakulásában, valamint az angol parlamenti rendszer rajzában is. Mi mindig mindenütt elveket látunk, amelyeket egy lezártnak látszó fejlődés végsőnek gondolt állapotából vélünk kiolvasni. Jobban kellene gondolnunk arra, hogy az, ami létrejött, időben jött létre, egyéni cselekvésből, a jelenidőt messzemenően befolyásolja a tegnapi, a mai cselekvések a tegnapiakat folytatják, vagy másképpen fogalmazva, Szabó Zoltán szavával, a múlt az, ami nem múlik el.

Az el nem múló múltat, a múlt el nem múlását érezteti Hajnal abban a radikális változásban is, amelyet angol ipari forradalom néven ismerünk.

„A XIX. századnak ez a gépkorszaka csak a XVIII. sz. nagy társadalmi átalakulása által következhetett be. A technikának nincs filozófiája, csak társadalomtörténete van. Az emberi szellem, az elvont tudomány sohasem alakított volna ki önmagában modern technikát. A találmányok alapgondolatai már régóta élnek, mégsem lett belőlük technika.

A találmányok az 1760-as évektől kezdtek realizálódni Angliában, akkor, amikor a vidék társadalma végleg felbomlott és nagy munkástömegek állhatnak a vállalkozás rendelkezésére. De ennek éppen technika-ellenes hatásának kellett volna lennie, a tömegmunka felvásárolhatósága egyenesen megakadályozza a technikai fejlődést. Hiszen másként az antik rabszolga-dolgoztatás hozta volna meg a gépek korszakát. Angliában a munkaerő vásárolható lett; de a mai modern gondolkodás számára már nehezen elér-

⁵ Uo. 72-73. o.

hető régi, irracionális, társadalmias erők szerepe a döntő a modern technika kialakulásában."[6]

Ezután kontrasztként az ipari fejlődés francia típusát említi, e szavakkal:

,,Vállalkozás helyett rengeteg kisüzem céhszerű, adminisztratív közössége: ez a francia ipar nagyüzeme. Még amikor már a legegyszerűbb munkafázisokat a vidéki, otthoni munkára bízza is céh, akkor sem alakulhat ebből racionális tömegdolgoztatás, a paraszt nem mozdul ki helyéről, régi teljes életét éli, nincs ijesztőbb számára, mint kiforgatása abból."[7]

A francia kontraszt után az angol fejlődés rajza:

,,Angliában azonban a céh elejétől kezdve kevésbé őrzője az egzisztenciának; célra, haszonra irányuló szervezkedés felé haladt régóta. S mégis, elég nehezék volt a céhszerűség arra, hogy az üzletet szakszerű fejlődésre kötelezze. Az angol kézművességnek is elég erős volt az egszisztenciája arra, hogy ne porladjon szét bérmunkássággá, szakszerű teljesítményének biztosított érvényesülése a vállalkozást, az üzletet szakszerűvé tette, a nyers nyerészkedés helyett az üzem, a munkaszervezet tökéletesítésére alapozta a hasznot. Míg Franciaországban a paraszt valóban kivetett emberré lett volna, ha földjét elhagyta, Angliában az ipar oly szervezete várta, amelynek üzemében a régi szokászerű biztonsághoz némiképp hasonló elhelyezkedést sejthetett. Nem igaz, hogy a tőke nyers hatalma vonzotta magához az embereket. (...) Ridegebb érdekszerűséggel bár, de az ipari munkásság kialakulásában mégis sok a hasonlóság a francia osztályképződéshez, oly hivatásokra való tóduláshoz, amelyek nem puszta érdeket, hanem társadalmias igényeket elégítenek ki. Meg is figyelhető ez a folyamat. Az inclosure a XVIII. sz. első felében még nem katasztrofális arányú, s aztán is elsősorban a közföldekre veti magát. A paraszt háza, kicsiny házkörnyéke megmarad, ragaszkodik hozzá, bár mind nagyobb mértékben kénytelen az ipartól neki kiosztott házimunkából fenntartani magát. Még mindig kaland, hóbort, kivetettség lenne számára az, ha munka reményében otthagyná helyét, környezetét. Defoe leírása mutat be ilyen félig paraszti, félig ipari településeket; az otthoni munkás még meglehetősen önálló fél a városi üzletemberrel szemben. Különösen Angliának addig néptelenebb vidékein, ahol a szakszerű mezőgazdaság még nem tette súlyos értékké a földet, telepszenek együvé nagy tömegekben az ilyen iparos-parasztok. A maguk hajlama szerint dolgoznak, egyéni tapasztalataikat követve és a környék vásárlóközönségének igényeit is, mert ha lehet, maguk adják el gyártmányaikat. Szívesen idomulnak azonban az üzleti vállalkozóhoz, ha irányítása alatt valami szerves folytonosságba kapcsolódhatik be munkájuk. A vállalkozó tehát messze előretekintve, a munkát, az áru fajtáját szélesebb piacok ismerete alapján megszervezve, biztosíthatja magának az állandó tömegmunkát, amely még mindig egy hűbéri életbiztosságra, teljes létre vágyó társadalom kezében van. Az európai szakszerűség: társadalomképződmény, nem üres racionalizmus. Nem is a tőke csinálja az első nagyüzemeket, az első igazi gyárosok a munkástársadalomból emelkedtek fel, akik ismerték a munka megszervezésének irracionális feltételeit is; és a gépek első feltalálói szintén kézművesek, vagy a háziipar vidéki társadalmában otthonos emberek. A félig parasztsorban élő kézműves, mint egykor földesurától, most a vállalkozótól várja a szokásszerűség biztonságát pótló elhelyezkedést. Így aztán ki kell alakulnia azon látszólagos belső ellentmondásnak, hogy a vállalkozó felvásárolja a munkát, de szabadon hagyja az embert."[8]

[6] Uo. 591. o.

[7] Uo. 591. o.

E szemszögből nézve az angol fejlődés képe is eltér a megszokottól.

Ezt a gondolatmenetet fejlesztette tovább Hajnal *Az első gépek* című 1949-es tanulmányában. Ebben kifejti, hogy az első fonógép, a Jenny létrejöttéhez a textilkézművesség és ezen belül a kézműves fonóipar hosszú fejlődésére és érettségére volt szükség. És leszögezi a következőket:

"Ezért kellett várni Európában a XVIII. századig, a kézművesmódszerek és a munkaszervezetek bizonyos érettségi fokáig és az egyes műveletfajták általánosodásáig, hogy az első fonógépek valóban megkezdhessék működésüket. Ezért nincs fonógép más régi és idegen kultúrában — s nem azért, mert hiányzott volna a konstruáló ötlet és készség, legkevésbé pedig azért, mintha nem lett volna másutt elegendő tőke vagy vágy a nyereségre, vagy nem lett volna meg általában a hajlam és a hatalom másoknak gépies dolgoztatására."[9]

És ugyanúgy, mint a középkori írásbeliségről szóló írásaiban, azt állítja, hogy a megelőző ipari és maga az ipari forradalom nem magyarázható egyes intézményekkel, hanem csak a társadalmi struktúrával. Idézem:

,,Ez a régi kézműves szervezet és a kézműves egzisztencia, melyből a modern kapitalizmus kinőtt, elsősorban Angliában. Az angol kapitalizmus a XVIII. században már régóta elevenebb és áthatóbb volt, mint másutt Európában. (...) A kontinensen az ipari vezetés elbürokratizálódott, a kézműves szorongva vonult vissza megszokott, biztos munkaköréhez. Itt éppen az volt a baj, hogy a munkás nem tudott üzletemberré kifejlődni. Angliában minden munkás egy kissé vállalkozásra hivatottnak is érezte magát. De az egész angol társadalom is, már a középkortól a paraszttól fel az arisztokratáig. Az angol parasztszervezet lazasága a kontinens parasztságához képest nem csupán az úri hatalom műve volt, a paraszt maga is könnyen változtatta munkáját, ha nyereségesebb kínálkozott. Ennek eredményeként széles üzleti középréteg alakult ki Angliában, a kicsiny vállalkozók sokasága sürgött-forgott a kézi munka társadalmában. Nagy iparvidékek alakultak ki már a gépkorszak előtt, a munkások ezrei telepedtek össze, kicsiny házaiknak végtelen soraiból orsó surranása, szövőszék kattogása hallatszott, a patakok vize színes és mocskos volt a gyapjúmosástól és a festőanyagoktól. A határ mezőin szövetek fehéredtek a napsütésre kiterítve. Kicsiny földművelés támogatta minden háznál a munkásegzisztenciát. A vállalkozók ilyen házsorokat jártak végig, szerződtek a munkára, a nyersanyagok és a munkaeszközök is mindinkább az ő tulajdonukba kerültek. (...) Az első feltalálók szinte kivétel nélkül kézművesek voltak, vagy ha nem, úgy értelmiségiek, akiket hivatásuk a kisebb nép életéhez kötött. (...)

Az európai kézművességhez, láttuk, mindig hozzá tartozott a munka üzleti oldala. Az első gépek tehát ilyen szempontból is az önálló kézművesség nagyszerű teljesítőképességét bizonyítják. A munkás feje mindig ki tudott nyúlni a szorosan vett kézimunka fölé is."[10]

Ugyanígy tárgyalja Watt gőzgépét is.

[8] Uo. 591-592. o.

[9] Hajnal I.: Az első gépek. Válasz, 1949. 5-6. sz. 360. o.

[10] Uo. 362-363. o.

„Watt ellenben folytatta az elődeitől megkezdett részletmunkát, a gőz anyagának és a szerkezet anyagának kitapasztalását, a folyamat minden pillanatában. Lehetetlen a kézművesség részleteket tapasztaló munkájára nem ismernünk ebben. Egyébként is, a vasművesség folyton haladó eredményei nélkül sohasem sikerült volna Wattnak a gőzgépet használhatóan megszerkesztenie. A tüzelőszerkezet pedig az ősrégi pék-kézművességből, a kazánszerkezet főként a sörfőzés kézművességétől vette tanulságait; a szivattyú szerkesztése ugyancsak ősi mesterség, a gép alkatrészeinek, erőátviteleinek módszerei a malomszerkezetekben már régóta tökéletesedtek.

Watt intelligens iparos családból származott, gyenge egészsége miatt csak közepes iskolákat végzett. De apja hajóépítő műhelyében kisgyerek-korától külön kis műhelye volt, itt szerezte bámulatos technikai készségét. Apja elszegényedvén, Watt a műszerkészítő iparba állott be tanoncnak, felszabadulása után a glasgow-i egyetem műszereinek gondozására alkalmazták. A fiatal professzorok és a diákok baráti körében kezdte kísérleteit a gőzgéppel is, megismerkedve a korabeli szakirodalommal is, erre a célra nyelveket is tanult. Tehát a kézművesség és a tudomány átmeneti típusa. Amit csinált, az igen kevés előzetes theóriát mutat. (...)nem csupán fogalmakkal és betűkkel, hanem az anyag formálásával is lehet gondolkozni. Folytatta a gépen a kézművesi munkát, amit elődei megkezdtek, s ami egyúttal tudomány is volt: az anyag magatartásának kicsiny részletekben való vizsgálatát."[11]

A modern kapitalizmus születésének ilyen módon való bemutatása kétségen kívül személyi teljesítmény, és már hangvételében és fogalmazásmódjában is eltér más, hasonló tárgyú írásművektől, ugyanakkor mégis kapcsolódik százados és ma is eleven vitákhoz a társadalomtudományokban, nem a történelemben és a szociológiában, hanem a közgazdaságtanban is. Utalok elsősorban az osztrák közgazdaságtani iskolára, amely a modern kapitalizmus keletkezését Hajnalhoz hasonlóan spontán folyamatokból származtatja, olyan egyéni cselekvésekből, amelyek nem alkotják valamilyen összefüggő terv részeit, amelyekben a személyes motiváció is jóval szűkebb körű, mint az az eredmény, amely azután lesz az egészből. Hozzáteszem, hogy ez a vita, amelyen belül Hajnal álláspontját idéztem és az osztrák iskoláét, máig folytatódik.

Magyarországon eléggé elterjedt például az a Polányi Károly által alkotott mítosz, amely szerint a piacot az állam teremtette törvényi és rendeleti úton.

Hajnal tanítványaként azt gondolom, hogy az angol ipari forradalmat és piacgazdaságot nem az angol állam csinálta, hanem nagyon sok cselekvő ember, akik közé számítom különben az államhivatalnokokat is. Azt gondolom továbbá, hogy nálunk is létrejön valamilyen piacgazdaság. Ezt sem az állam fogja létrehozni, hanem ezt is millió cselekvő ember. Érdekes és fontos téma tehát az állami intézmények működésének elemzése, de még érdekesebbek és fontosabbak a spontán folyamatok.

Nem mutattam be a szociológus Hajnalt. Erre nem futotta volna az időből. Egy vonást emeltem ki a sok közül, mert azt hiszem, hogy ez a legfontosabb. Ugyanilyen fontos téma a szokásszerűség, amely szóval Hajnal a tradíciót helyettesítette. Műveiben következetesen érvényesíti azt a felismerését, hogy mint ahogy a múlt az, ami nem múlik el, a szokásszerűség, vagy ha úgy tetszik, a tradíció az, ami sohasem marad azonos önmagával. Középkor-felfogását és ezzel kapcsolatban a szerződéses társadalom elméletét Bibó, Szűcs és mások tőle vették át. Ma, amikor újra keressük helyünket Európában,

[11] Uo. 366. o.

tanulmányoznunk kellene történeti tipológiáját, amelyből több tanulságot meríthetnénk, mint Wallerstein és P. Anderson divatos műveiből. Végül hadd említsem ember és technika viszonyával foglalkozó tanulmányát, amelyet követni próbáltam a magyar munkásokról szóló írásaimban. Most, hogy felébredt az érdeklődés iránta, remélni lehet, hogy örökségét feldolgozzuk, és kutatómunkánkban hasznosítjuk.

A Hajnal István Társaság Hajnal István emlékülésén 1992 szeptemberében elhangzott előadás. Nyomtatásban először e kötetben jelent meg.

Tudományos önéletrajz

1963 és 1966 között a Központi Statisztikai Hivatalban Ferge Zsuzsával együtt irányítottam a Társadalmi rétegződés Magyarországon *című kutatást. Az eredményeket feldolgozó nagy kiadványt 1966-ban jelentettük meg.*

1969 októbere és 1972 márciusa között a magyarországi szegény népességről vezettem reprezentatív kutatást. Az eredményeket összefoglaló tanulmány 1972 márciusában készült el, de máig nem jelent meg.

1969-ben és 1970-ben a Gazdaságkutató Intézet megbízásából a gazdasági vezetők magatartásáról vezettem kutatást (Solt Ottiliával). Az összefoglaló tanulmány 1970-ben ké szült, de szigorúan bizalmasnak nyilvánították, és csak 40 példányban nyomtatták ki.

1970 nyarától 1972 végéig országos cigánykutatást vezettem. Az összefoglaló kiadvány 1973 elején készült el, és 1977 elején jelent meg a Szociológiai Kutató Intézet kiadásában.

1972 szeptemberétől munkásokkal foglalkozó kutatást vezettem. Az eredményeket összefoglaló könyv 1973 végére készült el, de hosszú ideig kéziratban maradt, és csak 1990-ben jelent meg. 1974 márciusában minden kutatástól és publikációtól eltiltottak.

1974-ben és 1975-ben fedőnév alatt próbáltam kutatásokat folytatni. 1976-ban be kellett látnom, hogy erre sincs módom. 1977 januárjában emigráltam, azzal a céllal, hogy legalább külföldön publikálhassam azt, amit a magyar valóságról tudok és gondolok.

1978 januárjától 1990. szeptember végéig a párizsi École des Hautes Etudes en Sciences Sociales-ban dolgoztam, mint kutató. Témám a kelet-közép-európai társadalmak összehasonlító elemzése és ezen belül a magyar társadalom kutatása volt. Párizsban publikáltam Ouvriers hongrois *című és* Magyar munkástanácsok 1956-ban *című munkáimat, szerkesztettem Bibó István* Összegyűjtött művei*-t, és számos tanulmányt tettem közzé az* Actes de la Recherce en Sciences Sociales*-ban, az* Esprit*-ben, a* Social Science Information*-ben, a* Commentaire*-ben, a* Contrepoint*-ben, a* Soviet Studies*-ban, a* L'Alternative*-ban,* La Nouvelle Alternative*-ban, a* L'autre Europe*-ban, az* Osteuropa-Info*-ban, a* Magyar Füzetek*-ben, az* Irodalmi Újság*-ban és más folyóiratokban, valamint angolszász kiadványokban.*

1990. szeptember 30-án hazatértem Magyarországra. 1990. október 1-jétől 1992.

október 1-jéig a Szociológiai Intézet tudományos tanácsadója voltam, és 1990. december 1-jétől ezzel párhuzamosan a budapesti Főpolgármesteri Hivatal főtanácsadója. Ez utóbbi minőségemben készítettem a főváros vagyon gazdálkodási, városrehabilitációs és lakáspolitikai programját. 1992. október 1-jétől a Szociológiai Intézet igazgatója vagyok.

1991 őszétől 1993 nyaráig alapkollégiumot tartottam a szegedi József Attila Tudományegyetemen a magyar társadalom szociológiájáról. Egyetemi jegyzetem előreláthatólag ez év végén jelenik meg.

Terveim

1. Havas Gáborral és Kertesi Gáborral együtt országos reprezentatív roma- (cigány-) kutatásba fogtunk, amely a roma népesség 2 százalékára, Budapesten és Miskolcon 4 százalékára terjed ki. Az előkészületek egy éven át folytak. A kérdezést jóval 1993 vége előtt kívánjuk befejezni. 1994 tavaszán tervezzük az eredmények első öszefoglalását.

2. Szeretném megismételni az 1970. évi szegénykutatást. Akkor a lakosság alsó jövedelmi tizedét volt módom kutatni. Most, illetőleg a közeli jövőben a lakosság legrosszabb körülmények között élő 30 százalékára szeretném kiterjeszteni a kutatást.

3. A magánszektor körébe tartozó kisvállalkozók a harmadik téma. 1992 volt a tervezés ideje. 1993 végéig szeretnék néhány eredményhez eljutni.

4. Két éven át — 1991 őszétől 1993 nyaráig — előadásokat tartottam a magyar társadalom fejlődésének szociológiájáról. Az előadások nagy részét magnón rögzítették és leírták. Ebből a nyersanyagból szeretnék egyetemi jegyzetet megjelentetni 1993 végéig.

5. Jó néhány éve foglalkozom az adózás és a nagy elosztási rendszerek kérdéseivel. Ezekről szeretnék néhány hónapon belül a gyakorlatban is hasznosítható összefoglaló tanulmányt írni.

Válogatott bibliográfia

—HORVÁTH Á.-NÉ *Mit olvasunk?* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1965.

—MÓD A.-NÉ—FERGE S.-NÉ—LÁNG GY.-NÉ *Társadalmi rétegződés Magyarországon.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1966.

Előszó M. WEBER *Gazdaság és társadalom* című tanulmánykötetéhez. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1967.

Társadalmi rétegződés. XX. századi polgári áramlatok. Szociológiai közlemények 1969. I. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest 1969.

—SOLT O. *A gazdasági vezetők magatartása.* Gazdaságkutató Intézet, Budapest 1970.

A Csepel Vas- és Fémművek munkásai. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest 1971.

Pest megye munkásai. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest 1971.

(szerk., előszó) *A szexuális élet szociológiája.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1972.

A magyarországi cigány lakosság. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest 1976.

Les juifs dans la structure des classes en Hongrie: essai sur les antécédents historiques des crises d'antisémitisme du XXe siècle. Avec la collaboration de V. KARADY. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales,* No 22, Juin 1978.

Antisémitisme universitaire et concurrence de classe: la loi du numerus clausus en Hongrie entre les deux guerres. Avec la collaboration de V. KARADY. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales,* No 34, Septembre 1980.

—SÁRKÖZI M. (sajtó alá rend.) BIBÓ I. *Összegyűjtött Művei.* I—IV. Európai Protenstáns Magyar Szabadegyetem, Bern 1981-1984.

The unregistered economy in Hungary. *Soviet Studies,* July 1982.

Válogatás írásaiból és előadásaiból. In: HAVAS G.—KENEDI J.—KOZÁK GY. (szerk.) *Isten éltessen Pista! Kemény István 60. születésnapjára.* Szamizdat. Budapest 1985.

Ouvriers hongrois. L'Harmattan, Paris 1985.

Magyar munkástanácsok 1956-ban. Magyar Füzetek. Paris 1986.

Trade unions and workers' interests in Hungary. In: A. PRAVDA—B. A. RUBLE (eds.) *Trade Unions in Communists States.* Allen and Unwin, Boston—London 1986.

The second economy in Hungary. In: M. LOS (ed.) *The Second Economy and its Control in Marxist States.* Macmillan Press, London 1989.

Velük nevelkedett a gép. Szociológiai tanulmányok. Vita Kiadó, Budapest 1990.

—SZABÓ J.—VARGA J.—FÁY Á. (sajtó alá rend.) SOÓS A. *Szabadság és gazdaság. Válogatott írások.* (Előszó: KEMÉNY I.) Göncöl, Budapest 1991.

Vagyongazdálkodás, városrehabilitáció és lakáspolitika. Fővárosi Önkormányzat, Budapest 1991.

Közelről s távolból. Gondolat, Budapest 1991.

Szociológiai írások. Replika könyvek, Szeged 1992.

Az átalakulás társadalmi költségei. *Szociológiai Szemle,* 1993/1.

Kulcsár Kálmán

A modernizáció és a reform

A modernizáció-fogalom nagy ívű pályájának, e pálya összefüggéseinek elemzése ma már külön tudományos feladat. Erre itt már terjedelmi okokból sem vállalkozhatom (a problémával kapcsolatban lásd: Kulcsár, 1986; 1987a; 1987b), s csak jelzésként idézem Jean Chesneaux-nak az Ausztráliai Nemzeti Egyetemen 1987 áprilisában tartott előadását, amelyben a modernitást a XX. század végén már a fogalom korábbi tartalmával szembenállónak látta: „A modernitás többé nem a megállapodott értékekkel szembeni univerzális küzdelem, hanem a fejlődés létező, mindent átfogó modellje előtti passzív kapituláció. Többé nem a különböző jövő felé nyitás relatív és folyton megújuló folyamata, hanem a per se akadályozás szituációja, olyan «pangás», amely a maga merev követelményeivel és kötelező mintáival csak a jelenlegi világrendet állandósítja." (Chesneaux, 1987, 1—2.)

Mellőzve most a modernitás jellemzőiként az eddigi kutatások során felismert vonásokat, jelenségeket és mutatókat is (Kulcsár, 1986a), csupán azt kívánom hangsúlyozni, hogy valóságos történeti folyamatként a modernizáció meghatározott összefüggésekhez kötődik. Ezek az összefüggések két csomóponthoz vezetnek: a *centrum—periféria* viszonyhoz és a *szerves vagy mesterségesen* bevitt elemekkel erősen befolyásolt *fejlődés* különbségeihez.

A centrum—periféria viszony felismerése a legutóbbi másfél évtized gazdaságtörténeti elemzéseinek eredménye. Röviden abban fogalmazható meg, hogy a történelemben meghatározott időszakokban a „fejlődés fő vonala" centrumokban ment végbe, amely területek, társadalmak (államok) fejlődését a centrumhoz képest periferikus vagy félperiferikus területek kihasználása is elősegítette. A centrumok — amíg a világgazdaság egységes összefüggésrendje ki nem bontakozott — egymás mellett, bár egymással esetleg egyáltalán nem vagy alig érintkezve is élhettek (például az európai centrum mellett Kína, India vagy a felfedezésekig az inka és a maja-azték birodalom). A világgazdaság egységes összefüggésrendjével azonban egyre inkább egyetlen, bár szélesedő centrum alakult ki, amelyhez képest korábbi centrumok is perifériákká, illetőleg félperifériákká váltak. A folyamat fordított összefüggést is produkált, amennyiben egyes perifériák centrumhelyzetbe kerültek (Európában például Skandinávia, Európán kívül Japán stb.).

Amíg több „párhuzamos" centrum élt, addig több, egymás mellett kialakult társadalom rendelkezett „szerves", azaz öntörvényű fejlődéssel. (Ez nem jelentett egyúttal minden belső vagy külső megrázkódtatástól való mentességet, hiszen például a forradalmak az európai centrumban, a mongol hódítás Kínában vagy már meglévő folyamatok számára nyitottak utat, vagy felszívták az újat a korábban elindult szerves fejlődésbe.) A szerves fejlődés azonban mindenképpen sajátos, a meglévő viszonyokból következő

vonalat mutat, amelybe ugyan kívülről vagy külső hatás folytán is bekerülhettek elemek, de a domináns a ,,belső logika" maradt. A különböző centrumok — különféle, itt nem részletezhető tényezők és összefüggések eredményeképpen — egyrészt *különböző fejlettségi szintig* jutottak, ha a fejlettségi szint valamilyen mutatórendszerrel ,,összefüggésben" is mérhető, másrészt egymástól eltérő társadalmi szerkezetet, viszonyrendszereket, kultúrákat hoztak létre. A kialakult fejlettségi szint — különösen annak technikai, organizációs s bizonyos fokig tudományos mutatói, továbbá az adott időszak történetileg véletlen körülményei folytán — abban az időben, amikor a technika és a világgazdaság fejlődése a különböző centrumok között érintkezést teremtett, éspedig nem pillanatnyi, hanem folyamatszerű módon, egyiket-másikat kedvezőtlenebb helyzetbe hozta másokhoz képest. Ennek a kedvezőtlen helyzetnek a következményeként bizonyos korábbi centrumok — nem is szólva perifériákról — egyre inkább függő helyzetbe kerültek a XIX. század első felére már iparosodott nyugat-európai régiótól, amelynek centrumjellege a XIX. század második felében és a XX. században — kiegészülve az észak-amerikai régióval, a skandináv országokkal és Közép-Európával — csak tovább erősödött.

A periferikus vagy félperiferikus helyzet következménye a centrumhoz való viszonyában azonban nem csupán a kihasználás, a kedvezőtlen gazdasági helyzet, az alárendeltség lett, hanem a korábbi szerves fejlődés megtörése is. A *szerves fejlődés* megtörése azonban nem feltétlenül jelentett erőszakos külső beavatkozást, hanem esetenként stagnálást, ,,kifulladást", s ebből fakadóan bizonyos adaptációs kényszert, amellyel együtt járt a centrumban kialakult minták vonzóereje, átvételük (és átadásuk) sokféle tényezőn alapuló kényszere is. A centrum társadalmi-gazdasági berendezkedése, politikai és jogi intézményrendszere, illetőleg egyes elemeinek *mintaként* való felfogása a történelem eddigi tanulságai szerint a centrum—periféria viszony lényeges eleme.

A modernizáció folyamatának tartalma annak az ellentmondásnak a feloldása, amely a centrum-társadalmak történelmileg szervesen kibontakozott fejlődésének jelenségeiből következő kihívások és a periféria-társadalmak szerves fejlődését (adott esetben stagnálását) megbontó és eltérítő, a centrumból fakadó kihívásokra adandó válaszkényszerek között kialakult. Az így létrejött helyzetek különbözőek, sokféle tényező szerint eltérhetnek egymástól, azonos vonásuk azonban, hogy a periférián vagy félperiférián élő társadalmak számára adaptációs kényszert hordoznak, éspedig ma már egyre inkább az egységes világrendszer feltételeihez való alkalmazkodás kényszerét.

A centrum—periféria viszonylatban mutatkozó fejlődési különbségek meghaladása — és ezzel tartalmilag a modernizáció — tehát nem ,,egyszerű felzárkózás", hanem *adaptáció.* A világgazdaságba, s hadd tegyem hozzá: a globális közösségbe való beilleszkedés folyamata — amely beilleszkedés perspektivikusan eliminálhatja az eddig szokásosan vele járó jelzőt és állapotot, az ,,alárendeltséget" — csak a modernizációnak a nekilendülés utáni második, ún. ,,fennmaradó" szakaszával jöhet létre. Ez pedig az adott társadalom belső feltételeire, egyebek között történeti sajátosságaira épített, szervessé váló (azaz újabb nekilendüléseket s a velük járó ciklikus reformkényszereket feleslegessé tévő) fejlődésként alakulhat ki. S ez a modernizációs folyamat valódi tartalma.

Magam tehát a történeti összefüggések jelentőségét hangsúlyozva, a modernitás legfontosabb jellemzőjét abban látom, hogy a *társadalom saját belső adottságait hasznosítva képes a társadalmi változásokra.* Azt mondhatnánk erre, hogy így minden társadalom mindig modern, hiszen változásra még a leginkább stagnáló társadalom is képes:

a tradíciók, ha lassan is, átértelmezve is, tartalmukban mindenütt változnak. A változásra való ilyen képessségnek azonban az adott esetben a már jellemzett történeti helyzettel összefüggő tartalma és összetevői vannak. Olyan változásokról van szó, amelyek folytán a periferikus vagy félperiferikus helyzetben lévő társadalom saját endogén fejlődésének kibontakoztatásával képes éppen ennek a helyzetnek, a belőle adódó hátrányoknak a csökkentésére, perspektivikusan kiküszöbölésükre. Az eredményes modernizáció tehát olyan gazdasági és társadalmi struktúra függvénye, amely az adott ország feltételeire épülve *képes a változó külső és belső feltételekre választ adva megfelelően működni;* s ez mindenekelőtt a társadalom tevékenységi szféráinak olyan differenciált együttesét jelenti, amely összes vagy legalábbis domináns összetevőiben e folyamat további előrehaladásának bázisa, s ezzel együtt olyan politikai rendszert, amely képes biztosítani a társadalmi változások belső tényezőinek folyaymatos működését.

Az általánosság bizonyos szintjén elmondható, hogy a történetileg kialakult centrumokban olyan belső, automatikusan előrehaladó *szerves* fejlődés jött létre (még akkor is, ha ez a fejlődés eredendően esetleg külső tényezőkkel függött össze, s később vezetett szervessé váló mozgásra), amely *képes a társadalmi változások elfogadására, a változások ,,szervesítésére", így a folyamatos kihívásoknak megfelelő, a szükséges adaptációt is magukba foglaló válaszok kialakítására.* Ezzel szemben a mindenkori perifériákon (s sok vonatkozásban a félperifériát jelentő társadalmakban is) stagnálás mutatkozik. A változások kívülről indulnak el, általában külső minta követésével kísérlik meg a periferikus helyzetet megszüntetni. Ám a külső minta torzulásmentesen ritkán alkalmazható, így a periféria fejlődése részben az eredendő sajátosságok, részben pedig a külső minta módosult és átalakult továbbélése folytán továbbra is eltér a centrumban mutatkozó folyamatoktól és jelenségektől. A modernizáció sikere azonban nem az esetleg mintát adó centrum gazdasági, társadalmi jelenségeinek intézményrendszerének sikeres átvétele, hanem *annak a társadalmi állapotnak a kialakítása, amely képes az önmozgást, a sikeres adaptációt biztosítani.* Ez a mozgás — ha esetleg hosszabb idő múltán is — kiemeli az adott társadalmat a periféria jellegzetességeit mutató állapotból. A világ gazdasági folyamataiba való, ám az endogén tényezőkre alapozó beilleszkedése pedig tovább segíti ennek a mozgásnak a fennmaradását.

A ,,nyugati" fejlődésből következő ,,minták" kettős hatása — azaz *értékmérő és ellenállást* kiváltó jellege — a volt gyarmati területek modernizációs folyamatában jóval erősebb, mint ahogyan az a kelet- vagy kelet-közép-európai társadalmak történeti fejlődésében mutatkozott.

Ma már nemcsak az ún. endogén fejlődés koncepciója kap egyre nagyobb hangsúlyt — amely szerint elsősorban a belső tényezőkre kell építeni a társadalom fejlesztését, megfelelően felhasználva a modernizációs folyamatban az adott társadalom saját, történelmileg kialakult intézményeit, értékeit, még akkor is, ha ezek a tradicionális viszonyokhoz kötődnek —, hanem felbukkant a *populista modernizáció* fogalma és modellje is. E modell szerint a tradicionális parasztközösségek nem csupán autonóm módon (bár a külső környezet hatására) képesek modernizálódásra, hanem a nagyobb társadalom integrálódását is elősegítik: ,,nem túlzás, hogy a populista modernizáció folyamatosan fenntartja és erősíti a nemzetépítés folyamatát Indiában" (Ishwaran, 1977, 119.). A populista modernizáció új kifejezés ugyan, de csak mint kifejezés új. Valójában a populizmusnak a világ elmaradott, főleg nagy paraszti népességgel rendelkező országaiban való jelentkezése lényegében mindig a modernizáció olyan kísérletével párosult,

amely az európai (azaz az európai centrumban kialakult) modellt valamiképpen alkalmazhatatlannak tartotta. Történetileg különböző időszakokban és társadalmakban bukkant fel, Magyarországon például a két világháború közötti népi mozgalom hordozott ilyen törekvéseket (Kulcsár, 1986, 109—156.). A populista modernizáció — amelyben az endogén tényezők, illetve ezek szerepe „felértékelődik" — kérdése érdekes problémához visz.

S. N. Eisenstadt (1966) szerint ugyanis a modern társadalom problémája a modern társadalmi racionalitás szembekerülése az olyan kulturális orientációkkal, értékekkel, mint például a tradíció, a vallási vagy misztikus tapasztalat. A racionalitást — mondja — igen gyakran „technikai" hatékonyságként értelmezik, amelynek következtében az ember saját magának és sorsának urává válik. Ám — folytatja — az ember minden közös értéktől és orientációtól megszabadulva, kontrollálatlan lénnyé válhat, kiszolgáltatva szabályozatlan ösztöneinek és a konfliktusban levő érdekek kiszámíthatatlanságának. Ezért azután a modern társadalmakban nagyon fontossá vált a szolidaritás és az igazság fenntartásának problémája. Hogy ez valóságos jelenség, azt éppen eléggé mutatják azok a próbálkozások a modern országokban is, amelyekkel — mint az új individualizmus, a múlt iránti nosztalgiára épült életformák, a szekták és a kábítószerek, az irracionális eszmék és a babonák stb. — „a modernizáció nyomásától kísérlik meg a menekvést" (Chesneaux, 1987, 12.), vagy az ún. „alternatív modernizáció" utópiába hajló formái (Szabó, 1985).

A modernizálódó társadalmakban azonban ez a kérdés még fordított hangsúllyal jelentkezik. Azaz a kulturális orientációk, értékek, a kitermelődött ideológiai összefüggések — még ha ezek nem tradicionális eredetűek is — „hatékonyan" foghatják vissza a racionalitás érvényesülését a gondolkodásban, cselekvésben, döntésben, szerveződésben stb. Annál is inkább, mert ezek az összefüggések jelentős mértékben sajátos érdekhez vezetnek. Az Eisenstadt által említett probléma azonban valóságos. Az egyik értékrendszer megszűnését vagy megkérdőjelezését nem mindig és főleg nem azonnal követi a másik, az új (ha kialakul ilyen) megvalósulása. Így az értékkontinuitás és -változás, a tradíció modern társadalomba való beépítésének a kérdése — amelynek elemzésére itt most nincs lehetőség — a modernizálódó társadalmak nem kis problémája.

A modernizáció értékproblémáinak elemzésére vagy akár csak a szakirodalomban jelentkező legfontosabb összefüggések felvillantására nem vállalkozhatom. Csupán egyetlen kérdést szeretnék jelezni, amelyre nézve magyar kutatások állnak rendelkezésre (Hankiss—Manchin—Füstös—Szakolczai, 1983), és ez az ún. negatív modernizációs értékek kérdése és összefüggése a fentebb említett problematikával.

A vizsgálatot végzők az amerikai és a magyar modernizációs értékek közötti eltérést két olyan görbén ábrázolták, amelyek időbeni eltolódással azonos pályát jeleznek a modernizáció folyamatában és az értékek alakulásában. Az amerikai értékek átalakulásában az ipari forradalom időszakához, illetőleg a fellendülő tőkés társadalom viszonyaihoz kötődő modern értékek kerülnek háttérbe, és egyre erősebben jelentkeznek a „posztindusztriális" kor újabb értékei. „Más szóval: a kora XX. századi polgárosodás értékei mellett, vagyis a célracionális és pragmatikus cselekvés, valamint az önálló, autonóm emberi individuum értékei mellett felerősődőben vannak az érzelmi és közösségi értékek, az emberi személyiség és közösség kiteljesedésének értékei." (Hankiss, 1986, 373.) Ezzel szemben a magyar társadalomban igazában még nem játszódott le az értékek modernizálódásának „hagyományos" szakasza, midőn az új társadalmi rend egyszerre zilálta szét a hagyományos értékrendet, és alakította át ezt a kvázi polgári értékrendet a maga — többnyire csak jelszavakban, ám a gyakorlatban jóval kevésbé megmutatkozó — új, elvileg közösségi, egyenlőséget hirdető, a munka becsületét, a közösségi célok érdekében önfeláldozást stb. követelő „értékrendjével", illetőleg sokkal inkább az értékrendet kevéssé tükröző politikai gyakorlatával. A kialakuló új értékrend alapjellemzőjét Hankiss Elemér és szerzőtársai nyers vagy üres individualizmusnak nevezik.

Hogy a magyar társadalom a maga gyengén fejlett tőkés-polgári racionális értékeivel úgy lépett a tradicionális társadalmi kötelékek és értékek világából egy új, normatív szinten a közösségi értékeket hirdető világba, hogy közben a polgári értékrend racionális tartalma sem teljesedhetett ki, ellenben a valóságban (a normatív szint és a valóság ellentmondásai közepette) saját érdekeinek követésében kerülő utakra, gyakran irracionálisnak tűnő, majd egyre inkább az elmúltnak hirdetett világ rossz tradícióinak felélesztésével, sőt erősödésével az új világban mégis üres tradicionális magatartásra kényszerült, az nyilvánvalóan értékzavarokat eredményezett.

Ezeket az értékzavarokat a reformfolyamathoz kötni egyoldalú lenne. Az utolsó négy évtized által kialakított anómiás jelenségek — különösen a normatív szinten hirdetett értékek és a valóság közötti ellentmondások — természetszerűen bizonytalanították el nem csupán a gyakorlatot, de az értékek normatív világát is. S ez már jóval előbb bekövetkezett, mint a normatív szinten őrzött értékek, az ideológiailag szentesített elvek és az ugyancsak államilag-politikailag (még meglehetős ingadozással) támogatott gyakorlat közötti ellentmondás, a régi szocializmusfelfogás és az új gyakorlat ellentéte.

A magyar társadalomban tehát különösen problematikus folyamat az értékek modernizálódása, s az ideológia ebben a folyamatban legalábbis ambivalens szerepet játszott. Az ideológiai törekvések és valóságos folyamatok *együttesen* valóban azt az értékvilágot bontakoztatták ki, amelyet ma joggal nevezhetünk bizonytalannak, sok tekintetben üresnek, és amely nagyon kedvezőtlen feltételeket biztosít a modernizáció számára. Ez az „üres individualizmus" felidézi ama jelenséget is, amelyet ugyancsak Hankiss Elemér vett észre és próbált megfejteni Peter Shaffer *Equus* című darabjának értelmezésével (Hankiss, 1983, 428-432.). E dráma mondanivalóját — „durván aktualizálva" — az értékkötöttségek, a bálványok és szimbólumok hálójától megszabadult ember elbizonytalanodásában látja, s felteszi a kérdést, vajon boldogabb-e így az ember. Még tovább aktualizálva, hadd tegyem hozzá: a kiüresedő individualizmus nagy lehetőséget biztosít a tradícionális értékek és kötelékek iránti nosztalgiára, de — minthogy társadalmi alapjuk már jórészt hiányzik — a nosztalgia torzult formában, ám nagy érzelmi tartalommal élesztheti fel ezeket az értékeket, s kevéssé képes szelektálni a máig is érvényes és a csupán egy korhoz kötődő elemei között. (Különösen nehéz a „szelekció" olyan esetben, midőn a régi értékek világát erőszak s bizonyos összefüggéseiben külső hatás szüntette meg; a nosztalgia így még sajátosabbá válik.) Mindenképpen kedvezőtlen azonban ez a „premodern" értékvilág a modernizációs folyamatnak megfelelő értékek kialakulása szempontjából. S minthogy a tradícionális magyar társadalom értékvilágának alapos és elfogultságtól mentes elemzése még várat magára, ez a nosztalgikus megközelítés (természetesen akkor is, ha nem a „régi", hanem az ötvenes évek magyar társadalma felé irányul) s összekapcsolódása a globális szinten jelentkező és a modern világot ugyancsak sajátos torzulással elutasító értékekkel és magatartással nehezíti az „eligazodást", s kevés alkalmat hagy a modernizáció értékeinek a tradícionális elemekkel való fejlesztésére.

A modernizálási folyamat értékmérője, ha ilyen „mérőeszközre” egyáltalán gondolhatunk, a *társadalom alkalmazkodási, megújulási képessége és készsége, amelyhez hozzájárul a megújulás érdekében szükséges változások és a korábban kialakult valódi értékek összeegyeztetésének sikere is.*

Vajon az egyes modernizálódó társadalmakban megjelent és egyre erőteljesebben vitatott identitásprobléma csak védekezés-e (ahogyan fentebb jellemeztem) a világméretű folyamatokkal szemben, vagy pedig éppen (ha esetleg eltorzult ideológiai formában is) az adott belső feltételekre való épülés szükségességének racionalitását fejezi ki? Az adott belső feltételek ugyanis — még ha elfogadjuk is Wallerstein (1983) álláspontját a világrendszer dominanciájáról a fejlődési folyamatban, s ezzel azt is, hogy a belső folyamatokat a külső hatások alakítják — egy bármilyen önkényesen megvont határú társadalomban is történetileg sajátosan alakultak.

S a kérdés még tovább bonyolítható: mikor hoznak létre vagy tartanak fenn ezek az endogén feltételek parochiális viszonyokat és kulturális jellegzetességeket, amelyek megnehezítik a társadalom adaptációját; vagy mikor válik ez a parochiális jellegű viszonyrendszer és kultúra „agresszívvá”, mintaértékűnek tartván magát más társadalmak, esetleg az egész világ számára?

Az első esetben az esetleg „fundamentalistává” fokozódó parochiális ideológiák (akár tradicionális elemekhez, akár teremtett, „új tradíciókhoz” kötődnek) társadalmi összefüggéseikkel a modernizáció folyamatának megtörését is előidézhetik. (Ez történt például Burmában, s történhet esetleg Iránban.) Esetleg lelassíthatják a folyamatot, mint például a két világháború közötti Magyarországon vagy akár a Szovjetunióban az utóbbi években.

S ezzel eljutottunk a modernizáció folyamatának hazai, elsősorban napjainkban mutatkozó problémájához, ahhoz a kérdéshez, amelyet ennek a tanulmánynak a címével is jelezni kívántam.

Anélkül, hogy történeti fejtegetésbe bocsátkoznék, annyi mindenképpen megállapítható, hogy Magyarország története bízvást jellemezhető az elmaradottság elleni küzdelemmel, a centrumhoz való adaptáció, a felzárkózás folyamatából adódó vissza-visszatérő reformkényszerekkel. Ezek a reformtörekvések Európa két fő régiója, a nyugati és a keleti társadalmi berendezkedésének „kínálkozó” mintáiból *történetileg* mindenekelőtt a nyugati mintát próbálták átplántálni a *keleti régió sajátosságait* is hordozó, valójában mégis a történeti értelemben ettől *eltérő* kelet-közép-európai régióban élő társadalmunkba. Európa és a világ legújabb fejlődéséből adódtak azok a körülmények, amelyek folytán a második világháború után a keleti régió által produkált társadalommodellt kísérelték meg átültetni a *nyugati kultúra elemeivel* átszőtt magyar valóságba. Történeti tapasztalat az is, hogy ezek a reformok, akár megelőzték őket forradalmak vagy forradalmat pótló külső hatások, akár nem, végül is sok összetevőjükben eltorzulva, diszfunkcionálisan valósultak meg, társadalmi és politikai ellenállást váltottak ki, s problematikus jellegükkel többször is előhívták az elsősorban a belső feltételekre, a belsőnek tartott sajátosságokra épülő magyar társadalom vízióját. Csak a két világháború közti történetünkre gondolva, ilyennek mutatkozott a népi mozgalom társadalomképe, amelynek egyes elemei a hatvanas évtized utolsó évei óta formálódó magyar modellbe is beépültek.

Ha azonban elfogadjuk Wallerstein tételét arról, hogy nem az egyes társadalmak, hanem a világrendszer fejlődik, akkor el kell fogadnunk következtetését is, amely szerint nem tanulmányozhatjuk úgy az egyes társadalmakat (a maguk történetileg véletlenszerű politikai határaival), mint autonóm, belsőleg kifejlődő struktúrával rendelkező társadalmakat, midőn ezeket a struktúrákat elsődlegesen a világméretű folyamatok, illetőleg az e folyamatokra adott válaszok hozták létre (Wallerstein, 1986, 14.).

Valóban: annak vizsgálata nélkül is, hogy milyen „belső összetevők” mozgatták ezeknek a világméretű folyamatoknak a kialakulását és változásait, annyi világos, hogy a centrum—periféria kapcsolatok globálissá szélesedésével az ebben a rendszerben elhelyezkedő társadalmak folyamatai és jelenségei egyre kevesebb elemükben függetlenülhettek a globális méretű hatásoktól, még ha ezeket regionális sajátosságok bizonyos mértékben továbbformálva is közvetíthették. Az *„eredendő sajátosságok”* és ezeknek a sajátosságoknak a külső hatást módosító jellege azonban továbbra is életben tartják azt a jelenséget, amelyet Karl W. Deutsch (1973) „reziduális sokféleségnek” nevezett, s amely a világfolyamatokból érkező hatásokra adandó válaszok kialakulásában is aktív jelentőségű, tehát tovább formálhatja a különbözőséget is. Hogy milyen erősek maradnak mindazok a sajátosságok, amelyek napjainkban fenntartják a világ pluralitását egy azonos tendenciájú és szükségképpen a konvergenciát erősítő technikai fejlődés és következményei ellenében, s mennyire bizonyulnak tartósnak az egységes világrendszert ma jellemző — s így a modernizálódó társadalmak sikeres adaptációjának feltételeiként működő, jórészt a nyugati centrumban kialakult — tényezők, ez a jövő kérdése. Annyi azonban most is sejthető, hogy például a technikai fejlődésnek kettős összefüggése van: amennyire ugyanis sok tekintetben hasonló feltételeket igényel hatékony működéséhez, annyira változóak lehetnek következményei a már meglévő, sajátos feltételek alakító hatása folytán. Az pedig világos, hogy a technikai fejlődéssel egyre erősebben uniformizálódó kulturális és életmódbeli tendenciával szemben a kulturális, a nemzeti, a vallási és az etnikai identitás őrzésére való törekvés már meghaladottnak gondolt — és újonnan is keletkező — különbségeket teremt, illetőleg tart fenn.

Ha mármost a modernizációs folyamat helyzetét és jelenségeit a magyar társadalom utóbbi két évtizedében vizsgáljuk, akkor aligha tekinthetünk el ennek a két évtizednek legjelentősebb jellemzőjétől, a *reform megindulásától és fejlődésétől.* Valóban, a reform és a modernizáció magyarországi helyzete — hadd előlegezzek ennyit a következő fejtegetésekből — csak egymással összefüggésben érthető meg igazán, akkor is, ha a modernizáció és a reform természetesen nem azonosítható.

Az 1968-ban bevezetett reform — s ezt aligha kell indokolni — eredendően gazdasági természetű volt. Nem kétséges, az a körülmény, hogy ilyen lépésre sor kerülhetett, valóban politikai változást is tükrözött. A reform végső lényegében azonban egy mind több diszfunkcionális jelenséget produkáló, mind kevésbé hatékonynak mutatkozó gazdaságirányítás átalakítására törekedett, amely elengedhetetlen lépésnek tűnt az extenzív gazdaságfejlesztés intenzívvel való helyettesítéséhez. Véleményem szerint ez a gazdasági reform két alapvető célt tűzött ki: egyrészt azt, hogy a megreformált gazdaság képes legyen a világgazdasághoz való jobb alkalmazkodásra, ezáltal saját hatékonyságának növelésére, másrészt (ennek következményeként) a társadalom életszínvonalának emelésére.

Ismerjük a reform történetét is, ha az egyes fordulópontok valóságos összefüggései nincsenek is még teljesen feltárva, s így bizonyos esetekben feltételezésekre, bár alighanem verifikálható feltevésekre kényszerülünk. Néhány következtetés azonban ebből a történetből mégis levonható. Ha ezeket a „következtetéseket” a „nekilendülést” követő

modernizáció sajátosságaival vetjük össze, akkor a reform és a modernizáció problémáiban érdekes egybeeséseket állapíthatunk meg.

Lássunk néhányat, inkább példaszerűen. A magyar gazdaságirányítás reformjának egyik alapgondolata a műszaki fejlődés meggyorsítása azokban a vállalatokban, amelyek hatékonynak mutatkoznak, amelyek a hazai feltételrendszer alapján a siker reményében integrálódhatnak be a világgazdaságba, amelyek képesek a folyamatos megújulásra. A gondolat kettős: egyrészt a műszaki fejlődés, másrészt a szelektivitás biztosítása. Tulajdonképpen mindkettő összefüggésben van a tudás, a tudomány alkalmazásával, éspedig végső soron nemcsak a technikai folyamatokban, hanem a szervezésben, az irányításban stb. A modernizáció egyik lényeges eleme azonban éppen ,,az igazolt tudásnak a termelés minden ágában való alkalmazására irányuló képesség növekedése; a modernitás az a társadalmi, kulturális és pszichológiai keret, amely elősegíti a tudomány alkalmazását a termelés folyamataiban". Mindennek azonban olyan kulturális-társadalmi szféra a feltétele, ,,amelyben kialakult az új tudás utáni folytonos kutatást segítő értékrendszer, az ontológiai bizonytalanság iránti magas fokú toleranciával párosulva" (Nash, 1984, 5.).

Aligha vitatható, hogy a magyar társadalom egyebek között éppen ezzel a problémával küzd, mint ahogyan az sem tagadható, hogy a reform eddigi menetében még nem bizonyult képesnek e probléma megoldására. Az igazolt tudás fogadását nem mozdítja elő a gazdaság szabályozórendszere, a gazdaság sok esetben strukturálisan is ellenáll — részben a túlbürokratizált és túlhierarchizált vállalati szervezet, részben pedig a technológiai struktúra sajátosságai folytán —, és tulajdonképpen még nem jöttek létre azok a strukturális feltételek és mechanizmusok sem, amelyek működésében a tudás valódi eséllyel hatolhatna be a különböző szinteken a döntési folyamatokba. Nem hagyhatók figyelmen kívül természetesen a másik oldalon a tudomány szervezetrendszerében található problémák sem. Ezek részben e szervezetrendszerben működő belső, részben a politikai, gazdasági, pénzügyi stb. környezetből beható tényezők folytán, nemkülönben a tudományos tevékenység sajátosságai (az időigényesség, a tudomány bizonytalanságát eredményező tényezők stb.) következtében esetenkint a tudományos kutatás szervezetrendszerét is visszatartják a szükséges és igazolt tudás produkálásától.

A magyarországi reform különös hangsúlyt helyez a kreativitásra. Valóban, ahogyan Arnold Toynbee megfogalmazta, a kreatív kisebbség lététől és kreativitásának fokától függ, hogy a társadalom, megfelelő választ adva az őt ért kihívásra, fejlődhessen. S a kérdés másik oldala: ha a kreatív kisebbség uralkodóvá válik, és társadalmi helyzetében az uralmi elem lesz a domináns, így háttérbe szorul a kreativitás fontossága, akkor válaszadó képessége a társadalom stagnálását, esetleg hanyatlását előidézhető mértékre csökkenhet. (Toynbee, 1962, I. 195.)

Ne vitassuk most Toynbee megállapításának történetfilozófiai általánosságú érvényességét. Aligha lehet kétséges, hogy a társadalmak válaszadó képességét sok tényező alakítja, mint ahogyan az sem, hogy a kreatív kisebbség kreativitásának alakulása is társadalmi tényezőktől függ. Az azonban ismét csak vitathatatlan, hogy Magyarországon az ún. kreatív kisebbség társadalmi helyzete, akár működési területének lehetőségeit, akár teljesítményének társadalmi ,,javadalmazását", akár pedig azt a környezetet vesszük szemügyre, amelyben működik, kevéssé mozdítja elő éppen a kreatív képesség kibontakozását. Sokat szóltunk már erről. Erdei Ferenctől kezdődően ismert a szakértelem háttérbe szorulása az uralmi elem mögött, s azt is tudjuk, hogy intézményeink külső és belső

hierarchikus függőségi rendszere, a személyi kapcsolatokban észlelhető reciprocitás vagy éppen a patrónus—kliens viszony, amely nemritkán a politikai kapcsolatok mögött is megbúvik, végül a bürokratikus szervezeti feltételek mennyire visszafogják éppen a kreatív képességek kibontakozását és ezzel társadalmunk megújulási képességét. S ismét csak azt mondhatom, hogy ezen a helyzeten — a szavakon túlmenően, de néha még a korábbi eredetű politikai jelszavakat is érintetlenül hagyva — a reform eddigi menete sem változtatott alapvetően. Sőt, éppen a reformfolyamat problémáinak társadalmi észleléséből még olyan feltételezés is felbukkant, amely a reformot valamiféle értelmiségi érdekeket szolgáló találmányként értékeli.

A reform manifesztált alapgondolata továbbá a *gazdaság törvényeinek érvényre juttatása.* Pontosabban, fokozott térbiztosítás e törvények hatása számára, a közigazgatási tevékenység gazdálkodással való felváltása a gazdaság területén. Másképpen fogalmazva, ez a gondolat is a modernizáció egyik fontos eleméhez vezet, éspedig a társadalmi tevékenységi szférák világos elkülönüléséhez, amely azután organikus kooperációt eredményezhet. A társadalmi tevékenységi szférák elkülönülésének alapja az a figyelmen kívül nem hagyható tény, hogy a társadalom *valamennyi tevékenységi szférájában sajátos összefüggésrendszer, sajátos törvényszerűségek működnek, és erre alapulva saját, spontán folyamatok bontakoznak ki.* Ebből következik azután, hogy ezek a tevékenységi szférák saját racionalitást teremtenek; ezért beszélhetünk például gazdasági racionalitásról, politikai racionalitásról, jogi racionalitásról stb., hogy csak néhányat említsek. A tevékenységi szférákban működő szervezeteknek (ahogyan az embereknek is) — ha racionális magatartást várunk tőlük — funkcionálisan is e szférák racionalitását figyelembe véve kell felépülniük, szabályozásuk sem szakadhat el (ha bizonyos fokig szükségképpen el is távolodik) ennek a racionalitásnak a követelményeitől. Ha a szerveződés vagy a szabályozás nem követi az adott tevékenységi szféra racionalitását, e szféra összefüggéseiből és törvényszerűségeiből előbb-utóbb olyan spontán feltételrendszer alakul ki, amely az adott szférában cselekvők magatartását — legyenek ezek akár emberek, akár szervezetek — eltérítik a formális szabályozással elvárt magatartási mintától. S ezen a ponton találkozunk a jog kikerülésének, a jogi szabályozás hatástalanságának jól ismert jelenségével is.

A társadalmi tevékenységi szférák és racionalitásuk jelenségköre is több problematikus elemében közelíthető meg. A leginkább ismert és a legtöbbet emlegetett kérdés a *politikai irányítás és a gazdasági tevékenység viszonyában* merül fel, ám — tekintetbe véve társadalmunkban a politikai rendszer történetileg kialakult túlsúlyát — ugyanez a kérdés vethető fel a politika és minden más társadalmi tevékenységi szféra kapcsolatában is. Ezt a problémát eddigi elemzői meglehetősen leszűkítették, s még inkább ez történt a politikai vitákban, a publicisztikai írásokban: úgy téve fel a kérdést, hogy a politikának ki kell-e vonulnia a gazdaságból. Ez a leegyszerűsítés, sajnos, visszahat a probléma tudományos vizsgálatára, kedvezőtlen kontextust teremtve már a kérdés feltevéséhez is. A politika és más tevékenységi szférák, köztük a gazdaság kapcsolatának megértéséhez azonban csak a politikai racionalitás lényegének elemzése vezethet el. Hogy van különálló ,,politikai értelem" (amelynek elve az akarat), azt már a fiatal Marx is tudta, sőt valamiképpen a korábbi politikai gondolkodók némelyike is megfogalmazta. Hogy a politikai racionalitás végső ismérve a hatalom megtartása, ez olyan, aligha cáfolható megállapítás, amelyből sajnos a hatalmi eszközök korlátok nélküli használata vagy — enyhébb formában — csak a hatalomra és közvetlen eszközeire támaszkodó, ún. hatalmi

politika is következhetett. Van azonban a politikai racionalitásnak másfajta összetevője is, például az érdekegyeztetés (ha súlyozással is), és — ami a modernizáció szempontjából különösen fontos — a *különböző tevékenységi szférák racionalitásának egyeztetése.* Az ilyen egyeztetés a cselekvés feltételeit valamennyi tevékenységi szférában — a többi racionalitásának figyelembevételével — úgy kísérli meg alakítani vagy befolyásolni, hogy a lehetőség szerinti minimumra csökkenjen az egyik szférán belül kibontakozott tevékenységnek vagy meghozott döntésnek a többi területen mutatkozó diszfunkcionális hatása. A politikai racionalitás ilyen tartalmának kibontakoztatása adhatja meg a politika számára az igazi, a természetéből fakadó tevékenységet, amely természetesen nem csupán feleslegessé, de *lehetetlenné is tenné egy-egy tevékenységi szférán belül a döntések átvállalását, így egyik racionalitás helyettesítését a másikkal.*

A társadalmi tevékenységi szférák elkülönülésének — és az ebből fakadó organikus kooperációnak — további következménye, illetőleg az utóbbi előfeltétele az egyes *szervezetek funkcióra való szervezése,* a társadalmi funkció nélküli szervezetek — s ezzel a párhuzamosságok —, a szimbolikus jellegű, ám a társadalom fejlődésével összefüggésben nem álló szervezetek megszüntetése éppúgy, mint a különböző pozíciókhoz tartozó szereptartalom megtisztítása. (Ez utóbbira már csak azért is szükség van, mert modern szerepekhez igen gyakran tradicionális szerepfelfogás és ennek megfelelő viselkedés kapcsolódik.

A politikai rendszer modernizációja a közigazgatás modernizációját is jelenti. Szinte közhely ez már, amint az is, hogy ebben a folyamatban növekszik a bürokratikus szervezetek jelentősége. Ne feledjük azonban, hogy nem a pejoratív értelmű ,,bürokratikus" jelzőn van a hangsúly, hanem a weberi értelemben vett szervezettípuson. Meghatározott sajátosságokkal rendelkező, elsősorban a szaktudásra, a racionális tevékenységre építő szervezet ez, amely a *korábbi* szervezettípusokhoz képest hatékonyabb lehet. Valóban hatékonnyá azonban csak akkor válhat — és ez a pejoratív értelmű bürokratikus jelenségek csökkenését is jelenti —, ha strukturális sajátosságai érvényesülhetnek. Azaz ha valóban racionálisan megvalósítható funkcióra szervezett, ha valóban szaktudáson alapszik stb., s még így is befolyásolják működését annak a környezetnek a — gazdasági, politikai, kulturális — jelenségei, amelyben tevékenykedik. (Kulcsár, 1985, 235-254.)

Bert F. Hoselitz, aki az elsők között mutatott rá a gazdasági fejlődés attitűdbeli és szervezeti feltételeinek fontosságára, végül is arra a következtetésre jutott, hogy a gazdasági fejlődés nem kötődik a kormányzat valamilyen sajátosságához vagy akár valamiféle ideológiához (Hoselitz, 1952, 8—21.). Ez a megállapítás első hallásra is ellentmondásra sarkall, bár nem tudható, hogy ebben az ellentmondásban mennyi a szociológia eddigi megállapításaiból berögzött, de talán kellően nem igazolt elemek hatása. Azt hiszem azonban, ez a megállapítás egy másikkal, éspedig William E. Moore egyik mondatával együttesen értelmezhető. Ez a mondat így hangzik: ,,Ha a modernizációt a társadalmi viselkedés és a társadalmi szervezet racionalizálódási folyamataként határozzuk meg, elkerüljük »a modern világhoz való csatlakozás« bizonytalanságát és »a hozzánk hasonlóvá válás« etnocentrikus konnotációját." (Moore, 1977, 33.) Hogy mi és mennyiben kerülhető el ezzel a felfogással — például az etnocentrizmus —, az külön, ám számunkra most kevéssé érdekes probléma. Ha azonban a modernizációt a racionalitás kibontakozásának tartjuk, első pillantásra megint csak a déjà vu ötlik az eszünkbe, hiszen Max Weber is a folyton kiteljesedő racionalitásról beszélt. Ha azonban ezt a racionalitást felbontjuk, éspedig nem csupán érték-, cél- és eszközracionalitásra, mint Weber tette (bár természetesen ezek elválasztásának is van funkciója), hanem a már sokat emlegetett tevékenységi szférák sajátos törvényszerűségeihez kapcsolódó racionalitásokat is megkülönböztetjük, akkor Hoselitz fenti mondata is más értelmet kap. A gazdasági fejlődés, respektíve a modernizáció annyiban nem kötődik egyetlen kormányzati sajátossághoz, mondhatnám, politikai rendszerhez vagy ideológiához, amennyiben képes előmozdítani a társadalmi tevékenységi szférák racionalitásának kibontakozását, vagy legalábbis nem akadályozza ezt.

Sokan feltették már a kérdést, hogy mennyire lehet sikeres a gazdasági reform a politikai rendszer változása nélkül. Más megfogalmazásban: mennyiben igényel a sikeres modernizáció valamilyen meghatározott politikai rendszert? Organski (1965) szerint például a politikai fejlődésnek meg kell előznie a gazdaságit, míg Lerner (1958) másokkal együtt a gazdasági fejlődés elsőbbsége mellett érvel. (Hasonló vita zajlott le a magyar reformkorban is.) Eisenstadt pedig azt hangsúlyozza, hogy a kettő egymással szemben is futhat. Liberális rendszerben — mondja — az alulról jövő nyomás olyan gazdasági előnyöket kényszeríthet ki, amelyek megakadályozzák a gazdaság növekedését, míg a gyors gazdasági fejlődés haszonélvezői megakadályozhatják a politikai rendszer liberalizálódását. (Eisenstadt, 1966, 144—147.) Többen hivatkoztak egyik-másik sikeres autoritatív politikai rendszerre is — történelmileg például Japánra vagy újabban Dél-Koreára —, amely nemhogy nem akadályozta meg a gyors gazdasági fejlődést és a modernizációt, hanem előmozdította, bár természetesen egyik sem vállalta magára a gazdálkodást. Ahogyan Kopátsy Sándor a távol-keleti sikeres gazdaságok feltételeit elemezve egyik tanulságként megállapította: ,,a politikai centralizmus és a gazdasági demokrácia összeegyeztethető, sőt az ennek következtében dinamikussá váló gazdaság segítheti a politikai hatalom stabilitását" (Kopátsy, 1986, 13.). Mások a liberális politikai rendszer többszörös történelmi példáját emlegetik, és legalább olyan indokoltsággal, mint az előbbiek. Mindezekhez hozzátehetem a szocialista társadalmak első fejlődési szakaszának példáját is, amely — mint ismeretes — a maga centralizált autoritatív rendszerével igen jelentős energiaösszpontosítást tett lehetővé. A sikerek mellett azonban a szocialista politikai rendszer diszfunkcionális következményei éppen úgy említhetők lennének, mint ahogyan kifejezett kudarcai is a modernizáció folyamatában. Másutt (Kulcsár, 1986) már megkíséreltem azt is jelezni, hogy sok esetben a pozitív és negatív következmények a szocialista politikai és gazdasági rendszer ugyanazon jelenségeiből vagy sajátosságaiból származtak, s a nekilendülés szakaszában elért sikerek nem egy esetben a modernizáció második szakaszát nehezítő tényezőket építettek be társadalmunkba. Találunk példát arra is, hogy a liberális-demokrata államberendezkedés saját diszfunkciói folytán végül is autoritatív rezsimbe torkollott, mint ahogyan arra is, hogy az utóbbiak bomlottak fel meglepően gyorsan, és adtak helyt liberális-demokratikus politikai rendszernek (mint Spanyolországban), vagy változtak fundamentalista és ugyancsak autoritatív, ám a modernizációval szemben álló rendszerré (ahogyan ez például Iránban vagy Burmában történt).

A történeti példák jelzik, hogy a probléma in abstracto valószínűleg nem oldható meg. Nem állíthatjuk, hogy csak az autoritatív vagy csak a liberális demokratikus rendszerek képesek a modernizáció folyamatát hatékonyan segíteni. Ha a modernizáció folyamatát — ahogyan eddig is tettem — a centrum—periféria viszonylatban vizsgáljuk, akkor szembetűnő, hogy míg a centrumnak azon folyamatai is, amelyek a modern társadalmat létrehozták, kezdetben az abszolút monarchiában, később többé-kevésbé

liberális-demokratikus berendezkedésű politikai rendszerben bontakoztak ki (ha forradalom közbejöttével is), s a politikai berendezkedés *mintájaként* eszmeileg is liberális-demokratikus ideológiával megalapozott intézményrendszert teremtettek, addig a periférián (félperiférián) távolról sem minden esetben történt így, Európában sem. A skandináv periféria modernizációja még ezt a mintát követte, de Dél- Európában már eltérő jelenségek mutatkoztak, Kelet- és jórészt Kelet-Közép-Európa pedig egészen más képet mutat. Az elemzés során tehát nyilvánvalóan figyelembe kell venni az adott társadalom történeti fejlődését, kulturális jellegzetességeit, valamint a modernizációs folyamat történeti-társadalmi helyzetének összefüggéseit.

Elsőrendű fontosságú például, hogy — s ez azonos jelenség Európa keleti perifériáján vagy félperifériáján, valamint a fejlődő országok nagy többségében — az alkalmazkodási kényszerből következő s történetileg ismétlődő reformok szinte minden szituációban felülről lefelé irányuló építkezését általában autoritatív politikai hatalom hajtotta végre. Ez a megállapítás ismét ellentmondásra ingerel. Hivatkozhatnánk például Kelet-Közép-Európában ismét akár Magyarország példájára is, hiszen a XIX. század második felében végrehajtott reformoknak az a része, amely az 1867-es kiegyezést követte, elvileg liberálisnak nevezhető politikai rendszerben valósult meg, európai mintájú parlamenti demokrácia körülményei között. Ám a politikai rendszer középpontjában mégis a tekintélyuralom vonásait hordozó császári hatalom állott, a formailag többpárti rendszerben a gyakorlatban szinte kikezdhetetlen és a parlamenti „váltógazdálkodást" lehetetlenné tevő egyetlen párt uralkodott, és sem a vezetésből, sem a társadalom politikai kultúrájából nem tűntek el a paternalista elemek. Hasonló a helyzet — Európán kívül — például Indiában. Indiában alkotmányosan kialakított polgári demokratikus politikai rendszer él, ám ez sem eléggé valóságosan ható ahhoz, hogy kiküszöbölje a központi hatalom autoritatív jellegű tevékenységét, nem is szólva a társadalom egésze politikai kultúráját jellemző paternalista vonásokról és ezek következményeiről. Úgy tűnik tehát, hogy a perifériák és félperifériák modernizációjának folyamatában — legalábbis a *nekilendülés* időszakában — az autoritatív politikai rendszer adekvát lehet a modernizáció szükségleteivel (noha — ismétlem — a későbbiekre nézve kedvezőtlen jelenségeket is kialakíthat, ahogy ez a második világháborút követő évtizedekben Magyarországon is történt).

Nem feledhető azonban, hogy mind a gazdasági fejlődés, mind pedig a modernizáció akkor válhat *hosszú távon* is sikeressé, ha a gazdaságban, sőt a társadalom minden tevékenységi szférájában kialakul az a mechanizmus, amely automatikusan, *önmozgással* képes választ adni az új kihívásokra, adaptálódni a változó körülményekhez, kialakítani és elfogadtatni a szükséges változásokat. Az ezzel kapcsolatban fentebb már kifejtettekre gondolva, azt hiszem, szinte felesleges is hangsúlyozni, hogy a modernizációs folyamat második szakaszában elengedhetetlen jelenségnek, az *egyes tevékenységi szférák racionalitása érvényesülésének is ilyen mechanizmusok működése az alapja.* Ez pedig autoritatív politikai rendszerben már nehezen valósulhat meg (ha egyáltalán megvalósulhat). Az áttérés az autoritatív politikai rendszerről valamilyen demokratikus politikai rendszerre azonban önmagában is nehéz. Nehéz, mert autoritatív vezetés számára a politikai rendszer tényleges demokratizálása még a szubjektíve legjobb szándékú emberek esetében is problematikus; nem csupán a megszokott paternalista szemlélet, sajátos érdekek akadályozzák, hanem a kialakult politikai kultúra is. Nehéz továbbá — különösen a szocialista társadalmakban —, mert a szocialista politikai rendszer Európa keleti perifériáján (nem is szólva Ázsiáról) a történetileg kialakult feltételeknek megfelelően autoritatívvá formálódott, s demokratikussá fejlődésének útját még ki kell munkálni (éspedig olyan körülmények között, amidőn az autoritatív vonások a „szocialistával" azonosak, legalábbis sokak szemében). Végül sajátos ellentmondás is kibontakozott éppen a modernizáció második — a reformfolyamattal összefüggő — szakaszában. Ez az ellentmondás abból adódik, hogy történelmileg létrejött politikai rendszerünk a jelenlegi (értsd: az utóbbi két évtizedbeli) helyzet feltételei között és ugyancsak történetileg formálódott, ám ma is ható funkcióiból következően még mindig felülről lefelé építkezik. Ez pedig a modernizációt szolgáló építkezés egész folyamatában, módszereiben, politikai és jogi eszközeiben szükségképpen tovább *erősíti a központ szerepét.* Ezzel nem csupán az önálló felelősséggel való cselekvés számára kedvezőtlen szervezeti kontextust és függőségi rendszert tart fenn, hanem azt a politikai kultúrát is, amely Európa keleti perifériáján — az egyes társadalmak történeti fejlődésétől függő erősséggel — nem kis mértékben paternalista jellegű, tehát az önálló cselekvést akadályozza.

Másutt már kifejtettem (Kulcsár, 1987), itt elegendő csupán utalni arra, hogy az ilyen politikai kultúra további sajátossága a felfelé tekintő, az „alattvaló"-jellegű, a társadalom kedvező időszakában többnyire apolitikus magatartás. Ezt azonban a nehézségek, a társadalmi méretű problémák jelentkezésének idején könnyen felválthatja az irracionális, a feltételeket számba nem vevő, politikailag felelőtlen „kuruckodás", sőt az erőszakos cselekvés is. Az autoritatív jellegű politikai struktúra tehát függetlenül a már említett, veszélyes következményétől — hogy ti. kialakítja vagy ha már létrejött, fenntartja azt a hierarchikus függőségi rendszert, amely az intézményekben, szervezetekben az uralmi elemet erősíti a szakelemmel szemben, s amely mindenképpen akadályozza a racionális cselekvést, visszafogja a kreativitás kibontakozását — olyan magatartástípus számára is kedvező feltételeket teremt, amely *szemben áll a társadalomban kialakulni várt, spontán alkalmazkodásra képes mechanizmusokkal.*

S itt jelentőssé válik a társadalmi tevékenységi szférák sajátos „egymásrautaltsága", amelyet differenciálódási folyamatuk sem érint. A *gazdaságilag racionálisan cselekvő* ember ugyanis — és ezt elsősorban a gazdasági reform alakíthatja ki társadalmunkban — *sokkal inkább válhat politikailag is racionálisan cselekvővé.* S mutatis mutandis ugyanez áll a szervezetekre is. Politikailag is veszélyezteti tehát — nemcsak a reformot, hanem vele együtt — a modernizáció folyamatát is az emberek vagy szervezetek irracionális gazdasági cselekvésre való késztetése. S ez egyaránt igaz a magánvállalkozót a változó és visszaható szabályozással adott esetben tisztességtelenül is kezelő, ám mindenképpen gyors meggazdagodásra késztető, valamint az állami vállalatokat vagy szövetkezeteket a reális helyzetben való ésszerű cselekvéstől eltérítő, egymásnak is ellentmondó normákat tartalmazó jogi szabályozás esetében. Nem is szólva az olyan szervezési gyakorlatról, amely eleve nehezíti vagy akár lehetetlenné is teszi gazdaságilag racionális magatartásukat. Gerschenkron történeti elemzés alapján utal a vállalkozás „társadalmi jóváhagyásának" fontosságára a gazdaság modernizálódásának folyamatában. Arra is rámutat, hogy ott, ahol ez a „társadalmi jóváhagyás" vagy helyeslés hiányzott, sőt a vállalkozással szembeni érzelmek és értékek erősek voltak, az állam — bíróságaival és rendőrségével éppúgy, mint jogalkotásával — biztosította a vállalkozókat és érdekeiket az „ellenséges" környezeti hatásokkal szemben, (Weiner, 1966, 256.). Ha azonban a jogalkotás és még inkább a joggyakorlat — mint nálunk az utóbbi két évtizedben — nem csupán nem védi a vállalkozást a kedvezőtlen társadalmi megítéléstől, hanem sokkal inkább valamiféle „össznépi irigységet" fejez ki, s legfontosabb jellemzőjé-

nek a túlzott jövedelmek „lehetetlenítésére" való törekvés mutatkozik, a vállalkozás számára kedvező társadalmi közeg kialakulása aligha várható.

Mindennek csupán egyik következménye a jogszabályok kikerülésére való törekvés, amely rendkívüli mértékben csökkenti a jog hatékonyságát, relativizálja a gazdaság szükséges irányítását. Az ilyen szabályozás végső eredményében — különösképpen a jövedelem utólagos elvonásának hatásaként — a gazdaság elbizonytalanodására, sőt esetleg a politikai szembenállás kihívására is vezethet.

A felülről lefelé építkező reformfolyamat és a kialakítani szándékozott, automatikusan működő mechanizmusok közötti ellentmondás feloldása a *politikailag és gazdaságilag racionálisan cselekvő emberek kritikus tömegének megteremtésével várható.* Ez pedig — jóllehet az is jelentős — nem jöhet létre csak a nevelés vagy propaganda eredményeképpen. Legfontosabb feltétele a fennálló gazdasági, politikai stb. intézményrendszer szükséges strukturális és szervezeti átalakítása. S elengedhetetlen mind a politikai, mind pedig a gazdasági rendszernek a racionális magatartást tartósan elősegítő és visszalépésektől mentes működése. Másutt már kifejtettem (Kulcsár 1987), hogy a politikai kultúra tényleges megváltozása, új elemeinek kialakulása csakis az átalakult politikai rendszer megváltozott és tartós működésének társadalmi átélésétől várható. Igaz ez a gazdaságilag racionális cselekvő emberek kritikus tömegének megjelenésére is. A politikai és gazdasági rendszerek saját racionalitásuk szerinti tartós működése együttesen formálja tehát a politikailag és gazdaságilag is racionális társadalmi magatartást, amely a demokratikus fejlődés legfontosabb társadalmi tartalma a modernizáció sikeres kibontakozása szempontjából is.

Külön problémát jelent a jog — itt éppen csak érintett — szerepe a modernizáció folyamatában. Tekintettel azonban arra, hogy ezt a kérdést már többször is megkíséreltem elemezni (Kulcsár, 1986, 213—254.; 1986a), ezúttal csak a kérdés fontosságára hívom fel a figyelmet.

Általános érvénnyel is megállapítható (ismét, hiszen többen megállapították már, és éppen elég történeti tanulság is érvel mellette, akár az utóbbi két évtizedben is), hogy a reform egyetlen területen való végrehajtása vagy egy tevékenységi szféra egyes elemeinek átalakítása lehet rövid távú, taktikai törekvés, de a változatlanul hagyott kontextus ilyen esetekben „visszarendezi" a folyamatot. Ugyanez az eredménye az üzemi technológiai folyamatban egyes új elemek elszigetelt bevezetésének vagy a modernizáció történelmi folyamataiban csupán egyes elemek átalakításának. Ez természetesen a modernizáció folyamatára is igaz. Egyetlen vagy néhány összefüggésben a társadalom nem modernizálható.

A reform maga és mai tartalmában, mint a modernizáció további fejlődését biztosítható folyamat, Magyarországon sem ellentmondásmentes. Megállapítható az is, és ezt a magyar társadalom utóbbi két évtizedének jelenségei világossá teszik, hogy a gazdaságinak indult, de szükségszerűen szélesedő reform és modernizáció jelenlegi szakaszának kibontakozása a kiváltott *ellenállást* tekintve is azonos összefüggésekkel rendelkezik.

Ha azonban a reformmal és a modernizáció e második szakaszának kibontakozásával szemben mutatkozó ellenállás jelenségeit kívánnánk elemezni — inkább a következő kutatások során, mint a jelen írásban —, bizonyos különbségeket kell tenni. Az ellenállás jelenségei, még akkor is, ha egymáshoz kapcsolódva, sajátos összefüggésekben jelentkeznek, különböző forrásokból alakulnak ki.

A legkönnyebben megközelíthetők az *adott történeti-társadalmi helyzet összetevőiből* fakadó, rövidebb lejáratú ellenállás jelenségei. Ilyen „szituatív" ellenállás volt például a politikai vezetés általánosabban inkább óvatoskodása, ám esetenkint bizonyos fokú szembenállása is a reformtörekvésekkel a környező országok reformellenes magatartásának idején. Ilyen, szituációhoz kötött tényezők hozták létre a reformnak nem kedvező gazdasági feltételrendszerből fakadó intézkedéseket, például az egyensúly fenntartását célzó restrikciós pénzügyi politikát és következményeiket. Ilyen lehet a napjainkban mutatkozó társadalmi hangulat is, amely a gazdasági nehézségeket és következményeit (például az árintézkedéseket) megfelelő információk hiányában egyértelműen a reformmal társítva, nosztalgiával tekint a közelebbi múltra. Ebben az összefüggésrendben sem a szubjektív ellenállás a legfontosabb tényező — bár az ilyen szituációt kihasználva erősödhet, ahogyan erősödik is —, hanem a szituáció következményei.

A „szituatív" ellenállásban is tükröződhet azonban (sőt akár erősítheti is) a *strukturális* ellenállás. Az ezzel összefüggő jelenségek már nehezebben felderíthetők. Hatásuk hosszabb távú, leküzdésük csak a reform, illetőleg a modernizációs folyamat sikeres előrehaladásával várható. A strukturális ellenállás kapcsolódhat a politikai rendszer strukturális jelenségeihez, a gazdaság struktúrájához, napjainkban például az iparszerkezethez. Bőven mutatkoznak azonban ilyen jelenségek a tudat szintjén is: az elmúlt évtizedekben kialakult például az értékstruktúrában, az ideológiai rendszer egyes összetevőiben, a valamikor a cselekvés mozgatóiként szerepelt, ma már korszerűtlen eszmékben, sőt tudományosnak gondolt megállapításokban is. (Végül az sem feledhető, hogy az elit felhasznál modern eszmerendszert is, ami azonban nem feltétlenül hat hosszú távon a modernizáció érdekében [Weiner, 1966, 8—9.], gondoljunk csak a marxizmus leegyszerűsítésére és tudományos ideológiaként való használatának jelenségeire a szocialista társadalmak különböző fejlődési szakaszában.) Ám a strukturális ellenállás jelenségei is sajátosak. Egyrészt közrehatnak például a „szituatív" ellenállás bizonyos elemeiben: a hetvenes évek elejétől bizonyos csoportoknak — alkalomként használva a szituációból következő intézkedéseket, a szükségesnél általánosabb értelműnek, sőt visszalépésnek értékelvén őket — valóban sikerült a folyamatot lelassítani, megtorpanásra és visszalépésre késztetni, a recentralizáció folyamatát elindítani. Másrészt a strukturális elemekben megnyilvánulhatnak egy másik típusú ellenállás, a *történeti* ellenállás következményei is.

A *történeti ellenállás a történeti kontinuitás következménye.* Megjelenhet a társadalom strukturális jelenségeiben élő kontinuitásban, politikai, ideológiai, igazgatási struktúrájában és hagyományaiban, a modern struktúrák státuspozícióinak sok tekintetben hagyományos szerepfelfogásában, a történetileg kialakult politikai és jogi kultúrában, ezzel összefüggésben például a karizma társadalmi-politikai jelentőségében stb. Ilyen elemeket jelentenek a gazdasági elmaradottság következményei, így a gazdaságpolitikában a gyors fejlődés tételezése a reális feltételek nélkül („a határ a csillagos ég"). Ezzel függ össze a szimbólumokra alapozó gazdaságfejlesztés, például a nehéziparnak, főleg az acélműveknek, a modern repülőtereknek stb. a fejlődés szimbólumaiként tekintése (Pye, 1966, 339.), a látványos sikerekre való törekvés a reális adottságok elhanyagolásával stb. Csaknem minden fejlődő országban és a szocialista társadalmakban is háttérbe szorult például a mezőgazdaság fejlesztése, s még nálunk is, ahol ez a felfogás megváltozott és a gyakorlat szép sikereket hozott, fel-felbukkan az „ideológiai" vagy szimbolikus összefüggésekre visszavezethető mezőgazdaság-ellenesség. De folytathat-

nám a — sajnos számunkra sem ismeretlen — példák sorát. Ma már világos az is, hogy a gazdasági fejlődés összefügg a társadalom történetileg kialakult attitűdjével a tudás, a nevelés és a tudomány iránt, nemkülönben azzal a képességével, amely kibontakoztatja vagy visszatartja a vállalkozó szellemet (Pye, 1966, 338.), azzal az állapotával, amely a teljesítményt vagy az uralmi elemet értékeli inkább stb.

Magyarországon különösen jelentős történelmi összefüggésű ellenállás talaja a személyi kapcsolatok rendszerének hatékony működése a politikában, a gazdaságban, gyakorlatilag a társadalom minden területén. Ez a körülmény például jelzi a régi tradíciók új formában való megjelenésének lehetőségét, de számolhatunk a tradicionalizmus bizonyos jelenségeivel is. Ez — mint ismeretes — az adott idő és helyzet követelte magatartásnak a múltba vezető normák által való validálása vagy éppen legitimálása, az „újnak" a korábbi értékekkel való összekötése (Apter, 1965, 83.), olyan ideológia tehát, amely egy ország vagy társadalom múltjára mint „referenciahelyzetre" utal vissza (Hoselitz, 1961, 86.). Mindezt erősítheti egy ugyancsak sajátos történeti fejlődés ideológiai hatása, a másutt (Kulcsár, 1986) már említett hit a világkép biztonságában és változatlanságában.

Még egyszer hangsúlyozom, az *„ellenállás három szintjén"* mutatkozó jelenségek összefüggenek. Erősítik egymást, és — minthogy mögöttük érdekösszefüggések is meghúzódnak — rendkívül nehéz nem csupán a megváltoztatásuk, de akár a feltárásuk is.

A reformfolyamat és a modernizáció második szakaszának összefonódása a *reformot már történeti léptékűvé emeli.* Még inkább történeti perspektívát kap azonban a reform, *ha a harmadik összefüggését* is számításba vesszük. Ám a harmadik összefüggés elemzése már nem tartozik szorosan mostani témánkhoz, így éppen csak megemlítem.

A Kelet-Európábban és Kelet-Közép-Európában megjelent szocialista társadalmak a *társadalomfejlődés egy sajátos útjának következményét és folytatását* is jelentik. Ezen az úton egyes országokban megtörténhetett a modernizációs folyamat nekilendülése, másokban, amelyekben a korábbi nekilendülést követő időszak sajátosságai hatására a folyamat lelassult, esetleg megállt, a folyamat *újbóli* nekilendítése is bekövetkezett. Mindez a tulajdonviszonyok radikális megváltoztatásával, sajátos politikai rendszer létrehozásával, kulturális és civilizatórikus fejlődéssel jellemezhető új *társadalmi rendszerben* ment végbe, amely rendszer megszületésének és megerősödésének ma már globális méretű következményei vannak.

Ezek a globális méretű következmények jelentős mértékben változtatták ugyan meg a tőkés társadalmi-gazdasági rendre épülő világgazdasági rendszert, de ez a rendszer, amely, legalábbis eddig, alkalmazkodni tudott az új feltételekhez, alapvetően tőkés jellegű maradt. Legfejlettebb országaiban pedig az utolsó évtizedben olyan ugrásszerű technikai fejlődést produkált, amelynek következményei ma még beláthatatlanok.

Mindebből két további következtetés adódik. Egyrészt az, hogy a szocialista társadalmaknak külön-külön és együttesen, ha a globális méretű folyamatokra gondolunk, lényegében a tőkés alapú világgazdasági rendszerhez kell alkalmazkodniuk, külgazdasági tevékenységükben túlnyomórészt az általa kialakított feltételekhez kell adaptálódniuk. Másrészt: a gyors technikai fejlődés újabb különbséget teremtett a fejlett országok és az Európa keleti perifériáján élő szocialista társadalmak között, szélesítette az amúgy is meglévő, tág értelemben vett — ideértem például a szervezés technikáját is — technikai rést. A technikai felzárkózás tehát mindeme, e társadalmak korábbi állapotához mért jelentős sikerek ellenére, még nem ment végbe: a periferikus vagy jobb esetben félperiferikus helyzet megmaradt.

Ha azonban az országainkban kialakult gazdasági-politikai struktúra — minden egyéb tényezőt is számításba véve — a legutóbbi évtizedekben nem tudott megfelelő technikai fejlődést produkálni, akkor nyilvánvalóan olyan összefüggések mutatkoznak akadályozó tényezőként, amelyek — az előbbi felosztást követve — strukturális és történeti jellegűek. A *további fejlődéshez* — ebből következően — *strukturális változásokra, azaz reformokra van szükség.* Azok a reformfolyamatok tehát, amelyek — bármilyen ellentmondásokkal — társadalmunkban és más szocialista társadalmakban a társadalomfejlődés új feltételei között kísérlik meg a továbbjutást, napjaink és a belátható jövő feltételeinek megfelelő szocializmusfelfogást kísérelve meg kialakítani és megvalósítani, tartalmukban mindenképpen túlvezetnek az adott szituációból vagy akár a modernizáció második szakasza biztosításából adódó problémák megoldásán, s messzebb vezető történeti perspektívát kapnak.

Sokat beszélünk reformról. Hallani ironikus megjegyzéseket reformverbalizmusról és hasonló jelenségekről, miközben sok minden nem változik, az elfogadott határozatok nemegyszer végrehajtatlanok maradnak, szükséges újak nem születnek meg. Mégis, azt hiszem, keveset vitatkozunk. Nem látjuk eléggé a reform összefüggéseit, nem sokat tettünk a reformnak a modernizációval együttes kezelése, az egész folyamat elméleti megértése, s ebből következően a reformnak az ésszerű cselekvést is elősegítő modellje kimunkálása érdekében.

Irodalomjegyzék

Apter, D.E., 1965, The Politics of Modernization. University of Chicago Press, Chicago

Arora, S., 1972, Political Development: Policy Constrains and Value Preferences. In: Desai, A. R. (ed.) Essays on Modernization of Underdeveloped Societies. Humanities Press, New York

Chesneaux, J., 1987 Modernity: A Basic Category of our Present-Day Society. History of Ideas Seminar, RSSS Australian National University. 1 April (mimeo)

Eisenstadt, S. N., 1966, Modernization: Protest and Change. Prentice Hall, Englewood Cliffs

Gerschenkron, A., 1966, The Modernization of Entrepreneurship. In: Weiner, M., 1966

Hankiss E., 1983, Társadalmi csapdák. Diagnózisok. Magvető, Budapest

Hankiss E., 1986, Diagnózisok 2. Magvető, Budapest

Hankiss E.—Manchin R.—Füstös L.—Szakolczai Á., 1983, Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása. 1930—1980. 1—2. köt. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest

Hoselitz, B., 1952, Non-Economic Barriers to Economic Development. Economic Development and Cultural Change, March

Hoselitz, B. F., 1961, Tradition and Economic Growth. In: R. Braibanti—J. J. Spengler (eds.) Tradition, Values, and Socio-Economic Development. Duke University Press, Durham, Cambridge University Press, London

Ishwaran, K., 1977, A Populistic Community and Modernization in India. E. J. Briel, Leiden

Kopátsy S., 1986, Egy reformkoncepció világgazdasági háttere. Valóság, 12. sz.

Kulcsár K, 1985, A jog szerepe a társadalmi változásokban — a jog változása. In: Petrik F. (szerk.): Jog és törvényesség. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Kulcsár K., 1986, A modernizáció és a magyar társadalom. Magvető, Budapest

Kulcsár K., 1986, A modernizáció és a jog. Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének hasonló című kutatási programjához készült tanulmány. (Kézirat)

Kulcsár K., 1987, A politikai kultúra (A fogalom és a jelenség) Társadalomkutatás, 1. sz.

Kulcsár K., 1987a, A társadalmi modernizáció. Az MTA Szociológiai Kutató Intézetében a modernizáció társadalmi-politikai összefüggéseit kutató program számára készített tanulmány. (Kézirat)

Kulcsár K., 1987b, A modernizáció — a fogalom és értelmezése, Szakszervezeti Szemle, 3. sz.

Lerner, D., 1958, The Passing of Traditional Society: Modernizing of Middle East. Free Press, New York

Moore, W. E., 1977, Modernization and Rationalization: Processes and Restraints. In: Nash, M. (ed.) Essays on Economic Development and Cultural Change. In Honor of Bert F. Hoselitz. University of Chicago, Chicago
Nash, M., 1984, Unfinished Agenda: The Dynamics of Modernization in Developing Nations. Westview Press, Boulder and London
Organski, A. F. K., 1965, The Stages of Political Development. Alfred A. Knopf, New York
Pye, L. W., 1966, The International Gap. In: Weiner, M., 1966
Szabó M., 1985, Alternatív utópia — alternatív modernizáció? Valóság, 10. sz.
Toynbee, A., 1962, A Study of History. Oxford University Press, London—New York—Toronto
Varma, B. N., 1980, The Sociology and Politics of Development. Routledge and Kegan, London
Wallerstein, I., 1983, A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Gondolat Kiadó, Budapest
Wallerstein, I., 1986, Societal Development, or Development of the World-System? International Sociology, Vol. 1. No. 1.
Weiner, M., 1966 (ed.), Modernization. The Dynamics of Growth. Basic Books Inc., New York—London

Megjelent a Valóság 1987. évi 9. számában.

Tudományos önéletrajz

I.

Mivel Magyarországon egy — 1949-ben lezárult — rövid korszaktól eltekintve nem volt szociológiai képzés, sőt az ötvenes évek végéig, a hatvanas évek elejéig maga a tudomány vagy elnevezése sem volt „szalonképes", így én is más tudományterületről érkeztem a szociológiához. Nem egyedül. Egyesek a közgazdasági tudományokból jöttek, mások eredetileg a történettudományt művelték, többen a filozófiát, de nevelkedtek szociológusok az irodalomtudományból és más diszciplinákból is.

Gyakorló jogászként korán észleltem az írásban lefektetett és az életben működő jog közötti különbségeket, ellentéteket. Egyetemi hallgató koromban alkalmam volt a társadalomban, elsősorban a parasztságban élő jogi szokások „empirikus" vizsgálatára is. Végül is szükségképpen jutottam el a kérdéshez: milyen társadalmi tényezők hatnak közre a jog keletkezésében, alkalmazásában, a társadalmi viszonyokban való „átalakulásában", hatékonyságában, sokféle diszfunkcionális következményének létrejöttében, s annak a gyakorlatnak a keletkezésében, amely az életben a jogi szabályozást pótolja vagy éppen ellenében hat. E területen végzett kutatásaimat tartom a leginkább maradandó teljesítményemnek, külföldön is ezeket ismerik leginkább. Új fogalmakat és „középszintű" elméleteket alkotva elemeztem ezeket a jelenségeket. Csak éppen megemlítem a jog önfejlődésének és eszközjellegének összefüggéseit, a reális és normatív szituáció megkülönböztetését, a „fordított piramis" problémáját stb.

A jogszociológia *hazai művelésének kezdeményezése az ötvenes évek közepén (1953-ban lettem aspiráns,* A jogszociológia problémái *című* témával, *ebből védtem meg 1956 kora őszén a kandidátusi disszertációmat is) és több évtizedes folytatása a már említett kutatásokon kívül két további* következménnyel *járt.*

Mindenekelőtt, nem korlátozhattam kutatómunkámat „csak" a jogszociológiára, ki kellett dolgozni hozzá a szociológia néhány történeti-elméleti kérdését is. E tulajdonképpen mellékproduktumként született munkáim közül talán a szociológiai gondolkodás fejlődésével foglalkozó vaskos könyvemet tekinthetem igazán teljesítménynek (ennek a könyvnek alapján szereztem meg a tudományok doktora fokozatot 1968-ban), s néhány olyan elméleti fogalom kidolgozását — mint pl. a rendszer értelmezése a társadalmi jelenségekre, különösen a politikára és a jogra —, amelyek megoldása nélkül jogszociológiai kutatásaimban sem jutottam volna előre.

A második következmény a szociológia és a jogszociológia oktatásának bevezetése (1961-től kezdődően) először speciális kollégiumként, majd rendes tantárgyként az állam- és jogtudományi karokon, amivel talán sikerült kissé megtörni a jogászokra oly jellemző normatív, társadalmi szempontból tehát rendkívül leszűkített szemléletet.

Csak látszólag szakadtam el a jogszociológiától, s talán inkább összekapcsolhattam kutatásaimat a politikai szociológiával a modernizáció folyamatát *érintő munkásságomban. A modernizáció kifejezés is anatéma alá esett (ismereteim szerint Hegedűs András és Márkus Mária használták csupán a hatvanas évek végén egy Lengyelországban tartott előadásukban). A sokfajta ideológia később tudományos ellenzés és kétség ellenére is megkíséreltem azonban kialakítani a modernizáció régiónkra és a harmadik világra is értelmezhető új fogalmát, s ennek segítségével vizsgálni a magyar társadalom jelenségeit. Tulajdonképpen ez a probléma merült már fel 1980-ban az MTA közgyűlése alkalmából tartott és akkor nagy „port felvert" előadásomban:* Gazdasági kihívás, társadalmi válasz, *és az ugyancsak abban az évben megjelent könyvemben a mai magyar társadalomról. Ám ezek csak „szárnypróbálgatások" voltak, bizonyos értelemben a lehetőségek kitapintása az akkori, egyre gyorsabban változó társadalmi-politikai közegben. Legfőbb eredményemnek ezen a téren — tulajdonképpen Szűcs Jenő ismert régióelméletével egy időben — a kelet-közép-európai régió modernizációs folyamati sajátosságainak feltárását tartom, s benne a politika és jog szerepéét, a régió politikai kultúrájának hatásával együtt. Tanulmányok sora és egy tanulmánykötetem is foglalkozik ezzel a nyolcvanas évek kezdetétől, amelyekben már megjelennek a rendszerváltozás szükségességének jelei is a magyar modernizáció sikeres továbbhaladása érdekében. Ennek a munkának a legfontosabb terméke azonban a jog szerepének vagy egyes jelenségeinek feltárása a modernizációban, régiónkban és a harmadik világban egyaránt.*

Végül tudományos teljesítménynek is tartom az új magyar politikai rendszer (a gyakorlatilag új alkotmányt produkáló alkotmánymódosítás, új politikai és jogintézményekre vonatkozó jogalkotások kimunkálása és keresztülvitele az adott politikai közegen és az Országgyűlésben) kialakításában való részvételemet, hiszen ezek elvei — mások mellett — saját tudományos kutatásaimra is épültek, így megadatott számomra az a ritka alkalom, hogy kutatási eredményeimet magam használhassam fel a gyakorlatban is.

Mindez már elvezet a szorosan vett kutatási eredményektől, amelyek mellett azonban szeretnék még valamit megemlíteni. Sokan talán ambivalensnek tartják — különösen utólag — tudományszervező munkámat, főleg azt a 13 évet, amit az MTA Szociológiai Kutató Intézete igazgatójaként eltöltöttem. Nehéz évek voltak, vannak akik sérelmet szenvedhettek vagy érezhetnek, talán nekem is tulajdonítják ezeket, vitatkoztunk már róla eleget. Ezek az esztendők és ennek az Intézetnek a munkája alapozták meg azonban a magyar szociológia professzionalizálódását, hazai szervezettségét, nemzetközi hírét. *Az így született szociológia a hazai valóságot, jelenségeket és folyamatokat tudományosan*

feltáró munkájával nem kismértékben járult hozzá a végül is rendszerváltozást eredményező magyar reformok kibontakozásához. Azt hiszem, elszegényítené tudományos eredményeit, ha szociológiánk — csak az adott kor kontextusában értelmezhető — akkori kutatásainak eredményeiről és az amúgyis ambivalens ,,hivatalos'' és ellenzéki politikára gyakorolt hatásairól megfeledkeznénk. Elvégzett valamit ez az Intézet, ez a generáció, amely nélkül a szociológia a mai Magyarországon nem teljesedhetne ki.

II.

Talán merészség, ha az embernek hatvanötödik életéve betöltésekor még tervei, sőt kutatási tervei vannak. Azt hiszem azonban, a kutató kutató marad akkor is, ha az élet egy időre letérítette pályájáról. Az utóbbi években — távol Magyarországtól és másfajta, bár sok tudományos tanulságot is hozó munkám idején — kisebb tanulmányokban, a világon sok helyütt tartott előadásaimban igyekeztem elemezni a magyarországi rendszerváltozás folyamatát, összefüggéseit, tényezőit, és nyomon követni az akkori elgondolások útját, pl. az akkor alkotott intézmények, jogszabályok mai működését és következményeit. Mindezt természetesen országunk és régiónk modernizációs folyamatának keretében. Az egyes résztanulmányokat (amelyek közül néhány otthon vagy külföldön is megjelent) szisztematikus munka követte. A mára már-már megszületett nagy terjedelmű kézirat (saját és mások kutatásaira, dokumentumokra, akkori feljegyzéseimre, a mai folyamatok elemzésére épülve) még jelentős további munkát igényel ugyan, de úgy hiszem, nem reménytelen a befejezése. E munka eredetisége talán abban van, hogy megkíséreltem a folyamatokat (amelyeket legalábbis bizonyos, sokszor nem jelentéktelen összefüggéseiben érintő döntésekben magam is részt vettem) kívülről, *jogi és politikai, szociológiai megközelítéssel elemezni. Majd elválik, sikerült-e.*

Második, egyelőre csak előkészítés alatt álló tervem a jog és a modernizáció témakörében végzett kutatásaimból adódik. E kutatások egyik terméke a jog recepciójának szociológiai problémája, *ebből következően természetesen e jelenségnek történeti-társadalmi és politikai összefüggésekben való megközelítése. Sokat írtak már erről, elsősorban a római jog recepcióját érintve, ám nem szociológiai összefüggéseiben, de alig valamit más nagy jogrendszerek terjedéséről, más társadalmakban való fogadásukról, a recepció kulturális vagy más jellegű (pl. kényszerítő) elemeiről. Szeretnék még néhány lépést tenni e jelenség feltárásának útján, amelyek — legalább gondolatban — visszavezetnének azokra a távoli tájakra és azokba a kultúrákba is, ahol és amelyekben a jog és a modernizáció összefüggéseit kutatva dolgoztam.*

Végül: talán már csak álom. 1987-ben megjelent egy könyvem a jog- és a politikai szociológiáról. Amolyan összefoglaló, rendszerező munka. Lényegében a fiatal kutatók és az egyetemi oktatás számára készült, de egységes fogalmi rendszerrel és elméleti keretben. Talán mások számára is hasznosítható. Ha időm és erőm lesz, e munka témáinak továbbfejlesztésével, benne eredményeim összefoglalásával szeretném zárni kutatói munkásságomat. Sok új jelenséget, új tudományos szempontot hoztak és hoznak az évek, amíg élek, szeretném követni és megérteni őket.

Szelektív bibliográfia

A jogszociológia problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1960.

The law and the public in Hungary. Research on the knowledge of legal rules. *Acta Juridica,* 1968/1—2.

Situation in the law application process. *Acta Juridica,* 1970/1—2.

A szociológiai gondolkodás fejlődése. Akadémiai Kiadó, Budapest 1966.

Társadalom, politika, jog. Gondolat, Budapest 1974. *A jogszociológia alapjai.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1976

Rechtsoziologische Abhandlungen. Akadémiai Kiadó, Budapest 1980.

A mai magyar társadalom. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1980.

Gazdaság. Politika. Jog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1982.

Modernization and Law. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982.

—M. CAIN (eds.) *Law and Dispute.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1983.

The role of law-making in the modernization process. *Acta Juridica,* 1983/1—2.

Peoples' Assessors in the Court. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984.

A modernizáció és a magyar társadalom. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1986.

Politika és jogszociológia. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1987.

Társadalomkép és társadalmi folyamatok a nyolcvanas években. *Társadalomtudományi Közlemények,* 1987/1.

Forced adaption and law-making: a functional aspect of comparative law. In: *Law in East and West.* Waseda University, Tokyo 1988.

A tekintélyuralomtól a demokráciáig (A magyar politikai rendszer átalakulásának problémái). *Magyar Jog,* 1989/7—8.

A modernizáció és a jog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1989.

Law and social change. In: J S. GANDHI (ed.) *Law and Social Challenge.* Rawat, Jajpur 1989.

Politische Kultur und Rechtskultur. In: K. VAK—H. ZILK (Hrsg.) *Europas Aufstieg.* Europa Verlag, Wien 1989.

Politikai rendszerváltás Magyarországon (Az átmenet politikai és jogi problémái). *Társadalomkutatás,* 1991/1.

Az alkotmányosság és a kontinuitás. *Valóság,* 1991/8.

Die historische Chancen des Rechtsstaates in Ostmitteleuropa. *Fortschrittliche Wissenschaft,* 1991/1.

A 'Jog uralma' és a magyar alkotmánybíráskodás (Tanulságok és tendenciák). *Politikatudományi Szemle,* 1993/3.

Losonczi Ágnes

Ezredvégi beszélgetés

— *Ön zenével éppúgy foglalkozott, mint az életmód vagy az egészségügy kérdéseivel. Honnan ez a széles körű érdeklődése?*

— A világ roppant gazdag, az emberi élet rövid és korlátozott, a megismerés ösvényei — amin magam is járnék — szűkek. A kinyilatkoztató tudással szemben nekem mindig több a kérdésem, mint a válaszom, a kételyem, mint az állításom. Terepen, úgymond valóságos társadalmi környezetben kutatok, a kérdések, bizonyítások és állítások, majd az újrakezdés útján. Így ha valamire választ találok, mögötte rányílik a figyelmem új kérdések sorára, ezek visznek új kutatás felé. Az első szociológiai kutatásom a zene társadalmi életéről, a hangzásvilágról, zenei felfogásról vezetett oda, hogy a zenei befogadást nem lehet az élet összefüggésrendszerén kívül vizsgálni: így kezdtem az életmódkutatásba. Akkor szembesültem azzal, hogy a jelen még oly pontos feltárása sem magyarázza a mai magatartásmódokat, ezért kutatni kezdtem a történeti modellek továbbélését. Vidéken, ahol az életmódot, az életvezetés változatait kutattam, megdöbbentett az emberek sérülékenységének mértéke, a statisztikából is kitűnő ijesztő halálozás-, betegségarányok, ezek vittek az egészség vizsgálatához, a társadalmi nyomásrendszer és az emberi ,,ellenállóképesség" vizsgálatához, a társadalomhoz, ami betegségokozó, ,,patogén" tényezőket és egyszersmind védettséget is ad. Mindig foglalkoztatott, izgatott a szellemi és az anyagi világ kapcsolata, építő, korlátozó hatásuk. Így, amikor a zene, a hangzásvilág felfogása után a táplálkozás társadalmi kérdéseit vizsgáltam, a váltás meglepőnek tűnhetett, pedig a szellem táplálkozása után érdekes megfigyelni a test táplálásának ,,szellemét" és mindkettő társadalmi beágyazottságát. Az egészség kutatása pedig a szó szoros értelmében életbevágó kérdés volt, hiszen az ember egésze, testi-lelki-szellemi teljességével ,,válaszol" a társadalmi feltételek kihívásaira.

Talán mindig ugyanaz foglalkoztatott: hogyan tud élni az ember e világban, kifejezni magát, életét megteremteni, megküzdeni a mindig, mindenütt másképpen nehéz társadalmi feltételekkel. S az is, hogy az egyénben, a megismételhetetlenül egyszeri emberi lényben hogyan jelenik meg a társadalmi tér és idő: a jelenben a történelmi, az egyediben a társadalmi, az ismételhetetlenben a folyamatos.

— *A szociológusok tárgyuk ,,objektivitását" szokták hangsúlyozni. Van-e szerepe az intuíciónak vagy a szociológus egyéniségének?*

— Az ember mindig ott van a kutatásban, akárhogy is eltűnik a bizonyítékok objektivitása mögött: ott van a kezdetén már a témaválasztásnál, a kutatás módszerének keresésénél, és különösen az objektíven feltárt tények értelmezésénél is. Egyébként sem hiszem, hogy van alkotó szellemi munka intuíció nélkül, mint ahogyan kikerülhetetlen

az empátia is. Aligha szemlélődhet a mai társadalomkutató egy bogártani rendszerező távolságtartó kívülállásával, ebben a mi emberáldozatokkal, kínlódásokkal oly bőségesen ellátott kelet-európai világunkban. Nem véletlen, ki mit választ: kit érdekel az elit, ki foglalkozik a szegényekkel, ki a politikai hatalom kérdéseivel és ki a falusi életmóddal stb. Minden választás mögött ott van a kutató értékválasztása.

Az „értékmentesség" Max Weber óta megfogalmazott követelmény, de már korábban megcélzott szociológus magatartási elv. A ténynek meg kell adni a tiszteletet, az értelmezéshez a szabadságot, a tudományos tisztesség érdekében pedig a nyilvánosságot és az ellenőrzés lehetőségét kell biztosítani.

Mindenkinek vannak értékei, ideális vagy kritikai társadalomképe, és — vagy pozitívan tudja, mit akar, vagy negatív értelemben tudja, mit nem akar. Fontos, hogy ezeknek az értékeknek tudatában legyen, hogy távolságot tudjon tartani a tények és a maga vélekedése között. Egy szociológusnak különösen vigyáznia kell arra, hogy ne vetítse rá a valóságra azt, amit vall, és ne akarja kutatásai eredményeképpen azt visszahallani, amit a társadalomról gondol. Lehet bármilyen eszméje vagy rögeszméje, de tudnia kell saját eszméit is kritikusan szemlélni.

— *A szociológusok mégis többnyire változtatni is szeretnének azon a tárgyon, amit vizsgálnak.*

— Ez a kísértés „történelmi állandó", csak a realizálás lehetősége és a vállalás akarata „helyzetfüggő változó". Az, hogy a tudás konvertálható hatalommá, és a gondolkodás cselekvéssé, ez Platón „ideális állam" eszméje óta kihívás.

Sohase volt még olyan társadalmi rend, amelyen ne lehetett vagy kellett volna javítani, és sohase volt javító elképzelések híján az, aki a társadalomról gondolkodott.

A szociológia kialakulásának idején is az a reményteli felfogás uralkodott, hogyha a társadalmat emberek csinálják, akkor azt az emberek meg is tudják változtatni. Ha tudják, hogy milyen erők hatnak a működésére, akkor miért ne lehetne befolyásolni ezeket az erőket? Ez kísérte és kísértette meg a szociológiai gondolkodás fejlődését újra meg újra, az utópistáktól a marxistákon át a mai társadalommérnöki szerepvállalásig; de ott volt a társadalomfilozófiában, a mai társadalomelméletekben, szellemi és gyakorlati téren egyaránt. A beavatkozást olykor kötelességnek fogták fel, volt, hogy külső kihívásnak, volt, hogy belső kényszernek engedtek.

A megvalósításban azonban még kevesebb tere van a „jó szándéknak", mint a személyes élet parancsainál: ha tudjuk a jót, miért nem cselekedjük, ha tudjuk a rosszat, miért nem kerüljük? Ha sikerül megismerni a társadalmi mozgások törvényeit, az alkalmazás eszközeit és a várható eredményeket, akkor azt miért ne fordítanánk a javításra? A „tudást" végül is könnyű lenne átváltani akarattá, az akaratot tetté és a világ megjavítható. Ott van ez a tettre hívó gondolatsor a szociológia fogantatásánál, és állandóan megújuló, többoldalú kísértésnek teszi ki a szociológust ma is.

Három nagy szellemtündér állott a szociológia XVIII. századi bölcsőjénél, és a csecsemőnek születési ajándékként több századra elég útravalót, áldást és átkot adott: az Utópia, a Történetfilozófia és a Pozitivista Tudományeszmény. Ezek a mai napig hol kereszteződnek, hol ütköznek, hol egymást építik: a filozofikus rálátás, a megismerés empirikus, egzakt törvénykereső módja, az ideálisnak vagy igazságosnak elképzelt társadalom eszménye, és a beavatkozás eredményességének reménye. Megismerő bizonyítás és ráció az egyik ösztönzés, a beavatkozás szándéka a törvények ismeretében a másik, ideális, olykor utópikus társadalomkép kidolgozása és valósággá váltásának sürgetése a harmadik indíték.

A kutató szeretné megismerni a valóságot, s ha a valóság eltér az elképzelttől és az ideálistól, akkor menthetetlenül felmerül a hit, hogy az másmilyen is lehet. Az ember szeretne tudni és szeretne tenni, szeretne jól látni, de ha jól lát, akkor meg különösen fontosnak érzi, hogy hatást gyakoroljon, esetleg beavatkozzon, s minél inkább kézenfekvő a bajok halmozódása, annál erősebb az indítéka, hogy tegyen, vagy legalább a beavatkozókra gyakoroljon hatást. A szociológus eltérő pólusok közt navigál: a hasznosság és az elmélet, a valóság kötöttségei és az utópikus vágyak között, az ésszel megmagyarázható összefüggések és a minden ésszerűségből kibúvó történések között. A mérhetőség gyakran áll szemben a mérhetetlennel. Az eszményi elképzelések megvalósítása pedig kemény társadalmi ellenállásba ütközik. E század nagy tanulsága, hogy a társadalmi folyamatok megerőszakolása az eszmék beváltása érdekében nemhogy megerősíti, hanem éppen megsemmisíti a létrehívó eszméit.

Különösen nehézzé válik gyakran a választás: beavatkozás vagy távolságtartás. Beavatkozás: de mibe és hogyan? Távolságtartás: de mitől? Legyen-e a szociológus az éppen adott hatalomnak bölcs — bár ismereteim szerint sohasem igazán meghallgatott — tanácsadója, vagy legyen távolságtartó, a hatalom és a rendszer megfigyelője, elemzője, esetleg kritikusa? Álljon talárban a tudomány magas Olümposzán — ha ugyan lenne ilyen —, vagy legyen néptanító, ha ilyet egyáltalán igényelne valaki, játssza a szókimondó bohóc szerepét, akinek sok minden meg van engedve, csak hogy ne kelljen nagyon komolyan venni, vagy vegye komolyan cselekvő elhivatottságát, és elhagyva szociológus mivoltát, próbálja meg a hatalomban érvényesíteni tudását?

Személyi képesség és igény kérdése annak eldöntése is, hogy sütkérezzen-e a nyilvánosság fényében, vagy vonuljon vissza remete módjára kutatni. Dolgozzon hatástól és sikertől függetlenedve, szívósan gyűjtve tapasztalatait, vagy legyen sikerre pályázó exhibicionista, tündököljön eredetiségével, vagy mániákus makacssággal ismételgesse a változó világgal szembesítve a változatlanul megoldatlan társadalmi gondokat? Mindegyik járt, tehát lehetséges út.

— *Most sok szociológus vállal politikai feladatot, felcserélve a kritikusi álláspontot a cselekvő hatalomvállalással.*

— Valóban, a rendszerváltozás során több igen jó szociológus vállalt közéleti, sőt hatalmi szerepet a törvényhozásban, a végrehajtó hatalomban és az érdekszervezetekben. De ez már másik szakma, olyan, amelyet szociológusi felkészültséggel gyakorolnak. Alighanem kötelességvállalás és vonzódás is diktálta szakmaváltásukat, s az a remény, hogy ha a tudás konvertálható hatalommá, akkor attól a hatalom is okosabb lesz. Bár tudni, amit tenni kell(ene), és tenni tudni nagy különbség: más képességet és más eszközöket igényel.

Az az igény, hogy a tudás hassa át a mindennapi gyakorlatot, különösen fontossá válik gyökeres társadalmi fordulat idején, különösen, ha ennyi megújító feladathoz képest oly kevés az erő, mint ma nálunk. Általában sem szerencsés, ha elszakad egymástól a társadalomról való tudás és a tett, de különösen aggasztó lenne ez manapság.

A politikába került szociológusok kutatói előéletükben alaposan megismerték és kritikailag elemezték is a kelet-európai rendszereket, a politikát, a gazdaság működését, a kultúrát. Többen közülük a demokratikus ellenzékhez és a kritikai értelmiséghez tar-

toztak. Sok tapasztalati tudást gyűjtöttek össze a szocialista társadalmakról, és határozott elképzelésük is volt az átalakulás szükségességének irányairól. Ezért is vállalták azt, hogy a szociológusi szerepből, tehát a kutató, kritikai szerepből átmenjenek a cselekvő társadalomátalakító gyakorlatba.

Ne feledjük, az átalakulás idején alig voltak olyan politikusok, akik a társadalmi tér ismeretével úgy rendelkeztek volna, hogy az előző rendszerben ne kompromittálódtak volna. Akik „tiszták", a kor kedvelt kifejezése szerint: „hiteles személyiségek" voltak. Az átalakulás eufórikus pillanatai magukban hordták a reményt, hogy közelíteni lehet az ideálisat a reálishoz. Nyílt tér, beváltatlan lehetőségek, tiszta megoldási képletek jelentették a vonzást a cselekvésre. Hiány is volt, vonzás is volt és belső indíték is ahhoz, hogy az eszméket tettre váltsák. Ha kollégáink útját nyomon követjük, mikromonodrámákat lehetne írni róluk: az eredeti elképzeléseikről, ahogyan azok átalakultak a „megvalósulás kohójában".

A szellemi munkának és így a szociológiai gondolkodásnak is sokkal nagyobb a szabadságfoka, mint a gyakorlati cselekvésnek. Amikor a szabad szellem a valóságos politikai küzdőtérre kerül, kiderül vértezetlensége, s hogy ebben az érdekösszeütközésekkel teli közegben a gondolkodás és a tudás színvonala csak egy összetevő sok más szükséges képesség között. A társadalomismeret nélkülözhetetlen, de kevés a taktikai harcok sikeréhez, a tudás alapossága vagy az elvek tisztessége nagyobb bámulatot vált ki, mint amennyi sikert szerez.

A társadalomról való gondolkodás ésszerű gondolkodás: van logikája. Ám maga a társadalom nem ésszerűen, nem a logikai szabályok szerint működik. Az elemzés megvilágíthat indítékokat, megmagyarázhat eseményeket, de a gyakorlat más játékszabályoknak engedelmeskedik. Az ésszerűség jegyében célratörő cselekvést mélyen ható, irracionálisnak tűnő, vagy ismeretlen erők térítik el az érvényesülésétől. A tudományosan leírható logikával szemben a társadalmi gyakorlat sajátos hatalmi és indulati erőterek ütközéseiben forr és forrong. Hogy ez mennyire így van, elég a nálunk fellépő elkeseredett politikai ellentétekre gondolni, vagy arra a szélsőséges iszonyatra, ami tőlünk délre, a volt Jugoszlávia területén történik. Ott a tomboló ésszerűtlenség már tömeggyilkosságokba fordítja a gyűlölködést. A döbbenetes módon végrehajtott „etnikai tisztogatásnak" és az erre való felbujtásnak is van logikája: a hatalomőrző vagy hatalomszerző gátlástalan agresszió és megfélemlítés. Azt képzeltük, ha összeomlik a kommunizmus, a megszabadulás eufóriájában feloldódnak, megszűnnek a régi félelmek és kísértetek. Tévedtünk. Olyan hibernált, megdermedt gyűlöletek támadtak fel, olyan soha fel nem dolgozott ellentétek, olyan százados sérelmek lobbantak fel, amikről nemcsak azt hittük, hogy nincs már talajuk, hanem azt is, hogy maradványaik a kommunizmussal együtt eltűnnek. Mára világossá vált, hogy éppen az elnyomás és az elfojtás erősíthette fel azokat, s a rájuk telepedő elnyomás tiltó csendjében erjedtek, akkor kifejezhetetlenül.

Most szinte a fizika törvényei szerint robbannak, hol még csak szóban, másutt utasításban, hol tettekben, sőt már gyilkosságra váltva a gyűlöletet: etnikai háborúk, területfoglalások, vallásháborúk robbannak ki. Ezt senki, aki erről gondolkodott, nem látta előre, még akik ezt művelik, a gyűlöletszítók, a gyilkosságra bújtogatók és gyilkolók, még azok sem gondolták volna magukról, hogy képesek lesznek erre, hogy ezt fogják tenni.

Az elmúlt negyven év lelki terheit nagyon kevesen tudták feldolgozni magukban. A reális szembenézést a múlttal más és más eredetű torzítás, önmentegető hazugság, védekezés, elhárítás nem engedte. Éppen a leghangosabbaknál magyarázza indulataikat és harsányságukat a bűntudat, nemcsak azért, amit tettek, de különösen azért, amit nem tettek meg. Az elfojtott rossz lelkiismeret harsány kikiabálásba, a gyűlölet szításába, a másra irányított vádemelésbe csap át, hátha azzal elhallgattatja a belső önvádat. A nagy hangoskodás nem némítja, csak kielégíthetetlenné teszi a rossz belső közérzetet, mert másról szól és másra irányul, mint ami okozza.

Józan ésszel elképzelhetetlen volt, ami bekövetkezett. Ilyen képzetek csak olyan paranoiás kommunista vezetők lázálmaiban születhettek meg, akik uralmukat a megfélemlítésre építették, és a generált félelem hárult vissza rájuk, felnagyítva a hatalom féltésével. A hatalomőrző félelemkeltés és félelemkeltő hatalomra törés, úgy tűnik, közelebbi rokonságban vannak egymással, és nagyobb az esélyük a megvalósulásra, mint amiben az igazságkereső, vágy vezérelte humanista gondolkodás reménykedik. De hát a jóhiszemű naivitás nem most kapja az első leckéjét ettől a századtól, és úgy tűnik, nem is az utolsót.

— *Milyen hatással voltak a közelmúlt felgyorsult eseményei a szociológiára? Mintha csökkent volna az érdeklődés iránta.*

— Ez igaz, ami legalább annyira sajnálatos a szakmának, mint amennyire örvendetes a társadalomnak. A hatvanas években a mai kutatásoknál jelentéktelenebb munkák sokkal nagyobb hatást váltottak ki, mint amennyit tudományosan értek, mert a társadalmilag elfojtott légkörben, demokratikus kifejezés híján, a sok hazugság között a valóság feltárása már magában is igazságnak tűnt, bátorságnak minősült, és revelatív volt. Másrészt egy „stagnáló" társadalomban nem lehetett nagyon elkésni valamilyen társadalmi tény hosszú időt igénybe vevő kutatásával. Egyébként is nagy szomjúság volt az ideológiákkal szemben a valóság megismerésére.

Ma, a politikai szabadság légkörében harsány kihívások között élünk, az a fajta tudás vagy ismeret, amit egy „szolid" szociológia nyújtani tud, nem tarthat számot különösebben széles érdeklődésre, hacsak nem érintkezik valamilyen nagyobb politikai, hatalmi fénykörbe kerülő vitakérdéssel. De még akkor sem biztos, hogy meghallják, amit mondunk, ha meghallják, elhiszik-e, és ha elhiszik, hatással lesz-e.

A szociológia aranytartalékai a szívósságban, a szerzetesi módon és szerényen végzett, elkötelezett és mélyre hatoló társadalomkutatásban vannak. Izgatott társadalmi időben élünk, gyors változások közepette. Súlyos létharcok, megélhetésért, gyarapodásért, fennmaradásért. Minden jog, intézmény alakul, mozog. Ami tegnap még a megszokott helyén volt: szobor, üzlet, eszme, hivatal, tulajdon, az másnapra eltűnik vagy átalakul. Ami már begyakorlott életlehetőség volt, az holnapra már elveszhet, s az új lehetőséget megtalálni, az új életstratégiákat kidolgozni nagyon sok energiát felemészt.

A politikai elit küzdelmének mindenen áthangzó zaja, hangossága eltereli a mélyen lévő társadalmi folyamatokról a figyelmet, elfedi a problémákat, leköti az energiákat. Ez tartja bűvöletében, sőt fogságában az író és olvasó emberek jelentékeny részét. Efemer jelenségek válnak tényleges jelentőségüknél sokkal fontosabbá, és a mélyben lejátszódó lényeges folyamatokat rejt el a hangoskodó hangözön. Megérteni, kutatni és megmagyarázni, ez bizony időt igényel, s az idő szalad, a változás rohamos. Így a szociológiai kutatások fogadásánál menthetetlenül van valamilyen elkésettségi érzés. Az úgynevezett véleményformálók is a gyors válaszokra kíváncsiak, és ezért gyakran megrekednek a közvélemény-kutatás szintjén, ami távol van a társadalomelemzéstől.

A változást valójában csak követő kutatások (longitudinális vizsgálatok) alapján lehet valamennyire is elemezni. Ugyanazon a terepen, ugyanarra a kérdésre koncentrálva figyelni a változást, lépésről lépésre, szerényen, nyitott érdeklődéssel, prekoncepció nélkül, önmegtartóztatással. De hát ez nehéz. Ennyi társadalmi kihívás és izgalom közepette, amibe azért belejátszik a kutatóhelyek felszámolásának veszélye is, sőt a kutató értelmiségi helyzet ellehetetlenülése, nem kis feladat a kutatás ,,tárgyának" elmélyült és objektív megfigyelése.

A társadalomtudomány és a történelem számára soha vissza nem térő alkalom: ilyen átalakulás csak egyszer adódik a történelemben — hát még az ember életében —, nagy lehetőség, hogy itt vagyunk, és viszonylag fejlett eszközökkel megfigyelhetünk ekkora társadalmi változást.

— *Milyen szociológiát tart fontosnak?*

— Ma Magyarországon szerencsére sokfajta szociológia van, és sokféle szociológus is. Sokfelé kutatnak kollégáink: mezőgazdasági területeken, gazdaságilag elmaradott vidékeken és újonnan feléledő, jól prosperáló területeken. Foglalkoznak önkormányzati és új polgári szerveződésekkel, folynak kutatások az átmenet társadalmi áráról, a szegénységről, az új vállalkozások hatásáról. Vannak kutatásaink a munkanélküliekről, a polgárosodás eszmei, gazdasági és politikai útjairól és így tovább. Nagy baj lenne, ha ez a sokféleség leszűkülne bármelyik irányzatra is. Ha lemondanánk mondjuk a szociografikus érzékenységről vagy a Bibó-féle elméleti gondolkodásmódról, vagy ha a tények tudományos módszerekkel való kvantifikálásában megrendülne a hit.

Az én személyes szociológiai törekvésem, ha úgy tetszik a hitvallásom is, hogy azok között kutassak, akik nem adnak magukról jelzéseket, akiknek nem áll rendelkezésükre helyzetüket kifejező eszköztár, akik háttérbe szorulnak és kiesnek a társadalmi érdeklődés teréből.

Másik törekvésem, hogy elkerüljem a jelenbe ragadó szociológus szemléletet és módszert. Azon vagyok, hogy kiterjedjen a kutatás a mában élő történelemre, a társadalmi folyamatok mélyebb gyökereinek ismeretére, és ezzel a társadalomlélektani hatásokra is. A felszín mögött munkáló mélyebb erők megismerésében különösen fontos szerepet játszik a folyamatosság és annak megtörése, a mentalitás változó és továbbélő elemeinek viszonya.

Mintegy húsz évvel ezelőtt folytatott kutatásomnál találkoztam először azzal a jelenséggel, hogy magatartások, amelyek nem ,,tanultak", továbbélnek egy új társadalmi közegben: például egy summáslányból lett tanácstitkár magatartása jobban emlékeztetett a régi szolgabíróra, mint arra a társadalmi környezetre, ahonnan jött. Az úgynevezett proletárhatalom vezetői közé került némely funkcionárius viselkedését figyelve, közelebbi rokonságban voltak a hivatali dzsentri bürokrácia pöffeteg urizálásával, mint elhagyott környezetük plebejus szokásaival vagy a hatalom ideologikus elvárásaival. Az történt, hogy továbbvitték a legyőzött hatalom képviselőinek mentalitását.

Ma is gyakorta szembekerülünk hasonló jelenséggel, újraélednek átszínezve a kommunista időszakból ismert magatartásmódok. A negyven évig tartó társadalmi rendszer a mai szereplőket közvetlenül befolyása, sőt dresszúrája alatt tartotta. Ha megfigyeljük a kommunista rendszer leghangosabb ellenzőinek frazeológiáját vagy az új hatalmi viszonyok felépítési kísérleteit, akkor azokban nem is a lazább időszak ,,kváziliberalizmusának", hanem a legkeményebb sztálinista korszak mélystruktúrájának feléledését tapasztalhatjuk. A kommunista uralkodó habitus egyes vonásai mélyen beépültek, személyiségstruktúrává változtak, így: a türelmetlenség, a bűnbakkreálás, a másokkal szembeni gyanakvás vagy az, hogy az igazságnak vannak egyedüli letéteményesei. Megjelenik az a paranoid, hatalmaskodó magatartás is, amelyik saját félelme miatt másokat félemlít meg. Indulatkeltés a ráció helyett, gyanakvás a közbizalom helyett, türelmetlenség abban is, hogy az ellenfeleket, ellentmondásokat indulattal lesöprik.

Ami szociológiai szemmel láthatóan mindkét korszakban közös (tehát az urizálás a szocializmusban és a kommunista kizárólagosság türelmetlensége a hatalomgyakorlás módjában a most kezdődő demokráciában), az az, hogy a legyőzött és tagadott társadalmi rendszerek habitusait éppen azok legerősebb tagadói viszik tovább.

Lehet, hogy van valamilyen sajátos társadalmi átörökítő mechanizmus, amely a mentalitást ,,túlhordja" keletkezésének idején, úgy, hogy a ,,legyőzött" tovább él a győztesben? Kétségtelen, valamilyen sajátos kollektív tudattalan őrzi és reprodukálja ezeket a magatartásokat.

A történelem jelen idejében a társadalmi magatartásmódok továbbörökítése mellett fel kell ismerni az elfojtásokat, amelyek felerősödve kerülnek felszínre, ,,jogaikat" követelve. Ha jobban figyelünk arra, hogy a múltban milyen tendenciák maradtak ,,elvarratlanul", milyen rétegek, osztályok, érdekek és eszmék váltak elnyomottá, miközben értékeik, reményeik, elhivatottságuk megmaradt, akkor talán nem okozott volna ekkora meglepetést a különböző rejtetten élő és most agresszíven felbukkanó csoportok és ideológiai tendenciák felszínre robbanása. Ahogyan még előttünk van — az említett tudattalanul ható kommunista habitus és intézmények továbbélésének folyamata mellett — az is, hogy hol kerülnek majd felszínre azok a szocialista korszakból továbbélő értékek, magatartások, amelyek most, úgy tűnik, elsüllyedtek, hiszen a mostani hangos és sommás tagadás lehetetlenné teszi a korszak belső és nyílt feldolgozását is.

A sommás megítélés, a ,,leváltott" rendszereket elsöpörni akaró indulatok nem segítik a feldolgozást és tisztánlátást. Az Internacionálé felszólítása, hogy ,,a múltat végképp eltörölni", eddig még sohasem sikerült. Az átélt múltat le lehet tagadni, meg lehet hamisítani, be lehet tiltani, el lehet tüntetni a rekvizitumait, de ,,eltörölni" még az emberekkel együtt sem lehet.

— *Milyen folyamatok zajlanak ma Magyarországon?*

— Ilyen átalakulás még nem volt a történelemben. Nehéz ekkora tudatossággal és mégis ilyen tudatlanul végrehajtani egy — szándékoknak korántsem engedelmeskedő —, a társadalmat minden ízében átalakító átrendeződést. Demokráciát kialakítani egy olyan országban, ahol ennek a gyakorlata — néhány fényes pillanatot kivéve — sohasem tudott megerősödni. Ahol gőgös, másokat kizáró, kontrollálatlan hatalmak uralkodtak függőségi viszonyokba kényszerített generációk sora felett. Ahol hiányzik mind az állampolgári, mind a vezetési beidegződésekből a demokratikus együttélés kölcsönösen megbecsülő figyelmének szabadságon edzett gyakorlata.

Végre kell hajtani egy váltást a prosperáló gazdaság felé, amiről négy évtized szoktatott le. Létre kellene hozni egy polgári, csaknem eredeti felhalmozást, posztkommunista körülmények között, végzetesen elhibázott gazdasági szerkezet mellett, széles körű válság és recesszió idején. Egyik oldalon elzárkózó és közömbös nemzetközi térben, közvetlen környezetünkben pedig súlyos háborúba is forduló gyűlölködések, mély konf-

liktusok, politikai és gazdasági összeomlás közepette, szinte egészen az elszigeteltségig beszorulva külpolitikai ellenszenvek közé.

Az is nagy ellentmondás, hogy erős az igény minden megváltoztatására, ugyanakkor erős a törekvés a változatlanságra is. Fellép a ,,közegellenállás törvénye", ami a változásokkal szemben ,,retro", múltőrző és múltidéző szándékokat hoz felszínre. Ellentmondanak a vágyak és ítéletek egymásnak, sokszor ugyanabban a kérdésben is, mint amilyen a polgárosodás vagy a vagyonosodás. Más van a cégéreken, és más folyik a mélyben: sokan hirdetik a ,,polgárosodás" követelményét, közben továbbél a rendiességre való törekvés. Azt mondják: piac, közben újjáélesztik az állami centralizálást, és ha mégis fenyeget a verseny, rögtön állami garanciát és védelmet igényelnek. Legyen demokrácia és pluralizmus, de az egypártrendszeren nevelődött türelmetlenség még a saját elvbarátjánál se tűri el, hogy más véleményt képviseljen. Áhítjuk a szabadságot, amiből semmi sem elég, kivéve, ha a más véleményen lévőknek, különösen ha az ellenfélnek jut belőle. Azt mondják: előre 2000-be, de vissza a 20-as, 30-as, 60-as évekbe — ízlés szerint. Előre Európába!, de óvjuk magunkat az ártalmas nyugati befolyástól — és így tovább. A reményt hozó változás néha reménytelenül nehézzé válik.

Az új helyzet új képességek kifejlesztését igényli. Nagyon kevés társadalmi csoport tudja folytatni a megszokott életét. Új helyzetben burjánzóan sok új információ orientál és dezorientál, a változásokban új életstratégiákat kell kialakítani. Szédítő, ami most a kitágult világban az ember elé kerül, miközben sok lehetőség beszűkülni látszik. Amikor a cella ,,biztonságához" szokott ember hirtelen a szabadba kerül, megszédül, tériszonya támad. Ilyen az eligazodás, a gondolkodás és a cselekvés ,,tériszonya" is, a szorongás a döntés szabadságától és felelősségétől. Alighanem olykor ez is oka lehet az agresszivitással elfedett félelmeknek. A gyors változással szemben társadalomlélektani védekezés is a lelassulás, a visszafordulás, mindenfajta nosztalgia. Megkötik magukat régi építmények, régi intézmények, régi struktúrák, régi eszmék mellett. Ezek éppenúgy lehetnek a háborút megelőző kor rekvizitumai és habitusai, az ,,úri középosztály" értékvilága, mint ahogyan lehet a Kádár-korszak kellemessé lazuló záróidejének mai gondokhoz képest enyhébbnek tűnő világa.

A régi ideálok, amelyek a ,,nemzetfenntartó középosztály" uralmát legitimálnák, ma olyan mozgósító hívószavakká váltak, amelyeknek másutt már lejárt az idejük. Régen is szűk réteg számára volt pezsdítő érvénye, mára még jobban elkeskenyedett az a társadalmi réteg, amelyre hatni tud. Ábrándjának veszélye, hogy szélesebb körök aspirációit mozdíthatja meg, mint amennyit a hatalom valóban magával emelhet. Hatásuk sikerét a nemzet érettségi állapota fogja eldönteni, és a demokratikus átalakulás üteme, amely természete szerint nem visszafelé forgatja a világot. Az uralomra termett öntudat elhivatottságérzetének valóságos társadalmi bázisa paradox módon a szocialista központosítás, az állami bürokrácia és gazdasági hatalom. Az az antidemokratikus uralmi elv is támogatja, amely nemcsak a szocialista rendszerre volt jellemző, hanem az azt megelőző korszakban is virulens volt, különösen a háborús készülődések és a háború idején.

A másik ,,retro" vágy a szocialista korszak utolsó periódusa iránti nosztalgia, ami az életszínvonal romlásával és a társadalmi biztonságvesztéssel felszínre került. Ez a nosztalgia is hamis, hiszen visszaállíthatatlan mindaz, amit ma visszatekintve jónak vagy biztonságosabbnak látnak: a múlt ,,rosszléti" rendszere némi ,,magánjólétet" ugyan teremtett, de igazi prosperitás nélkül, hiszen hiányoztak a gazdasági fellendülés valóságos alapjai: külföldi adósságból finanszírozta és önkizsákmányolásból fedezte a szegénység szintjéről való emelkedést és a felső káderek meggazdagodását. Nagy és később fizetendő áldozatok árán tartották fenn egy hanyatló rendszer életképtelen gazdaságát és a rendszer stabilitásának hamis látszatát. Vezetői még egyeduralkodók voltak, de már érezve az összeomlás közeledtét, illegitimitásuk tudatában szerényebbekké, érzékenyebbé váltak, és a mai összehasonlításban úgy tűnnek fel az emlékezetben, mintha ők megvalósíthatták volna a mai társadalmi vágyakat.

Ha a kétfajta múltra néző nosztalgia valóságos társadalmi bázisát vizsgáljuk, az ,,elcsúszás" különösen szembeötlő: a régi rendi úri középosztály gazdasági és politikai hatalmának nincs rendi alapja, azt valóban megszüntette a szocializmus. Amire építhet, az az örökölt szocialista hatalmi koncentráció a gazdaságban és az óriásira nőtt állami adminisztrációban. Ezzel szemben a szocialista nosztalgikus ideák a modern polgárosodás tendenciájára építhetik népszerűségüket, amelynek sem akkor nem voltak, sem most nincsenek meg a valóságos gazdasági alapjai. Az alsó középosztály számára elért kvázi-biztonságos gyarapodás éppen a szocialista hiányrendszerből és zártságból fakadt, miközben a modern polgári lét politikai és jogi feltételei teljesen hiányoztak. Most viszont megvannak a polgári jogok, de közben a gazdasági létalapot a szocialista rendszer összeomlásával elvesztették.

A másik jellemző ellentmondó ütközés a vagyonosodás és annak társadalmi elfogadása között alakult ki. A vagyonosodás értelmét ugyan csaknem mindenki elfogadja, a megvalósulás folyamata ellen viszont komoly indulatok lépnek fel. A varázsszó az új középosztály, a vállalkozók, a vágy, hogy jöjjön létre egy olyan polgári vállalkozóréteg, amelyik képes hatékony gazdálkodásra, ami majd kihúzza az országot abból a csődtömegből, amibe a szocialista gazdálkodás belevitte. Ebben eddig tényleg egyetértés van.

Ugyanakkor a vagyonosodás minden megjelenési formája gyanakvást és ellenszenvet vált ki. A társadalmi igazságérzet az ellen is lázad, hogy a régi nómenklatúra a régi pártkedvezményei alapján sajátítsa ki a ,,köz" vagyonát, és az ellen is, hogy az új politikai hatalom osztogassa a maga klienseinek az állami vagyont eddigi politikai támogatásuk jutalmaként és politikája jövőbeli pénzelése reményében. Az ellen is erős ellenszenv támad, hogy külföldi vállalkozók kezébe kerüljön a ,,magyar vagyon" — dolgos emberek több évtizedes munkájának és nélkülözéseinek felhalmozódott eredménye, amiért ma cserébe semmi kis nyugdíjból kell tengődniük. Végül az is ellenszenves, ahogyan a zavarosban halászva, illegálisan vagy kiskapukat kihasználva egyesek kezében hirtelen gyanús eredetű nagy vagyonok halmozódnak fel.

Az ellenérzés hangulatát még táplálja a szemkápráztató gazdagodás. Nemcsak az, hogy a fitogtató fogyasztás bántja a kirekedtek igazságérzetét, hanem inkább az, hogy a mai pazarló fogyasztás mögött nem áll elismerésre méltó magasabb teljesítmény. A polgárosodás nálunk nagyrészt nem a weberi ,,protenstáns etika" szellemében történik, ahol a megszorított fogyasztás és a tőke termelésbe való visszaáramlása lendíti fel a gazdaságot. A mi gazdagjaink és gazdagodóink olyan szinten fogyasztanak, amivel nem arányos a vagyonuk. ,,Rongyrázó", mutogató gazdagság inkább, mint megtakarító és hosszú távú prosperitásra törekvő polgármagatartás. Magyarázat, hogy könnyen jutottak a vagyonhoz, hogy a szocialista korszakban nem is volt szabad a jövedelmet tőkésíteni, így mindent személyes fogyasztásra fordítottak. Bár a nyugati társadalmak fejlettségét termelési eredményekben még közel sem tudtuk elérni, de gazdagjaink fogyasztási színvonala már megközelíti az ottanit.

Feszültségokozó tényező, hogy a szocialista gazdasági struktúra és döntési mecha-

nizmus fennmaradt. Egy ilyen nagyra nőtt centralizált hatalom lebontásához nemcsak évek kellenek, hanem a társadalmat mélyen átalakító demokratizáló folyamatokra és erős társadalmi kontrollra van szükség. A kérdés az, hogy elég erős-e a demokrácia, és keresztül tudja-e vinni ezt a dekonstrukciót, mert olyan hatalom, amely saját meggyengülésén dolgozik, és önként felszámolja azt a hatalmat, amely a kezében van, nemigen fordult elő, különösen ha nem működnek a demokratikus eszközök, a nyíltság, társadalmi kontroll és közfigyelem.

Minden figyelemelterelő akció ellenére tudni kell, hogy most alakul ki, alighanem hosszú időre, a társadalom új vezető rétege, annak gazdasági bázisa, tehát a jövő hatalom alapja. Most történik az első és a második ,,merítés" az állam, valójában a köz vagyonából, amit — tényleg szegénységben és elnyomatásban tartott emberek — szellemi-fizikai munkások és parasztok hoztak létre, akik ebből is, az előző osztogatásból is, általában mindig minden kárpótlásból, jóvátételből kimaradtak vagy sohasem nyertek.

A vagyonosodó rétegeknek a régi és az új politikai hatalommal látható összefonódása azt eredményezi, hogy a gazdagodókkal szemben kialakult ellenérzés a politikai bizalmatlanságot erősíti. Különösen érzékenyek az emberek arra, ha a vagyon osztogatása a politikai megbízhatóság, párthoz tartozás jutalma lesz, hiszen ez a folyamat szerves folytatása annak, ahogyan a régi vezető káderréteg meggazdagodott. A nagy kérdés, mikor fordul meg az a folyamat, amikor már nem a politikai hatalom kreálja a polgárokat, hanem a polgárok teremtik és kontrollálják a hatalmat.

— *Milyen veszélyeket lát ebben az átalakulásban?*

— Nagy veszély, hogy a mohó, új gazdasági és politikai hatalomba került elit, amelyik élni tud a gyors hatalomszerzés és a gyors gazdagodás esélyeivel és eszközeivel, kellő ellensúly és kontroll nélküli hatalmat hozhat létre. Márpedig bármilyen egyoldalúvá váló hatalom, legyen az politikai, gazdasági vagy szellemi, veszélyezteti a szabadságot, előbb-utóbb korlátozni kezdi, hiszen az önkorlátozás sohasem tartozott az ellensúly nélküli hatalom erényei közé.

Másik veszély, hogy az önszerveződés és érdekvédelem országainkban súlyosan leépült állapotban van, a közép- és alsó rétegek gyakorlatilag védtelenek. A régi érdekszervezetek kompromittálódtak, és az új szervezetek a rövid idő és a hiányzó gyakorlat miatt nem tudtak még megépülni. Sokszövetű hálózat szükséges ahhoz, hogy a polgári autonómiához ne csak jog adassék, hanem az egzisztenciális biztonságon alapuló valóság lehessen az életképes gazdaságban.

Az erőszakos homogenizációtól megszabadult országokban sokszoros társadalmi hasadás veszélyével is szembe kell nézni: hiszen a megtalált azonosságok és különbségek indulatokkal terhes terekben könnyen átalakulhatnak a kommunikációt ellehetetlenítő szakadékrendszerekké. A politizáló elit eltávolodik a saját hatalmát vagy lehetőségeit létrehozó, mindennapi életküzdelmeket vívó emberektől. Nem képes másra figyelni, mint belső és külső ellenfeleire, s elfeledkezik legitimációjának társadalmi forrásáról és tartalmáról. Gazdasági téren pedig veszély, hogy kevesek mohó gazdagodása látványosan növekszik, miközben a korábbi tisztes létből széles tömegek úgy süllyednek le, hogy elvesztik az emelkedés reményét is. Tragikusan groteszkké válhat egy szegény, gazdaságilag lerongyolódott országban, ha az urizáló hatalmi gőg a fennhéjázó gazdagok szűk és indokolatlanul jutalmazott rétegére támaszkodik, mert ez kockáztathatja a politikai stabilitást, amit a gazdaság rendbehozatalán alapuló jólét reménye éltet. Veszélyes, ha a polgári perspektívák befulladnak, ha az emelkedésben reménykedő kis egzisztenciák lecsúsznak, elbizonytalanodnak, és elérhetetlenné válik az önállóság és szuverinitás megteremtése. Mi marad akkor a szabadság mindennapi értékéből és érzékeléséből?

Újra és újra feltámadó veszély az a mohóság, mely a lelkek, a szellem feletti egyeduralomra tör. Aki a hitek sokféleségének gyönyörűséges gazdagságából bármit kivagy bezár, s ,,egy igaz hitet" kényszerít bárkire is, elveszi annak az örömét, hogy egy totális rendszer lelkek fölötti uralmának gyötrelmeitől megszabadultunk, és mindenki szabadon, a maga választotta úton járhat, saját hite és meggyőződése szerint.

Nyomasztják az egész társadalmat a szociális gondok növekvő nehézségei: a szegénység, a munkanélküliség, a depressziós zónák, a társadalombiztosítás ellláthatatlanságai. Sajnos ez a tendencia még jó ideig a romlás felé vezet. Sokféle fenyegetést jelent a rendszer stabilizálódására, de a kialakuló demokratikus élet számára is. A megoldhatatlanság kudarcérzése ingerültté teszi a felelősöket, és minél kevésbé képesek megoldást találni, védekezésképpen annál érzéketlenebbé válnak a következményekkel szemben.

Régi rossz gyakorlatot őrzünk a társadalmi szolidaritás érzésében és mechanizmusában is. Miközben erősödik az új polgárosodás lényegéből fakadó individuális versengés és harc, a vagyonszerzés ,,farkastörvénye", a régi rendtől sem örököltünk mást, mint a növekvő szegénységgel szembeni erős, olykor agresszívvé váló ellenszenvet, és ezzel együtt a szociális érzék súlyos hiányát.

Az átalakulás nehéz és nehezedik, a türelem és remény tartalékai fogyatkoznak. Ilyen nehézségekre nem voltak felkészülve az emberek. Ami ,,fent" kudarcérzés, ,,lent" csalódottságot teremt. A türelmetlenség idegességgé válik, az idegesség rossz tanácsadó, fokozza minden oldalon a frusztrációt, ami vagy agresszióba csap át, vagy letör és megbénítja a kiútkeresést.

A ,,negatív szabadság", tehát a ,,rossztól" való megszabadulás után és a ,,pozitív szabadság" megépítése között sok régi és új negatív tényező akadályozza a lehetőségek tágításának és kihasználásának folyamatát, a szabadság folyamatos és tartalmas felfedező örömét. Nagy kérdések még megoldatlanok és kidolgozatlanok: ezután fog csak kiderülni, a sikeresek lendítőereje milyen mélységig tudja áthatni a társadalmat, hogy az alávetettek vagy a kevésbé sikeresek képesek lesznek-e szabadabb élet kialakítására, hogy a szocialista függőségből nem fognak-e beleszorulni egy mohó vadkapitalista rendszer kiszolgáltatottságába, amellyel szemben még csak nem is élhetnek a polgári társadalmak védelmet biztosító érdekképviseleti rendszereivel.

— *Az ezredvégen élünk. Van-e olyan vonása ennek az időnek, ami megkülönbözteti más koroktól?*

— Nem tudom, volt-e ilyen világokat megrázkódtató század, ennyi csodával és szörnyszüleménnyel. Amikor ennyi tetté vált tudás lett tehetetlenné. Mert leküzdötte a szörnyeket, és nem tud megküzdeni a létrehozott csodákból felkelő fenyegetésekkel.

A történelem folyamán még sohasem fordult elő, hogy két ideologikusan és nagy tudatossággal megépített hatalmas birodalom, amelyik más és más módon erőszakolta meg a társadalmakat, más és más ok miatt ilyen látványosan összeomoljon. Két ilyen szörnytől megszabadulni: a század egyik legnagyobb történelmi élménye. Okot ad a reményre, mert bebizonyosodott, hogy minden szörnytől meg lehet szabadulni, de okot ad

a félelemre, mert létezhettek, itt voltak, sőt még ma is kísértenek — bennünk és körülöttünk.

A másik megrázkódtatás annak a hitnek a vége, amely a ráció uralkodásától is várta a társadalom és a világ „megváltását". Mekkora hit volt a XVIII. században, hogy az Ész Istennője megoldja a világ minden baját, hogy a természettudomány segít a világ gondjain: eltűnik az éhezés, a betegség, lesz bőven táplálék, gazdagabb és kultúrával nemesebb lesz az ember, hogy a társadalmi tudás nyomán igazságosan lehet berendezni a világot. Senki nem számított arra, hogy ez mennyire az ellentettjére fog változni.

A ráció abszurditásba fordult, a legegzaktabb tudományok maguk keltették fel a legirracionálisabb erőket, s olyan erőket szabadítottak fel, amelyekről úgy hitték, hogy ellenőrizni is képesek őket. Mint Goethe Bűvészinasa, a tudás kiszabadította a szellemeket, csak a jelszót nem találja, amivel visszaparancsolhatná a helyükre őket: atomhalál, ökológiai katasztrófa, ésszel megtervezett, konstruált diktatúrák, milliók éhezése, milliók pusztítása, s mindezt a szervezett humanizmus minden tudása se megállítani, se enyhíteni nem képes.

A tudomány, amely a Nagy Javulás reményében létrehozta technikai és gazdasági csodáinak súlyos ártalmait, most dermedt és tanácstalan. A félelem és a rosszkedv ott munkál az emberek tudata mélyén, ez ellen kell az a sok narkotikum, a zene hangossága, a szem káprázata, hogy ne halljon, hogy ne gondolkoddjon, ne lássa, csak amit elévetítenek, hogy ne kelljen szembenéznie saját félelmeivel, tetteivel és jövőjével.

Mégsem vagyok pesszimista: a nagy feladat növeszti az embert, a nagy veszély a felelősséget. Mert ez is ennek a századnak megrázkódtató felismerése, hogy az emberi szellem, amely elszabadította a rontó erőket, meg kell hogy keresse a „varázsszót", az ellenszereket. Ennyi felhalmozott tudás birtokában felismerte a bajt, miért is ne lehetne „jó" csodákra is képes? Miért ne találhatná meg a gyógyítás módját, ártó erején felülkerekedve, a világban, amelyen oly mély sebeket ejtett a tudomány és az ember?

Megjelent a 2000 1993. májusi számában. Az interjút készítette Tillman A. József és Monory András

---

Tudományos életrajz

„Valamivel hozzájárultam-e a magyar szociológiához?"

A szociológiából legkevésbé maga a szociológia (als ob), mint professzió, mint testület, mint felkent ítészek mértékadó köreihez tartozás foglalkoztatott. „Költő vagyok, mit érdekel engem a költészet maga" — mondanám, ha mondhatnám.

Harminc éve kerültem a szociológia vonzásába. Túl háborún, forradalmon, katasztrófába vezető társadalmi kísérletek csődtömegeiben, mi is történt emberrel, társadalommal, kifejezésekkel, szándékokkal, mentalitásokkal — és mi történhet még? Kérdések vezettek a szociológiához. Hiszen még a legegyszerűbb, „kézzel" átfogható, szinte „belehelhető" társadalmi jelenségeket is alig lehetett megfejteni, hát még a nagy társadalmi mozgásokat. Kérdéseim voltak, amelyekre nem volt válasz, illetve túlságosan sok „kész" válasz között alig volt számomra elfogadható és igaz.

Revelatív volt számomra a szociológia, mert nyitott volt: eszközt adott, tapasztalatot, szemléletet és metodológiát, és rám (ránk) bízta a választ, hogy megismerőképességünk érzékletességét (amennyiben ilyenről egyáltalán szó lehet) megerősíthessük az egzaktnak remélt szakmai módszerekkel (amennyire egyáltalán rendelkeztünk ilyesmivel), mit tudhatunk feltárni a világból.

Még a módszer is élvezetes volt: hogy a társadalmi jelenségek „tényként" kezelhetőek, metrizálhatóak, sőt matematikai nyelvre átfordíthatóak, még talán valamilyen egzakt magot is magukba rejthetnek, ez nagy szellemi öröm volt. (Erre nyilván ifjúkori zenei és matematikai vonzalmam sarkalhatott.) Ezeket a megfoghatatlan, esetleges társadalmi mozgásokat megfejteni és elrendezni, logikával áttekinteni, majd érthető, érzékeny szavakba formálva közös gondolkozáshoz átadni, abból ami ma itt, nálunk *történik, ez volt az igazi vonzás.*

Hogy társadalommegismerő kalandozásaim, kutatásaim merre nyitottak utat, és egyáltalán adtak-e valakinek valamit a valóság vagy — ki ne mondjam — az igazság megismeréséhez, ezzel nem szabad foglalkozni. Ameddig még mindig több a kérdésem, mint a válaszom, ameddig még keresem a magyarázatokat, és amit megtalálok, azt mással is szeretném megosztani: ez a fontos, akkor is, ha a bizalmam a szakmai eszközökben éppenúgy lazult, mint a saját megismerőképességem érdemességében, vagy az eddig és ezután következő munkák értelmében.

Ezek után a tudományos életrajzom:

1963-ban aspiránsként kerültem az intézethez, zeneszociológiai témával. Kutattam a Mávagban, üzemekben, részt vettem a Szociológiai Kutatócsoport Gyöngyös környéki vizsgálataiban, feldolgoztam a koncertélet jellemzőit, az ifjúsági zenei mozgalmakat, a kórusmozgalmat, a néptánc-, népzenei mozgalmakat, a beat feltűnését stb. E kutatásokból három könyv született: A zene élete falun, A zene életének szociológiája *és a* Zene, ifjúság, mozgalom.

1969-ben Békés megyében kutattunk a megyei tanács népművelési osztályának felkérésére (települési viszonyok, gazdasági, anyagi, munkaviszonyok, mindennapi élet, család, életmód, értékek, művelődés stb.). A kutatás vezetett a történelmi életmódminták továbbélésének vizsgálatához. 1973-ban jelent meg Az életmódról, *majd 1977-ben* Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben *c. könyvem.*

1977-ben az egészségi állapotról indítottunk vizsgálatot Zala megyében, és az egészségügyi intézményrendszerek működését kutattuk. Vizsgáltuk a társadalmi létfeltételek, az életút, az életfordulatok, a történelmi hányattatások, a munka, a család és a környezet összefüggését az egészségi állapottal. Ismét két könyv: A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben *és az* Ártó-védő társadalom.

1988-ban indítottam azt a kutatássorozatot Pest megyében, a budapesti agglomerációban, amely a legfontosabb életfordulókat vizsgálta (volna) longitudinálisan is, a társadalmi fordulatokkal összevetve. Az első gyereküket váró anyákkal és apákkal a gyerek megszületése előtt, a gyerekvárás idején kezdtük a kutatást; a születés után még egyszer felkerestük őket. A további kutatásra, a gyerekek felnövekedésének és a családon be-

lüli változásoknak a követésére már nem került sor. Ennek megfelelően a tervezett Társadalmi változások, életfordulók című sorozatból csak a Terhesség, szülés, születés *két kötete készült el Hanák Katalin szerkesztésében.*

Jelenlegi kutatásaim:

Az átalakulás, polgárosodás. *Értelmezés és valóság. Történeti és jelenkutatás. Egyfelől az életmódkutatásaim forrásanyagán továbbhaladva a 60-as, 70-es évek kérdéseinek mai folytatása és újrafogalmazása. Történeti folyamatosság és megtörésének vizsgálata; mai tendenciák és értelmezések; a nyertesek és vesztesek körei. Több kutatóval együtt többoldalú vizsgálódásokat folytatunk a Terézvárosban és a depressziós övezetekben.*

Folytatódnak az egészségügyi kutatások: egészségügyi változások; az átalakulás, az új intézmények hatása. *Empirikus analitikus kutatások.*

A rendszerváltozás indulatai: a mindennapi és politikai gyűlölet. *Társadalmi forrása és az „ellenanyagok".*

S hogy ezek után ma hol tartok a megértésben? Egy példázat:
„Tanítvány: Mester, nem értem, ami az Írásban áll.
Mester: Várj fiam, majd megmagyarázom.
Tanítvány: Mester! Megmagyarázni én is tudom, de nem értem!"

◆

Szelektív bibliográfia

A zene élete falun. MRT, Budapest 1962.
A zene életének szociológiája. Zeneműkiadó, Budapest 1970.
Az életmódról. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest 1973.
Zene, ifjúság, mozgalom. Zeneműkiadó, Budapest 1974.
Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Gondolat, Budapest 1977.
A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben. Magvető, Budapest 1986.
Betegség és társadalmi ártalom. *Magyar Tudomány,* 1987/9.
Health in social context. In: *Almanach of Hungarian Academy of Sciences.* Budapest 1988.
Ártó-védő társadalom. Ahogy a társadalom betegít és gyógyít. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1989.
Társadalmi ártalom, hiányzó védelem. *Magyar Tudomány,* 1989/6.
A legnagyobb életforduló: gyerekvárás, szülés, születés. In: BENKŐ Á. (szerk.) *Családkongresszus.* Budapest 1990.
Az új élet kihordása — szülés, születés. In: HANÁK K. (szerk.) *Terhesség — szülés — születés.* II. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest 1991.
Az életküzdelmek ára a megbetegedések következményei és magyarázata. In: VIG M. (szerk.) *Hogyan éljük túl a XX. századot?* Narancs Alapítvány, Budapest 1992.

Lőcsei Pál

A női munkavállalás és a hagyományos magyar család (1945—1984)

A második világháborút követő európai hatalmi viszonyok erőterében a politika és gazdaság, az ideológia és erkölcs új rendje jött létre Magyarországon. A változás oly általános és mélyreható volt, hogy szinte kő kövön nem maradt a régi társadalomból. Új vezető rétegek és intézmények szerveződtek, új tulajdonviszonyok és gazdálkodási formák keletkeztek; megváltozott a termelés és elosztás, a fogyasztás és felhalmozás rendje — és mindezek következtében azoknak az értékeknek a rangsora is, amelyeknek megszerzését és megőrzését az emberek fontosnak tartották. Nem volt olyan társadalmi osztály és réteg, nemzedék és korcsoport, amelynek tagjai, képviselői a szó kedvező vagy kedvezőtlen értelmében ne érezték volna érintettnek magukat a változások által.

Ennek a múlttal szemben élesen kritikus társadalomátalakításnak egyik legnagyobb szabású vállalkozása volt a *háztartásbeli nők gazdasági aktivizálása, tömeges munkavállalásuk előmozdítása.* A század középső éveitől e vállalkozás kiemelkedő gazdasági eredményeket, a nemek viszonyában pedig csökkenő egyenlőtlenséget ígér. A társadalmi újratermelés legfőbb eszközeivel rendelkező, erősen központosított, iparosító és kollektivizáló hatalomnak széles lehetősége nyílik, hogy az aktív korú nők mindaddig kizárólag családi-háztartási keretben tevékenykedő többségét bevonja a nagyüzemi jellegű gazdasági építőmunkába. Az ily módon egyéni keresővé váló nők közelebb kerülhetnek az emancipáció értékeihez: a viszonylagos anyagi önállósághoz, a tanulás, szakképzés, pályaemelkedés lehetőségeihez, a párválasztás és általában a magánélet korábbinál jóval nagyobb szabadságához.

De a kereső nők népességének gyors növelése nemcsak kedvező gazdasági és emancipációs fejleményeket tartogat a társadalom számára, hanem kockázatokat, veszélyeket, felemás és kedvezőtlen hatásfolyamatokat is. A sok százezer feleség, anya családi és társadalmi alaphelyzetének változása férjek, gyermekek, nagyszülők millióinak életkörülményeit és személyi viszonyrendszerét bolygatja meg, és előbb-utóbb valamennyiüket kényes és bonyolult kérdések egész sorával szembesíti.

Felmerül tehát a kérdés: milyen mérleg készíthető a nők gazdasági aktivizálásának legutóbbi négy évtizedéről? Mit nyertek általa, s mit vesztettek miatta az anyák, feleségek, s mit hozott mindez a férfiak és a gyermekek, a család és a társadalom számára?

A tömeges női munkavállalás pozitív tartalmú előzményeit és következményeit — éppúgy, mint a felemás és negatív tartalmúakat — mindenekelőtt ott kell vizsgálnunk, ahol hatásuk az érintett személyek sorsára a legközvetlenebb, a leginkább megragadható. Abban a mikrokörnyezetben, amelyből a század második felében a központi gazdaságvezetés a legnagyobb női munkaerő-tartalékot merítette. E mikrokörnyezet pedig nem más, mint a negyven év előtti magyar társadalom legelterjedtebb családtípusa: *a hagyományos család.* Érdemes közelebbről szemügyre venni.

I. A hagyományos családtípus a XX. század közepén

A hagyományos család munkamegosztását, uralmi viszonyait, döntési gyakorlatát erős patriarchális vonások jellemezték. Az apai tekintélyre épülő családrend élesen elkülönítette és pontosan meghatározta a házastársak szerepkörét. A férjtől elvárta, hogy eredményesen gyakorolja foglalkozását, teremtse elő a család létbiztonságához szükséges anyagi javakat, vívja ki és védje meg az őt és családját megillető tekintélyt, társadalmi státust, képviselje a családtagok érdekeit a különféle intézményeknél, legyen példaadó apa, aki átadja szakmai ismereteit foglalkozásához vonzódó fiúgyemeké(ei)nek. A feleségnek ugyanakkor előírta, hogy legyen szorgalmas és takarékos háziasszony, tartsa rendben és tegye barátságossá az otthont, segítse elő férje munkájának eredményességét, vállalja az anyaságot, vagyis hordja ki, szülje meg, gondozza s nevelje az utódokat, és tanítsa meg leányá(ai)t a háztartási és anyai teendők elvégzésére.

Jóllehet a negyvenes évek második felében szerveződő új államhatalom igyekezett előmozdítani a racionális világi erkölcs terjedését, és felerősíteni annak normaképző hatását, a hagyományos családok tagjai a férj--feleség, szülő-gyermek kapcsolat alakításában elsősorban vallási normákhoz igazodtak, katolikus és protenstáns életelveket igyekeztek követni, s ha azokkal — nemritkán — összeütközésbe kerültek, azt többnyire valláserkölcsi vétségnek is érezték. E családtípus társadalmi mozgása, helyváltoztatása sokkal ritkább és kisebb arányú volt, mint a modern, két keresőre épült, feleséget emancipáló családtípusé. Neveltjei rendszerint ugyanabból a foglalkozásból, illetve háziasszonyi-anyai munkakörből öregedtek ki, mint amit fiatalon elsajátítottak; ugyanolyan iskolai végzettséggel fejezték be, mint amivel elkezdték életpályájukat; ugyanabban a helységben, vármegyében, ugyanannak a társadalmi osztálynak, rétegnek a tagjaként haltak meg, mint amelyikbe beleszülettek.

A XX. század felezőpontjához közeledve, a hagyományos családtípus két válfaja terjedt el a legnagyobb mértékben: a keletkezését tekintve idősebb, magántulajdonhoz, egyéni kisvállalkozáshoz erősen kötődő *klasszikus* változat, és a fiatalabb, magántulajdonhoz kevésbé kötődő, vállalkozásra képtelen, de az iparosodó társadalomhoz idomulni képes, *adaptív* változat.[1] A két modell eltérő vonásai, sajátos karakterjegyei főként azokra a különbségekre vezethetők vissza, amelyek a tulajdonhoz fűződő viszony és a család funkciói tekintetében kettőjük között fennállnak.

A klasszikus hagyományos család anyagi alapjait a parasztgazdaság, a műhely, a bolt *magántulajdona* képezte. Erre épült a parasztgazdaság, a kisipari műhely és a kiskereskedés kizárólag vagy nagyrészt családtagokból álló munkaszervezete, amely parányi, de *önálló* termelő, szolgáltató, forgalmazó egységként illeszkedett a társadalmi munkamegosztásba. És ebből nőtt ki a paraszti-kispolgári életforma, melynek belső zártsága, konzervatív tartalma természetes járuléka volt az otthon és a munkahely gyakori helyrajzi egybeesésének, a foglalkozás és a magánélet erős összeszövődésének. Bár

[1] A hagyományos családtípus két legelterjedtebb változatának elnevezésére egy-egy olyan jelzőt kerestem, amely kifejez valamit egyiknek is, másiknak is az alapkarakteréből. A klasszikus jelző a hagyományos család őstípusára, az antik világ szabad paraszti és kézműves családjára, és egyszersmind a jelenkori változat konzervatív beállítottságára utal. — Az adaptív jelző a hagyományos családtípus fiatalabb változatának arra a készségére mutat, hogy idomuljon, alkalmazkodjon az iparosodó gazdaság és társadalom szerkezeti változásának követelményeihez, mindenekelőtt a magánember és a foglalkozását gyakorló ember világának elkülönüléséhez.

e családfajta felnőtt tagjai a század első felének átélt vagy örökölt tapasztalataiból jól ismerték a kisüzemi termelési, vállalkozási forma testet-lelket gyötrő magpróbáltatásait, gazdasági válságok és visszaesések okozta idegtépő kockázatait, számukra a tulajdonukban lévő föld, műhely, bolt mérhetetlenül többet jelentett a termelés és kereskedés puszta eszközénél: biztosítékot a külső parancsra végzett, hajcsároktól irányított szolgamunka visszatérésének veszélyével szemben, szabadságot vagy legalábbis vélt szabadságot az idő beosztására, a munkamódszerek megválasztására, az élet napirendjének meghatározására. A magántulajdon a parasztban, kisiparosban, kereskedőben az annyira áhított önállóság és függetlenség birtoklásának képzetét keltette, s ezt a képzetet az önfenntartás ténye és a sebezhetetlenség illúziója egyidejűleg erősítette.

A legújabb kori hagyományos család klasszikus változatának tömeges megjelenése a XIX. század második felére esik, amikor a hosszúra nyúlt középkor céhkötelékeiből kibontakozó iparosok, a kereskedők és mindenekelőtt a jobbágyság bilincseiből nagy nehezen kiszabadult paraszti rétegek jelentős tényezőivé váltak a kapitalizálódó Magyarország *agrártársadalmának.* A saját földdel bírók paraszti táborát a XX. század első felének két eseménye növelte ugrásszerűen: a fogyatékos, de korántsem jelentéktelen 1920-as és a földesúri-dzsentri Magyarország temetését jelképező 1945-ös földreform. Az előbbi új, talpalatnyi törpebirtokok százezrein, az utóbbi több mint félmillió kis- és középparaszti birtokon tette lehetővé a korábban urasági cselédként, mezőgazdasági proletár- vagy félproletárként tengődött emberek számára az önálló, családi keretben végezhető gazdálkodást.

Az *adaptív hagyományos család* anyagi létalapját a *fizetés, a munkabér* képezte, amiért rendszerint a férj, az apa dolgozott, mint családjának *egyetlen keresője.* A családfenntartó férfiak *alkalmazásban álló* szellemi vagy fizikai munkavállalók voltak, akiknek többsége a műszaki képzettségűek, a magán- és köztisztviselők, a tanárok, tanítók, illetve a bányászok, postások, vasutasok, továbbá a szakmunkás elit soraiból került ki. Foglalkozásukat valamennyien csakis családjuktól elkülönülve, vagyis a munkahely és az otthon egységének felbomlása árán gyakorolhatták. Mivel e családok a régi Magyarország társadalmában valahol a középső és alsó osztályok mezsgyéjén foglaltak helyet, bizonyos fokig hatott rájuk a középosztály értékrendje, presztízsfelfogása, és ennek megfelelően a családfők közül sokan tekintélybe, sőt becsületbe vágó feladatnak tekintették a feleség megóvását az otthonon kívüli munkavállalás terhétől, és persze a vele járó „erkölcsi kísértésektől".

E családfajtának — még ha megtartott is valamit a klasszikus hagyományos család vagyoni, szervezeti vagy gazdálkodási elemeiből (otthoni kertművelés, állattartás stb.) — nem kellett folyamatosan működő munkaszervezetet alkotnia valamilyen kisvállalkozás szolgálatában. Ehelyett viszont olyan háztartást és életmódot kellett kialakítania, amely hathatósan segíti a családfenntartót üzemi, irodai, hivatali vagy másféle munkájának sikeres ellátásában. Az adaptív hagyományos család történelmi feladata lett, hogy — mint erre elnevezése utal — képessé tegye főként férfi tagjait, közöttük is elsősorban a családfőt a kibontakozó ipari civilizáció munka- és életfeltételeihez való *alkalmazkodásra.* A XIX. század utolsó és a XX. század első évtizedeinek immár *agrár-ipari társadalmában* tömegesen alakultak ilyen családok, igazodva az otthontól térben és időben elkülönülő munkavégzés, tanulás, szakképzés követelményeihez — és ugyanakkor megőrizve és továbbadva a tradicionális család számos értékelemét a következő nemzedéknek.

II. Történelmi jelentőségű áttörés

A női munkavállalás, a nemek közötti viszony problémái tehát a század közepén olyan társadalmat találtak nálunk, amelynek jelentős részét a hagyományos családtípus klasszikus és adaptív változatai alkották. A népszámlálás adatainak felhasználásával végzett becslés szerint 1949-ben 1 millió 100 ezer klasszikus formátumú család kötelékében a teljes népesség csaknem 46 százaléka, mintegy 4 millió 200 ezer ember élt, míg a 460 ezernyi adaptív formátumú család a népesség 17,5 százalékát, valamivel több mint 1 millió 600 ezer embert foglalt magában. Vagyis a XX. századnak abban az évében, amikor alkotmányba iktatták, hogy *„a nők a férfiakkal egyenlő jogokat élveznek"*, a magyar nép csaknem *kétharmada*[2] olyan családokban élt, melyeknek hierarchiáját, gazdasági szerkezetét, életmódját és gondolkodását nagyrészt XIX. századi vagy még régebbi *tradíciók* határozták meg.

A hagyományos családoknak ezekbe a korántsem idillikus de valamelyest biztonságot nyújtó életviszonyaiba robbant be a kommunista hatalom intézményeinek emancipációs programja, amely kezdettől fogva alá volt rendelve a gazdaság és társadalom gyökeres átalakítására irányuló hadművelet céljainak. A program fennen hirdette a női egyenjogúság eszméjét, a kereső foglalkozásban jelölte meg a tényleges egyenjogúsodás legfőbb feltételét, és alapjául szolgált egy széles körű mozgalomnak, mely arra irányult, hogy a hagyományos családok felnőtt leányai, asszonyai foglalják el az ipar, a kereskedelem, a közlekedés különböző területein, valamint a mezőgazdaság szövetkezeti nagyüzemeiben a betölthető és a majdan létesítendő munkahelyeket.

Az egyenjogúság eszméje és a kereső foglalkozás gyakorlata ez idő tájt korántsem volt ismeretlen a magyar nők előtt. A nemek közötti egyenlőséget követelő polgári és proletár mozgalmak — rövidebb megszakításokkal — már a XIX. század utolsó évtizedei óta jelen voltak a hazai közéletben, egyéni jövedelemmel járó foglalkozása pedig 1949-ben már minden negyedik nőnek volt Magyarországon. A hagyományoktól intenzíven befolyásolt családok többsége mégis idegenkedve, nemritkán kifejezett elutasítással fogadta a fenti programot. A második világháború súlyos megpróbáltatásait még erősen sínylő paraszt-, iparos- és kereskedőcsaládok ugyanis ezekben az években a múltból áthozott, átmentett vagy az új rend segítségével teremtett egzisztenciájuk megszilárdításával voltak elfoglalva, és e feladatukkal — éppúgy, mint távolabbi életcéljaikkal — teljesen összeegyeztethetetlennek tűnt, hogy a feleség/anya kilépjen családja munkaszervezetéből, és otthonától távol, napi 8 órai tevékenységet kívánó, folyamatos munkaviszonyt vállaljon. Ha nem is ilyen mély, de bizonyos ellenérzést tápláltak az emancipációs programmal szemben a szellemi foglalkozású alkalmazottak és a magasan kvalifikált munkások családjai is, amelyek nemcsak megszokott életrendjüket, de ekkor még presztízsüket is féltették a döntéstől, mely a ház asszonyát „a család rangjához méltatlan" bérmunka végzésére kényszeríthetné.

És mégis: a hagyományos családok minden közönye és idegenkedése, ellenszenve és elutasítása dacára, a nők otthonon kívüli munkavállalásának színterén két évtized leforgása alatt *olyan áttörés, akkora gátszakadás ment végbe, amilyenre a magyar társadalom egész addigi történetében nem volt példa.* Az első világháborút követő három évtizedben (1920-1949) az aktív kereső nők száma 131 ezerrel növekedett, ugyanakkor

[2] Magyarország népessége az 1949-es népszámlálás idején 9 204 799 fő volt.

arányuk a nők lélekszámához viszonyítva 25,8 százalékról 25-re csökkent. Ezzel szemben az 1949-től 1970-ig terjedő alig több mint *két évtizedben 862 ezerrel (!) nőtt az aktív kereső lányok és asszonyok száma, arányuk* pedig a nők népességében *25,0 százalékról 38,6-ra emelkedett* (1. táblázat). Talán leírni is felesleges, hogy a 862 ezer új kereső túlnyomó többségét a századközepi hagyományos családok első és második nemzedékének nőtagjai alkották.

1. táblázat
A nők gazdasági aktivitásának alakulása, 1920—1984

Év	A nők száma*	Az aktív kereső nők száma*	Az aktív kereső nők az összes nő százalékában
1920	4 113 000	1 062 000	25,8
1930	4 437 000	977 000	22,0
1941	4 755 000	1 145 000	24,1
1949	4 781 000	1 193 000	25,0
1960	5 157 000	1 691 000	32,8
1970	5 318 000	2 055 000	38,6
1980	5 521 000	2 202 000	39,9
1984	5 515 000	2 247 000	40,7

* Kerekített számok.
Forrás: 1980. évi népszámlálás 22. Foglalkozási adatok I. (1. rész). KSH, Budapest 1981. 55. old.; Statisztikai Évkönyv 1983. KSH, Budapest 1984. 50. old.

Hogyan jött létre ez a történelmi jelentőségű áttörés? Milyen hatalmi és gazdasági, szociális és világnézeti erők léptek színre megvalósításáért? Vagy ugyanehhez a kérdéshez a közvetlenül érintettek oldaláról közelítve: melyek voltak a legjelentősebb — társadalmi méretekben érvényesülő — *motívumok,* amelyek a hagyományos családok nőtagjait viszonylag rövid idő alatt, ilyen nagy tömegben otthonon kívüli munkavállalásra indították?

III. A nők munkavállalásának motívumai

Nem a női munkavállalás századközepi népszerűsége okán, sokkal inkább annak pozitív emberi tartalmánál fogva kívánkozik első helyre a *kereső foglalkozás tudatos magválasztásának és életprogramszerű vállalásának motívuma.*

A század első felében a munkások, parasztok és kispolgárok hagyományos típusú családjaiban szép számmal voltak olyan asszonyok és felnőtt leányok, akik az úri Magyarország antiszociális és diszkriminatív berendezkedése, intézményeinek a nők feladatairól vallott ókonzervatív felfogása, valamint a női nem alsóbbrendűségét sugalmazó előítéletek társadalomszerte erős meggyökerezettsége miatt éveken át hasztalan melengették magukban valamilyen közép- vagy felsőfokú iskola elvégzésének, valami-

lyen szakma elsajátításának s ezzel együtt a családon kívüli társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolódásnak a vágyát. Az új rend emancipációt előmozdító intézkedései láttán a hagyományos családok nőtagjai közül ők cserélték fel elsőként családjuk munkaszervezetét a különböző fokú iskolák, kollégiumok, tanulóotthonok munkaszervezetével, hogy a kívánt képzettség megszerzése, a kiválasztott szakma elsajátítása, majd gyakorlása révén maguk is elindulhassanak azon az úton, amelyen az emancipáció különböző szintjére már 1945 előtt eljutott nőtársaik haladtak. Felgyülemlett tanulási vágyuk és hivatásszeretetük kielégítésének mértékére következtetni lehet a század középső évtizedét (1946—1955) átfogó statisztikákból, amelyek a nők részesedési arányainak jelentős növekedését mutatják a főiskolai és egyetemi hallgatók, a szakmunkástanulók és természetesen a kereső foglalkozást folytatók körében.

Bár a tradicionális családok száma a következő két évtizedben — a későbbiekben részletesen tárgyalt okokból — zuhanásszerűen csökkent, és a bennük élő nők munkavállalásának motivációi közül az önkéntes elhatározáson alapuló pályaválasztás nem egykönnyen juthatott szóhoz, ezek a családok kényszerű átalakulásuk legnehezebb éveiben is ezerszámra bocsátották ki szárnyaik alól azokat a leányokat, fiatalasszonyokat, akik nélkülözések árán is kiküzdötték maguknak az adottságaiknak megfelelő s ezért élethivatásként gyakorolható szellemi vagy kétkezi foglalkozást.

A *második motívum,* amely némelyeket a hagyományos családok fiatalabb nőtagjai közül is az otthonon kívüli munkahelyek felé mozdított, a *kommunista intézmények által felmutatott nőeszmény elfogadása és követése.*

Az overallos, munkaköpenyes nőnek mint eszményképnek bizonyos vonzerőt kölcsönzött a hivatalos ideológia rangjára emelt társadalomkritika, amely elmarasztalta és felszámolásra ítélte a gyengébb nem feletti férfiuralmat. *„A családban a férfi a burzsoá, a nő a proletár”*[3] — írta több mint száz éve, 1884-ben Friedrich Engels, majd ugyanebben a művében aforisztikus tömörséggel fogalmazta meg a nő családi elnyomatásának mibenlétét: *„A férfinak a házasságon belüli uralma egyszerűen gazdasági fölényéből következik és ezzel együtt szűnik meg.”*[4] Az elméleti tételből logikusan következett a gyakorlati tanács: a nő, aki fel akar szabadulni a férfi családon belüli uralma alól, vállaljon és végezzen olyan munkát, amelynek jövedelméből önfenntartóvá válhat, és ellensúlyozhatja a férfi anyagi fölényét.

A kereső nő ideáljának elfogadtatására és ezzel együtt a munkaerő új forrásainak feltárására irányuló központi törekvések ilyenformán találkozhattak — és olykor találkoztak is — azoknak az asszonyoknak, nagylányoknak a munkavállalási ambícióival, akik klasszikus hagyományos családjukban anyagilag megrövidítettnek, mi több: kisemmizettnek érezték magukat, mivel munkájuk ellenértéke abba az egyetlen kasszába került, amelynek tartalmával a férfi családfő teljhatalommal rendelkezett. Az ilyen sérelmek hordozói — többnyire családjukkal való kapcsolatuk fenntartása mellett, de ha másként nem ment, e kapcsolat lazítása vagy megszakítása árán — csatlakoztak a női egyenjogúság híveihez, és olyan munkaviszonyt teremtettek, amely *egyéni* jövedelmet, e jövedelem felett rendelkezési jogot és e jog gyakorlása révén teljes vagy legalább részleges anyagi függetlenséget biztosított számukra.

[3] Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Szikra, Budapest 1949. 76. old.
[4] Uo. 84. old.

A gazdasági önfelszabadításnak ezek a szórványosnál gyakoribb, de a tömegesnél ritkább esetei a negyvenes évek második felében növelték a női munkavállalás eszméjének hitelét, és energiát kölcsönöztek terjedésének kezdősebességéhez is. A következő évtizedek folyamán a kommunista politikai és gazdasági vezetés — a nemzetgazdaság munkaerő-szükségletének és az ország népesedési helyzetének megítélésétől függően — hol magasabb, hol alacsonyabb talapzatra állította az overallos nő szimbolikus alakját. Ez a változékonyság kétségkívül nehezítette, sőt helyenként és időnként vissza is vetette az új útra lépő nők tartós, belső azonosulását munkavállalói szerepükkel, és homályt, kétértelműséget vitt a női munkavállalás egyéni és társadalmi értékének minősítésébe. Ha a rendszeresen dolgozó és kereső nő immár másfél évtizede mégis *uralkodó típusa* az aktív korú magyar nők társadalmának, úgy ennek magyarázatát a hivatástudatnál és a korszerű nőeszmény elfogadásánál sokkal erősebb és hatékonyabb motivációk működésében kell keresnünk.

Ilyen ellenállhatatlan, elemi erejű munkavállalási *motiváció* volt és — bizonyos mértékig — maradt a *megélhetés kényszere, a család létfennmaradásának parancsa,* amelyet e tanulmány a motívumok sorában *harmadikként* tárgyal, de korántsem azért, mintha a nők tömeges munkavállalására gyakorolt befolyása harmadrendű lett volna. Éppen ellenkezőleg!

Ismeretes, hogy a negyvenes évek végétől — a közép- és kelet-európai országok történetével összhangban — Magyarország politikai, gazdasági és szociális berendezkedésében újabb éles fordulat ment végbe. Minthogy ennek ütemét, eszközeit, sőt messzemenően tartalmát is olyan intézmények és emberek határozták meg, amelyeknek és akiknek a szovjet modell túlbuzgó másolása fontosabb volt az érintett népmilliók akaratának, vágyainak és életcéljainak számbavételénél, emiatt a hagyományos családok többségére — a rendszerváltozással amúgy is együtt járó megrázkódtatáson felül — az anyagi és erkölcsi, fizikai és lelki megpróbáltatások tömege zúdult. Közülük az egyik legsúlyosabb és legkiterjedtebb volt a szegénység, a naponta szükséges anyagi javak gyakori nélkülözése — vagy a javak hiánya, vagy a megvásárlásukhoz szükséges pénz hiánya, vagy mindkettő miatt. Az idegen mintát követő országvezetés túlméretezett iparosítási és hadseregfejlesztési terveinek megvalósításához az anyagi eszközöket a nemzeti jövedelem lakossági fogyasztásra fordítandó részének jelentős csökkentésével, vagyis az életnívó általános romlása árán próbálta előteremteni.

Az *adaptív hagyományos családok* életében ez a romlás 1948 és 1953 között olyan bér- és árrendszer képében jelent meg, amely fokozatosan nehezítette, majd lehetetlenné tette a kétkezi és a szellemi *munkavállaló* férjek számára, hogy keresetükből 3-4 tagú családjuk létminimumát folyamatosan biztosítsák. Ebben a helyzetben a feleség nem ragaszkodhatott annak a — családjában régóta érvényes — szerepnormának a követéséhez, amely a házasfelek viszonyát „a kereső férj” és „az eltartott feleség” viszonyaként értelmezi. Ha felelősséget érzett családja sorsáért, úgy háziasszonyi és anyai teendőin felül *kénytelen* volt pénzkereső munkát is végezni, hogy segítsen férjének a család fenntartásához szükséges minimális jövedelem megszerzésében.

Semmivel sem volt kisebb a kényszerítő ereje azoknak a motívumoknak, amelyek a *klasszikus hagyományos* családok asszonyait terelték a kereső foglalkozás útjára. A megélhetés gondjait ugyanis — amelyek főként súlyos adó- és beszolgáltatási terhek alakjában nehezedtek a paraszt-, iparos- és kereskedőcsaládokra — az ő esetükben többnyire tetézte a *társadalmi státusváltoztatás kényszere* is. A parasztgazdaságok két sza-

kaszban — 1948 és 1953, majd 1957 és 1962 között — végrehajtott kollektivizálása, a magán-kiskereskedelem államosítása, illetve elsorvasztása, valamint a magánkisipar szövetkezetesítése az 1948—1953 közötti években — mindez megfosztotta a klasszikus hagyományos családokat *önálló* kisvállalkozói státusuktól és ezzel együtt — a háztáji és a részesművelésre kiadott föld kivételével — a gazdasági tevékenységnek azoktól a terepeitől is, ahol korábban a feleség férje oldalán eredményesen dolgozhatott a család anyagi boldogulásáért.

A kiskereskedőből alkalmazottá, kisiparosból szövetkezeti taggá vagy szakmunkássá, parasztgazdából termelőszövetkezeti taggá lett férj és családja számára ez a rétegváltás néhány évig inkább anyagi és tekintélybeli süllyedést, mint emelkedést hozott. Nem is beszélve azokról, akik kikényszerített státusváltozásuk miatt érzett keserűségükben addigi foglalkozásukat ipari segéd- vagy betanított munkára cserélték fel, vállalva az ingázás, az ágybérlet, a barakklakás viszontagságait vagy a városba költözést családostul, mégpedig az emberhez méltó lakás közeli megszerzésének legcsekélyebb esélye nélkül. A társadalom szerkezeti átalakításából származó részint átmeneti, részint tartós nélkülözések, szükséghelyzetek, beilleszkedési gondok az átrétegzett családok felnőtt nőtagjainak százezreiben érlelték meg a felismerést: *második keresővé kell válniuk,* mert különben férjük, apjuk kenyérharca reménytelenné, házasságuk, családjuk pedig az anyagi nélkülözés martalékává válhat.

Sorrendben *negyedik* helyre került, de érvényességének társadalmi méreteit és időtartamát figyelembe véve akár első helyre is kerülhetett volna a női munkavállalásnak az *anyagi jólét elérésére és megőrzésére irányuló motivációja.*

A megélhetés és átrétegzés súlyos gondjainak hatására munkát vállalt, hagyományos családbeli nők — kevés kivételtől eltekintve — akkor is megmaradtak keresőnek, amikor az ínséges idők, az 1948 és 1965 közötti válsághelyzetek már elmúltak. Kisebb részük éppen a szorongattatás éveiben ízlelte meg az otthonon kívül elérhető munkasiker örömét, ekkor ismerte fel képességét, rátermettségét bizonyos foglalkozások elsajátítására. Nagyobb részük pedig lassacskán arra a belátásra jutott, hogy a nem kedvelt munkát a megélhetési gondok enyhülése idején is érdemes folytatni.

A hatvanas évek közepétől ugyanis fokozatosan nálunk is kezdtek elérhetővé válni a modern társadalmak mindennapi életének vonzó technikai produktumai: az elektromos hűtőszekrény, az automata mosógép, a televízió, a személyautó és számos más ipari termék, amelyek használata jelentősen könnyíti a háztartási munkát, elősegíti a szabadidő kényelmes eltöltését, lehetővé teszi a hazai és külföldi tájak, látványosságok, emberek élményszerű megismerését. E modern jóléti eszközök megszerzése, használata, üzemeltetése a jövedelem növelésére ösztönözte a hagyományos családok nőtagjait is. Közülük sokan — kik a szükséghelyzetben csupán ideiglenesnek képzelték munkavállalásukat — ennek az ösztönzésnek a hatására döntöttek kereső tevékenységük véglegessége mellett.

Az összkomfortos lakás, az autó és a jólét egyéb kellékeinek mielőbbi megszerzése még erősebb munkavállalási ösztönzőként jelent meg a hagyományos családok második nőnemzedékének életében. Mert azok a leányok és fiatalasszonyok, akik az utóbbi két évtized folyamán, 1965 és 1985 között álltak munkába, többségükben már nem a fizikai létfennmaradás parancsának engedelmeskedtek, mint anyáik. Az ő motívumaik együttesében kereső tevékenységük első percétől jelen volt és van a jólét elérése és megőrzése — gyakran kiegészítve, nem ritkán helyettesítve a munkavállalás legfőbb szellemi és erkölcsi indítékát: a hivatástudatot.

IV. Kedvező tendenciák

Mint a fenti elemzésekből kitűnik, a négy legfontosabb — hol elkülönülten, hol kombináltan működő — munkavállalási motívum mind tartalmilag, mind hatásának kiterjedése, intenzitása és időtartama tekintetében jelentősen különbözik egymástól. Lényeges eltérés volt és van az érintett nőknek e motívumokhoz fűződő érzelmi viszonyában is, hiszen számukra egyáltalán nem közömbös, hogy indítékaikban mi volt a kényszer és az önkéntesség elemeinek aránya. De bármekkorák voltak is ezek a különbségek és eltérések: a motívumok érvényesülése, a kereső foglalkozás elkezdése és gyakorlása nyomán annyi hasonló, sőt azonos következmény, oly sok rokon természetű probléma jelent meg a munkavállaló nők és családjuk életében, hogy ezekből világosan felismerhetővé váltak *a nőtársadalom mozgásának és a hagyományos családok átalakulásának századunk második felében érvényesülő, legfontosabb tendenciái.*

Közülük a legegyértelműbb: a nők részvételének *növekedése a nemzetgazdaság, a társadalom életműködéséhez szükséges javak és szolgáltatások létrehozásában.* Hogy ez a növekedés — mely elsősorban a hagyományos családok nőtagjainak tömeges munkavállalásában realizálódott — milyen gyors és nagymértékű volt, arra következtetni lehet a keresők nemek szerinti megoszlásának statisztikájából (2. táblázat). Míg az aktív kereső férfiak száma 1949 és 1984 között — bizonyos hullámzás után — csaknem 200 ezerrel csökkent, az aktív kereső nőké 1 millió 54 ezerrel gyarapodott. A század felezőpontjához közeledve, az összes aktív kereső 70,8 százaléka volt férfi, és 29,2 százaléka nő, míg három és fél évtized elteltével a férfiak többlete mindössze 54,5-45,5 százalékarányra olvadt.

2. táblázat

Az aktív keresők nemek szerinti megoszlása, 1920—1984

Év	Az aktív kereső férfiak		Az aktív kereső nők	
	száma*	% aránya az összes aktív keresőhöz képest	száma*	% aránya az összes aktív keresőhöz képest
1920	1 504 000	70,2	1 062 000	29,8
1930	2 761 000	73,9	977 000	26,1
1941	3 057 000	72,7	1 145 000	27,3
1949	2 892 000	70,8	1 193 000	29,2
1960	3 068 000	64,5	1 691 000	35,5
1970	2 933 000	58,8	2 055 000	41,2
1980	2 867 000	56,6	2 202 000	43,4
1984	2 693 000	54,5	2 247 000	45,5

* Kerekített számok.

Forrás: ugyanott található, mint az 1. táblázaté.

Ezt az arányváltozást — számos, itt nem részletezhető okból — nem lehet egyszerűen kivetíteni, változtatás nélkül érvényesnek tekinteni a társadalom különféle össztel-

jesítményének nemek közötti megoszlására. Abban azonban aligha lehet kételkedni, hogy a nemzet fenntartásához szükséges nemzeti jövedelem és a család fenntartásához elengedhetetlen családi jövedelem ,,előállításából'' — ha a férfiaknál kisebb arányban is — ma már jócskán kiveszik a részüket a kereső foglalkozású nők is.

A gazdasági szerepnövekedés tendenciájával szervesen összefonódott egy másik — társadalomtörténeti szempontból nem kevésbé jelentős — fejlemény: *a női személyiség megújulásának, szellemi és erkölcsi önállósulásának tendenciája.* A hagyományos családok nőtagjai többnyire természetesnek vették s elfogadták a férji-apai uralmat, és igen keveset vagy éppen semmit sem éltek át abból, amit a modern társadalomtudomány az ember önmegvalósításának, az egyén autonómiájának nevez. De amint erősödött bennük anyagi függetlenedésük élménye, ahogyan a hétköznapi gyakorlat ráébresztette őket kezdeményező-, alkotó-, vagy egyszerűen csak munkavégző képességük tudatára, akként formálódott, lényegült át férfiuralomhoz szokott alattvalói személyiségük saját arculattal bíró, önmagát vállalni képes, önálló személyiséggé.

A munka és versengés küzdőterére lépett nő többé nem érte be a család kizárólagos szolgálatával. Anyai-háziasszonyi teendői mellé, gyakran azok fölé helyezte és helyezi foglalkozási ambícióit: tanulási és művelődési vágyát, pályasikerekre irányuló törekvéseit, munkahelyi kapcsolatainak gondozását. És tágabb mozgásteret, nagyobb döntési és cselekvési szabadságot szerzett magának — a párválasztástól a szexuális kapcsolatteremtésig, a garzon életformától a gyermekvállalásig, a válástól az újraházasodásig — a privát életszféra valamennyi fontosabb övezetében.

V. Kedvezőtlen tendenciák

Hanem a hagyományos családok átalakulása, nőtagjainak tömeges munkába állása nemcsak előremutató fejleményeket szült, nem csupán kedvező tendenciákat hívott életre. A jelenkori magyar társadalom problémáinak, kóros jelenségeinek, krízisfolyamatainak egész sora keletkezett, újult ki vagy mélyült el — más lényeges okokkal együtt — e családtípus és nőtípus korábbi életlehetőségeinek elvonása, mai életvitelének kiforratlansága, értéktudatának elvesztett biztonsága következtében.

A feleségek, anyák otthonon kívüli, állandó jellegű, napi nyolcórás munkavállalása a hagyományos családok mindkét változatában óhatatlanul *felforgatta a házastársi szerepek és a hozzájuk tartozó jogok évszázados rendjét.* A klasszikus hagyományos családban élő feleség a férj fizetés nélküli munkatársának pozíciójából, az adaptív hagyományos családbeli feleség pedig az eltartott ,,konyhatündér'' helyzetéből lépett elő saját keresettel bíró, második családfenntartóvá, míg a férjek mindkét családfajtában fokozatosan átvállalták a háztartás, az otthonépítés, a gyermekgondozás bizonyos teendőit. Mennél szélesebb körűvé vált a hagyományos családok modernizálódása, annál több tapasztalat bizonyította, hogy — eltekintve a kifejezetten fiziológiai, anatómiai adottságokhoz kötött feladatoktól, amilyen a nemzés, fogamzás, szülés, nagyfokú testi erőkifejtés — a társadalmi és családi munkamegosztás legtöbb posztját férfi is, nő is képes eredményesen betölteni.

A korábban kizárólag az egyik vagy másik nemhez kötött szerepek *kétneművé* válása *elvben* lehetőséget nyitott a házasfeleknek arra, hogy — a mindenkori helyzet követelményeinek megfelelően — bizonyos szerepeket megosszanak egymással, másokat időlegesen vagy tartósan átvállaljanak egymástól, és ily módon dinamikusabb, kiegyensúlyozottabb szerepviszonyokkal helyettesítsék a régi, merev, férfiuralomra épült szereprendet. A *gyakorlatban* azonban ezt a lehetőséget a házastársak tekintélyes hányada sem a fokozatosan modernizálódó, sem a kezdettől modern családokban nem tudta valóra váltani. A társadalom s benne a tradicionális család szerkezetének, életmenetének gyors és kényszerű átalakítása ugyanis akkora terhet rótt az érintett házastársakra, hogy képtelenek voltak fokozatosan és megfontoltan, egymás érdekeinek kölcsönös tiszteletben tartása mellett létrehozni tartalmilag és formailag új, rugalmasan változó, s mégis szabályozott szerepviszonyaikat.

További akadályokat képeztek és képeznek a rugalmas szerepmegosztás kialakításának és folyamatos működésének útján bizonyos *érzelem- és tudattorzulások, amelyek a két nem erősödő versengésével függnek össze,* és amelyek közül jelentőségénél fogva legalább három feltétlenül említést érdemel. (1) A férfiak — naponta tapasztalva társadalmi, de különösen családi hatalmuk csökkenését — kevéssé érzik érdekeltnek magukat a nőemancipáció további előmozdításában, és sokszor még azt sem méltányolják a nők munkavállalásában, ami abból rájuk nézve vitathatatlanul előnyös. (2) A nők — társadalmi, de különösen családi befolyásuk növekedését látva — gyakran tapintat és mértéktartás nélkül aknázzák ki a politikai és társadalmi, jogalkotó és jogalkalmazó intézmények készségét a ,,gyengébb nem'' felkarolására — méghozzá olyankor is, amikor a gyengébb nemet történetesen a nőriválisánál rosszabb anyagi és társadalmi helyzetben lévő férfi személyesíti meg. (3) Mind a nők, mind a férfiak táborában ritkulnak azoknak a sorai, akik jó érzékkel, megbízható ítélőképességgel tudják eldönteni, hogy a tradicionális családtól milyen szerep- és értékelemeket érdemes, sőt szükséges átvenni, és változatlan vagy módosított formában beépíteni a modern, kétkeresős család szerep- és értékrendjébe.

Tehát a két nem egymás iránti beállítottságának érzelmi-tudati torzulásai, az átrétegzés családfőkre nehezedő megpróbáltatásai, a munkába álló nők kettős feladatkörének ellentmondásaiból származó feszültségek: mindez együtt, sokszor egymást erősítve hozta létre *a házastársi szerepkonfliktusok szaporodásának és mélyülésének tendenciáját.* Több mint valószínű, hogy abból a csaknem háromnegyed millió házasságból, amelyet 1950 és 1984 között törvényesen is felbontottak Magyarországon, néhány százezer e kedvezőtlen tendencia térhódításának esett áldozatául.

Bár a hazai népesedés egyik XX. századi jellegzetessége a születések számának és arányának csökkenése valamennyi családtípus életében tapasztalható volt, a hagyományos típus — történetének minden időszakában — termékenyebbnek bizonyult a modernizálódás különböző fokán álló típusoknál. Fokozottan érvényes ez a megállapítás a kismagántulajdon köré szerveződött klasszikus hagyományos családokra, melyeknek részaránya a társadalomban az 1920-as, de különösen az 1945-ös földreform után rendkívüli mértékben megnőtt. E családfajtában a gyermekvállalási készséget az átlagosnál magasabbra emelte a házastársak messzemenő érdekeltsége abban, hogy a parasztgazdaság, a kisipari műhely, a kereskedés feladatainak ellátásához gyermekeikből fiatal segítőtársakat neveljenek; hogy idős korukra bennük támaszra találjanak; hogy foglalkozásukat és azzal együtt kisvállalkozásuk termelésre és kereskedésre szolgáló eszközeit ,,életük folytatóira'' átörökítsék. A fenti megfontolások számos családnál még a század felezőpontjához közeledve, 1947 és 1950 között is érvényben tartották azt a felfogást, hogy két gyermek csupán a termékenység alsó határának számít — míg három-négy

gyermek az erős, jól szervezett, gazdaságilag virágzó család kívánatos termékenysége.

A század második felébe fordulva, ez a felfogás megváltozott: a házasfelek gyermekvállalási készsége a hagyományos családok mindkét válfajában erősen megcsappant. Igaz ugyan, hogy az ötvenes évek közepéig adminisztratív beavatkozással, a művi vetélés szigorú tilalmával még néhány nagy létszámú évjáratot lehetett produkálni. De az ötvenes évek második felétől, vagyis attól kezdve, hogy az érdekelt párok s mindenekelőtt azok nőtagjai maguk dönthettek gyermekeik világrahozataláról, a születések száma és aránya egyre alacsonyabbra süllyedt, és — egy rövid periódustól[5] eltekintve — napjainkig a társadalmilag kívánatos szint alatt maradt.

E nem éppen kedvező folyamat létrejöttében és fennmaradásában — a társadalmi szerkezetváltozástól a művi vetélés engedélyezéséig, az örömcentrikus életfelfogás térhódításától a fogamzásgátló szerek terjedéséig — számos gazdasági és jogi, orvostudományi és vegyészeti, néprajzi és társadalomlélektani tényezőnek volt és van többkevesebb szerepe. De valamennyinél koncentráltabban hatott — éppen mert azok hatását is magába sűrítette — a hagyományos családbeli asszonyok *önvédelmi válaszreakciója,* amely nyomban működni kezdett, amint az asszonyok szembekerültek a kettős hivatás olykor erejüket meghaladó próbatételével, az otthon és a munkahely néha egymással feleselő kívánalmaival. Ez a részint tudatos, részint ösztönös önvédelmi reagálás eltérítette az átalakulóban lévő családokat a termékenység századközepi tradícióitól. Az asszonyok többsége nemhogy a negyedik, de még a harmadik gyermek megszülésére sem vállalkozott, nem is beszélve az egykéről, amely a hagyományosként indult, de modernné alakult családok körében egyáltalán nem számít ritkaságnak.

Ennél is alacsonyabb sávban mozog a hagyományos családok *második nemzedékének,* a hatvanas-hetvenes években házasodott fiataloknak a biológiai termékenysége. A tulajdonviszonyok és a termelési formák gyökeres átalakítása után legtöbbjük nem is gondolhatott a szülők korábbi önálló foglalkozásának folytatására. Rendszerint bérből, fizetésből élő alkalmazottként illeszkedtek a társadalom munkamegosztásába, és az általuk alapított fiatal családok megélhetési költségeit többnyire két kereső, a különböző munkahelyen dolgozó férj és feleség teremtette elő. A második nemzedék tagjai viszonylag gyorsan tudatára ébredtek, hogy születendő gyermekeik már nem a család, hanem az attól elkülönült állami és szövetkezeti nagyüzem munkaszervezetének erejét és produktivitását fogják gyarapítani. Következésképpen azt az anyagi támaszt, gondoskodást, betegápolást, amelyet a hagyományos családok idősödő szülői 30-40 évvel ezelőtt még gyermekeiktől igényeltek, ők már elsősorban az öregségi nyugdíjat folyósító, valamint az egészségügyi és szociális ellátásért felelős intézményektől várják.

Vagyis: a hagyományos családok két nemzedéke századunk második felében olyan modernizálódó vagy eredendően modern családokban „találta magát", amelyekben *a szülők objektív gazdasági és szociális érdekeltsége a gyermekszaporulatban sokkal kisebb,* mint amilyen a század első felében működött hagyományos családoké volt. A gyermekvállaláshoz fűződő szülői érdekek gyengülésének folyamata és az asszonyok többletterhet elhárító, önvédelmi reakcióinak folyamata egyazon következ-

[5] E rövid — 1974-től 1976-ig tartó — periódus nagyszámú bébijét túlnyomórészt azoknak a kugróan népes évjáratoknak a fiatalasszonyai szülték, akik két évtizeddel korábban: 1953—54—55-ben, a művi vetélés büntető szankciókkal súlyosbított tilalma idején jöttek a világra.

ménnyel járt: az anyai szerepvállalás jelentős ritkulásával és időbeni összeszűkülésével. *Elsősorban e két folyamat találkozásából jött létre az elégtelen népszaporulat több mint negyedszázada érvényesülő tendenciája.*

E korszak problémáit azonban nemcsak a meg nem született gyermekek szaporították. Legalább annyi, ha nem több gond és viszontagság támadt a megszületett gyermekek *szocializációjának,* társadalmi lényük, szociális viselkedésük kialakításának a történelem által igencsak megnehezített feltételeiből.

A század első felének még erősen zárt hagyományos családjaiban a szocializáció feladatai, eszközei és módszerei egyszerűbbek, áttekinthetőbbek voltak. Ez vonatkozik a feladatok szülők közötti megosztására is. Az iskoláskor kezdetéig, de különösen az első három évben a kisgyermek életének, sorsának legfőbb letéteményese az *édesanya.* Az ő fizikai közelsége, átáramló testmelege, tápláló és gondozó, nyugtató és oltalmazó tevékenysége hívja elő a csecsemő érzelmi életének, szeretetigényének és szeretetérzésének első megnyilvánulásait. Az anya mindenre kiterjedő gondoskodása, szoktató, tanító és nevelő munkája jócskán meghatározza, hogy a csecsemőkortól az iskoláskor felé fejlődő kisfiúkban, kislányokban mikor és mennyire fejlődnek ki a helyváltoztatás és a beszéd, az étkezés és a szobatisztaság, az öltözködés és a tisztálkodás, az „éntudat" és az akarati cselekvés, majd a fogalmi gondolkodás képességei. Ugyanő vezeti be a kisiskolás, később a serdülő leánygyermekeket a háztartással és a gyermekgondozással kapcsolatos teendők gyakorlati ismereteibe.

Hasonlóképpen egyértelmű és körülhatárolt volt ekkortájt a hagyományos családbeli *apák* feladatköre a gyermekek, elsősorban a fiúk felkészítésében a felnőtt életre. E tevékenységükben számíthattak a családszervezet fontos fegyelmező erejére: az apai tekintélyre. Igaz, hogy ezt a tekintélyt gyakran az apa zsarnoki hatalma, gazdasági előjoga, fizikai erőfölénye, és persze a családtagok mindezzel összefüggő félelme is táplálta. De a családfői tekintély legalább ilyen gyakran épült az apa példaadó munkateljesítményére, szorgalmára és kötelességtudatára. Az effajta tekintély értékes alkotóeleme a tradicionális család belső egységének, nyugodt és egyenletes életritmusának, és kellő türelemmel, engedékenységgel párosulva a serdülő gyermekek legkényesebb nevelési problémáinak megoldását is elősegítheti. Megkönnyíti az apáknak, hogy idejében megtanítsák gyermekeiket azokra a magatartási és együttélési szabályokra, melyeknek a társadalom iskolai, munkahelyi, egyesületi és egyéb közösségeiben hasznát vehetik. A klasszikus hagyományos családokban pedig, ahol a fiúgyermekek igen gyakran apjuk paraszti, iparűző vagy kereskedői foglalkozásával ismerkednek, e tekintély egyenesen elengedhetetlen ahhoz, hogy az apák sikerrel adják át szakmai tudásukat és tapasztalataikat mesterségük leendő folytatóinak.

A szocializációnak e jól ismert, kitaposott útjai 1948 és 1965 között — a női munkavállalás és a társadalmi átrétegzés forrongó, viharos időszakában — fölöttébb rögössé vagy éppen járhatatlanná váltak. Fiatal és középkorú anyák a legcsekélyebb szellemi vagy gyakorlati felkészítés, a négy-, öt- vagy hatórás munkaidő-fokozatok kipróbálásának lehetősége nélkül, szinte egyik napról a másikra kerülnek az anyai-háziasszonyi és a nyolcórás munkahelyi kötelezettségek egyidejű nyomása alá. Gyermekeik, különösen három éven aluli kicsinyeik ellátásának és nevelésének feladatait kénytelenek megosztani legtöbbször az egyik nagymamával vagy más közeli rokonnal, ritkábban valamelyik gyermekintézménnyel. E megosztásból származó nevelési következetlenségek, az anya gyermekére fordítható idejének jelentős rövidülése, a munkahe-

lyi feszültségek időnkénti beszivárgása az otthon életébe és persze a kettős női hivatás megoldási sémáinak kialakulatlansága: csupa olyan kísérő jelenség, amely aligha növelte az anya nevelő, normaátadó, gyermeki viselkedést szabályozó tevékenységének hatékonyságát.

Igencsak nehézzé vált a gyermekeit felnőtt életre felkészítő apák dolga is. A felülről vezérelt társadalmi átrétegzés ugyanis 1948 és 1965 között több mint félmillió hagyományos családbeli apa egzisztenciáját mozdította ki sarkaiból. Ezek az apák — önálló paraszti, kisipari, kereskedelmi vállalkozásuk megszűntével — teljesen vagy nagyrészt elvesztették foglalkozásuk átörökítésének lehetőségét, és gyermekeik szakképzésének funkcióit állami vagy szövetkezeti tulajdonban lévő ipari és mezőgazdasági nagyüzemek, kereskedelmi vállalatok, szakiskolák vették át. Minthogy ezek technológia, gépesítettség, tudományos színvonal tekintetében többnyire lényegesen felülmúlták a hagyományos családok nemrég megszűnt kisvállalkozásait, az otthoni szakképzés gyakran meghaladottá, hiteltelenné, az apai tekintélyt inkább csökkentő, mint gyarapító tényezővé degradálódott.

Az apák és anyák gyermeknevelő, emberformáló tevékenységének a szokottnál jóval nagyobb gazdasági, pszichikai és erkölcsi terheit ebben az időszakban nagyon kevéssé ellensúlyozták a központi szociálpolitika családvédelmi intézkedései és a nemzetgazdaság célzottan családtámogató teljesítményei. A gyermekintézmények fejlesztése, a háztartások gépesítésének lehetősége, az állami és szövetkezeti szolgáltatások bővítése nem tartott lépést[6] a nők munkába állításának, a hagyományos családok átalakulásának viharos tempójával.

Minthogy a történelem sodrával küszködő szülők kénytelenek voltak a korábban gyermekeikre fordított energia nagy részét is a család puszta létének fenntartására, a családnál erősebb intézmények követelményeinek teljesítésére fordítani, *szükségszerűen kialakult és felerősödött a családi szocializáció hanyatlásának, a nevelési kudarcok szaporodásának tendenciája.* Egyre gyakrabban jelentkeztek zavarok és megtorpanások, késések és elmaradások az erejükön felül megpróbáltatott családok kisgyermekeinek érzelmi életében, szellemi fejlődésében. A serdülők és ifjú felnőttek magatartásában szaporodni kezdtek és mindmáig sokasodnak a társadalmi együttélés szabályait sértő megnyilvánulások, s ezek mind sűrűbben csapnak át a tulajdon, a testi épség, olykor az emberélet ellen irányuló köztörvényes bűncselekményekbe. A gyermekeik testi és lelki fejlődését *veszélyeztető* mai szülők gyakran azonosíthatók a 20-30 évvel korábbi társadalom *veszélyeztetett* gyermekeivel.

[6] Jellemző, hogy 1960-ban, vagyis a női munkaerő 1948 és 1960 közötti mozgósításának egyik csúcsévében 100 bölcsödés korú gyermekből 7-nek, 100 óvodás korúból pedig 30-nak jutott hely a megfelelő gyermekintézményben. Ugyanebben az évben 100 háztartásra mindössze 15 mosógép, 1 elektromos hűtőszekrény és 4 porszívógép jutott. Tetejébe a hagyományos családok ugyanilyen tartalmú statisztikái a fenti országos átlagoknál is kedvezőtlenebbek voltak. (A nők a statisztika tükrében. MNOT — Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1974. 48—49. és 56. old.)

VI. Válaszra váró kérdések

A szovjet modell — árnyalatokban ugyan eltérő, de alapkérdésekben mindig egyetértő — hazai alkalmazói évtizedeken át azt a nézetet képviselték, hogy a fent elemzett kedvezőtlen folyamatok és az ezekkel összefüggésben veszélyesen terjedő devianciák a társadalmak jelenkori modernizálódásának *általános és elkerülhetetlen* melléktermékei, amiről ,,a nyugati világ állapota'' is tanúskodik. De elég volt egyetlen átfogó nemzetközi összehasonlítást elvégezni, hogy kitűnjék: 1970 és 1984 között nálunk nem egy vagy néhány deviancia-fajta szedte növekvő mértékben áldozatait, mint a nyugati ipari és posztindusztriális társadalmak többségében, hanem a devianciák szinte *valamennyi* fajtája — az alkoholizálástól a kábítószer-fogyasztásig, az öngyilkosságtól a mentális betegségekig, a fiatalkorúak törvényszegésétől a felnőttek hivatásszerű bűnözéséig. És mindezek komor hátterében ott sötétlik az emberek közötti érintkezés évtizedek óta fokozódó eldurvulása, a házasságok és családok nagyfokú bomlékonysága, a nemzedékek közötti ellentétek gyakran szakításig fajuló élesedése.

A dolgok ilyen állása mellett a felelősséget érző társadalomtudomány nem érheti be azzal a felületes és önmegnyugtató megállapítással, hogy ,,a modernizáció mindenütt együtt jár a devianciák terjedésével''. A kutatásnak éppen arra kellene irányulnia, hogy feltárja az egyénre és a családra nehezedő alkalmazkodási terheknek azt a *többletét,* mellyel a kívülről és felülről dirigált modernizáció sújtotta a társadalmat — szemben a kívánatos gyakorlattal, amely a modernizációt megszelidíteni és a társadalom életműködésébe harmonikusan beilleszteni igyekszik.

Egy ilyen kutatás választ adhatna a kérdésre: nem volt-e aránytalanul magas az az ár, amelyet a nők gazdasági, szociális és szexuális emancipációjának kétségkívül értéket hordozó előrehaladásáért a társadalomnak fizetnie kellett? Elkerülhetetlen volt-e a házastársi szerepkonfliktusoknak az a gyakorisága, a családi nevelés hanyatlásának és a gyermekvállalási készség csökkenésének az a mértéke, amely az utóbbi harminc évben bekövetkezett? Vagy mindez nagyrészt azoknak a felülről jövő késztetési folyamatoknak a terméke, amelyek feleséget és anyát, férjet és apát egyaránt megfosztottak a különféle család- és gazdálkodási formák közötti *szabad választás* lehetőségétől?

A Kortárs 1985. évi 10. számában megjelent tanulmány eredeti változata.

Szakmai önéletrajz

Az 1944-es, valamint az 1956—62-es esztendők pokoljárása után, megtört és folytathatatlan újságírói pályával a hátam mögött, 41 évesen kezdtem hivatásszerűen foglalkozni szociológiával. Mint az MTA Szociológiai Kutatócsoportjának szerződéses munkatársa, az igazgató nagylelkűségének köszönhetően magam választottam e tudomány szakágai közül a családszociológiát — mégpedig abból a meggondolásból, hogy e politikailag kevésbé kényes területen hű maradhatok tudományos meggyőződésemhez, és azt

publikációimban a diktatúra szűkre szabott szabadságkeretei között is érvényesíthetem.

Hogy ennek az elvnek a követése mennyi vesződség és konfliktus vállalásával járt, azt kiválóan illusztrálhatnám e kötetben lévő tanulmányom sorsának leírásával. Megjelentetését ugyanis a Kossuth Könyvkiadó 1985 januárjában megtagadta, *míg a* Kortárs *hónapokig tartó hezitálás után, csakis bizonyos szövegrészek — általam előzetesen jóváhagyott — törlése árán volt hajlandó 1985. évi októberi számában közreadni.*

Harminc évvel ezelőtt, 1963-ban létrejött csoportunk valamennyi munkatársa — beleértve az akkori igazgatót is — szakmailag kezdőnek számított, s ezért kutatómunkánkat elejétől fogva össze kellett kapcsolnunk a szociológia alapismereteinek elsajátításával. Mindez nemcsak hogy nem akadályozta, de kifejezetten előmozdította, hogy a csoport tagjai fél évtizeden át (egyetemnyi időtartam!) jó szellemű, szolidaritástól áthatott munkaközösséget alkossanak, melyben a kezdeményezés, a véleményalkotás, a bírálat szabadsága lényegesen nagyobb volt, mint a korabeli hazai tudományos intézetek legtöbbjében.

Nem a kutató közösség tagjain és vezetésén, hanem a diktatúra elnyomó szerveinek túlbuzgóságán múlott, hogy e műhely az én számomra nem csupán a szellemi alkotómunka és az anyagi létfenntartás lehetőségét jelentette, hanem a kényszerű belső emigráció *keretét is. A rendőrállam ugyanis nem érte be azzal, hogy az 56-os forradalomban vállalt szerepem megtorlásaként öt és fél évig börtönben tartott. Ezt követően nagyvásártelepi alkalmaztatásom, majd szociológusi tanulóéveim idején is folytatta vegzálásomat: különféle tilalmakkal és havonkénti jelentkezési kötelezettséggel járó rendőri felügyelet alatt tartott. És a bosszúvágy kiéléséhez némelyeknek még ez sem volt elég. Szakmai önéletrajzom elhallgathatatlan tartozéka, hogy 20 éven át fennállt akadémiai munkaviszonyomat a belügyi hatóságok folyamatos és kitartó diszkriminációja kísérte. Emiatt személyemnek szóló hazai munkamegbízások és külföldi meghívások estek kútba. Miközben az intézet munkatársai különféle ösztöndíjakból fél évtől két évig terjedő időt tölthettek nyelvtanulás és szakmai továbbképzés céljából Nyugat-Európa és Észak-Amerika egyik-másik országában, tőlem még a kéthetes csehszlovákiai és lengyelországi tanulmányút lehetőségét is megtagadták.*

Kutatómunkámat igen szerény tudományos háttérrel: a hatvanas évek első felében hozzáférhető magyar nyelvű szociológiai és demográfiai irodalom tanulmányozásával indítottam. Témám kiválasztásában és vele kapcsolatos hipotézisem megalkotásában döntően problémaérzékelésemre és annak nyomán egy „házilagos kivitelezésű", szűkebb környezetemben végzett felmérésre hagyatkoztam. Néhány nagyobb fővárosi bérházban a lakónyilvántartó könyv adatainak és a házfelügyelőktől kapott információknak az összevetéséből kiderült, hogy feltűnően nagy azoknak a felnőtteknek az aránya, akiknek a jog szerinti (de jure) és a tényleges (de facto) családi állapota különbözik egymástól. A jogilag házasok közül viszonylag sokan külön éltek házastársuktól, mások „vadházasságra" léptek harmadik személlyel. A családi jogállását tekintve elvált, özvegy, nőtlen és hajadon felnőttek egy része tartós élettársi viszonyt teremtett heteroszexuális partnerével. Vagyis: a fővárosi lakosság jelentékeny kisebbségének *jog szerinti és tényleges családi állapotában* inkongruencia (meg nem felelés) állt elő.

E komplex jelenség felismerésétől egyenes utak vezettek két évtizedes (1963—1982) kutatómunkám fő témáinak kiválasztásához és annak a szintetikus szemléletnek *a kialakításához, mely mindig egyidejűleg volt kíváncsi arra, ami a párkapcsolatok*ban, *családok*ban lejátszódik, *és ami a külvilágból érkező hatások nyomán ugyanezekkel a párkapcsolatok*kal, *családok*kal megtörténik.

Családszociológiai munkásságom fontosabb leíró és problémaelemző, módszertani és elméleti témáit — hozzájuk adva a már kifejtett inkongruencia-jelenséget — az alábbiakban ismertetem:

1. A XX. század közepéig társadalmunkban uralkodó családtípus két legelterjedtebb válfajának: a klasszikus *és az* adaptív hagyományos családnak *a fogalmi meghatározása; uralmi rendjének, gazdasági szerkezetének és házastársi szerepmegosztásának pontos leírása.*

2. Az államszocialista modernizálás kívülről és felülről dirigált gazdasági és társadalmi folyamatainak (iparosítás, kollektivizálás, tömeges női munkavállalás) alapvetően átalakító, *de ugyanakkor nagymértékben* fellazító *és* bomlasztó *hatása a hagyományos családtípus mindkét válfajára.*

3. A századunk második felében nálunk is tért hódító, modern, kétkeresős családtípus *fogalmi meghatározása; a hagyományos típustól eltérő szerkezetének, uralmi rendjének és szerepviszonyainak pontos leírása.*

4. A női munkavállalás *méretei, külső és belső indítékai, kedvező és kedvezőtlen következményei a magyar társadalomban, 1945—1984.*

5. A modern kétkeresős család, mint az ipari és a posztindusztriális társadalom szükséglete és egyben terméke. Kritikus elhatárolódás egyfelől a hagyományos család újbóli hegemóniájának követelőitől, másfelől a csoportos együttélés Nyugaton feltűnt (majd letűnt) kommuna-formációinak hazai importőreitől.

*6. A legitimált házasság*bontás *és a nem legitimált házasság*bomlás méretei *a települések különböző típusaiban: Budapesten, a megyei városokban, a kisvárosokban és a községekben.*

7. Az értékegyensúly-elmélet, *mint a párkapcsolatok működőképességét befolyásoló külső (makrostrukturális) és belső (interakciós) fejlemények tárgyilagos értelmezésének eszköze. Gyakorlati alkalmazása válasz az alapkérdésre: mitől stabilak, s mitől bomlékonyak korunk heteroszexuális párkapcsolatai (házasságai, élettársulásai).*

8. Az értékegyensúly-elmélet lényegének kifejtése; a szerepelmélethez és a csereelmélethez viszonyított megkülönböztető jegyeinek ismertetése.

9. A társtalanság *szociológiai fogalmának definíciója s egyben megkülönböztetése a magányosság, az egyedüllét, az önként választott garzon életforma fogalmától. A társtalanság méretei a magyar fővárosban. A budapesti társtalanok nemek, korcsoportok és családi állapot szerinti megoszlása. A társtalan nők hátrányos gazdasági és társadalmi helyzete, pszichés károsodása.*

10. Szociotechnikai eszközök, módszerek, létesítmények *a társtalanok párkereső tevékenységének előmozdítására: a) Komputerizált párkereső iroda működési modellje. b) Alapszabály- és programvázlat a társtalanok klubjai számára. c) Párkereső újsághirdetések tartalmi elemzése.*

Tudományos munkám jövőjének tervezését eleve meghatározza idős korom és az ilyenkor időszerű összegezésnek *az igénye. Ezért az egyetlen reális cél, melyet jelenlegi élethelyzetemben magam elé tűzhetek: családszociológiai tanulmányaim és cikkeim gyűjteményének megjelentetése* könyv *alakjában.*

Válogatott publikációim jegyzéke

Rechtlich geschiedene und tatsächlich geschiedene im II. Budapester Bezirk. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie,* 1967/4.

Felbomlott házasságú budapestiek. In: LŐCSEI P. (szerk. és előszó) *Család és házasság a mai magyar társadalomban.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1971.

Párkapcsolatok a mai Budapesten. *Új Írás,* 1970/6.

A társtalanság problémái Budapesten. In: SZABADY E. (szerk.) *Tanulmányok a nők helyzetéről.* MNOT — Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1972. Németül in: B. BALLA (Hrsg.) *Familie, Jugend und Bildungssystem.* Enke Verlag, Stuttgart 1974.

Párkeresők a hirdetések hasábjain. *Családi Lap,* 1974/7., 8., 9.

A nőkérdés és a társadalom. Családi Lap, 1975/9., 10., 11.

A házasságbomlás problémái Magyarországon. In: CSEH-SZOMBATHY L. (szerk.) *A változó család.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1978.

Probleme der Eheauflösung in Ungarn. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie,* 1979/1.

Az értékegyensúly-elmélet védelmében. *Szociológia,* 1981/3—4.

A tradicionális magyar család sorsa századunk második felében. *Mozgó Világ,* 1983/3.

A női munkavállalás és a hagyományos magyar család. *Kortárs, 1985/10.*

Makó Csaba—Héthy Lajos

Munkateljesítmény, érdek, hatalom, környezet (Az egyengető lakatosok esete)

I. A probléma

A szociológia ma talán azáltal fejtheti ki leghasznosabb tevékenységét a gazdaságban, hogy empirikus kutatásaival hozzájárul bizonyos illúziók leküzdéséhez. Az illúziók általában nem egyszerűen minden alapot nélkülöző, vélt összefüggéseket feltételezései. Sokkal inkább abból adódnak, hogy a tényleges és sokszor szilárdan megalapozott közvetett összefüggéseket *közvetlenként* fogjuk fel, ezáltal kiszakítjuk a termelési tevékenység bonyolult összefüggésrendszeréből és abszolutizáljuk. A magyar gazdasági gondolkodásban az ilyen illúziók különösen az elmúlt években szaporodtak el, természetes velejárójaként annak, hogy a gazdasági reform nagy horderejű intézkedései számos új vagy korábban háttérbe szorított, általánosságát és korlátait tekintve rövid idő alatt nehezen mérlegelhető összefüggésre hívták fel a figyelmet. Az üzemszociológia eszközeivel, ha megfelelően alkalmazzák őket, ezeket az abszolutizált összefüggéseket az őket megillető helyre tehetjük és a valósággal való egybevetés folyamatában megmutathatjuk közvetettségüket. Ez természetesen azzal a veszéllyel járhat, hogy a szociológia közreműködésével újabb, kellően meg nem alapozott általánosítások születnek, mint ahogy a jelenleg élő illúziók egy része is így jött létre. Tanulmányunkban, óvakodva attól, hogy szerény eszközeinkkel nyert tapasztalatainknak indokolatlanul általános érvényt tulajdonítsunk, a munkásmagatartások és az anyagi, valamint a nem anyagi ösztönzők összefüggéseiről elterjedt abszolutizált eszmével kívánunk vitatkozni.

Abban általában mindenki egyetért, hogy az üzemekben, a műhelyekben mutatkozó gyakori bajok — a „lazsálás", a rossz minőségű és hanyag munka, a fluktuáció stb. — a munkások nem megfelelő ösztönzésének tulajdoníthatók. Gyökeresen eltérőek azonban a vélemények az ösztönzési hiányosságok eredetét illetően.

Vállalati vezetők, mérnökök és közgazdászok (összhangban a nálunk is szélesen elterjedt, bár soha nevén nem nevezett taylori elmélettel) a bajok okát szinte kizárólag az anyagiakban keresik. Elképzeléseik szerint a munkások feltétlenül és egyénileg érdekeltek gazdasági hasznuk növelésében. Ha tehát az üzemekben hiányosságok vannak a munkafegyelem vagy a munkatempó területén, az anyagi ösztönzés rendszerét terheli a felelősség: az ösztönzési konstrukció nem teszi lehetővé, hogy az emberek pluszerőfeszítéseikért objektív mérce alapján megkapják a pluszpénzt. Ebből a szempontból általában igen jogos a bírálat: a bérek nem eléggé differenciáltak, és elosztásuk nem a végzett munkát követi.

Társadalmi vezetők, szociológusok, pszichológusok viszont többnyire átsiklanak az anyagiak fölött, és a nehézségek fő okait a munkások nem anyagi igényeinek elhanyagolásában, kielégítetlenségében látják. A munkás, mint hangsúlyozzák, társas lény, jó

kollektívában tud igazán dolgozni, sokat ad az iránta tanúsított munkatársi és vezetői megbecsülésre, beleszólást igényel sorsa intézésébe stb. Ebből a megközelítésből (amely egyébként kísértetiesen emlékeztet a Human Relations szociológiai iskoláéra) éles — és többnyire ugyancsak jogos — kritika éri a kollektívák kialakításának hibáit, a vezetők magatartását s azt, hogy nem tájékoztatják kellőképpen a munkásokat, és a munkások a vállalati döntésekben csak formálisan vesznek részt.

Mindkét megközelítés jogos, az általuk ábrázolt összefüggések megalapozottak. Tapasztalataink szerint mind az anyagi, mind a nem anyagi ösztönzés hibái hozzájárultak a jelenlegi üzemi gondok kialakulásához. Ezek egymást kiegészítő, komplementer jellegűek. A megközelítések ugyanakkor azt feltételezik, hogy az általuk előtérbe állított tényezők és a munkások magatartása között feltétlen, közvetlen összefüggés van. Nem veszik figyelembe, hogy a termelő tevékenység — a marxi definíciónak megfelelően — társadalmi folyamat, amelynek résztvevői cselekvésükkel a gyár falain belüli és kívüli környezetük egészére, az anyagi-gazdasági és tudati-társadalmi tényezők egész rendszerének együttes, bonyolult áttételeken keresztül érvényesülő hatásaira reagálnak. Mégpedig úgy, hogy a környezet hatásai — bizonyos fokig önállósulva — az üzemi érdek- és hatalmi viszonyok mozgásában öltenek testet. A munkások magatartása — feltételezésünk szerint — ezért mindig az érdek- és hatalmi viszonyok, valamint a társadalmi-gazdasági környezet adott állapotát, és nem egyszerűen egyik vagy másik kiválasztott, bár kétségtelenül az egészen belül szintén ható faktor (az anyagi vagy a nem anyagi ösztönzés) helyzetét tükrözi.

Jelen tanulmányunkban — egy szociológiai vizsgálat eredményeinek ismertetésével — a munkások magatartását befolyásoló tényezők érvényesülésének bonyolult mechanizmusát kíséreljük meg bemutatni.

A vizsgálatot 1969 tavaszán hazánk egyik legjobb kezekben levő, kifogástalanul szervezett, dinamikusan fejlődő gépipari vállalatának egyik üzemrészében hajtottuk végre. Ez a gyáregység kis pont a vállalatnál. Négyszáz ember tizenötezerből. A ,,lassú elhalásra kárhoztatott" vagongyártás egyik üzeme. Munkája nem jellemző a vállalat egészére: kezdetleges, huszonöt év alatt alig változott technológiája, zajos és komor csarnokai éles ellentétben állnak a szomszédságában felépült hatalmas, a technika legmodernebb vívmányait felvonultató, derűs és csendes motorüzemmel. A gyáregységben a vasúti kocsik ,,meztelen" vas testét, az úgynevezett szekrényt gyártják. Lakatosok és hegesztők, három műhelyben. Az elsőben az alapanyagul szolgáló szögvasakat és lemezeket darabolják, formálják, készítik elő. A másodikban ezeket szerelik össze: itt készülnek a kocsik finoman domborított homlokrészei, hosszú ablak- és ajtónyílások üres tereivel tarkított oldalai és ívelt tetői, melyekből a készen kapott alvázon, daruk közreműködésével állítják össze magát a ,,szekrényt". A harmadik műhelyben a gyáregység munkájának utolsó fázisa, a lemezegyengetés folyik. Kutatásunk komplex volt: a gyáregység valamennyi szakmájára s ezeken belül mintegy húsz munkacsoportra terjedt ki. Tanulmányunkban, egyebek közt a hely szűke miatt, eredményeinket egyetlen szakma (két munkacsoport) tevékenységének elemzésén keresztül mutatjuk be.

A fülsiketítő zaj miatt ,,koncertteremnek" vagy ,,zenekonzervatóriumnak" nevezett műhelyben a kocsi lemezein levő domborulatokat és mélyedéseket tüntetik el melegítéssel és kalapálással az *egyengető lakatosok.* Mintegy hatvan ember, kemény és igyekvő munkások, egy részük harmincon innen, más részük harmincon túl, de csak igen kevesen negyvenen fölött. A hatvan kalapács állandó kopogását a vagonok üres

,,hangdoboza" úgy felerősíti, hogy a zaj megközelíti a fájdalomhatárt. Az emberek vattával a fülükben dolgoznak, beszélgetni szinte lehetetlen. Karmozdulatokkal jelzik, hogy éppen a nagykalapácsra vagy vizesedényre van szükségük. ,,Romlanak az ember ízületei, idegzete, szeme és füle." — ,,Az ember szemidegei néha annyira kivannak, hogy nem bírja. Megtörli a homlokát, kerül egyet, visszajön és egészen mást mutat a lénia." — ,,Este, ha lefekszem, sokszor nem tudok aludni, olyan ideges vagyok. Állandó cirpelést hallok a fülemben." — ,,Tíz éve vagyok itt és kezdek nagyot hallani" — mondták a mindig ideges és fáradt munkások. Egyszóval: a lemezegyengetés szinte emberfeletti helytállást követel. Magáról a munkáról így vélekedtek: ,,Itt a szaktudás nem fontos. Rátermettség, ösztön és gyakorlat kell. Sokan mondják: a lemeznél az a szabály, hogy a púpot beütni, a gödröt pedig ki. Ez azonban nem olyan könnyű: tudni kell, hogy az ember hova tegye a meleget a lemezbe. Minden lemez más. Van, aki két-három év alatt megtanulja, van, aki húsz év alatt sem."

Kutatásunk idején az egyengető lakatosok — a hallatlan igénybevétel és, mint látni fogjuk, sok más ok miatt is — a vállalat legjobban kereső munkásai közé tartoztak. Csoportos darabbérben dolgoztak: a csoport közös bére attól függött, hogy az elszámolási idő alatt ,,hány darabot állítottak elő", azaz hány kocsit egyengettek ki. Darabbérük progresszív volt, ez volt egyik kiváltságuk a gyáregység többi szakmájával szemben, ami azt jelentette, hogy bizonyos kocsimennyiség fölött emelkedő arányú pénzt kaptak. A kocsinként fizetett bért lényegében a munkanorma szabályozta. Nem egy kocsitípust gyártottak, hanem kettőt, fölváltva. Az egyikre a vállalat viszonylag szoros munkanormát szabott, s ezen a ,,hideg vizet" is alig lehetett megkeresni. A másikon a munkanorma lazább volt, ezen a típuson ,,több pénz volt".

A csoporton belül az egyének személyi órabére arányában osztották el a közösen megkeresett pénzt. A személyi órabér tehát arányszám volt, nem esett egybe az egyén egy órára jutó keresetével. Ez ugyanis — a csoport közös béralapjának nagyságától függően — lehetett nagyobb is, kisebb is a személyi órabér forintértékénél. A személyi órabér a kereseti arányokat szabályozta, hogy például a 9 forintos ember mindenkor másfélszer annyi pénzt kapjon a közösen megtermelt bérből, mint a 6 forintos. Az egyéni keresetek alakulásában nagy szerepet játszott az általában nagy mértékű, bár egyénenként változó túlórázás és — jóllehet lényegesen kisebb súllyal — az időnkénti céljutalom is.

II. A munkásmagatartások

Az 1968 januárjában kezdődő eseményeknek, melyeket az egy évvel később folytatott helyszíni beszélgetéseink anyagából és a gyári dokumentumokból rekonstruáltunk, önmagukban nincs egyértelmű bizonyító erejük. Nem mondanak határozottan ellent a munkásmagatartások indítékairól szélesen elterjedt, általunk szűknek és egyoldalúnak tartott nézeteknek. Viszont kétségeket támasztanak velük szemben, és felvetik azokat az elevenbe vágó kérdéseket, melyekre a megfelelő válaszok — ha sikerül ilyeneket találnunk — lehetővé teszik az üzemekben dolgozó emberek cselekvésének jobb megértését.

1968 első negyedévében, tehát közvetlenül a gazdasági reform életbe lépése után, a vállalati vezetés ,,szűk marokra fogta a pénzt". A két kocsitípus közül (melyeknek gyártását bizonyos korlátok között viszonylag szabadon variálhatta) februárban és már-

ciusban növekvő arányban a ,,rosszul fizető" típus termelését szorgalmazta. Hónapról hónapra csökkentette a túlórákat, és céljutalmat sem írt ki. A gyáregységben valamennyi szakmunkában csökkentek a teljesítmények, és ezzel együtt a bérek is. Az egyengető lakatosok órakeresete, az előző év utolsó negyedévéhez viszonyítva, januárban egy forinttal, februárban-márciusban két forinttal csökkent (10-11 forintra).

Áprilisban javult a helyzet: a vezetés a munkák többségét ismét a ,,jól fizető" szériából adta. A munkások — elsősorban az alkatrészüzemben — ismét ,,feltornázták" teljesítményüket és bérüket. Ezzel szemben az egyengető műhelyben a termelési mutató váratlanul 66,7 %-ra, az órakereset pedig az igen alacsony 6,80 forintra zuhant. Pedig az emberek — legalábbis látszólag — szorgalmasan, nyugodt igyekezettel dolgoztak: melegítették, kalapálták a kocsin lévő domborulatokat, gödröket, és időnként a lemezhez illesztve léniájukat, mérték az eredményt. A látszólagos nyugalom ellenére az emberek idegei túlfeszítettek voltak. A fiatal (30 éven aluli) egyengetőket katasztrofálisan érintette a csoport igen alacsonynak ígérkező keresete, hiszen abból — alacsony személyi órabéreik miatt — sokkal kevesebb jutott számukra, mint a (30 éven felüli) ,,öregek" számára. Az ,,öregek" viszont szidták a fiatalokat, hogy nem tudnak dolgozni. A gyáregységvezetés irodájában felszólították a brigádvezetőt, a szakszervezeti bizalmit és a szakmailag igen jó ,,öreg" munkást: túlórázzanak. Visszautasították: ,,6,80-as órakereset mellett ne várják tőlük, hogy ebben a zajban további két-négy órát dolgozzanak". A fiatalok viszont — akiknek a gyáregység vezetői ugyancsak megtették ezt az ajánlatot — vállalták a túlórát. A feszültség nőtt a két réteg között. ,,A vezetőknél a fiataloknak nagyobb becsülete van, mint az öregeknek. A fiatalok legényemberek, túlóráznak. Túlórával itt el lehet takarni azt, hogy valaki nem tud dolgozni." A teljesítmény azonban nem emelkedett, a kocsik mintha ,,megálltak" volna. A párttitkár az egyengető párttagokat, a szakszervezeti titkár a szakszervezeti bizalmit gyúrta, hogy az ,,öregek" is maradjanak benn délután dolgozni. Hat nagy gyakorlattal rendelkező, kitűnő egyengető lakatos kilépett, kettő pedig áthelyezését kérte más gyáregységekbe. (Több párttag is volt köztük.) ,,Az a nyolc ember, aki elment, egy nap alatt komplett megcsinálná a kocsit" — nyilatkozták róluk a többiek. Kilépett több fiatal is. Néhányan pedig — ízületi és idegbántalmak miatt — táppénzre mentek. A helyzet tehát romlott: fennakadás veszélye fenyegette az egész vagongyártást, több üzem munkáját. A gyáregység vezetői elvesztették a fejüket: egészségileg indokolt áthelyezéseket hátráltattak, más esetekben pedig föltelefonáltak az orvosi rendelőbe: ,,ne írjanak ki embereket, mert szimulálnak".

Április második felében a vállalat vezetősége — a vagongyártás folyamatosságának biztosítása érdekében — radikális ösztönző intézkedéseket hozott. Tetemes céljutalmakat tűzött ki júniusig, majd szeptemberig, illetve októberig. Májusban, júniusban és júliusban szinte kizárólag a ,,jól fizető" vagontípust termeltette. Az egyengető műhelyben, csakúgy, mint más területeken a gyáregységben, meredeken emelkedtek a teljesítmények és a bérek. Az ,,öreg" egyengetők, akik május óta a fiatalokkal való ellentéteik miatt különvált csoportban dolgoztak, szeptemberben 170,6 %-os teljesítményt és 17,51 Ft-os órakeresetet értek el. Ez azt jelentette, hogy legjobbjaik keresete a túlórákkal együtt a hat-hétezer forintot is elérte. A túlórázás állandósult. Tucatnyi egyengető lakatos évi túlmunkája meghaladta az ötszáz (!) órát, azaz munkaidedjük — az emberfeletti munkában — átlagosan tíz órára hosszabbodott. Kilépés május után alig volt.

1969 januárban változás következett be. A vállalati vezetés bérmegszorítással kezdte az évet, csakúgy, mint az előzőt. Ezúttal — a munkások fokozódó ,,begyakorlott-

ságára", a bérek indokolatlan felfutására, azaz a normák fellazulására hivatkozva — kétszeres normakarbantartást hajtott végre: az elsőt január 1-jén (14,3 %-os), a másikat április 1-jén (5 %-os). Ezzel párhuzamosan csökkentette a túlórakeretet (januárban és februárban alig, márciusban igen kis számban volt túlóra). Céljutalmat nem tűzött ki. Viszont a gyártás alatt levő munkák többségét változatlanul a ,,jól fizető" kocsitípus adta.

A normakarbantartások a gyáregység több szakmájában erélyesek voltak: a szigorítás okozta bérveszteség tetemes. Kivéve az egyengető lakatosokat, tehát az előző évben legmagasabb keresetet elért szakmát. A szigorítások mértéke ugyanis szakmánként változott, aszerint, hogy az intézkedések alapjául szolgáló előző hónapokban mekkora teljesítményt értek el. Ezt egységesen 108 %-ra ,,rendezték vissza". Márpedig az egyengető lakatosok teljesítménye (a progresszivitás kiszűrésével) az első időszakban alig haladta meg ezt az értéket, a másodikban pedig mélyen 108 % alatt volt. Számukra tehát 1969 első negyedévében csupán a túlórák és a céljutalom hiánya okozott veszteséget.

Ha adatszerűen táblázatba foglaljuk az 1968 januárjától 1969 márciusáig terjedő tizenöt hónap eseményeit, az alábbi képet kapjuk. (1. táblázat)

1. táblázat

Az ösztönzés és a teljesítmény összefüggése

1968. január—1969. március

Hónap	Brigádteljesítmény %		A ,,jól fizető" kocsik aránya a gyártásban	Céljutalom Ft	Brigádórakereset Ft		Túlóra
	,,öregek"	fiatalok			,,öregek"	fiatalok	
I.	109,4		80	—	11,16		3115
II.	105,2		39	—	11,03		1941
III.	102,0		19	—	10,11		1596
IV.	66,7		72	—	6,80		1654
V.	152,4	102,2	99	20,700	15,61	10,43	1871
VI.	146,0	119,4	100	36,800	14,94	12,16	1595
VII.	148,2	119,2	87	—	14,98	13,00	1842
VIII.	151,0	110,0	73	—	14,50	9,87	2902
IX.	170,6	149,7	97	23,740	17,51	14,80	2211
X.	161,0	115,0	63	6,000	16,50	11,62	1530
XI.	134,0	93,8	50	—	13,74	9,60	954
XII.	114,5	135,2	89	—	11,74	13,27	450
I.	102,7	94,6	94	—	10,47	10,36	8
II.	103,4	95,8	95	—	11,57	10,57	—
III.	104,6	80,3	50	—	11,71	8,59	1032

A táblázat adatai az első pillantásra azt látszanak bizonyítani, hogy az anyagi ösztönzés kizárólagosságában hívő gazdasági vezetőknek igazuk van: az emberek a több pénz megszerzésének céljától hajtva, feltétel nélkül reagálnak a vállalat által alkalmazott

radikális ösztönzőkre. A táblázatból kiolvasható összefüggések szinte drámai erővel ábrázolják a pénz hatalmát.

A teljesítmény átlaga

— célprémiumos hónapokban	137,1%
— célprémium nélküli hónapokban	101,1%
— az átlagosnál több túlórát adó hónapokban	119,2%
— az átlagosnál kevesebb túlórát adó hónapokban	98,1%

De pontos tanulmányozás után a bér igen erős mozgatóerején túl a táblázat adataiból más is kiolvasható. Nevezetesen az, hogy a bér és a teljesítmény közötti összefüggés — ellentétben a közhiedelemmel — sokszor nem egyirányú. Más szavakkal: a munkások nem reagálnak mindig és feltétlenül teljesítményük emelésével az anyagi ösztönzőre. Az „öreg" egyengetők 1968 áprilisában (kollektívan) fontolóra vették a túlórázást, és úgy döntöttek, hogy az — adott körülmények között — számukra „nem gazdaságos". Számos jel mutat arra is, hogy a munkások nemcsak hogy nem reagálnak automatikusan a vállalati vezetés kezdeményezéseire, hanem sokszor maguk lépnek fel aktív kezdeményezőként. Ehhez a feltevéshez elsősorban szintén az áprilisi események nyújtanak támpontot. Az egyengető lakatosok, bár munkájuk kedvezőbb volt, mint a megelőző hónapokban, olyan mértékben csökkentették teljesítményüket, hogy a vagongyártás folyamatosságát veszélyeztették ezzel. A gyáregységvezetés szerint: „leültették a termelést, hogy pénzt verjenek ki a vállalatból". Elgondolkoztatók az 1968. október-novemberi és 1969. január-februári teljesítmények is. A többi szakmában az e havi teljesítménymutatók alapján hajtották végre az erőteljes januári és áprilisi normamegszorításokat. Az egyengetők teljesítménye ezekben az időszakokban — a megelőző csúcsok után — elég alacsony volt ahhoz, hogy az intézkedések őket ne vagy alig érintsék. Különösen a január-februári mutatók érdekesek, hiszen az egyengető műhely ekkor a „jól fizető" kocsitípuson sokkal gyengébb eredményt produkált, mint az előző év kedvezőtlenebb munkákat nyújtó hónapjaiban (július, augusztus stb.). „Az egyengetők nem voltak hajlandók pénzükért az áldozatot megfizetni" — mondták a gyeregységben.

Az egyengető lakatosok bérének és teljesítményének az alakulását — mint ez az eseményekből követhető — a vállalati vezetés, a gyáregységvezetés és a munkások közötti, valamint az egyes munkásrétegek (az „öregek" és fiatalok) közötti változó viszony kísérte. A kezdeti feszültséget (1968. február, március) éles összeütközés (április), majd viszonylagos összhang és együttműködés (májustól októberig) követte, majd a vizsgált tizenöt hónapos időszak végére ismét feszültség. A dinamikus folyamat mögött — feltételezéseink szerint — az eltérő és egymással szembekerülő érdekek harca, az ellentétes hatalmi pólusok küzdelme húzódott meg.

A felvetődő kérdés: milyen anyagi-gazdasági és tudati-társadalmi tényezők határozták meg a vállalaton belüli rétegek, csoportok, egyének eltérő érdekeinek tartalmát, irányát és a mögöttük álló hatalom súlyát?

III. Az érdekviszonyok

A vállalatnál a dolgok menetét alapvetően a vezetés és a munkások érdekeinek összeütközése határozta meg, amelynek fókuszában a bérszínvonal és (ami ezzel szorosan összefüggött) a teljesítmény-színvonal állott.

A gazdasági reform, azzal, hogy a vállalati termelés két fő részesét anyagiakban (a nyereségben és a bérben) ellentétesen tette érdekeltté, számot vetett a szervezeteken belüli érdekkonfliktusokkal. A tárgyalt vállalatnál az ellentétes érdekeltség teremtette feszültséget az adott gazdasági szervezet sajátos helyzete felerősítette, intenzitásában többszörös mértékben fokozta. A vállalati vezetés (amin a felső vezetést, nem a gyáregységvezetést értjük) több munkát, szilárdabb munkafegyelmet követelt embereitől, elsősorban mivel tehetetlenül állt a munkaerőpiac felszabadítása nyomán bekövetkezett nagyarányú fluktuációval szemben. (A gazdasági reform első másfél éve alatt a gyáregységből a szakmunkások egynegyede, a betanított munkások és segédmunkások még nagyobb hányada lépett ki.) „A normakarbantartást is az emberhiány miatt hajtották végre — mondták a gyáregységvezetés irodájában. — Szorosabb normák mellett kevesebb ember kell." A vezetés követelésének jogos alapját az jelentette, hogy az ötvenes évek sajátos bérpolitikája következtében a munkanormák fellazultak, és még a hatvanas években (a többszöri normarendezés ellenére) sem voltak megalapozottak. A több munka érdekében, különösen ha a szállítási határidők is szorították, a vállalatvezetés a legradikálisabb ösztönzőket vezette be. (Mint láttuk, az egyengetőknek progresszív bérezést, tetemes céljutalmakat, túlórákat stb. adott.)

A vállalati vezetésnek ugyanakkor feltétlen érdeke volt a bér gyakorlatilag azonos szinten tartása, bizonyos alacsony évi növekedéssel. A darabbéres területek — így a vagongyártás — bérszínvonala, nem utolsósorban az alkalmazott radikális ösztönzők hatására — évről évre „elfutott". A vizsgált gyáregységben például 1968-ban az órakereset mintegy két forinttal haladta meg a tervezett szintet. Ez feszültséget okozott az időbéresek és a teljesítménybéresek között, amit a vezetés vagy az órabéres munkások bérének nagyarányú emelésével, vagy a teljesítménybéres dolgozók keresetének leszorításával ellensúlyozhatott. Az elméleti alternatívák helyett azonban a valóság csak egyetlen utat kínált: a bérmegszorítást. Az átlagbér-ellenőrzés gazdasági szabályozójának nyomása alatt a vállalatnak nem volt érdeke a nagyarányú béremelés, hiszen azt a nyereség részesedési alapjából kellett fedeznie. Ugyanakkor ez gyakorlatilag nem is volt lehetséges, mert a szűkös részesedési alap csupán igen csekély béremelésre adott volna módot. „A gyáregység nem zsigerelhette ki más gyáregységek embereit. Egyébként sem lehetett az itt dolgozó többnyire primitív munkát végző embereket egy kalap alá venni a húszéves szakmai gyakorlattal rendelkező komoly szakmunkásokkal, finom fúrósokkal, precíziós esztergályosokkal, akiknek a béremelését elvitték" — mondta a gyáregységvezető.

Ezek a sajátos körülmények eredményezték a vállalati vezetés ellentmondásos ösztönzési intézkedéseit: a bérmegszorítást követő radikális ösztönzést, majd újabb bérmegszorítást. A munkások fokozott erőfeszítéseinek kikényszerítésére és béreinek azonos szinten tartására irányuló kettős, ellentmondásos vezetési igény mögött ugyanakkor nagyon is egységes, logikus, mélyebb érdek húzódott meg. A vagongyártás gazdaságtalan ágazat. Ezért kárhoztatták „lassú elhalásra". A termelési költségek meghaladták a világpiaci árat, az állami dotációkat pedig — a reform intézkedései nyomán — fokozatosan megvonták. A modern, nyereséget termelő ágazatok „felfutásáig" azonban a vagongyártásnak kellett „eltartania" a vállalatot, mégpedig fokozódó gazdaságossági szinten. A vállalatvezetés éppen ezért változatlanul termeltette a vasúti kocsikat, igyekezve közben csökkenteni a termelési költségeket. Technológiai újításokra nem volt lehetőség az új ágazatok fejlesztésének hatalmas költségei miatt, szervezési javításokra pedig az üze-

mek kifogástalannak mondható szervezettsége miatt. Viszont nyitva állt a költségcsökkentés egyébként is legkézenfekvőbb útja: a termékegységre jutó bérköltség redukálása. Egyszóval: több munka azonos pénzért, a terhek legalábbis egy részének a munkásokra hárítása. Ennek a törekvésnek közvetlen megnyilvánulása volt például, hogy a vállalat éppen a korábban legtöbb állami dotációt élvező, legráfizetésesebb kocsitípus normáit szorította meg legjobban. (Így ez a kocsitípus a munkások ,,rémévé" lett, a ,,hideg vizet" sem lehetett megkeresni rajta, a munkáskilépések rátája felugrott, mikor nagy mennyiségben gyártották.) Ez a törekvés szabta meg a vállalat ösztönzési politikájának többéves, belső ellentmondásokkal terhes folyamatát. Minden év elején bérmegszorítás volt, minden év második felében nagyarányú céljutalmak, túlórák stb. (Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a vállalat helyzete — mint ez bevezetőnkből is kiderült — sajátos. Más gépipari üzemekben a még meglevő szervezési hiányosságok javítása, a lehetséges jobb kapacitáskihasználás, technológiai módosítások, a belső piacon kiharcolható kedvező árak, a népgazdaság számára nélkülözhetetlennek ítélt termékekre kapott dotációk stb. ,,biztosított" nyereséget jelentettek, így a vezetés korántsem sem volt arra kényszerítve, hogy munkásait több munkára szorítsa.)

Több pénzt akartak: a munkások szinte valamennyien erős anyagi igényeket támasztottak a vállalattal szemben, készen voltak pluszpénzért plusz-erőfeszítésekre. Az egyengető lakatosok mondták: ,,Igen éhes emberek vannak itt, ha sokat keresnek, még többet akarnak." — ,,Nem vagont gyártani jöttünk ide, hanem pénzt keresni." — ,,A pénz az első." A munkás számára fontos volt a bér családja jóléte szempontjából is, de azért is, mert ez testesítette meg presztízsét a gyár falain kívül, az emberek előtt. Üzemi és üzemen kívüli anyagi-gazdasági és tudati-társadalmi körülményeik — tapasztalataink alapján — két sajátos rétegre választották őket, melyeknek alapvetően eltérőek az érdekeik mind a bérrel, mind a teljesítménnyel kapcsolatban. A munkástársadalom kettéosztottságában különösen két anyagi-gazdasági tényező játszott fontos szerepet:

1. A munkás üzemben elfoglalt anyagi helyzetének jelenlegi és perspektivikus állapota. A munkás egyéni kereseti szintje, a túlórához hasonló különleges kereseti forrásokat leszámítva, két tényezőtől függött: a csoport által közösen megtermelt béralap nagyságától és az ebből való részesedésének arányától, amit a személyi órabér fejezett ki. A személyi órabér a szakképzettség azonos szintjén a gyakorlati idő függvényében emelkedett, mégpedig a lakatos szakmunkásoknál a következőképpen (induló órabér 5,60 Ft):

Gyakorlati idő	0—2 év	Bérnövekedés	1,56 Ft	40,0%
	2—4 év		0,32 Ft	8,2%
	4—6 év		0,63 Ft	16,2%
	6—8 év		0,38 Ft	9,7%
	8—10 év		0,11 Ft	2,8%
	10—12 év		0,65 Ft	16,7%
	12—30 év		0,25 Ft	6,4%
		Összesen	3,90 Ft	100,0%

A személyi órabérek tehát lényegében 10-12 év gyakorlati ideig, azaz mintegy 30 éves korig emelkedtek, és ekkor megálltak. Ez azt jelentette, hogy a csoportokban a 30 év fölötti munkások — így az egyengető lakatosok is — viszonylag sokat kerestek, a fiatalabbak viszonylag keveset. De míg a fiatalokat a személyi órabér emelkedés anyagi helyzetük komoly javulásával kecsegtette, addig a 30 év feletti ,,öregek" perspektívát csak a csoport béralapjának emelésében látták, amit viszont a vállalatvezetés igyekezett korlátok közé szorítani. Sőt míg a fiatalabb korosztályt a közösen megtermelt bérből való részesedésének emelkedő aránya kárpótolta a normakarbantartások során elszenvedett veszteségekért, addig a szigorítások egyértelműen az ,,öregek" anyagi helyzetének romlásához, a befektetések (erőfeszítések) és az elért eredmények (bér) közötti arány kedvezőtlenebbé válásához vezettek.

2. A munkás üzemen kívüli anyagi helyzetének jelenlegi és perspektivikus állapota, ami — tekintve, hogy a dolgozók többsége számára a bér jelentette a fő jövedelemforrást — szorosan összefüggött az előző tényezővel. A 30 éven felüli emberek háztartási költségvetése általában kiegyensúlyozott volt: megvolt a szépen berendezett és részben gépesített családi házuk, illetőleg főbérleti lakásuk, túl voltak az építésre felvett kölcsönök jelentős részének törlesztésén. Anyagi erejüket tartós fogyasztási cikkek megszerzésére összpontosították. Csinosították lakásukat: fürdőszobát építettek hozzá, parkettáztatták a szobákat, és — falusi emberek lévén — vaskerítést csináltattak. A televízió és a mosógép után hűtőszekrényt, motorkerékpárt stb. szereztek be. Gyermekeik iskolába jártak, feleségük dolgozott, pénzt keresett. A 30 év alatti munkások viszont most viselték a családalapítással, lakásépítéssel járó alapozó beruházások hatalmas terheit. El voltak adósodva az OTP-nél, még nem tudták, hogy készülő vagy éppen felépült lakásukat miből rendezik be, sokszor az alapvető háztartási gépekre, így mosógépre és televízióra sem telt, ráadásul gyermekeik kicsik voltak, feleségük nem tudott dolgozni, és így saját keresetük jelentette a családi élet egyetlen anyagi bázisát. Következésképpen míg az ,,öregek" anyagi igényei a vállalattal szemben, bár erőteljesek, de rugalmasak voltak, addig a fiatalokéi — akiknél minden fillér helye ki volt számítva — feszítettek és felsrófoltak.

A munkások anyagi igényeinek alakulására természetesen nem csupán anyagi-gazdasági, hanem tudati-társadalmi környezetük is hatott. Például mivel a munkásság több mint négyötöde faluról bejáró, paraszti sorból kikerült dolgozó, igen erős volt náluk a falu társadalmához és annak sajátos értékrendjéhez való kötődés. Emiatt a munkások általában megkülönböztetett tekintélyt tulajdonítottak a pénznek. ,,Megveri őket az asszony, ha kevesebbet visznek haza, mint a szomszéd" — mondták róluk. A 30 év fölötti, jellegzetesen rugalmas és a 30 év alatti, tipikusan rugalmatlan anyagi szükségletekkel rendelkező rétegek mellett jelen volt egy harmadik is, amely — sajátos helyzeténél fogva — ,,nem bukott a pénzre". Szüleik háztartásában élő, egyedülálló fiatalok voltak ezek, akik az estékre és a hétvégére tartalékolták energiájukat, továbbá olyan ,,öregek", akik a nyugdíjig hátralevő időt — gyermekeik szárnyra bocsátása után — kényelmesen kívánták eltölteni.

A vállalati vezetés ellentmondásos ösztönzési politikájának hatása alatt a 30 év fölötti és alatti munkásréteg érdekei — mint ez az 1968-as eseményekben is megnyilvánult — gyökeresen eltérőek voltak. Az ,,öregek" több pénzt akartak ,,kiverni" a vállalatból, hogy anyagi perspektívájuk legyen, és meg akarták őrizni a ,,ráfordításaik" és ,,hasznuk" közötti arányt. Ennek érdekében készek voltak arra, hogy a hosszú távú előnyökért rövid távon áldozatokat hozzanak: a vállalat fizetési hajlandóságának növelése (1968. április), illetve a normakarbantartás veszélyének elkerülése (1969. január-február) érdekében például teljesítményeiket és saját órakereseteiket csökkentették. A körülményekhez

képest racionálisan optimalizálták teljesítményüket. „Mi sokat és keményen dolgozunk, de az ember nem lehet olyan, mint a gép — mondotta egyikük. — Nem szeretem azokat az embereket, akik feltétlenül hajtanak, és azt hiszik magukról, hogy ők keresik a brigádnak a pénzt, holott ténylegesen csupán a mának élnek, és kapzsiságukkal bajt hoznak a többieknek is."

Ezek a „kapzsi" emberek a nagy anyagi nyomás alatt levő fiatalok voltak, akik szintén több pénzt akartak, de korántsem törődtek azzal, hogy közben a munka „ráfordításaikhoz" képest igen „költségessé" válik. Maximalizálták teljesítményüket. „Ha le akarják venni a pénzt, úgyis leveszik. Nem számít, amíg bírja az ember, csinálja. Igyekszünk a lehető legtöbbet kihozni a teljesítményben, s ha szorítanak a normán, elmegyünk." Ugyanakkor a fiatalok képtelenek voltak a teljesítmény optimalizálásával járó áldozatokat (átmeneti keresetcsökkenés) elviselni. Ezen az alapon kerültek szembe a fiatal és az „öreg" egyengetők érdekei 1968 áprilisában, és elsődlegesen ez az érdekellentét okozta az addig egyetlen egyengető lakatos brigád szétválását az „öregek" és a „fiatalok" csoportjára. Érvelésünk alátámasztására közöljük a két csoport összetételét jellemző adatokat (2. táblázat).

2. táblázat

Az „öregek" és a fiatalok összehasonlítása

	„Öregek" (27 fő)	Fiatalok (27 fő)	Különbség
Személyi órabér			
átlag (Ft)	9,10	7,58	1,52
szórás	0,87	1,27	
Szakmunkás (%)	88,8	81,5	7,3
10 év fölötti gyakorlati idővel rendelkezik (%)	55,5	0	55,5
30 évnél idősebb (%)	74,1	14,8	59,3
Nős (%)	81,5	40,7	40,8
Főbérlettel rendelkezik (%)	77,7	11,0	66,7

A vállalati vezetés és a munkásság, valamint az egyes munkásrétegek érdekkonfliktusaiban sajátos helyet foglalt el a gyáregységvezetés: az üzemvezetők, a főművezetők és a művezetők. Két, sőt több malomkő között őrlődtek. Nem volt érdekük a munkásoktól több munkát követelni, mert saját — gyakorlatilag rögzített — keresetük nagyrészt független volt beosztottaik munkájától. Sőt a teljesítmény felfutását követő bérmegszorító intézkedések által kiváltott elégedetlenség az ő munkájukat nehezítette, hiszen közvetlenül együtt dolgozva a munkásokkal, napról napra a saját bőrükön érezték azt. Nem szimpatizáltak viszont a dolgozók több pénz iránti igényével sem, hiszen saját maguk lebecsülésének jeleként értékelték, hogy a legjobb szakmunkások rendszeresen többet keresnek náluk. Alapvető érdekük a nyugalomhoz fűződött.

A vállalaton belüli érdekviszonyok felderítése kétségtelenül közelebb visz az üzemi problémák megértéséhez: választ ad arra, hogy milyen forrásból táplálkozott az 1968. áprilisi feszültség a vállalatvezetés, a gyáregységvezetés és a munkások, valamint az egyengető szakmán belül az „öregek" és a fiatalok között. De korántsem magyaráz meg mindent. Homályban hagyja azt a rendkívül érdekes tényt, hogy a viszonylag kisszámú „öreg" egyengetőnek (különvált brigádjukban huszonheten voltak) hogyan sikerült rákényszerítenie akaratát a tevékenységét korántsem helyeslő fiatalokra, a gyáregységvezetésre és az egész hatalmas szervezetet irányító vállalati vezetésre.

IV. Hatalmi viszonyok[1]

Akik elfogadják azt a gondolatot, hogy a vállalaton belül a vezetés és a munkások között a bér kérdésében érdekkonfliktus alakulhat ki, a hatalmi viszonyokat kétpólusúnak vélik: a vállalati vezetés védi a saját, a szakszervezet pedig a munkások érdekeit. Az előbbi jelentős hatalommal rendelkezik a munkások fölött azáltal, hogy funkcionális osztályain keresztül a dolgozók helyzetét érintő valamennyi ügyet (termelés ütemezése, meózás, bérek és munkanormák szabályozása, létszámgazdálkodás stb.) ellenőrzi. Az utóbbinak viszont beleszólási joga van a vállalat valamennyi döntésébe. A vizsgált gyáregységben és vállalatnál azonban a hatalom szerkezete gyökeresen eltért ettől a kívánatosnak tartott modelltől, és elrendeződése nem két-, hanem többpólusos volt.

Félreértés ne essék, a vállalati szakszervezeti bizottság (VSZB) mindent megtett, hogy a számára rendkívül nehéz terepen megbírkózzék feladataival, amire jó példa az 1969 első negyedévében lezajlott kétszeres (januári és áprilisi) normakarbantartás. „Az intézkedéseket, amelyekre a csökkentett munkaidő bevezetésével párhuzamosan került sor, hosszas vita előzte meg a vállalat vezetői és a VSZB között. A vállalat a VSZB által jóváhagyott januári szigorítással nem volt elégedett, azt mondta: a normák még mindig lazák lesznek. A VSZB azt válaszolta, hogy nem. A vezetők látszólag engedtek: rendben van, de ha mégis bebizonyosodik, hogy lazák, azaz a teljesítmények január-februárban 108 % fölé emelkednek, újabb rendezést csinálunk. Ebben megegyeztek. A teljesítmények a gyáregységben az év első hónapjában felfutottak, azaz a vállalat vezetőinek lett igaza, és április 1-jén, eredeti szándékuknak megfelelően, ismételten korrigálták a normákat" — így számoltak be a gyári dokumentumokkal teljesen egybehangzóan a művezetők az eseményekről.

A két normakarbantartás közötti időszakban voltak visszatetsző jelenségek. Egy szerelő lakatos közölte: „A vezetés tudta, hogy a munkásnak nem számít a normarendezés; amíg bírja, csinálja, mert a háztartása be van állva egy szintre, és ezt a pénzt meg akarja keresni. Hogy a pénz meglegyen, munkafázisokat hagy ki, villával hányja össze a munkát, és a teljesítményt nyomja felfelé. Ezt a vezetés január-februárban elnézte, majd ismét visszarendezte a normákat, de megszigorította a minőséget is." Az egyik művezető: „Az első — januári — normakarbantartás után olyan feszített tervet kapott a gyáregység, hogy mindent ki kellett paszírozni az emberekből. Én tudtam, hogy újabb szigorítás jön, de a művezetők többsége nem látta ezt."

A VSZB mindezt nem látta és nem láthatta: nem ismerte eléggé a munkásokat, akiknek egy része — többnyire a fiatalok, anyagi körülményeik nyomása alatt — a vezetők ösztönzési politikájától függetlenül, a minőség rontása árán is, tűzön-vízen keresztül

[1] A „hatalom" kifejezést — eltérően köznapi használatától — terminus technicusként használjuk. A hatalom egy egyén, csoport vagy réteg képessége arra, hogy saját céljainak megvalósítása, saját érdekeinek érvényre juttatása céljából más egyének, csoportok vagy rétegek magatartásának alakulását befolyásolja.

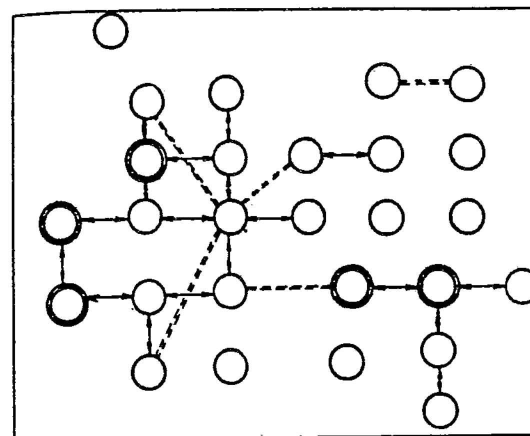
fokozta teljesítményét, hogy a pénze meglegyen. A VSZB nem tudta azt sem, hogy a vállalat ezt a helyzetet kihasználja, mert saját alsó szintű, a vállalati szakigazgatással szorosan összefonódott apparátusa alkalmatlan volt arra, hogy ellássa megfelelő információkkal. A gyáregység üzemi szakszervezeti bizottságának (ÜSZB) kulcsfontosságú titkári pozícióját egy művezető töltötte be, elnöke főművezető volt, és tagjai között — számos adminisztratív beosztott mellett — csak két-három munkás kapott helyet. (Egyébként hasonló volt a pártvezetés összetétele is: mind az öt tagja az alsószintű vezetői gárdából került ki.) Ily módon a VSZB kénytelen volt elfogadni a vállalat szabályszerű érvelését, amely a begyakorlottság növekedésére hivatkozott. „A lakatos és hegesztő munkákat nem lehet úgy kidekázni, mint a gépi munkát, a munkának fortélya van, amit ha elsajátítanak, könnyebben megy. A gyáregységben emiatt ugrottak meg a teljesítmények és keresetek, a normakarbantartás feltétlen indokolt volt." A munkások: „Az ember három hónap alatt begyakorolja magát és kész. Ezután a normák faragásával már csak rabolni lehet az embereket." Az események után azok a munkások is elvesztették a szakszervezetben a bizalmukat, akikben ilyen még volt: „A szakszervezetnek nálunk csak neve van, nullával egyenlő." — „Az a nagy baj, hogy a szaszervezeti vezetőket is a gyár fizeti."

A szakszervezeti akció kudarca ellenére az egyengető lakatosok — mint erről beszámoltunk — szinte teljesen elkerülték a normakarbantartásokat, több kitűnő képességű szerelő lakatos és hegesztő csoport is alig szenvedett azoktól. Mindez arra utal, hogy a „hivatalos és formális" szakszervezeten kívül a munkások körében működik egy nem-hivatalos érdekvédő szervezet is, melynek tényleges hatalma van. Az „öreg" egyengetőkről mondták: „Összetartó nép. Azért erősek, mert összetartanak. Egymás között akárhogyan is veszekednek, kifelé mindig egységesek. Tudják, hogy mit miért csinálnak, és szakmailag is igen jók." Szociometrikus teszt segítségével sikerült az egyengetőknél pontosan feltérképeznünk az összetartás, az együttműködési készség és gyakorlat kapcsolatait (kölcsönös választás), valamint az együttműködés visszautasításának viszonyait (kölcsönös elutasítás). Pontosabban fogalmazva, sikerült bemérnünk az egyéni érdekek integrációjára épült, nagy hatalmat hordozó nem-hivatalos szervezetet az „öregek" között (2. szociogram) és annak hiányát a fiataloknál (1. szociogram).

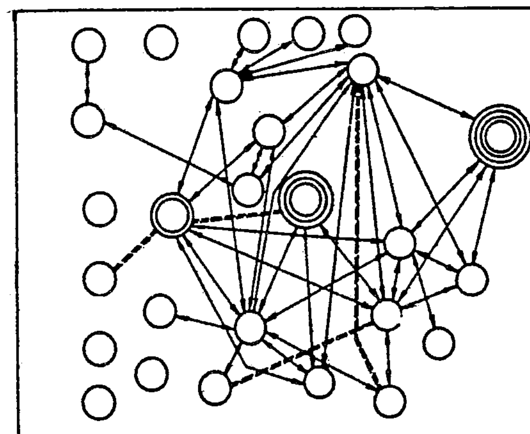
A 30 év alatti fiatalok széthúzását többségük rugalmatlan, feszített anyagi igénye, a vállalat részéről rájuk nehezedő nyomás viszonylagos enyhesége (mindegyiknek volt anyagi perspektívája: személyi órabérük folyamatosan emelkedett) és az együtt töltött idő rövidsége magyarázza; az eltérő egyéni érdekek között nem jöhetett létre kompromisszum és integráció. A széthúzás azt jelenti, hogy a brigád hatalma — szemben a többi munkással, a művezetőkkel és a vállalati vezetéssel — minimális volt, mert — mint az „öregek" mondották — „elvet és pénzt csak kollektív erőfeszítéssel lehet megvédeni".

Az „öregek" összetartása éppen homogén és rugalmas anyagi érdekeik kompromisszumára, integrációjára épült. A szorosan összefonódott „csoportmag" tagjai mind 30 év felettiek, nagy többségükben 30 és 40 közöttiek voltak. Szinte kizárólag szakmunkások, rendezett anyagi helyzettel (saját családi ház vagy főbérlet). Személyi órabérük elérte a maximumot (9,60-9,90 Ft), és tovább nem emelkedett. A vállalatnál töltött idejük, egyetlen ember kivételével, meghaladta a tíz évet, ők voltak a törzsgárda. Összefogásuk — az „egy mindért, mind egyért" elv alapján — igen erős hatalmat képviselt. Ha a hat legnépszerűbb ember, a „kollektív vezetés" valamilyen cél érdekében megindult, az egész brigád követte őket. A nem-hivatalos szervezet — a munkások szintjén — szoro-

1. szociogram. A fiatalok brigádja

2. szociogram. Az „öregek" brigádja

⟵⟶ = kölcsönös választás
= = = = = kölcsönös elutasítás
o = csoporttag, minden további koncentrikus kör szakigazgatási szervezetben vagy társadalmi szervezetben elfoglalt pozíciót jelöl (brigádvezető, szakszervezeti funkció, párttagság, pártfunkció).

san összefonódott a szakigazgatással és a társadalmi szervezetekkel. Tagjai között voltak a brigádvezetők, a szakszervezeti bizalmi, a párttagok és a munkásőrök is. Az erős nem-hivatalos szervezet, amely az „öreg" egyengetőkéhez hasonló összetételben kiterjedt a gyáregység brigádjainak mintegy felére, a munkástársadalom idősebb rétegének érdekeit képviselte. Tudatuk elérte a fejlettségnek azt a szintjét, amikor helyzetük reális felmérése és józan értékelése olyan megalapozott, összehangolt és rugalmas közös cselekvés-

ben jelentkezhetett, melynek célja környezetüknek és az érdekeik ellen ható erőknek az ellenőrzése volt. Nem-hivatalos szervezetük a csoportok optimális teljesítményszínvonalának kialakításán dolgozott, hogy ezzel tagjai számára erőfeszítéseikhez képest rövid és hosszú távon a lehető legmagasabb béreket érje el. Információkhoz juttatta őket (egyebek közt a formális társadalmi szervezetek csatornáin keresztül), biztosította a kapott jelzések kollektív értékelését és az ezen alapuló kollektív cselekvés megvalósítását. Ezáltal nem-hivatalos szervezetük az üzemi valóság egyik fontos, a munkások teljesítménnyel és bérrel kapcsolatos beállítottságát befolyásoló, a vállalati vezetés törekvéseivel rivalizáló tényezőjévé vált. Ezt a munkásréteget — hangsúlyozni szeretnénk — nem örökölt anyagi jólét és hatalom emelte ki a többiek közül, hanem az érdekeiért folytatott küzdelemben kifejlődött fizikai és értelmi képessége, kicsiszolt intelligenciája. Erőfeszítései nem egyszerűn a már elért anyagi stabilitás és hatalom védelmére irányulnak az utána jövőkkel szemben (bár kétségtelenül arra is), hanem elért pozíciói külső erőkkel szembeni biztosítására, sőt kibővítésére. Nem zárt egységről van szó, a leírt munkásrétegek egymás nyomába lépnek: a 30 év alatti fiatal, akinek ma még van perspektívája az üzemben, és környezetének anyagi igényei nyomják, holnapra rendbehozza anyagi helyzetét, de elveszti anyagi perspektíváját és — az újratermelődési folyamat részeként — a mai idősebb réteghez csatlakozik.

Az idősebbek nem-hivatalos szervezete kihasználta a vállalat nyújtotta kereseti lehetőségeket, és — erejéhez mérten — elkerülte a bérmegszorítási, normakarbantartási intézkedésekkel járó áldozatokat. (Sikerességének egyik mutatójaként fogható fel, hogy soraiból másfél év alatt csak az emberek 30 %-a lépett ki, míg a többiek közül mintegy 60%.) Küzdelmük sokoldalú volt, korántsem csak a régi normák módosításakor, hanem már az új normák megállapításakor kezdődött. A munkaügyi osztály a következőket mondta: ,,A normák megállapítása régen a vagongyártásnál szerzett korábbi tapasztalatok alapján történt. A normaosztály — hacsak barokk cirádák nem voltak az új kocsin — az előző típusok normáinak figyelembevételével megbízható új normát alakított ki. Ma nem így van. Jön egy új kocsitípus, és az üzem azonnal megkezdi a vitát a technológiai osztállyal. Itt vannak például a vagon-villanyszerelők. Igen komplikált munkát végeznek: rengeteg saruzott és számozott vezetéket, a világító, a fűtő és a kondícionáló berendezések drótjait kell bekötniük. Ha új típus indul, a villanyszerelés rajzból megy, sok idő kell rá. Ennek alapján az emberek a szükségesnél több időt brusztolnak ki. A norma tehát laza lesz, valahogy vissza kellene rendezni. De nincsen olyan időszak, ami ehhez objektív alapul szolgálhatna. Ha az emberek megneszelik a vállalat szándékát, pepecselnek. Azután az év végén a vállalatnak szállítania kell, hogy pénzt kapjon a banktól: hajtás van, és átadásnál nem nézik meg, hogy a minőség megfelel vagy sem. Egyszer a munkások taktikája miatt szorosnak tűnik a norma, máskor — a vállalat év végi hajtása miatt — lazának. A munkások a körülményeket kihasználják, és a vállalat a végén azt sem tudja, hogy hol áll. A norma végül is alku eredményeként alakul így vagy úgy..." Hozzátehetjük: a taktikázó rétegnél ,,laza" lesz, a teljesítményüket feltétlen maximalizáló csoportoknál szoros.

Az egyengető ,,öregek" azonban nemcsak védekeztek a vállalattal szemben, hanem ,,támadtak" is, hogy ,,pénzt verjenek ki". 1967-ben (ezt eddig nem említettük) teljesítményük minimalizálásával érték el, hogy a vállalat progresszív bérezést adjon nekik. 1968 áprilisában hasonló eszközökkel nagyarányú céljutalmakat és kedvező túlmunkát harcoltak ki. Hatalmuk, amely ezt lehetővé tette, úgy tetszik, nagyobb volt az egyéb szakmékban működő informális szervezetekénél. Az egyengetők monopolhelyzetben voltak. Nem lehetett őket megfogni: ,,Az egyengetés olyan, hogy a munkások addig egyengetnek egy lemezt, amíg akarnak. Minden lemez másféle." Pótolhatatlanok voltak: ,,Titkuk az, hogy egyengető lakatost nem tudnak szerezni. Ha a hegesztőknél valakinek jár a szája vagy nem túlórázik, hoznak újat. Az egyengetőknél utánpótlás nincs. Egy új ember két napig bírja ott, a zenekonzervatóriumtól mindenki fél." Pótolhatatlanságuk fenntartására maguk is vigyáznak. ,,Elüldözik az új embereket, nem mutatják meg a fiataloknak a munkafogásokat" — panaszolta a művezetőjük, aki maga is ,,annyit értett a szakmához, mint a munkások a csillagászathoz". (Ezért nem ,,tudtak" tehát a fiatalok dolgozni.) Tovább emelte jelentőségüket, hogy a gyáregységben a munka utolsó fázisát végezték. ,,Az egyengetőkön a világ szeme — állapította meg egyikük. — Rajtunk múlik, hogy a kocsi kimegy-e a gyáregységből vagy sem." Ha a brigád leállt, nemcsak a gyáregység terve nem teljesült, nemcsak a helyi vezetők prémiuma ,,ugrott", hanem a további műveleteket végző üzemek termelésében is előbb-utóbb fennakadás keletkezett. ,,Az egyengetés az egyetlen szakma, amely fejre állíthatja a vagongyártást. Lemaradás van, de a dolgozó kettőkor leteszi a kalapácsot. Mit tehetek?" — így nyilatkozott a művezető. Ilyen pozíciók, ilyen monopolhelyzet birtokában lehet taktikázni, és ezt az ,,öreg" egyengetők évek óta következetesen és határozottan meg is tették.

A taktikázó munkások sikereiben, így az egyengetők sikereiben is, komoly szerepe volt a gyáregységvezetésnek. A művezetőknek, bár ezt a vállalat figyelmen kívül hagyta, jelentős hatalmuk volt, hiszen a technológia adott primitív szintjén a funkcionális osztályok a termelés részproblémáit korántsem tudták ellenőrizni. A művezetők a számukra fontos ,,nyugalom" fenntartása érdekében számtalan nehezen követhető, de ténylegesen létező módszerrel ,,besegítettek" a munkások taktikázásába. A művezetők és az egyengetők viszonya csak azért romlott el, mert a munkások — szilárd hatalmuk birtokában — átnyúltak közvetlen vezetőik feje fölött, és cselekvésükkel veszélyeztették a számukra olyannyira fontos ,,nyugalmat", zökkenőmentes folyamatosságot.

A leírt 1968—69-es események mögött tehát végső soron a vállalaton belüli rétegek, csoportok és egyének eltérő, szemben álló érdekeinek, eltérő súlyú hatalmi pozícióinak nyers, elemi erővel jelentkező (bár kétségtelenül mindig a legalkalmasabb ,,ideológiák" köntösébe öltöztetett) küzdelme húzódott meg. A teljesítmény-színvonal és a bérszínvonal változásait az egyengető lakatosoknál, de a gyáregység más területein is ennek a harcnak a dinamizmusa alakította.

V. Következtetések

A vállalatnál, mint ez az eddig elmondottakból is kiderült, súlyos hiányosságok mutatkoztak mind az anyagi, mind a nem anyagi ösztönzés területén. Anélkül, hogy ezeket a hiányosságokat rendszerbe kívánnánk foglalni, két további példával támasztjuk alá érvelésünket.

1. A munka szerinti elosztás elvének súlyos sérelmét a munkanormák állapota mutatja a legjobban. A vállalat a normakarbantartások alkalmával egységesen 108 %-ra ,,dobta vissza" minden szakma teljesítményét, jóllehet az ilyen módon ,,letört", korábban igen magas teljesítmények sokszor nem kizárólag a normák lazasága miatt, hanem a szakma kitűnő képességű egyéneinek és olajozottan együttműködő kollektíváinak

,,hajtása" folytán jöttek létre. Az ,,alig érintett" alacsony teljesítmények viszont korántsem mindig a szoros normákat tükrözték, hanem inkább azt, hogy az illető szakma kollektívái vagy nem tudtak dolgozni, vagy pedig taktikáztak, és önkényesen — védekezésként — a megfelelő időben csökkentették erőfeszítéseiket. Ily módon a vállalat büntette a feltétlen szorgalmat, és jutalmazta a tehetetlenséget vagy a taktikázni tudást: egyes szakmákban ugyanazért a pénzért aránytalanul sokat, másokban aránytalanul keveset kellett dolgozni.

2. A munkások többsége (60 %-a) semmilyen értelmét nem látta a negyedévenként tartott termelési tanácskozásnak, a munkásrészvétel intézményének. A termelési tanácskozás feladatai között szerepelt a ,,dolgozók közvetlen bevonása a vállalat, illetve az üzem vezetésébe, a termelési feladatok legcélszerűbb és leggazdaságosabb megoldásába", a műszaki, a szervezési, valamint az anyagi és erkölcsi ösztönzéssel kapcsolatos döntésekbe. Azonban a primitív szervezési problémák megvitatásán, a munkaverseny feladatainak formális jóváhagyásán és értékelésén túl a munkásokat mélyen érintő problémák nem kerültek szőnyegre. ,,A nekünk nem tetsző kényesebb ügyeket — norma- és bérkérdéseket — bele sem írják a termelési tanácskozás jegyzőkönyvébe, és a továbbküldött jelentésekből is kimaradnak." Következésképpen a két műszak között futva tartott összejövetelről igyekeztek ,,meglépni". Pedig korántsem passzívak, hiszen — kutatásunk eredményei szerint — mintegy 90 %-uk szeretett volna (és informáltságánál fogva többségük képes is lett volna) közvetlenül vagy közvetve részt venni az érdekeit érintő vállalati döntésekben.

Az anyagi és nem anyagi ösztönzés hiányosságai, amelyeket a bevezetőben ismertetett megközelítések egyedüli ,,bűnbakként" kezelnek, segítenek megmagyarázni a munkások ,,negatív" magatartását, pontosabban azt, hogy a vállalat által felállított követelményektől, magatartásszabályoktól miért tért el tartósan, bár időről időre változó mértékben a munkások tényleges cselekvése. Az anyagi ösztönzési rendszer hiányosságai, a vállalati demokrácia nem megfelelő funkcionálása azonban, bár részben okoknak is tekinthetők, többnyire maguk is csak okozatok: felszíni tünetek.

Ha az üzemi bajokat mélyebb összefüggéseikben akarjuk vizsgálni, el kell jutnunk az érdekviszonyokig. Ebből a megközelítésből azt állapíthatjuk meg, hogy a vállalati magatartásszabályok és a munkások cselekvése közötti szakadék a vállalaton belüli partikuláris érdekek (a vezetők és a munkások, valamint az egyes munkásrétegek érdekei) között kialakult tartós, lappangó és időnként éles formában jelentkező konfliktushelyzetből ered. Bár a körülmények rövid távon nem zárták ki a harmóniát, hosszabb távon hiányzott az érdekek tartós kompromisszuma, integrációja. A munkások (az ,,öregek") egyebek közt tartós anyagi perspektívát igényeltek, amit a vállalatvezetés vagy nem tudott megadni, vagy nem volt érdeke, hogy megadja. Ugyanakkor a vezetés fokozott erőfeszítéseket és lojalitást követelt, amit viszont az adott helyzetben a munkásoknak nem adtak meg. A szükséges előrevivő ,,jó alku" helyett — amelyben a kölcsönös előnyök dominálnak — ,,rossz alku" termelődött újra állandóan, a felek egymás érdekeinek ismétlődő, súlyos megsértésével igyekeztek saját céljaikat elérni. A kompromisszumokat mindkét fél időlegesnek tekintette, és ennek megfelelően a tárgyukat képező feltételek is instabilak voltak. A vezetés, mint láttuk, általában egyszeri (céljutalom) vagy bármikor visszavonható engedményt (jó kocsitípus gyártása, nagyarányú túlórázás) tett az egyengetőknek. Holott elvileg tartós és kevésbé embertelen feltételek alapján kötött megállapodás is létrejöhetett volna köztük, hiszen az egyengetők — mint maguk mondták — megfelelő bérért nyolc órában, a rendkívül fárasztó túlórák és céljutalmak nélkül is el tudták volna látni feladataikat. A ,,rossz alku" természetesen nemcsak a vállalat és a munkások, hanem az egyes munkásrétegek, így az ,,öreg" és a fiatal egyengetők viszonyát is meghatározta. A fiatalok a ,,feltétlen hajtásra" való kényszerű hajlandóságukkal rendszeresen veszélyeztették az ,,öregek" pozícióit, s emiatt ezek indokoltan vonakodtak átadni tapasztalataikat, ami jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a fiatalok ,,nem tudtak" dolgozni és ,,nagy pénzt" keresni.

Az érdekek kompromisszumának és integrálódásának lehetőségeit tehát a hatalmi viszonyok határozzák meg. A vállalaton belül rendkívül egyenlőtlenül oszlott meg a hatalom. A vállalati vezetés, bár az esetek többségében kezdeményezőként lépett fel, és sokszor intenzívebb munkára szorította embereit, gúzsba volt kötve. Mint sokan panaszolták, nem tudott ,,sem megfelelően jutalmazni, sem megfelelően büntetni", kénytelen volt szemet hunyni még a jellegében a sztrájk határát érintő demonstratív teljesítménycsökkentés fölött is. Az átlagbér-ellenőrzés gazdasági szabályozójának nyomása alatt képtelen volt arra, hogy jól dolgozó munkásait megfizesse és a lanyhákat megbüntesse, mert termelési feladatait nem a kívánatos létszámú, jól megfizetett, igyekvő emberrel, hanem annál nagyobb számú ,,átlagosan kereső" munkással volt kényszerítve elérni. A munkások viszont — ha stabil volt nem-hivatalos szervezetük és hatalmuk — ellenálltak ennek, és kierőszakolták az átlagbér túllépését, sokszor a termelés folyamatosságát is veszélyeztetve ezzel. Ha gyenge volt a hatalmi pozíciójuk, és a vállalat törekvései miatt túl ,,költségessé" vált számukra a munka, kiléptek, hiszen a munkaerőpiacon mutatkozó hatalmas kereslet ezt bármikor lehetővé tette. Ami még fokozta a vállalat nehézségeit: az erős hatalmi pozícióban levő munkások sem rendelkeztek akkora befolyással, hogy a vállalatot tartósan sarokba szorítsák és magas béreket kényszerítsenek ki. Egyebek közt azért sem, mert a vállalati szakszervezet, még ha felépítésénél fogva képes lett volna is ilyen akcióra, nem támogathatta őket. A VSZB nem követelhetett a vállalattól olyan döntéseket, amelyek egy népgazdasági szabályozóval kerültek volna szembe, vagy pedig a vállalat bérarányait borították volna fel. A szakszervezet nem kívánhatott nagyobb mérvű beleszólást a vállalat ügyeibe, mint amilyet a vállalati szinten összpontosuló hatalom egyáltalán lehetővé tett. Ezért nem kerülhettek a bérkérdések a vállalati demokrácia kulcsintézményének, a termelési tanácskozásoknak a napirendjére sem. Márpedig ha éppen a munkásokat legmélyebben érintő kérdést nem vitatták meg ezeken a tanácskozásokon, szükségszerűen formálissá váltak.

Kutatásaink tapasztalatai alapján illő mértéktartással érdemes lenne fontolóra venni, hogy az átlagbér-ellenőrzés feloldása milyen esetleges hatásokkal járna. A vállalatok jelentős részében a még meglevő szervezési lazaságok miatt erre nem érettek a feltételek: a gazdaság egyensúlyának felborulását, a bérek indokolatlan felfutását eredményezhetné ez a lépés. Az adott vállalatnál viszont az átlagbér-ellenőrzés feloldása fontos lépcsőfoka lehetne annak a folyamatnak, amely végső soron egy működésképes hatalmi modellhez szükséges döntési jogköröket biztosítana a szervezet szintjén. Lehetőséget adna arra, hogy több hatalom sűrűsödjék az üzem keretein belül az érdekek krónikus konfliktushelyzetének felszámolásához. A lehetőség azonban korántsem azonos a megvalósulással. Az átlagbér-ellenőrzés feloldása *önmagában* csupán a vezetés túlnyomó hatalmi súlyának érvényesüléséhez, a jelenlegi ,,kétoldalú" kiszolgáltatottság helyett a munkások egyoldalú kiszolgáltatottságához vezetne. A hatalmi viszonyok ilyen (autokratikus) alakulása nem oldaná meg, hanem ellenkezőleg, a jelenleginél is magasabb

szinten termelné újra a problémákat. A megoldást jelentő érdekkompromisszum, érdekintegráció ugyanis csak a felek közötti alkunak, az érdekek viszonylag szabad játékának eredményeként jöhet létre, s azt nem helyettesíthetik egyoldalú vállalati intézkedések. Az előrehaladáshoz az nyitná meg az utat, ha a vállalati szinten összpontosuló hatalom növekedésével párhuzamosan haladna a hatalom tényleges megosztásának folyamata: oly módon, hogy a termelő tevékenységben részt vevő valamennyi réteg és csoport megfelelő súllyal rendelkezzék érdekei képviseletére, a munkások egy hatékonyan kiépített, a szakigazgatástól függetlenített szakszervezeten vagy más csatornákon keresztül elegendő hatalom birtokában legyenek képviselve az őket érintő vállalati döntésekben, a szakigazgatás minden szintjén. Mégpedig úgy, hogy a képviselet ne általában a munkásokra, hanem azok valamennyi eltérő érdekű rétegére — így például az „öregekre” és fiatalokra — egyaránt kiterjedjen. A munkások tényleges részvétele az érdekeiket érintő döntésekben alapot nyújthatna a hatékony, munka szerinti elosztást követő anyagi ösztönzési konstrukció kiépítéséhez, és hozzájárulna egyúttal azoknak az akadályoknak az elhárításához is, amelyek ma a munkások nem anyagi szükségleteinek (tekintély, előrejutás, társasélet stb.) kielégítését gátolják, amelyeknek a visszafojtottságáért a munkások a pénzen keresztül igyekeznek kompenzálni magukat.

Az üzemek műhelyszintű problémáinak (a „negatív” munkásmagatartásoknak) a felszámolása — tapasztalataink alapján úgy tűnik — számos mikro- és makroszintű, anyagi-gazdasági és tudati-társadalmi tényezőnek a már megindított gazdasági reformsorozatba illő, komplex és együttes módosítását kívánja. Mégpedig oly módon, hogy a vállalati szintű változtatások (egyebek közt esetlegesen új bérezési konstrukciók bevezetése, a munkásrészvétel új formáinak kidolgozása) feltétlen összhangban álljanak a magasabb szintű korrekciókkal. Egyúttal a helyi intézkedések rugalmasan igazodjanak az azonos vállalaton belül is igen változó körülményekhez, a makro-módosítások pedig az eddigieknél is rugalmasabban kövessék az igen eltérő feltételek között működő vállalatok sajátosságait. Ily módon alakulhatnak úgy a vállalaton belüli érdek- és hatalmi viszonyok, hogy viszonylagosan szabad játékuk az érdekek kompromisszumához és integrációjához vezessen: azaz megszűnhessenek a munkások „negatív” magatartásformái és a velük szoros összefüggésben álló olyan, nagyrészt ugyancsak felszíni hiányosságok, mint a végzett munkához viszonyított bérelosztás torzulásai, vagy a vállalati demokrácia intézményeinek tartalmatlan működése. Mindezek alapján — visszatérve bevezetőnkre — azért tartjuk az anyagi vagy nem anyagi ösztönzők helyi orvoslását sürgető álláspontokat szűknek, mert az általuk sugallt megoldás önmagában, kiszakítva az előrehaladás reális alternatíváját ígérő komplex reformokból, legfeljebb látszateredményekkel kecsegtet.

A tanulmány az Új Írás 1971. évi 2. számában jelent meg először

Kutatási és oktatási tevékenység

Kutatási terület:

1. Vállalkozások kollektív munkaszervezete és a helyi gazdaság fejlődése

Általánosan elterjedt paradigma szellemében a posztszocialista országokban újonnan kifejlődő piacgazdaság megerősödését a gazdasági partnerek egyéni és kompetitív magatartásának elterjedtsége döntő mértékben befolyásolja. Egyes mini-régiókban működő vállalkozások vizsgálatának első tapasztalatai a vállalkozások olyan kollektív munkaszervezetének jelenlétéről is beszámolnak, amelyekben az egyéni-versenyző magatartás a kollektív-kooperatív gazdasági viselkedéssel egyetemben jelenik meg. Az egyéni és kollektív magatartásminták kombinációja kedvezően befolyásolja a helyi gazdaság résztvevőinek gazdasági összteljesítményét. Az egyéni és kollektív magatartások kialakításában a múltban érvényesült és a jelenben ható formális és informális kapcsolatok („hálózatok”) alapvető szerepet játszanak, s a gazdasági viselkedést hosszú távon orientáló bizalmi viszonyok forrásai. A kutatómunka azoknak a készen található és új társadalmi intézményeknek a bemutatására és értékelésére irányul, amelyek a kooperációs mintákat létrehozzák és fenntartják.

2. A gazdaság globalizálódása és a munkaszervezetek

A munkavégzés és a vállalatirányítás (-vezetés) szervezetének jellemzői rendkívül gyorsan változnak. Az 1970-es és 1980-as években a területtel foglalkozó kutatók és tanácsadók figyelme az új technológia bevezetését és alkalmazását kísérő társadalmi-szervezeti folyamatok bemutatására és alakítására irányult. Bár a technikai fejlődés társadalmi-kulturális és vezetési vonatkozásai iránti figyelme csupán némileg csökkent, növekvő érdeklődés tapasztalható a gazdasági struktúraváltás globális és lokális dimenzióinak vizsgálata iránt. A nagyszámú vizsgálati lehetőségek közül érdeklődésünk középpontjában azoknak a szervezeti választásoknak a vizsgálata áll, amelyeket a nyolcvanas évek végének gazdasági és geopolitikai változásai felgyorsítottak. Konkrétabban: a Kelet- és Közép-Európában gyorsan tért hódító (multinacionális) cégek tevékenységének hatására a gazdasági szervezetek működésének legváltozatosabb területein a standardizáció érvényesül (pl. a munkaszervezet felépítése és működése, a pénzügyi folyamatok kialakítása, vezetési technikák, munkaügyi kapcsolatok rendszere stb.), vagy ennél bonyolultabb — napjainkban még kevéssé ismert — tendenciák hatnak. Egyes területeken (pl. vezetési technikák) a multinacionális cégek gyakorlatában kialakult standard módszerek kerülnek bevezetésre, erősítve a konvergencia tendenciáját. Más területeken viszont a helyi társadalmi-kulturális minták hatása dominál (pl. munkaügyi kapcsolatok rendszere), azaz a divergencia tendenciája érvényesül. A kutatómunka a hazánkban tevékenykedő „globális” cégek működését vizsgálja a vállalati kultúra („corporate culture”) dimenziójában, a nemzetközi összehasonlítás perspektívájában.

Oktatás

Rendszeres oktatási tevékenységet végzek — mint félállású egyetemi tanár — a Budapesti Közgazdasági Egyetem Vezetési és Szervezési Tanszékén; 1992-ben a Pécsi Janus Pannonius Egyetemen címzetes egyetemi tanárnak neveztek ki.

Külföldön szintén rendszeresen tanítok, az elmúlt néhány év fontosabb meghívásai: 1992. nyári szemeszter: Institute for Advanced Study, Vienna; 1991. nyári szemeszter: Université de Québec a Montréal, Canada; 1990. téli szemeszter; Universitat Autonoma de Barcelona.

Válogatott publikációk

—HÉTHY L. *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1972.
—HÉTHY L. Obstacles to the introduction of efficient money incentives in Hungarian factory. *Industrial and Labour Relations Review,* 1971/4.
—HÉTHY L. A vállalat szociológiai elméletének fejlődése. *Valóság,* 1975/6.
—HÉTHY L. *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés.* Gondolat, Budapest 1978.
Részvétel: a feladat átalakítása vagy a hatalmi viszonyok átalakítása. *Valóság,* 1979/4.
—HÉTHY L. *Vezetés, vezetőkiválasztás, ösztönzés.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1979.
Une expérience d'enrichissement du travail dans l'industrie hongroise. *Sociologie du Travail,* 1980/4.
—HÉTHY L. *Technika, munkaszervezet, ipari munka.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1982.
A taylorizmustól a munkaszervezeti reformokig. Akadémiai Kiadó, Budapest 1985.
A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1985.
Szervezeti innováció és a munkafolyamat társadalmi viszonyai. *Valóság,* 1985/2.
—SIMONYI Á. A taylorizmus hazai alkalmazásának kérdőjelei. *Közgazdasági Szemle,* 1985/7—8.
—P. DUBOIS Penurie de main-d'oeuvre et flexibilité de l'emploi en Europe de l'Est. In: *L'URSS et l'Europe de l'Est.* La Documentation Francaise. Notes et Etudes Documentaires. Paris 1988.
—HÉTHY L. *Patterns of Worker's Behavior and the Business Entreprise.* Institute of Sociology & Institute of Labour, Budapest 1989.
—SIMONYI Á. *Társadalmi terek és az autonóm cselekvés lehetőségei.* MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest 1990.
Erős piacgazdaságok — gyengélkedő szakszervezetek. *Európa Fórum,* 1991. 1. No. 3.
—P. DUBOIS—S. BERKI Changements techniques et politiques d'entreprises dans l'industrie de l'habillement. In: DUBOIS—KOLTAY—MAKÓ—RICHET (eds.) *Innovation et emploi à l'Ouest.* L'Harmattan, Paris 1990.
—L. BERKO—M. MAURICE Nouvelles technologies et travail en Hongrie et en France: dèveloppement et utilisation des machines outils à commande numerique. In: DUBOIS—KOLTAY—MAKÓ—RICHET (eds.) id. mű.
—Á. SIMONYI Spaces and Acting Society. In: GY. SZÉLL (ed.) *Labour Relations in Transition in Eastern Europe.* Walter de Gruyter & Co., Berlin—New York 1992.

Neményi Mária—Csepeli György

Széttört család — széttört történelem[1]

Kétszáz évvel a francia forradalmat követően a kelet-európai országokon végigsöpört a forradalmi emancipáció szele. Felvillant a remény, hogy végre sikerül megvalósítani a demokratikus polgári eszményeket, létrejön a szabadság, az egyenlőség és a testvériség társadalma. Alig két évvel a forradalmi változások után látható azonban, hogy a megbukott (állam)szocializmus öröksége sokkal szívósabb, mint azt bárki gondolta volna. A látványos politikai és ideológiai változásokat, melyek a pluralizmus és a demokrácia irányába mutatnak, nem követték hasonló erejű változások a túlközpontosított gazdasági szervezetben, és ugyancsak akadályozott a társadalmi változás. De ami talán a legsúlyosabb: elmaradt a lelkek változása, és még hosszú időnek kell eltelnie ahhoz, hogy regenerálódni tudjon a lelkek műhelye, a szocializációs hatások forrása, a család.

Ebben a cikkben arról kívánunk beszámolni, hogy mi volt a család szerepe a társadalmi emlékezet alakításában Magyarországon 1945 és 1989 között. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy a magyar családok hogyan tudták megőrízni és átörökíteni a maguk számára releváns és specifikus történelmi és politikai tudattartalmakat olyan körülmények között, amikor az államszocialista rendszer a nyilvánosság monopolizálása révén kisajátította és totális ellenőrzése alá vonta a történelemre és a társadalomra vonatkozó tudás teljességét. Meg kívánjuk vizsgálni, hogy a szocialista rendszer kiépülése során sikerült-e teljes ellenőrzés alá vonni a történelemre és társadalomra vonatkozó tudásmintákat, kiszorítva az alternatívákat és cáfolatokat, illetve létrejött-e a nyilvánosan kultivált tudás és a magánszférában őrzött tudás párhuzama, mely esetben töretlenül továbbélhettek az alternatív tudástartalmak, és ezáltal az államszocializmus bukását követően alapjává válhattak a demokratikus ideológiai-politikai diskurzusnak. A megvalósult államszocializmus azonban nemcsak a nyilvánosságot vonta totális ellenőrzése alá, hanem a magánszférába is behatolt, szétrombolván a tradicionális családi kereteket. Miközben tehát lehetetlenné vált a történelemre és társadalomra vonatkozó nézetek és vélemények nyílt társadalmi összehasonlítása, az a közeg is megsérült, amely potenciálisan tovább éltethette volna ezeket a nézeteket és véleményeket. Mivel azonban a család intézménye nem semmisült meg teljesen, csak átalakult, megcsonkult, összeszűkült, a nézetek és vélemények az életbe belépő generációk során át mégiscsak továbbterjedtek, jóllehet erősen szelektált és torzult módon.

[1] Ez az írás a francia Communications c. folyóirat 1992. 55. számában jelent meg franciául Histoire brisée, famille brisée címmel. Ez magyarázza a magyar olvasó számára talán kézenfekvőnek tűnő történelmi és társadalmi utalásokat.

Mindezt tetézi a magyar történelem tragikus sorsfordulókban és szenvedésekben való bősége, melynek következtében eleve nagyon sok kimondani való lett volna, ami akkor is rengeteg kommunikációs és szocializációs feszültséget eredményezett volna, ha nem következik be a nyilvánosság szocialista gleichschaltolása.

A kisajátított nyilvánosság

A következőkben néhány szóval körvonalazzuk a szovjet befolyásra megvalósított államszocialista struktúra nyilvános kommunikációs rendszerét, mely mélyrehatóan befolyásolta a magánkommunikációk közegeit, a személyes networköket, a kiscsoportos interakciót és nem utolsósorban a családot. A szocialista nyilvánosságba kerülő információk sajátos módon szelektálódtak és torzultak. A szocialista totalitarianizmus sztereotip leírásaitól eltérően nem egyszerűen hazugsággépezetről kell beszélnünk. A szocialista nyilvánosságba csak azok az információk kerülhettek be, amelyek egy elképzelt jövőképbe illettek be, ennek következtében egy megvalósítandó programot voltak hivatottak szolgálni. Nem egyszerűen hazugságról van tehát szó, hanem a még nem létező létezőként történő szuggesztiójáról; az emberektől azt várták el, hogy e szuggesztió bűvöletében újuljanak meg, mondjanak le önző és kispolgári hajlamaikról, szabaduljanak ki a nemzeti és osztálypartikularitás bilincseiből, kapcsolódjanak be az egyenlőség, szabadság és bőség majdani társadalmának felépítésébe. Minden információt az minősített, hogy ezt a célt elősegíteni vagy akadályozni látszott inkább. A baj csak az volt, hogy a jövő társadalmának programját egy önmagát mindentudónak és csalhatatlannak meghatározó központ, a Párt őrizte, mely nem volt hajlandó monopóliumáról lemondani, és kíméletlen erővel sújtott le minden információra és minden információhordozóra, amennyiben eltérést, egyet nem értést észlelt az általa meghirdetett programhoz képest.

Bár a program ideológiai elemei konstansnak tűntek, a mindenkori aktuális politikai helyzet függvényében más és más információkat sújtott a helytelenítés és az időközönkénti kiátkozás. Ennek az lett a következménye, hogy a nyilvánosság dezorganizálódott, és elvesztette hatalmát a lelkek felett. Másfelől az információk monopóliuma nagyon is hatásos volt, hiszen a társadalom tagjait elzárta attól, hogy a központilag jóváhagyott tartalmaktól eltérő eszméket tudjanak cserélni, s az is lehetetlenné vált, hogy külső információs forrásokból találhassanak alternatív elképzeléseket és ideológiákat a társadalom tagjai, akiket gyötört a kérdés, hogy mi életük értelme, és mi lesz a sorsuk a jelenben és a jövőben.

A központosított és totálisan ellenőrzött nyilvánosság által okozott információs nyomor megteremtette ugyan a privát védekezés különböző formáit, kitermelte a rémhíreket, a pletykákat, a szűk körben forgalmazott alternatív eszméket és nézeteket, de az izoláltságban nem jöhetett létre — legalábbis Magyarországon nem — egy alternatív nyilvánoság, a társadalmi-politikai diskurzusnak a hivatalossal szembenálló és társadalmilag elfogadott módja. (Csak a hetvenes-nyolcvanas évek szűk körben terjesztett, a demokratikus ellenzék által szerkesztett szamizdat irodalma jelentett némi kivételt.) Mindazok a tudások, amelyek a nyilvánosságon kívül kerültek be a magánkommunikáció áramába, valamiképpen titkolt-tabu-jellegű, szégyellt ismeretek voltak, tehát eredendően negatív konnotációkkal telítődtek, hiszen az éber hatóság gondoskodott arról, hogy a hivatalostól eltérő nézetek és információk kommunikációja negatív következményekkel legyen terhes. Bár nem magyar példa, de paradigmatikusan jól mutatja ezt a helyzetet a szovjet kisfiú, Pavel Morozov példája, aki azáltal lett hős, és neveztek el róla utcát Moszkvában, hogy kihallgatta szülei ,,népellenes" kommunikációját, melyet az államvédelmi hatóság tudomására hozott. A hatóság intézkedett, és a szülőket elnyelte a Gulág.

A mindenütt jelenlévő besúgók gondoskodtak a félelem légkörének állandósításáról, következésképpen a politikai, gazdasági, társadalmi információk forgalmazása egyre szűkebb körökre lokalizálódott, és végül még a családtagok is elnémultak egymás társaságában.

Ez az általános séma az államszocializmus alakváltozásaival módosult. Az első szakaszban, amikor a külső terror még igen erős volt, a magánkommunikációk köre paradox módon ki tudta termelni az ellenérdekű információkat, és létrejött egy kettős kommunikáció, melyet azonban elsődlegesen a múltból örökölt identitások és kommunikációs networkök éltettek. Ennek oka az volt, hogy a szocialista fordulat a társdalom többsége esetében felnőtt korukban érte az embereket, és nem volt képes kitörölni belőlük a szabadság vagy — kevésbé patetikusan szólva — a nem-szocialista múlt emlékét. Az életbe belépő új generációk azonban a négy évtized során természetszerűleg egyre kevésbé támaszkodhattak a közvetlenül megélt nem-szocialista előzményekre, tapasztalataik és a társadalmi valóság konstruálására szolgáló mintáik egyre inkább a monopolizált és egyenirányított nyilvános kommunikációból származtak. Elsősorban az iskola, másodsorban a tömegkommunikáció szolgáltatta ezeket a mintákat, melyek ugyan kirívó ellentmondásban voltak mindennapi életük realitásaival, de ezeknek a realitásoknak a közlésére nem tudtak vállalkozni, hiszen féltek egymástól.

A szocializmus az ,,új ember kovácsaként" hirdette meg önmagát. E program szó szerint megvalósult, amennyiben a hagyományos identitások, közösségek, értékek, normák és minták sorra megsemmisültek, illetve látszat-életre kárhoztattak. Kampányok egész sora irányult különböző társadalmi rétegek ellen. A ,,burzsoá" identitás elleni harc örvén minden szociálpszichológiai identitás ellen harc folyt. A parasztságot szétzilálta a kulákság ellen folytatott harc, de akik megmenekültek a ,,kulák" címkétől, azokból ingadozó, átnevelésre szoruló középparaszt, illetve ideológiailag éretlen, elmaradott szegényparaszt lett. Belőlük kellett volna megteremteni a szövetkezeti paraszt szocialista ideálját. A városi, polgári rétegek ellen is stigmatizációs kampányok indultak meg. A kitelepítések elsődlegesen az ,,osztályellenség" ellen irányultak, megsemmisítvén a szocializmus előtti rendszer hivatalnokainak, vállalkozóinak és kulturális elitjének társdalmi és részint szociálpszichológiai identitását. Akik megmenekültek a kitelepítéstől, azok ,,értelmiséginek" minősültek, ami súlyos hátrányok forrása volt abban a rendszerben, mely proletárdiktatúrának nevezte magát. (Ezt jól mutatja a beiskolázott gyerekek társadalmi-politikai kategorizációjának kötelező módszere: a fentebb felsorolt családokból származó tanulókat egységesen X-szel különböztették meg. Ez a megkülönböztetés azután életfontosságú szerepet kapott az egyetemi felvételeknél, amennyiben a nem X-eseket előnyben részesítették.)

Azt hinnénk, hogy a munkások legalább jól jártak, de kiderült, hogy a proletár éteri tisztaságú címére ők sem voltak méltók. Egy részük mint munkásarisztokrata bélyegződött meg, más részük áruló szociáldemokrata lett, a maradék lumpenproletariátusnak minősült. Hasonló stigmatizációk céltáblájává váltak a politikai, világnézeti és vallási identitások is. Csak az menekülhetett meg, aki fölvállalta a kommunista identitást, ez

azonban a személyi autonómia elvesztését és ezen keresztül a legalapvetőbb identitásválságot eredményezte. Az üldözöttek és stigmatizáltak ugyanis legalább negatív módon megtarthatták identitásukat, ezzel szemben a kommunistáknak maguktól kellett föladniuk korábbi énjüket.

A „szocialista család" metamorfózisai

Az államszocializmus ideológiai hadviselése kezdetben a hagyományos társadalmi és személyi identitás kialakulásának legközvetlenebb forrását, a családot is célba vette. A patriarchális családmodell szétzúzásának kísérlete mögött nemcsak ideológiai, hanem gyakorlati megfontolások is munkáltak. A háború előtti félfeudális társadalom radikális átalakításának igényével nagymértékű erőltetett iparosítás kezdődött. Az újonnan épült ipari centrumok, szocialista városok tömeges munkaerőigényét a földjüktől megfosztott, segédmunkássá átalakult tömegek elégítették ki. A szocialista iparosítás és a munka fetisizálásának jegyében történt általános társadalmi mozgósítás következtében szükség volt a nőkre is, akiket el kellett szakítani a családi tűzhelytől, és el kellett idegeníteni a hagyományos női szerepektől.

A családok szétzúzására irányuló ideológiai mozzanat abban nyilvánult meg, hogy a családokat gyanúsították a burzsoá maradványok — vallásosság, egoizmus, magántulajdon szerzésére irányuló törekvés stb. — továbbörökítésével, és a családi nevelésben vélték fölfedezni az antiszocialista társadalmi-politikai identitások kialakulásának okát.

Hamarosan kiderült azonban, hogy a társadalom tagjainak — nemre való tekintet nélkül — totális mozgósítása a munka frontján túlságosan pazarló és hatástalan termelést eredményez. Munkaerő-fölösleg jelentkezett, amely a szocialista ideológiával összeférhetetlen munkanélküliség rémét vetítette előre. Költségesnek és körülményesnek bizonyult a család meggyengülése folytán ellátatlan szocializációs és szolgáltatási funkciók elvégzését szolgáló szervezetek és intézmények teljes körű kiépítése is.

A hagyományos családok szétzúzására irányuló gazdasági és politikai lépések — valamint a családokat támogató szociálpolitikai intézmények diszfunkcionális működése és hiányosságai — következtében radikálisan visszaesett a gyermekvállalási hajlandóság, a társadalmi folyamatok következtében meggyengült családi kötelékrendszerből egyre többen távoztak válás útján. A családok demográfiai jellemzői radikális változást, olykor válságjelenségeket mutattak.

Egészében véve azonban a szocialista társadalomfejlődés folyamata erőszakos modernizációként is felfogható. A szocialista időszak kezdetekor a magyar családok kétharmada tradicionális-patriarchális szerveződésű volt, azaz a családok egyszerre voltak a termelés, a fogyasztás, a reprodukció és a szocializáció egységei. Ez a hagyományos családi egység azonban a nők számára szinte lehetetlenné tette a mobilitást és az érvényesülést. Amilyen arányban és ütemben gyengült a tradicionális család, úgy bővült a nők társadalmi szerepvállalása, és vált egyre inkább dominánssá a kétkeresős szülőpáron alapuló nukleáris család. Szegényessége és fogyatékosságai elenére is, de kiépült a gyermekgondozó intézmények széles hálózata, mely a bölcsődétől a középiskoláig gondoskodott az életbe lépő új nemzedékek családon kívüli neveléséről. A társadalombiztosítás egységessé és ingyenessé vált, miáltal a betegség és az öregség negatív egzisztenciális hatásai, melyek elhárítása korábban szinte kizárólagosan családi feladat volt, legalábbis

elvileg elháríthatókká és elviselhetőkké váltak. A látszatéletre kárhoztatott szakszervezetek feladata lett a szabadidő és a pihenőidő eltöltésének intézményes biztosítása. Létrejött a közétkeztetés és az egyéb háztartási szolgáltatások államilag dotált, széles körű intézményrendszere. A kiesett családi funkciók ellátására szakosodott, társadalmiasított intézmények színvonala sosem volt túl magas, de létük lélektanilag azt eredményezte, hogy az emberek tudatában a tradicionális és elszigetelt családmodell hatása elhalványult, elvárásaik modernizálódtak.

A tradicionális család erőszakos modernizációja, a családi funkciók részleges társadalmiasítása a szocializmus uralma idején elégedetlenséget, frusztrációt váltott ki az emberekből. Ennek oka részint az erőszakosság, a kényszerítés volt, részint pedig a létrejött intézmények és szervezetek működésének lélektelensége, uniformizáltsága, paternalista jellege, és nem utolsósorban a minduntalan kísértő hiány, melyet szükségképpen követett a korrupció és a személyes kapcsolatokon alapuló előnyszerzés. Ma viszont, amikor a posztszocialista átmenetben valamennyi szocialista érték kompromittálódott ideológiailag, paradox módon megmaradt a szocialista népjóléti és szociálpolitikai intézmények iránti igény. A privatizációs és liberalizációs reformok azonban szakítani próbálnak ezekkel az igényekkel, és csak idő kérdése, hogy e reformok mikor váltanak ki jelentős társadalmi ellenállást.

Traumák

Az eddigiek alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a monopolizált szocialista nyilvánosság kommunikációs hatásainak egyetlen ellenereje maradt fönn: a család. Úgy tűnik azonban, hogy túlságosan nagyok voltak a terhek, melyek kommunikációs szempontból az átalakuló és bomló családokra hárultak. A társadalmilag releváns történelmi-politikai-ideológiai és kulturális információk java része ugyanis kiszorult a hivatalos társadalmi nyilvánosság fórumairól, és nyomasztó erővel, a társadalmi összehasonlítás esélyét nélkülözve szorult vissza a családi kommunikáció szűk köreibe. Voltaképpen annyiféle történelem- és társadalomkép született meg, ahány család volt. Mindegyik család a maga szenvedését és szomorúságát tarthatta az egyedülinek és az igazinak. Szomorúságból és szenvedésből valóban bőven kijutott minden családnak, ám nyilvános megvitatás hiányában nem váltak el élesen egymástól a különböző társadalmi traumák, nem derülhetett ki, hogy ki, mikor, mit vétkezett, és ki ellen.

A társadalmi nyilvánosságból kiszorult és antiszocialistának minősített témák és értékek listája ijesztően hosszú. Ebben a vázlatban csak a legfontosabbakat tudjuk felsorolni, de mindegyik téma családok tíz- és százezreit érintette. Közös sajátosság, hogy bármelyik exkommunikált eseményben vett is részt a család vagy valamelyik tagja, a részvétel tényei, előzményei és következményei homályban maradtak, szégyenteljesnek minősültek, sok esetben tabuvá váltak. Bonyolítja a helyzetet, hogy nem egyszerűen dichotóm korszakolásról kell beszélnünk, melyben mindaz, ami a szocializmus előtt történt, tabuvá vált, és mindaz, ami a szocializmus alatt történt, kibeszélhető volt. Éppen ellenkezőleg, a szocializmus négy évtizedes korszakának alapvető jellemzője volt, hogy szüntelenül változott a „szocialista építés" jelentése is, következésképpen a szocialista korszak magának a szocializmusnak a nevében is bőven osztogatott sebeket. A szocialista forradalom is időről időre „felfalta saját gyermekeit".

A szocialista nyilvánosság által kiszorított információk egyik legalapvetőbb, a társadalom egészére vonatkozó rétege a nemzeti identitásra vonatkozott. Időben ugyan távoli, de következményeiben még ma is releváns esemény az első világháborút magyar szempontból lezáró trianoni békeszerződés, melynek eredményeként több millió magyar nemzetiségű személy került az ország határain kívülre, Romániába, Csehszlovákiába és Jugoszláviába, mint magyar nemzeti kisebbség. Voltak, akik a kisebbségi sorsot felvállalták, de sokan voltak, főleg a középosztályból, akik áttelepültek Magyarországra. Egy 1983-ban végzett értelmiségvizsgálat során tapasztaltuk, hogy a megkérdezettek egynegyede számolt be olyan nagyszülőről, aki a trianoni országhatárokon kívül született. De az ország határain belül élő magyar családoknak is számos tagja rekedt kívül az országhatárokon, ily módon nyomatékosítva a veszteséget.

A trianoni békeszerződés revíziójának szándéka vitte be Magyarországot a második világháborús részvétel csapdájába. Az 1947-es párizsi békeszerződés azonban lényegileg megerősítette a korábbi országhatárokat. A szocialista rendszer nem volt képes szembenézni a trianoni traumával, és — a kelet-európai szovjet birodalom stabilitását szem előtt tartva — tiltotta a Magyarországon kívül élő nemzeti kisebbségek témájának felvetését, nem is beszélve a hátrányos megkülönböztetésekről, üldözésekről. Ez kirívó ellentmondásban volt a magyar családok közvetlen tapasztalataival; ezek részint az elüldöztetés, részint a meglévő családi kapcsolatok folytán legfeljebb csak színlelhették, hogy nem tudnak a trianoni békeszerződés hátrányos következményeiről. Színlelték is. A 80-as években végzett közvélemény-kutatások eredményei szerint az ország felnőtt népességének 60 százaléka „nem hallott" a trianoni békeszerződésről.

A II. világháborús részvétel legsúlyosabb következménye a magyar állampolgárok faji szempontok alapján történő kategorizációja volt. Zsidónak minősítettek közel egymillió magyar állampolgárt. Jelentős részüket a német megszállás idején haláltáborokba deportálták és elpusztították, az otthon maradottakat pedig a nyilasok tizedelték meg. Az üldözések eredményeként alig százezer zsidó maradt Magyarországon. Számukra a Vörös Hadsereg bevonulása valóban felszabadulást jelentett. A deportálás traumája az amúgyis maradványszerű, inkább kulturális jellegű zsidó identitás elfojtását eredményezte, ami egyes esetekben a nemzetek és vallások feletti kommunista identitás választását, más esetekben a már korábban is előrehaladt asszimiláció felgyorsulását hozta magával.

A német megszálló erők szovjet megszálló erőkkel való felváltása a hivatalos ideológiában felszabadulásnak, új időszámítás kezdetének minősült. Ezt a minősítést a társadalom többsége ugyan nem osztotta, de akik életüket vagy érvényesülésüket az új rendszernek köszönhették — és ezek is számosan voltak —, azóta is felszabadulásként gondolnak vissza 1945-re. Az elleninformációk — különös tekintettel a Vörös Hadsereg kegyetlenkedéseire: kisebb-nagyobb rablások, nők megerőszakolása, elhurcolások, gyilkosságok — kiszorultak a nyilvános közlés fórumairól, és a puszta tények akár szűk körben történő felemlegetése büntető eljárást vont maga után. Ennek ellenére a nem nyilvános nyelvben külön szótár jött létre a megszálló Vörös Hadsereg által okozott atrocitások egyes válfajainak jelölésére (malenkij robot = elhurcolás, davaj csaszi = rablás, ruszkik = megszállók, zabrál = lop).

A nyílt megvitatás tilalma a magyar jobboldali és fasiszta tömegmozgalmak tényeinek felkutatására és elemzésére is vonatkozott. A háborus főbűnösök ellen rendezett népbírósági pereket követően az ún. kisnyilasokat a kommunista párt átvette soraiba, miáltal egy pártba kerültek korábbi üldözők és üldözöttek.

A felszabadulást követően három éven át Magyarország formailag plurális demokrácia volt. A kisebbségben lévő kommunista párt erőszakos úton tört a hatalom megszerzésére, és maga mögött tudva a megszálló Vörös Hadsereg támogatását, eredményesen tudta kiszorítani a többi politikai pártot a politikai színtérről. A kiszorított politikai pártokat és követőiket reakciósoknak, fasisztáknak nevezték. Az elnevezésnek súlyos jogi és egzisztenciális konzekvenciái is voltak.

A hatalomra került kommunista párt rohamléptekkel valósította meg a politikailag, ideológiailag, kulturálisan és gazdaságilag központosított szocialista társadalmat. Ennek során kíméletlenül lépett fel a legkülönbözőbb társadalmi osztályokkal szemben. Az erőszak nem kímélte az egyházakat sem. Perek sokaságát indították a katolikus és protestáns egyházak papjai ellen, amelyekkel a hívőket is megfélemlítették. A vallásoktatás kiszorult az iskolákból, és a hit továbbadása a családok feladatává vált.

Az erőszak és nyomor 1956-ban forradalmat eredményezett. A szabadság időszaka mindössze tíz napig tartott. A Vörös Hadsereg a forradalmat vérbe fojtotta, s megint a kommunista párt került uralomra. Az új kommunista vezetők azok közül kerültek ki, akiket a legkeményebb terror éveiben az akkori kommunista hatalom üldözött és bebörtönzött. A módszerek megváltoztak, de a célok változatlanok maradtak. A forradalom körülményei és főleg a bukás után alkalmazott páratlan megtorlás (több száz ember kivégzése, ezrek bebörtönzése, egzisztenciális hátrányok sokasága) a társadalmi nyilvánosság szempontjából tabuvá vált.

A forradalom bukása után mintegy kétszázezer ember menekült el Magyarországról, maga után hagyva a szűkebb vagy tágabb család tagjait. Ez a közelmúlt magyar történelmének már a negyedik nagy emigrációs hulláma volt (1918—19, 1937—38, 1945—46). A politikai menekültekre a rendszer külön szót alkalmazott: „disszidens", melynek jelentése minden indoeurópai nyelvben „másként gondolkodó", „egyet nem értő". A magyarországi hivatalos szóhasználatban a disszidens szitokszóvá változott, szinonímájává válva a hazaárulásnak és az erkölcsi romlottságnak. Következésképpen az a nagyszámú család, melynek egy vagy több tagja emigrált, stigmatizálódott, illetve abban volt érdekelt, hogy letagadja és eltitkolja a család „fekete bárányát". Ez nagyon skizofrén helyzet volt, mert másfelől az emigrált családtag jelentős anyagi előnyök forrásává is válhatott, csomagküldés, majd később rokoni látogatásra való meghívás révén. Ezzel azonban dicsekedni nem volt ajánlatos.

A forradalmat követő páratlan mérvű megtorlásnak amnesztia és viszonylag toleráns politikai kurzus vetett véget. A kommunista rendszer kiegyezett a társadalommal. A kiegyezés lényege: a magánszféra szabadságáért cserébe a társadalomnak bele kellett nyugodnia abba, hogy a politikai szféra — beleértve a nyilvánosságot is — a kommunista párt egyeduralma alá tartozik. Az elnyert privát szabadság a társadalom számára a gazdagodást és kispolgárosodást jelentette, mely szükségképpen nem járhatott együtt az állampolgári emancipációval.

Az 1989-ben bekövetkezett politikai fordulat ennek következtében csak részleges és felszínes lehetett. Létrejött a magyar demokrácia, melyből hiányoztak a demokraták. Ráadásul az elmaradt gazdasági átmenet következtében sokasodtak az egzisztenciális frusztrációk, leépültek a korábban jól-rosszul működő szocialista jóléti intézmények, kibontakozott a munkanélküliség, és az Európához való csatlakozás ígéretéről kiderült, hogy rövid távon teljesíthetetlen. Az általános rossz közérzet kitermelte a bűnbakkeresést, a szocialista múlt leegyszerűsített szemléletét, melyben csak bűnösök és ártatlanok voltak.

A család hallgatása

Az elmúlt négy évtized társadalmi megpróbáltatásainak és szenvedéseinek legfontosabb szociálpszichológiai tanulsága ugyanakkor, hogy bármelyik traumatizáló eseményről is beszéljünk, mindegyikben voltak elkövetők, sértettek és kívülálló megfigyelők. Mivel azonban a traumatizáló események igencsak gyors ütemben következtek egymásra, könnyen előfordulhatott, hogy korábbi elkövetőkből sértettek, sértettekből elkövetők, kívülállókból cinkosok vagy cselekvők lettek. Ennek következtében kibogozhatatlanul egymásba szövődtek a vétkességek és igazságtalanságok, és — egészen szélsőséges eseteket leszámítva — lehetetlen megállapítani, hogy kinek milyen elégtétel jár az elmúlt időszak okozta lelki, gazdasági, büntetőjogi, kulturális hátrányokért.

Az igazságok kibogozhatatlan szövete sokszor egy családon belül jelentkezett. Rajk László bátyja nyilas volt, aki öccsét 1944-ben kimenekítette a nyilas vérbíróság ítélete elől. A kommunista mártír Rajk özvegye az 1956-os forradalom egyik előkészítője, utóbb a Kádár-rendszerrel szemben álló szocialista ellenzéki személyiség lett. A fiú az antikommunista ellenzék egyik vezető alakja volt, ma az ellenzékben lévő liberális párt vezető politikusa. Az igazságtételi vitákban a kormánykoalíció egyik képviselője azt az álláspontot foglalta el, hogy a kommunista rendszer által okozott igazságtalanságok orvoslásának keretében ifj. Rajk Lászlónak nem jár elégtétel, hiszen apja — bár kommunisták végezték ki koholt vádak alapján — maga is kommunista volt.

A kommunista rendszer által elkobzott és államosított gazdasági javak kárpótlása keretében a túlélő generációk sok esetben azért nem tudják igényüket megfogalmazni, mert szüleik vagy nagyszüleik még előlük is eltitkolták az elvett vagyon tényleges nagyságát.

A szocializmus korszaka keresztül-kasul felforgatta a társadalom hagyományos tagolódását. Jelentős mértékű kollektív és egyéni mobilitási folyamatok indultak be, melyek többnyire felfelé irányultak, de számos esetben (az előző rendszer uralkodó osztálya esetében) lesüllyesztették a család társadalmi-gazdasági státusát. Ez utóbbi hatás többnyire nem volt tartós, mivel az örökölt kulturális tőke jóvoltából a deklasszálódás negatív hatásait a család ellensúlyozni tudta. A deklasszálódást ellensúlyozó stratégia működhetett politikamentes professzionális szinten (orvos-, ügyvéddinasztiák). Más esetekben az érvényesülés örökölt mintája összekapcsolódott a bürokratikus és hierarchikus struktúrába való beépüléssel. Olykor akár egy családon belül is előfordulhatott a kétféle stratégia. De akárhogyan is alakult a helyzet, kommunikációs szempontból a következmény ugyanaz volt: a hallgatás.

A hallgatás három forrásból táplálkozott, és e tekintetben nincs különbség felfelé mobil, lefelé mobil vagy stagnáló családok között.

A mobilizációval együttjáró ideológiai bűntudatkeltés a társadalmi identitást szervező kategóriák jelentését negatív értékekkel telítette. Mivel az egymást követő generációk egyre kevésbé voltak képesek a nyilvánosan kommunikált értékelő mintákon kívüli nézetekhez és véleményekhez hozzáférni, saját társadalmi identitásuk megmérése és értékelése során akarva-akaratlan átvették a hivatalos minősítést. Mivel a hivatalos minősítések többnyire negatívak voltak (kulák, klerikális, reakciós, cionista, munkásáruló, kispolgár, disszidens, áruló, népnyúzó úr, kizsákmányoló tőkés stb.), a szóban forgó személy, aki családi identitását megtagadni nem akarta, szégyent vagy legalábbis bűntudatot kellett hogy érezzen.

De ha megmenekült is valaki az ideológiai stigmatizáció identitásromboló hatásaitól, azt kellett látnia, hogy a szocialista társadalmi struktúrába való beépülése szempontjából irrelevánsak a család által közvetített hovatartozási kategóriák, és ennek következtében nem érezhetett indíttatást arra, hogy ezeket a kategóriákat kommunikálja vagy közelebbről megvizsgálja.

És végül, ahogy a Kádár-korszak gulyáskommunizmusa kimerevítette a jelent, a múlt egyre távolabb került, a puszta tények és ismeretek egyre inkább elhalványultak és elfelejtődtek.

A 80-as évekből két olyan vizsgálatot tudunk említeni, melyek a család által közvetett történelmi, társadalmi, politikai tudásminták alakulását követték nyomon. H. Sas Judit magasan kvalifikált szakmunkások családjainak körében próbálta rekonstruálni az emlékeket és hagyományokat, és vizsgálta azok szerepét a megkérdezettek mai életében. Az eredmények azt mutatták, hogy a megkérdezettek, nem látván a meghatározó történelmi összefüggéseket, szüleiket és felmenő rokonaikat negatív történelmi szerepek betöltőiként észlelték — átvették a hivatalosan kommunikált szocialista építés ideológiáját. A következmény az a sajátos paradoxon lett, hogy sokan, miközben idealizálták és heroizálták az előttük született nemzedékeket (volt kizsákmányoltak, akikből a szocializmus építői lettek), saját szüleiket vagy rokonaikat mint „önhibájukból" leszakadtakat, deviánsokat, alkoholistákat vagy éppen disszidenseket elítélték, miattuk szégyent, bűntudatot éreztek.

Erős Ferenc és munkatársai a holocaustot túlélő családok leszármazottaival készítettek interjúkat. A másod-, illetve harmadgenerációs leszármazottak beszámolóiból egy egészen sajátos identitásképlet bontakozott ki, melyet Erős Ferenc negatív identitásnak nevezett. Nem egyszerűen egy identitás hiányáról, hanem tagadásáról van szó, melynek jelenléte a tabu, a hangsúlyos hallgatás révén kimondatlanságban konstituálódik. A holocaustot túlélő családok nem adták tovább sem a traumát, sem a zsidó identitás elemeit. Ezek azonban mégis továbbörökítődtek, csak éppen a kimondatlanság, a tabuvá tétel és a titkosság zártságában.

Az államszocializmus letűnése elvileg teret engedhetne egy olyan szabad és demokratikus fejlődésnek, melyben a kommunikációs tilalomfák megszűnésével a plurális és nyílt társadalmi kommunikáció feladatává válik a múlt és a jelen traumatizáló élményeinek kibeszélése. Ez az elvi lehetőség azonban korántsem tekinthető küszöbön álló valószínűségnek. Sokkal inkább az figyelhető meg, hogy a társadalom túlnyomó többsége számára a rendszerváltás pusztán hatalomváltásként jelentkezik, és ily módon a korábban „mélyhűtött" és a családi titkok tárába helyezett identitások felszínre kerülnek, és automatikusan pozitív minősítést nyernek. Ezzel párhuzamosan a megelőző korszak pozitív kategóriáit — mindenekelőtt a baloldali konnotációjú identitásokat — fogják a családok várhatóan mélyhűtőbe tenni.

Ha a családokat nem egyszerűen interakciós képletként, hanem a szocializáció fókuszaként fogjuk fel, akkor a mai magyar társadalom minden egyes tagja számára nemzedékeken át a családtörténet egyben az identitások kaleidoszkópszerű tára is. Ebből a tárból egy-egy személy szinte tetszőleges számban és kombinációban veheti elő azokat a sorsfordító eseményeket, értékeléseket és kategóriákat, melyek segítségével önmagát a jelenlegi helyzetben pozitív módon tudja prezentálni. Erre annál is inkább lehetősége van, mivel a szocializmus évtizedei alatt a társadalmi mobilizáció széttörte a homogén tradicionális pályákat, és a családok szintjén keverte össze a legkülönbözőbb társadalmi rétegeket, etnikumokat, vallásokat, politikai pártállásokat.

Ez a folyamat kétféleképpen mehet végbe. Optimális esetben az emlékezés békévé oldja a múlt konfliktusait, és a család által közvetített múlt a maga valóságában megmutatkozva a személy identitásszükségletétől függően kínálhatja föl az azonosulás támpontjait. Ebben az esetben mindenkinek egyenlő joga lehet arra, hogy szembesüljön családjával, származásával, elődeivel, és lelkiismerete parancsa szerint válassza ki azt, amivel azonosulni tud, illetve vallja be azt, amivel azonosulni ugyan nem tud, de tagadására oka nem lehet, hiszen családi múltjáról senki nem tehet.

A jelenleg zajló politikai és ideológiai történések azonban arra utalnak, hogy az átmenet a szocialista korszak teljes tagadásának jegyében valósul meg, ami óhatatlanul is azt jelenti, hogy fél évszázadot kell visszaugrani az időben. Figyelembe véve az elmúlt időszaknak a családi kommunikációra gyakorolt fentebb elemzett hatásait, az újonnan életre hívott identitások szükségképpen mitizálódnak, demonizálódnak, és ily módon újabb traumáknak vethetik meg az ágyat. Félő, hogy a történet, ahelyett hogy véget ért volna, megismétli magát.

Megjelent franciául a Communications 1992. évi 55. számában.

Önéletrajz

1970-ben magyar nyelv és irodalom és pszichológia szakon szereztem diplomát az ELTE bölcsészkarán. Néhány év szerkesztői munka után (a Magyar Televízió közművelődési főszerkesztőségén) pszichológusként helyezkedtem el az Egészségügyi Gyermekotthonok Országos Módszertani Intézetében. Az itt eltöltött hat év alatt a súlyos értelmi fogyatékos gyermekekkel és szüleikkel végzett terápiás munkán kívül a fogyatékosság szocio-demográfiai okaival és a fogyatékos gyermeket nevelő családok pszichoszociális problémáival kapcsolatos kutatásokban vettem részt. Figyelmem hamarosan a család általános problémáira, a családon belüli kapcsolatokra és a családi szerepek változásaira irányult, így 1980-ban bekapcsolódtam a fiatal házasokra, majd a válás okaira vonatkozó, Cseh-Szombathy László által vezetett kutatásokba. 1981 óta az MTA Szociológiai Kutató Intézetében dolgozom, kezdetben tudományos segéd-, majd munkatársként, végül 1992 óta főmunkatársként. Bölcsészdoktori disszertációmat 1978-ban pszichológiából, a csecsemők és kisgyermekek pszichomotoros fejlődésének szocio-demográfiai összefüggéseiről írtam, kandidátusi disszertációmat már az utóbbi tíz év családszociológiai kutatásainak alapján egy szociálpszichológiai aspektusú dolgozatban A család szociális reprezentációja *címmel szociológiából védtem meg.*

A családdal kapcsolatos témákon túl hosszú ideje foglalkoztatnak a kisebbségekkel kapcsolatos kérdések. 1970—71-ben kérdezőbiztosként részt vettem a Kemény István által vezetett cigánykutatásban. A cigánysággal kapcsolatos előítéletesség és a cigányok önképének változása és önszerveződésének megindulása nem annyira kutatóként, mint inkább e folyamat résztvevőjeként érintett. A Phralipe Független Cigányszervezet megalakulása óta részt veszek munkájukban és szerkesztője vagyok folyóiratuknak.

Az utóbbi évek sajátos kisebbségi problémájaként merül fel a nőkérdés is. A nők gazdasági, szociális, családi és közéleti helyzetével kapcsolatos témák felvetésére, koordinálására, esetleges kutatások lefolytatására alakult Magyarországi Női Alapítvány (MONA) egyik alapítója vagyok.

Évek óta kutatjuk Csepeli György kollégámmal az igazságosság-igazságtalanság percepcióját. Az elmúlt két évben egy 12 országra kiterjedő nemzetközi összehasonlító kutatásban vettünk részt az igazságosság-felfogások kulturális, társadalmi és szociális összefüggéseivel kapcsolatban. Az 1993-ban induló új, az OTKA által finanszírozott kutatásunkban pedig (Csepeli György, Erős Ferenc és Örkény Antal munkatársaimmal) a jelen újraalkotásának, a múlt rekonstrukciójának mechanizmusait vizsgáljuk szociálpszichológiai eszközökkel a rendszerváltás utáni Magyarországon.

Szelektív bibliográfia

A család — Pro és kontra. Gondolat, Budapest 1988.

A család képe és valósága. *Ifjúsági Szemle,* 1988/5.

(Mostoha)családi tükör. In: *Háttér a családvédelemhez.* Háttér Kiadó, Budapest 1989.

Tizenévesek családreprezentációi. *Társadalomkutatás,* 1989/4.

Anyává válás. In: HANÁK K. (szerk.) *Terhesség — szülés — születés.* II. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest 1991.

The social representation of step families. In: U. BJÖRNBERG (ed.) *European Parents in the 1990s. Contradictions and Comparisons.* Transaction Publishers, New Brunswick, London 1992.

Day-care policy in Hungary. In: M. COCHRAN (ed.) *International Handbook of Child Care Policies and Programs.* Greenwood Press, Westport, Connecticut, London 1993.

Rozgonyi Tamás—Bélley László

Vállalati gazdálkodás, vállalati szervezet, vezetői érdekeltség

A magyar gazdasági válság az állami és szövetkezeti vállalatok válságaként jelenik meg, hiszen ezek a vállalatok állítják elő a nemzeti jövedelem, illetve a hazai és a külföldi értékesítésre szánt termékek és szolgáltatások túlnyomó hányadát. Ennek a gazdálkodási válságnak a legáltalánosabb tünete, hogy a vállalatok alacsony hatékonysággal hasznosítják a rendelkezésükre álló erőforrásokat, ahogy mondani szokás: gyenge a jövedelemtermelő képességük. Többnyire indokolatlanul sok anyagot, energiát, munkaerőt használnak fel termékeik előállításához, amelyek rendszerint még gyenge minőségűek is, egyszóval drágán termelnek. E mögött az átlagosan alacsony hatékonyság mögött kevés magasan jövedelmező, sok közepes és alacsony jövedelmezőségű s gyarapodó számú veszteséges vállalat tevékenysége húzódik meg. Ezen a ponton azonban már rögtön óvatosságra kell intenünk magunkat — és az olvasót is —, mert már kellős közepén járunk a magyar gazdaság alapproblémáinak. A torz hazai árrendszer s a támogatások és elvonások szinte átláthatatlan szövevénye miatt ugyanis a hatékonyság és a jövedelmezőség gyakran igen távol kerül egymástól, csak külön elemző munkával lehet kideríteni, hogy valójában melyik is a jó vállalat, s így — a kérdést vizsgáló szerzőket idézve — „nem tudjuk, hogy a nyereség vagy a veszteség mit fejez ki".[1] Amikor valamilyen dotáció megvonása egy egyébként jónak tartott vállalatot egyik napról a másikra a csőd szélére juttathat, vagy amikor egy előnytelen államközi szerződési kötelezettség következtében viszonylag hatékonyan szervezett, korábban sikeresen működő vállalatok hirtelen fizetőképességi gondokkal kerülnek szembe, amikor nemrég még mintavállalatként reklámozott cégről derül ki, hogy nem tudja adósságait rendezni, akkor a hivatalos jövedelmezőségi adatokat, statisztikákat nem lehet — legalábbis közvetlenül — elfogadni a vállalatok tevékenységének mércéjéül. Akkor csak annyi bizonyos, hogy a vállalatok többségének gazdálkodása nagyon ingatag alapokon áll. Ha ma egy jövedelmezőnek vélt vállalatról tudjuk, hogy valójában veszteséges, akkor holnap talán arról fogunk hallani, hogy a veszteséges vállalatok tulajdonképpen nyereségesek. Természetesen különböző — elsősorban persze tőkés világpiaci — árakon végzett számításokkal viszonylag objektív képet lehet alkotni arról, hogy mely ágazathoz, alágazathoz tartozó vállalatok, vállalatcsoportok veszteségesek vagy nyereségesek. Amíg azonban ezek az árak csak papíron szerepelnek, addig kevés hatást gyakorolnak a vállalatok gazdálkodására.

Nem csupán az a baj, hogy nem tudjuk pontosan, mely vállalatok működnek gazdaságosan és melyek gazdaságtalanul, hanem — ettől persze elválaszthatatlanul — arra sincs recept, hogy a gazdaságtalanul működő vállalatok által lekötött erőforrásokat mi-

[1] Kornai J. — Matics Á.: A vállalatok nyereségének bürokratikus újraelosztása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1987. 94. o.

ként lehet produktív célokra felszabadítani. A modern (tőkés) gazdasági fejlődés, a hatékony gazdasági struktúra kialakításának legfőbb hajtóereje ugyanis a schumpeteri „teremtő rombolás", az a szakadatlan folyamat, amelynek során gazdaságtalan, veszteséges tevékenységek megszűnnek, és erőforrásaik (legalábbis kisebb-nagyobb részben) új, jövedelmező tevékenységi területek felé áramolnak, vagy precízebb megfogalmazásban: „annak pozitív valószínűsége, hogy a jövedelmező vállalkozások kiterjednek, a veszteségesek pedig összehúzódnak".[2] A magyar gazdaságnak az 1950-es években kialakított és azóta alapjaiban megmerevedett struktúrája, az évtizedek óta hangoztatott szerkezetátalakítási és -korszerűsítési törekvések kudarca, valamint a hiányjelenségek és a hasznosíthatatlan termékek egyidejű tartós szimbiózisa lényegében mind ennek a szelekciós folyamatnak a megoldatlanságára vezethető vissza. Közgazdászaink újabban nem véletlenül fogalmazzák meg a tőkepiac igényét. Csakhogy tőkepiac aligha működne tőkések nélkül, akik termelési eszközeik, vagyontárgyaik fölött szabadon rendelkezhetnek, azokat belátásuk szerint adhatják-vehetik, tulajdonosváltozást feltételező módon elidegeníthetik. A magánvállalkozás szabadságának az új társasági törvényben rögzített mennyiségi korlátozása minden valószínűség szerint azt a nagyvállalati szférát hagyja érintetlenül, ahol a legtöbb befagyott erőforrás, legtöbb holtteher jellegű veszteség található.[3]

Tapasztalati, valamint szakirodalmi tanulságok egyaránt igazolják, hogy a verseny az a legfontosabb erő, amely a vállalatokat a hatékony, gazdaságos termelésre ösztönzi. Méghozzá nem is elsősorban a piacra már korábban belépett, kialakult pozíciókkal rendelkező vállalatok versenye, hanem a potenciális belépő versenykihívása.[4] A gazdasági életben kevesen szeretnek igazán versenyezni, a legtöbben inkább monopolhelyzetre vágynak, és rendszerint törekednek is az elérésére. Ami a piaci szisztémákat igazán életben tartja és a verseny fennállását biztosítja, az éppen annak lehetősége, hogy bárki vállalkozhat bármilyen termék vagy szolgáltatás előállítására (bizonyos állami monopóliumok kivételével). A magyar gazdaságban viszont a legtöbb vállalat monopol vagy oligopol pozicióban van egy ún. „szívásos" piacon, ahol új vállalat alapítására rendszerint csak akkor kerül sor, ha valamilyen termékből tartós kapacitáshiány mutatkozik. A vállalatokat így általában nem fenyegetik komolyabb versenytársak, leszámítva talán néhány helyettesítő termék, valamint alárendeltebb jelentőségű területek piacát.

Aligha lehet tehát megkerülni azt a következtetést, hogy az állami és szövetkezeti vállalatok gazdálkodási válságában valójában a szocialista tulajdonforma (a termelési eszközök állami, illetőleg kollektív tulajdonának) válsága fejeződik ki. Ez a felismerés tulajdonképpen a mai gazdaságpolitikai törekvésekben is „benne van", csak persze kimondatlanul és nagyon ambivalens módon. Ezt a válságot hosszú időn keresztül pusztán szervezeti és szervezési problémaként kezelték, s évtizedek mentek el a vállalatok összevonásával és időnkénti szétválasztásával, munkaszervezési kampányokkal, vállalati vezetők oktatási programjaival és így tovább. Amíg az uralkodó felfogás és gazdaságpolitikai gyakorlat szerint minden egyes vállalatnak fejlődnie és növekednie kellett, addig ez a „szervezeti" megközelítés logikusnak tűnt. Ebben az esetben ugyanis vagy a szervezeti keretek megváltoztatásáról, vagy a belső szervezési eljárásoktól lehetett remélni a hatékonyság javulását. Amint kiderült azonban, hogy vállalatok, tevékenységcsoportok megszüntetésére, erőforrás-átcsoportosítási mechanizmusok kiépítésére is elkerülhetetlenül szükség van, már az is világossá vált, hogy ilyen funkciók betöltésére a szocialista tulajdonforma nem alkalmas. Ebben a formában ugyanis nincsenek olyan gazdaságilag érdekelt személyek, akik a veszteséges vállalatokból kivonják és jövedelmező területre viszik át az erőforrásokat, azaz hiányzik a tőketulajdonosi érdek képviselője.

[2] J. M. Montias : The Structure of Economic Systems. Yale University Press, New Haven—London 1976. 148. o.

[3] Krokos J.: Csodás átváltozások. Heti Világgazdaság, 1988. 42. sz. 50—53. o.

[4] T. Burke—A. Genn-Bash—B. Haines: Competition in Theory and Practice. Crom Helm, London—New York—Sydney 1988. 87—105. o.

Nem lehet azt állítani, hogy a mai válságtünetek új keletűek lennének. Arról van ugyanis szó, hogy amíg nem jelentkeztek a jelenlegihez hasonló drasztikus következményekkel, addig figyelmen kívül lehetett őket hagyni. Anélkül hogy ennek részletes analízisét elvégeznénk, érdemes utalni arra, hogy „polgárinak" bélyegzett közgazdászok már e század első évtizedeiben megfogalmazták azt, amit reformközgazdászaink az 1980-as évek második felében ismertek fel (vagy csak ekkor mondhattak ki?): tőkepiac és tőketulajdonosi érdekeltség nélkül nem lehet racionálisan gazdálkodni, s az állami tulajdon nem segíti elő az erőforrások hatékony elosztását és felhasználását.[5] Az erőforrások relatív bősége azonban évtizedeken keresztül lehetővé tette a gazdaságirányító bürokrácia felső körei számára, hogy információs monopóliumukat kihasználva mintegy elrejtsék, eltitkolják a gazdaság mindenkori tényleges állapotát, fokozatosan romló tendenciáit, s az irányítási módszereknek, a vállalatok működési feltételeinek kisebb-nagyobb korrekcióival elodázzák a problémák megoldását. Annál is inkább hangsúlyozni kívánjuk ezt, mivel különösen az utóbbi két évtized reformjavaslatai tele voltak olyan „divatötletekkel", álmegoldásokkal, amelyek a kialakult helyzet reális diagnózison alapuló orvoslása helyett csak a gondok szaporodásához vezettek.

I. Gazdálkodás — gazdasági kalkuláció

Gazdaságilag hatékony vagy racionális gazdálkodásról akkor lehet beszélni, ha valamilyen tevékenység eredményét magasabbra értékelik a tevékenység elvégzéséhez szükséges ráfordításoknál, illetőleg a szükséges ráfordítások minden egyéb lehetséges alkalmazási módjánál. Ez gyakorlatilag feltételezi, hogy a vállalkozó szabadon rendelkezik a termelési tényezők fölött, s az előállított termékek és szolgáltatások árait határköltségeik, illetőleg határhasznuk szerint rangsorolt kínálati és keresleti viszonyok határozzák meg. A vállalkozó számára ezért létkérdés a megbízható gazdasági kalkuláció, ha ugyanis rosszul becsüli föl — vagy egyszerűen csak rosszul számolja el — várható bevételeit és kiadásait, akkor saját egzisztenciáját (legalábbis befektetett vagyonát) kockáztatja. Az is nyilvánvaló, hogy a vállalkozó alapvetően érdekelt a bevételei és kiadásai közötti minél nagyobb különbség elérésében, amit — ha csak nincs olyan monopolhelyzetben, hogy árait viszonylag szabadon emelheti — tipikusan csak költségeivel való takarékoskodással, vagy másként a rendelkezésére álló erőforrások (termelési tényezők) hatékony felhasználásával valósíthat meg. Bár ez a kép némileg módosul a részvénytársasági formában működő nagyvállalatok esetében — amennyiben megjelenik a nem-tulajdonos vállalati vezető kevésbé költségérzékeny magatartása —, alapvetően azonban nem válto-

[5] Itt a század elején kezdődő ún. szocializmus-vitára utalunk. Lásd pl. F. A Hayek (ed.): Collectivist Economic Planning, London 1935.

zik: a részvénytulajdonosok érdekeltsége általában szintén elegendő a vállalati működés hatékonyságának biztosításához.

Közismert, hogy a racionális, jövedelmező gazdálkodás nemcsak hogy sem célja, sem érdeke a tervutasításos vállalatnak, de ennek a lehetőségétől egyszerűen meg is volt fosztva. Nevezetesen az *árrendszer* által. A munkaérték-elméleten alapuló szocialista árképzés sajátos elvei ugyanis (közelebbről az, hogy egyrészt a munka az egyedüli szűkös erőforrás, így a föld és a tőke ingyen áll a társadalom rendelkezésére, másrészt pedig, hogy az ár a munkaráfordítások, az eleven és holt munka számbavételének az eszköze) egy olyan árrendszer kialakulásához vezettek, amelyben elsősorban a termelési eszközök értékelése vált irreálissá, de részint ezen keresztül, részint közvetlenül általában a különböző termékek és szolgáltatások árai is elszakadtak a felhasználók, a fogyasztók értékítéleteitől. A vállalatok számára az árak megállapítása a gyakorlatban az önköltség valamilyen százalékában került meghatározásra, a vállalatok inkább a költségeik növelésében, mindsem csökkentésében váltak érdekeltté. Az árképzésnek ez a módszere lényegében a pazarlást, a hanyag, gondatlan, sokszor felesleges munkavégzést is költségnek ismerte el, s bár a központi hatóságok előírták és ellenőrizték a vállalati árkalkuláció tételeit, információs hátrányuk következtében nem nagy ellenállást tudtak tanúsítani a vállalatok költségnövelési törekvéseivel szemben. Mivel ebben az árrendszerben a relatív árarányok egyre jobban eltértek az erőforrások szűkösségi, valamint ún. határtermelékenységi arányaitól, a vállalatok nem is tudhatták, hogy a társadalomnak ténylegesen mi mibe kerül, hogy valójában mikor takarékoskodnak vagy pazarolnak valamilyen termelési tényezővel. Igy állt elő a Liska Tibor által jellemzett helyzet: ,,Ha ma valahol szorgalmasan, nagyobb tempóban dolgoznak, lehet, hogy éppen a meglevő értékek szorgalmasabb pusztítását végzik."[6] Lényegében ugyanez fejeződött ki a munkajövedelmek nivellálásában, a szaktudás, általában a szellemi munka leértékelésében.

A tervutasításos vállalatok működésébe más oldalról — különböző gazdaság- és társadalompolitikai megfontolásokból, illetve követelmények folytán — már eleve olyan ,,holtteher" jellegű ráfordítások kerültek beépítésre, amelyek tipikusan hatékonyságcsökkentő tényezőkként jelentkeztek. Ilyen tényező volt mindenekelőtt a teljes foglalkoztatottság biztosításából fakadóan a viszonylag magas vállalati létszám. Ez párosult a tervutasítások és -teljesítmények, valamint a számviteli kötelezettségek rendkívüli adminisztrációs igényeivel, ami főleg az ún. szellemi dolgozók részarányát növelte, de többnyire a fizikai munkások létszámát is a szükséges fölé emelte. Bár nem nevezhető ,,eleve beépített" — inkább fokozatosan beépülő — tényezőnek, de lényegében ugyanilyen ,,holtteher" jellegű ráfordításokat képviseltek azok az anyag-, eszköz- stb. tartalékok, amelyek részint a vállalatoknak a tervezési törekvésekkel szembeni védekezéséből, részint a szinte azonnal kiéleződő anyagellátási, beruházási és egyéb feszültségekből származtak. A sokat emelegett tervalku intézményére is utalunk itt, amely ismeretes módon az erőforrások feltárása és maximális hasznosítása helyett azok rejtegetésére, alacsony intenzitású kihasználására késztette a vállalatokat.

Feleslegesnek tűnhet ilyen többé-kevésbé közismert, a szakirodalom által már régen feltárt összefüggések ismételgetése. Véleményünk szerint azonban vannak dolgok, amiket nem lehet elégszer ismételni. A tervutasítások eltörlése, az 1968-at követő ,,mechanizmusreformok" ugyanis nem változtattak érdemben a vázolt helyzeten, nem alakítottak ki olyan feltételeket, amelyek hatására a vállalatok tevékenységének középpontjába került volna a költségtakarékos, jövedelemzőségre irányuló gazdálkodás.

[6] Liska T.: Ökonosztát. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1988. 227. o.

Bár 1968 után formálisan a nyereség vált a vállalatok értékelésének mércéjévé, a tervutasítások helyét ún. pénzügyi szabályozók vették át, de a hierarchikus függőségi viszonyok, a torz árrendszer, a jövedelemnivellálási törekvések fennmaradása következtében lényegében továbbra is a korábbi irányítási gyakorlat érvényesült, némileg más formában és más eszközökkel. ,,A gazdálkodás feltételeit azonban alapvetően nem a normatív kondíciók — árak, általános pénzügyi szabályozók, hitelversenyeztetés általános szabályai — határozták meg, hanem a szakágazati, gyakran egyedi mérlegelésen alapuló differenciált eszközök: a termelési adók és azok kedvezményei, a nyereségadókedvezmények, támogatások, fejlesztési forrásjuttatások, exportkedvezmény, bérszabályozási besorolás stb... A differenciált eszközök ugyanis szükségképpen valamilyen »bázishoz« lebontott jövedelmi előirányzathoz igazodnak, objektív viszonyítási alap hiányában nem is igazodhatnak máshoz. Az előirányzatok kialakulása pedig szükségszerűen egyedi érdekegyeztetés, vagyis alkusorozat eredménye, egyrészt felső szinten, másrészt vertikálisan az irányító szervek és a vállalatok között. Ez magán viseli a tervalku összes jól ismert sajátosságát: a gazdasági feltételek kisebb-nagyobb változását követő folyamatos egyedi korrekciókat, s vele a bázisszemléletet és tartalékolást, a mennyiségi szemlélet erősödését, az irányító szervek és a vállalatok között most már sok esetben nyíltan utasításos jellegű kapcsolatok újraéledését, megszilárdulását... A kialakult helyzetet végül is az jellemzi, hogy gondosan ügyelve a decentralizált irányítási rendszer játékszabályainak fenntartására, valójában egy nehézkes, a jövedelmezőségi mutatók nyelvére lefordított, indirekt eszközökkel végrehajtott feladat- és forráslebontási rendszer funkcionál, de a tervutasításos rendszer egyértelmű döntési hierarchiája nélkül, kibővített szereplőgárdával".[7] A forrásokért a vállalatok versenyeznek egymással, de nem a piacon, nem árakkal és minőséggel, hanem az irányító szervek ,,kegyeiért", s mivel az irányító szervek a maguk teremtette redisztribúciós dzsungel foglyaiként nem szelektálhatnak a vállalatok között a nyereségmutatók alapján, a források elosztása valóban kegyosztássá válik, amelyben személyes kapcsolatok, gazdaságon kívüli szempontok meghatározóvá válhatnak. Egyszerűbben fogalmazva: egy vállalat nagyobb valószínűséggel — és persze jóval kisebb fáradsággal — kerülhet előnyösebb helyzetbe, juthat nagyobb nyereséghez és több fejlesztési forráshoz, ha ,,jól fekszik" a felsőbb szerveknél, mint ha a hatékonyság javításának rögösebb útját választja. *Nem is érdekelt* egy ún. ,,pillanatnyi nyereségszükséglet" — ami bizonyos külső és belső kötelezettségeinek teljesítését fedezi — biztosításán túlmenően nagyobb jövedelmezőség elérésében, mert a nagyobb jövedelem kitermelése *aránytalanul* sokba kerül a különböző termelési tényezőket sújtó erősen progresszív terhek következtében.

A tervalkut követő szabályozóalku (majd legújabban ár- és felszámolási alku) végeredményben azt jelenti, hogy a vállalati teljesítmények értékelésében, s ezen keresztül a fejlődési, növekedési lehetőségek, illetve a megszüntetés eldöntésében az irányító szervek továbbra is meghatározó szerepet játszanak; s a vállalatok önállósága — minden deklaráció, törvény és jogszabály ellenére — éppen az alapvető kérdésekben korlátozott. Az önállóság korlátozásának mértéke természetesen a vállalat méretétől, ,,fontosságá-

[7] Antal L.: Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1985. 277—280. o.

tól" stb. függően eltérő. Tegyük most zárójelbe azt a kérdést, hogy a vállalatok igazán örülnének-e a teljes önállóságnak, és nézzük meg kicsit közelebbről, hogy ez a függő helyzet milyen gazdálkodási, kalkulációs gyakorlatra készteti őket.

Miután a nyereség nem válhatott a vállalati tevékenység egyértelmű és átfogó mércéjévé, az irányító szervek rákényszerültek arra, hogy — a nyereség mellett — különböző mutatók, a gazdálkodás különböző résztevékenységei alapján értékeljék a vállalatokat (műszaki fejlesztés, energiafelhasználás, munkaszervezés, bérgazdálkodás stb.) Ez az értékelési eljárás — különösen amikor jutalmak, kedvezmények, illetve szankciók, elvonások kapcsolódnak hozzá — alapvetően két olyan, a tervutasításos rendszerben kialakult vállalati magatartásformát konzervál, amelyek mindegyike ellentétes a racionális gazdálkodás elvével.

1. A vállalat valamelyik — az irányító szervek által éppen preferált — részmutató, résztevékenység sikeres teljesítése érdekében elhanyagolja a többit, illetőleg csak a gazdálkodás általános jövedelmezőségi követelményének megsértésével tudja a ,,részteljesítést" produkálni. (Ismerjük a gyorsan tönk szélére kerülő, tegnapi ,,Kiváló Vállalat"-okat, az exportsikereikben elbukó cégeket, a szocialista brigádmozgalom ráfizetéses győzteseit stb.) Hasonló hatása van a különböző termelési tényezők felhasználását eltérően terhelő (büntető) szabályozásnak — ami a forint belső konvertibilitásának hiányát, az ún. ,,pántlikázást" eredményezi, s ami a termelési tényezők optimális kombinációját akadályozza.

2. Ennek az adminisztratív-bürokratikus igazgatáslogikai alapra épülő értékelési eljárásnak természetes következménye, hogy az egzisztenciájukban, jövedelmi érdekeikben, jövő kilátásaikban alapvetően érintett vállalatok minél kedvezőbb színben igyekeznek feltüntetni magukat, s ennek eléréséhez szisztematikusan torzítják, hamisítják a teljesítményüket tükröző adatokat, információkat.

A torzítás, illetve hamisítás elsősorban a tőketulajdonosi funkció ellátatlanságát kifejező számviteli és mérlegkészítési rendszerben jelenik meg, amelyben a vállalatok eszközeik, illetve vagyonuk, valamint jövedelmük egyes összetevőit egymás rovására tudják növelni vagy csökkenteni, eredményüket javítani vagy éppen ,,eldugni" készletek fel- vagy leértékelésével, eladósodással vagy hitelnyújtással, selejtezési trükkökkel stb. Az ilyen jellegű ,,ügyeskedésekkel" kapcsolatban Kopátsy Sándor már az 1980-as évek elején leírta: ,,A vállalati eredmény annyira manipulált, hogy már a bennfentesek sem képesek nyomon követni."[8] Mivel az azóta eltelt időszak csak fokozta a vállalatok ,,nyereségkimutatási szükségletét", egyes számviteli szakemberek szerint a vállalati mérlegek ma már szinte semmire sem használhatók. De a szándékos adathamisítások nemcsak az ún. tárgyévi mérlegbeszámolókat jellemzik, hanem a különböző kedvezmények (beruházási hitelek, támogatások, áremelések jóváhagyása, illetve engedélyezése stb.) elnyeréséhez szükséges információk összeállításait is. A többféle terméket előállító, többféle tevékenységet folytató vállalatok igen nagy manőverezési lehetőséggel rendelkeznek abban a tekintetben, hogy költségeiket melyik termékre, melyik tevékenységre számolják el, ami önmagában még nem lenne baj, de egy olyan árrendszerben, amelyben az árképzés alapja továbbra is a költség plusz nyereség elv, szükségszerűen vált ki jövedelmezőségi szempontból hibás döntéseket. A vállalatok ugyanis azoknál a termékeknél, amelyeknél valamilyen meghatározott jövedelmezőségi szintet kell kimutatni a hatóságok felé, a költségek egy részét egyszerűen máshova terhelik, míg áremelési szándék esetén a kérdéses termék költségeit máshonnan áthozott költségekkel is megterhelik. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy elsősorban a fizikai munkások rendszeres foglalkoztatásának, valamint jövedelmi igényének biztosítása gyakran *már a műhelyek és üzemek szintjén* olyan költségelszámolási manipulációkat hív életre, amelyek a vállalatok vezetése számára is átláthatatlanok. A vállalatok gazdálkodásában tehát egy ,,fordított ökonómia" érvényesül: az elsődlegesen nem jövedelmezőségi céllal történő, hanem különböző részfeladatok teljesítésének (naturális, mennyiségi célok, exportkötelezettségek stb.) alárendelt termelő tevékenységük költségeihez igyekeznek megkeresni azokat az árbevételi lehetőségeket, amelyek ,,megfelelő" nyereséget biztosítanak. Ez még akkor is így van, ha tevékenységük eredménye kevesebbre értékelődik, mint ráfordításaik. Nem bevételeik és kiadásaik minél nagyobb különbségét kalkulálják, hanem azt, hogy mennyit és milyen összetételben termeljenek ahhoz, hogy ezt az ,,éppen szükséges" nyereséget elérjék. Amennyiben nem sikerül, akkor áremeléssel, kedvezmények megszerzésével próbálkoznak (ne feledkezzünk meg a tendenciózus minőségrontásról), vagy *forrásaik fokozatos felélése árán* termelik ki. (,,Megspórolják" az eszközök karbantartását, felújítását stb., tehát a vállalati vagyon rovására szereznek nyereséget. Innen a vagyonérdekeltség bevezetésére való törekvés.) A veszteséges, illetve ún. alaphiányos vállalatok számának az utóbbi években történő elszaporodása azt jelzi, hogy az erőforrások felélésének ez a több évtizede tartó gyakorlata már végső korlátaihoz közeledik.

Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy még ha a vállalatok érdekeltek lennének is a költségek reális kalkulációjában — és ehhez megfelelő számviteli és mérlegkészítési módszerekkel is rendelkeznének, például a Világbanktól kölcsönzött szisztémával —, társadalmi szempontból akkor is képtelenek lennének racionális kalkulációra, mégpedig továbbra is az árrendszer miatt. Bár a korai gyakorlat annyiban módosult, hogy a tőke és a föld árat kapott, s így már nem ingyenes, de egyrészt ezek az árak meglehetősen önkényesek, másrészt az árrendszer egésze nem sokat mozdult egy potenciális piaci árrendszer irányába. Ilyen körülmények között pedig — ismét a már hivatkozott szerzőket idézve — ,,lehetetlenné válik a racionális gazdasági kalkuláció".[9]

Visszajutottunk hát kiinduló fejtegetéseinkhez: reális árrendszer nincs piaci verseny nélkül; piaci verseny nincs a vállalkozás szabadsága nélkül. Nincs jövedelmezőségi érdekeltség, enélkül pedig nincs racionális gazdasági kalkuláció és vállalati hatékonyság. A feltételek kölcsönösen összefüggnek.

II. A vállalati szervezet

A racionális gazdálkodás követelményeinek érvényesítése megfelelő szervezeti formák iránt is igényt támaszt. E követelmények hiánya vagy korlátozottsága nyilvánvalóan szervezeti következményekkel is együtt jár. Az alábbiakban csupán néhány ilyen — a gazdálkodáshoz szorosabban tapadó — szervezeti tünetet próbálunk meg röviden bemutatni.

Az 1980-as évek elejének hazai szakirodalmában már megfogalmazódtak azok a felismerések, amelyek szerint a tervutasításos korszakban kialakult vállalat tulajdonképpen nem nevezhető vállalatnak, mert nem rendelkezik gazdálkodási autonómiával, s

[8] Kopátsy S.: Hiánycikk a vállalkozás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1983. 283. o.

[9] Kornai—Matics: id. mű. 94. o.

mert ,,nem a termelőerőkből fakadó természetes jelenség, hanem a gazdaságpolitika és a gazdasági mechanizmus torzulásaiból adódó mesterséges képződmény".[10] Jóllehet a tervutasítások eltörlését követő ,,reformok" során ez a szervezeti forma is módosult, és megjelentek benne ,,vállalatszerű" elemek, alapvetően mégis megőrizte ,,mesterséges képződmény" jellegét. Nézzük meg, mit is jelent ez közelebbről.

1. A vállalati szervezeti felépítés felülről történő, kötelező jellegű előírása. A tervutasításos irányítási rendszer kiépítése során az ágazati minisztériumok, illetve a különböző központi szervek megszabják, hogy a vállalatoknak milyen funkciókat kell ellátniuk, az egyes funkciók mely vezetői poziciók hatáskörébe tartozzanak, illetve ellátásukhoz milyen szervezeti egységeket (osztályok, főosztályok) kell létrehozni. Az előírások nyomán egy uniformizált, az egyedi technológiai vagy egyéb sajátosságoktól nagyrészt független szervezeti struktúra jött létre.

2. A termelési funkcióknak a gazdálkodáshoz többé-kevésbé szorosan hozzátartozó többi funkciótól való szigorú elválasztása, a kül- és belkereskedelmi, kutatás-fejlesztési stb. tevékenységeknek szakosított vállalatokba való szervezése. Talán ez az intézkedés fejezte ki leglátványosabban a gazdálkodási racionalitástól való elfordulást, és nyomta rá leginkább bélyegét az ún. termelő vállalatok belső működésére (tudniillik hogy a termelés egy dolog, a termékek értékesítése, eladása egy másik dolog, illetőleg hogy nem nagyon számít, hogy a termelés mibe kerül). A termelő vállalatok szervezetében ez úgy jelent meg, hogy a gazdasági-pénzügyi vonal szinte teljesen alárendelődött a termelési-műszaki vonalnak, s feladata lényegében a költségek regisztrálására szorítkozott.

3. Profilkényszer, profiltisztítás. Részben átfedi az előző pontban megfogalmazottakat, amennyiben a különböző vállalatok csak meghatározott tevékenységek végzésére voltak jogosultak, de meg is haladja ezt, mert magán a termelésen belül is érvényesült, hiszen kijelölt termékek, termékcsoportok előállítására szakosította az egyes vállalatokat. Már a kisüzemeknek az államosításokat követő egységesítése profiltisztítással párosult, az 1962—1964-es nagy iparvállalati összevonások eredményeképpen pedig kialakult az a struktúra, amelyben minden vállalat egy meghatározott termékkör profilgazdája és egyúttal monopolistája lett. A profiltisztítás, illetve profilkényszer azzal a következménnyel járt, hogy már a felhasználói igények kisebb változása esetén sem akadt megfelelő termelő, ami a vállalatokat ,,profilszennyező" tevékenységek végzésére késztette. Míg tehát a korábban egy vállalati szervezetben gazdaságosan együtt folytatható tevékenységek elkerültek egymástól, addig a krónikus hiányjelenségek hatására gazdaságosságukban erősen eltérő tevékenységek kényszerültek egy helyre, egymás mellé.

4. Vállalati méret. Irányítástechnikai, valamint ideológiai-politikai okokból a tervutasításos rendszer egyoldalúan előnyben részesítette a nagyméretű vállalatokat, s ennek szervezeti keretei az 1962—1964-es centralizációs kampánnyal meg is teremtődtek. Ezeket a kereteket azonban általában sem technikai, technológiai, sem méretgazdaságossági, sem piaci tényezők nem indokolták, amit jól jelez, hogy a vállalatok jövedelmezősége nagyságuk függvényében csökken. A nagyvállalatok többsége gyakorlatilag korábban önálló vállalatok adminisztratív egyesítéséből jött létre, igen sok telephellyel, a részegységek valódi összeszerveződése nélkül. Az ilyen összevont nagyvállalatok szignifikánsan nagyobb irányító-adminisztratív apparátussal rendelkeznek, mint az újonnan létrehozott ,,igazi" nagyvállalatok.[11]

[10] Kopátsy S.: id. mű. 229. o.

5. ,,Idegen" funkciók — kulturális, szociális stb. — telepítése a vállalatokhoz, melyeknek többnyire semmi közük a termeléshez, illetve a gazdálkodáshoz, s melyek költségeinek egy részét még a veszteséges vállalatok is elszámolhatják.

Bár a felsorolt tüneteket közvetlenül kiváltó okok — mint központi követelmények, illetve előírások — 1968 után részben vagy teljesen megszűntek, maguk a tünetek lényegében megmaradtak. A vállalati szervezeti felépítés felülről való megszabásának, a tervutasításoknak az eltörlésével, a korábban elkülönített gazdálkodási funkciók újraegyesítésével többnyire csak annyi történt, hogy a vállalatok új szervezeti egységeket hoztak létre és létszámot bővítettek, de a régi egységek, a régi felépítés, a régi létszám meghagyása mellett.[12] A nyereség- és költséggazdálkodás meghirdetése ellenére a vállalatok általában jellemző monopolista, illetve oligopolista poziciója, valamint a központi támogatások és preferenciák elburjánzása továbbra is biztosította, hogy a különösebb gazdaságossági kalkulációk nélkül folytatott termelés is értékesíthető legyen. A profilkényszer feloldását az ellátási felelősség követte, az ellátási felelősséget pedig egy olyan mértékű központi jövedelemelvonás, ami az elvi lehetőség dacára sem igen tette lehetővé a vállalatok számára, hogy tevékenységi körüket jelentősebben módosítsák. A mesterségesen összevont nagyvállalatok érdekérvényesítő képessége — az időközben létrehozott vállalati tanácsok által támogatva — úgy tűnik, elegendő ellenállást tud tanúsítani a decentralizálási, szétválasztási törekvésekkel szemben.

E tünetek továbbélése fejeződik ki a vállalatok irányítására általában jellemző törzskari-lineáris rendszer szívós fennmaradásában is, mely szintén a tervutasításos korszakban alakult ki, s lényegében továbbra is annak irányítási logikáját tükrözi. Ebben a rendszerben a vállalat különböző funkcionális szervei az igazgató törzskaraként működnek, feladataik döntően a tanácsadásra és az igazgatói utasítások operatív jellegű ,,lebontására" koncentrálódnak. A ,,lebontásos" módszernek — a törzskari-lineáris irányításnak — szinte elkerülhetetlen velejárója a hierarchia meghosszabbodása, a szervezeti egységek közötti alkudozás, a teljesítménynövelési lehetőségek egymás előli eltitkolása, tehát mindaz, ami erősen korlátozza a hatékony vállalati működéshez nélkülözhetetlen belső együttműködés és kooperáció létrejöttét. Az igazgatók ,,generalizált" fegyelmezési-büntetési jogosítványaival együtt ez a vezetési rendszer olyan magatartásszabályozó hatást is reprodukál, amelynek szellemében többnyire még a felső szintű vállalati vezetők sem mernek ellentmondani az igazgató önkényes döntéseinek: vagy ,,fegyelmezetten" követik őt a csőd felé vezető úton, vagy legfeljebb a kulisszák mögött áskálódnak ellene.

Ugyancsak a törzskari-lineáris irányítás következménye a különböző vezetési szintek, különböző funkcionális részlegek közötti hatáskörök egyértelmű rögzítésének hiánya, elmosódása is. Ahhoz ugyanis, hogy az igazgató operatív utasítási hatalma érvényesülhessen, lehetőséget kell teremteni arra, hogy szinte tetszés szerint beleszólhasson mások döntéseibe. Ez a döntési hatáskörök felfelé csúszását és ezzel összefüggésben az

[11] Ifj. Gyenes A.—Rozgonyi T.: Az alá- és fölérendeltségi viszonyok a szervezetben. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 27—32. o.

[12] Marosi M.: A centralizáció és decentralizáció szervezése az iparvállalati irányításban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1972. 141—142. o.

alsóbb szintek hatáskör nélküliségét eredményezi, s melegágyává válik a felelőtlenségi rendszer kialakulásának. Ezáltal a vállalat belső szervezeti egységeinek tényleges teljesítménye is értékelhetetlenné válik, s ahogy a vállalat egésze a külső irányítás felé, úgy a szervezeti egységek a vállalatvezetés felé inkább teljesítményük különféle manipulásával igyekeznek minél kedvezőbb képet mutatni, mintsem teljesítményük növelésével.

III. A vállalati felső szintű vezetői érdekeltség

A vállalati tevékenység értékelése — miként ezt fenti elemzéseink is kimutatták — nem kötődik szorosan a vállalaton belüli valóságos folyamatok alakulásához, nem a vállalat vagyoni és tőkehelyzete képezi a megítélés alapját. Attól, hogy egy vállalat huzamosabb ideig nem volt képes az árutermelés követelményeinek megfelelő tevékenységet folytatni, hogy folyamatosan eladósodott és alaphiányossá vált, még minden további nélkül képes volt arra, hogy sikeresnek számító vállalati magatartást „produkáljon". Ez annak következményeként ia alkulhatott így, hogy a vállalati tevékenység értékelésében — az árutermelési kritériumok háttérbe szorításával — jelentős szerepet kaptak a bürokratikus, igazgatáslogikai szempontok (szocialista brigádmozgalom, ifjúság- és nőpolitika, a vállalati tervek előírásszerű elkészítése, a káderfejlesztési és -utánpótlási tervek megléte stb). Azt is mondhatnánk, hogy máig sem alakultak ki a vezetői érdekeltség olyan alapelvei, amelyek a közgazdaságilag racionális tevékenységhez kötődnek. A vállalati felső szintű vezetők érdekeltségét nem tudtuk megteremteni „a fejlesztési források jövedelmező megtérülésében", a felső szintű vezetők alapvető érdekeltsége voltaképpen nem a hatékony vállalati gazdálkodás megteremtéséhez kötődik, hanem sokkal inkább olyan, sikeresnek számító vállalati magatartás kialakításához, amely a gazdaságirányítási rendszer körülményei által adott „játékszabályokhoz" igazodik. Ebben az érdekeltségi helyzetben a vállalati felső szintű vezetés — a dolog természetéből adódóan — többirányú nyomásnak volt kitéve.

Egyrészt meg kellett felelnie a gazdaságirányítás konkrét rendszeréből fakadó feladatoknak, az irányító főhatóságok által támasztott követelményeknek. E követelmények alapvetően abban tették érdekeltté a vállalati felső szintű vezetőket, hogy lehetőség szerint minimumra szorítsák a vállalati szervezetben az érdekhelyzet-különbségekből természetesen fakadó konfliktusokat, feszültségeket, annál is inkább, mert a vezetők külső és belső minősítésének — így egzisztenciális helyzetének — gyakorlatában a konfliktusok száma és élessége igen lényeges elbírálási kritériumot képzett. Megindult tehát a vállalati konfliktusok leplezésének folyamata, amely sokszor nagyobb erőfeszítéseket igényelt, mint a vállalati működés hatékonyságának növelése.

Másrészt a vállalati felső szintű vezetőknek számot kellett vetniük azzal a helyzettel is, amelyet számukra a közvetlen vállalati társadalmi környezetből származó, a vállalati állapotokra vonatkozó információk jelentettek. Ezek az információk ugyan a felső vezetők által irányított vállalat valóságáról szóltak, de meg kell jegyeznünk, hogy csak áttételesen, hiszen ezeket az információkat mindig megszűri a vállalati irányítás hierarchikus, illletve képviseleti rendje. A vállalati felső szintű vezetők vállalattal kapcsolatos élményanyaga a vállalati irányítás meghatározott köréből, mindenekelőtt a hozzájuk hasonló környezetben dolgozók köréből származik. Ez egyenes következménye annak, hogy a felső vezetői tevékenység jellege következtében kevésbé van módjuk a felső szintű vezetőknek az alacsonyabb hierarchikus szinteken lévőkkel, illetve a szellemi és fizikai dolgozókkal való kapcsolatok tartására. Ez a vállalati szervezet hierarchikus tagoltságának következménye, s nem feltétlenül szemléletbeli hiba, hiszen a hierarchikus tagoltság a vállalat munkamegosztási és együttműködési viszonyait képezi le.

Ma már társadalmi tényként fogadhatjuk el, hogy a vállalati vezetés felső régióiban dolgozók saját érdekekkel is rendelkeznek. Ezeket az érdekeket a vállalati célok megfogalmazásában — s ezt voltaképpen természetesnek kell tartanunk — a vállalati felső vezetés nem tudja „kihagyni". A vállalati felső vezetői réteg a vállalat működésével és saját tevékenységével kapcsolatban nem ugyanazokat a célokat fogalmazza meg, mint a vállalat alcsonyabb hierarchikus szintjein, illetve a végrehajtási szférákban dolgozók. A saját partikuláris érdekeiket magában foglaló célok elérésére ugyanakkor a felső szintű vezetők hatalmi pozíciója kedvezőbb az alsóbb szinteken megfogalmazódó érdekeket hordozók hatalmi helyzetéhez képest, következésképpen jelentős befolyásolási eszközökkel is rendelkeznek saját, általuk vállalati célként megfogalmazott érdekeik megvalósításában. Ha érdekeltségi viszonyaik erőteljesen kötődnének a vállalati hatékonysági követelményekhez, akkor a hatalmi helyzetükből adódó befolyásolási lehetőségeik is a vállalati hatékonyság irányába bontakoztatnák ki a vállalati felső szintű vezetés tevékenységét. Így azonban tartóssá válik az az állapot, hogy felerősödnek hatáskörük megőrzésére irányuló érdekeik. Jól kitapinthatók ezek az érdektörekvések azoknál a napjainkban folyó szervezeti átalakulási folyamatoknál is, amelyek a részvénytársaságokká történő „átváltozások" során az ún. irányító vállalati formák kialakításához kötődnek.[13]

Ami a vállalatok első számú vezetőjének helyzetét illeti, megállapíthatjuk, hogy az új vállalatirányítási formák, önkormányzati jogok lehetővé teszik ugyan a vállalati tanácsok számára az igazgató megválasztását (és felmentését), de ezt a jogszabályok az alapító szervekkel történő előzetes egyetértési jogosultságként fogalmazzák meg, sőt a kinevezéshez az utólagos alapítói hozzájárulás is szükséges.[14] Ez a körülmény továbbra is fenntartja a vállalati igazgató felsőbb szervektől — mindenekelőtt az alapító szervtől — való függőségi viszonyát, amely legalább kettős következménnyel jár: egyrészt egzisztenciális védelmet jelent számára, másrészt pedig tovább erősíti azt a vállalatvezetői magatartást, amely elsősorban a felülről jövő elvásárokhoz való igazodásban, s nem a gazdálkodás logikájához való kötődésben konkretizálódik.

Az új vállalatirányítási formák lényegében megosztották a tulajdonosi jogosítványokat az államigazgatás és a vállalati kollektívák (illetve a kollektívákat képviselő testületek) között, anélkül hogy bármelyik „tulajdonos" tőkemegtérülési érdekeltségét megteremtették volna. Az elmúlt évek tapasztalatai ezt bőségesen igazolták, s aligha véletlen, hogy a megoldást most már más irányban kezdik keresni. Ez a más irány azonban véleményünk szerint még mindig tisztázatlan és sok bizonytalansági elemet tartalmaz: sem a már terjedőben lévő részvénytársasági forma, sem a még csak javaslati szinten létező állami vagyonkezelő intézmények elképzelése nem tisztázza igazán a tulajdonosi problémát, s valójában az államigazgatási tulajdont öltözteti álruhába. A magánvállalkozásoknak az új társasági törvényben szereplő korlátozásával ugyanis — mint már említettük — minden valószínűség szerint az a nagyvállalati kör fog érintetlenül maradni, amely az erőforrások legnagyobb hányadát a legkevésbé hatékony módon hasznosítja.

[13] Krokos J.: id. mű. 50—53. o.

[14] Török G.: A nagyszervezeti formák jelenlegi szabályozásának elemzése. OVK, Budapest 1985. (Kézirat)

Részvényeik elsősorban egymás, illetve a velük összefonódott államigazgatási jellegű intézmények (bankok) között keringve erősen manipulálhatók lesznek, s feltehetően ezen vállalatok túlélését fogják szolgálni. Heller Farkast idézve: a részvényforgalom szabályozásának főképp arra kell irányulnia, „hogy csak életképességüket már bebizonyított vállalatok részvényei legyenek a tőzsdén árusíthatók". Ennek a feltételnek sem a már átalakult, sem a jövőben átalakulni szándékozó vállalatok többsége nem tett eleget, illetve nem tudott eleget tenni. A részvénytársasági „formaváltás" nem — vagy legfeljebb igen csekély mértékben — oldja meg azokat a hatékonysági problémákat, amelyeket írásunkban felvázoltunk, s valószínűleg ugyanez lenne a helyzet az állami vagyonkezelő intézményekkel is. Természetes személyek vagyonérdekeltségét aligha lehet mesterséges, „szimulált" tulajdonosi szervezetekkel helyettesíteni, mert ez utóbbiak — főleg kritikusabb helyzetekben — nyilván államigazgatási logikának, a gazdaságirányítási „szükségleteknek" rendelődnének alá.

Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy a magántulajdon további kiterjesztésének — véleményünk szerint — egyedül járható útja előtt ma még akadályok vannak, de, miként ez elemzésünkből is kitűnik, a tulajdonosi érdekeltség megteremtésére kialakított vagy kialakulóban lévő fél- és álmegoldások nem nyújtnak megfelelő keretet a jelenlegi társadalmi és gazdasági válsághelyzet meghaladására.

Először a Társadalomkutatás 1989. évi 3. számában jelent meg

Bélley László, szerzőtársam és barátom, 1990-ben gyógyíthatatlan betegségben elhunyt. Kiváló, elméletileg rendkívül képzett szociológus volt, aki elsősorban a közigazgatás, szélesebb értelemben a bürokrácia kérdéseivel foglalkozott. Utolsó közös munkánk vállalati empirikus kutatásokra épülő gazdaságszociológiai elemzés volt, a vállalatirányítási bürokrácia témakörében, melyben egyértelműen bizonyítottuk, hogy az állami és szövetkezeti vállalatok gazdálkodási válságában valójában a szocialista tulajdonforma válsága fejeződik ki.

Szociológiai pályafutásom során — eredeti közgazdász képzettségemnek megfelelően — mindig is a gazdaság, a gazdasági szervezetek, az ipari viszonyok és a munka világának kérdései foglalkoztattak. Így az 1960-as években Hegedűs Andrással közösen kutatásokat végeztünk a gazdasági típusú döntések témakörében, a döntésekben rejlő társadalmi konfliktusok és a döntési rendszert mindig is fenyegető felelőtlenségi veszély szociológiai összefüggéseinek feltárása céljából.

Az 1970-es és 1980-as években empirikus és elméleti kutatásokat folytattam a gazdasági szervezetek belső viszonyainak, jelenségeinek szervezetszociológiai szemléletű megismerésére. E kutatási fázisban fontos állomás volt a szervezeteken belüli hierarchikus viszonyok mint a szervezeti koordináció eszköze és mint meghatározott társadalmi egyenlőtlenségek forrása kérdéseinek analízise. E munkálatokat a fiatalon elhunyt ifj. Gyenes Antallal közösen végeztük, aki egyébként jelentős tudományos teljesítményt ért el a szervezet és társadalmi-gazdasági környezete összefüggéseinek feltárása tekintetében.

Kutatásaim ma is a gazdaság területére koncentrálódnak. Így empirikus vizsgálatokat végzek a gazdasági vállalkozások terén, a hatalomkoncentráció és a vállalkozásokat „kísérő" konfliktusok vonatkozásában, területi metszetben. Vizsgálom továbbá az emberi erőforrások szerepét és jelentőségét a privatizáció folyamatában, valamint a tulajdonformaváltás szervezeti hatásait.

Szelektív bibliográfia

—HEGEDŰS A. Társadalmi konfliktusok vállalati szintű döntésekben. *Közgazdasági Szemle,* 1967/7—8.

—HEGEDŰS A. Társadalmi konfliktusok az ipari üzemekben. *Valóság,* 1967/12.

—HEGEDŰS A. Döntési rendszerünk a szociológus szemével. A szervezeti felelőtlenség, mint döntési szervünk egyik fő veszélye. *Valóság,* 1969/7.

—ifj. GYENES A. *Hierarchia a gazdasági szervezetekben.* MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest 1974.

—ifj. GYENES A. *Konfliktus és harmónia. A gazdasági szervezetek szociológiájának alapkérdései.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1977.

A gazdasági szervezetek irányítási folyamatainak társadalmi természetéről. *Szociológia,* 1980/3—4.

—ifj. GYENES A. *Az alá- és fölérendeltségi viszonyok a szervezetekben.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1981.

—A. S. TANNENBAUM (eds.) *Authority and Rewards in Organizations. An International Research.* Survey Research Center, Institute of Social Research, The University of Michigan, Ann Arbor, Michigan 1986.

—ifj. GYENES A. *Management — Subordinate Relations in Industrial Organizations.* Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, Budapest 1989.

—BÉLLEY L. The Economy and Organization of Enterprises and the Managers Interests. In: Almanach, Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, Budapest 1990.

The change of ownership forms and the transformation of economic organizations. In: *Hungarian Future? A Sociological Approach.* Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, Budapest 1990.

Szervezet- és munkaszociológia. Országos Munkaügyi Központ, Budapest 1991.

A munkavállalói részvétel és a döntési lehetőségek. *Humánpolitikai Szemle,* 1991/7—8.

Érdekviszonyok és érdekkonfliktusok. *Humánpolitikai Szemle,* 1992/10.

—JÁVOR I. Kisvárosi tapasztalatok — rendszerváltás idején. *Szociológiai Szemle,* 1992/2.

Szalai Júlia

A szociálpolitika nyelve — amit kifejez és amit eltakar

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy néhány elemzési szempont felvetésével felvázoljam a szociálpolitikai nyelvhasználat mögöttes társadalmi jelentéstartalmát és e nyelv — első pillantásra játékosnak tűnő — funkcióit. Konkrétabb megfogalmazásban arról van szó, hogy — mint bizonyítani igyekszem majd — azok az elnevezések, tipikus nyelvi fordulatok stb., amelyek ma a hazai szociálpolitikai irodalmat uralják, nem véletlen és esetleges kifejezési formák (amelyek, ha kívánatos, tetszés szerint helyettesíthetők más nyelvi formákkal), hanem saját fejlődéstörténettel rendelkező *társadalmi tények.* Mint ilyenek, bizonyos viszonyok, uralkodó elgondolások, relációk adekvát tükrözései. A feladat tehát első lépésben az, hogy megkíséreljem kibontani azt a társadalmi viszonyrendszert, amelyet a fogalmak és fogalmazások szintjén az elnevezések kifejeznek. Ezt követően kísérletet teszek arra, hogy néhány ponton felvázoljam azokat a szociálpolitikai dilemmákat, amelyek nevében egyáltalában felvethető az elnevezések, a nyelvhasználat revíziója. Azaz igyekszem majd kimutatni, hogy e dilemmák *értékválasztási* dilemmák, s csak a kibontott és szembesített értékrendszerekre épülő szociálpolitikai elképzelésrendszerek, koncepciók és ideológiák végső, megformálási-kifejezési kérdéseként értelmezhető igazában az a — pusztán felszíninek tűnő — jelenségkör, amelybe a használt nyelv tartozik.

Maga a nyelvi probléma több szempontból közelíthető. Kézenfekvő, ám még hátralévő kutatást igényelne e nyelvezet nyelvtani sajátosságainak leírása; a szociolingvisztika bizonyos irányzatai szempontjából vett kérdésfeltevések e nyelv mélyebb struktúráit s más társadalmi-intézményi formák nyelvezetéhez képest nyelvi sajátosságait tárhatnák fel. Történeti, elsősorban gazdaságtörténeti vonatkozásban e nyelv kibontakozása, bizonyos elemeinek gazdagodása, más elemeinek szegényedése, esetleg elsorvadása, s mindezen jelenségeknek a gazdasági fejlődés sajátosságaihoz, trendjeihez való viszonya érdemelhetne figyelmet.

Magam a nyelvi problémakör *szociológiai* szempontból való megközelítésére vállalkozom, mert szociológiailag értelmezendő kérdésnek tartom azt, hogy a körülhatárolható tartalmú szociálpolitikai fogalmak mögött milyen szociálpolitikai történések és azoknak milyen társadalmi vonzatai, körülményei játszódnak le. Azaz szociológiai feladat az, hogy a szociálpolitika történetének és jelenének bizonyos, a társadalmi viszonyokba ágyazódó, s így érdekösszeütközéseket és hierarchikus viszonyokat, állam és állampolgárok, állam és intézmények viszonyát jellemző sajátosságait, valamint azok nyelvi „megjelenítéseit" kideríthessük. A pontos nyelvi rögzülés folyamatára, a nyelvfejlődésre vonatkozóan azonban legfeljebb hipotézisek fogalmazhatók meg a szociológus által.

Az alább következő fejtegetésben azonban mégis kénytelen vagyok egy kis „nyelvészkedésre". Annak a szociolingvisztikában bizonyítottnak tűnő tételnek a jelen kere-

tek között ,,apriorisztikus" elfogadására gondolok, amely szerint a nyelv és az, amit általa kifejezünk, szoros kölcsönhatásban vannak, a nyelv *társadalmi nyelv,* s a nyelvi relációk társadalmi relációkat fejeznek ki; azaz a nyelv maga nem homogén és univerzális, hanem társadalmilag strukturált nyelv, fordulatai, fogalmai magukon hordozzák a társadalmi ,,lenyomatot". Nem arról van szó, hogy pontosan a ,,van" relációt tükrözik, de arról igen, hogy valamifajta relációkat (az idealisztikus funkciók, normák, közvetíteni-közölni kívánt értéktartalmak, a politikum stb. átitatta terep bonyolult relációit) tükröznek. Ez az az alapvető keret, amelyben számomra a kérdés felmerül: mégpedig — most már konkrétan — az a kérdés, hogy *mit,* milyen relációkat, törekvéseket, tudatot és ,,hamis tudatot", milyen értékeket fejez ki ,,a" szociálpolitikai nyelvhasználat.

Ez utóbbi mondat idézőjeles kis ,,a" szócskájáról még külön szeretnék egy megjegyzést tenni: azt gondolom — és ez a fenti általános kerettel összhangban áll —, hogy nincs ,,a" szociálpolitikai nyelvhasználat, hanem az maga is többféle, időben és a szociálpolitikával foglalkozók, azt ,,csinálók" és arról gondoskodók társadalmi terében egyaránt. Közelebbről — s erre vázlatosan még kitérek —, a mai hivatalos szociálpolitikai szókészletnek éppúgy, mint magának a jelenlegi szociálpolitikának megvan a maga előtörténete, mai jellege enélkül nehezen érthető és értelmezhető. És a finom elemzés azt is kimutathatja, hogy a szociálpolitika mai ,,ágensei" más és más nyelvi készletet használnak, megfelelvén ezzel annak, ahogyan különbözik a viszonyrendszer a szakszervezetek, illetve az egyes minisztériumok vagy a társadalmi szervek szociálpolitikai tevékenységében. Más megfogalmazásban azt szeretném aláhúzni, hogy a különböző szervezetekhez köthető különböző szociálpolitikai funkciók és azok eltérő társadalmi jelentéstartama a nyelvben is leképeződik. Itt tehát egy ,,belsőleg" rétegződő viszonyrendszerrel és annak megfelelő eltérő ,,nyelvjárásokkal" van dolgunk. Hogy néhány példával illusztráljam:

A szakszervezetek tevékenységkörét megjelölő hivatalos dokumentumok az érdekvédelmi, érdekképviseleti funkciókat szokták kiemelni. Ennek megfelelően a szakszervezeti fogantatású szociálpolitikai anyagok az általános és sokat hangoztatott teendőket sajátos megfogalmazásokban említik: mint a *dolgozók életviszonyainak,* munkakörülményeinek *javítása; a munkahelyi demokratikus fórumok* tevékenységének szélesítése az (...) elosztásban.

A Munkaügyi Minisztérium — mint a munkaerőkérdések legfőbb funkcionális hatósága — szociálpolitikai anyagaiban is többnyire *munkavállalókról,* a stabil vagy a kvalifikált *munkaerő hatékonyabb kihasználásáról, a vállalati* szociálpolitikai teendőkről, a *differenciálás és nivellálás* termelékenységre való hatásáról, a *munka szerinti elosztás* és a szociálpolitika viszonyáról beszél.

A Vöröskereszt a lakosság, bizonyos *lakossági rétegek védelmét* teszi — többek között — fő deklarált célkitűzésévé, s szociálpolitikai dokumentumaiban a (...) családokról való *gondoskodás,* a cigány-*lakosság* beilleszkedésének *segítése,* a terhes anyák *védelme* stb. kifejezések relatíve gyakoribbak.

A Pénzügyminisztérium szociálpolitikai anyagaiban az *állami költségvetés terhei,* a *(...) támogatása,* (...) *ösztönzése* kifejezések fordulnak elő más szervek írásaihoz képest nagyobb arányban.

Erre a — pusztán illusztratív — példatárra joggal mondhatja bárki, hogy természetesen a nyelvi különbségek itt a szakági-funkcionális specializálódásnak felelnek meg, s ilyen értelemben nem is érdemes a társadalmi viszonyrendszer mélyebb összefüggéseit kutatni. Hiszen egyszerűen a munkamegosztás államigazgatási — intézményi — leképeződéséről van szó. Ez igaz is, meg nem is. Fenntartásokkal igaz azért, mert e terminus technicusok a társadalmi szervek megsegítő-kezdeményező, egyéneket aktivizáló és társaik iránt fokozottabb odafigyelésre ösztönző kifejezéseitől az államháztartás kemény, gazdaságpolitikai döntéseket implikáló megfogalmazásaiig terjednek, a szókészletben is hordozva a különböző szervezetek hierarchikus posztját a szociálpolitika terrénumán.[1]

A nyelvezet egységének elemzése azonban mindezek mellett is jogosult, hiszen a belső rétegződés ellenére a szociálpolitikai szervezetek a társadalmi-társadalompolitikai munkamegosztásban, a gazdasági és egyéb természetű érdekkonfliktusokban, az ,,éles" döntés-szituációkban nagyjából egyazon szinten lépnek fel, egymást támogató-erősítő szervként (mind az országos, mind a helyi, mind a vállalati stb. szférában). Végül is helyzetükben nagyobb súllyal esik latba, hogy ők a döntéshozók, mint az a tény, hogy a döntések tartalmát esetenként kissé másként határozzák meg. S a szociálpolitikai nyelvezet egységes hivatalossága, az azonos jegyek túlsúlya ezt a helyzetet tükrözi.

A soron következő feladat tehát az, hogy néhány aspektusból jellemezzem azt a nyelvet, amelyet a szociálpolitikai irodalom használ, s a nyelvi sajátosságok értelmezésén keresztül fejtsem fel azokat a meghatározó jellegzetességeket, amelyek társadalmi értelemben egységesítik a szociálpolitika helyét és funkcióit.

A társadalmi mondandó, az ,,üzenet" közvetítésében kulcsszerepet játszó nyelvi tényezők két fő szempontból rendszerezhetők. Az első szempont a stílusjegyek leírását, a második — a mélyebb réteg — a használt fogalomtár sajátszerűségeinek feltérképezését igényli. A fogalmi készlet persze maga is alkotóeleme a stílusnak, s hogy mégis külön fejezetben tárgyalom majd, ennek az az oka, hogy egyfelől e fogalmak jól kirajzolódó *rendszert* alkotnak, másfelől pedig a legmanifesztebben adják meg a szociálpolitikai írásművek jellegét, esszenciáját. (A felsorakoztatható stílusjegyek ugyanis a döntéshozó apparátus és a bürokrácia nyelvezetét számos szempontból a szociálpolitikánál szélesebb körben jellemzik.)

[1] Azt, hogy a szociálpolitikai ,,munkamegosztás" maga is hierarchizált, s a szakági-funkcionális terminus technicusok ezt a hierarchiát is közvetítik, legszebben talán azok a finom különbségek illusztrálják, amelyek egyazon szociálpolitikai cél különböző szervek általi ,,lefordításában" kimutathatók. A hatalmi pozícióban erősebb, az állam—állampolgár viszony alá-fölérendeltségét és egyirányú függőségi rendszerét erőteljesebben hangsúlyozó Pénzügyminisztérium így fogalmaz: ,,az állam mind nagyobb részt vállal magára a sokgyermekes családok terheiből". Ugyanerről a társadalmi-szociálpolitikai kérdésről nyilatkozva (pl.) a Vöröskereszt a maga teendőinek kijelölésekor inkább az alá-fölérendeltség éppoly adott, ám patriarchális keretek közé helyezett mozzanatait hangsúlyozza: ,,nagyobb társadalmi segítségnyújtással, összefogással kell enyhítenünk a sokgyermekes családok nehéz helyzetén". A megfogalmazások különbsége nemcsak szókészletükben van, hanem a stílusban is: a kemény deklarációban az egyik, s a buzdító-aktivizáló törekvés kifejezésre juttatásában a másik oldalon. Mindazonáltal mélyebb lényegét tekintve a két megfogalmazásban több a közös, mint a megkülönböztető vonás, a döntő ugyanis, hogy: van, aki tesz, és van, akiért mások tesznek; van, aki cél- és feladatkijelölő, és van, akinek ,,érdekében" mások a célokat és feladatokat kijelölik.

A szociálpolitikai nyelvezet stílusjegyeiről[2]

a) Illusztrációk sorával igazolható, hogy a szociálpolitikai nyelvezet szenvedélymentes, deklaratív. Csak a kijelentő mondatokat ismeri. Maguk a mondatok nem felelgetnek egymásnak, nem „fűződnek fel" egy kifejtésre szánt érvrendszer elemeiként. Igen ritka és szűkre szabott az okfejtés, viszont gyakori a „kell", „szükséges", „szem előtt tartandó" stb. állítmányok használata. Ezek általában felszólító módot és ex catedra állításokat implikálnak, s nem tételezik fel a válaszolást, az eszmecserét, a vitát. Ha vita van az egyes szereplők vagy nézetek között, akkor az többnyire „ellen-kell"-ek és más „szükséges"-ek hangsúlyozására korlátozódik. Akinek szánják, az úgyis ért belőle, és itt végül is „*a*" központi akaratként megjelenő megfogalmazás, célkitűzés, tervezés, döntés a tét. Bizonyos értelemben tehát az írások, beszédek csak kifejezést adnak e jellegzetességeikkel annak, hogy a hierarchiában nagyjából egy szinten lévőknek az intézményesülésért folyó, a színfalak mögött zajló érdekharcáról van szó, amelyben a vájatlan fülű hallgatóság részvételére nincs szükség, nincs tér és nincs igény sem. A döntéshozatal mechanizmusaiban nincsenek legitimált csatornái a „népszavazás jellegű" vitáknak, s az már csak következmény, hogy a döntést hozók maguk sem törekszenek nézeteik közvetlen konfrontálására. Végül is más módjai vannak a társadalmi érdekkülönbségek és — konfliktusok érvényre juttatásának és „megbirkózásának", s ezek nem követelik meg a „hozzá nem értők" közvetlen részvételét, megnyilatkozásait, s megnyerésük is kívül esik a hivatalos működés mechanizmusain. Érettük szólnak az avatottak, az érdekeik képviselőiként fellépő *hivatalos szervek.*[3]

b) A szociálpolitikai nyelvezetnek szembetűnő sajátossága, hogy nincsenek artikulálva benne személyek. A résztvevők „a társadalom", az „állam", a „népgazdasági érdek", az „össztársadalmi érdek" nevében beszélnek, s a többes szám első személy egységes használata van hivatva aláhúzni, hogy *valóban* az egyedül lehetséges össztársadalmi érdekképviseletről van szó. A vitákban — ha megjelennek — ez az arc nélküli és minden személyek felett álló alany, „a társadalom" vagy „az állam" elleplezi a nézetkülönbségeket, s azok csupán — ismét — az avatottak számára válnak érzékelhetővé. Pusztán azáltal, hogy végül is kiderül: az egyes írások más-más tartalmat *deklarálnak* az „össztársadalmi"-nak. A többes szám első személy használata erősíti továbbá az állítás megfellebbezhetetlenségét, a meggyőzés és a „sokak nevében szólok" másodlagos jelentéstartalmával.

[2] Itt és a továbbiakban, amennyire csak lehet, kerülni fogom az idézetek felsorakoztatását, mert egyfelől a kimutatott jellegzetességeket általánosnak vélem annyira, hogy egy-egy kiragadott idézet csupán félrevivő vitákra adhatna okot, másfelől a hivatalos nyelvhasználat személyekhez kötése írásom tárgyától való eltérést is jelentene.

[3] Ide kívánkozik egy megjegyzés a hivatalos szociálpolitikai dokumentumok formáját, „fejlécét" illetően. Ezek az anyagok mindig egy-egy szervezet, intézmény nevét viselik (rajtuk és bennük nincsenek alkotókként megjelölt emberi nevek, csak Főosztályok, Intézetek stb.). Ez a jelenség két funkciót szolgál: egyrészt hivatva van kiemelni az adott dokumentum abszolút hivatalosságát, másrészt figyelmezteti a laikus kívülállót: ha vitázni támadna kedve az írásban foglaltakkal, nem egyes emberekkel, hanem egész szervezetekkel kerül szembe, jól gondolja meg hát... Ami pedig a hivatalos-félhivatalos írások másik részét, a publikációkat illeti, ott — bár a szerzők nevével megismerkedik az olvasó — az írások döntő többségéből kiderül, hogy az adott cikk szerzője egy adott hivatali apparátus embere. S írását áthatja az a tudat és atmoszféra, hogy apparátusa nevében beszél. Ebben a szakmában (a szociálpolitikában) magánszemélyek nemigen publikálnak.

c) Első pillantásra paradoxnak tűnik (s ellentmondani látszik az előző pontban írottaknak), hogy e nyelvezet fontos jellemzője a megszemélyesítés. Míg az alany valóban személytelen, emberek felett álló, a tulajdonságai mégis kirajzolják a portréját. Az „állam" vagy a „társadalom" terheket vesz a vállára, nehéz döntések előtt áll, félő, hogy erőit szétforgácsolja stb. (A portré megrajzolásához használt fogalmi és jelzői apparátusra alább még visszatérek.) Ez a monstruózus *lény* tehát megkonstruáltatik: gondoskodik, segít, támogat, védelmez, gondolkodik, és bizony néha nehéz helyzetbe kerül. Ő a jóság és az igazság, valamint a tiszta humanitás, a különérdek-mentesség képviselője, a fejlődés irányának és követelményeinek tudója és letéteményese, a megfellebbezhetetlen. Igazolásul szolgálhat az itt következő — különböző szociálpolitikai tárgyú írásokból összeállított — idézetcsokor:

„...a családokban *nem értékelik eléggé,* hogy az állam milyen jelentős mértékű »eltartási terheket« vállal magára."

„...nagyobb anyagi *áldozatot* kell(ene) vállalnia a társadalomnak."

„...a szocializmusban a szociálpolitika intézményrendszere kialakulásának és fejlődésének fő akcelerátora ... a társadalom egészének *osztatlan érdekeit* reprezentáló ...szocialista *állam.*"

„A szocializmusban az alapvető feladat ... — *őszinte humanizmusból fakadóan* — minden lehetőt megtenni ... A humanizmusnak nem mond ellent ez esetben sem a gazdasági racionalitás."

„A munkaerő-újratermelés optimális feltételeinek kialakítása egyszerre felel meg az *igazi humanitásnak és a gazdasági racionalitásnak* ... Az ezért hozott anyagi áldozatok »emberi beruházásként« foghatók fel, amelyek — *hatékony* felhasználás esetén — sokszorosan visszatérő társadalmi befektetések."

„...a sokmilliárdos szociálpolitikai kiadásokat valóban *társadalmi céljainknak* megfelelően használhassuk fel."

E megnyerő portré kibontásához és megerősítéséhez szinte dramaturgiai követelmény a megszemélyesített „ellenlábas" képének megrajzolása. Az ellenlábas fő tulajdonságai persze az idők során változnak: éveken át a kispolgáriság, majd az individualizmus tudati maradványai illették meg a jellemzésben, s noha a „negatív" tulajdonságoknak e rétege ma sem vonult ki a képből — a hivatástudat nélküliek, a harácsolók, a pénzhajhászok és maga az anyagiasság a fő letéteményesei —, új ellenlábas-kép van születőben: a vándormadarak, az üzérek, a munkaerő-csábítók, a táppénzcsalók és — általánosságban — a deviánsok emberarcú csoportjainak megalkotásával.

Ez a dramaturgia szolgál egyébként a tömegkommunikációs eszközök közvetítésével a szociálpolitika ideologisztikus elfogadtatására, populárissá téve és sajátos, személyek közötti viszonnyá átformálva a társadalmi relációkat, hidat építve ezáltal a döntéshozatal, a hivatalos nyelvhasználat és a köznapi tudat formálásának igénye között.[4] Erre illusztrációként hadd álljon itt az alábbi példa:

„Az erény, a tudás, a munka megbecsülésére társadalmunknak van bizonyos kerete... A megbecsülési kereteket az meríti ki, hogy mennél kevesebb valakinek az erénye

[4] Noha meg kell jegyeznem, hogy a stílus és fogalomtár új meg új elemeinek meghonosításában sokszor a sajtóé vagy más tömegtájékoztatási eszközöké az elsőbbség. Az általuk „népszerűsített" kategóriák — munkaerő-csábítás; a lehetőségekkel való visszaélés; közjavaink pocsékolása; vándormadarak — lassan bekerülnek a hivatalos-félhivatalos szociálpolitikai tartalmú beszédekbe, írásokba is. Valószínűleg sok esetben összemosódó, kétirányú „megtermékenyítésről" van szó.

és a tudása, mennél rosszabbul végzi a munkáját, annál több megbecsülést követel magának. Erre pedig csak akkor futja a társadalom készletéből, ha a rendelkezésre álló megbecsülési keret egy részét átcsoportosítja azoktól, akiket megilletne, azokhoz, akiknek fityisz járna, nem megbecsülés... Sokan vannak, (akik) ... megbecsülik magukat, vagyis rendes emberek, áldozatkészen helytállnak ... az ilyen emberek nagy gondot vesznek le a társadalom válláról ... legalább őket nem kell külön megbecsülni. Nagy könnyebbség ez a szűkös keretekből gazdálkodó társadalomnak." (Népszabadság, 1978. január 15.)

Persze a megszemélyesítés a szociálpolitikai nyelvezetben nem pusztán „dramaturgia" gyanánt szolgál. A morális jellemzőkkel való felruházás és a megszemélyesítés funkcionális annyiban, amennyiben érdekviszonyok sajátos formában történő artikulálását segíti. Erre a problémakörre a jelenlegi szociálpolitikai dilemmák tárgyalása során még visszatérek.

d) Az eddigiekből már szinte értelemszerűen következik, mégis külön figyelmet érdemel a stílusjellemzők között a jelzők, határozók és a fokozások homályos használata. Ezen azt értem, hogy bizonyos minősítések és kívánságok közlése nélkülözi a megfogalmazás alapjául szolgáló kritériumrendszer, szempontok, „dimenziók" megadását. A pontos kritérium-meghatározás helyét e vonatkozásban is az „össztársadalmi" vagy „népgazdasági" érdekre való hivatkozás vagy az a megfogalmazás helyettesíti, amely „a szocialista társadalom jellegéből következően" mondja ki „a kívánatosnál jobban/kevésbé...., „az igazságtalan...", „a társadalom érdekeivel ellentétes..." stb. kezdetű mondatokat. Mindig homályba vész, hogy melyek a kívánatosság, az igazság vagy a társadalom érdekének közelebbről szemügyre vehető jegyei, s hol van a fokozás alapjául szolgáló skála ama kezdőpontja, amelyhez képest a fokozásnak a logika szabályai szerint egyáltalában értelme van. Ez önmagában is implikálja — mint arról az előzőkben már volt szó — a deklaratív célmegjelölést, amelyet mindig egy újabb deklaratív célmegjelölés vált fel. Hiszen az elosztás, a prioritások, a mindenkori kompromisszumok kritériumai nem tehetők e nyelvi rendszerben világossá, nélkülözik az érdek- és értékösszeütközések leképzésére szolgáló fogalomrendszert.

e) Bár a korábbiakban volt már szó róla, mégis érdemes külön említést tenni a szociálpolitikai nyelv stílusjegyei között arról, hogy szentségtörésnek tűnik — és ha előfordul, annak is minősül — az eltérő tartalmak manifeszt szembesítése. Ez ugyanis a fentebb írtakból következően *nem* egyes írások vagy személyek kritikájával, hanem az egységes központi akarat egységének megkérdőjelezésével, denunciálásával lenne egyenértékű. Ebből szinte definíció szerint következik az is, hogy csak partikuláris érdekeket képviselhet bárki, aki nem az „össztársadalmi"-ra való hivatkozással fejti ki mondanivalóját. Jobb esetben arra számíthat, hogy akceptálják mint résztörekvések megfogalmazóját, s „problémáját", pontosabban az általa artikuláltat körülbelül háromféle sors érheti: a távoli jövőbe helyeztetik; a felvilágosítás, a tudatformálás programjaként tűzetik zászlóra; illetve a központi akarat második lépcsőfokára, az össztársadalmi összefogás, a kollektíva segítése és a demokratikus megnyilvánulások szintjére utaltatik, ahol mozgósíthat. (Ez utóbbi egyébként többnyire a társadalmi és tömegszervezetek részvételi terrénuma a szociálpolitikai gyakorlatban.)

A szociálpolitikai nyelv fogalmairól és megnevezéseiről

Mint arról volt már szó, a stílusjellemzők bizonyos mértékig keretet, játékteret szabnak annak, ahogyan és amit a szociálpolitika mindenkori megfogalmazói mondanak, de a nyelv igazi jelentéstartalmát végső soron a fogalmakkal, kategóriákkal kapja meg. Ezért az alább következőkben a szociálpolitikai nyelv e fő „üzenethordozóit" kísérlem meg összefoglalóan jellemezni, rendszerezni.

a) A szociálpolitika fogalmi apparátusában kulcsszerepet betöltő bizonyos alapfogalmakra a nyelvezetnek többféle kifejezése is van. A stílusjellemzők leírásakor már volt szó arról, hogy a hivatkozások alanya mindig „az össztársadalmi érdek", „a társadalom", „az állam" vagy „a népgazdasági érdek". Miután az egyes írások maguk is váltakozva élnek e fogalmakkal, úgy tűnik, hogy egyazon kategória megjelölésére használt, tetszés szerint alkalmazható kifejezésekről, *szinonímákról* van szó. Eszerint a négy kifejezés jelentéstartalma használóik számára azonos, s a hivatali apparátus nyelvezetének fő „üzenete" — XIV. Lajos híres mondásának persziflált átfogalmazásában — így hangzik: „A társadalom én vagyok!" Ez pedig annyit tesz, hogy az állami bürokrácia számára a központi akarat az egyedül érvényes társadalmi akarat, s — legalábbis a legitimált szférában — ennek minden más csak hierarchikusan alárendelődhet, továbbá az alárendelődés egyedül a centralizálás-decentralizálás különböző *szintű* kompetenciákat és döntéseket elismerő rendszerében történhet.

Az már kevésbé nyilvánvaló, hogy a „népgazdasági" és a „társadalmi" miért feltétlen szinonímák e nyelvben, s legfeljebb az szolgálhat magyarázatul, hogy a szándékok szerint csak az a társadalmi törekvés, érdek kaphat teret a szociálpolitikában is, amely népgazdasági, azaz gazdaságossági mércékkel mérhető hasznot hajt. Ez azonban számos szociálpolitikai feladat nem-gazdasági természeténél fogva sokszor ellentmondásos helyzetet teremt. Az ellentmondás áthidalására iktatódik be a népgazdasági hatékonyság mellé a „társadalmi hatékonyság" még körvonalazatlanabb fogalma az írásokba.

A kulcsfogalmak között is kitüntetett helye van magának a „szociálpolitika" kifejezésnek. Bár a fogalom definíciója kevés helyütt van megadva, gyakori szinonímák érzékeltetik a tartalmat: újabban főként a „társadalmi/szociális szolgáltatás", illetve a „szociális gondoskodás" kifejezések. Tisztázatlan azonban — s legalábbis kérdés gyanánt felvetődik —, hogy vajon a szolgáltatás gondoskodás-e. Arról nem is beszélve, hogy kétségesnek látszik, hogy a legprecízebben a „gondoskodás" kifejezés írná le az állami szociálpolitika *jövedelem-újraelosztó* tevékenységét. A szociális szolgáltatás (=szolgálat), illetve gondoskodás (= odafigyelés) kifejezések azonban mindenesetre alkalmasak arra, hogy a fentebb említett s a továbbiakban még bőségesen tárgyalt, központnak való alárendeltséget „megszelidítsék", „emberarcúvá tegyék", és személyes-emberi tettek, cselekvések színezetével ruházzák fel.

b) A szociálpolitikai tevékenység mibenlétét megjelölő fogalmaknak — az alapkategóriákon túl is — legszembetűnőbb általános, közös sajátossága, hogy *vertikális kapcsolatok leírására* szolgálnak. Pontosabban: a fogalmak mindegyike egyértelműen elhelyezhető a centrum-decentrum dimenzióban, és nincsenek szociálpolitikai fogalmak másfajta, horizontális, kölcsönösségi viszonyokon vagy cserén alapuló stb. mozgásokra, elosztási relációkra. Azaz: a szociálpolitikai fogalmak a *fent-lent* kapcsolatait, hierarchikus viszonylatokat írnak le. E viszonyokban is egyirányú folyamatokat, a felülről-lefelé induló aktivitás, cselekvés viszonyait fejezik ki. Néhány példával:

A ,,juttat(ás)" kifejezés nem jelent mást, mint hogy van, akinek *van* valamije, és azt vagy abból ad (juttat) valakinek, akinek — értelemszerűen — valamije nincs, vagy kevesebbje van. A ,,segélyez(és)" megsegítést, segítségadást jelent, s egyúttal azt is kifejezi, hogy van, aki *aktív* e relációban (a segítség nyújtója, a kezdeményező fél), és van, aki *passzív* (a segítségnek pusztán elfogadója). Ez pedig definíció szerint aszimmetrikus viszony. A *,,gondoskodik, gondoskodás"* kifejezések a segélyezéshez hasonló jelentéstartalmat hordoznak, de hangsúlyosabban domborítják ki nemcsak a kezdeményezést, az aktivitást, hanem az aktivitásra késztető jószándék paternalista mozzanatát is. A *,,terhek/felelősség átvállalása"* kifejezésben a hierarchikus elrendezés kimutatása minden különösebben árnyalt értelmezés nélkül is kézenfekvő.

,,Lentről" ,,fölfelé" a szociálpolitikai fogalomtár nem ír le aktivitást, kezdeményezést, legfeljebb *informatív* viszonyt, pontosabban: a ,,fent" lévő, *döntést hozó ágens* informálását szolgáló cselekvés mozzanatát takaró kifejezések léteznek. Ilyen pl.: a kérvény (amiben kérünk valamit, és megindokoljuk kérelmünket); az igénylés; a folyamodvány stb.

Témánk szempontjából megemlítendő — azonban itt részleteiben nem tárgyalható — sajátosság, hogy ebben a deklaráltan hierarchikusan építkező szociálpolitikai rendszerben meghatározó jelentőség tulajdonítódik a központi akarat döntéseit hordozó dokumentumoknak, a törvényeknek, rendeleteknek, jogszabályoknak, normatíváknak, szabványoknak stb., s lényegesen kevesebb a valóságos működésnek. Ezekben a dokumentumokban a rugalmas működés számára nyitva hagyott kiskapu az *engedélyezési rendszer, amely méltányolható* esetekben megengedi a *kivétel-tevést.* Méltányolni azonban — az egész szociálpolitikai rendszer felépítéséből következően — mindig *a hatóságnak áll módjában — mégpedig a kérvényekben,* folyamaodványokban felsorakoztatott indokok alapján teszi vagy nem teszi ezt meg; s a kivétel-tevés szempontjait is — értelemszerűen — a hatóság alakítja ki, az alternatív döntés, az akceptálás vagy az elutasítás lehetőségével. Hozzátartozik ehhez az is, hogy a méltánylás szempontjai (az akceptált indokok) sohasem manifesztálódnak, szükség szerint esetlegesen változtathatók, ezzel is kidomborítva a mindenkori pozitív döntés egyszeri, kivételes *jóakarat*-jellegét, s elvágva másfelől a precedensre való hivatkozás lehetőségét. Vitatott döntések (elutasítások), a szabályok értelmezése körüli nézetkülönbségek esetén éppen ezért végső érvként mindig fenntartható a rendelet, szabály ,,főszövegére" (azaz a szűken vett, kivételeket nem ismerő, általános döntésre) való hivatkozás.

c) Kissé szűkítve a fogalomkört, és csak a jövedelmek, illetve anyagi javak újraelosztásában használatos fogalomtárat véve szemügyre (ez képezi egyébként a szociálpolitika fő tevékenységi területét), jellemző sajátosságként jelölhető meg az alkalmazott fogalmi rendszer *kettészakítottsága.* A használt kategóriák — kissé sarkítva — a könyvelés ,,Bevétel—Kiadás" rovatai szerint különülnek el két, egymástól különállónak, sőt *függetlennek látszó* részre. A ,,Bevétel", a költségvetési források oldalán lényegében értékmentes, technikai jellegű kategóriákkal operál a nyelvezet. A ,,Kiadási oldal", azaz az állami költségvetés szociálpolitikai célú elosztási tételeinek megnevezésére csupa értékelő, és a fentiekben jellemzett aszimmetrikus, hierarchikus viszonyt érzékeltető fogalom szolgál. Ezt a fogalmi-kategoriális képletet nevezném a ,,kettéhasított újraelosztás" nyelvi jelenségének, amely eltünteti és elleplezi, hogy egy *cirkuláris újraelosztási folyamatról* van szó, és hogy a források és kiadások között valamiféle kapcsolatnak kell lennie. De lássuk konkrét példákban a kettéhasítás megjelenítését: A *források* tételeit leggyakrabban a következő, értékmentes ,,technikai" kategóriák írják le: a legkülönbözőbb *adók; befizetések;* a lakosság *megtakarításai; járulékok;* (biztosítási stb.) díjak; illetékek stb.

A költségvetés szociálpolitikai célú kiadási tételeit ezzel szemben a következő. ,,fentről-lefelé" tartalmú, s a *jóváhagyás* mozzanatát is magukba hordozó kategóriák jelölik: a különféle juttatások; *segélyek; támogatások; engedmények; kedvezmények;* stb. Ezeket a kiadásokat egyébként az állami költségvetés *hozzájárulásaiként,* illetve különböző célokra *nyújtott* (azaz ,,felajánlott", ,,jóakaratból adományozott") támogatásként szokták gyakorta összefoglalóan megnevezni.

A szociálpolitikai nyelv tehát az újraelosztási folyamatban nem ismer tranzaktív vagy cserealapú relációkat, nem említ visszatérítést stb. (Jellemző példa erre, hogy a területgazdálkodás pénzügyi folyamatainak leírásában ismeretes a megyei tanács költségvetési forrásainak tételei között a helyi tanácsoktól származó, központosított bevételek — lényegében adóelvonások — kategóriája, de a megyei költségvetésből a helyi tanácsokhoz kerülő pénzeszközöket nem *adóvisszatérítésnek,* hanem *felsőbb tanácsi* hozzájárulásnak hívják.)

Az újraelosztási folyamat fogalmi kettéhasítottsága elleplezi tehát azt, hogy a ,,Bevétel" és a ,,Kiadás" oldal végső soron szoros összefüggésben áll egymással, s sokszor úgy tünteti fel a helyzetet, mintha az állami költségvetésnek — magánszemély módjára — saját, külön pénztárcája lenne, amely felett tetszése és jóindulata szerint diszponál. Az már persze nem csak a fogalmi rendszer ellentmondásosságain, de azokon *is* múlik, hogy ebben a központosított újraelosztási szisztémában felettébb nagy nehézségekbe ütközik a két oldal közötti összefüggések tényszerű, pénzügyi folyamatokban megragadható nyomon követése. Hiszen az állami költségvetésben összemosódnak, egybefolynak a legkülönbözőbb típusú és célú befizetések, és a különféle adótételek s egyéb források nagyságrendjétől teljesen független döntésnek tűnik fel az egyes állami költségvetési kifizetésfajták fedezetének a költségvetés teljes összegén belüli meghatározása.

d) A ,,kettéhasított újrafelosztás" jelenségkörén belül külön is figyelmet érdemel, hogy a ,,Bevétel" oldal értékmentes technikai kategóriái között mindig a ,,lakosság" megnevezés szerepel, míg az értékelő mozzanatokkal teli ,,Kiadás" oldalon a ,,társadalmi" kezdetű elnevezésekkel találkozunk. (Így pl. a *lakosság* befizetéseiről, megtakarításairól van szó egyfelől, s *társadalmi* juttatásokról másfelől.) A ,,Bevétel" oldalon további technikai természetű kategóriák meglehetős pontossággal jelölik meg az adó, illeték stb. kivetésének alapját (pl. a házadó, telekadó, gépkocsiadó, bizonyos típusú jövedelemadók stb.). A ,,Kiadás" oldalán társadalmi csoportokra és kívánatosnak tartott társadalmi célokra vonatkoznak a sokszor közelebbről kevéssé körvonalazott, viszont értékeket, az elosztás prioritásait kifejezni hivatott, számos esetben ideologikus tartalmú kategóriák (pl.: a *kereső anyáknak,* az *időskorúaknak,* a *fizikai* dolgozóknak stb., illetve a *gyermeknevelés céljára, a továbbtanulás ösztönzésére* stb. nyújtott támogatásról történik említés). A két oldal megnevezéseinek jellegükben is ennyire elkülönült volta, kettéhasítottságuk a fentebb említettek mellett maga is fokozza a központ szerepének kiemelését. De még egy fontos új vonással gazdagítja a központ karakterét, mégpedig azzal, hogy kidomborítja: az *elosztó gesztus* során az állami költségvetés *figyel* a különböző társadalmi csoportok különböző szükségleteire.

e) A jövedelem-újraelosztáson túl a közösségi fogyasztás elemeire, a költségvetési forrásokból fedezett ún. nem termelő szféra szociálpolitikai rendeltetésű elosztására is

kiterjed a szociálpolitikai fogalomtár és képzetek egy további, a ,,fent-lent" hierarchikus relációit kifejező sajátossága. A használatos nyelvi fordulatok szerint a közösségi fogyasztás különfajta elemeiből az érintettek nem *részesednek*, hanem azt *kapják*. Egy községben nem iskola vagy körzeti orvosi rendelő ,,épül", hanem a község iskolát, rendelőt ,,kap". Miközben az egészségügyi ellátás valamennyi magyar állampolgár törvényben rögzített joga, s az általános iskola elvégzése a megfelelő korúaknak nemcsak joga, hanem kötelessége is, a gyógyulás vagy az okulás materiális bázisát, a rendelőt vagy az iskolát valaki ,,fentről" adományként adta nekik. Ezek a fonák kifejezések persze bizonyos értelemben reális mozgásokat takarnak, hiszen egy község lakosai végül is legközvetlenebb képviseleti szervükön, a községi tanácsokon keresztül jutnak rendelőhöz, iskolához. A községi tanács pedig nagyrészt — ilyen vagy olyan módon szerzett — hozzájárulásokból, ,,felülről" hozzá áramló pénzekből építi fel azokat. A tanács a pénzeszközök java részét tehát valóban *megkapja*. A hatóságnak a lakossággal való nyelvi azonosítása azonban úgy tünteti fel, mintha személyek és állam, közösség és költségvetés közvetlen kapcsolatáról volna szó. S elrejtőzik e nyelvi képzetek mögött az, hogy valahol, valamikor, valakik megtermelték a költségvetési forrásokat (azok megtermelt jövedelmek elvonásából, illetve újraelosztásából származnak), s az is, hogy a lakosoknak az iskola, amiben elvégzik az általános iskolát, s a körzeti rendelő, amelyben gyógyíttatnak, akármi módon legyen is, de: *jár.*

A szociálpolitikai nyelvről elmondottak összefoglalásaképpen azt emelném ki tehát, hogy ez a nyelvi rendszer — a stílus és a fogalomtár számos eszközével — igen erőteljesen domborítja ki a központi döntéshozatal szerepét, s azon belül is a döntési folyamat végeredményére összpontosít (homályban hagyván és ,,megfeledkezvén" az egységes központi akaratként megjelenő döntés előzményeiről, arról, hogy minden döntés végül is kompromisszum gyanánt vagy bizonyos — többé-kevésbé átmeneti — ,,erőfölények" jegyében születik meg a létrejöttét megelőző különféle érdekérvényesítések sikereként-kudarcaként, az érdekösszeütközések során). Ez a nyelv továbbá — fent említett jellegzetességével összefüggésben — csak vertikális, s egyúttal hierarchikus relációkat tükröz, tranzaktív viszonyokat gyakorlatilag nem ismer.

A szociálpolitikai nyelvnek ezek a fő jellegzetességei ugyanakkor híven képezik le a szociálpolitika *szervezetekben intézményesült rendszerét.* A szervezeti rendszerre ugyanis egyfelől a piramisszerű építkezés, másfelől a funkcionális szétdaraboltság, s az egy szinten lévők közötti, feladatra orientált szerves kapcsolódások hiánya a jellemző (más fogalmazásban: az azonos szinten lévő különböző szervezeteket az egy lépcsővel feljebb álló szervezet ,,fogja össze"). A különböző fajta állami szociálpolitikai feladatok megvalósítása különálló vertikális szervezeti láncokra épül: a legkisebb helyi tanács külön-külön szaktevékenységet végző előadóitól a járási hivatal, a megyei tanács megfelelő osztályain át a szakági minisztériumokig vagy az Országos Tervhivatal, a Pénzügyminisztérium stb. megfelelő főosztályaiig. Ugyanakkor a községi tanács szakdolgozóinak érdekegyeztetése egy szinttel feljebb, a tanácsi végrehajtó bizottság meghatározott időben megtartandó ülésein folyik, a járási hivatal az ,,alá tartozó" községeket fogja össze, a megye a járásokat stb., s hogy a megoldandó feladatok a meghatározott időpontban tartandó ,,érdekegyeztető" ülések idejére esnek-e s egyáltalában, ,,üléseken" megoldandó s eldöntendő-e a szociálpolitika valamennyi kérdése — a szervezeten ,,belül" fel sem vethető (mert nem szervezeti típusú) gondolatok ezek. (Megjegyzendő, noha szinte ,,automatikusan" következik mindebből, hogy a szervezeti szétdaraboltsággal együtt jelentkezik a szervezeti párhuzamosság, azaz: azonos — vagy közel azonos — szociálpolitikai feladatok, tevékenységek egyszerre több szaktárcához, társadalmi szervhez is tartoznak, s a feladatok és információk — a funkcionális kapcsolódások hiánya miatt — elsősorban a ,,saját" láncon belül futnak, nem kevés ellentmondásosságot s ,,a sok bába közt elvész a gyermek" jelenséget produkálva.)

Mindezek azonban nem új keletű sajátosságai a magyar szociálpolitikai rendszernek (s az azt megjelenítő nyelvnek sem). Anélkül, hogy akár csak vázlatos történeti kép felrajzolására vállalkoznék, érdemesnek tűnik a mai szociálpolitikai rendszer építkezésére és e rendszer kimutatható sajátos jegyeire nézve kiemelkedő jelentőségű néhány történeti előzményről szót ejtenünk.

a) A szokásjogon alapuló adományok rendszerén túlnövő, állami keretek és szabályozások között folyó szociálpolitikai tevékenységről Magyarországon is — más országokhoz hasonlóan — a tőkés fejlődés kibontakozásától kezdve beszélhetünk. A hazai szociálpolitika első kezdetei az abszolutista uralkodók, Mária Terézia és II. József nevéhez fűződnek. A felvilágosult abszolutizmus lényegéhez tartozott az, hogy a ,,felülről" való példamutatáshoz, a ,,jó törvények" ható- és mozgósító erejéhez nagy remények fűződtek, azoktól a társadalom megreformálását várták híveik. Az abszolutizmus rendszerében éppen ezért a törvényhozás kiemelkedő szerepet töltött be, s a törvények, a felülről útjukra indított és meghonosítani szándékozott módszerek nem *követték és legitimálták a már* lényegében lezajlott társadalmi átalakulási folyamatokat, hanem maguk kívántak *elöljárni* modernségükkel, maguk kívántak *kialakítani* új társadalmi fejleményeket. Az eszmék és a történések közvetlen kapcsolatának ideológiája számára az eszme feltétlen primátust élvezett; az már más kérdés volt (s általában kérdéses is maradt), hogy a felülről útjukra indított folyamatok mennyire szervülnek a társadalmi történésekbe. A modernizálást életre hívó központi-állami irányítás iránti igény különböző megfogalmazásai a reformkoron — és az 1848-as forradalom intermezzóján — át a kiegyezésig sem tűntek el a politikai színtérről. A kiegyezést követő törvényhozás (az Eötvös-féle kötelező iskoláztatási törvény; a társadalombiztosítás rendszerének kiépítése stb.) — noha nem az abszolutista uralkodó kezébe tette le a felvilágosult törvények életre hívását — bizonyos kívánt folyamatok ,,felülről" való elindításának hagyományát folytatta, sőt sokszínűségével és sokrétűségével, az eszköztár bővítésével még inkább meggyökereztette. A magyarországi tőkés fejlődés egész korszakát végigkísérte a ,,felülről-lefelé" építkezés a törvényhozásban és a törvényeknek, rendeleteknek tulajdonított kiemelkedő szerep a társadalmi folyamatok szabályozásában, illetve a szerep megjelenítése a vezető ideológiákban.

1945 után a centralizálás a tervszerűség biztosításának garanciájaként tűnt fel, s a központosított irányítás mint a tőkés-piaci társadalom igazságtalanságait kiküszöbölni képes egyedül ,,célirányos" megoldás fogalmazódott meg. Ezt látszott diktálni (vagy alátámasztani) egyébként néhány év múltán az erőltetett iparosítás gazdaságpolitikája és a nivellálásra, egyenlősítésre törekvő társadalompolitika is. E tekintetben tehát a kb. 1949-től beinduló erősen centralizált társadalomvezetés nemhogy megkérdőjelezte volna a korábbi, évszázados szervezeti-szerkezeti hagyományokat, hanem, épp ellenkezőleg, azok ,,felülről-lefelé" épülő és központosított karakterét (az egyébként létező más mozgásformák teljes kiiktatása mellett) még felerősítette, sőt a végső határokig kiteljesítette.

b) A felülről-lefelé építkezés tradicionálisan értéktartalommal telítődött, a központi kezdeményezések „jobbnak", „előbbre mutatónak" tételeztettek, s a fejlődést voltak hivatva előmozdítani. Ez együtt járt a fejlődést hátráltató, gátnak minősített jelenségek *törvénykezés* és a jogi, *szervezeti apparátus* útján való kiszorításának tendenciájával. Ami nem hatósági (hatóságilag engedélyezett), az már nem is legitim, sőt sok esetben nem is legális. A modern szociálpolitika szempontjából alapvető fontosságú társadalombiztosítási rendszer kiépülésének története tele van az „állam" és a „társadalom" konfliktusát jelző törvények, rendeletek, szabályok megjelenésével, amelyekben a magát jobbnak, magasabbrendűnek és szélesebb összefüggések átlátójának tudó központi akarat gátak közé szorítja (vagy kívánja szorítani) a kevésbé haladónak ítélt „spontán" szerveződési formákat. A múlt század utolsó harmadának Bismarck nevéhez fűződő német szociálpolitikája nem kis részben azért lehetett olyan tartós és erőteljes megtermékenyítő hatással a magyar szociálpolitika fejlődéstörténetére, mert deklaráltan vállalta a spontán szerveződésnek elébe menő állami kezdeményezés hatósági rendszerét és annak ideológiáját.

c) A jobbnak, előbbre mutatónak tekintett központi akarat fölénye lassan letéteményeseinek, az állami bürokrácia alkalmazottainak számára — különösen a szakszerűség megnövekedtével — saját fölényükként jelent meg. Hovatovább természetessé vált a tudat, hogy az általuk megalkotott jó törvények jó ügyeket szolgálnak, s az „ügyeknek", a tényeknek kell — ideálisan — a jó törvényekhez igazodniuk. Sarkított fogalmazásban: a bürokrácia figyelme a szabályozás csiszolására, s nem a társadalmi fejleményekre való közvetlen válaszadásra, a „feed back"-re koncentrálódott. Ebben a folyamatban a szabályozás életre hívói a szabályok, rendeletek jóságát, fejlettségét saját tudatuk fejlettségével azonosították (hiszen a szabályokat ők alkotják), s az elmaradott tudat, a rossz erkölcsök, a visszahúzó erők játékának tulajdonították, ha a valóságos történelem nem a szabályozás diktálta módon folyt. A megszemélyesítés nem új jelenség tehát, s az a „sértődöttség" sem, amelyet a bürokrácia a tényekkel szemben gyakorta tanúsít. A szakszerűség így hagyományosan ideologikus mozzanatokkal itatódott át, erkölcs és tudat terminusaiban „dícsért" és „ítélt el".

Függelék gyanánt

Az eddigiekben vázolt jelenségek és a jelenlegi magyar szociálpolitika meghatározó sajátosságai közepette a szociálpolitika tartalma, konkrét *működése* (az, hogy végül is mi és milyen következményekkel történik, illetve nem történik) időről időre számos változást mutat. Ezek a működésbeli változások a folyamatokat behatároló adott keretek között bizonyos — noha sokszor nem tudatosan megfogalmazott-vállalt — *értékválasztásokhoz* köthetők. A szociálpolitikai rendszer módosítása körüli viták éppen ezért értékkonfliktusok gyanánt is felfoghatók.[5] Az alábbiakban röviden ki szeretném térni még arra az értékdilemmára, amely — véleményem szerint — jelenleg a legpregnánsabban színezi át a hazai szociálpolitikai vitákat, s amely felöleli-érinti a szociálpolitikai elosztásrendszer legtöbb aktuális kérdését.

[5] Természetesen az értékkonfliktusok érdekkonfliktusokkal párosulva jelentkeznek, az érdekek és képviselőik értékei bonyolult, szövevényes kapcsolatrendszerben állnak.

Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy az alább érintendő értékkonfliktusok az adott kereteken *belül* merülnek fel: a centralizált, főként az állami költségvetés bizonyos részének elosztásán keresztül funkcionáló szociálpolitika keretein belül. Ily módon az elosztási értékkonfliktusok a rendszer egésze felől nézve kisebb jelentőségűek, a rendszer alapfelépítését nem érintik. Ugyanakkor azonban az egyes értékválasztásokra épülő szociálpolitikai megoldások kimenetelüket, strukturális következményeiket és — elsősorban — az érintettek helyzetét tekintve mást és mást implikálnak, s ebből a nézőpontból szeretnék néhány gondolat erejéig kitérni rájuk.

Az utóbbi évek magyar szociálpolitikai irodalmában megújuló viták tárgya a szociálpolitikai elosztási formák „módszertana": az a kérdés, hogy azt, amit a szociálpolitika eloszt, hogyan kell elosztania.

Bár a kérdést ritkán teszik fel explicit formában, mégis arról van szó, hogy milyen kritériumokat kell figyelembe venni, s hogyan funkcionál *hatékonyabban* az elosztás: ha figyelmét a mindenkori rászorulókra összpontosítja, vagy ha bizonyos embercsoportok (tehát nem egyedi jogosultak) között végez el- és újraelosztást.[6] A magyar szociálpolitikai juttatásokat viszonylag ritkán szokták „univerzális" vagy „szelektív" jellegük felől közelítve leírni,[7] s tudomásom szerint eddig még nem készült olyan összefoglaló elemzés, amely az elosztásrendszer valamennyi univerzális és szelektív elemét, azok közvetlen és közvetett költségkihatásait, az érintettek „de jure" és „de facto" körét, az azonos demográfiai-társadalmi csoportokat átfogó különféle elosztásformák belső arányait és a formák „koegzisztenciáját" stb. számba vette volna. Ugyanakkor az elosztási formák bővítése vagy új típusú juttatások bevezetése körül a vita — ha burkoltan is — él, sőt mind élénkebb.[8] Az alábbiakban — anélkül, hogy a hatásmechanizmusok külön tanulmányt igénylő kérdésébe bocsátkoznék — azt szeretném igazolni, hogy e látszólag „elosztás-módszertani" vita mögött valójában meglehetősen sarkított érték- és érdekkonfliktusokkal van dolgunk.

Ahhoz azonban, hogy ezt kimutathassam, a mindenkorra érvényes definícióadás igénye nélkül szükségesnek látszik közelebbről megjelölni az univerzális, illetve szelektív szociálpolitikai elosztási formák főbb jegyeit.

Univerzálisnak nevezhetők azok a juttatások, amelyekre bizonyos — elsősorban demográfiai, gazdasági — ismérvek alapján körülhatárolt csoport minden tagja megkülönböztetés nélkül jogosult; a juttatást *tagsági jogon*, mindenkinek azonos mértékben és

[6] A vita az angolszász (és ezen belül is elsősorban az angol) irodalomban meglehetősen hosszú múltra tekinthet vissza. A vitákban periódusonként vissza-visszatérő összefoglaló kérdés körülbelül így hangzik: „Univerzális vagy inkább szelektív juttatásokat kell-e a szociálpolitikának biztosítania ahhoz, hogy funkcióit megfelelően ellássa?" A kérdésre adott válasz persze nagyrészt attól függ, hogy ki miben látja a szociálpolitika funkcióit.

[7] A probléma a hazai sajtóban részben a pénzbeni-természetbeni juttatások, illetve a különféle dotációk (pl. ártámogatások, árpreferenciák) előnyös és hátrányos oldalainak megvitatásaként került szóba, részben — általános síkon — körülbelül a következő módon: „nagyon gondosan kell mérlegelni, hogy hol húzzuk meg a határt, mi legyen az a kör, amelyben a szükségletek kielégítése közösségi beavatkozást igényel, közpénzből való fedezése indokolt..., ahol a munkajövedelmek (vagy éppen nyugdíjak) megfelelő színvonala mellett már feleslegessé válik bizonyos természetbeni (vagy akár pénzbeni) juttatás fenntartása, mert az esetleges indokolt támogatási igények — egyéni elbírálás alapján — a szociális segélyezés, aktív szociálpolitika keretében hatékonyabban megoldhatók. ...a társadalmi gondoskodás keretében jelenleg biztosított támogatások indokoltsága felülvizsgálandó." (Lengyel L.: Szociálpolitikánk néhány alapkérdése. Gazdaság, 1971. 1. sz.)

[8] Lásd legújabban a személyi jövedelemadó esetleges magyarországi bevezetése körül kibontakozott vitát.

azonos módon, azonos formában folyósítják. Ezekhez tehát csupán a „tagság" tényét kell igazolni.

Szelektívek azok a juttatások, amelyeket egyéni eredmények, illetve eredményhiányok alapján, e pozitív irányú „eredmények" *biztosítása, igazolása* nyomán, illetve bejelentés, kérvényezés után folyósítanak.[9] A juttatás mértéke, formája és módja általában az „eredmény" mértékétől függ, és mindenkor egyedi megítélés tárgya. Szükségképpen csatlakozik hozzá egyfelől az eredmény(telenség) körülményeit kideríteni hivatott „vizsgálat", másfelől a rászorultság, jogosultság többé-kevésbé rendszeres *felül*vizsgálata (ismételt környezettanulmányok, beszámoltatási kötelezettség stb.).

Hogy példákat is sorakoztassak egyikre és másikra: tipikusan és tisztán univerzális juttatás pl. a szülő nőknek járó anyasági segély vagy a 6—14 éves gyerekeknek „járó" általános iskola, a gyes vagy a — gyerekszám szerint változó, de azonos gyerekszám mellett azonos összegű — családi pótlék. Alapszabálya szerint pedig a legtisztábban univerzális az állampolgári jogon járó egészségügyi ellátás. (Az már más — de a jelen keretek között nem tárgyalható — kérdés, hogy az univerzális juttatások gyakran nem akként funkcionálnak — itt azonban egyelőre meghatározásukról, körülhatárolásukról van szó.) A szelektív juttatások közül tiszta típusként említhetem a nevelési segélyt, a szakszervezeti segélyeket vagy a tanácsok által folyósított szociális segélyeket az egyik póluson (ahol a rászorultságot kell előzetesen igazolni), s a különleges színvonalú üdültetést biztosító intézmények szabályokban rögzített korlátozott hozzáférhetőségét vagy a külön használatú, és a „személyi fontosság" mértékét jelző márkájú állami vagy vállalati autókat a másikon (a kiváló teljesítményért nyújtott különjuttatások példájaként).

A két tiszta típus között helyezkedik el az a juttatási forma, amelyet differenciáltan univerzálisnak nevezhetnénk (s az elnevezés önellentmondásossága plasztikusan utal e juttatási formának a szociálpolitikai újraelosztás szempontjából vett problematikusságára): ezek olyan juttatások, amelyek ugyan a csoportba tartozás kritériumai szerint járnak, de mértékük nem azonos, hanem az „eredményességtől", elsősorban annak a keresetben kifejezett szintjétől függ (ezek tehát többnyire definíció szerint munkaviszonyhoz kötött juttatások). Példaként említhetem a nyugdíjat vagy a táppénzt.

Csak a tisztázás kedvéért említem meg, hogy a juttatási formák fenti tipizálása nem esik egybe a közismertebb, természetbeni-pénzbeni juttatások szerinti csoportosítással, hiszen elvileg természetbeni juttatások is, pénzbeniek is nyújthatók univerzálisan (ld. általános iskola — gyes), éppúgy, mint szelektíven (ld. személyi gépkocsihasználati jog — szociális segély).

További megjegyzésként hozzátenném, hogy a valóságban a létező juttatási formák sokszor igen nehezen helyezhetők el a fenti hármas bontásban, hiszen inkább skálaként, mint trichotómiaként lehet a rendszert leírni. Ha egy univerzális juttatásforma túl szűken vonja meg az érintett csoport határait, akkor nehéz azt valóban univerzálisnak tekinteni, s bár a két szélső típus (a tisztán univerzális, illetve az egyéni „bizonyítványhoz" kötötten szelektív juttatások) értéktartalmukban, hatásmechanizmusaikban is jól elkülönülnek egymástól, a szaporodó juttatási formák a közbülső sávot, a differenciáltan univerzális juttatások körét bővítik.

[9] A továbbiakban nagyobbrészt azokról a juttatásokról lesz szó, amelyekhez az eredménytelenséget (s nem a kiemelkedő sikert) kell igazolni. A két pólus azonban feltételezi egymást. Ahol példát statuálnak, ott példaképet is állítanak. A két póluson a szociálpolitika mögöttes logikája nagyon hasonló (erre még visszatérek), de a juttatások mozgása és önmozgása — természetszerűleg — eltér. S minthogy a szociálpolitikai viták fő problémája a lemaradóknak, a kedvezőtlen helyzetben lévőknek nyújtott juttatások módja, magam is ez utóbbival foglalkozom.

Mielőtt rátérnék a juttatások értéktartalmainak kibontására, felvázolására, még egy dologról említést kell tennem. Nevezetesen arról, hogy míg úgy vélem, a személyes (egyéni-családi) juttatások valamennyi formája elemezhető az univerzalitás—szelektivitás dimenziója mentén, ez az értelmezhetőség nem tehető át teljesen a szociálpolitika valamennyi területére. Noha a szelektivitás jellemző vonása például a jelenlegi településpolitikának, itt némileg másként vetődnek fel a kérdések. A legfőbb különbség, hogy a nem-személyes juttatásoknál vagy juttatásmegvonásoknál egész közösségek kerülnek eltérő elbírálás alá (pl. a központi szerepkör nélküli, ún. egyéb települések), és így a szelektivitás alapjául szolgáló „eredményesség-bizonyítási eljárás" szükségszerűen kissé más (s lényegileg más) módon, noha sokszor igen hasonló mechanizmusok beindításával megy végbe. Végső soron a közösségekkel szembeni szelekció gyakran megteremti a közösségbe tartozó egyénekkel szembeni szelekció alapjait, a két folyamat tehát összekapcsolódhat.

A juttatások történetéről és értéktartalmáról

A szociálpolitikai elosztási formák értéktartalma, alappremisszáik elválaszthatatlanul összefonódnak történeti genezisükkel.

Az univerzalitás—szelektivitás dilemmája a tőkés viszonyok kiteljesedése előtt nem merült, nem merülhetett fel. Bizonyos fajta juttatások persze korábban is léteztek, e juttatások azonban egyszerűen korrekciós jellegűek voltak: valamilyen egyéni sorscsapás vagy mulasztás miatt önmagukat és családjukat el-, illetve fenntartani nem tudók társadalmon, pontosabban (és ez a fontos) közösségen belül tartását szolgálták. Terük a prekapitalista (elsősorban mezőgazdasággal és kézműiparral foglalkozó kisárutermelésre berendezkedett) faluközösség volt. A többé-kevésbé zárt faluközösségek felbomlása egyfelől, a tőkés piaci viszonyok kiteljesedése másfelől indítja be azt a folyamatot, amely a szegénységproblémát társadalmi problémává avatja, és amely a „társadalmiság" kereteinek életre hívásával, a polgári nemzetállam létrejöttével megteremti az újfajta szegénység kezelésére hivatott újfajta *állami* szociálpolitikát.

A modern állami szociálpolitika keletkezéstörténete tehát a piaci viszonyok közepette keletkező szegénység elleni harc kezdetével egyidős. Szociálpolitika és szegénypolitika sokáig ugyanazt jelentették, s ez érthetővé teszi azt is, hogy igen hosszú időn át a szociálpolitikai juttatás formája nem lehetett más, mint a szegények (de csak a szegények) „megsegítésére" szolgáló szelektív juttatás. E szociálpolitika feladata az, hogy mozgásformát kínáljon a társadalmi feszültségek mederben tartására: minthogy az „új" szegénység gyökere valahol ott van, hogy emberek bizonyos csoportjai sem a munkaerőpiacon, sem (ennek következtében) az árupiacon nem tudják a puszta létükhöz szükséges feltételeket megszerezni, biztosítani. Ennek a piaci megfelelni-nem-tudásnak és a belőle fakadó egzisztenciális lehetetlenülésnek a kezelésére pedig a korábbi, évszázados megoldási módok elégtelennek és képtelennek bizonyultak. A polgári társadalom, a tőkés piac megszületése komoly társadalmi árakkal jár, a bérmunkásság „életre hívása" évtizedeken át a tömeges szegénytermeléssel azonos; a régi faluközösségi szegények helyébe a félúton lévők, a városba igyekvők vagy ott éppen letelepedettek, a lassan bővülő

piac miatt az iparban csak fokozatosan és hullámzásokkal elhelyezkedni tudók új *rétege* lép. Ugyanakkor a másik oldalon ez a felemelkedő polgárság, egy offenzívában lévő társadalmi réteg virágkora, s a térhódítás azt az illúziót kelti, hogy a boldogulás korlátlan lehetőségei mindenki előtt nyitva állnak, tisztes-kitartó munkával és előrelátással bárki jólétre és biztonságra tehet szert. Egy új típusú társadalom megteremtődése folyik: az új osztályokon *belüli* társadalmi távolságok még nem olyan nagyok és az új társadalom még nem olyan finoman rétegzett, hogy kiderüljön: mindez már régen nem egyéni képességeken vagy azok hiányán múlik. A korai tőkés viszonyok e vázlatos felvillantása csak annyi célt szolgált, hogy érthetővé váljék: ebben a korszakban (s Nyugat-Európában e korszak a XVI—XVII. századtól körülbelül a XIX. század végéig tartott) a szegénység már mint a piaci árutermelés társadalmi struktúrájának szerves része létezett, ugyanakkor számos tényező miatt nemigen derülhetett ki, hogy a szegénység *társadalmi rétegek* speciális helyzetét jelöli; sokáig úgy tűnt, hogy egyéni hibák, mulasztások okozzák, épp úgy, ahogy egyéni erőfeszítésekkel meg is szüntethető. Ez az oka annak, hogy a juttatások körüli *dilemma* fel sem vetődhetett. Az univerzális juttatás ugyanis — bármily korlátozott értelemben is — feltételezi bizonyos társadalmi, s mint olyan, társadalmilag *tipikus* élethelyzetbeli különbségek felismerését.

Az univerzális típusú (pontosabban a fenti értelemben véve *nem* szelektív) juttatások megjelenésének előfeltétele a városi bérmunkásság kialakulása, munkaerő-piaci helyzetének bizonyos stabilizálódása és saját magának társadalmi csoportként való definiálása volt. A múlt század első felének angol chartistái és a kezdetben föld alatti, majd maguknak tágabb működési és harcteret kivívó szakszervezetek, a munkás önsegélyező egyletek tekinthetők közvetlen előzményeknek. Hogy a harc itt milyen fontos szerepet játszott, s hogy a juttatásformák ,,módszertani" kérdései mögött társadalmi érték- és érdekkonfliktusok húzódtak, azt igen plasztikusan mutatja az 1834-es, a szelektivitás eszményét kiteljesítő és szinte ad absurdum vivő angol szegénytörvény[10], majd annak ,,bukása" a századvégen, s az univerzalitás első győzelme, az 1910-es évek táján bevezetett társadalombiztosítási rendszer.

[10]Az 1834-es angol szegénytörvény mindazok számára, akik a tisztes megélhetés feltételeivel nem rendelkeztek, (függetlenül az okoktól) a szegénység kezelésének egyetlen módját tette egyeduralkodóvá: a szegényeket felkutató, a koldusokat leleplező hatósági személyeknek (guardian) e szegényeket a dologházba kellett vinniük (kényszeríteniük). A dologház volt hivatva számukra ,,lakást", ,,munkát", egészségügyi ellátást s a gyerekeknek iskoláztatást biztosítani. A dologházak a valóságban a szegények gyűjtőfogházaivá váltak, börtönökké, amelyek biztosították a nincstelenek ,,zavaró látványának" megszüntetését, a tőkés üzemek munkaerőigénye hullámzásainak mindig rendelkezésre álló, mozgósítható vagy a forgalomból kivonható tartalékait, az olcsó női, illetve gyermekmunkát s főként a ,,rendőri" felügyeletet.

Az 1834-es szegénytörvény ideológiájának sarkköve a (legrosszabb ,,kintinél" is) ,,kevésbé kívánatos lehetőség" elve volt. Eszerint mindazok számára, akik ,,tisztességesek", a dologház elrettentő példa lesz, és ezért mindent meg fognak tenni azért, hogy elkerüljék. Azok számára pedig, akik bekerültek, az itt uralkodó embertelen feltételek kívánatosabbá fogják tenni a ,,kinti" létet, és e nevelő hatására válnak majd ,,tisztességesekké".

Az 1834-es törvény nemcsak a munkaképes korú szegényekre terjedt ki, hanem az öregekre, betegekre, gyerekekre is. (Nekik korábban kellett volna idős korukra tartalékolniuk, vagy a betegség mindenkire érvényes kockázatát bekalkulálniuk. A gyerekeket pedig a dologházi ideológia ,,lumpen" szüleik kártékony hatása alól kívánta kivonni oly módon, hogy szüleiktől szeparálva biztosított helyet nekik ezen intézményben.)

A törvény a szegénység enyhítésére szolgáló házi segélyezési megoldásokat csak különleges, rendkívül indokolt esetekben engedélyezte.

A keletkezéstörténettel azt akartam érzékeltetni tehát, hogy a polgári társadalom megteremtődésének folyamata előtt maga a probléma, a ,,módszertani dilemma" nem létezett. Felvetődéséhez az kellett, hogy általában (az egyéni sorstragédiáktól és azok ,,örök érvényétől" eltekintve) a piaci erőviszonyok, munkaalkalmak és azok hiánya határozzák meg a gazdagodás-szegényedés lehetőségét, másrészt ugyanezek az erőviszonyok ,,döntsenek" a munkabérek melletti, azok helyetti juttatások létéről, köréről, mértékéről és módjáról. S végül az is kellett (s ez a dolog ideológiai vetülete), hogy lehetőség nyíljék a társadalmi felemelkedésre vagy lecsúszásra; akik felemelkedtek vagy szinten maradtak, ezt a ,,teljesítményt" számon kérhessék azoktól, akik ennek megtételére nem voltak *képesek.* Magyarán: a bővülő árutermelés és piac társadalmának megszületése hozza magával az itt tárgyalt jelenségkört, mind a központi jellegű vagy legalábbis a központi szabályozás körébe vont társadalmi juttatások, mind azok elosztásának ,,módszertanát". Meglepő ugyanakkor, hogy létrejöttük óta az egyes juttatásformák értéktartalma — társadalmi környezetük és a mellettük szóló aktuális érvek változása ellenére — milyen állandóságot mutat.

A szelektivitás alappremisszái mindig a munkához, a munkavégzés etikájához és az emberi munkák általános hasznosságához kapcsolódnak, mégpedig nagyjából a következő logikában.

1. A kiindulás: a munka centrális szerepe az emberi életben. Munkalehetőség mindenki számára van bőven, s az ember a munkájával boldogulhat. A munka az, amelynek nyomán valaki nemcsak pénzhez, hanem társadalmi ranghoz, megbecsüléshez is jut, s aki nem dolgozik, az magára vessen, ,,ne is egyék". Minden munkát lehessen tisztesen végezni, a kitartó, szorgos ember viheti többre is, ez csak rajta múlik. Emögött az áll, hogy:

2. A munkaetika mindenfajta munka mellett azonos kell hogy legyen. A társadalomnak ugyanis egyaránt szüksége van a teljes technológiát tervező-szervező mérnökre és a vagonkirakó segédmunkásra. A segédmunkásnak ezt éppúgy éreznie kell és lehet, mint a mérnöknek. Így hát éppolyan odaadással, a munka iránti tisztelettel és kitartással dolgozhat azon a poszton, ahová állt (az élet állította). Ha ezt nem látja, megint csak magára vessen.

3. Az, hogy ki milyen ,,posztra" kerül, kizárólag képességein és emberi-etikai tulajdonságain múlik. Elvileg a lehetőségek mindenki előtt ugyanúgy nyitva állnak, csak meg kell tanulni élni velük.

4. Mindebből következik, hogy az, aki nem boldogul, csak önmagát teheti ezért felelőssé. A képességei vagy az akarata, szorgalma hiányzik.

Az alapértékek — a munka fontossága a társadalmi-egyéni ,,sikeresség"szempontjából, a kitartás, a tisztesség stb. — e szemléletben mindenkire érvényesek, s egyúttal kijelölik mind a szigorúan megkövetelt társadalmi normákat, mind az ezektől való eltérés minősítésének irányát, s végül azt is, hogy mit kell tennie a ,,köz"-nek a deviánsokkal. Nyilvánvalóan rá kell ébreszteni őket egyéni vétségeikre, mulasztásaikra, ugyanakkor éreztetni kell velük, hogy amennyiben a tékozló fiú módjára megtérnek, van számukra visszaút a társadalom ,,helytálló" tagjai közé. Itt azonban fokozati különbségek sora következik a szelektív (mindig az egyént felelősség tevő) szemlélet logikája szerint. Ugyanis bármily szélsőséges legyen is az érvelés, e megítélési mód is lát némi különbséget: a magukra maradt, esetleg fizikai segítségre is szoruló öregeket másként kezeli, mint az ún. ,,lumpen elemeket". Eszerint vannak tehát olyanok, akik lehettek volna

ügyesebbek, előrelátóbbak, hogy idős korukra elkerüljék a szegénységbe süllyedést, de-hát azért végül is tisztes módon éltek-élnek (ők a köz jóindulatára méltó ,,érdemes" szegények), az alkoholisták, a munkakerülők, felbomlott családúak stb. azonban — ez ,,látható" — morális okokból csúsztak le, magukra vessenek (ők az ,,érdemtelenek").

A szelekciónak, a ,,megsegítés", a juttatás odaítélésének éppen ez az alapja: a különbségtétel a *morálisan* helytállók és *ezért* a köz segítségére, juttató jobbjára jogosultak, s a morálisan elítélendők, megvetendők között, akik *előbb javuljanak* meg, s majd aztán — ha erre szükség lesz — segítünk nekik. Az, hogy ki az érdemes és ki az érdemtelen szegény, elvileg minden probléma nélkül eldönthető, s elkerülendő, hogy a társadalom az érdemtelenekre pazarolja figyelmét és pénzét, egyenkénti kivizsgálásokkal el is kell azt döntenie. A megítélés szempontjai adottak. Így: büntetlen előélet; törekvés; rendszeres (lehetőleg egy munkahelyen tartósan folytatott) munkavégzés (mégpedig munkaügyi bejegyzésekkel igazolva), az alkohol kerülése; a gyerek példás nevelése; tisztaság; takarékosság és mértékletesség; alázat (,,maga jobban tenné, ha hallgatna"); az első felkínált lehetőség azonnali, feltétel nélküli elfogadása és meghálálása (hiszen az érdemes szegény is mások áldozatos munkájának gyümölcséből részesedik, s ennek tudatában kell lennie).

Noha a fentiekben a szelektív juttatások odaítélésének alap-érvrendszerét azzal az élességgel igyekeztem vázolni, amellyel a gyakorlatban ritkán találkozunk, annyi bizonyos, hogy az érvelés mögött egy szemléletmód áll, s ez kevés finomítást enged, hiszen látószögébe csak ,,jó" és ,,rossz" magánmorálok férnek be, társadalmi különbségek és meghatározottságok pedig egyáltalán nem.

Megjegyezném, hogy noha eddig a ,,nem megfelelően teljesítőkkel", a ,,szegényekkel" szembeni elítélő hangvételű érvelés alapjait és logikáját igyekeztem leírni, ugyanezek az alappremisszák teszik magyarázhatóvá a ,,pozitív" irányú megkülönböztetést, a példakép állításának szociálpolitikai (újra)elosztási formáit, a különjuttatások ideológiáját is.

A különjuttatásokra jogosultak azok, akikkel kapcsolatban az átlagosnál kitartóbb, odaadóbban végzett munkáról, csak a munkára való összpontosításról hallunk, ezek az emberek (akik általában különösen sokat vesznek a vállukra ,,a társadalom" terheiből) kiemelkedő teljesítményt nyújtanak, s ez kizárólag képességeiknek, szorgalmuknak, kitartásuknak, továbbá kimagasló erkölcsi tulajdonságaiknak köszönhető. Egy ponton kerül új (s a korábbi logikának némileg ellentmondó) elem az érvelésbe, s ez az, hogy a különjuttatásokat kiérdemlők a társadalom számára különlegesen fontos, felelősségteljes posztok betöltői.

Akár a ,,negatív", akár a ,,pozitív" irányú szelekciót igazoló érvelésről van szó, az alappremisszák természetesen sohasem igazak. A munkák és így végzőik sem értékelődnek egyformán a piacon, s hogy ki hová kerül a munkamegosztásban, kinek a számára adatik meg a tudás helyett az egyetemi oklevél, illetve a kisegítő iskolai bizonyítvány stb., azt bonyolult, ám szisztematikusan működő társadalmi folyamatok határozzák meg, amelyeknek az életfeltételek alakulásához az induláskor, majd később az emberek előtt álló választási lehetőségek szűk vagy kevésbé szűk voltához lényegesen több közük van, mint magasztos vagy alantas erényekhez.

Rátérve most már a szociálpolitikai elosztás egyéb formáira:

Az univerzális juttatások mögöttes értékrendszerének vezető eleme egy korlátozott értelmű egyenlőségideál. Az egyenlőség értelmezése itt körülbelül azonos a polgári jogállamok megszületésével egyidős törvény előtti egyenlőség fogalmával: aki az adott társadalom keretében megszületett, az annak a társadalomnak egyenjogú tagja. Emberitársadalmi fontosságának, annak, hogy hogyan él, elvileg semmi köze nincsen ahhoz, hogy élni joga van, s ezért a létet garantálni hivatott szociálpolitikai juttatásoknak e gondolatmenetben az egyéni életvitel mikéntjétől és szintjétől egyaránt függetlenedniük kell. A szociálpolitikai újraelosztásból való részesedés módját és mértékét egyetlen szempont befolyásolhatja: az emberek életében több-kevesebb *általánossággal adódó bizonyos helyzetváltozások,* s az ezekből adódó speciális szükségletek, melyeknek kielégítése ugyanakkor az egyén teherbíró képességét esetleg meghaladná. Így — függetlenül attól, hogy ki milyen alaphelyzetből indul — bizonyos anyagi természetű terhet jelent egy családban a gyermek megszületése és nevelése, az ember egészségének átmeneti vagy tartós rosszabbodása vagy munkájának egy átképzés miatt szükségessé vált ,,felfüggesztése" stb. Minthogy: a) e terhek mindenki — jobb és rosszabb helyzetűek — számára terhek (még ha különböző mértékben is); b) noha az egyének-családok élik meg őket, a társadalom funkcionálásához ,,társadalmilag" kívánatosak, illetve elkerülhetetlenek (gyerekek születése, átképzés, egészséges emberek, különösen pedig egészséges munkaerő), ezért a részleges vagy teljes közteherviselést kell megoldani. A közteherviselés nem morális, hanem adózási, illetve tágabban, gazdasági, még pontosabban gazdasági kérdés.

A differenciáltan univerzális szociálpolitika érték- és érvrendszere (s működése is) tartalmaz elemeket mindkét eddig ismertetett kiindulásból. Nem ad helyt — elvileg — a morális különbségtevésnek, minthogy nem ismeri el azt, hogy a nyújtott teljesítmény kizárólag egyéni tulajdonságokon múlnék. Ugyanakkor a részesedést a társadalmi újraelosztásból nemcsak a speciális élethelyzetek szerint kívánja differenciálni, hanem aszerint is, hogy ki milyen indulóhelyzetből kerül új életszituációba (számára mekkora terhet, ,,veszteséget" jelent ez a korábbiakhoz képest), illetve mit nyújtott korábban: azaz ki-ki munkája, eredményei, hozzájárulása arányában részesedjék.

Még egyszer fontosnak tartom leszögezni itt, hogy ebben a ,,Függelék"-ben mindvégig a három legfontosabb szociálpolitikai elosztásforma alappremisszáiról, nem pedig valóságos működésükről, tényleges társadalmi hatásmechanizmusaikról írtam. Ez utóbbi problémakör tárgyalása külön tanulmányt igényelne, amelynek fel kellene tárnia azokat a mechanizmusokat, amelyeknek eredményeképpen az ún. univerzális juttatásokból a különböző társadalmi csoportok igen eltérő mértékben és minőségben részesednek, s azokat is, amelyek — a szelektív juttatási formákhoz kapcsolódva — rögzítik, újratermelik és fokozzák a ,,rászorultságot", bővítve és kiterjesztve a szelektivitás és a szociálpolitikai ,,intolerancia" körét. Ez utóbbi külön tanulmány tárgyát kell hogy jelentse azoknak a gazdaság- és társadalomtörténeti okoknak a feltérképezése is, amelyek megmagyarázzák; miért és milyen feltételek közepette vetődik fel újra az ,,elosztás-módszertani dilemma", s választ kellene adnia arra is, hogy melyek azok a gazdasági, politikai, ideológiai funkciók, amelyeket a jelenlegi magyar társadalomban a deklaráltan szelektív, illetve az alapszabályaik szerint legalább univerzális szociálpolitikai elosztási formák betöltenek.

Megjelent 1983-ban az MTA Szociológiai Kutató Intézete által kiadott Oktatásról, társadalompolitikáról c. kötetben

A „hozzájárulás"

Hadd kezdjem e néhány oldalt azzal, hogy bevallom: nem *tudok válaszolni arra, hogy mindaz, amivel kutatói munkám során foglalkoztam, mivel járult hozzá a magyar szociológia* fejlődéséhez. *Inkább csak leírnám: milyen kérdések izgattak, milyen módon kerestem, keresem rájuk a választ. S hogy az eddig talált válaszok valóban a „fejlődést" hozták-e — szabad legyen ennek megítélését másokra hagynom. Mindig örültem, amikor kollégáim, diákjaim, olvasóim, közelebbi és távolabbi barátaim valamit* érdekesnek *találtak abból, amit leírtam vagy elmondtam, és mindenkor továbbgondolásra ösztökélt, ha vitatkoztak velem. Ebben a rövidke beszámolóban megpróbálok tehát a visszajelzésekre támaszkodni, és azt értelmezni „hozzájárulásként", amit mások annak tartottak.*

Abban a szerencsében volt részem, hogy kutatói munkám eddigi két évtizede alatt mindvégig módom volt arra, hogy új empirikus kutatásokat végezhessek. Tekintve, hogy a magyar társadalom működésének számos kérdése megkutatatlan volt (és ma is az), a viszonylag tisztességesen megcsinált empirikus kutatásoknak mindig nagy újdonságértékük volt, hiszen olyan társadalmi tényeket és összefüggéseket hozhattak felszínre, amelyekről addig nem vagy nem úgy tudtunk. Ebben az értelemben előzmény nélküliek voltak azok a szociálpolitikai intézménykutatások, amelyekre intézeti és egyetemi kollégáimmal (később pedig néhány külföldi munkatárssal) együtt a hetvenes évek eleje és a nyolcvanas évek közepe közötti másfél évtizedben vállalkoztunk. E kutatások egy része különböző, „szociálpolitikainak" szánt intézmények „anti-szociálpolitikai" működésének okaira, funkcionális zavaraikra, illetve a zavarok hátterében álló mélyebb „racionalitások" megfejtésére irányult, másik részük nem-szociálpolitikai rendeltetésű képződmények látens szociálpolitikai szerepével foglalkozott.

Az első körbe az óvodarendszerre, a gyermekekkel kapcsolatos pénzbeni szociálpolitikai járandóságokra, a szociálpolitikai szakemberek és a felhasználók közötti érintkezési viszonyokra, valamint az egészségügybe beépülő kvázi-szociálpolitikai ellátási formákra vonatkozó kutatásokat sorolnám. E kutatások legfőbb tanulsága (a konkrét empirikus eredményeken túl) talán az volt, hogy kirajzolódott egy egységes és összefüggő logika, amely mentén kissé absztraktabban is le lehetett írni a szociálpolitikának a pártállami típusú gazdaságban betöltött szerepét. Tényszerűen is igazolni lehetett, hogy e berendezkedésben a szociálpolitika elsődleges funkciója nem szociális, hanem politikai természetű: legfőbb rendeltetése a totalitárius jellegű rendszerintegráció előmozdítása és az ehhez szükséges politikai kontrollelemek folyamatos működtetése. A politikai szociológiai analízis révén új értelmezést lehetett adni annak, hogy miért termelődik rendre újjá a szociálpolitikai intézmények szembeszökően alacsony hatékonysága, valamint kimutathatóvá vált az is, miért törvényszerű, hogy a szociálpolitika — elsődlegesen politikai uralmi rendeltetéséből következően — inkább a társadalmi egyenlőtlenségek mélyítése, semmint mérséklése irányában működik.

A nem-szociálpolitikai rendeltetésű képződmények (így az informális szerveződések és közöttük is elsődlegesen a családok) szociálpolitikai funkcióira irányuló kutatások talán legfőbb tanulsága az informális, „civil" szféra modernizálódásának, valamint „alternatív szociális védelmi rendszerének" feltárása volt. E kutatásoknak volt némi szerepük abban, hogy kiszélesedtek és új dimenziókkal bővültek a második gazdaságról és annak „értelméről" rendelkezésre álló ismereteink: kiderült, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek során a társadalom informális szociálpolitikai szerveződései a gazdaságiakkal vetekedő szerepet játszottak a társadalomnak az állammal szembeni csendes harcában, illetve abban a lassú eróziós folyamatban, amely szociológiai értelemben fokozatosan előkészítette a talajt a polgárias alapú rendszerváltásra.

A makro-, illetve mikro-kiindulású szociálpolitikai kutatások egy ponton összeértek, és „kivezettek" az eredeti kutatási területről. Továbbgondolásuk ugyanis többünk számára körülbelül egy időben vetette fel az igényt arra, hogy kísérletet tegyünk a szociálpolitikának mint az állam klasszikus beavatkozási területének a társadalom strukturális átalakulásában betöltött szerepét pontosabban leíró fogalmi és módszertani apparátus kialakítására, illetve — tágabban — arra, hogy megpróbáljuk újraértelmezni a hazai állami és civil modernizáció néhány társadalomtörténeti folyamatát. E társadalomtörténeti indíttatású kutatások érdeklődésemet az intézményszociológia felől a társadalom széles értelemben felfogott kulturális viszonyainak megismerése felé terelték. Az utóbbi években elsősorban a nyugatias értelemben vett polgárosodás hazai félsikerei, illetve teljes sikertelenségének okai izgattak, amelyeknek valamiféle szerény megértéséhez a szegénység és a marginalizáció történeti meghatározottságainak és mai újratermelődési formáinak kutatása révén kerestem-keresem az utat. A városi szegénység különböző típusainak feltárására irányuló kutatássorozat révén remélek választ találni arra, hogy a jelenlegi politikai, gazdasági és társadalmi átalakulások közepette mennyiben termelődnek meg, illetve újjá a szegénységnek a rendies társadalomfejlődéshez kapcsolódó dezintegrációs formái, mennyiben számolhatunk ma és itt a modern gazdaság kialakulásával párosuló, egyenlőtlenség-alapú „modern" szegénységgel.

Tervek

A közeljövőre vonatkozó kutatási terveim elsősorban a közelmúltból táplálkoznak. Úgy látom ugyanis, hogy az elmúlt évtized személyes és szakmai tapasztalatai nyomán érdemes talán egy sor — korábban már lezártnak vélt — kérdést újrafogalmazni, és megpróbálkozni adekvátabb, történelmileg és jelenidejűleg egyaránt hitelesebb megválaszolásukkal. E kérdéseket a magam számára a következőképpen foglaltam össze:

a) A totalitárius berendezkedés szétesésével mennyiben nyernek teret és intézményesülnek az elmúlt évtizedekben látensen kifejlődött modern integrációs folyamatok, illetve mennyiben erősödnek fel a ma mindenképpen tapasztalható dezintegrációs tendenciák? E széles problematikát egymagam nyilván nem válaszolhatom meg; a „régi" és „új" szegénység típusainak, generációk közötti átörökítési folyamatainak, valamint önfenntartó mechanizmusainak empirikus kutatásával azonban talán hozzájárulhatok a jelenkori magyar társadalom struktúráját pontosabban megragadó elméleti és empirikus leíráshoz.

b) Az előbbi kérdéskörtől nem választható számomra el „a történet másik fele", azaz az állam modernizációs szerepe átalakulásának vizsgálata. E vonatkozásban az engem leginkább izgató kérdés az, hogy a totalitárius berendezkedés lebomlását polgárias intézmények és intézményműködtetési mechanizmusok váltják-e fel. A kérdés konkrét vizsgálatát a legnagyobb szociálpolitikai újraelosztó rendszer, a társadalombiztosítás ún. „reformjának" folyamatos nyomon követése révén szeretném megvalósítani, ami közelebbről egy, a gazdaságszociológia, illetve a politikai szociológia fogalom- és eszköztárán nyugvó, elsődlegesen a politikai döntéshozatal dokumentumaiból „dolgozó" kutatássorozat elindítását jelenti.

c) A jelenkori rendies és polgárias, illetve a velük összefüggő dezintegrációs és integrációs tendenciák vizsgálata egy sor történeti kérdést vet fel számomra, mindenekelőtt az elmúlt évtizedek modernizációs teljesítményeinek vonatkozásában. Úgy gondolom, hogy a szocializmus mint a térség modernizációs kísérletének (újra)értelmezése nélkül igen nagy a veszélye annak, hogy félreértjük a napjainkban zajló átalakulás szociológiai természetét. Kellő történeti újragondolás híján nehezen látom tisztázhatónak, hogy melyek a mai félpolgárias képződményekből az elmúlt rendszernek, és melyek a kelet-európai társadalomfejlődés mélyebb történeti meghatározottságainak ,,betudható'' jelenségek. Tudom: ezek is ,,sokszemélyes'' kérdések. Az évekkel ezelőtt itthon megkezdett, és ma már a régió más országaiban dolgozó kollégáinkkal együtt folytatott összehasonlító családtörténeti vizsgálódások révén azonban kutatócsoportunk néhány elemmel és adalékkal hozzájárulhat talán majd a pontosabb válaszadáshoz.

Szelektív bibliográfia

A családi munkamegosztás néhány szociológiai kérdése. *Valóság*. 1970/10.

—HÁBER J. A pedagógusnők helyzete, egy pálya elnőiesedése. In: SZABADY E. (szerk.) *Nők — gazdaság — társadalom*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1976.

—VAJDA Á. Az ideggondozó néhány társadalmi kérdése. In: FERGE ZS.—VÁRNAI GY. (szerk.) Szociálpolitika ma és holnap. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1986.

Az egészségügy betegségei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1986.

—LÁNYI A.—MISZLIVETZ F.—RADNÓTI S.—VAJDA Á. (szerk.) *Arat a magyar*. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest 1988.

Iskola a válaszúton. In: LUKÁCS P. — VÁRHEGYI GY. (szerk.) *Csak reformot ne...* Edukáció Kiadó, Budapest 1989.

—VAJDA Á. Medizinische oder soziale Verantwortlichkeit? *Journal für Sozialforschung*, 1989/3.

Egy szociálpolitikai reformelképzelés vázlata. *Tervgazdasági Fórum*, 1989/3.

Néhány gondolat a szegénységről és a létminimumról. In: ANDORKA R. et al. (szerk.) *Társadalmi riport*. TÁRKI, Budapest 1990.

—B. DEACON (eds.) *Social Policy in the New Eastern Europe*. Avebury, Gower Publishing Company, Aldershot 1990.

Poverty in Hungary in the Period of Economic Crisis. World Bank Publications, Washington 1990.

Early exit from employment in Hungary. In: M. KOHLI—M. REIN (eds.) *Time for Retirement*. Cambridge University Press, New York 1991.

Some aspects of the changing situation of women in Hungary in the process of transition. *Signs*, Fall 1991.

Social participation in Hungary in the context of restructuring and liberalization. In: B. DEACON (ed.) *Social Policy, Social Justice and Citizenship in Eastern Europe*. Gower, London 1991.

A társadalombiztosítás körüli érdekkonfliktusok. *Szociológiai Szemle*, 1992/3.

Social policy in Hungary. In: B. DEACON et al. (eds.) *The New Eastern Europe*. Sage, London 1992.

Szelényi Iván—Konrád György

A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai

A magyar urbanizáció nem túlságos gyorsaságával, hanem éppen ellenkezőleg: viszonylagos lassúságával okoz társadalmi feszültségeket. Tételünk számos ellenvetést támaszthat, annál is inkább, minthogy a városi lakásépítés és kommunális fejlesztés éppen csak lépést tart a városokba bevándorlók számával, s ezért mind a helyben lakók, mind a várospolitikusok akár ellenfelüknek is tarthatják ezt a betóduló falusi tömeget, amely betelepszik az újonnan épülő lakásokba, túlzsúfolja a közlekedést, az iskolákat, a boltokat és a kórházakat. Épp ezért a vidéki városok lakói és vezetői ellentétes érzésekkel ítélik meg városuk fejlődését, bár szeretnék, hogy városuk növekedése megelőzze a többiekét, a vidékiek, a ,,jöttmentek" beáramlását mégis fölhigulásnak, társadalmi veszélynek tartják. Valóban, a városodás üteme túlságosan gyors a városi infrastruktúra növekedéséhez képest, s ennyiben nálunk is jelentkeznek a túlzsúfoltságnak olyan tünetei, amelyek a fejlődő országokban a ,,túlurbanizáció" jelenségkörébe tartoznak (a kiadó ágyakért tolonganak az ágybérlők; emberek laknak pincékben, padlásokon, fáskamrában, ólakban, autóbuszroncsokban, cirkuszkocsikban, barlangokban; putritelepek épülnek a városok határán, melyek ha nem is oly kiterjedtek és szembeötlőek, mint a riói *favella*, jobb életkörülményeket annál nem kínálnak; az albérleti díjak pedig sokkal gyorsabban emelkednek, mint bármilyen más termék vagy szolgáltatás ára). A városok túlzsúfoltsága azonban éppen annyira tükrözhet ,,alulurbanizációt", mint túlurbanizációt. A látszólag egyező tüneteket a társadalom életében gyakran különböző, sőt éppenséggel ellentétes gazdasági hatótényezők váltják ki: az amerikai *városok* belterületi slumjainak kialakulását például a korlátozatlan telekpiac által lehetővé tett telekspekuláció idézi elő, számos kelet-európai nagyvárosban viszont a belső városrészek felújításának elmaradása s ennek nyomán a slumosodás jelensége abból adódik, hogy a *telekpiac teljes hiánya* nem ösztönzi az ingatlanok tulajdonosait — a városokat — e telkek hatékonyabb felhasználására. A fejlődő országokban a túlurbanizáció annyit jelent, hogy a városok népességszámának növekedése, a városodás gyorsabb, mint az iparosodás. Az infrastruktúra túlterhelése pedig csak abból fakad, hogy bővítésére a munkanélküliség miatt nincsen fizetőképes kereslet. Magyarországon viszont — s tudomásunk szerint a kelet-európai szocialista országokban általában — az iparosodás üteme előzi meg igen szembeötlően a városodását, a városokban létesülő munkahelyek száma jóval nagyobb ütemben növekszik, mint a városi lakásférőhelyeké, s az új munkavállalók nagyobb része ennek következtében csak az ingázás vagy az albérletek, munkásszállások és ideiglenes hajlékok között választhat. A fejlődő országok túlurbanizációját az okozza, hogy az ipari beruházások szintje alacsony, s nincsen elegendő munkahely. A kelet-európai alulurbanizációt viszont az okozza, hogy a siettetett ipari fejlődés az infrastruktúra rovására történik. Az ipari beruházások ilyen magas arányát csak úgy lehetett biztosítani, hogy az infrastruk-

túra növekedését nem a fizetőképes kereslettől, hanem az iparfejlesztő gazdaságpolitikától tette a központi tervezés függővé, oly módon, hogy a mesterségesen szűkössé tett infrastrukturális termékeket kivonta a piacról, kialakította elosztásuknak hatósági, juttatásszerű jellegét, s értéküket a munkabérbe nem építette bele. ,,X. város kórházat, Y. község iskolát kapott" — olvassuk a lapokban, s megkérdezhetnénk: kitől? Ennek megfelelően alakult a bérpolitika is: minthogy a lakás és az infrastrukturális szolgáltatások nem minősültek árunak, a szocialista gazdálkodás kibontakozásakor a béreket és fizetéseket a hozzánk hasonló fejlettségű országok bérszínvonalához képest lényegesen alacsonyabban lehetett megállapítani, mivel azok eleve nem foglalták magukba az infrastrukturális termékek és szolgáltatások értékarányos megvételének esélyét, hiszen elvileg ez utóbbiakat az állam természetben, béren kívüli juttatásként adta volna a bérből és fizetésből élőknek. A termelő beruházások túlságosan magas, illetve a fogyasztói beruházások túlságosan alacsony részaránya miatt a városokban állami erőforrásból aránylag kevés lakás épült, ezért az új munkavállalók túlnyomó része adminisztratív úton lakáshoz nem juthatott, jövedelme viszont csekély volt ahhoz, hogy a hatósági lakásgazdálkodás mellett kialakuló korlátozott lakáspiacon magának lakást vásárolhasson. Azt a kérdést tehát, hogy az új munkavállalók korábbi lakóhelyükről járjanak-e be dolgozni, vagy új munkahelyük közelébe költözzenek, az egyoldalúan iparosító gazdaságpolitika nem tette személyes fogyasztói döntésük tárgyává. A *túlurbanizáció* és az *alulurbanizáció*, ha a városi élet felszínén azonos tünetcsoportokat eredményeznek is, lényegüket tekintve homlokegyenest ellenkező folyamatok, következésképpen kezelésmódjuknak is gyökeresen különböznie kell. Annyi azonban bizonyosra vehető, hogy a városokba bevándorolni szándékozó falusiak betelepülésének, lakáshoz jutásának jogszabályi korlátozása — a fejlődő országokban is, nálunk is — nem csupán igazságtalan, de hatástalan eszköznek is bizonyult. Ha tehát kiinduló tételünkben azt állítottuk, hogy hazánkban társadalmi feszültségeket városfejlődésünk viszonylagos lassúsága okoz, pontosabban országunk ,,alulurbanizáltságára" utaltunk, ez a jelenség pedig véleményünk szerint elkerülhetetlenül következett az elmúlt két évtized gazdaság- és társadalompolitikájából.

A következőkben igyekszünk bemutatni az alulurbanizáció tényeit, kifejteni e folyamat okait és a körülötte szerveződő társadalmi konfliktusok rendszerét, végül pedig jelezni kívánjuk, hogy gazdasági fejlődésünk küszöbön álló intenzív szakaszának kibontakozását mindenképpen gátolja a késleltetett urbanizáció. A városfejlődés korlátozása egyszersmind a társadalmi demokratizmust is korlátozza, kettős értelemben is: megmerevíti a javak és előnyök egyenlőtlen területi eloszlásának történelmileg kialakult rendszerét, eltérő arányban osztva el a társadalom különböző csoportjai között az erőltetett iparosítás terheit. Minthogy a magas fejlettségű városi társadalmakban a társadalom tagjai mind munkavállalóként, mind fogyasztóként, mind a kultúra és közélet részeseiként — társadalmi rendszerüktől függően — elvileg nagyobb szabadsággal rendelkezhetnek, mint a gyengén városiasodott társadalmak tagjai, a városodás féken tartása egyszersmind késlelteti a nagyobb személyes autonómiát biztosító, változatos és mozgékony társadalmi kapcsolatrendszer kiépülését is.

A gazdasági növekedés és a városfejlődés ellentmondásai

A gyors urbanizáció mítosza szertefoszlik, ha csak egy pillantást vetünk a városi népesség és a nem mezőgazdasági népesség arányának növekedésére a népszámlálási adatok tükrében. (1. táblázat)

1. táblázat

A városi és nem mezőgazdasági népesség arányainak változásai

Év	A városi népesség %-os aránya az egész orsz. népességszámához viszonyítva	A nem mezőgazdasági népesség (aktív keresők és eltartottak) %-os aránya	A városiak arányának elmaradása a nem mezőgazdaságiak aránya mögött
1869	25,9	—	—
1900	33,2	—	—
1930	38,1	48,1	10,0
1941	40,1	—	—
1949	38,4	50,7	12,3
1960	41,6	65,2	23,6
1970	45,1	77,3	32,2

A városi népesség arányának növekedése az elmúlt száz évben általánosságban szerény mértékű volt, ez az arány egyenletesen enyhén emelkedett évtizedenként mintegy két százalékkal. Az 1869 és 1970 között megrajzolható görbe csupán 1949-ben törik meg, valamelyes csökkenést jelezve, bizonyára a városok háborús pusztulása s lakóik elvándorlása következtében. Bár a városi népesség arányszáma 1949 és 1970 között látszólag viszonylag gyorsabb ütemben növekedett, valójában az *elmúlt három évtizedben* a városfejlődés semmivel nem volt gyorsabb, mint a század elején, sőt lassúbb volt, mint a múlt század utolsó harmadában. Bár 1949 és 1970 között 6,7%-kal növekedett a városi népesség arányszáma, ez a növekmény jelentős részben a háború alatt megcsappant városi lakosság regenerálódásából származott. Helyesebb tehát az elmúlt évtizedek urbanizációs trendjét 1941-től számítani, ahogy a két háború közötti időszak is az első világháború utáni ,,helyreállítási periódusként" értelmezhető a városfejlődés szempontjából. Míg a múlt század utolsó három évtizedében a városi népesség aránya 7,3%-kal növekedett, 1910 és 1941 között a növekedés 4,6%-ra csökkent, 1941 és 1970 között pedig pontosan 5%-os volt. Az urbanizáció föllendüléséről tehát semmiféle értelemben nem beszélhetünk az elmúlt évtizedekre vonatkozóan. Még szemléletesebben tűnik elénk az urbanizációs föllendülés hiánya az elmúlt két évtizedben, ha az előző népszámlálások városi lakosságszámának bázisán számítjuk ki a városi népesség számának növekedését évtizedenként. (2. táblázat)

2. táblázat

A városok évtizedenkénti százalékos népességszám-növekedése

1869—1879	1880—1889	1890—1899	1900—1909	1910—1919	1920—1929	1930—1940	1941—1948	1949—1959	1960—1969
14	27	28	18	8	11	13	—6	19	12

A városok népessége tehát a múlt század végen gyorsabb ütemben növekedett, mint az elmúlt negyedszázadban, s az ötvenes évek viszonylagos föllendülésének értékét mérsékeli az a tény, hogy 1941 és 1960 között, két évtized alatt összesen 12%-kal növeke-

dett a városok népességszáma. Ezek a statisztikai adatok igazolják bármely városnéző körséta vizuális élményét, amely szerint a magyar városok urbanisztikai szerkezetét és jellegadó épületeit a múlt század végén bekövetkezett városodási hullámnak köszönhetjük. Fölmerülhetne az az ellenvetés, hogy a múlt század utolsó három évtizedében az ország népessége is nagyobb arányban növekedett, mint az elmúlt három évtizedben. De még ezt a körülményt figyelembe véve is megállapíthatjuk, hogy a múlt század utolsó három évtizedében az egész népesség 37%-os növekedésével szemben a városi lakosság 76%-kal növekedett, vagyis a városok növekedési üteme 40%-kal haladta meg az ország lakosságának gyarapodását. Az elmúlt harminc évben az ország lakossága 10%-kal növekedett, a városlakók száma pedig 25%-kal, a két adat különbsége most csupán 15% volt.

Míg tehát a városodás üteme az elmúlt két évtizedben a korábbiakhoz képest nem gyorsult, sőt a városi népesség évtizedenkénti növekedési üteme a múlt század véginek csak a fele, s az elmúlt két évtized alatt csupán 25%-kal növekedett, addig a nemzeti jövedelem ugyanebben az időszakban megháromszorozódott, az ipari és építőipari keresők száma pedig 2,3-szeresére nőtt (jelezve, hogy ipari termelékenység növekedése elég szerény mértékben járult hozzá a nemzeti jövedelem növekedéséhez). Mindebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a városodás üteme számottevően és indokolatlanul elmaradt az iparosodás ütemétől, s ebből az ,,ollóból" számos társadalmi probléma adódik.

Városodásunk viszonylagos elmaradása a nemzetközi statisztikai összehasonlítás tükrében is megmutatkozik. Hazánkban a 20 ezernél nagyobb népességszámú városokban az ország népességének 41%-a lakik, a fejlett világ egészében (amelybe mi is beletartozunk) 51%-os ez az arány. Északnyugat-Európában 57, Észak-Amerikában 61%.

A városodás viszonylagos elmaradása a gazdasági növekedés ütemétől abban is megmutatkozik, hogy az ipari országokban általában az ipari termelés 10%-os növekedésére esik 1%-os népességszám-növekedés a 20 ezresnél nagyobb városokban. Nálunk 20%-os ipari termelésnövekedésre esik a városi népesség 1%-os növekedési aránya.

A városodás relatív elmaradása gazdaságpolitikánk s ezen belül városfejlesztési stratégiánk egyértelmű következménye. A késleltetett városfejlődés az infrastruktúrára fordított beruházások elégtelen arányából következik.

Az iparosodás a tőkésországokban, de még a dualizmus korának Magyarországán is az infrastruktúra egyidejű fejlesztésével ment végbe. A felhalmozásból a dualizmus korában is átlagosan mintegy 50%-os rész jutott az infrastruktúra fejlesztésére, gondoljunk a nagy vasútépítések korára. A 90-es években Budapesten évente átlagosan tízezer lakás épült, holott a főváros népességszáma akkor félmillió volt. 1000 lakosra akkor 20 épített lakás jutott évente. Az elmúlt években az infrastruktúrára a felhalmozásnak nem egészen egyharmada esett, ami kevés volt ahhoz, hogy a korszerű városhálózat kiépítése az ipari növekedést nyomon követhesse. A budapesti lakásépítés a 60-as években abszolút számban nem haladta meg a 90-es évek lakástermelését, ami 1000 lakosra vetítve évente 5,8 épített lakást jelent.

Berend T. Iván számításai szerint húsz év alatt az anyagi termelés állóeszközállománya 127%-kal nőtt, a nem anyagi termelésé 71%-kal: a fejlett tőkésországokban a két arány egyenlő. Az infrastrukturális ágazatok részesedése a nemzeti jövedelemből az iparilag fejletlen Magyarországon igen alacsony volt, s 1950-ben 10%-ot tett ki. Ez az arány 1970-re semmit sem változott, sőt valamelyest süllyedt, holott az iparilag fejlett országokban a beruházás, a létszám és a teljesítmény növekedése az infrastrukturális ágazatokban a leggyorsabb, s így a lakás- és kommunális beruházások aránya a fejlett tőkésországokban jóval magasabb. (Ld. 3. táblázat) Lakás- és kommunális ellátásunk színvonala egybehangzó számítások szerint mintegy 30%-kal alacsonyabb, mint amilyen ellátást általános gazdasági fejlettségünk indokolna. Ezt a tendenciát fokozza, hogy nemzeti jövedelmünk évi 5%-os növekedési üteme mellett lakásépítésünk a 60-as években lényegében stagnált.

3. táblázat

A felhalmozásból a lakás- és kommunális beruházások aránya az 1967—68-as években (%)

Néhány európai tőkésország		Európai szocialista országok	
Dánia	54,2	Jugoszlávia	37,0
Olaszország	54,2	Szovjetunió	35,1
Hollandia	53,8	Magyarország	31,9
NSZK	48,6	Lengyelország	28,8
Anglia	48,6	NDK	23,6
Belgium	48,2	Bulgária	17,6
Ausztria	47,1	Románia	17,0
Franciaország	45,2	Svédország	43,9
Görögország	43,2		
Portugália	39,0		

A fejlett tőkésországok a felhalmozásra jutó nemzeti jövedelemrész 20—32%-át fordítják lakásépítésre. A Szovjetunióban ez az arány 17, Magyarországon 15,5, Lengyelországban 15,1, Romániában 6,6, Bulgáriában 2,9%. Ebből következik, hogy az 1000 lakosra jutó épített lakások arányszáma a fejlett tőkésországok 8—10-es átlagával szemben nálunk csak 6,5 (bár a Szovjetunió 9,5-ös arányát leszámítva magasabb, mint az összes többi európai szocialista országban). Városi lakásépítkezésünk elmarad az ipari-építőipari munkahelyek létesítésének ütemétől is. Míg 1960 és 1970 között városi lakásépítőipari munkaállományunk 23%-kal nőtt, addig ugyanezen időszak alatt az ipari és építőipari munkavállalók száma 34%-kal emelkedett, s mivel ezen új munkavállalók túlnyomó része városokban helyezkedett el, az új városi lakások jó részét viszont a már korábban föllépő városi szükségletek kielégítésére kellett fordítani, az új ipari munkavállalók jelentős része nem tudott magának városi lakást szerezni, s ezért ingázásra kényszerült.

Ezek az adatok egyöntetűen arra utalnak, hogy az infrastruktúra, az úgynevezett ,,nem termelő beruházások", a városias fejlettség, a kommunális szolgáltatások terén mutatkozó elmaradásunk jóval nagyobb, mint amekkorát ipari-gazdasági helyzetünk indokolna; hogy a nemzeti jövedelem felosztása során a kommunális beruházások hányada jóval alacsonyabb, mint az európai tőkésországokban, s hogy az egyoldalú iparfejlesztési stratégia, amely az elmúlt két évtizedben a beruházások 40%-át juttatta az iparnak (nem mindig elegendő mértékben hatékony beruházásokra), szükségképpen konfliktusba került a városfejlesztés objektív követelményeivel. A településfejlesztés, az infrastruktúrafejlesztés szakembereinek nyomatékosan föl kell hívniuk e szempontra a figyelmet, annál is inkább, mivel a negyedik ötéves terv időszakában az ipari beruházásokra eső felhalmozási hányad a tervelőirányzat szerint valamelyest még emelkedni is fog (42%-ra).

Az ipari munkahelyek számának gyors gyarapodásából, illetve a városi infrastruktúra fejlődésének — s főként a lakásépítkezéseknek — ettől való elmaradásából az alulurbanizáltság sajátos ,,településszociológiai" ellentmondása fakad: a falun élő és városban dolgozó ember paradoxonja. A falunak mint településformának a létjogosultságát az adta, hogy az a lakó- és munkahely egysége volt, a parasztnak annak érdekében, hogy földjét megművelhesse, le kellett mondania a városi intézményhálózat előnyeiről. Csak utalásként emlékeztetnénk itt Erdei Ferencnek a magyar mezővárosok kapcsán kifejtett városelméletére, amely szerint a mezőváros azért volt különösen szerencsés alakulat, mert olyan településformát kínált — a tanyás várost —, melyben a munka és lakóhely egységét a parasztság városban tudta megvalósítani, egyszerre lehetett *városlakó és földművelő.* Egy beszélgetésünk során e megfontolásokból kiindulva mondta Erdei (a mai ingázó falusiak paradoxonjára utalva): érthető, ha valaki városon él és nem a városban dolgozik, de falun lakni és városban dolgozni feloldhatatlan ellentmondásnak tűnik, a falun élő és városban dolgozó ember mindenből a ,,rosszabbikat" választja. Ha szavait pontosan idézni már nem is tudjuk, el kell ismernünk, hogy ez a gondolatmenet adta a legfontosabb ösztönzést tanulmányunk kérdésfölvetéséhez. Falun a munkahely és a lakóhely felbomlása szerintünk elvileg hátrányos helyzetbe sodorja azokat, akik a városfejlődés késleltetett üteme miatt kénytelenek megőrizni falusi lakóhelyüket, holott városi üzemekben ipari munkásként dolgoznak.

Természetes és nem szorul külön magyarázatra, hogy az urbanizációs lejtő pontosan nyomon követhető a különböző településkategóriák népességének népgazdasági ág és foglalkozási csoport szerinti összetételében.

1. Mind a keresők, mind a háztartásfők foglalkozási megoszlása szerint a magyar társadalom zömében urbanizáltnak nevezhető. Még a községekben is a háztartások 64%-ának feje nem a mezőgazdaságban dolgozik. Még inkább előrehaladottnak tekinthető ez az urbanizáltság, ha nem az alkalmazó népgazdasági ágat vesszük figyelembe, hanem a társadalmi-foglalkozási csoport szerinti megoszlást, más szavakkal azt a tényleges munkát, amelyet az emberek végeznek. Mezőgazdasági fizikai, magyarán paraszti munkát már csak a keresők 21%-a végez, és mind a háztartásoknak, mind pedig a háztartásokban élőknek csupán egyötöde tartozik ebbe a kategóriába. (4. táblázat)

4. táblázat

A háztartások százalékos megoszlása a háztartásfő társadalmi foglalkozási csoportja szerint 1970-ben

	Mezőgazdasági fiz. dolg.	Nem mezőgazdasági fiz. dolg.	Szellemi dolgozó
Budapest	0,7	59,2	40,1
Vidéki városok	9,4	60,8	29,8
Községek	36,1	52,1	11,8
Összesen	21,0	52,0	23,0
1960-ban	37,0	46,0	17,0

A változás itt az elmúlt évtizedben rendkívül gyors ütemű volt; az aktív keresők csoportján belül a mezőgazdasági fizikai munkát végzők aránya 36%-ról 18%-ra csökkent. A mezőgazdaságban dolgozó 30%-os arányszámán belül találhatók ugyanis a termelőszövetkezeti adminisztráció tagjai, továbbá a mezőgazdasági üzemekben ipari munkát végzők is. Ha tehát társadalmunk négyötöde, de ezen belül még a községekben lakóknak is 64%-a nem paraszti munkát végez, sőt ha a népesség 71%-ának nincs (ezen belül a községekben lakók 56%-ának sincs) egyáltalán semmi köze a mezőgazdasághoz, akkor joggal fölvetődik a kérdés: mi köti ennek a népességcsoportnak a zömét — vagyis az ország népességének falun élő, de munkájánál fogva nem faluhoz kötött mintegy egynegyedét — a falvakhoz? Igaz, falvakban is számottevő ipari üzemek vannak, de a falusi fiatalságnak jóval több mint a fele nem a lakóhelyén végez ipari vagy tercier jellegű munkát. A társadalmilag urbanizálódott falusi népességnek a foglalkozása és a lakóhelye közötti feszültsége vezethetne a városi lakosság rohamos potenciális megduzzadásához is, de vezethet éppen a rendkívül mozgékony és a piaci lehetőségeket gyakran meglepő gyorsasággal kihasználó termelőszövetkezeti melléküzemágak révén valami sajátos közbülső képződményhez, esetleg a növekvő mértékben iparosodó és így urbanizálódó falu új típusához is.

Keveset tudunk erről az igen új keletű társadalmi jelenségről, a róla szóló alkalmi információk — amelyek szerint nyomdától autóalkatrész- vagy éppen kegyszerüzemig, a legkülönfélébb jellegű ipari üzemek létesülnek a termelőszövetkezetek kötelékén belül — talán egy kissé eltúlzottak, mindenesetre a melléküzemági vállalkozásokban adódó viszonylag magas kereseti lehetőségek és a növekvő visszaáramlás az állami iparból az ilyen vállalkozó szövetkezetekbe arra utal, hogy a falusi társadalom érdekes rugalmas választ kezd találni a városba vándorlás nehézségeiből adódó kényszerhelyzetére, s a szorultságból is előnyt kovácsol. Tudjuk, hogy falun jelentősen föllendült a lakásépítési tevékenység (a 2 szobás vagy nagyobb lakások aránya Budapesten 51, a községekben 55%); elképzelhető tehát, hogy ez az üzemforma egyik legfontosabb előrelendítője lesz a falu urbanizálódásának, sőt föltevésünk szerint a városodás meggyorsulásának is.

2. Adataink továbbá arra utalnak, hogy a lakóhely közigazgatási státusa ma már igen gyenge korrelációt mutat az ipari munkásság számarányával (a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók arányszáma Budapesten 59, a falvakban 52%). Sokkal erősebben függ össze a lakóhellyel a tercier szektorban dolgozók (Budapesten a háztartásfők 40, falvakban 12%-a), a szellemi dolgozók (Budapesten a keresők 43, községekben 14%-a) továbbá ellenkező oldalon a segédmunkások, illetve a szakképzetlen ipari munkások aránya (Budapesten 13, falvakban 39%).

Mindebből kitetszik, hogy a falusi és a városi népesség közötti különbség hovatovább mind kevésbé jellemezhető az agrár-ipari kettősséggel, hanem mindinkább az agrár-ipari-fizikai, illetőleg ipari-tercier-szellemi kettősséggel. Következésképpen a falusi és városi társadalom különbsége elsősorban a vertikális rétegződési hierarchia kategóriáinak segítségével lesz megmagyarázható. Falun laknak tehát az alsóbb, városban a magasabb társadalmi státusú családok, a falusi társadalom zöme fizikai dolgozó, a városokban a társadalom egyharmadát, Budapesten és a nagyvárosokban kétötödét teszi ki a szellemi dolgozók aránya, s ezek jelentős hányada a tercier szektorban helyezkedik el. Nálunk is gyors ütemben halad tehát előre az a folyamat, amely általában a fejlett területek urbanizációját jellemzi századunk második felében: a városalkotó, még inkább a nagyváros-alkotó népességnek mindinkább a ,,fehérgallérosok" rétege a legfontosabb

csoportja, s a várost az iparral mindinkább egyenértékűen a tercier, s ezen belül a kvaternér (tudomány, közoktatás, felsőszintű igazgatás) szektorban dolgozók kiemelkedően magas arányával tudjuk társadalmilag megkülönböztetni. Ha az infrastruktúrához kötött tercier szektor fejlődése nem lenne nálunk viszonylag elmaradott (amit egyebek között az is bizonyít, hogy a tercier szektorban dolgozók aránya 40 év alatt, 1930 óta 22%-ról csupán 23%-ra nőtt), akkor a fent említett tendencia még szembeötlőbb lenne.

Mindebből következik az is, hogy a városi, még inkább a nagyvárosi lakás, illetve letelepedés társadalmunkban olyan előnynek — sőt bizonyos értelemben kiváltságnak — minősül, amelynek birtoklására a magasabb társadalmi rétegeknek megkülönböztetett esélyük van. Az urbanizációs lejtő tehát az iparosodó magyar társadalmon belül egybevág a társadalmi rétegződés lejtőjével.

Ilyenformán nemcsak azt mondhatjuk, hogy a falusi népességnek több mint a fele ipari munkát végez, és mintegy a fele nem a lakóhelyén dolgozik, hanem a statisztikai adatok arra is utalnak, hogy az iparban foglalkoztatott fizikai dolgozóknak majdnem a fele falun él, az iparban alkalmazott szellemi dolgozóknak viszont csupán egynegyede lakik falun. Tegyük hozzá: a munkásosztály belső rétegződésében is kimutatható az a tendencia, hogy a szakképzett és magasabb jövedelmű munkások nagyobbrészt a városokban, a szakképzetlen és alacsonyabb jövedelmű munkások nagyobbrészt falun laknak. Összefoglalva: város és falu különbsége tehát ma már nem az ipari-agrár dichotómiával jellemezhető, hanem elsősorban a társadalmi rétegződés hierarchiájában értelmezhető. Ilyen módon a társadalmi rétegződésből származó egyenlőtlenségek területi egyenlőtlenségként is jelentkeznek.

A késleltetett városfejlődés okai és társadalmi következményei

A bemutatott adatok kellően bizonyítják, hogy városfejlődésünk késleltetett, országunk pedig alulurbanizált. Kísérletet kell azonban tennünk arra is, hogy a bevezetőben felvetett gondolatok nyomán, és már az adatok ismeretében, módszeresebb választ keresünk arra, milyen tényezők okozzák országunk alulurbanizáltságát, mennyiben okozta ezt általában a gazdaságpolitika s ezen belül a területi tervezés.

A lassított városfejlesztés okainak és következményeinek feltárására csak hipotetikus jelleggel vállalkozhatunk. Jelenleg csak a kezdetén tartunk annak a sokéves kutatómunkának, melynek során az előbb vázolt kérdésekre az empirikus szociológia eszközeivel igyekszünk válaszolni. Mégis szükségesnek látszik, hogy a rendelkezésre álló adatokra olyan elvi szintű érvrendszert építsünk, amely lehetővé teszi gondolatmenetünk általánosítását a kutatás későbbi szakaszán Kelet-Európára, a szocialista termelési mód most lezáruló szakaszára, s így néhány vonatkozásban előre jelezhessük a gazdasági növekedés és a városodás következő szakaszának természetét is.

Gazdasági tényezők szerepe városfejlődésünk késleltetett ütemében. Korábban már utaltunk rá, hogy városfejlődésünk relatív lassúságát — feltételezésünk szerint — elsősorban az extenzív iparosítást céljának tekintő gazdaságpolitika okozta. A jelenség gazdasági meghatározottságát hangsúlyozva nem azt állítjuk, hogy az alulurbanizáltság szükségszerűen következett be, s regionális fejlődésünk előtt más alternatíva nem állt, mint amelyet a tervezés két évtizeddel ezelőtt választott. Közgazdászok feladata annak a kimutatása, hogy az extenzív iparosítás mennyiben volt gazdasági fejlődésünk egyetlen

lehetséges útja. A magunk részéről csupán leszögezzük, hogy az „egyetlen lehetséges út" visszatekintő igazolása számunkra elvi megfontolások miatt kétséges. Szociológusokként viszont tudjuk, hogy bármely adott vagy ilyennek vélt gazdasági cél megvalósítására olyan gazdasági-igazgatási-ideológiai szervezet épül, mely a kiválasztott célhoz képest többé-kevésbé önálló életet él, s befolyásolja annak megvalósulását, természetéből fakadóan minduntalan újratermelve saját fennmaradásának objektív és szubjektív feltételeit. Még ha szükségszerűnek is fogadjuk el az extenzív iparfejlesztést, az iparfejlesztés üteme s ennek következtében az infrastruktúra és a városok fejlesztésének visszatartása már nem kis mértékben az irányítás és tervezés önmozgásából, adott esetben a területi és várostervezés elvrendszeréből, módszereiből és szervezeti felépítéséből következik. Az irányítás és tervezés rendszerének e viszonylagos önállóságából fakad, hogy az extenzív iparosításból következő alulurbanizáció — mint hamarosan látni fogjuk — hosszabb távon az ipar továbbfejlődését is meglassíthatja.

Az extenzív iparosítás, vagyis az ipari termelés olyan fokozása, amely nem annyira a műszaki fejlesztésen és a munkatermelékenység emelésén, hanem a viszonylag elmaradott termelési eszközök és az alkalmazott munkaerő mennyiségének növelésén alapult, nagy volumenű ipari beruházásokat és sok szabad — s tegyük hozzá, olcsó — munkaerőt igényelt. Az extenzíve fejlődő iparnak ez a munkaerő- és tőkeigénye alapvetően meghatározta gazdaságpolitikánkat, s azon belül is az agrárpolitikát és az infrastruktúrával kapcsolatos politikát. Az agrárpolitika — túl az agrárárak ipartámogató meghatározásán — részben hivatott volt biztosítani (a női foglalkoztatottság kiterjesztése mellett) az iparfejlődés munkaerő-szükségletét; az infrastruktúrával kapcsolatos politikának pedig biztosítania kellett, hogy megfelelő mennyiségű tőke álljon az ipari beruházások rendelkezésére. Minderre szorosan épül a bérpolitika, mely — mint már említettük — az infrastruktúra költségeit kivonja a bérekből, azok felhasználását függetlenné teszi a fogyasztók döntésétől, s a fölöttük való rendelkezést központi állami szervek döntési jogkörébe utalja. Ennek következtében a béreket viszonylag alacsonyan (a munkaerő értéke alatt) állapítják meg, ami a most vázolt rendszer sajátos ellentmondásainak forrásává válik. A munkaerő árának értéke alatt történő megállapítása ugyanis „hiánycikké" teszi a munkaerőt, ami hol a mezőgazdaság, hol az ipar részéről túlkeresletre vezet, s ezért minduntalan adminisztratív úton kell beavatkozni a munkaerő-ellátás relatív egyensúlyának biztosítása érdekében (a hatvanas évek elején a mezőgazdaságból való elvándorlás korlátozására kellett intézkedéseket hozni, jelenleg viszont az ipar sürget intézkedéseket saját munkaerő-ellátásának biztosítására). Annyi azonban bizonyos, hogy a gazdálkodási rendszerünkre általában jellemző munkaerő-szűkösség talaján egészen a legutóbbi időkig a munkaerőpiacot inkább az ipar szívó hatása szabályozta.

Az elmondottakból következik, hogy az alapvető gazdaságpolitikai célkitűzések eleve behatárolták területi tervezésünk elveit és gyakorlatát, a bemutatott gazdaságpolitikai célok szükségképpen a városfejlődés késleltetésére ösztönözték a regionális tervezést is. Területi tervezésen nemcsak a regionális tervezéssel foglalkozó kutatók és tervezők szűkebb körét értjük, hanem mindazokat a jobbára központi politikai, igazgatási és tervező szerveket, amelyek a városfejlesztés eszközének területi elosztását, általában a beruházások és különösen a fogyasztási iparstruktúra területi elhelyezését elvi állásfoglalásaikkal, javaslataikkal vagy döntési jogkörükkel meghatározni illetékesek. A városfejlődést késleltető területi tervezést nem értékelhetjük a falu-, illetve városellenesség dimenzióiban. A falu-, illetve városellenesség a tervezés saját ideológiai hátterét jelenti,

s ez csupán alárendelt szerepet játszott a regionális tervezési célok kitűzésében, illetve a célok elérését szolgáló eszközök kialakításában. A tervezést a gazdaságpolitika *infrastruktúra-ellenessége* eleve meghatározta, s a tervezés saját ideológiái már csak erre az alapra épülve módosíthatták a tervezési stratégiákat. Egészen sajátos helyzet állt tehát elő: egy értékrendszerében nagyváros-ellenes tervezés, bár akarva-akaratlan hozzájárult a városodás fékezéséhez (s ez főként Budapest esetében, mintegy önálló hatótényezővé válva, lényegesen éreztette hatását), nem mozdította elő a községek és tanyák kommunális fejlődését sem. A tervezési irányelvek kialakítói nem vetettek eléggé számot a településhálózat fejlődését objektíve meghatározó tényezőkkel, bizonyos alapvető folyamatokat és törvényszerűségeket nem annyira elemeztek, mint inkább ideologikus irányelvekkel igazoltak. Ebben a ,,tudományos-ideológiai fölépítményben" tetten érhető a tervezőkre oly gyakran jellemző törekvés, hogy a tervezés által kihívott — s hangsúlyoznunk kell: általában szükségszerűen kihívott — társadalmi problémákat elfedjék: vagy olyan módon, hogy valamely általános társadalmi érdeknek megfelelő értékre hivatkoznak, vagy úgy, hogy a társadalmi érdekviszonyokat érintő tervezési döntéseket a ,,technikai döntések" sérthetetlen vértezetébe öltöztetik.

Tervezési gyakorlatunkban az általános társadalmi érdeknek megfelelő érték igen gyakran az egyenlőség volt. (Lakáspolitikánkat elemezve korábban megjelent tanulmányainkban már kimutattuk, hogy az ,,egyenlőség" értéke miként működött lakásgazdálkodásunk gyakorlatában.) Az egyenlőség értékére való hivatkozás fontos eleme a területi tervezés, illetve az azt közvetlenül érintő gazdasági tervezés érvrendszerének is. Ebből a szempontból különösen fontos az infrastruktúrával kapcsolatos politika és tervezési döntésrendszer vizsgálata. Mint láttuk, az infrastrukturális beruházásukkal kapcsolatos döntések központosítása, kivonása a fogyasztói döntések köréből *gazdasági értelmét* tekintve végső soron azt a célt szolgálta, hogy az ipari beruházások az infrastrukturális beruházások terhére növekedhessenek. A tervezési ideológia szintjén viszont ez a szándék úgy jelent meg, mintha az infrastrukturális ellátottságot a fogyasztás megkülönböztetetten fontos szférájának tekintenék, olyannyira, hogy javainak és szolgáltatásainak megszerzésében az egyenlőséget mindenképpen biztosítani kell. Következésképpen nem engedhetjük meg, hogy az infrastruktúra egyes elemei iránt a lakosság részéről — a jövedelmi színvonal által meghatározottan — differenciált kereslet jelentkezzék. Korántsem állítanánk, hogy az infrastruktúra-politika tervezőiben tudatosult volna a gazdasági rációnak és tervezési értéknek ez az ellentmondása, amely nem a tervezők agyában született meg, hanem a társadalmi erők mozgásaként jött létre. Az infrastruktúra-fejlesztés bizonyos költségeinek a munkabérbe való be nem építését, illetve az állami költségvetésbe való utalását indokolhatja az a cél is, hogy a gazdaságvezetés a társadalmi rétegződéstől függetlenül egyenlő infrastrukturális ellátottságot bizitosítson mindenkinek. Az állami költségvetés tételeinek felosztása azonban különböző erők, gazdasági és politikai cselekvők ütközése útján valósul meg, s mi sem természetesebb, hogy ebben az ,,ütközetben" az erősebb játékos — s ez az extenzív iparosítást cáljául választó gazdaságpolitikában szükségszerűen az ipar, elsősorban a termelő- és védelmi eszközöket előállító nehézipar lesz — rendszeresen előnyösebb helyzetet vív ki a maga számára. Itt is érvényesül tehát a marxi igazság: nem tudják, de teszik. Annál is fontosabb utalnunk rá, hogy a felhalmozás céljából központilag összevont s a hatósági döntési struktúra keretében újraelosztott társadalmi tőkéből a városfejlesztés, a ,,nem termelő" infrastrukturális beruházások szószólói szükségképpen kevesebbet tudnak lekanyarítani, mint az ipari komplexum, a

,,termelő beruházások" szószólói, mert az új gazdasági mechanizmus kibontakozásának és a piaci erők fokozott érvényesülésének a társadalmi egyenlőség demokratikus elveire hivatkozó kritikusai véleményünk szerint gyakran illúziókra emlékeznek valóságként, s hajlamosak azonosítani az ötvenes évek gazdaságpolitikájának tényleges társadalompolitikai tartalmát annak deklarált társadalompolitikai értékeivel.

Az egyenlőség értéke közelebbről területi tervezésünknek is alapvető kiindulópontja. A regionális tervezésnek szembe kell néznie azzal a ténnyel, hogy a spontán gazdasági fejlődés erői bizonyos térbeli aránytalanságok kialakulására vezetnek. Nem volt még olyan csekély területű, nem volt még olyan szabályozott fejlesztésű ország, amelynek gazdasága minden térségben egyenletesen fejlődött volna. Az egyenletes fejlesztés elvi lehetetlenség, körülbelül úgy, mint az egyenletes verseny fogalma, ahol a futóknak se kitörni, se leszakadni a bolyból nem szabad. Az iparban mindig vannak vezető iparágak, amelyek a bolyból előretörnek, a növekedést serkentik és megszabják irányát, ütemét a kapcsolódó iparágak körében is az ideiglenes egyensúlyhiányból eredő beruházási ösztönzés segítségével. Ez a folyamat mind a piaci, mind az adminisztratív mechanizmusokon keresztültör, s a vezető iparágak telephelye növekedési pólussá változik. Egy-egy agglomeráció — növekedési pólus — előretörésének feltétele, hogy van-e olyan élenjáró vállalatcsoport vagy iparág benne, amely a többit magával rántja, s ezáltal a növekedés tovább gyűrűzhet-e a régióra.

Az is természetes, hogy a munkaerő a stagnáló területekről a növekedési pólusokra áramlik. A munkaerő-felhasználás itt termelékenyebb, tehát az egy főre jutó jövedelem is magasabb. A növekedési pólusok fejlődése viszont a távolabbi területen depressziót okozhat, ha továbbgyűrűző hatásai odáig nem terjednek el. A fejlődés szükségszerű kiegyensúlyozatlansága kétségtelenül növeli a különböző területeken élő egyének és területi közösségek társadalmi egyenlőtlenségét, a társadalometikai megfontolások viszont ezeknek az egyenlőtlenségeknek a korlátozását követelik meg.

Mi sem természetesebb tehát, hogy területi tervezésünk deklaráltan a területi egyenlőtlenségek felszámolását tűzte ki egyik alapvető céljának. Felmerül azonban a kérdés: milyen szempontból törekedhetünk a területi egyenlőség biztosítására? Területi tervezésünk megközelítően adottnak tekintette a lakóhelyek történetileg kialakult elosztását a település rendszerében, s ehhez képest kívánta egyenlőbbé tenni a munkaalkalmak és társadalmi előnyök eloszlását; e szemlélet nyomai még ma is kimutathatók. Ha célunk a népesség kialakult eloszlásának rögzítése az ország területén, akkor az ipar területi decentralizálására, a nagy ipari agglomerációk növekedésének korlátozására, a kisvárosok vagy a várossá fejleszthető községek kedvezményezett iparosítására, továbbá addig is a szabad lakóhelyválasztás korlátozására kell törekednünk kettős értelemben is: adminisztratív intézkedésekkel kell megakadályoznunk a lakosok elvándorlását az elmaradott területekről, és ugyanígy betelepülésüket a nagyvárosi agglomerációkba. Ez esetben örülnünk kell annak, ha csökken a tízezer lakosra jutó ipari létszámarány különbözete a főváros és a vidék, a fejlett és a fejletlen területek, a városok és a falvak között. Ez esetben nem kell sokat bajlódnunk a beruházások hatékonyságára, eszközeink optimális eloszlására vonatkozó számításokkal, célunk valami térképészeti szimmetria: mindenből egy kicsit mindenhová, vagy legalábbis az ország minden nagyobb körzetébe. Előre kell jeleznünk valószínű tendenciaként azt, amit magunk akarunk ilyen módon elérni, vagyis a migráció lelassulását, a népesség nagyfokú rezisztenciáját lakóhelyén, és etikai hangsúllyal kell vallanunk a ,,minden település lép egyet" elvet. Ez esetben

szüntelenül szembe kell állítanunk a területi tervezés elveit az ágazati tervezés optimumra törekvésével, politikai-adminisztratív korlátozás alá kell vetnünk a fővárosi ipar fejlesztését, nem szabad újabb üzemek létesítését engedélyeznünk a budapesti agglomerációban, bizonyos üzemek rekonstrukcióját is akadályoznunk kell, és premizálnunk kell a gazdasági vezetőket, ha — kerül, amibe kerül — egyik üzemegységüket vidékre telepítik. Föl kell tételeznünk ebben az esetben, hogy egy ipari munkahely létesítése kevesebbe kerül, mint egy lakásférőhelyé. Axiómaként kell elfogadnunk, hogy a nagyvárosok zsúfoltsága aggasztó társadalmi csapás, törvénynek kell elfogadnunk azt az esetleges tényt, hogy az építőipar nem tud több lakást építeni Budapesten, mint amenynyit a századforduló körül épített évenként. Föl kell tételeznünk, hogy az iparosítás fő tendenciája továbbra is az új üzemek létesítése lesz, s a termelő beruházásoknak több mint a felét továbbra is az üzemépületek építése köti le. Bele kell törődnünk abba, hogy a termelő beruházások alacsony technológiai szintű, alacsony szakképzettséget igénylő üzemeket hoznak létre — ismerve az elmaradott területek alacsony képzettségű munkaerő-állományát —, vagy pedig abba, hogy a magas színvonalú technológiát az alacsony színvonalú munkaerő kevéssé hatékony módon üzemelteti. Fenn kell tartanunk az erőforrások központi elosztásának rendszerét a településfejlesztés tekintetében, azzal a megokolással (ahogy ez az iparban is kialakult az ötvenes években), hogy az erősebb ad a gyengébbnek, ilyen módon le kell lassítanunk a fejlett területek továbbfejlődését, anélkül hogy a fejletlen területeken hatékony ipart, városias városokat látnánk kialakulni. Magunkévá kell tennünk és érvként kell hangoztatnunk olyan elvi tételeket, melyek szerint az ipari koncentráció, a nagyvárosi agglomeráció kialakulása torz fejlődés volt, méghozzá csupán az iparosodás tőkés formáját jellemző torzulás, és el kell feledkeznünk arról, hogy a szocialista iparnak is spontán tendenciája a koncentráció. Magát a nagyvárosi létet társadalmilag kedvezőtlen jelenségnek kell felfognunk, pontosabban el kell tagadnunk előnyeit a nagyvárosba kívánkozók előtt. Drámai aggodalommal kell hangsúlyoznunk a nagyvárosban végbemenő dezorganizációs jelenségeket, a bevándorlással járó alkalmazkodási nehézségeket. Állítanunk kell, valami misztikus erőt föltételezve, hogy a nagyvárosi körzetek természetes szaporodása tartósan elégtelen lesz a népesség reprodukciójához, s bíznunk kell abban, hogy a természetes szaporodásban vezető elmaradott területek a kezdeti iparosodás ellenére is meg fogják tartani termelékenységüket. Hivatkoznunk kell egy normatív kijelentésre, méghozzá mint alapvető társadalmi törvényszerűségére a szocialista fejlődésnek, amely szerint az iparfejlesztés területileg arányos kell hogy legyen. Politikai vívmányt kell látnunk abban, ha társadalmunk vezető ereje, a munkásosztály oly módon helyezkedik el az országban, hogy tőszomszédságába kerül mindenütt a szövetséges parasztságnak, s ettől társadalmi rendszerünk erősödését kell remélnünk. Összefoglalva: azt a történelmileg feltételezett tényt, hogy a feudális korszak naturálgazdálkodásában, az alacsony termelékenységű agrártársadalomban a népességnek viszonylag egyenletesen kellett eloszlania az ország területén, mert a fejletlen agrokultúra magas munkaerőlétszámot követelt, és nem tudta volna biztosítani nagy népességszámú agglomerációk élelmiszerellátását, hogy a preindrusztriális város kezdetleges egészségügyi viszonyai, közműberendezései nem tették lehetővé a népességszám bizonyos határok fölé való növekedését, e kényszerűségeket tehát olyan értéknek, optimumnak kell tekintenünk, amelyet fenn kívánunk tartani országunk magasfokú iparosodásának korszakában, az ezredforduló táján is.

Némely vonásában az abszurditásig fokozva mutattuk be egy álláspont konzekvenciáit, mögöttes ideológiáját, egy olyan álláspontét — mondanunk sem kell —, amelyet anakronisztikusnak és megalapozatlannak tartunk. Ez a területfejlesztési stratégia már csak azért is hibás, mert megvalósíthatatlan, illetve csak olyan autoritatív központi elhatározásokkal tartható fenn, amelyeknek társadalomirányítási feltételei mindinkább fölszámolódnak. Valójában természetesen ilyen szélsőségesen, ennyire egységesen, kompromisszumok, valóságtisztelő racionális döntések nélkül ez a stratégia sohasem jelentkezett, vagy legalábbis napjainkban már nem található meg, annyit azonban bízvást kijelenthetünk, hogy területfejlesztési stratégiánk elvileg ma sem elég tisztázott, tétovázik ellentétes értékek között, s ez a belső, strukturális bizonytalansága nyilatkozik meg abban is, hogy a tervgazdaság huszonkettedik évében még mindig nincs elég hatékony összhang az ágazati tervezés, a területi tervezés és a megyei-közigazgatási tervezés között. Kézenfekvőnek látszik, hogy ez a szervezeti széttagoltság, tervezők és döntéshozók elkülönülése nem csupán az illetékesek tehetetlenségéből, kooperatív készségének hiányából adódott, hanem elsősorban abból a körülményből, hogy törekvéseik, választott értékeik is elvileg eltérőek.

Így adódott, hogy a területfejlesztési stratégia felemás célkitűzései szakadatlanul hajótörést szenvedtek a területi fejlődés tényleges mozgásfolyamatain, hogy a koncentrálódás tendenciája végső soron felülkerekedett a dekoncentráló törekvéseken, bár azok sok helyütt sikerrel jártak; így adódott, hogy a népesség migrációját annak korlátozása sok vonatkozásban fájdalmassá tette, így adódott, hogy a területfejlesztési mérlegbeszámolók tele vannak a spontán folyamatokkal szembeni panasszal, hogy az egyenlősítő célkitűzések megvalósításának esélye mind bizonytalanabb távolságba tolódott át, hogy a különböző tervezőcsoportok szüntelenül vádolják egymást, s hogy végül is a gazdaságfejlesztés optimumára törekvő közgazdászok szégyellős engedményeket tesznek a tévesen fölállított társadalompolitikai célkitűzéseknek, a társadalompolitikai elvek szószólói pedig egyre szomorúbb idealizmussal panaszolják kívánalmaik és a valóság konfliktusát, így adódott, hogy a végiggondolatlan, ideológiai tabuktól feszélyezett kérdésfeltevés hamis dilemmaként szembeállította az optimalizáció és humanizáció értékorientációit a társadalom térstruktúrájának megítélésében és szabályozásában is; s végül, ami még kínosabb, így adódott, hogy a fejlődés irányának kérdése a „tervezők klubjának" belügye maradt. Ahelyett, hogy a koncentráció és a dekoncentráció tényleges szabályozásának racionális döntési mechanizmusát alakítottuk volna ki, tőkék mozgatásának és emberek mozgásának jogát az urbanizációs folyamat legilletékesebb hordozóira, a társadalom legkülönfélébb szervezeteire és minden tagjára rábízva: a racionálisabb vagy kevésbé racionális, a tudományosabb vagy kevésbé tudományos alternatív regionális stratégiák mindvégig megmaradtak a bürokratikus tervezés irányelveinek körén belül, mintha csupán arról lenne szó, hogy a világot bölcsebb vagy oktalanabb jóistenként kormányozzuk-e. Bár szerény kezdeti lépésnek tekintjük: a tanácsi költségvetés forrásaiban a helyi-vállalati adók súlyát növelő kormányrendelet megalkotása, véleményünk szerint, nagyobb horderejű lépés volt a területfejlesztés területén, mint amilyenek a legtudományosabb vizsgálódásokkal alátámasztott tervezési metodikák és irányelvek bármikor is lehetnének a regionális tervezők kezében.

Térjünk azonban vissza magának a tervezésnek az elemzéséhez. Hangsúlyoznunk kell ugyanis, hogy bármennyire inkonzisztens az adott népességeloszlás rögzítését céljául választó területi tervezés a településrendszerben lezajló folyamatokkal, e cél kitűzé-

se nem független a területi fejlődésünket alapvetően szabályozó gazdasági folyamatoktól. Az infrastrukturális beruházásokat minimalizáló iparfejlesztés szempontjából nem kívánatos a népesség nagyarányú áttelepülése (a nagyarányú inga-vándorfogalom kevésbé sérti érdekeit, csak annyiban, amennyiben megterheli a közlekedést és szükségessé tesz bizonyos közlekedési beruházásokat, s ennyiben tőkét von el az ipartól), hiszen az áttelepítés infrastrukturális beruházási igényekkel járna. A lakóhelyéről ki nem mozduló népesség esetében *minimalizálni* lehet az infrastrukturális beruházásokat, s ez az extenzív iparosítás érdekeivel messzemenően egybevág. A területi egyenlőtlenségek — s mint láttuk, elsősorban a népesség egyenlőtlen eloszlásának — korlátozásán kívül területi tervezésünk a településrendszer „optimális" fejlesztésére törekedett, s különösképpen rakaszkodott az optimális városnagyság gondolatához.

Falu és város vitája ugyan eldőlt a város javára, az ideológiai konfliktusok ma a kisváros-nagyváros dichotómia tengelyén sorakoznak fel, éppen ezért a városok körén belül az optimális nagyság kérdése a várostervezői vitáknak továbbra is homlokterében áll. A vita, igaz, nem különösebben új keletű. Platón és Arisztotelész is szapulták a százezres romlott Athént, s vele szemben a falusias Spárta erényes példájára hivatkoztak. Nem szólva arról, hogy Spártában aligha filozofálhattak volna a nagyváros veszélyeiről, Athén kultúrájának emléke megmaradt, s helyén ma is város áll, Spártából nem maradt semmi sem. Az értelmiségiek, a tervezők, a filozófusok azóta is gyakran tiltakoznak a nagyváros ellen, amely kétségtelenül magába sűríti a társadalmak minden kritikus problémáját. Amióta városokról tervek, utópiák készülnek, alkotóik mindig azon törik a fejüket, mi lenne a város ideális nagysága. A javasolt számok természetesen mulatságosan önkényesek. Campanella és Fourier hosszasan számolgatták, hány ember kell egy olyan közösséghez, amely se nem túl nagy, se nem túl kicsi. Minden utópia közös jegye, hogy alkotóik hierarchikus szervezeteket gondolnak ki, amelyek az uniformizált és egyenlő méretű egységeket egymás mellé sorolják, azok így meghatározott számot elérve, magasabb szintű funkcionális egységet alkotnak, és ez a sorolás így megy a szerzők fejében valahol megszabott nagyságrendig, onnan semmiképpen sem tovább. Az ilyen városterv katonai hadosztályra emlékeztet, amely ezredekre, zászlóaljakra, századokra, szakaszokra bomlik, s a mechanikus hierarchiában minden rész pontosan úgy viselkedik, ahogy a tervező előre megszabta. Furcsa módon a romantikus antikapitalizmus szószólói, a szénevő város ellen tiltakozva, és a középkori kisvárosok hangulatos kasztrendszerét, céh- és nemzetiségi gettóit, ezt a mozdulatlan hierarchiát visszaálmodva, a gótikus emlékekben gyönyörködve, ugyanarra az eredményre jutottak, mint az utópikus szocialisták. A baloldali mozgalmakba is beivódott ez a nagyváros-ellenesség. Engels szerint a nagyváros és a szocializmus összeegyeztethetetlen. Lenin viszont élesen gúnyolta a narodnyikok nagyváros-ellenességét, s rámutatott a nagyvárosi intézményrendszer felszabadító hatására, a faluközösségből kiszabaduló parasztságra. A spontán és anarchikus, a telekspekuláció emberellenes bérházövezeteit és nyomorúságos munkáslakótelepeit magába foglaló múlt századi város ellen fellázadva, a szocialista várostervezés tabula rasát akart teremteni, mindent tudatosan szabályozni és megtervezni, egyensúlyt, szimmetriát, arányosságot, egyöntetűséget vinni a társadalom fizikai környezetébe. Azóta tudjuk, hogy a tervezésnek, még hozzá a mechanikus szemléletű, minden folyamatot közvetlenül megszabó tervezésnek a gondolkodási módszere valójában az értelmiségi utópizmus egyik nem különösebben leleményes, annál inkább voluntarisztikus formája, amely a társadalomnak és a gazdaságnak a biológiai organizmusénál is sokkal bonyolultabb rendszerét a legegyszerűbb rendszerek — a mechanikai rendszerek — fölépítési elvei szerint próbálja értelmezni és alakítani. Azóta azt is tudjuk, hogy az ilyen természetű beavatkozás egy bonyolult rendszer működésébe, minthogy annak tényleges és törvényszerű folyamatait szimulálni nem tudja, rendszerint roppant kavarodást, rengeteg előre nem látott balesetet, a rendezni kívánt anarchiánál is nagyobb anarchiát eredményez. A rendszereket, amilyen egy város is, nem egyszerűsíteni kell, hanem rugalmasabbá tenni, fölszabadítani arra, hogy maguk megbírkózzanak a rájuk háruló feladatokkal. Így már történeti perspektívából tudjuk nézni a nagyvárosellenes területi tervezés korszakát is. Tegyük hozzá: annak a programnak, amely a Szovjetunióban célba vette a majdnem lakatlan szibériai területek betelepítését (ahol még ma is csak 30 millió ember él), a hatalmas falusi körzetekben egy-egy városias centrum létrehozását, a roppant nyersanyaglelőhelyekre új kitermelő-feldolgozó bányász-ipari városok tervezését, a több milliós nagyvárosok, Moszkva és Leningrád mellett további nagyvárosi centrumok létrehozását, vagyis az erőforrások széttelepítését az ország hatalmas, jobbára falusias vagy nagyon alacsony népsűrűségű térségein, számottevő ésszerű tartalma volt. Hiszen egy-egy szovjet nagyváros vonzáscentruma nagyobb, mint Magyarország és egy-két szomszédos állam együttvéve. De azt is tudnunk kell, hogy a szovjet közgazdászok, szociológusok, filozófusok, építészek fiatalabb nemzedéke igen élesen bírálja a városalkotó erőforrások szétforgácsolását, hivatkoznak a nagyvárosok multiplikatív szerepére, a tudományos-technikai forradalom motorjának, a magas színvonalú társadalmi kommunikáció színhelyének tekintik a nagyvárosokat, és konzervatívnak bélyegzik azokat a településtervezőket, akik a század végéig várhatóan 100 millió fővel növekvő népességet ötszáz kétszázezres városban akarják szétosztani. Ehelyett ők maguk többmilliós nagyvárosi agglomerációkat terveznek. E korszerű törekvésekkel szemben az „új városok" sémája, amelyek Ebenezer Howard tervei nyomán születtek meg London körül, átment a szovjet új városok, majd a mi szocialista városaink koncepciójába is. Ezek a városok igen vonzó teljesítményei a modern urbanisztikának, de csakhamar bebizonyosodott, hogy harmincezres, előre megszabott népességszámuk túlságosan alacsony ahhoz, hogy magas szintű ellátásban részesíthessék lakóikat. Különben is, tényleges népességszámuk minden esetben meghaladta a tervezettet, s ily módon kötött népességszámra tervezett intézményhálózatuk hamarosan szűkösnek bizonyult. Megkezdődött nyugaton és keleten, mindenütt, ahol csak új városok épültek a század első felének urbanisztikai koncepciói szerint, az ideális, az optimális város megengedhető népességszámának korrekciója. Harmincezer helyett előbb ötven-, aztán hetven-, aztán — hogy kerek szám legyen — száz-, majd nagyobb ugrásokkal kétszáz-, háromszázezer ember lakhat az akaratos tervezők városában. Ezen a ponton a dolog nevetségessé vált, és a tervezők mind nagyobb csoportja kezdi felismerni, hogy az optimális városnagyság gondolata, úgy, ahogy van, a tervezői képzelet lidérce. Nincs optimális nagyságú város. Egy város lehet harmincezres lélekszámmal is túl nagy, és lehet milliós lélekszámmal is túl kicsi, aszerint, hogy milyen társadalmi-gazdasági feladatokat tölt be. S minthogy a falakkal körülvett város valóságának megszűnése után néhány évszázaddal a vidékétől elhatárolható város fogalma is elsüllyedt, s a fejlett országokban a városok mindinkább beleolvadnak az urbanizált tájba, amely a főbb közlekedési vonalak mentén csápokban, tengelyekben, csillaghalmazszerű csóvákban kinyúlva, bonyolult sávhálózatot alkot a kevésbé urbanizált területekből lejtősen kiemelkedően, minthogy sem a harmincezres, sem a hárommilliós város határvonalát nem lehet hovatovább megállapítani a konurbációs összenövések mi-

att, a regionális tervezésnek ezt a kényszerképzetét az ideális városnagyságról a településrendszer tényleges átalakulása eleve — kérdésfeltevés alakjában is — a gondolkodás múzeumába helyezte. Az optimális városnagyság koncepciója mégis alkalmas eszköznek bizonyult a városodás lassítására, és igazolta az infrastrukturális beruházások viszonylag alacsony szinten tartását. Ebből a szempontból optimális az a városnagyság, mely minimális infrastrukturális fejlesztéssel alakítható ki, s az optimális városnagyság így értelmezett koncepciója megfelelt az iparfejlesztés érdekeinek.

Itt csupán utalni kívánunk arra, hogy a területi tervezés és a várostervezés stratégiái összefonódó s azonos gazdaságpolitikai gyakorlatot szolgáló-igazoló rendszert alkotnak. Több helyen kimutattuk, hogy a lakásgazdálkodás adott rendszerében a felső és részben a középrétegek elsősorban a hatósági elosztási mechanizmus jóvoltából jutnak állami erőből épített, nagymértékben kedvezményes térítésű lakáshoz, a fizikai dolgozók nagy többsége viszont, ha lakást akar, családi házat kell hogy építsen-vásároljon, függetlenül attól, hogy a családi házzal társuló életformát kívánatosnak ítéli-e vagy sem. A családiház-építést viszont az adminisztratív rendszabályok egész sora korlátozza: viszonylag kedvezőtlenebb feltételek, építési tilalom az egyéb célra szánt vagy rendezés alatt álló városi övezetekre vonatkozóan, a bel- és külterület merev és fokozat nélküli elhatárolása (külterületen építeni vagy magánépítés céljára telket vásárolni tilos), nem szólva a családiház-építőknek az építőanyag-ellátásban megnyilvánuló mellőzéséről. Mindezek tudományos igazolását az az érv nyújtja, hogy a családiház-építés erősen közműigényes. Minthogy pedig a közműveket a költségvetési szervek értékük alatt, ajándékképen juttatják a lakosságnak, kétszer is meg kell gondolni, hogy a családiház-építőket ilyen költséges ajándékban részesítsük-e. Csakhogy egy családi ház telkének közművesítése körülbelül tizedannyiba kerül, mint egy ugyancsak ajándékképpen kiosztott házgyári lakás, s a rajta fölhúzott lakóházzal együtt is még jóval kevesebbe, mint a bürokratikus tervező-kivitelező apparátus által előállított korszerű lakás, amelynek alapterülete egyébként mintegy a fele a családi házakénak. A tényleges alternatíva tehát csak abban áll, hogy 350 ezer forintba kerülő lakást vagy ennek egytizedébe kerülő közművet ajándékozzunk-e. Valójában természetesen ez az alternatíva elkerülhető, mivel a városba betelepülni kívánó munkások családi házukat, többek között éppen az adminisztratív korlátozások miatt, végül is falun építik fel. Ilyen módon elhárul az a lehetőség is, hogy az ipar által a városban foglalkoztatott falusi munkások személyes jövedelmükből hozzájáruljanak a városi infrastruktúra fejlesztéséhez, s ennek révén a város előnyeinek is részeseivé válhassanak.

E gondolatsorokkal azt kívántuk érzékeltetni, hogy az adott gazdasági feltételek között területi és településtervezésünk nem tehetett mást, minthogy a maga részéről — bár szubjektíve korszerű és a társadalmi előnyök demokratikus elosztását biztosító városhálózat kialakítására törekedett — végül is hozzájárult városodásunk lassításához, s különböző releváns vagy irreleváns, egymásból következő vagy egymásnak ellentmondó értékekre hivatkozva, igazolni igyekezett azt. Nem lehet természetesen elvárni a területi vagy várostervezőtől, hogy az adott gazdasági rendszer ellenére tervezzen, hiszen a térgazdálkodás a gazdaság egyik alrendszere, amely szükségképpen követi az őt magába foglaló rendszer törvényszerűségeit. Végül azonban a tervezők zöme olyannyira azonosult az extenzív gazdaságfejlesztésből adódó, műszaki normatívákban megjelenő apologetikus ideológiával, hogy elmulasztotta gazdálkodási rendszerünk tényleges működési elveit feltárva kimutatni annak a fejlődésben tapasztalható következményeit;

ahelyett tehát, hogy felhívták volna a figyelmet a városi infrastruktúra „megtakarításából" származó gazdasági, társadalmi konfliktusokra és műszaki zavarokra, amelyek végül az iparfejlesztésnek is gátat szabnak, prognosztikusan a jövőbe vetítettek egy már napjainkban is torz arányt, megukénak vállaltak egy olyan tervezési mechanizmust, amely minden döntést monopolizálva, a folyamatok tervezhetőségét is lehetetleníti.

Ennek ellenére nem mondhatjuk, hogy a regionális tervezés értékrendszere és mögöttes ideológiai megfontolásai hatás nélkül maradtak településrendszerünk fejlődésére. Korábban megállapítottuk, hogy a településrendszer fejlesztése nem értékelhető a város-, illetve faluellenesség dimenziójában, s valóban: bár városfejlődésünk az indokoltnál lassúbb volt, ezt nem kompenzálta a falu gyorsabb kommunális fejlődése, a falu urbanizálódása (sőt feltevésünk szerint a falu kommunális fejlődését még következetesebben gátolta az ipari beruházások tőkeigénye) — a frontok tehát nem város és falu, hanem ipar és infrastruktúra között húzódtak meg. Az alulurbanizáció egyszerre sújtja tehát a várost és a falut. Ennek ellenére regionális tervezésünk korábban kimutatott nagyvárosellenes elemei mintegy önálló életre kelve hatottak városfejlődésünkre, s ez mindenekelőtt Budapest növekedésének lefékezésében, illetőleg a Budapest környéki falugyűrű népességének felduzzadásában figyelhető meg. Bár e tanulmány keretében meg kell elégednünk az alulurbanizáció jelenségének, hatóokainak, következményeinek az ismertetésével, s nem foglalkozhatunk azzal, hogy a késleltetett városfejlődés feltételei miként befolyásolták a térbeli egyenlőtlenségek rendszerét, csökkentették-e azokat vagy éppenséggel növelték, annyit mégis meg kell állapítanunk, hogy Budapest fejlődése a többi városhoz képest is lassú volt, s megyeszékhelyeink vagy új városaink előnyöket élveztek a fővároshoz képest. Egyetlen igazi nagyvárosunk átlagosnál is szigorúbb visszatartása aligha magyarázható az extenzív iparosítás érdekeivel, s e jelenség okát ezért inkább a területi tervezés nagyváros-ellenességében keresnénk.

Társadalmi és gazdasági következmények

Az extenzív iparosítás politikájából fakadó és a területi tervezés asszisztenciája mellett zajló alulurbanizáció köré a társadalmi érdekkonfliktusok rendszere szerveződik, melynek tanulmányozása még további kutatásokat tesz szükségessé. De már jelenlegi ismereteink elégségesek ahhoz, hogy kimutassunk néhány jellegzetes tendenciát, és hipotéziseket fogalmazzunk meg a további kutatómunkához.

A késleltetett városfejlődés egyik sajátos következménye, hogy az extenzív iparosítás terhei egyenlőtlenül oszlanak meg a lakosság különböző rétegei között. Az alulurbanizáltságnak jellemzője, hogy az ipari munkahelyek bővülésének üteme meghaladja a városok népességbefogadó kapacitásának fejlődését, tehát mind többen arra kényszerülnek, hogy falun lakjanak, miközben az iparban dolgoznak. (E helyütt nincs terünk annak kimutatására, hogy nem csupán a városodás maradt el az iparosodás mögött, de a városiasodás sem előzte meg számottevően a városodást, különösen a szolgáltatások és a közlekedés tekintetében, sőt a tömegközlekedés színvonala az elmúlt évtizedben még romlott is. Az infrastruktúra „megtakarítása" tehát nem csupán a városban dolgozó falusiak rovására történt, de a városi lakosság életszínvonalának növekedését is hátráltatta.)

Az iparban frissen munkát vállalók zöme nyilván beköltözött volna a városba. Lakást azonban hogy is kaphattak volna, hiszen ahhoz legalább ötévi helybenlakás kell minden nagyobb városban. Aki tehette, vagy akit nagyon taszított a falu, bonyolult utakon-módokon, a nagyobb városokat övező településgyűrűkben építkezni kezdett. A többség, mert lakást nem kaphatott, sem vásárolni nem tudott ésszerű és szabályozott hitelfeltételek mellett, kívül rekedt a városon, a városba hozhatta munkaerejét, de a várostól legfeljebb a munkásszálló ágyát kaphatta. Így nemcsak nálunk, de a többi szocialista országban is kialakult a városi lakásnak valamiféle privilégium-jellege. Varsóban pl. nemcsak lakást nem kaphatnak, vásárolhatnak, építhetnek a nem városiak, de a varsói bejelentkezéshez is a munkahely határozott kívánsága szükséges, igazolnia kell, hogy munkavállalójának helyben lakására feltétlenül szükség van. Ha bürokratikus engedélyhez van kötve a bejelentkezés, tehát az albérlet joga is, gondolható, hogy nagyvárosban ezt az engedélyt a szervezetekben magasabb státust betöltő alkalmazottak könnyebben fogják megkapni, mint az alacsonyabban állók. Így alakult ki az a helyzet, hogy egy gyárból például a vezetők, a műszakiak, a tisztviselők és a szakmunkások nagy része bent lakik a nagyvárosban, a betanított és segédmunkások zöme viszont bejáró. A városban lakás — mondhatnánk — feudális jog lesz, s kialakul az első- és másodosztályú állampolgárok kategóriája, a nagyvárosiaké és a vidékieké, s az előzőek kiváltságait monopolisztikussá merevítik az adminisztratív megkötések. A városi lakásnak — s most fogalmazzuk átfogóbban: a város teljes infrastruktúrájának, üzlet- és közintézményhálózatának — ilyen privilégiummá válása különösképpen azért problematikus, mert az infrastruktúra elvileg juttatás, melynek értékével mindenkinek a bére csökkentett, de mégsincs mindenkinek esélye ahhoz, hogy használhassa. Az egymillió ingavándorló kérdése régóta felkeltette a társadalmi figyelmet, de különös módon az ingázást mintegy népművelési problémaként szokták megragadni. A lapokban riportokat olvashatunk arról, hogy a fekete vonatokon ingázó munkások alkalmi kisüstiárusoktól pálinkát vesznek, s ahelyett hogy regényt olvasnának, szeszgőzös kártyapartikkal üti el idejüket. Olvashattunk szánakozó leleplezés-sorozatot, amely bebizonyítja, hogy a nyírségi falvakban nincsen elegendő ipari munkaalkalom. Kétségtelen tény, hogy a heti ingázók családi életében a kereső családfő huzamos távolléte zavarokat okoz, és hogy a külön háztartásvezetés jövedelmüket is fokozottabban megterheli. Az is bizonyos, hogy a napi ingázók jelentős hányada még a nagyvárosi lakosoknál is több időt tölt el zsúfolt járműveken, melyeknek csatlakozása korántsem igazodik a munkakezdés, illetve -végzés időpontjához. Ilyen módon számottevő időmezsgye alakul ki, amely életformájukat munkaerejük puszta újratermelésére korlátozza.

A bejáró dolgozók időmérleg-adatai azonban csak másodlagosan tükrözik az ingázás mögött meghúzódó társadalmi konfliktusokat s a belőle következő társadalmi hátrányokat. A faluról bejáró munkás nemcsak szabad idejének egy részét veszti el, de részben meg van fosztva a városi infrastruktúrától is, amelynek létrejöttéhez az ő munkájának többletértéke is hozzájárult. Nem részesülhet a városi lakásellátás, közmű-, bolt- és vendéglátó hálózat, a városi kulturális szolgáltatások előnyeiből sem, nem járathatja gyermekét a magasabb színvonalú képzést nyújtó városi iskolákba, s ily módon utódaira is át kell örökítenie az ingázás társadalmi hátrányait még azok tanulóéveinek idején. Az extenzív iparfejlesztés költségeinek tetemes hányadát tehát a késleltetett városfejlesztés az ingázó munkásokra hárította át, anélkül hogy hozamából őket is arányosan részeltette volna. Hogy a magyar társadalomnak nem egészen egytizede ingázó csupán, nem homályosíthatja el azt a belőle következő másik tényt, hogy közvetve a városi munkahely és a falusi lakóhely ellentmondása a családtagokat érinti, a belőle adódó hátrányokat tehát a magyar népességnek körülbelül egynegyede viseli.

Az ingázókról szólva elsősorban a társadalom hierarchikus rendszerében sajátos helyet elfoglaló csoportról, a parasztból munkássá csupán napi nyolc órára átrétegződött, s most zömében betanított és segédmunkásként dolgozó ,,új" munkásosztályról beszélünk, ahogy e fogalmat Kemény István használja a magyar munkásosztályról szóló tanulmányában. Nem életforma-jelenségről beszélünk tehát, hanem határozott szociológiai jellemzőkkel leírható, homogén társadalmi csoportról, amelybe nem soroljuk bele a modern nagyvárosi fejlődés diszperziós tendenciáját nálunk is megjelenítő, városban dolgozó, kertvárosban lakó értelmiségi vagy tisztviselő, esetleg szakmunkás-réteget. A két csoport megkülönböztetésének kulcsfontosságú kritériuma, hogy a bejárás részükről önkéntesen választott életforma-e, vagy az elosztás egyenlőtlenségét kifejező kényszerűség.

Más kérdés, hogy e társadalmilag hátrányos helyzet mennyire tudatosul osztályrészeseiben. Föltehető, hogy egy empirikus közvélemény-kutatás eredményei azokat a szociográfusokat igazolnák, akik e kettős helyzetű munkások életformájának megítélésében szívesen értékelik túl a falusi közösség s a falusi lakás biológiai előnyeinek értékeit. Valószínűnek tartjuk, hogy a kérdezettek többsége megfelelőnek nyilvánítaná helyzetét, s kijelentené, hogy esze ágában sincs munkahelye közelébe, városba költözni. Gyakran tapasztaltuk azonban empirikus kutatásaink során, hogy a relatíve kedvezőtlenebb helyzetű társadalmi rétegek, minthogy reálisan ítélik meg helyzetük megváltoztatásának szerény esélyeit, magát helyzetüket is rózsásabbnak látják, mint amilyen, s tényleges elégedetlenségüknél is csekélyebb mértékben kívánnak azon változtatni. Sőt éppen a társadalmi előnyök hordozói, különösképpen az értelmiségiek szoktak a leginkább elégedetlenül nyilatkozni valóságos helyzetükről, s mind a lakásrendszerben, mind pedig a településrendszerben őket tekinthetjük a legmobilabb rétegnek. A valóság kritikájának társadalomlélektani feltételeit általában megváltoztatásának tényleges alternatívája hívja elő.

Kétségtelen: ez az ,,új munkásosztály" hátrányaiból még előnyöket is tudott kovácsolni. Elég kitennünk a lábunkat a városunkból ahhoz, hogy különösen az ipari agglomerációk területén olyan falvakat lássunk, melyeknek lakóházai újabbak, tágasabbak, mint a városi családi házak. Tudunk községekről, melyekben segédmunkás-családok 150-180 m² alapterületű lakóházat építettek maguknak, amelyek elérik az újabb amerikai családi házak átlagos nagyságát. Az ilyen villaszerű családi házak példájára hivatkozva, sok olyan értelmiségi hajlamos lenne megkérdőjelezni az előzőekben kifejtett gondolatmenetünket az ,,új munkásosztály" társadalmi hátrányairól, aki — bár kedvezményes állami juttatás révén — 50 négyzetméteres házgyári lakásban él.

Kevésbé tűnnék föl irigylésre méltónak a falusi munkások helyzete, ha azt is számba vennénk, hogy viszonylag alacsonyabb ipari keresetüket és minimális infrastrukturális juttatásaikat napi munkaidejük megkettőzésével ellensúlyozzák. A nyolcórai munka, a hosszú várakozás és vonatút után a feleség gyakran már az állomáson várja férjét két kapával a kezében, s mennek további 4-5 órai munkára vagy a részes művelés által számukra kiosztott termelőszövetkezeti területre vagy a háztáji telekre, amely az évek során rendkívül intenzív művelésű kis törpebirtokká változott. Előállt tehát egy sajátos társadalmi osztály, mely egyszerre két gazdasági szisztémában él, s e kettő egyensúlymozgá-

sait rendkívül érzékenyen követi. Ha az iparban jelentkezik némi konjunktúra, munkaerejét főként oda csoportosítja át, ha viszont a mezőgazdaságban, akkor ipari munkáját korlátozza vagy adja fel időlegesen. Az iparvállalatok gyakran szidalmazott vándormunkásainak zömét a faluról bejáró munkások teszik ki, nem annyira fegyelmezetlenségük okán, hanem inkább, mert munkahely—lakóhely konfliktusuk őket predesztinálja leginkább a bérharc e sajátos formájára. Bármennyire kiszolgáltatottnak tűnnék is fel az első megközelítésben az ,,új munkás" alakja, valójában a társadalmi előnyökért, a javak elosztásáért folytatott harc nagy porondján korántsem hatalom nélküli rétegről beszélünk, amely ebben a harcban csöppet sem fegyvertelen, sőt éppen napjainkban tapasztalhatjuk, hogy a gazdasági növekedés adott szisztémája paradox módon éppen neki dolgozhat, s az extenzív szakasz végén krónikussá váló munkaerőhiánynak ez a városhoz nem kötött, rendkívül mobil réteg esetleg éppen haszonélvezőjévé is válhat.

Agrárterületekre épült iparvállalatok vezetői panaszkodnak amiatt, hogy míg korábban a munkaerő-toborzó irodáik előtt sorban álltak a munkára jelentkezők, napjainkban minden propagandamunkájuk eredménytelennek bizonyul, s legjobb szakmunkásaikat, akiknek a kötött átlagbér-gazdálkodás folytán legfeljebb 12-13 forintos órabért tudnak adni, elviszik a fellendülő termelőszövetkezetek, amelyek ipari melléküzemágaikban és gépjavító állomásaikon 16-27 forintos órabért tudnak adni. Az ipari vezetők eszközei ebben a mérkőzésben eléggé korlátozottak: kedvezőbb szociális juttatásokat kell nyújtaniuk munkásaiknak, tisztább lehet a zuhanyozó, jobb lehet az ebéd és szebben beszélhetnek a művezetők a beosztottjaikkal, mindezzel azonban nem tudják ellensúlyozni a kényszerűen alacsony bérek hátrányát. Ha pedig a vállalatvezetők a piaci viszonyok tekintetében szabadabb szövetkezetekkel bonyolult kooperációs kapcsolatokba lépnek, s így könyvelési bűvészmutatványok révén saját munkásaiknak több bért tudnak kifizetni termelési többletfeladataik teljesítése érdekében, könnyen összeütközésbe kerülhetnek az ellentmondásos gazdasági jogrendet kifejező rendeletek tételeivel vagy az azok többféle értelmezésében érdekelt hatóságokkal.

Az ,,új munkás" gazdasági hatalmának megnövekedése tulajdonképpen arra vezethető vissza, hogy a hozzá hasonlóan az extenzív iparosítás által szorongatott mezőgazdaság szintjén képes volt hátrányos helyzetéből magának előnyöket kovácsolni, s az ipar szívó hatása miatt előállt munkaerőhiányt viszonylag intenzívebb mezőgazdasági technikával ellensúlyozta, mely ma már gyümölcsözik a magasabb gazdasági jövedelmekben. Elképzelhető, hogy egy olyan történelmi korszak kezdetén vagyunk, amelyben a stabilizálódó mezőgazdaság hívja ki tartósan versenyre az ipart. Az extenzív iparosítás kialakított tehát egy olyan ipari rendszert, amelynek felépítménye a városokban található, alsó szintű munkaerőbázisa viszont falun él, s jelenleg kiolvad a bürokratikusan túlságosan is megkötött szuperstruktúra alól. Az ipar most viseli el korábbi, adminisztratív eszközökkel létesített monopolhelyzetének büntetéseit. Elvette a pénzt az infrastruktúrától, meglassította ezáltal a városfejlődést, mindezzel azonban megfosztotta magát a városi lakóhelyű, az ipari munkához a tradicionális munkásközösségek, a városias életforma által hozzákötött stabil munkásbázistól, s kiszolgáltatta magát a gazdasági rendszer nagyobb piaci szabadságot élvező s a munkapiac területén mozgékonyabb szférájának. Nagyszabású társadalmi érdekkonfliktus áll tehát elő, amely a közvetlen jövőben a gazdaságpolitikai stratégiát is újszerű alternatívák elé állítja. Az egyik lehetséges válasz a kérdés adminisztratív megoldása: a mezőgazdasági jövedelmek nagyobb mérvű elvonása, a munkaerőmozgás adminisztratív korlátozása s az infrastrukturális beruházások, következésképp a városfejlődés további elodázása. A másik lehetséges válasz a kérdés gazdasági eszközök révén történő megoldása: tehát a szabályozórendszer továbbfejlesztése nem utolsósorban a bér- és jövedelempolitika terén, valamint az infrastrukturális beruházásoknak részint a kommunális adózás, részint a stratégiai elosztási döntések útján történő szorgalmazása éppen az ipari vezetők részéről. Már napjainkban tapasztaljuk, hogy az ipari vezetők és a területi tervezők mind szélesebb körben ismerik fel iparfejlesztés és lakásépítés elválaszthatatlanságát. Ezen az úton az ipar a gazdasági verseny keretei között válaszolhatna a mezőgazdaság kihívására, s ez a válasz a munkaerőpiacon is dinamikus egyensúlyhoz vezethetne. Bármilyen paradoxnak tűnik is fel megállapításunk: a mezőgazdaság további intenzív fejlődésétől, továbbá attól, hogy a falu növekvő mértékben teszi lehetővé munkahely és lakóhely egyesülését, az elmondottak logikájából következően éppenséggel az urbanizáció fellendülését és a késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusainak részleges feloldását várjuk. A városfejlődés ütemének elmaradása az iparosodás üteme mögött számottevően meghatározta a területi egyenlőtlenségek rendszerét s a területi fejlesztés döntési mechanizmusát; ezeket, vagyis a késleltetett városfejlődés társadalmi következményeit következő tanulmányunkban kívánjuk behatóbban elemezni.

Megjelent a Valóság 1971. évi 12. számában

Munkásságom rövid leírása

A/ Kutatás

1/ A 60-as évek végén az ország több városában vizsgálatokat végeztem új lakótelepeken.

2/ Ezt követte egy újabb kutatás Pécsett és Szegeden, mely a lakáselosztási rendszer és a városok ökológiai szerkezetének feltérképezésére vállalkozott.

3/ A 70-es évek elején kutatást kezdtem a vidéki Magyarországon a ,,késleltetett városfejlődés" hipotézisemet tesztelendő.

4/ 1973—74-ben főként elméleti munkával foglalkoztam. Kísérletet tettem a szocializmusnak mint redisztributív gazdasági rendszernek a leírására. Ez egyben kísérlet volt egy redisztributív gazdasági-társadalmi struktúra elméletének hipotetikus felvázolására is.

5/ A 80-as évek közepén KSH-adatokat elemeztem a vidéki Magyarországon zajló polgárosodási folyamatokkal kapcsolatban.

6/ Jelenleg az elit cirkulációjával foglalkozó hat országra kiterjedő empirikus kutatás társigazgatója vagyok.

B/ Oktatás

1968—1974 között a Közgazdasági Egyetemen oktattam adjunktusi minőségben. 1989 óta ismét ezen az egyetemen vagyok címzetes egyetemi tanár.

C/ Adminisztráció

1967—1971 között az MTA Szociológiai Kutató Intézetének voltam a tudományos titkára.

Szelektív bibliográfia

A szabad idő vizsgálata a polgári szociológiában. *Demográfia,* 1962/1.
Az amerikai város. *Valóság,* 1966/3.
—NEMES F. *A lakóhely, mint közösség.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1967.
—KONRÁD GY. Új lakótelepek szociológiai vizsgálata. *Valóság,* 1968/2.
—KONRÁD GY. A lakáselosztás szociológiai kérdései. *Valóság,* 1968/8.
—E. LITWAK Primary group structures and their functions: Kin, neighbors and friends. *American Sociological Review,* August 1969.
Empíria és szociológia. *Valóság,* 1969/11.
—KONRÁD GY. *Az új lakótelepek szociológiai problémái.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1969.
—KONRÁD GY. A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság,* 1971/12.
Lakásrendszer és társadalmi struktúra. *Szociológia,* 1972/1.
—KONRÁD GY. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* EPMSZ, Bern 1978., Gondolat, Budapest 1989.
The intelligentsia in the class structure of State-Socialist societies. In: M. BURAWOY—T. SKOCPOL (eds.) *Marxist Inquiries — Studies of Labor, Class and States. American Journal of Sociology,* Vol. 88. Supplement 1982.
Urban development and regional management in Eastern Europe. *Theory and Society,* 1981/2.
Social inequalities in State Socialist redistributive economies — Dilemma for social policy in contemporary Socialist societies of Eastern Europe. *International Journal of Comparative Sociology,* 1978/1—2.
Socialist opposition in Eastern Europe: Problems and prospects. In: R. TOKES (ed.) *Democratic and Socialist Opposition in Eastern Europe.* Macmillan, London 1979.
The relative autonomy of the State or the State mode of production. In: M.J. DEAR—A.J. SCOTT (eds.) *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Societies.* Methuen, London 1981. Magyarul: *Medvetánc,* 1982/2—3.
Gouldner's theory of the „flawed universal class" of intellectuals. *Theory and Society,* 1982/6.
—P.MURRAY The city in the transition to Socialism. *International Journal of Urban and Regional Research,* 1984/1.
—R. MANCHIN Social policy under State Socialism. In: G. ESPING-ANDERSON—L. RAINWATER—M. REIN (eds.) *Stagnation and Renewal in Social Policy.* Sharpe, White Plains, N.Y. 1987. Magyarul: *Medvetánc,* 1986/2—3.
—B. MARTIN Theories of cultural capital and beyond. In: R. EYERMAN—T. SODERQUIST (eds.) *Intellectuals, Universities and the State.* University of California Press, Berkeley 1987.
The prospects and limits of the East European new class project — an auto-critical reflection on The Intellectuals on the Road to Class Power. *Politics and Society,* Vol. 15. Number 2. 1986—87.
—B. MARTIN The three wawes of new class theories. *Theory and Society,* September 1988.
Új osztály, állam, politika. Jegyzetek egy szellemi önéletrajzhoz. *Világosság,* 1989/10., 11.

Interrupted embourgeoisement. Social background and life history of family agricultural entrepreneurs in Socialist Hungary. *Research in Social Stratification and Mobility,* Vol. 8. 1989. Magyarul: *Szociológia,* 1988/2.
Eastern Europe in an epoch of crisis — Towards a Socialist mixed economy? In: V. NEE—D. STARK (eds.) *Remaking the Socialist Economy.* Stanford University Press 1989. Magyarul: *Társadalomkutatás,* 1989/4.
Városi társadalmi egyenlőtlenségek. Akadémiai Kiadó, Budapest 1990.
Új osztály, állam, politika. Európa Kiadó, Budapest 1990.
—G. KONRÁD Intellectuals and domination in post-Communist societies. In: P. BOURDIEU—J. COLEMAN (eds.) *Social Theory in a Changing Society.* Westview Press, Boulder 1991.
A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai. Politikai Tudományok Intézete, Budapest 1992.
—MAGYAR B.—MANCHIN R.—JUHÁSZ P.—B. MARTIN *A harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1992.
—T. KOLOSI—SZ. SZELÉNYI—B. WESTERN The making of political fields in post-Communist transition: The dynamics of class and party in Hungarian politics, 1989—1990. In:A. BOZOKI—A. KOROSSENYI (eds.) *Post-Communist Transition — Emerging Pluralism in Hungary.* Pinter Publishers, London 1992.

Tamás Pál

A sündisznó és a súrolókefe Szociológia és társadalmi gyakorlat az új Kelet-Európában

„...hogy milyen legyen a világ, ahhoz a filozófia amúgy is mindig későn érkezik. Mint a világ gondolata csak abban az időben jelenik meg, miután a valóság befejezte alakulásának folyamatát és elkészült. ... Ha a filozófia szürkét szürkébe fest, akkor az élet egy alakja megöregedett, s szürkével szürkébe meg nem fiatalítható, hanem csak megismételhető. Minerva baglya csak a beálló alkonnyal kezdi meg röptét."

HEGEL, 1820

„Míg egyfelől a modern rendszerek részben a fejlődő társadalomtudományi tudás reflexív beépítésén át konstituálódnak, addig a társadalomtudomány magát e rendszerek folyamatos fejlődésére reflektáló fogalmakba szervezi."

GIDDENS, 1991

A társadalomkutatás intellektuálisan meglehetősen békésen élte meg a rendszerváltás első éveit. A szakma intézményeiből és a pártpolitikából, persze, átszűrődött némi csatazaj. Pozíciók, intézményi források, nemzetközi kapcsolati csatornák újraelosztásából is adódtak — egyébként egyre inkább tudatosuló — súrlódások. De a régióban uralkodó „társadalmi felforduláshoz" képest itt alapjában mégis inkább a nyugalom volt meghatározó.

A békének persze mindig örülni illik. Az azonban mégiscsak feltűnik, ha vulkánkitörés idején sem változik meg a vulkanológiai laboratóriumok megszokott munkarendje, és ha a békésebb napokhoz képest a szélesebb közvéleményt most sem érdekli jobban, mint egyébként, hogy mit is tudnak ezek a kutatók a mindenkit fenyegető vulkán viselkedéséről. Valószínűleg ilyenkor vagy a vulkánnal, vagy a vulkanológussal van (vagy lehet) baj. A mi vulkánkitörésünk az évezredvég európai szociológiájának egyik örökzöldje lesz (vagy már az is). Máris könyvtárakat írtak róla. Jelen tanulmányunkban ezért inkább a vulkánkutatóra koncentrálunk.[1] A 70—80-as évek nyugati és a 90-es évek keleti társadalomkutatásában két szociológustípus létezik. Az egyik, amelyik azt hiszi, hogy megcsinálható, felépíthető a *válság valamilyen szociológiája. S a másik,* amelyik hisz a *szociológia krízisében.* Persze, a kelet-európai átalakulást és az arra reflektáló szociológiát vizsgálva egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy itt egyszerre kell mind-

[1] Ehhez képest ha nem is teljesen hiányzik, de meglehetősen alacsony intenzitású minderről a vita a szakmai nyilvánosságban. A kevés számba vehető publikáció közül mindenekelőtt a Magyar Tudomány 1992. évi 5. számának körinterjúja (Fenyegetett helyzetben a szociológia?) és a Csepeli—Wessely, 1992 körül a Replikában kibontakozott vita lenne említésreméltó, de talán ide sorolhatók a Replika 1991—92. évfolyamaiban megjelenő szociológiai pályainterjúk (Kemény, Csepeli, Huszár, Tamás stb.), Becskeházy—Kuczi, 1993 és Tamás, 1993 is.

két társadalomtudományi krízisfelfogást értelmezni. Pontosabban, egy — bizonyos értelemben válságban lévő — társadalomkutatói közösségben, egy válságjelenségekkel küzdő társadalmi mezőben és kognitív keretben kell megfogalmazni — egyfajta lehetséges cselekvési, vagy problémamegoldási módként — meghatározott aktorok és csoportjaik számára a krízis szociológiáját.

Amikor a szakma válságáról beszélek, akkor nem egyszerűen, sőt leginkább nem a kutatóközösség, a szakma belső szervezeti problémáira gondolok. Fontos kérdőjelek rajzolódnak ki a társadalmi élet hagyományos szociológiai reprezentációja környékén is. Vagyis egyre nyilvánvalóbb, hogy elsősorban nem a kelet-európai átalakulás okán, hanem legfőképpen az ipari társadalmakban kibontakozó új tendenciákból következően, a szociológia klasszikusai által kidolgozott társadalomképek (fontos elemei?) is újradefinícióra szorulnak.

A ,,válság" kifejezéssel tulajdonképpen érdemesebb lenne e helyütt óvatosabban bánni, mert talán ennek használata megerősíthet olyan — valószínűleg indokolatlan — feltételezéseket, hogy e tudományterületnek van valamilyen nyugalmi állapota, hogy valami anomália folytán a diszciplína ebből kilendült, és így a helyzet egészségtelenül instabillá vált. E helyütt inkább arról van szó, hogy az egész gazdasági-társadalmi rend átalakulása közben keresné a szociológia nemcsak a saját tudományrendszertani helyét, hanem a megváltozott helyzetet leképező (új?) instrumentáriumot is.

Mindezzel együtt úgy tűnik, hogy a magyar szociológia jelenlegi állapotát jellemző feszültségeket öt alapanomália köré lehet rendezni:

a) válságba jutott az az értelmiségi szerepkészlet (vagy legalábbis nagy része), amely tulajdonképpen a szociológia ,,mögöttes" értékkészletét meghatározza;
b) tudományszervezési feszültségek támadtak a diszciplínában; annak intézményrendszerében, a kutatóközösség énképeiben;
c) szerepválság regisztrálható a szakma egy részében továbbélő pozitivista és társadalomkritikai szerepek lemerevedett szembenállásából következően;
d) kognitív válság támadt (vagy konzerválódott) — részben az elmélet stagnálása egyre élesebb hiányként fogalmazódik meg, és sor kerül az eddig felhalmozott faktuális tudás valamilyen revíziójára is; végül
e) egyértelműbbé vált egyfajta tudománypolitikai válság is — a szociológia társadalmi felhasználásának nálunk szokásos módjaival, lehetőségeivel kapcsolatos eddigi meghatározó felfogások lepontozódtak, elértéktelenedtek.

Valamivel részletesebben.

Először. A ,,szociológus" szerepkészlete tulajdonképpen sajátos késői, félig-meddig professzionalizálódott párlata a felvilagosodáshoz kapcsolódó értelmiségi viselkedési és attitűdmodelleknek. Azokat a racionalitásmodelleket jeleníti meg, amelyek egyfelől a társadalom átalakíthatóságát s ezzel összefüggésben a tervszerű beavatkozás lehetőségeit, másfelől pedig az értelmiségi cselekvés sajátos morális alkotóelemeit hangsúlyozzák. Mint később ezt részletesebben is megkíséreljük bemutatni, e modellek működési peremfeltételei az utolsó 4—6 évben olyannyira alapvetően átrendeződtek, hogy most már a modell eredeti jellemzőit is sok vonatkozásban megkérdőjelezték. Az értelmiség társadalmi szerepvállalásával kapcsolatos kérdőjelek — bizonyos értelemben — nagyobbak, mint bármikor az utolsó évtizedekben. A valódi tulajdonos polgárság megjelenésével leépülnek vagy legalábbis alapvetően átértékelődnek az értelmiség

Ersatz-modernizáló funkciói. A 80-as évek egykori reformértelmisége a társadalom új működésmódjai kereteinek megteremtésével — sok vonatkozásban — önmaga társadalmi bázisát, működési terét számolja most fel. Mindez alapvetően befolyásolja a ,,szociológus" elvileg megvalósítható teljesítményeiről a szakmában, a ,,megrendelők" között és a nagyközönségben kialakult hiedelmeket.

Másodszor. Mindeközben, bár a fentiektől függetlenül, nőni látszik a távolság a szociológia intézményi kiépítettségi szintje és ,,igazi tudománykénti" identitása között (nem is olyan kevesen itt már-már valami szakadékot látnak nemcsak nálunk, hanem a szociológia más nemzetközi színterein is). Az utolsó 15 évben szemben találtuk magunkat a régi tudományszervezési álommal. Ismét elhittük, hogy a kutatási rendszer bemenetére juttatott többletforrás a kimeneten majd automatikusan teljesítményjavító hatású lesz. Vagyis, ha egy terület művelőinek jobb intézményi bázisa, több kutatóhelye és kutatója, intézete és tanszéke lesz, akkor majd a társadalomról is mélyebbet és igazabbat fogunk tudni. De most már (ismét?) igazolódni látszik, hogy ha egy kutatási terület intézményesedése megszalad, az egyáltalán nem jár automatikusan minőségibb tudás megjelenésével tárgyáról, a társadalomról. Bizonyos értelemben akár a magyar szociológiáról is szólhatna az egyébként a német társadalomkutatás állapotával foglalkozó szövegrészlet (Soziale Welt, 1985. Sonderheft, 172): ,,Az oktatási és kutatási kapacitások a 70-es évekhez képest megduplázódtak, a 60-as évekhez képest pedig sokszorosukra növekedtek. Azonban ez az utóbbi időben egyébként lefékeződő növekedés semmiképp sincs szinkronban sem a diszciplína mint olyan konszolidáltságával, sem a terület növekvő szakmai öntudatával. A kutatások szervezettségi foka alacsony, a szociológia mint diszciplína professzionáltsága mindmáig hiányos. A szociológia és a társadalmi reformpolitika között egykor lényeges kapcsolat mára erodálódott. E tendenciákra tekintettel, nem csodálkozhatunk azon, hogy területünket egyre kevésbe veszik komolyan."

Úgy vélem, hogy bár a 70-es évek óta a magyar társadalomról vagy általában a kelet-európai szociumok működéséről kétségtelenül hatalmas mennyiségű új ismeretet halmoztunk fel, tudásunkban lényegbevágó minőségi ugrás mégsem mutatható ki.

Harmadszor. Részben elméleti, részben intézményesedési problémának tűnik, hogy a 60-as években, amikor újjászületett a magyar szociológia, az újrakezdést meghatározó tudástranszfer során Nyugat-Európából és Észak-Amerikából egy akkor ott meghatározó szakmai szerepantagonizmust is átvettünk. (Ne felejtsük el, a német Positivismusstreit idején vagyunk.) A szociológia szakmai szerepfelfogása élesen polarizált; kritikai szociológusok az egyik oldalon, szociotechnikusok a másik oldalon. Bizonyos értelemben a magyar szociológia legújabb intézménytörténete — persze, a közismert politikai beavatkozásokkal együtt — értelmezhető e két irányzat küzdelmeként is. A 70-es évek első felében az egyes irányzatok között ebben a vonatkozásban is kiéleződő küzdelem közvetlenül a rendszerváltás után még egyszer feléled.[2] Mindeközben a valóságban ez a szerepdichotómia a világban feltétlenül, de a valódi kutatási folyamatban egyes vonatkozásokban már nálunk is felbomlik. A szerepek részben a társadalmi változások logikáját követve adnak ki újabb kombinációkat, részben azonban maga a társadalmi mozgás relativizálja (talán meg is kérdőjelezi) ezek alapelemeit.

[2] A magyar szociológia legújabb társadalom- és politikatörténetével részletesebben foglalkoztam: Tamás, 1985, 1989, 1990, 1993.

Negyedszer. A társadalom mozgása természetszerűleg legfontosabb metszeteiben átalakította magát a szociológia megfigyeléseinek tárgyát is. Következésképpen fel kell (-ett, -ene) tenni a kérdést: mennyit érnek e társadalmak szerkezetére, működési módjaira, hatalomgyakorlási formáira vonatkozó eddig felhalmozott ismeretek? Ezt követően jelentkezik a második kérdés: létezik-e olyan alapforgatókönyve az átalakulásnak, amely ,,kibír" egy nagyelméletet? Vagy más szavakkal, az államszocializmus bomlását követő időszakban felepíthető-e — épp az államszocializmus közös szerkezeteiből következőleg — valamennyi érintett társadalom mozgását értelmezni képes átfogó elmélet, avagy a preszovjet társadalmi viszonyokban fennálló és a jelenlegi helyzetekben meglévő különbségek széttartó, egymással csak egyre lazább kapcsolatokba hozható röppályákra lökik a kelet-európai régió egyes társadalmait?

Ötödször. Tudománypolitikai válsághoz vezet a hagyományos szakértői szerepek átértelmeződése, sőt kiürülése. Egyik oldalról a kutatási programok ideológiai elemei bizonyulnak sorra hamisnak. Először a szakma jó része egyfajta megreformálható szocializmusban reménykedett. Amikor abból kiábrándult, a piacot tartotta valamennyi társadalmi mizéria univerzális csodadoktorának. Végül a nemzetközi gazdasági és politikai integrációs programok meghirdetésénél hagytuk figyelmen kívül a globális rendszer centrum-periféria viszonyait. Másfelől, 1988—90-ben, mint máshol is ,,forradalmi időkben", a szociológia szigorú szaktudományos modelljét sokan egyszerűen régimódinak tartották.[3]

A szociológia így a társadalmi élet sajátos reprezentációja (Touraine, 1986, 33), és keletkezése egybevág a modernitás mint olyan megszületésével.[4] Ez a szociológia evolucionista perspektívájával alapvetően eltér a megelőző, a XVII—XVIII. századbeli társadalomtudományi társadalomképtől (melynek fő problémája, hogy hogyan lehet a rendet a magánérdekekből és az agresszivitásból származó rendetlenség — rendnélküliség, káosz? — fölé emelni. Bár mindmáig az evolucionizmus (e típusa)[5] tűnik a szociológiai gondolkodás sarokkövének, épp itt beépített ellentmondások tűnnek fel. Azok a kísérletek ugyanis, amelyek a modern társadalomban a Haladás és a Rend között belső egységet tudnának kimutatni, nagyobbrészt kudarcot vallottak.

Ha a szociológiában (mint az egyébként jó megoldásnak tűnő 70-es évekbeli kritikai funkcionalizmusban, Althusser-nél vagy Foucault-nál) a társadalom nem más, mint rend, elnyomás, ellenőrzés és manipuláció, tehát kívülről ráerőltetett modernitás (Touraine, 1986, 36), akkor elvész a társadalom megélt egységének valamennyi belső principiuma. Ez a szociológia a modernitást a Racionalizáció, a Szekularizáció és az Entzauberung (varázstalanítás) valamilyen egységének hiszi, és ebben a társadalmi rendszert külső szerkezet, az Állam fogja összetartani. Csak az állam tudja a piac által megosztott, osztályviszonyok közé zárt, a racionális individualizmus mentén atomizált társadalmat integrálni. Ily módon bizonyos értelemben a szociológia természetesen nem (csak) ideológia vagy valamilyen fajta világnézet (vagyis a társadalmi lét általános reprezentációja), hanem a XIX. századi (Nyugat-) Európa társadalmi életét szervező talán két legfontosabb faktor — a modernitás és a (nemzet)állam — intellektuális ügynöke is volt. Felfogásunk szerint azonban míg a kontinens nyugati felén sok vonatkozásban mindkét tényező (a nemzetállam és a modernitás) feloldódik és pluralizálódik, addig Keleten az átalakulás még mindig (vagy most ismét) a Modern programja köré rendeződik. Tehát — legalábbis ebből a metszetből következően — a következő évtizedben a szociológia környezete, intellektuális és ideológiai viszonyrendszere Európa két felén egymástól radikálisan különbözni fog.

[3] Valami ilyesmi látszott a német-francia új baloldal megjelenését követően is. Vagy ahogy J. Freund fogalmaz: ,,A szociológiát szigorú tudományként kezelő felfogás ma különösen reakciósnak tűnik." (in: Eisermann, 1976, 13) A radikális hullám levonulása után persze általában a szaktudományi világkép visszaszerez állásokat. Nálunk azonban felfogásom szerint erre most csak féloldalasan került sor. A forradalmi hév eltűnt ugyan, de a szociológián belül a szigorú tudományosság sem szerzett vissza még viszonylag szerényebb ázsiót sem. Ugyanakkor az empirikus munkák lényegében a korábbi stílusban és mederben folyhatnak tovább.

[4] Felfogásunk bizonyos pontokon egybevág Heller (1990, 35) felfogásával, aki szinten a szociológia és a modernitás kapcsolatát hangsúlyozza. Ugyanakkor nem hinném, hogy Heller elképzelései szerint metodológiailag — a mai szociológián belül maradva — lehetséges lenne valamilyen ,,posztmodern" nevében a diszciplína valamilyen ,,defetisizálása".

[5] Ti. amely a vizsgált társadalmi tényeket egyfajta, a zárttól a nyitott társadalom felé irányuló mozgáshoz próbálja illeszteni.

A modernitás krízise?

A kelet-európai átalakulást valahogy értelmezni próbáló elméleti írások egy nagyobb csokra[6] az államszocialista időszakot egyfajta individualizmusellenes premodern társadalmi rend konzerválódásaként értelmezi, amelynek helyére most majd a piacgazdaság kiépülése hozza az igazi Modernet. Értelmezésünk szerint azonban az államszocializmus egyfelől felfogható egyfajta, alapcélkitűzése felől kudarcot vallott, de a társadalmi szövetben kétségtelenül részeredményekhez vezető modernizációs programként, sőt elméleti alapvetése felől magának a Modernnek egyfajta, szinte karikatúraszerű kiteljesedése is volt. Következésképpen a jelen programok legfontosabb problémája e régióban nem a modern an sich dekonstrukciója, hanem úgymond kivontatása abból a történelmi zsákutcából, amibe a szovjet típusú politikai rendszer vitte, majd a Modern viszonylagos kiteljesítése — két további megkötéssel. Egyfelől mindezen szükségszerűnek tűnő operációk közepette valamiképpen reflektálni kell a kortársi modernitáskritikára, másfelől a kibontakozó ,,latecomer" típusú iparosítási hullámnak valamiképpen be kell építenie ökológiai elemeket is.

Mindeközben kétségtelenül fontos kérdéssé válik itt is a modern társadalom egy olyanfajta dekompozíciója, amely a szociológia társadalmi intézménycentrikus megközelítési módjait kikezdi. A fejlődés makroösszefüggéseit gazdasági és politikai kategóriákban lehet leírni. A változások mikroösszefüggéseit pedig az aktorok kulturális-pszichés mintái mentén vélik megragadhatónak. S mintha e két szint közötti kapcsolati háló sokak szerint veszített volna fontosságából, sőt fellazult, leépült volna. Ha ez reális mozgás lenne, akkor ezt az azt elemző, leíró szociológia kétségtelenül egzisztenciális veszélyként élhetné meg.

Másik oldalról az ipari társadalmak modernitásválsága is talán értelmezhető egyfajta interregnumként a modernitás működésében, érvényességében. Ezek az interregnumok talán némi párhuzamokat mutatnak azokkal a paradigma-szünetekkel, amelyek felfoghatók az elméletek érvényességi szüneteiként is. Az ennek az általános intellektuális válságnak az érzékelésében jelentkező késlekedést valószínűleg részben magyarázza

[6] Kiváló összefoglalásukat lásd Csaba L., 1993.

az ipari társadalmakban a modernitás kifejlődésére nagy hatással bíró protestáns etika is.[7] A szociológiai elemzés hagyományának talán legfontosabb jellemzője (Eisenstadt—Curelaru, 1976, 16) a XVIII. század vége óta, hogy a modern társadalmak szerkezeti problémáinak vizsgálatát össze tudja kapcsolni a társadalmi rend kérdésével és a fejlődés szélesebben kezelt problematikájával. Mindeközben a szociológia története nem csupán egyszerűen tele van metodológiai vitákkal, hanem e viták bizonyos értelemben a szociológia mint diszciplína történetének egyik lehetséges olvasatát is kirajzolják.[8] Egy másik metszetben emellett persze a szociológiai szemléletmód genezisének vizsgálatánál külön kellene foglalkoznunk a *társadalmi tiltakozás* intellektuális formáinak történeti elemzésével — talán külön figyelmet fordítva arra, ahogy az intellektuális tiltakozás különböző formái a társadalmi tiltakozás szélesebb formáinak megjelenéséhez kapcsolódnak.

Az első viták még a szociológia tárgyával és határaival foglalkoztak, majd inkább a szociológiai törvények jellegéről és a szociológiai megismerés szabályszerűségeiről folytatott diskurzus vált jobban láthatóvá. A hatvanas évek végén e viták metodológiai ellenmodellek megfogalmazásába torkolltak.[9] A kérdés itt és most nem az, mennyire lenne célszerű ismét újrajátszani kelet-európai környezetben a 60-as évekbeli vitát, hanem inkább az, hogy milyen szereplők lesznek abban a darabban, amelyben valakik most Kelet-Európában a kritikai elméletnek a hatvanas években úgymond félbeszakadt fonalát szándékoznak felvenni? Mennyire lesz mindez kosztümös produkció?

E viták egyébként önmagukban kevés hatással voltak a konkrét kutatásokra. Jelenlegi, az átalakulást megragadni próbáló erőfeszítéseink szempontjából inkább két — szélsőségesen másként és máshonnan megfogalmazott — a szociológiai kutatás és valóságértelmezés nyelvére vonatkozó megjegyzésre érdemes figyelnünk. Az egyik Adornóé, aki a német vitában[10] úgy véli, hogy a szociológia központi kategóriájának egyfajta ,,társadalmi totalitásnak" kellene lennie, mert a társadalmi reprodukció körülményeit nem lehet az empirikus kutatás eszközeivel megragadni, hiszen az — épp saját metodológiai világképéből következően — a tényeket tükrözi, s ily módon mindig csak egyfajta társadalmi status quo megragadására képes.

Ugyanezeket a problémákat — a diszciplína ,,túloldalán" Goldthorpe (1973, 541) a szimbolikus interakcionalista és az etnometodológiai kritikát egyesítve — nyelvi-fogalmi problémaként látja: ,,Azon módok révén, ahogy a konvencionális szociológus a problématerületeit meghatározza (»interetnikai kapcsolatok«, »formális szervezetek«, »ifjúkori bűnözés«), ahogy adatokat gyűjt, és ahogy — hipotéziseken és elméleteken keresztül — megpróbálja kifejezni, mi is történik, még ha csak a használt nyelven keresztül is, de okvetlenül a hétköznapi common sense jelentések és értelmezések széles sávját

[7] A megváltás fókuszát evilágivá tette (morális és kognitív forradalom). Parsons ebben az összefüggésben az amerikai társadalomban kifejlődött s onnan táplálkozó értékként beszél ,,intellektuális aktivizmusról". Ezt nem egyéni, hanem kollektív értékké az a ,,missziós tudat" tette, hogy a tudomány és a technika segítségével legyőzhetik a természetet. A fizikai univerzitás aktív legyőzése egyfajta erkölcsi misszióba transzformálódik.

[8] Ezekben előbukkannak ,,örökzöldek", mint például hogy a társadalmi jelenségeket ,,individualisztikus" vagy ,,kollektivisztikus" tényezőkre lehet-e inkább visszavezetni.

[9] Ilyen volt a német Positivismusstreit. Ide sorolhatóak Franciaországban George Gurvich probálkozásai a ,,dialektikus szociológiával", vagy a 60—70-es évek fordulójának marxizmus-reneszánsza Németországban, Franciaországban, Olaszországban.

[10] Legfontosabb szövegeit magyarul lásd Papp Zs., 1976.

vonja be az elemzésbe. E fogalomhasználati módokat a szociológus szükségszerűen nagyjából osztja másokkal — az informátorokkal, a vizsgált személyekkel, az olvasókkal vagy akárki mással — és mindez fontos kiindulópontja vállalkozásának, annak a társadalmi tevékenységnek, amit »szociológuskénti működésnek« nevezhetnénk... Mindebből többek között az is következik, hogy a konvencionális szociológia nem éri el az elméleti általánosításnak annál magasabb szintjeit, mint amilyenekre egyébként a társadalom »laikus« tagjai jutnak. Amíg a tárgy és a felhasznált intellektuális erőforrások olyannyira alapozás nélkül maradnak, addig a szociológia aligha lehet más, mint alapvetően valamilyen »folk« diszciplína."

S ha ezt a kritikát megfontolásra érdemesnek tartjuk viszonylag statikus, különböző egyensúlyi állapotok körül ingadozó vagy lassan változó társadalmak esetén, akkor még aktuálisabbá válik dinamikusan változó helyzetekben, ahol e nyelvi környezeti elemeknek a modernizáltsági szintjei eltérők lesznek.

Ugyanakkor a krízisszerű vagy válságként megélt fejlődési szakaszok végigkísérik a szociológia történetét. Sőt tulajdonképpen ilyen periódusokban születtek a szociológia elméleti áttörései is. Ilyen krízisidőszakokként élték meg a pozitivista, evolucionista vagy idealista iskolák letűnését Angliában és Franciaországban, a XX. század elején a történeti iskola hanyatlását Olaszországban, a századfordulón a marxizmus terjedésével összefüggő vitákat Németországban. A kissé leegyszerűsített és jelen dolgozatunk tárgya szempontjából aktualizált tudománypolitikai tanulság mindebből, hogy a szociológia története nagyon jelentős diszkontinuitásokat mutat. Ez megragadható mind az elemzés és kutatás egyes típusainak igen egyenlőtlen fejlődésében, mind pedig az adott időpontban és helyszínen rendelkezésre álló intellektuális erőforrások különbözőségében is.[11] A diszkontinuitás nyilvánvaló nemcsak a kutatóközösség szerkezetében, hanem az egész terület intellektuális szerkezetében is. A kutatótársadalom különböző csoportjai viszonyítási pontokként különböző hagyományokat használnak, és ugyanazon problémák gyakran eltérő (egymást nem kizáró, egymással nem versenyző, hanem sajátos módon egymást ignoráló) szempontokból, mintegy párhuzamos megvilágítást kapnak. Az utolsó évek magyar szociológiájában ez a tendencia különösen plasztikusan jelentkezik.

A diszkontinuitás egyébként nemcsak az alacsony, hanem a magas intézményesedettségű szakmai területeken is kimutatható. Például, az ipari társadalmak aktuális problémáit leképező, a 60—70-es években kikristályosodó újabb szakszociológiák (nő-, ifjúság-, egyenlőség-egyenlőtlenség-kutatás) igen ritka kivételektől eltekintve nem folytatják (sőt esetenként akár tudatosan megtagadják) az adott szellemi közegben elvben elővehető, előzményként felhasználható vagy értelmezhető munkákat. Így az egyenlőségkutatás elmegy Tocqueville-nek az egyenlőséggel kapcsolatos eszmefuttatásai, a nőkutatás pedig a nemi szerepekkel kapcsolatos korábbi etnológiai vagy antropológiai munkák mellett. A szegénységkutatás ignorálja a megelőző időszakok életszínvonal-felvételeit (Eisenstadt—Curelaru, 1976, 321). A későbbi munkáknál persze e szakadásokat részben felszámolták, de éppen az ,,elődök" rácsodálkozó felfedezése mutatta, hogy itt a diszkontinuitás tulajdonképpen mennyire szerves volt.

[11] Erőteljesebben vagy világosabb kontúrok mentén intézményesített tudományterületeken koherensebb, de kisebb koncepcionális együttesek is működőképesebbek lesznek.

Válságpercepció

A szakadásos intellektuális tájképből, pontosabban abból a felfogásból következően, amely megszokta, hogy a szellemi világot hatalmas törésvonalak metszik, minden megközelítés egyfajta természetességgel fedezheti fel újra a társadalmat vagy annak legújabb, „semmi eddigire nem hasonlító" változatát. Az új, újnak tűnő, vagy újnak kikiáltott kérdések, ha a szaktudományi ellenőrzési mechanizmusok nem működnek kielegítően (és a szociológia belső szakmai ellenőrzési rendszerei — más diszciplínákhoz mérten — híresen gyengék) egyfajta mesterséges izgalmi állapotot gerjeszthetnek, sőt hirtelen valamiféle forradalmian új megközelítések látszatát is kelthetik. Egyes iskolák, sőt iskolácskák így a produkció hangsúlyozott összemérhetetlenségéből következően nagyon könnyen aránytalan tudománypolitikai vagy közfigyelemhez juthatnak. A teljesítmény és annak észlelése elszakadhat (s mint ahogy eddig is annyiszor Kelet-Európában, most is elmarad) egymástól.

A szakadásos világkép persze előbukkan a filozófiában és a politológiában is. Önmagában ez nem a szociológia specifikuma. Ami azonban a mi tudományágunkat a szomszédokétól megkülönbözteti, hogy azok e szakadásokat talán kevésbé hangsúlyozzák, kevésbé tartják a diszciplína működését meghatározó alapmutatónak.

Egyébként most már legalább két évtizede a szakma nemzetközi központjainak énképében a Válság állandó helyet kapott. Kelet-Európa szociológiája ilyen természetű saját szakmai bizonytalanságait mintha csitítani akarta volna, s hosszú időn át felmerülő metodológiai és szakmaszervezési kételyeit lenyelte, mert attól félt, hogy ellenkező esetben az amúgy is késve intézményesedő és a politikai rendszerrel ismételten konfliktusba bonyolódó szakma stabilitását feleslegesen veszélyeztetné.

Ily módon nem teljesen indokolatlan azért a szociológián belüli konzervatív csoportoknak az az állítása sem, hogy a szociológián belüli krízishangulatot tulajdonképpen kutatócsoportok gerjesztik.[12]

Kérdés, hogy mi lehet az oka a szociológia ezen felfokozott önkép-érzékenységének.

A szociológia — mint elmélet és mint analitikus módszer — kezdettől fogva összekapcsolódott egyfajta szélesebb önvizsgálattal és a társadalmi (vagy akár a szűkebben vett egyéni emberi) létezés kritikai megközelítésével, s ezek az elemek tulajdonképpen nem küszöbölődtek ki a szociológiából az intézményesedés érettebb fázisaiban sem.

A válságtudat ezért a szociológiában (most a speciális kelet-európai környezeti feltételektől teljesen függetlenül) ebből a kezdeti sajátos érzékenységből, a szociológusok diszkontinuus tudományképéből és egyfajta széles körben használt válságlexikából következően nem külső, hanem ebben a tudományágban mindenekelőtt belső meghatározottságú. Éppen ezért én nem nagyon értenék egyet azzal a szakma egy részében élő felfogással, mely szerint a kutatóközösséget a Kutatástól — mind az empíriától, mind az elméleti munkától — csak externális (politikai, ideológiai) hatások lökhetik a metodológiai viták, tudományfilozófiai kirándulások és egyáltalán valamilyen szakmai önmarcangolás felé. Nem hinném persze, hogy a konkrét vizsgálatokat ilyen típusú megközelítésekkel akár ideiglenesen is helyettesíteni kellene. De mégiscsak feltűnő, hogy a 60-as évek nyugat-európai szociológiájában oly markánsan megjelenő, s szinte önálló műfajjá vált érzelmi *episztemológia* egy az akkorinál mélyebb és átfogóbb társadalmi (és kutatásszervezési) átrendeződésnél csírákban is alig látható.

Ilyen körülmények között talán érdemes feltenni a kérdést: e megújuló krízishangulat paraméterei vajon hasonlóak-e, avagy a válság mindig új formákban jelentkezik? Benyomásaim szerint, bár az intézményi sémák változásaiból következően új elemek is vannak, az ismérvek a különböző válságperiódusokban (vagy csak a válsághangulat felerősödésének különböző szakaszaiban) meglepően hasonlóak.[13]

A mai kelet-európai erőtérben ez a válságtudat nem tudománytörténeti tényként, hanem mindenekelőtt annak módjaként lesz érdekes, ahogyan hatni fog kutatási programok vagy elméleti eredmények beépülésére a szociológiai megismerés szerkezetébe. Most úgy látszik, hogy a kelet-európai társadalomkutatás intézményi reakciói és intellektuális önvédelmi technikái sok vonatkozásban hasonlítanak arra, ahogy a szakma nemzetközi központjai a 60—70-es évek nagy elbizonytalanodását feldolgozták. Ott ugyanis a vitákkal egy időben (azok hatására?) az egyes iskolák rohamosan elszektásodtak. Az egymastól így szervezeti és episztemológiai falakkal elkülönülő iskolák azután sajátos módon „betokozták" a vitát.

S dolgozatunkban ugyan ismételten előbukkan a szociológia „kóros" mozaikjellege, megosztottsága, kérdés azonban, hogy egyáltalán a fragmentálódás mennyire szubsztanciális része vagy kísérőjelensége a válságnak, illetve mennyire különböző csoportok vagy az egész szakma kísérlete a professzionális feszültségek levezetésére. Amikor végül is nemcsak a tudományfilozófiai absztrakció síkján, hanem a konkrét érdekek mentén sem alakulhat ki konszenzus, és tulajdonképpen jobbnak látszik kitérni a felmerülő kérdések elől, akkor talán valóban megfelelő megoldásnak tűnik, ha az értékkötöttségre, a kutatóközösségek összemérhetetlenségére hivatkozva kisebb csoportokba lehet menekülni a konfrontáció elől. Vagy, másképp fogalmazva, itt most a vitát nem eredeti értékkülönbségek teszik lehetetlenné, és nem emiatt válik kikerülhetetlenné valamilyen szervezeti vagy intézményi elkülönülés. A sorrend éppen fordított. A kutatóközösségbeli érdekkülönbségek már akkorák, hogy egyik csoport sem bízhat abban, hogy a frontális összeütközésből nyertesként kerülhet ki. Ezért az értékpluralizmusra hivatkozva (amely természetesen valóban létezik, és még ebben az értelemben „posztmodern" is) érdemes vállalni a fragmentálódást. Valami ilyesmi történik a 60-as évek végének társadalmi-értelmiségi válságát követően a francia szociológiában. S elég nagy esélye van e forgatókönyvnek — ha Boudon, Bourdieu, Touraine típusú markáns iskolaalapítók, guruk nélkül is — a magyar szociológiában.[14] *A szakma szektásodása azonban nem egyenlő sebességgel folyik (fog folyni?).* A francia szcenáriótól eltérően, ahol a részekbe tokosodást a nagyjából hasonló erejű guruk köré rendeződő szakmai mag kezdi

[12] Lásd mondjuk az Eisermann szerkesztette kötet szerzőinek vélekedéseit. Julien Freund például úgy tartja, hogy „a szociológia krízisét arra lehet visszavezetni, hogy a szociológusok a tudomány kabátjában valami oda nem illővel foglalkoznak — akár azért, mert tudományosnak tartanak valamit, ami attól idegen, akár pedig azért, mert valami olyasmit várnak tőle, amit az képtelen szállítani, akár végül azért, mert a tudomány sajátszerűségeit félreismerik. ... A válság a félrevezető viselkedések és a rosszul méretezett vélekedések szubjektivitásából és nem a diszciplína logikai normativitásából következik". (Eisermann, 1976, 16—17)

[13] Például ilyen állandó elemeknek tűnnek az értékviták, az ismételt kísérletek az elmélet és az empíria viszonyának újrafogalmazására, a „módszertani gyengeség" komplexusa, vagy a kudarcérzés, hogy a szociológia valamilyen értelemben kimerítette intellektuális vagy kritikai forrásait.

[14] Érdekes módon, a fragmentálódás eddigi menete nagyon hasonlít erre a szcenárióra Kelet-Európa leginkább folyamatos szociológiájában, a lengyelben is.

meg, a magyar pálya másmilyennek tűnik. Itt nem a szakma intézményi közepe válik (az első menetekben?) szét, s nem létezik valamilyen szakmailag korábban (vagy most is) kiszorított erős ellenelit, amely az intézményi maggal kihívásszerűen szakítana.[15] Az intézményi magot lényegében nem kezdték ki a rehabilitációs ügyek sem. A 70-es években a magyar szociológia hivatalos szervezetrendszeréből hatalmi eszközökkel kiszorítottak „visszaoperálása" a kutatóközösségbe lényegében annak radikális szerkezetváltozása nélkül ment végbe.

A krízis hatására ezzel együtt mind a szakma, mind a szűkebben vett kutatás autonómiája csökkenhet, ha valamelyik iskola vagy megközelítés képviselői kijelentik, hogy az adott probléma vizsgálatához elengedhetetlen valamilyen ideológiai jogosítvány (esetleg biológiai beleérzés). Bár az államszocializmus idején ideológusok ismételten megkísérelték a hivatalos marxizmushoz kötött kizárólagos kutatási licenceket kiadni bizonyos témák (pl. a társadalmi struktúra) kutatására, a magyar szociológia mint szakma ezeket az ajánlásokat vagy tiltásokat sohasem interiorizálta. A magyar szociológia jelenkori történetével kapcsolatos anyaggyűjtés során sohasem találkoztam azzal, hogy ezeket az ideológiai ajánlásokat valaki is komolyan elhitte vagy intellektuálisan magáévá tette volna.[16]

A szociológia nemzetközi gyakorlatából azonban ismert és friss példákból látható, hogyan próbálják jól definiálható saját érdekeik mentén kutatócsoportok — mondjuk az etnikai kisebbségek vagy a nőkérdés kutatását kisajátítani. Az intellektuális térbiztosítás jelszavai itt meglehetősen egytípusúak: e kérdések vizsgálatában a belülről közvetlenül nem érintettek munkája — a megélt élmény hiányában — eleve csak másodrangú lehet. Az egyelőre kutatólétszámában és szervezetileg is harmatgyenge magyar feminizmus a közeljövőben aligha fenyeget bárkit is kirekesztéssel. De addig is sok víz fog lefolyni a Dunán, amíg a cigánykutatásból cigány származású szociológusok harcos csapata a „fehéreket", mint vadászterületüket veszélyeztető idegeneket ki akarja majd űzni.[17] Mindezekkel a kifogásokkal együtt is nyitva marad a kérdés, milyen kimutatható episztemológiai különbségekben ragadható meg (ha egyáltalán például tudásszociológiai eszközökkel „befogható") valamilyen probléma vizsgálatánál a közvetlen közösségi érintettség. S egyáltalán: aktuálisan vagy korábban hátrányos helyzetben lévő csoportok vizsgálatánál — az információ hozzáférhetőségének korlátain túl — a kutató érzelmi vagy egzisztenciális azonossága (netán azonosulása) az adott csoporttal miként jelentkezik a szakmai munka kognitív szerkezetében?

[15] Az MTA Szociológiai Kutató Intézet 1991-es szétválását kifejezetten az 1990—91-es belpolitikai helyzet motiválta. E külső faktorok nélkül intézményi változásokra bizonnyal nem került volna sor. A szervezeti konfrontációt azonban semmiféle említésre méltó szellemi összeütközés sem kísérte.
Ezzel egy időben — a szakmai szervezeti határokat keresztbemetszve — létezett ugyan egy generációs ellenelit (kezdetben a Replika körül), amely megkísérelte intellektuálisan is kihívni — vitacikkekben — a szakma számos meghatározó személyiségét. Miután ezek nagyobbrészt kitértek a kihívás elől, végül is ebből a kísérletből sem a konfrontáció kiélesedése, sem a kihívó csoport szakmai pozícióinak változása nem következett.

[16] Ami nem azt jelenti, hogy ha egyéni vagy szakmai érdekeinek ezek megfeleltek, amolyan ideiglenes, kívülről definiált játékszabályként ne fogadta volna el az „ajánlásokat".

[17] Bár az utóbbi folyamat első hangulati elemeivel már lehet találkozni. Érdemes ugyanakkor jelezni, hogy a hazai etnikai (vallási) közösségek „külső" elemzővel szembeni averziói korántsem egytípusúak vagy egyenlő erejűek. A magyarországi zsidósággal kapcsolatos kutatások néhány meghatározó reprezentánsa nem zsidó származású, és információim szerint ebből az érintett közösségekben még semmiféle feszültség nem származott.

Ezeknél a számba vehető politikai erők által aligha támogatott potenciális minikonfliktusoknál lényegesen nagyobb súlya lehet egyfajta, a „nemzeti humán tudományok" körül jelentkező ideológiai és tudományszervezési feszültségnek. Egyrészt Közép-Kelet-Európában, s így nálunk is, a XIX. századi nemzetépítésben jelentős szerephez jutottak a „nemzeti humaniórák": az irodalomtudomány, az etnográfia, a történetírás. Mára ugyan politikai funkcióik kiürültek, ám a rendszerváltás utáni első időszak bizonytalan, értelmiségiből lett friss politikusai között az egyik oldalon, s a még elérhető erőforrásokért versenyző társadalom- és bölcsészeti tudományokban a másik oldalon mégiscsak jelentkeznek csoportok, amelyek egy ilyen kitüntetett „nemzeti" kapcsolat hangsúlyozásával előnyökhöz vagy kiegészítő legitimációhoz szeretnének jutni. S ha Magyarországon ilyesmit még nem is fogalmaztak meg, de máshol Kelet-Európában, így az orosz vagy a lengyel szellemi élet jobboldalán nyíltan jelentkeztek olyan nézetek is, melyek szerint a „nemzeti szanktuáriumba" emelt szellemi és fizikai entitásokat (például bizonyos írók életét és munkásságát) a „nemzettesten" kívülinek tartott csoportokhoz tartozók ne kutathassák.

Ha egy konzervatív nemzeti kormányzat (a mostani vagy egyszer majd egy másik) a társadalmi kérdéseket (vagy azok nagyobb részét) par excellence nemzeti kérdésként fogja érzékelni, kezelni, és ha — a mindenkori magyar belpolitikai helyzettől függetlenül — a humaniórák és a társadalomkutatás egymással jobban fog interferálódni, az eddig látens határterületi problémák láthatóbbakká válnak.

A fentiekből is következően, a szélesen értelmezett válság destruktív vagy konstruktív konzekvenciáinak alakulása nem csak az érintett paradigmák intellektuális erejétől, hanem a szakmai közösség intézményesedési mintáitól is függeni fog. Konkrétan, a folyamat kezelését a szakmai közösség azon potenciái is befolyásolni fogják, ahogy az a külső intézményi és intellektuális nyomásokat abszorbeálni, saját analitikus premisszáiba átalakítani és befolyásukat belső momentumokon keresztül lefojtani képes.

Ez az abszorbeálási képesség egyfelől magától az érintett kutatóközösség belső szerkezetétől, másfelől pedig azoktól a történetileg kondicionált készségektől fog függeni, amelyeken át a megelőző időszakban a külső hatásokat a szakma feldolgozta.

A szociológia eddigi válságtípusainak összevetéséből kirajzolódni látszanak egyes olyan minták, amelyek mentén a szakmai közösségek viharállósága professzionális és/vagy társadalmi krízisek idején bemérhető.

A viharokat a tapasztalatok tanúsága szerint igen rosszul bírják a hirtelen nőtt közösségek, amelyek ugyanakkor nagyobbrészt elvesztették az ellenőrzést a működésükhöz szükséges források felett, és amelyek karriermintái mindeközben tisztázatlanok maradtak; úgy tűnik, együtt jelentkezik a szerepkészletek és a szervezeti felepítés zavara. A monokultúrák itt is könyebben felbillenthetőek — legyenek azok akár a tevékenység szempontjából egysíkúak, akár szakmai világképük vagy metodológiájuk felől homogenizáltak.[18]

[18] A válságra az USA-ban általában rosszabbul reagáltak a csak (tömeg)oktató tanszékek, mint azok, amelyekben voltak doktori programok vagy kutatások (esetleg gyakorlati megrendelések). Zárt, restriktív közösségek, amelyekről azt hitték, hogy külső ráhatásokkal szemben ellenállóképesek, végül is divathatásokat felkapva vagy módszertani önkorlátozást felvállalva láthatóan nem bírták túl jól a külső támadásokat. A gyengébben intézményesedett és a szociológiát erősebben filozófiai és politikai irányzatokhoz kötő szakmai közösségek (pl. Franciaországban, Németországban, Olaszországban) a 60-as évek szakmai válságát általában rosszabbul élték meg, mint az oktatást, kutatóképzést és gyakorlati problémamegoldást kombináló egységekre épülő szociológiák (angolszászok, hollandok, skandinávok).

A gyakorlat problémái

A pozitivizmusvita idején a szociológia még a tudományterület nemzetközi központjaiban is csak félig professzionalizálódott kutatási terület volt, ezért a praxisról folytatott akkori viták — tulajdonképpen a hús-vér alkalmazásokról szerzett valós gyakorlati tapasztalatok nélkül — mai szemmel meglehetősen skolasztikusoknak hatnak. Mindazonáltal az akkor egymást kizárónak tűnő megközelítések között a határok — s ez most már jól látszik — igazában máshol húzódtak.

Emellett az is látszik, hogy a ,,kritikai" vagy a ,,szociotechnikai" frontok végül is olyan absztrakcióknak bizonyultak, amelyek igazán mozgósító hatásúvá laboratóriumi tisztaságú vízióként csak a szakma nagy nemzetközi központjaitól távol, a hozzánk hasonló félperifériákon váltak. Vagyis inkább olyanféle öntőformáknak bizonyultak, amelyekbe a mi vidékeinken sok tekintetben a létező valóságos társadalomtudományi problémamegoldási szituációktól elvonatkoztatva bele lehetett helyezkedni.

Mindeközben két valós alkalmazási probléma is előkerült: a) a szociológiai szakmai közegben favorizált, az alkalmazásokat, a szakma gyakorlati kapcsolatait tárgyaló kanonizált vitapozíciók szerint a tudományos tudás sajátos természetességgel ,,üti" a gyakorlati társadalmi tapasztalatokat, hierachikusan azok fölébe rendeződik.

Ámde a tudományos és a pragmatikus tudás közötti viszony korántsem hierarchikus. A tudományos tudás a gyakorlatnál nem jobb, hanem másmilyen tudás. Itt egymás mellé rendelt minőségekről van szó. S miután a másság a gyakorlatban megszokott megközelítésekhez képest váratlan szögeket, új megvilágításokat is jelenthet, valóban kínál megfontolnivalókat új megoldásokra fogékony gyakorlati vezetők számára. De épp a másságból következően a tudományos (szociológiai) tudás bármilyen gyakorlati alkalmazásához komoly, nagy intellektuális energiaigényű fordító munka szükségeltetik. S ezt általában — a szakma túlfűtött alkalmazási-vállalkozási piacára vagy másmilyen ,,objektív" okra hivatkozva — már hajlamosak vagyunk kihagyni.[19]

Ugyanakkor az is kiderült, hogy amikor valamilyen szociológiai eredetű tudáscsomag végül mégiscsak ,,alkalmazásközelbe" kerül, akkor rendszeresen jelentős tudásdeficit jelentkezik. Ennek feloldásához, valószínűleg nem a gyakorlat és az elmélet közötti határ újradefiniálására van szükség, hanem inkább sok ,,babrálást" igénylő interface-ek kialakítása lehet a feladat.

b) Ugyanakkor a gyakorlat tudományhasználati igényei sem tűnnek világosan végiggondoltnak. Egyfelől, a kutatástól valamilyen egyértelmű, megfellebbezhetetlen biztos tudáscsomagot várnak (ami végül is azonnali konkrét megoldásokra fókuszált, a gyakorlati oldalnak olyan kis mozgásteret hagyó alkalmazásokat is jelentene, amelyet az — saját mozgásigényeiből is következően — mégsem szeretne). Másfelől, a valós tudáskínálathoz képest nem túl gyakori hús-vér alkalmazásoknál az alkalmazói oldal valamennyi számottevő csoportja igen nagy autonómiával válogat. Ez nem egyetlen stratégiai folyamatként interpretálható, hanem inkább a ,,stratégiai" és a ,,diszkurzív" tanulási folyamatok valamilyen összenövését jelenti (Beck—Bonss, 1989, 196). Ebben az értelemben a ,,*felvilágosodás vagy társadalmi technológia*" alternatíva pontatlan. Rádásul, a szociológia lehetséges alkalmazásai mentén nem igazán célszerű a kutatás és a praxis együttesét mint olyant a tudomány értékrendje felől vizsgálni. Hiszen a szociológia (és a rokon területek) külső kapcsolathálójának megéléséből vagy vizsgálatából jól tudjuk, hogy az ,,alkalmazók" nem szociológusok, hanem általában maguk a társadalmi szereplők. S ezek autonómiája éppen abban jelentkezik, hogy a nekik leszállított tudáscsomagokat nem mechanikusan, hanem időbeli, térbeli és kulturális konfigurációknak megfelelően, azokat tulajdonképpen újrateremtve, az eredeti szerzők-kutatók melletti részalkotóként adaptálják. Ebben az aktív folyamatban elvész az alkalmazandó szociológiai megállapítások kutatási eredmény jellege (az átadott tudáscsomag persze lehet valamilyen munkafázis végterméke a kutatásban, de nem az a teljes folyamat vonatkozásában). Viszont újrateremtődik az említett praxisbeli összefüggések érték-, akció- és nyelvi környezetében.

Az ismételten előbukkanó szkepszis ellenére, sőt lényegében azzal együtt is, a szociológiai jellegű tudás alkalmazása az elmúlt másfél-két évtizedben sokkal intenzívebben és lényegesen több irányban haladt előre, mint ahogyan az a szakma kritikai önértékeléséből kitetszhet. Az alkalmazások iránya és jellege azonban — a szociáltechnológiákban reménykedő és az azokkal mint hatalmi eszközökkel szemben egyértelműen ellenséges szakmai csoportoktól függetlenül — másmilyen. A történéseket összegezve ehelyett inkább a gyakorlat egyfajta — lassú — tudománnyal telítődésének dialektikájáról lehetne beszélni.

Az alkalmazási kísérleteknek (talán helyesebb volna itt alkalmazási felajánlásokról beszélni?) a szociológiában és a kapcsolódó részterületeken voltak mennyiségi ambíciói is. Kimondva, ki nem mondva élt valamiféle hit, hogy ha a társadalomkutatás konkrét eredményei direkt racionalitást (is) hordoznak, akkor legyen csak minél több szakmai eredményünk (termékünk), mert ezek megszületése automatikusan javítja a társadalom racionális befolyásolásának, irányításának lehetőségeit.

Ebből a ,,minél több, annál jobb" filozófiából — amelyet megkövetelt a magyar szociológia 70—80-as évekbeli megkésetten torz, de mégiscsak kiteljesedő intézményesedése is — nem megfelelő mértékben feldolgozott empirikus kutatások dömpingje (is) következett. A hol előrehaladó, hol elakadó gazdasági és politikai reformhullámok ráadásul megteremtették egy valódi alkalmazói piac illúzióit e végső soron illuzórikus kutatási produktumtömeg számára.[20] A lassan liberalizálódó, ezekben az években már technokrata államapparátus azonban — legitimációs szükségletein túl — valahol csakugyan hitt abban, hogy előállítható vagy megszerezhető egy a döntési folyamatokat valóban racionalizáló ,,társadalmi know-how".

[19] Egyébként az esetek nagy részében egyáltalán nem biztos, hogy a primer kutatás szerzőjének kellene lenni a fordítónak is. Egyrészt, elvben nálunk is kialakult — például az iparszervezésben, az oktatáspolitikában és a szociálpolitikában — ilyen feladatokra is szakosodott közvetítő intézmények rendszere. Másrészt, úgy vélem, a felkínált, használható kutatásra épülő megoldások közül nemcsak a gyakorlati alkalmazó döntése alapján, hanem az ő aktív és folyamatos közreműködésével alakulnak ki végül is az alkalmazható policy pályák. A fordítónak ezért valószínűleg kevésbé a kutatási oldalhoz kapcsolódva, annak mentalitását, kulturális terét, inkább a másik oldal érdekstruktúráját, miliőjét hordozva kell(ene) működni.

[20] A késői kádárizmustól természetesen eltérő politikai erőtérben, de hasonló problémák bukkantak elő például a skandináv vagy német jóléti állam információigényét kiszolgáló kutatásoknál is. A 70—80-as évek magyar szociológiájának vizsgálatánál — miközben ritualizálva szidjuk a kor ,,kutatási pénzt kaptok, de ezért kritikai nagyelméletek gyártása helyett ellentételezésként tessék nekünk a gyakorlati munkában segíteni" típusú tudománymecenatúráját — egyszer már el kellene azon is gondolkoznunk, hogy mennyi volt ebből az államszocializmus logikája, s mennyi egy sajátos helyi jóléti államkísérlet ,,természetes" szociológiai tudásigénye.

Elvben itt nem pusztán valamilyen reformok alépítményeként felhasználható tudáscsomagok előállításáról van szó; céllá válik (ha nem is olyan egyértelműen, mint akkortájt a német szociálliberális koalíció kormányzása alatt) nemcsak viszonylag biztos orientációs pontok, hanem a modernizáló csoportok számára egyfajta szélesebb értelemben vett újfajta biztonságérzet megteremtése is.

Az államszocialista Kelet-Európa szétesése és az abból következő, talán lassan mégiscsak elinduló újabb modernizációs hullám egyaránt bizonytalanságokat termel. S itt nem egyszerűen az átmeneti kor természetes zavarairól van szó, hanem arról, hogy ha e térségben kialakulnak is rendezettebbnek tűnő piacgazdaságok, azok dinamikájából is következni fog valamilyen strukturális bizonytalanság (és persze, strukturális adaptációs kényszer is) egyének és társadalmi csoportok részére. Mindebből következően bizonyára a (közel?-) jövőben is fennmarad a társadalomtudományi szakértő biztonságnövelő, társadalmi feszültségeket előrejelző funkciója. Sőt valószínűleg ez a „jövendőmondói funkció" akár a konkrét döntéstámogató tudástermelés rovására is erősödni fog.

A társadalmi konfliktusok szaktudományi, de mégis alkalmazásorientált kezelésének egy hűtő (fagyasztó) típusa nálunk pillanatnyilag még csak az óvatos fontolgatások szintjén s nem explicit politikai vagy társadalmi megrendelésekben jelenik meg. Ez a próbálkozás abból indulna ki, hogy a társadalomkutatás — épp bizonyos „kemény(?)" tényeken és az értékkonszenzusokat teremtő nyelven keresztül egyfajta közvetítő funkciót tud betölteni. Esetenként akár hirtelen rá is ébresztheti az embereket arra, hogy mennyire értelmetlenül marják egymást. Ulrich Beck (1991, 174) egy hasonlata szerint itt a szociológia lehet az a vödör víz, amivel a marakodó, egymásba gabalyodott kutyákat nyakonöntik, ha másként nem tudják őket szétválasztani. A szociológia tudásszerkezetének vázolt víziójából következően a konfliktusokban a társadalomkutatás bírói funkciókat persze nem vállalhat (s különben is, hol van a weberi értékmentesség vagy érdeksemlegesség?). A szakmai közösség társadalmi szerepének megőrzése érdekében — bár bizonyára óriási kompromisszumok árán — valamilyen oldaljelzői funkciókat még talán el tudna látni.

Mindeközben a szociológia társadalmi környezetében az utolsó két évtized szociotechnikai fiaskói (a kelet-európai reformok elmaradása, illetve rossz hatásfoka vagy a 60-as évek amerikai és a 70-es évek német — szociológiai fogantatású — oktatási és szociálpolitikai reformjainak összeomlása) nem múltak, nem is múlhattak el nyomtalanul. E kudarcokat több és „jobb" tudás szállításával[21] aligha lehet egyszerűen elfelejtetni. A szakmai output egyszerű növelésével (vagyis a termékmennyiség növelésével) legfeljebb a szakma (produkciói) körüli bizonytalanságot fogjuk növelni.

Egyébként az ipari társadalom szerkezetéből és a szociológiai módszertan jelenlegi állapotából egyaránt következően a társadalomkutatás eredményeinek bizonytalansági foka, ahogy ezt jelzésszerűen bizonyítani szeretnénk, tulajdonképpen növekszik.

Az utóbbi időben a tudomány és a gyakorlat közötti korlátok elmozdulásával kapcsolatban különböző reakciók látszanak kirajzolódni. Ezeket durván differenciáló, negáló és korrigáló érvelésmódjaik szerint lehet csoportosítani (Beck—Bonss, 1989, 203). A *differenciáló* érvelések mintha még hinnének a hagyományos alkalmazási utak, módok értelmezhetőségében, bár elismerik, hogy az eredményességhez „kifinomultabb" eszközökre lenne szükség. Ez a megközelítési lehetőség az evaluációs és implementációs kutatásokban jelentkezik. E technikák elsősorban a már megfogalmazott, eldöntött és elvben bevezetett társadalompolitikai programok, intézkedések, elindított innovációs folyamatok gyakorlatias célú következmény- és hatáselemzését szolgálják. Céljuk annak bemérése, hogy a projektekben eredetileg elvállalt, kitűzött vagy megfogalmazott célok és megoldások vajon az eredeti pályák mentén realizálódtak-e, s egyáltalán, valóságos kimenetük összevethető-e a ráfordítások tervezett szociális hasznával. Az alkalmazott kutatások e típusával korábban Kelet-Európában lényegében nem találkozhattunk.[22] Miután azonban a döntési folyamatok jogszerűségének és nyilvánosságának növekedésével napirendre kerül a legkülönfélébb programok (előzetes és főleg utólagos) szociális „cost—benefit" értékelése, e kutatástípus meghonosítása sürgős feladat.[23] Ennek a megközelítési módnak vagy elemzési technikának a magyarországi megjelenését sürgeti, hogy a külső gazdaságpolitikai, oktatási vagy más segély- és kooperációs programok olyan szervezetektől származnak, ahol a ráfordítások utólagos minőségi ellenőrzése rutinfeladat, s ahol a kelet-közép-európai projektek ilyen típusú elemzése is napirendre került már.[24] Egyébként e megközelítés standard irodalmából kiderül, hogy a társadalomtudományokon keresztül vezérelt programokban valószínűtlenül nagyok a törések, és hogy a tervezett hatások (ha egyáltalán jelentkeznek) általában az előzetesen becsült időtávhoz képest csak hosszabb szakaszban alatt rajzolódnak ki igazán.

A gyakorlatorientált társadalomkutatás negáló megközelítései közül talán az etikai megfontolásokból építkező kritika a legfontosabb. Az itt használatos minták elsősorban a manapság a természettudományok társadalmi-politikai környezetével foglalkozó etikai indíttatású megközelítésekből szivárognak át.[25] De míg az eredeti, a „tudós felelősségére" apelláló természetkutató mozgalmakból (Pugwash stb.) a hatvanas évek óta az ipari társadalmakban hullámokban erősödő-gyengülő antiszcientista közhangulat ellenére sem következtek a Big Science jelenkori intézményrendszerét aláásó lépések, addig egy, a társadalomkutatást nem nagyon kedvelő, sőt egyenesen szociológiaellenes állami tudománypolitika[26] e szakmán belüli, tulajdonképpen metodológiai fogantatású vitákat,

[21] Még ha elvonatkoztatunk is azoktól a kérdőjelektől, amelyeket e tudás jellege köré már kitettünk.

[22] Kivételt képeztek talán azok a tudományszervezési próbálkozások, amelyek kutatási pályázatoknál megkísérelték megbecsülni, volt-e említésre méltó tudományos hozadéka az ígért vagy teljesített munkáknak.

[23] Még akkor is, ha tudományelméletileg annak hozadékával kapcsolatban meglehetősen szkeptikus vagyok, hiszen az eredmények amúgy is a közéletben, nem a társadalomkutatásban fognak jelentkezni.

[24] A „sokat vagy keveset segítettünk 1989 után Kelet-Európának?" vita nemzetközi szervezetekben és kormányhivatalokban most ér a mérlegkészítés első komolyan veendő fázisába. Eldöntéséhez programevaluációs technikák alkalmazására is sor kerül (majd). S az itteni projekteket — részben a releváns kelet-európai elemzőszervezetek hiánya miatt — ismét nyugati kutatási vállalkozások fogják elemezni.

[25] E vitáknak egyébként, amelyek a fizikában és a biológiában évtizedek óta folynak, konkrét tudományszervezési következményük ott sincs.

[26] Ennek valószínűsége egyáltalán nem elhanyagolható. Az amerikai szociológia a 70-es években érte el intézményesedési csúcsát olyan mutatókban, mint a nappali hallgatók létszáma, a doktori fokozatot szerzők száma, az alkalmi kutatási megbízások nagysága és a társasági tagság. Azóta mindezek a mutatók keményen visszaestek. A fokozatoknál és a társasági taglétszámban 1985 óta ugyan ismét érezhető egy szerény emelkedés, de nem világos, hogy ennek alapján lehet-e bármilyen következtetést levonni a szakma helyzetének újabb hangsúlyairól. A 80-as évek végén két ismert amerikai egyetemen, a University of Rochesteren és a St.Louis-i Washington Universityn felszámolták a szociológia-tanszéket. 1992 elején a Yale is erősen redukálta a szociológia-tanszék létszámát és pénzeit. 1990-ben az amerikai országos elitsajtóba került a harvardi szociológiai-tanszék és az általános társadalomtudományi program vitája, amelyben megállapították, hogy a szociológusok a statisztikai adatkezelésre összpontosítanak, és ezért aligha meglepő, hogy a szociológia a nyilvánosság előtt mint agyakat és szíveket megmozgató tudományterület jelentéktelenné vált, és hogy hallgatójuk sincs elég. A vita részleteiről Wrong, 1993, 184. A németországi helyzet ennél csak valamivel jobb; a nagyobb szociológiai álláslеépítések ott inkább csak az 1990-es évekre várhatók.

ha ezek eléggé hangossá válnak, valószínűleg nem habozna a támogatások redukciójára vagy megvonására felhasználni.

Az alkalmazási kritika harmadik, *korrekciós* megközelítése már nem reménykedik a racionalitás megtört, szakadásos, de alapirányaiban mégiscsak végigvihető kiterjesztésében. Nem hisz abban, hogy az eddigi módszertanok további finomítása végül is hosszabb távon felvállalható eredményeket adhat. Kimutatja, hogy a tudományos eredmények deduktív ,,alkalmazása" tulajdonképpen lehetetlen. Ugyanakkor magát a tudomány gyakorlati felhasználásának elvi lehetőségét ez az irányzat (a negáló megközelítésektől eltérően) csak kivételesen utasítja el. Az egykor divatos könyvcímben megfogalmazott kérdés ,,miért nem alkalmaztatik a szociológia?" (Scott—Shore, 1979) azonban ma is reális.

A válasz végül is meglehetősen egyértelmű. Az ,,eredmények alkalmazásának" lényegében nem sok köze van az ott hivatkozott vagy látszólag hasznosított valós kutatási eredményekhez. A közvetlen alkalmazás inkább határesetnek tűnik.

Tulajdonképpen, adatokkal vagy azok nélkül, a szociológia alkalmazási kínálata *interpretációkból* áll, amelyeket (mit csináljunk, ennek az árunak már ilyenek a tulajdonságai) ismét csak interpretációkon keresztül tudunk fogyasztani. Visszaértünk a Tudomány és a Gyakorlat egymással konfrontálódó autonómiáihoz. A mégis kínálkozó megoldási módok valahol a ,,revideált alkalmazás" — deduktív eredményközlés helyett értelmezési-cselekvési alternatívák induktívan teríthető nyalábja, a tanulási folyamatokra kihegyezett alkalmazás környékén lesznek majd talán fellelhetőek. Végül is az, hogy mit és mennyit fognak a szociológiából a környező társadalomban alkalmazni, úgy tűnik (akár tetszik, akár nem), nem a kutatások fejlettségétől fog függeni.

Posztmodern szociológia Kelet-Európában?

Az 1989 utáni kelet-európai változások legfontosabb mozgósító ideológiája és hite volt, hogy az államszocializmus összeomlásával a régió gyorsan kifarol abból a történelmi zsákutcából, amelybe a II. világháború után került, és egy nem túl távoli jövőben belesimulhat a Világgazdaság, a World System európai Központjába. Ebből a forgatókönyvből következően a térség társadalmi és gazdasági strukturális sajátszerűségeinek nagy része ideiglenesnek bizonyul; rövidebb-hosszabb idő után a különbségek itt is kiegyenlítődnek. Tehát lényegében a kelet-európai s így a magyar szociológia is hamarosan már nemcsak importált divatként, hanem saját szervezeti-intézményi keretfeltételeként kell hogy megélje a nyugati szociológiát körülvevő mai szellemi és egzisztenciális kihívásokat. Részben persze különböző helyi hagyományok módosító hatásaival együtt. Ez így lesz, vagy máris így van. Úgy vélem azonban, hogy a Modern Kelet-Európából még egyáltalán nem tűnt el (s kérdés, hogy az ipari világban valóban túlkerültek-e rajta). Mindenesetre miután a régióban a Modern programja tulajdonképpen változatlan, sőt most fogalmazódik igazán újra (csak kifejeződési, megvalósulási módja-stílusa lesz paradox módon ,,posztmodern"), a mi szociológiánk működésére egyre inkább egyfajta vegyes üzemmód lehet majd jellemző. ,,A Modern vége a Szociológia vége" axióma eredeti, az északnyugat-európai jóléti társadalmakban megélt-megfogalmazott változataihoz képest itt valószínűleg alapvetően módosul vagy egyszerűen más formákban bukkan elő.

Mindennek tematikai, intézményszervezési és kutatási stílusbeli következményei is vannak vagy lehetnek.

A társadalomtudományi rokonszakmák differenciájából következően a nyugati szociológia elvesztette az intézmények vizsgálatát. Ez főleg a politológiához került át, de a közgazdaság-tudomány expanziója is hódított el területeket. Lehet ezt egyszerűen valamiféle természetes munkamegosztásként szemlélni, de lehet, hogy mindez a nyugati szociológia — az utolsó harminc évben végbement — érdeklődésbeli (módszertani, eszközbeli és megrendelésekben is tükröződő) összeszűkülésének eredménye.[27] Végül is ebből valamilyen olyan szociológiamodell alakul ki, amely tudományának tárgyát, a ,,társadalmat" ott látta elkezdődni, ahol az intézmények véget érnek. Vagy ahogy Dahrendorf (1989, 5) fogalmaz: ,,a szociológia beleszerelmesedett mindenbe, ami nem intézmény... Létezik egy szociológiamodell, amely mindennel foglalkozik, ami az intézmények alatt csúszik és mászik, majd végül ezeket aláaknázza."

Az államszocialista rend, persze, ha elméletet nem kerített is hozzá, de hivatalosságának Potemkin-falvaival és a mögöttük megtűrt világokkal, végül is (különösen a díszletek látványos összeomlása után) maga is azt sugallta, hogy a szociológiának ebben a megkettőzött létben nem az ideológiai díszletekkel, hanem a mögöttük lévő ,,mélyebb mozgásformákkal" kell foglalkoznia.

Most már persze, 50 év alatt két ,,rendszerváltással" a hátunk mögött (?) jól látjuk, hogy az intézmények világában a kontinuumok ugyanolyan fontosak, mint a diszkontinuumok, és a kulturális minták intézménygenerációkon keresztül szinte ,,veszteség" nélkül ívelhetnek át. Jól látszik, hogy minden tíz évvel ezelőtti alapvetően elemi életérzésünkből lepárolt szociológiai megfigyelésünk ellenére — amelyekből ráadásul majdnem kemény Társadalmi Tény (social fact) is lett, mint Hankiss akkor sokak számára megvilágosítóként ható ,,kettős társadalom" felfogásából — az intézményi világban[28] itt ma is meglehetősen stabilnak tűnő kulturális mintákhoz és a társadalom alapszerkezeteihez szervesen kötődő rendszerek működnek. Ráadásul a World System perifériáin, félperifériáin az intézmények, az állam, a nagy szervezetrendszerek a modernizáció szempontjából — a központokéhoz képest — mindig is felértékelődtek, elsőrangú fontossagúak voltak. Következésképpen a kelet-európai szociológia egyik differentia specificája lehet majd az intézményi szféra visszaemelése a kutatás meghatározó területei közé.

A mi körülményeink között ugyanakkor felértékelődik — talán egyfajta új életérzés részeként — a Modernből származó társadalomtudományos világkép (múlt—haladás, természet—kultúra, egyén—társadalom dichotómiák) elemeinek feladása. A normák és a társadalmi rend (vizsgálata) helyére az interakciók törékeny szerkezete kerül. Nem a szerkezet és a rend, hanem a kontingencia és a káosz lesz a normáleset.[29] A változás így nem különlegességként, nem két állandó állapot közötti anomáliaként, hanem lényegében olyan normális helyzetként jelenik meg, amelyhez képest a stabil ál-

27 Nyugat-Európában a fordulópont valahol az 50—60-as évek fordulóján lehetett. Tehát mindez még a ,,60-as évekkel" elkezdődik, amikor is megjelennek a ,,nézzünk az uralkodó normák és szankciók mögé", ,,tegyük az intézmények mögötti valóságot transzparenssé", ,,feszítsük szét az uralmi rendszert" szakmai jelszavak vagy ideológiák.

28 Annak hamar lebomlott, rendkívül vékony geopolitikai meghatározottságú burkát leszámítva.

29 Ebben az összefüggésben Giddens és Luhmann is belesimulhat új, sok vonatkozásban régióspecifikus tudományos világképünkbe.

lapotok tűnnek szélsőségesen egyedieknek. Ebben a keretben a társadalmi rendszerek megfigyelésére szolgáló külső pontok már elvben sem állnak rendelkezésre. Az új társadalomelméletek idővariációi szituatív-szinkron megoldásúak lesznek. Tudás és cselekvés itt helyzetfüggő és a helyzetek sajátszerűségéből következően egymáshoz csak lazán kapcsolódó lesz.

Kérdés, hogy ez az új társadalomtudomány a terminus hagyományos értelmében „szociológia" marad-e? Hiszen ha a „társadalom" e diszciplína tárgya és referenciapontja megszűnt egységesen megragadható rendszerként létezni, akkor felszámolódhat maga a diszciplína is. Természetesen ezután is működik majd „egészleges társadalomkutatás", azonban ez a hagyományos szociológiától valószínűleg különbözni fog.[30] A szélesebben vett társadalomkutatás nemzetközi irodalmában most mintha úgy tűnne, hogy (legalább is Észak-Amerikában) az Új Politikai Gazdaságtan, egy komplex mentális és társadalomtörténet és a Cultural Studies típusú megközelítések a legfontosabb növekedési pontok. A szociológia nélkül mindhárom elképzelhetetlen lenne. Ugyanakkor abban sem lennék biztos, hogy ezek a „szociológia" részei.

A szakma körvonalainak, határainak formálódására nagy hatással lesz a szakszociológiák (egy) újradefiniálása. Kérdéses ugyanis, hogy mennyire indokolt az összes mai szakszociológiát a szociológia mint olyan részeként kezelni. Természetesen én nem az egyes társadalmi létformák, intézménytípusok, szervezeti változatok e területeken folyó vizsgálatának tudományosságát vagy a megközelítések jogosságát vitatom. Különben is, a szociológiai fogantatású vizsgálatok az utolsó évtizedekben valószínűleg e területeken hozták a legérdekesebb, a gyakorlat számára is legtöbbet mondó eredményeket. Mindössze azt vetném fel, vajon a közigazgatástól az egészségügyön át az élsportolók edzésmódszereinek kiválasztásáig a problémák társadalmi dimenzióinak vizsgálata nem elsősorban azokat a területeket gazdagította-e, ahol ezek a megfigyelések, ajánlások és megoldási módok születtek, és nemcsak annyiban lettek-e részei magának a szociológiának mint törzsdiszciplínának is, amennyiben hozzájárultak a „társadalom" mint olyan egészleges működési módjainak megértéséhez is.

Valószínűleg nem célszerű s talán elvben is lehetetlen a lét valamennyi részterületének társadalmi dimenzióit vizsgáló kutatásokat egyetlen tudományágba integrálni. Intézményesedési szempontból persze, különösen a mi viszonyaink között, ennek célszerűségét a múltban belátom, azonban az így kialakuló intézményi minták rendkívül törékenyek maradtak, és sok vonatkozásban végül nem teremtették meg a közös tető alatti működéshez mégiscsak elengedhetetlen integrációs minimumot sem.[31] Ily módon végül is nem anomália, hanem a szakma természetes állapota a stabilizált sokféleség, az iskolák és az egyes szociológiai alágazatok közötti gyatra kommunikáció. Állandósul a „szemantikai anarchizmus", folyamatosan fognak a szakma fogalmi rendszerében egymás mellett létező új szótárak, nyelvtani szabályok, metaforák megjelenni (Nowotny, 1993, 11). A szociológiát valószínűleg a közeljövőben sem a hatékony elméletek, hanem a túlesztétizált stílus fogja inkább jellemezni. Tudományágunk megmarad egymáshoz nem, vagy csak lazán kapcsolódó kutatási területek heterogén nyalábjának. A Sündisznó és a Súrolókefe románca végül is itt, úgy látszik, állandósul.

[30] Ha „szociológiának" az egészleges, a társadalmi discours-nak az adott korszakban domináns nyelvet adó kutatási területet nevezzük, akkor korszakonként — jól láthatóan — más-más társadalomtudományi diszciplína játssza el a „szociológia" szerepét. A nagy földrajzi felfedezések idején ez a geográfiának, később az összehasonlító néprajznak jutott; a nagy katolikus-protestáns vallási viták idején a teológia, a 30—40-es évek Magyarországán pedig sokak számára a magyarságtudomány töltötte be.

[31] Sok vonatkozásban erről szólt az MTA Szociológiai Kutató Intézet utolsó tizenöt évének története is. Részben a szakmai önvédelem programjaiból kiindulva, részben a korábbi politikai hatalommal szembeni ideológiai konfliktusokban leginkább „ütésállónak" bizonyult szakértői tudóstípust keresve a szakma hiányzó intellektuális közepét a szakszociológiák oldaláról próbáltuk pótolni. Elismerem, hogy amikor az akkori szakmai elit e stratégia mellett döntött (amennyire a mából látszik, meglehetősen tudatosan és nemzetközi mintákat is követve), más választása nemigen volt. S azt sem állítanám, hogy e részek között nem indult meg valamilyen intellektuális összenövés az egyes egyéni kapcsolathálók mentén. De például az intézetben ez a még gyenge háló nem bírta ki a politikai változások első két évében kumulálódott tudományos ízlésbeli, szakmai-világnézeti különbségek s a mindezek mögött jól kirajzolódó érdekek és politikai választások feszítését. Egy jobban integrálódott, valódi kognitív mag köré rendezett tudományos közösség, ha részleges szervezeti elitcserével és kisebb csoportok kiválásával is, de kibírta volna az itt felmerülthöz hasonló élességű vagy jellegű konfliktusokat szervezeti szétválás nélkül is.

Irodalom

A szociológia helyzete Magyarországon. MTA Szociológiai Bizottság, Budapest 1974 (Mimeo).

ALLARDT, E., 1992, Disciplinary Identity and Interdisciplinary Capacity; The ESF and the Social Sciences. European Science Foundation, Strasbourg

BAUMAN Z., 1992, Love in Adversity: On the State and the Intellectuals, and the State of Intellectuals. Thesis Eleven, no. 31.

BAUMAN Z., 1990, Philosophical Affinities of Postmodern Sociology. Sociological Review, no. 4.

BAYER J., 1991, A kelet-európai változások és a társadalomelmélet önreflexiója. Társadalomtudományi Közlemények, no. 1—2.

BECK U. (ed.), 1982, Soziologie und soziale Praxis. Soziale Welt, Sonderband 1.

BECK U. (ed.), 1991, Politik in der Risikogesellschaft. Suhrkamp, Frankfurt

BECK, U.—BONSS, W. (eds.), 1989, Weder Sozialtechnologie noch Aufklärung? Suhrkamp, Frankfurt

BECSKEHÁZI A.—KUCZI T., 1992, A nyilvánosság és a szociológia a hetvenes években. MTA Politikatudományi Intézet, Budapest (Mimeo)

BERGER J., 1988, Modernitätsbegriffe und Modernitätskritik in der Soziologie. Soziale Welt, no. 2.

BEYME K. VON, 1990, Die vergleichende Politikwissenschaft und der Paradigmenwechsel in der politischen Theorie. Politische Vierteljahresschrift, no. 3.

BIBÓ I., 1989, Életútinterjúk (Huszár Tibor interjúi.) Magyar Krónika, Budapest

BIRNBAUM N., 1971, Toward a Critical Sociology. Oxford University Press, New York

BLALOCK H., 1989, The Real and Unrealized Contributions of Quantitative Sociology. American Sociological Review, no. 4.

BOHAR A., 1991, Az elit ideológiai univerzuma I—II. MTA Politikatudományi Intézet, Budapest (Mimeo)

BONSS W., 1993, Die Wirklichkeit dreht sich — was macht die Soziologie? Soziale Welt, no. 1.

CAPPELL, CH.—GUTERBOCK, T.M., 1992, Visible Colleges: The Social and Conceptional Structure of Sociology Specialties. American Sociological Review, Apr.

CASTORIADIS C., 1992, The Retreat from Autonomy: Post-Modernism as Generalized Conformism. Thesis Eleven, no. 31.

COLLINS R., 1986, Is 1980s Sociology in the Doldrums? American Journal of Sociology, no. 6.
COLLINS R., 1990, Cumulation and Anti-Cumulation in Sociology. American Sociological Review, June
CSABA L., 1993, Contribution to the Economic Theory of Systemic Change. Kopint-Datorg, Budapest 2 köt. (Mimeo)
CSÁSZI L., 1988, Az értelmiségi tradíció és a népesedési vita. Valóság, 5. sz.
CSEPELI GY.—WESSELY A., 1992, A közép-európai szociológia kognitív esélye [és vita]. Replika 1. sz.
DAHRENDORF, R., 1989, Einführung in die Soziologie. Soziale Welt, no. 1—2.
EISENSTADT, S.M.—CURELARU, M., 1976, The Forms of Sociology. Paradigms and Crises. Norton, New York
EISERMANN, G. (ed.), 1976, Die Krise der Soziologie. Enke, Stuttgart
FARKAS J., 1992, A Szürke Zóna. MTA TKKK, Budapest
FEIGENBAUM, S.—LEVY, D.M., 1993, The market for (ir)reproducible econometrics. Social Epistemology, July-September
FREUD, J., 1976, Ist die Krise der Soziologie überwindbar? in: EISERMANN G. (ed.) i.m.
GÁBOR L. (szerk.), 1990, „A szociológia a politika felvonulási területe" — Válogatás Szalai Sándor hagyatékából. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest
GOLDTHORPE, J.E., 1975, The Sociology of the Third World. Disparity and Involvement. Cambridge, Cambridge University Press
GOULDNER, A.W., 1970, The Coming Crisis of Western Sociology. Basic Books, New York
GREFFRATH, M., (ed.), 1989, Die Zerstörung einer Zukunft. Gespräche mit emigrierten Sozialwissenschaftlern. Campus, Frankfurt
HAIDER, E.—POHORYLES, R., 1985, Das Gesellschaftsbild der Soziologen und das Soziologenbild der Gesellschaft — Ein notwendiges Spannungsverhältnis? in: BMWF (ed.) Berufliche Situation und soziale Stellung von Akademikern. Wien
HAYEK, F.A., 1979, The Counter-Revolution of Science. Studies on the Abuse of Reason. Liberty Press, Indianapolis
HELLER Á., 1990, Sociology as the Defetishisation of Modernity. in: ALBROW, M.—KING, E. (eds.) Globalization, Knowledge and Society. Sage, London
HINDESS, B., 1992, Heidegger and the Nazis: Cautionary Tales of the Relations between Theory and Practice. Thesis Eleven, no. 31.
HONDRICH, K.-O., 1992, Das Versagen der Soziologie. Die Zeit, no. 40.
HONDRICH, K.-O., 1993, Selbstreferantialität statt Selbstreflexion — Bemerkungen zum 26. Deutschen Soziologentag. Soziale Welt, no. 1.
INFESTAS, A.—LAMBEA, M., 1993, The Main Themes of Sociology in Europe. Innovation in Social Sciences Research, no. 2.
KLEIN, L.—EASON, K., 1991, Putting Social Science to Work. Cambridge University Press, Cambridge
KNORR-CETINA, K., 1985, Soziale und wissenschaftliche Methode oder: Wie halten wir es mit der Unterscheidung zwischen Natur- und Sozialwissenschaften. Soziale Welt, Sonderband 3.
KOLAJA, J.T.—MAN SINGH DAS (eds.), 1986, Sociology in Eastern Europe. Books & Periodicals, New Delhi
KONRÁD GY.—SZELÉNYI I., 1989, Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Gondolat, Budapest (Első publ. 1978)
KORNAI J., 1987, A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság. I—II. Gazdaság, 2—3. sz.
KREUTZ, H. (ed.), 1988, Pragmatische Soziologie. Beiträge zur wissenschaftlichen Diagnose und praktischen Lösung gesellschaftlicher Gegentwartsprobleme. Opladen, Leske und Budrich
KULCSÁR K., 1969, A szociológia társadalmi funkciója és a politika. Társadalmi Szemle, 3. sz.
KULCSÁR K., 1973, A szociológia ma — belülről nézve. Valóság, 3. sz.
KWASNIEWICZ, W. (ed.), 1989, Orientacje teoretyczne we wspolczesnej socjologii. UJ Instytut Socjologii, Kraków
LASCH, CHR., 1991, The True and Only Heaven: Progress and its Critics. Norton, New York
LASSNIGG, L., 1992, Zwischen der „reinen" Wissenschaft und der „blossen" Praxis — Einige Probleme„anwendungsorientierter" Sozialwissenschaft. Österreichische Gesellschaft für Soziologie, no. 1.
LEE, R., 1992, Readings in the „New Science" — A Selective Annotated Bibliography. Review, Winter
LIPSET, S.M.—LADD, E.C., 1972, The Politics of American Sociologists. Varieties of Political Expression in Sociology. University of Chicago Press, Chicago

LUKÁCS GY., 1989, Megélt gondolkodás — Életrajz magnószalagon (Eörsi I. és Vezér E. interjúi). Magvető, Budapest
MAKÓ CS., 1973, A marxista szociológia és a valóságfeltárás. Társadalmi Szemle, 11. sz.
MARRIS, P., 1990, Witnesses, Engineers, or Storytellers? Roles of Sociologists in Social Policy. in: GANS, H.J. (ed.) Sociology in America. Sage, London
MARTUCCELLI, D., 1992, Lectures theoretiques de la postmodernité. Sociologie et Sociétés, 1. sz.
MEEHAN, E.J., 1981, Reasoned Argument in Social Science: Linking Research to Policy. Greenwood, London—Westport
MUSKENS, G.—KINNEAR, R., 1993, Political and Multicultural Constraints of the Social Sciences in Europe. — Cultural Contact, Schizmogenesis and Institutional Change. Innovation in Social Science Research, no. 2.
NOWOTNY H., 1993, The Unfinished Agenda of Modernization: Trends in European Sociology. Social Science Information, no. 1.
PAPCKE, S., 1985, Vernunft und Chaos. Fischer, Frankfurt
PAPP ZS. (szerk.), 1976, Tény—Érték—Ideológia. A pozitivizmusvita a nyugatnémet szociológiában. Gondolat, Budapest
RAMIREZ, F.O.—THOMAS, G.M., 1987, Structural Antecedents and Consequences of Stalinism. In: THOMAS, C.M.—MEYER, J.W.—RAMIREZ, F.O.—BOLI, J. (eds.) Institutional Structure. Sage, Beverly Hills
RITZER, G., 1980, Sociology: a Multiple Paradigm Science. Boston
ROSKO R., 1990, O com diskutovali ceskoslovenski sociologiova-dokumenty a listy. Sociologia, no. 4.
SCHAEFER, G., 1992, Die Sozialwissenschaften und das Ende des sowjetischen Wegs zum Sozialismus. Leviathan, no. 1.
SEIDMAN, S., 1983, Beyond Presentism and Historicism: Understanding the History of Social Science. Sociological Inquiry, no. 1.
SEIDMAN, S., 1985, The historicist/presentist dilemma: a composite imputation and a foreknowing response. History of Sociology, Fall
SMELSER, N.J., 1989, External Influences on Sociology. International Sociology, 4.
Sociologia a spolocentsvo sociologov. Sociologia, 1990/3.
Sociology in Bulgaria — The Round Table International. Sociology, March 1992.
STOLTE-HEISKANEN, V., 1987, The Role of Centre-Periphery Relations in the Utilisation of the Social Sciences. International Sociology, 2.
SZABÓ I., 1973, A szociológia ma — egy kívülálló szemével. Valóság, 4. sz.
SZALAI J.—GÁBOR L., 1993, Merengések a szociológiáról. Budapest (kézirat)
TAMÁS P., 1985, Az új magyar szociológia útjai. Tudományszociológiai vázlat. Világosság, 4. sz.
TAMÁS P., 1989, Egy szakma a Sturm und Drang után. A magyar szociológia a 80-as években. Szociológia, 2. sz.
TAMÁS P., 1993, Kontinuitás és diszkontinuitás a magyar társadalomkutatásban. Magyar Tudomány, 3. sz.
TAMÁS P., 1990, The Melting Snowman — Theses on the Lack of Theories in Hungarian Sociology. in: Almanach of Institute of Sociology HAS. Budapest
TÓTH P.P., 1992, Fenyegetett helyzetben a szociológia? Beszélgetés Cseh-Szombathy Lászlóval, Szelényi Ivánnal, Losonczi Ágnessel, Wessely Annával és Kovách Imrével, Magyar Tudomány, 5.
TOURAINE, A., 1986, Krise und Wandel des sozialen Denkens. Soziale Welt, Sonderband, no. 4.
TURNER, S.P.—TURNER, J.H. (eds.), 1990, The Impossible Science: An Institutional Analysis of American Sociology. Sage, Newbury Park
VAJDA M., 1969, Legyen-e kritikai a szociológia? Társadalmi Szemle, 2. sz.
VAJDA M., 1990, Marx után szabadon, avagy miért nem vagyok már marxista? Gondolat, Budapest
WAGNER, P.—WOLLMANN, H., 1986, Patterns of the Engagement of Social Scientists in Political Research and Policy Consulting — Some Cross -National Considerations. WZB, Berlin (Mimeo)
WAGNER, P.—WOLLMANN, H., 1991, Beyond Serving State and Bureacracy; Problem-oriented Social Science in (West-)Germany. Knowledge & Policy, Spring-Summer
WAGNER, P., 1986, Social Sciences and Political Projects: The Emergence and Demise of Reform Coalitions Between Social Scientists and Policy Makers in France, Italy and West Germany. WZB, Berlin (Mimeo)
WAGNER, P., 1988, Social Science and the State in Continental Western Europe; The Political Structuration of Disciplinary Discourse. WZB, Berlin (Mimeo)

WALLERSTEIN, I., 1992, The Challenge of Maturity: Whither Social Science? Winter, Review
WATTS, W.D.—SHORT, A.P.—SCHULTZ, C.C., 1983, Applied Sociology and the Current Crisis. Teaching Sociology, no. 1.
WHIMSTER, S., 1992, Review Article: Social Theory and the Decline of the Public Intellectual. The British Journal of Sociology, no. 2.
WILEY, N., 1985, The Current Interregnum in American Sociology. Social Research, Spring
WRONG, D., 1993, The Present Condition of American Sociology. A Review Article. Comparative Study of Society and History, January
ZALD, M. N., 1991, Sociology as a Discipline: Quasi-Science and Quasi-Humanities. The American Sociologist, Fall-Winter
ZAPF, W., 1985, Innovationschancen der westeuropäischen Gesellschaften. Soziale Welt, Sonderband, no. 4.
ZILIAN, H.G., 1992, Theorie und Praxis — der österreichische Weg. Österreichische Gesellschaft für Soziologie, no. 1.

A tanulmány jelen kötet számára készült

„Mivel járultam...”

A kérdésre háromfajta reakciót, egy személyes, egy szervezeti-szakmapolitikai és valamilyen tematikus választ is el tudnék képzelni.

A személyes. Azt hiszem, nem az ember feladata, hogy elhelyezze magát a saját szakmája történetében.

Először, önképünk nem egyszerűen nagyít vagy kicsinyít, hanem mélyen torzít. S e képek amúgy is elsősorban házi használatra készülnek. Sajátságos önigazoló ideológiák részei. Bizonyára mindenki hisz valamit arról, hogy amit a szakmában csinált, az jó vagy rossz, s végül sikerült-e az őt érdeklő kérdések vizsgálatában (esetleg megoldási módozatainak kidolgozásában) valamire vagy valahova jutnia. E hitek azonban nem többek nyugtatónál, vagy fájdalomcsillapítónál ahhoz, hogy nyugodtan nézzük a képünket reggeli borotválkozás közben. Megosztani-megosztatni azokat másokkal, úgy vélem, alapvető tévedés lenne.

Másodszor, az érintettek ilyen „mivel járultam hozzá — mivel fogok hozzájárulni” típusú kérdésekkel általában a szakmai életút elején vagy betetőzése után szoktak foglalkozni. Amikor felszálláshoz készülődnek, s amikor már — a megérkezés megkönnyebbülésével és könnyű keserűségével vagy nosztalgiájával — a leszállópályán gurulnak. Repülés közben az ember nem filozofál a repülésről. Igyekszik tartani a magasságot, veszi a célállomások adójeleit, és közben örül annak, milyen tiszták, élesek fent a képek. Ennyi.

Szervezet és szakmapolitika. Különböző szellemi hagyományokból és politikai-szakmapolitikai megfontolásokból következően eltérő nemzeti közegekben gyakran máshol húzzák meg a szociológia határait, tematikus erővonalait. Az elmúlt két évtizedben a magyar szociológia központi kutatóhelyein vagy azok környékén dolgoztam. Elvben munkáim intézményesülési szempontból mindvégig kedvező helyeken folytak. Azonban a szakma „kemény magját” ebben az időszakban elsősorban a szélesebb értelemben vett társadalmi szerkezet (és a kapcsolódó élethelyzetek, valamint ebből következő szociálpolitikai akciók) kutatása foglalkoztatta. Miután az engem érdeklő problémák mások, úgy vélem, hogy eredményeim vagy kudarcaim a magát az adott időpontban így konstituáló magyar szociológia érdeklődésének, problémakezelésének szempontjából marginálisak. Visszajelzések, olvasók, grantok, nagyobb publikációs ajánlatok elsősorban más hazai szellemi területeken és a külföldi tudományosságban jelentkeznek.

Tematika. Az engem leginkább foglalkoztató két problémakör — a szélesebben vett tudomány- és technológiapolitika vizsgálata (science policy studies, vagy social studies of science and technology), valamint egyfajta összehasonlító Kelet-Európa-kutatás — alapjában interdiszciplináris. Az előbbiben tudomány- és iparszociológusok mellett tudománytörténészek, közgazdászok, informatikusok az igazi együttműködők. A másodikban elsősorban politológusok és közgazdászok. Az első tematikai mezőben nálunk — különböző egyetemeken, intézetekben elszórva — Kelet-Európa talán legnagyobb és máshol is számon tartott kutatókapacitása működik(-ött). A néhai Szalai Sándor, vagy ma Vámos Tibor, Farkas János, Hronszky Imre, Braun Tibor, Tolnai Márton vagy Balázs Katalin ebben a hálózatban meghatározó partnerek. Együttes munkálkodásunk eredményeként kétségtelenül felépült valamilyen tudás az államszocializmus és a tudomány kapcsolatáról, illetve a kutatás és a technológia lehetőségeiről, feladatairól a kelet-európai félperiféria felzárkózási, modernizációs programjaiban. Ennél lényegesen rosszabbul áll a modern Kelet-Európa-kutatás ügye. Korábbi politikai és mai intellektuális stílusbeli korlátokból következően a magyar társadalomkutatásban e problémák a peremre szorultak, vagy igazán meg sem jelentek. Nagyobbrészt még a fontosabb kérdések egyszerű katalogizálásánál tartunk. A következő években ezért — a tudománypolitikai munkák folytatása mellett — magam elsősorban Kelet-Európa-projektekkel szeretnék foglalkozni.

Válogatott bibliográfia

(szerk.) *Sajtótudomány, kommunikációelmélet, tájékoztatáspolitika.* Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest 1977.
Self-organizing models in social forecasting. In: *Planning and Forecasting of Social Processes.* Academia, Prague 1978.
—B.M. FIRSZOV et al. (szerk.) *Masszovaja kommunyikacija v szocialisztyicseszkom obscsesztve.* Nauka, Leningrád 1979.
Forced development or organic growth: dilemmas of science policy. *Science of Science,* 1980. Vol. 1. No. 3.
Policies for science and for education: Conflicts and Contacts. *European Journal of Education,* Vol. 15. 1980/4.
—FARKAS J. *A tudomány erőforrásai.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1981.
A tudománypolitika modelljei. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982.
Utak és útkeresések: a magyar tudománypolitika a nyolcvanas években. *Valóság,* 1983/1.
—C. BURRICHTER (ed.) Wege und „Irrwege": Die ungarische Wissenschaftspolitik in den achtziger Jahren. In: *Forschungspolitische Probleme und Strategien.* Institut für Gesellschaft und Wissenschaft, Erlangen 1984.

—J. RICHARDSON (ed.) Simulating a small nation's international scientific contacts: An evaulative analysis. In: *Models of Reality: Shaping Thought and Action.* Mt. Airy (MD) 1984.
A bürokrácia adaptációs készségéről és a reformokról. *Társadalomkutatás* 1984/2.
A társadalmi modernizáció és a társadalomtudomány. *Magyar Tudomány,* 1985/12.
Mérnökség és technológiapolitikai stílusok. In: HUSZÁR T. (szerk.) *A magyar értelmiség a 80-as években.* Kossuth Kiadó, Budapest 1986.
Érdek és kockázatfelismerés (Kockázatérzékelési és kezelési módokról — a veszélyes hulladékprobléma kapcsán.) In: *Rendszerkutatási tanulmányok* III. Akadémiai Kiadó, Budapest 1986.
—I. NOVIK (ed.) Kompetentnoszty i ocenka szocialno-techicseszkih poszledsztvij novovegyenyij. In: *Szisztyemnij podhod i dialektika.* Nauka, Moszkva 1986.
(szerk.) *Bit korszak — A magyar számítástechnika társadalomtörténetéből.* MTA PTI—MTA TKKK, Budapest 1992.
Modernizációs szigetek — Sikerforgatókönyvek a késői államszocializmusban. MTA PTI—MTA TKKK, Budapest 1992.
A tudáselitek funkcionális átrendeződése a ,,poszt-államszocializmusban". Kutatási hipotézis. *Szociológiai Szemle,* 1992/3.
Innovation and technology policy in the East European transformation: the Hungarian case. *East European Politics and Societies,* 1992/3.
A környezetpolitika — nemzetközi trendek és a hazai újrakezdés irányai. *Társadalomkutatás,* 1992/4.
Lépéskényszer — recesszió és reform az akadémiai tudományban. *Magyar Tudomány,* 1992/6.
Függőségtípusok és nemzeti kitörési stratégiák. *Eszmélet,* 1992. december
A magyar tudomány 2000 után. *Valóság,* 1993/4.
—A. VÁRI (ed.) *Environment and Democratic Transition.* Kluwer, Boston 1993.
—INOTAI A. (szerk.) *Új Exodus — A nemzetközi munkaerőáramlás új vonásai.* MTA PTI—MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest 1993.
Technológiai függőség és állami szerepvállalás. MTA PTI—MTA TKKK, Budapest 1993.
A boszorka és az útelágazás — a magyar tudomány a rendszerváltás után. MTA PTI—MTA TKKK, Budapest 1994. (sajtó alatt)
Etnikai folyamatok a szovjet térségben. Századvég, Budapest 1994. (sajtó alatt)

Varga Iván

Az elfuserált modernizáció

A szovjet típusú társadalmak elemzői gyakran hangoztatták, hogy e társadalmak minden hibájuk és bűnük ellenére is végrehajtottak egy gyors, noha erőltetett modernizációt. A Szovjetunióban és a közép-kelet-európai társadalmakban átfogó iparosítás és városiasodás ment végbe. A bruttó nemzeti termék (GNP) szerkezete radikálisan megváltozott: míg korábban túlnyomórészt a mezőgazdaság szolgáltatta a zömét, mostanra nagy része az iparból és a szolgáltatásokból adódik. Hasonlóképpen megváltozott a népesség foglalkozási összetétele is; országonként változóan úgy 20—50 %-kal csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatott lakosság száma. Az általános, kötelező, 11-12 éves iskolázás bevezetése nagymértékben csökkentette az analfabetizmust (noha a hivatalos statisztikák nem tudják felölelni az úgynevezett funkcionális analfabetizmust), és tömegek tanultak új szakmát.

A közép-kelet-európai társadalmak ma nem ugyanazok, amilyenek 45 évvel ezelőtt voltak.

Mégis azt állítom, hogy a modernizálási folyamat eltorzult maradt, egy kvázivagy álmodernizáció ment végbe.

Mielőtt érveimet kifejteném, néhány előzetes megjegyzést tennék.

Először is, nem gondolom, hogy a társadalom minden egyes tagja mindig és teljesen kimaradt volna a nem álmodernizációs folyamatokból. Minden közép-kelet-európai országban voltak értelmiségiek, akiknek sikerült fenntartaniuk kapcsolataikat a modern kultúrával. Figyelemreméltó azonban, hogy ezek az értelmiségiek marginalizáltak voltak, kívül maradtak a hivatalos kultúra körén, publikációs lehetőségeik a semmitől a nagyon korlátozottig terjedtek, és hatásuk a lakosság kis részét érintette csak. Mindent egybevetve, az uralkodó párt a marginalizálástól és kirekesztéstől kezdve a megfélemlítésig, adminisztratív intézkedésekig vagy éppenséggel bebörtönzésig a megzabolázás egész skáláját felhasználta, hogy lejárassa vagy hatástalanná tegye a modern kulturális áramlatok képviselőit.

Másodszor, a modernizációs törekvések a hatvanas-hetvenes évektől kezdve megerősödtek, bár ez a folyamat mind az egyes országok között, mind az egyes országokon belül (szektoriálisan, de még az ugyanazon szektorhoz tartozó vállalatok között is) roppant egyenlőtlen maradt. Anélkül hogy az egyes országok és az egyes szakaszok közti különbségeket boncolgatnám — bár egy részletesebb elemzés számára ez okvetlenül szükséges lenne —, csak azt jegyzem meg, hogy a hatalmi rendszer következetesen torzító hatást fejtett ki. A gazdaság alárendelése politikai szempontoknak, a gazdasági döntések központosítása még akkor is domináns maradt, amikor bizonyos lépések történtek a piac egyes elemeinek érvényesítésére. Közönségesen szólva, nem lehet modern piaci viszonyokat központi bizottsági döntésekkel megteremteni.

Végül, de nem utolsósorban, a modernizációt történelmi ténynek tekintem, s nem tartom sem önmagában vett értéknek, sem egyértelmű áldásnak. A modern társadalmak olyan terheket raknak az egyén vállára, melyek korábban vagy egyáltalában nem, vagy csak jóval kisebb mértékben léteztek. A modern társadalmak inkább — vagy esetleg csak másképp — anomikusak, mint a premodernek. Mégis, a történelmi evidencia azt mutatja, hogy a modern társadalmak azok, amelyek — természetesen viszonylagosan — a legmagasabb életszínvonalat biztosítják legtöbb polgáruknak. Globálisan ez a gazdasági egyenlőtlenségek élezésén kívül komoly ökológiai problémákat is okoz, viszont éppen a modern társadalmakban fejlődik ki az a technológia, amely a leginkább képes megakadályozni vagy éppenséggel visszafordítani a környezetszennyeződést. (Az ökológiai problémák megoldása egyre inkább a gazdaság és politikum, s jóval kevésbé a technológia kérdése.)

A modernizáció fogalma, mint minden szociológiai kategória, többértelmű és különbözőképpen értelmezhető. Felfogásom szerint a modernizáció egymással összefüggő technológiai, gazdasági, politikai és kulturális folyamatok összessége, amelyen belül a részfolyamatok nem szinkronikusan, hanem diakronikusan mennek végbe, azaz a folyamatok nem egyidejűek és nem egyforma intenzitásúak. Így pl. azokban a társadalmakban, amelyeket moderneknek tekintünk, megtalálhatók a premodernség elemei is (előítéletek, intolerancia, bigottság, a partikuláris érdekek felülkerekedése a célracionalitáson, hogy csak néhányat említsek).

A teljesség igénye és fontossági rangsorolás nélkül a következő tíz, mint említettem, egymással szervesen összefüggő, de diakronikusan érvényesülő aspektust említeném, mint a modernizáció alapkritériumait:

1. Egy önmagát gerjesztő-fejlesztő technológia kialakulása.

2. Tartós modernizáció lehetetlen anélkül, hogy a piac ne venné át a legfőbb, bár korántsem kizárólagos gazdasági szabályozó funkciókat. Különösen hangsúlyozandó a piac gazdasági folyamatokat integráló és ösztönző szerepe.

3. Az egyén mint olyan értékké válik, s ezzel egyidejűleg kifejlődik az egyéni szabadság és az egyén lényegéhez tartozó emberi jogok eszméje.

4. A civil társadalom és olyan intézményrendszer kialakulása, amely lehetővé teszi az egyén számára, hogy életét kívánságai, érdekei stb. szerint alakítsa. Gazdasági, osztály-, kulturális, vallási, faji stb. tényezők korlátozzák a szabad választást; a szükségletek manipulálhatók, de az állam csak korlátozott kereteken belül kényszerítheti az egyént egy meghatározott életvitelre vagy bizonyos nézetek, ideológiák elfogadására.[1]

5. Az egyéneknek lehetőségük van arra, hogy más, hasonló gondolkodású és érdekű egyénekkel szövetkezzenek, s ily módon képviseljék közös érdekeiket.

[1] Még a modern, pluralista társadalmakban is növekszik az állam befolyása a civil társadalomra. Ez egyrészt magyarázható az állam civilizatórikus funkciójával: szükség van az egyes részérdekek önző érvényesülésének korlátozására, a versenyképesség biztosítására, a jóléti állam és bizonyos újrafelosztó intézkedések fenntartására, a környezet védelmére stb. Másrészt viszont növekszik az állam beavatkozása a magánéletbe, sokasodnak az egyéni viselkedést szabályozó rendeletek. Mindez természetesen kifejezi az egyéni és a kollektív jogok közti konfliktus élesedését is. Mindamellett a konfliktusok ütközése továbbra is zömében a civil társadalom keretei között marad.

6. A célracionalitás válik a cselekvések elsődleges mozgatójává.[2]

7. A technológiai fejlődés lehetővé teszi a tömegkultúra és tömegkommunikáció kialakulását; a népi kultúra lehanyatlik, s az ún. „magas kultúra" és „alacsony kultúra" közti válaszfalak egyre inkább relativizálódnak.

8. A tudományos és technikai felfedezések és újítások üteme nagymértékben felgyorsul, s ez magával vonja a rohamos gazdasági és kulturális változásokat.

9. A pluralista politikai és eszmerendszer kialakulása és elfogadása következtében a jelentésrendszerek fragmentálódnak, s lehetetlenné válik bármely egyetemes — vagyis az egész társadalom által elfogadott és plauzibilisnak tartott — diszkurzus fenntartása.

10. Az előzőekből következőleg a tolerancia eszméjének legalábbis elvi szintű elfogadása.

Magától értetődően a már említett iparosítás és városiasodás, valamint a nukleáris család dominanciája szervesen hozzátartozik a modernizációhoz.

Ha a fenti ismérveket összevetjük a szovjet ideológián alapuló modernizációval, érthetővé válik, miért nevezem azt félresikerült, kvázi- vagy álmodernizációnak. A szovjet típusú modernizáció ellentmond minden egyes felsorolt kritériumnak, vagy legalábbis tökéletlenül valósította meg azokat.

Kezdjük talán a totalitárius állam szerepével. Történelmileg természetesen elkerülhetetlen volt az állami beavatkozás a gazdaság modernizálásába. Fiskális, monetáris, adóügyi intézkedések, protekcionizmus, bizonyos iparágak preferenciális kezelése („honi posztó" vagy „honi komputer"), szociálpolitikai intézkedések, állami segítség a kivitel előmozdításához s egyáltalában a külkereskedelem szabályozása stb. mind szükséges a modernizációs folyamatok irányításához és szabályozásához. Így volt ez a közép-kelet-európai országok esetében, így van ez Japánban és a rohamosan modernizálódó délkelet-ázsiai országokban. Egyszóval, az állam jelenléte és szabályozó tevékenysége nélkül nem lehetséges modernizálás.[3]

A szovjet modell centralizált állami szerkezetével és központi tervutasításos rendszerével azonban képtelen volt előmozdítani a modernizációt. A központosítás viszont a szovjet modell lényegéhez tartozik, amint az is, hogy a totalitárius állam a gazdaságot politikai céljainak rendeli alá. (Talán a legjobb példa erre az információs technológia elmaradottsága vagy legalábbis, mint Magyarország esetében, késői fejlődése. Ha az állampolgárok közvetlen érintkezésbe léphetnek egymással, az információ központosítása — a totalitárius hatalom gyakorlásának egyik legfőbb eszköze — nem tartható fenn.)

Közhely, hogy a közép-kelet-európai országok gazdaságának mélyreható strukturális átalakulásra volt szüksége a II. világháború után. Az elavult tulajdonstruktúrák, a technológia viszonylag alacsony színvonala, az iparosítás elmaradottsága súlyos akadá-

[2] Itt ismét csak tendenciákról beszélhetünk. A „racionalitás vasketrece", különösen a posztmodern társadalmakban, másként érvényesül, mint Max Weber feltételezte. A célracionalitás elsősorban a termelés szervezésében és a technológia fejlesztésében érvényesül. Nagyonis kérdéses azonban, hogy az előállított termékek valóban racionálisan elégítenek ki vagy teremtenek szükségleteket. (Szélsőséges, de meglehetősen jellemző példával szolgálnak a komputertechnológia legújabb fejleményei, elsősorban az úgynevezett virtual reality nem-tudományos célokra való forgalmazása.)

[3] Az egyetlen kivételnek az Egyesült Államok, valaha a világ legnagyobb laissez-faire országa tűnik. De ott is, legalábbis az 1929-es tőzsdekrach és a rákövetkező elhúzódó válság óta az állam erőteljesen beavatkozik a gazdaság ügyeibe. Szigorúan véve, az adóztatás és a pénzkibocsátás központosítása óta az állam mindig befolyásolta a gazdasági folyamatokat.

lyokat emelt a gyors modernizáció elé. Mindehhez hozzá kell vennünk a háború okozta pusztulásokat (noha ezek megint csaknem egyformán érintették az egyes országokat). Közép-Kelet-Európa azonban nem az egyetlen régió volt, amelyre a háború utáni újjáépítés terhei hárultak. Nyugat-Európa több országa (pl. Németország vagy Nagy-Britannia) ugyanakkora vagy még nagyobb károkat szenvedett.

A II. világháború utáni fejlődés kettéválása a legvilágosabban a Marshall-tervhez köthető. Mivel a szovjet befolyás alá került országok nem fogadhatták el a felajánlott segélyt, a szovjet típusú modernizálás és iparosítás útjára voltak kénytelenek lépni. Ennek a folyamatnak egyik alapvető része volt a fokozatosan kiterjedő államosítás, amely csakhamar a bel- és külkereskedelemre, valamint a szolgáltatásokra is kiterjedt.

Az állami tulajdonnal kapcsolatban kétféle szélsőséges nézet létezik. Az egyik a szovjet ideológiából fakad, és az állami tulajdon kétségbevonhatatlan felsőbbrendűségét hirdeti. A másik a neokonzervatív ideológia és a rá épülő gazdaságpolitika (az ún. reaganizmus vagy thatcherizmus), mely a privatizálást tűzte ki célul, és a magántulajdon felsőbbrendűségének elve alapján áll. Így érdemes felvetni a kérdést, mi tekinthető az állam optimális szerepének a gazdaságban. Mint már korábban jeleztem, a modern gazdaság nem létezhet az állam teljes passzivitása mellett. (Az állam nem játszhatja a *deus absconditus* szerepét.)

Mindez azonban nem érv amellett, hogy az állami tulajdon felsőbbrendű vagy hatékonyabb, mint a magántulajdon, kiváltképp nem akkor, ha az állam törvényileg szabályozza a magánvállalatok tevékenységének bizonyos szféráit.[4] Mivel az állami tulajdonban levő gazdasági egységek tevékenysége — a szénbányáktól a telekommunikációig — gyakran az állam politikai céljának alárendelt, legtöbbször gazdasági hatékonyságuk szenved kárt. Úgy vélem, az állam akkor tudja legjobban betölteni redisztribúciós szerepét, ha önmaga nem tulajdonos, de korlátozza vagy enyhíti a piac elkerülhetetlenül polarizáló hatásait. Az állami tulajdon nem garancia az egyenlőtlenségek megszüntetésére. Ellenkezőleg, még ha szándékai ellenére is, hozzájárul azok fenntartásához, mivel a termelés hatékonyságának csökkentésével kevesebb jut újrafelosztásra. A teljes körű állami tulajdon kizárólag a szegénységet tudja egyenlősíteni.

Pontosan ez történt a szovjet típusú modernizációval.

Először is, az újjáépített vagy újonnan létesített vállalatok technológiai színvonala és munkaszervezése messze alatta maradt az átlagos nyugati színvonalnak.[5]

Másodszor, a közép-kelet-európai országok a szó legtágabb értelmében kirekesztődtek a nemzetközi csereforgalomból, azaz nemcsak a gazdasági, hanem a tudományos, technikai és kommunikációs érintkezésből is.

Harmadszor, a KGST megalapítása halmozottan káros következményekkel járt. A KGST eredetileg politikai célokból alakult: a Szovjetunió hegemóniáját katonai erőszak mellett a gazdasági szféra felhasználásával is erősíteni akarta. A KGST hozzájárult az egyenlőtlen cseréhez a Szovjetunió és a megszállt országok között. Ennek ideológiá-

4 Olyasmikre gondolok, mint a kartellellenes törvények, bizonyos közszolgáltatások ellátása vagy szabályozása. Ide tartoznak az olyan szabályozók is, mint a bennfentes információkon alapuló tőzsdézés (az ún. insider trading) vagy az állami és államközi kereskedelmi ügyletekben alkalmazott vesztegetés bűncselekménnyé nyilvánítása stb.

5 Az Anschluss (1938) előtti Ausztria gazdasági és technológiai fejlettsége és életszínvonala alacsonyabb volt, mint Cseh- és Morvaországé. 1960-ra az arányok megfordultak, és ma az ausztriai életszínvonal megközelíti (Nyugat-) Németországét.

jául a „szocialista világgazdaság” megteremtése szolgált. Sztalin halála után Hruscsov egy afféle „szovjet commonwealth”-et akart megteremteni, s úgy gondolta, hogy az osztrák államszerződés — mely biztosította a szovjet csapatok magyarországi állomásozásának jogi lehetőségét — és a Varsói Szerződés megkötése lehetővé teszi a gazdasági függőség szerepének növelését és a katonai diktatúra szerepének legalábbis látszólagos csökkentését. (Az eredmények ismeretesek.)

A KGST szerepének felértékelése azonban tovább növelte a közép-kelet-európai országok ekszigetelődését a világpiactól és a KGST-n belüli úgynevezett munkamegosztás sokszor katasztrofális következményekkel járt az egyes országok gazdaságára nézve.[6]

Negyedszer, a gazdaság nagymértékű militarizálása, amelynek pontos mértékét valószínűleg soha nem fogjuk megtudni, óriási anyagi és emberforrásokat vont el a polgári gazdaságtól. Egyes becslések szerint a szovjet és közép-kelet-európai gazdaságot mintegy tízszer annyira terhelte meg, mint a NATO-országokét. De az igazi különbség nem is ebben rejlik, hanem abban, hogy ellentétben a kapitalista gazdasággal, a központilag tervezett államszocialista gazdaságok nem tudták megoldani a haditechnikai találmányok polgári célokra való alkalmazását. A szovjet típusú gazdaság mereven különválasztotta a katonai és a polgári szférát, abszolút elsőbbséget bizonyított a katonainak, képtelen volt fellazítani a katonai és a civil technológia közti határokat. (Pl. a mai komputertechnológia, a személyi számítógépek hallatlan elterjedése, de még a kvarcóra is katonai technológiából ered.)

Mindezek a tényezők arra vezettek, hogy a civil technológia (de nem kismértékben a katonai is) egyre inkább rászorult a nyugati technológia átvételére. Ennek egyebek között az is következménye volt, hogy még a legjobb esetben is csak másod-, harmadrangú technológia volt megszerezhető, és állandósult a nyugati technológiától való függés.

A technológia-átvétel önmagában még nem szükségképpen okozza a fent leírt helyzetet. Az állandó elmaradás legfőbb okát abban látom, hogy a központosított tervgazdaság — tervhivatalaival, árhivatalaival stb. — képtelen megengedni azoknak az ösztönzőknek érvényesülését, amelyek elvezethetnek az önmagát gerjesztő technológiai fejlődéshez.

Max Weber a modern kapitalizmus kifejlődése egyik előzményének tartotta a kettős könyvelés alkalmazását. Nézete szerint ez elengedhetetlen feltétele a racionális gazdasági tevékenységnek, mert többek között a ráfordítások hatékonyságát nyomon lehet követni. A piac kiküszöbölése, mely a központosított tervgazdaság egyik következménye, fiktívvé tette az árakat. Ezáltal nemcsak lehetetlenné lett a gazdasági hatékonyság mérése, de megszűnt az árak szabályozó működése is; a gazdasági döntések önkényesek lettek, politikai megfontolásoktól függtek; a pénz névlegessé vált, és a gazdasági, illetve gazdaságossági elvek hangoztatása üres szólam maradt. Ilyen körülmények között a hivatalos gazdaság működése ellentmond a hatékonyság és újítás elvének és gyakorlatának. Elég pl. a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok, illetve a háztáji gazdaságok eredményeire gondolnunk.

6 Ma már talán kevesen emlékeznek arra, hogy egy KGST-határozat értelmében Magyarországnak át kellett adnia a rádiókészülékek gyártását Bulgáriának, amelynek semmilyen technikai felkészültsége nem volt erre. A bolgár rádiókészülékek rövid időn belül még a KGST-országokon belül is eladhatatlanoknak bizonyultak.

Hogy mennyi kezdeményezőképesség ment kárba, mennyi energia pocsékolódott el, azt mutatja az ún. második gazdaságban részt vevők és a posztkommunista időszakban gyors ütemben növekvő magánvállalkozások száma. Nyilvánvaló, hogy az utóbbiak közül sok nem marad életképes: az általános tőkeszegénység komoly akadályokat gördít a kis- és középvállalkozások megerősödése elé. A zömükben elavult technológiai színvonalú és régimódi áruválasztékot termelő nagyvállalatok strukturális átalakítása pedig igen nagy terhet ró a gazdaságra, elsősorban a költségvetésre. Mindez hozzájárul a munkanélküliség megugrásához a piacgazdaságra való áttérés időszakában.

Közgazdászok, szociológusok, politológusok és politikusok hevesen vitatkoznak e munkanélküliség okairól. Némelyek főleg a struktúraváltozás kényszerének tulajdonítják a munkanélküliséget. Kétségtelen, hogy egy nagyarányú struktúraváltozás megnöveli a munkanélküliséget (lásd pl. a Ruhr-vidéki szénbányászatot, amikor a nyugatnémet ipar egyre inkább átállt az olajtüzelésre). Mégis amellett érvelnék, hogy a munkanélküliség elsődleges — bár nem kizárólagos — oka, hogy megszűntek azok a tényezők, amelyek elleplezték az ún. kapun belüli munkanélküliséget. A mesterségesen fenntartott teljes foglalkoztatás gyakorlatilag csökkentette a termelékenységet. Mihelyt ezek a tényezők, melyek egyre nagyobb terheket róttak az államháztartásra, nem érvényesültek többé, a teljes foglalkoztatottság fikciója nem volt tovább fenntartható.

A KGST összeomlása és a hadiipari termelés, illetve piac nagymértékű összezsugorodása — gyakorlatilag megszűnése — ugyancsak hozzájárul a munkanélküliség megugrásához.

A privatizálásra való áttérés módja — az ún. sokkterápia vagy a fokozatosság — szemmel láthatólag nem okoz túl nagy különbségeket: 1992 második felében Lengyelországban és Magyarországon hasonló volt a munkanélküliek százalékaránya (országosan kb. 14 %).[7]

A szovjet típusú modernizáció eltorzult jellegét bizonyítja az igen nagy fajlagos energia- és nyersanyag-felhasználás, főleg, ha összehasonlítjuk a fejlett technológiájú iparral. Az 1980-as évek végén a Szovjetunió kétszer annyi energiát fogyasztott ipari termeléshez mérten, mint a főbb nyugati iparosodott társadalmak.[8] Az időközben elhunyt Radoslav Seljucky cseh származású kanadai közgazdász professzor számításai szerint a cseh gyártmányú személyautók gyártásához jóval több nyersanyagot használtak fel, mint a hasonló hengerűrtartalmú nyugati gépkocsikéhoz.[9] Felesleges hangsúlyozni, hogy mindez milyen környezeti károkkal jár. (Szándékosan nem hivatkozom az olyan extrém esetekre, mint Csernobil vagy a bős-nagymarosi erőmű. Inkább arra helyezném a hangsúlyt, hogy az ipari termelés mindennapjai szükségtelenül nagy mértékben okoztak környezetrombolást.)

A fentebb említett halmazatos problémák világos bizonyítékai — és következményei — az ,,elfuserált modernizációnak".

Az álmodernizáció a kultúrában is érvényesült. Nehéz egyértelműen meghatározni, hogy melyek a modern tudat jellemzői. Célracionalitás, fragmentáció, jövőre irányultság, individualizmus, alapvetően kritikus attitűd[10], az egyetemes diszkurzus felbomlása mindenesetre részei a modern tudatnak. A pártideológia mindezek szöges ellentétét képviselte. A kolportált kollektivista ideológia nem volt egyéb, mint máz a politikai egyeduralom és ideológiai monolitikusság gyakorlatán. A pártállam üldözött minden spontán kezdeményezést, és hosszú időn át megszabta a megengedett művészeti stílusokat és kulturális kifejezési formákat is.

A pártideológia az egyetemes diszkurzus rangját követelte magának: a természet, a társadalom és az ember lényegét egyetlen alapelvből akarta magyarázni. (Ennyiben hasonlít a valláshoz. Nem véletlen, hogy a marxizmus antagonisztikus a vallással szemben; két olyan eszmerendszer ütközéséről van szó, amelyek mindegyike az egyetemes diszkurzus rangjára tart igényt.[11]) Így lényegileg premodern eszmerendszert képviselt. S természetesen a tolerancia, valamint a pluralizmus eszméje nem fért bele a marxizmus ideológiájába. Ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy az adott pillanatban milyen széles- vagy szűkkörű a más, nem-marxista elméleti, filozófiai nézetek vagy művészi irányzatok eltűrésének mértéke. Ez mindig politikai megfontolások eredménye volt.

A népi kultúra preferenciája, amely különösen a sztálini időkre volt jellemző — olyannyira, hogy akár egy etatizált népi kultúráról beszélhetünk — és a modern popkultúra vagy akár a jazz elleni harc (lásd Csehszlovákia) jól példázza a kultúra elpolitizálását.

A modern művészi irányzatok hosszú időn át kiátkozottak és betiltottak maradtak. Gyakorlásuk politikai tettnek minősült. Így nem csak a művészi szféra viszonylagos önállósága szűnt meg, hanem annak a lehetősége is, hogy a művészet a maga eszközeivel — akár kritikusan, akár nem — önállóan, az értékekre és érzelmekre hatva fejezzen ki valamit a világról és az emberről. Nem tartom véletlennek, hogy a kultúrpolitika ,,fellazulása", már ahol és amikor megtörtént, mindig politikai célokat szolgált, pl. lecsillapítani az értelmiséget, engedményeket tenni a fiataloknak.[12]

A szűk látókörű, antimodern kulturális politika (tulajdonképpen már maga a ,,kulturális politika" fogalom önellentmondásos, mert a politikának alárendelt kultúra nem igazán kultúra) végeredményében önmaga ellen fordult, mert megnövelte a nyugati tömegkultúra iránti kritikátlan lelkesedést. Mindezen túl kiiktatta a köztudatból — habár soha nem teljesen — a modern nemzeti kultúrát. Elég, ha a Sosztakovicstól Bartókig, Kassáktól Gombrowiczig, Klimttől Malevicsig terjedő tilalomra vagy korlátozásra gondolunk.

Hosszas viták folytak arról, hogy vajon a megfelelő intézményrendszerek, egy demokratikusabb oktatási rendszer hiánya mellett pusztán a modern kultúra engedélyezése elősegítette volna-e egy modern tudat és kultúra kialakulását. A magam részéről az ilyen vitákat értelmetlennek tartom, mert modernizáció az intézmények és eszmék, kultúrák pluralista rendszere nélkül nem tud létrejönni.

7 A sokkterápia egyetlen előnyének az tűnik, hogy gyorsabban képes megszüntetni az állami tulajdont. Talán ennek is köszönhető, hogy 1993 közepére, Magyarországgal ellentétben, Lengyelország szerény növekedést tudott felmutatni.

8 Lásd I. Dobozi: Soviet Energy Policy and Consumption in the 1990s. Middlebury, VT: Geonomics Institute, Occasional Papers, 1992.

9 Radoslav Selucky személyes közlése alapján.

10 A tömegkultúra és tömegkommunikáció elterjedésével ez a sajátosság eltűnőfélben van. A Baudrillard említett ,,simulacrum"-hatás (ennek kritikai elemzésére itt nincs lehetőség), mely a médiumok elterjedésével párosul, a kritikai gondolkodást egyre inkább szűk értelmiségi csoportokra korlátozza.

11 Más kérdés, hogy Marx a vallás elhalásáról beszélt, míg a lenini—sztálini ideológia a vallás megszüntetését a kommunista társadalom felépítése előfeltételének tartotta.

12 Amikor a hatvanas években Magyarországra is eljutott a twist, a hivatalos kultúrpolitika hevesen harcolt ellene, mint a burzsoá dekadencia megnyilvánulása ellen. Végül azonban, hogy a KISZ rendezvényeit népszerűbbeké tegyék, kitalálták az ,,ízléses twist" — némileg ellentmondásos — fogalmát.

A mai közép-kelet-európai társadalmak nehézségei, akár gazdaságiak, akár politikaiak, akár kulturálisak, meggyőzően tanúsítják, hogy a szovjet típusú modernizáció sikertelen maradt, nem volt más, mint álmodernizáció. Nézetem szerint ez volt a legfőbb oka a rendszer összeomlásának.

A tanulmány a jelen kötet számára készült

Önéletrajz

Született 1931-ben, Budapesten
1948—1953: ELTE Bölcsészettudományi Kar
1953: Filozófia-közgazdaságtani diploma
1968: ELTE Bölcsészettudományi Kar doktorátus
1953—1956: MTA Filozófiai Intézete aspiráns
1957—1962: Szabadúszó fordító
1962—1969: Világosság szerkesztőségi munkatárs
1963—1968: MTA Szociológiai Kutatócsoport: (félállású) tudományos munkatárs
1968—1972: University of Dar-es-Salaam (Tanzánia), Department of Sociology: adjunktus, docens és megbízott tanszékvezető
1972—1973: Universität Konstanz (NSZK), Fachbereich Soziologie vendégprofesszor
1973: Universität Bielefeld (NSZK), Fakultät für Soziologie, Lehrstuhl Entwicklungssoziologie: megbízott tanszékvezető
1973-tól: Queen's University (Kingston, Ont., Canada), Department of Sociology: egyetemi tanár
1991-től: MTA Szociológiai Kutató Intézet: tudományos tanácsadó

1966 óta tagja a Nemzetközi Szociológiai Társaság Vallásszociológiai elnökségének; 1966—1974 között az elnökség titkárhelyettese, 1978—1982 és 1986—1990 között a Kutatóbizottság alelnöke.

1973 óta tagja a Nemzetközi Vallásszociológiai Egyesületnek (SISR). 1979-től megszűnéséig a Párizsban megjelent Magyar Füzetek *szerkesztőbizottsági tagja.*

1987-től a Torontóban megjelenő Borderlines *(„Határvonalak") c. kulturális folyóirat kuratóriumi tagja.*

Tagja a brit és a francia szociológiai társaságok vallásszociológiai szekciójának.

Tagja az USA-ban székelő Society for the Scientific Study of Religion, valamint Association for the Sociology of Religion egyesületeknek.

Publikációi Magyarországon kívül Németországban, Lengyelországban, a Szovjetunióban, Angliában, Franciaországban, Kanadában, Kelet-Afrikában és az Egyesült Államokban jelentek meg.

Szelektív bibliográfia

Marx Magyarországról. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1967.

Processz szekuljarizacii szregyi vengerszkoj mologyozsi. In: B. OKULOV (szerk.) *Voproszi naucsnogo atyeizma.* T.5. Moszkva, Miszl 1968.

Hungary. In: H. MOL (ed.) *Western Religion.* Mouton, The Hague 1972.

Socialist models — the example of Tanzania. In: J. VOSS (ed.) *Development Policy in Africa.* Verlag Neue Gesellschaft, Bonn 1972.

Sozialismus durch die Armee? Die Volksrepublik Kongo. In: G. GROHS—B. TIBI (eds.) *Zur Soziologie der Dekolonisation in Afrika.* Fischer, Frankfurt am Main 1973.

The Politicisation of the Transcendent. In: J.M. BAK—G. BENECKE (eds.) *Religion and Rural Revolt.* Manchester University Press, Manchester 1984.

Religija i legitimizacja In: R. DOKIC et al. (eds.) *Religija i drustvo.* Kultura, Belgrad 1984.

Pop-culture: revolutionary or conservative? In: *In Memoriam D. Grlic.* Kultura, Zagreb 1986.

Zivilgesellschaft und Zivilreligion in Osteuropa. In: H. HAFENBRACK (ed.) *EPD Dokumentation.* Frankfurt am Main 1988.

Religion et société civile en Europe de l'Est: le cas hongrois. In: P. MICHEL (ed.) *Religion a l'Est.* Les Editions du Cerf, Paris 1992.

The role of religion and church in Eastern Europe. In: A. KOSTER (ed.) *Power and Prayer.* Brill, The Hague 1992.

Churches, Politics and society in Post-Communist East-Central Europe. In: W.H. SWATOS Jr. (ed.). *Religion in Eastern Europe.* JAI Press, Greenwich, CT 1993.

Modernisation or pseudo-modernisation? Secularisation or pseudo-secularisation? Reflections on East-Central Europe. In: R. ROBERTS (ed.) *Religion and Transformations of Capitalism.* Vol. I. Routledge, London 1993. (megjel. alatt)

Identité, nationalisme et clericalisation en Europe de Centre-Est. In: M. MASLOWSKI (ed.) *Identité: individuelle, collective, nationale. Les Modeles romantiques en crise?* Presses Universitaires de Nancy 1993. (megjel. alatt)

The Modernisation that failed. In: B. BERMAN—P. DUTKIEWICZ (eds.) *Crisis and Change in Eastern Europe and Africa.* McGill—Queen's University Press, Montreal—Kingston 1993. (megjel. alatt)

—J. A. PRADES Environmental ethics and the modern world: A sociological perspective. In: R. ROBERTS (ed.) *Religion and Transformations of Capitalism.* Vol. II. Routledge, London 1993. (megjel. alatt)

Vitányi Iván

A közösségek elmélete és valósága

A szociológiában, pszichológiában, szociálpszichológiában, pedagógiában és sok más tudományban csakúgy a legtöbbet használt fogalmak egyike, mint a mindennapi életben. (A fogalomra gondolok, nem a szóra, a fogalomra ugyanis esetleg más ,,kódot" is lehet alkalmazni.) Valamilyen formájában — ami lehet család, baráti kör, munkaközösség, vallási gyülekezet, közös célért dolgozó társaság, azonosan gondolkodók szövetsége, osztályok és rétegek szolidaritása, egy nyelvet beszélők, egy nemzethez tartozók azonosulása és így tovább — minden ember számára alapvetően fontos cél és egyben eszköz, hogy valamilyen közösségben otthonra találjon. Még a remete is ezt teszi, ő a szentek mennyei gyülekezetéért fordít hátat a földinek. Sőt még az embergyűlölő magányos is a közösséghez való negatív magatartásával határozza meg önmagát.

És mégis, a társadalomtudományokban alig van kidolgozatlanabb, ellentmondásosabb fogalom a közösségénél. Az általánosan elfogadott szociológiai nyelv biztonság okából igyekszik ki is küszöbölni magát a szót is, helyette a csoport elnevezést használja. Pedig a kettő nem ugyanaz, a csoportból éppen az vész el, amiben a közösség több a tagok puszta összegénél. Persze úgy is fel lehet fogni, hogy a közösség a csoport valamilyen minőségét jelöli: nem minden csoport egyben közösség is, csak a jobbak. Az igaziak. De hogy *mi* a kritérium, azt még nem határozták meg elégségesen. Így a szónak a tudományban kissé irodalmias csengése lett — s az irodalom valóban bőséges példatárát adja a különböző fajtájú közösségek szerveződésének és létezésének. Nem adhat viszont definíciót. (Ezért a következőkben a közösség szót használom átfogó terminusként, úgy értelmezve, hogy egy ,,rossz közösség" is a közösség fogalma alá tartozik.)

Igaz, az utóbbi évtizedekben egyes iskolák, irányzatok, áramlatok, részdiszciplínák (mikroszociológia, szociometria, csoportdinamika) látványosan meghirdették, hogy a közösséggel foglalkoznak, sőt konkrét vizsgálati módszereket is kidolgoztak a ,,csoport" belső szerkezetének, kapcsolódási rendszerének, működésének feltárására. Mindebben kétségtelenül nagy eredményeket értek el, de maga a közösség még mindig rejtve marad előttük. Megtudjuk, hogy a csoport tagjai egymás iránti szimpátia—antipátia-viszonyaik alapján milyen alakzatokba rendeződnek, de ugyanaz az alakzat egyaránt megjelenhet, mondjuk, egy futballcsapatnál, egy munkásbrigádnál, egy tudományos teamnél — és egy betörőbandánál. Mi az hát, ami a csoportot összetartja, mi a kötőanyag, ami közösséggé teszi, lényege szerint mi tehát maga a közösség? Ez valahogy *titok* marad, mintha misztikum venné körül. Csak éppen megérinti a titok fátylát, de nem lebbenti fel, ha összetartó erőnek a közös értékrendszert nevezzük meg. Ekkor ugyanis a problémát csak továbbtoljuk, az egyik titokzatos szót másikra cseréljük. Most ugyanis azt kell kérdeznünk, mi ez az érték, hogyan kerül belénk, hogyan lehet olyan erős, hogy azonos cselekvésre késztessen különböző embereket.

A kérdést a pszichológia sem tette fel magának. Fejlődésének egyik vagy talán legnagyobb ellentmondása gátolta meg benne: voltaképpen csak most kezdi felfedezni magát az egyént is. A századelő pszichológiai forradalma ugyanis éppen azzal tűnt ki, hogy a lélekkel együtt zárójelbe tette a szerves egységként élő, lélegző egyént is, helyette működésének egyes vonásait vizsgálta. Hogyan érzékel, hogyan emlékszik, hogyan gondolkodik, hogyan fejlődik gyermekkorában, hogyan küzd meg az ösztöneivel és hogyan a kultúrával? Igaz, hogy a pszichoanalízis racionálisan fel is állítja az emberi lélek szerkezetét, benne az ösztönöket képviselő altudat küzd a közösséget képviselő felettes én hatalmával, s a kettő között foglal helyet a tudatos ego. Ma azonban joggal mutatnak rá, hogy e szerkezetben éppen az ego szerepe volt elnagyolt (Sartre De Gaulle-éhoz hasonlította Amerika és a Szovjetunió között), mintegy köztes területnek számított, csak annyit tudunk meg róla, hogyan küzdenek benne a nagy ellenfelek. Ezért a legújabb irányzatok közül éppen a legfigyelemreméltóbbak az én felfedezését-újrafelfedezését írják zászlajukra. És éppen itt jelenik meg a közösség gondolata: az én nem lehet magában. Hogy azonosítani tudja magát önmagával, ahhoz azonosítania kell magát valamilyen közösséggel. Megint csak igaz, hogy a „másik" szerepe már sok korábbi pszichológiában megjelent (mint például Meadében vagy Wallonéban). Most az identifikáció pszichológiájában kapcsolódik szervesen egybe a közösséggel.

De vajon az identifikáció fogalmában nincsen titokzatos elem? Olyannyira van, hogy minden misztikum forrása a szabadjára engedett azonosulás: az emberé a nemzetséggel, a nemzetségé a totemállattal, az istenségé a kővel, fával, csillaggal, az Atyáé a Fiúval és így tovább. Az emberi gondolkodás sajátja, hogy valamit mindig csak valami másban tud szemlélni, gondolkodásunk tehát maga is az azonosítások és szétválasztások hálójában sző magának utat. Amikor az ember és közösség viszonyát kutatjuk, mindennek alapján akarunk megtudni valamit.

Ennyi bevezető után gyorsan ki kell mondani, hogy én sem vállalkozom ezek után a titok megfejtésére. Vannak dolgok, amelyek sohasem fejthetők meg teljesen. Tudjuk, hogy a világ végtelen, de vajon fel tudjuk-e fogni a végtelenséget? Tudjuk, hogy sorsunk az elmúlás, de fel tudjuk-e fogni, hogy egyszer nem leszünk? Van egy ugyanilyen, rációval csak követhető, de a maga teljességében mindig felfoghatatlan elem az egyén és a közösség viszonyában. Nem lehet mást csinálni, meg kell próbálni addig követni, amíg rációnk bírja, hogy aztán a már felfoghatatlan előtt Wittgenstein tanácsa szerint hallgathassunk. Hogy fellebbenthessük a titok fátylát, de ne tépjük le, mert akkor már csak a semmibe tekinthetünk.

Egyén és közösség

...Rám csapott,
amiből eszméletem, nyelvem
származik s táplálkozni fog,
a közösség, amely e részeg
ölbecsaló anyatermészet
férfitársaként él, komor
munkahelyeken káromkodva,
vagy itt töpreng az éj nagy odva
mélyén: a nemzeti nyomor.

József Attila elemzése filozófiailag is rendkívül pontos. Az emberi létezés két alapvető tere, közege, dimenziója a természet és a társadalom, az anyatermészet és a közösség. Kettejük viszonyában a természet képviseli a női, a közösség a férfi elemet — amely analógiának abban van az értelme, hogy a közösség az aktív, a változást hozó. Kettejük „nászából" születik az emberi tudat és a kultúra (az eszmélet és a nyelv).

Az ember olyan élőlény, amely társadalomban, közösségben él, és a társaival való kapcsolat jellegében, minéműségében más, mint az állat esetében. Az ember ugyanis saját maga és az anyatermészet között megteremti az emberi világot, a természetet ezzel elemberiesíti, eltárgyiasítja, a természet által adott objektív világot, az objektumok világát az objektivációk világává változtatja. Az objektiváció ugyanis olyan objektum, amely az ember lenyomatát őrzi.

Az embergyerek természeti lényként születik, de olyan agyvelővel, amely az állaténál magasabb és elvontabb szinten képes tárolni az információt. Agyveleje nem csupán nagyságában különbözik az állatétól, hanem szerkezetében is: olyan részei fejlődnek ki, amelyek az állatnál még nem találhatók meg (vagy még kezdetlegesek és más funkciót szolgálnak). Ezek az új részek bonyolult kódban, áttételesen tükrözik a világot, de nemcsak a memóriát tárolják, hanem arra is képesek, hogy többlépcsős rendszerben előrevetítsék a jövőt, tehát terveket alakítsanak ki és hajtsanak végre. Ez az agyvelő azonban csak akkor működik, az ember énje csak akkor fejlődik ki, ha a születéskor üres egységet a társadalom tölti meg tartalommal. A kódrendszer, amelyet elsajátítunk, a tárgyi világ, amelyben viselkedni megtanulunk, nem természeti: előző generációk ezrei, emberek milliói teremtették meg.

Vagyis: egyén és közösség viszonya nem pusztán a belső viszonya a külsőhöz, nem pusztán a rész viszonya az egészhez. A közösség nem rajtunk kívüli, nem puszta környezet, hanem mibennünk van, minden ember legbelsejében. Csak megmozdulunk vagy megszólalunk, már a közösség mozdul és szólal meg bennünk. Az egyén tehát nem pusztán része a közösségnek, maga is egész: a közösség egyik reinkarnációja. A közösség ugyanakkor nem puszta összege az egyéneknek, mert a közösség szempontjából az egyének nem teljesen diszkrét egyének, hanem valamiképpen folytonosak is, mivel közös összetevőik egymástól származnak. Más oldalról nézve viszont éppen a legdiszkrétebb: hiába vagyunk mindahányan csupán a közösség reinkarnációi, ebben a minőségünkben is önmagunk börtönébe zárattunk.

Mondhatja erre valaki: de hiszen ez ellentmondás. Persze hogy az. Egész életünket ez az ellentmondás határozza meg: mint egyének szüntelenül a közösséghez akarunk tartozni, mint a közösség tagjai szüntelenül a magunk elkülönítését keressük. Ha nem találjuk a közösséget, ha csalódunk benne: sírós vagy éppen rossz gyerekké változunk. Ha nem tudunk elkülönülni, ha egyéniségünk nem tud kielégülni, szintén társainkon boszszuljuk meg magunkat. Az ellentmondás megoldható, de feloldhatatlan. Megoldott állapotban újjászületik, és új megoldás felé hajszol.

Úgy vélem, hogy ennek az összefüggésnek a felismerése, pontosabban átélése hiányzik még a közösségről szóló pszichológiai irodalomból.

Melyik tehát a szubsztancia és melyik az akcidencia, a közösség, vagy az egyén? A felelet adva van: a szubsztancia a közösségben létező ember. Az egyén nem puszta akcidenciája a közösségnek. A közösség nem puszta akcidenciája az egyénnek. Magát a kérdésfelvetést kell meghaladni.

Ha viszont az ember és közösség viszonya filozófiailag nem kérdéses, hanem ellentmondásos, akkor a kérdés, amelyet fel kell tennünk, máshova helyeződik. Oda, hogy eddig mind a közösség, mind az egyén fogalmát elvont általánosságban használtuk. Konkréttá történelmi és szociológiai szemlélettel tehetjük. Amelyben nem egyféle, ha-

nem különböző fajta közösségek vannak, bennük az egyén differenciálódása és integrálódása, következésképpen az egyén és a közösség *konkrét viszonya* is különböző. Ezt a konkrét különbözőséget kell próbálnunk megvizsgálni.

A közösségek tipológiája

A szociológia (és a pszichológia) többfajta elmélettel rendelkezik a különböző fajtájú közösségek (csoportok) tipológiáját illetően. A legáltalánosabban a primer és szekunder csoportok megkülönböztetése terjedt el, ami nagyrészt (bár nem teljesen) azonos Ferdinand Tönniesnek elsősorban német nyelvterületen honos osztályozásával (Gemeinschaft és Gesellschaft).

A primer csoportokat az jellemzi, hogy „face to face" jellegűek, tagjaik tehát szemtől szembe, teljes személyiségükkel fordulnak egymás felé. Ideáltípusa szerint az egyén minden cselekedetében a közösség tagja, átveszi értékrendszerét, aszerint él, azt képviseli. Ennek megfelelően a primer csoport szükségszerűen kis létszámú, s egy ember csak egy vagy — modern körülmények között — legfeljebb néhány (ez esetben azonos értékrendszer szerint működő) csoportnak lehet tagja. Ide tartoznak mindenekelőtt a hagyományos közösségek: család, rokonság, baráti társaság, vallásos gyülekezet stb. — újabb időben olyan nem hagyományos közösségek, mint egy munkatársakból álló team, legyen feladatuk tudományos, művészeti, politikai vagy akár szabadidő jellegű. (Ezek besorolására azonban később más szempontból visszatérünk.)

Ezzel szemben a szekunder közösségeket az jellemzi, hogy nem szemtől szembeniek, a résztvevők nem teljes személyiségükkel vesznek részt bennük, hanem csak személyiségüknek egyik oldalával, amely történetesen éppen az adott közösségre tartozik. Hagyományos társadalmakban véletlenszerű csoportok az ilyenek, a modern társadalmakban viszont állandó jellegűek is lehetnek. Szekunder közösséget alkothat bármely nagyobb település vagy munkahely. Tagjaik viszonya nem személyes, sokszor nem is ismerik egymást, mégis azonos csoport tagjai. A kapcsolat tehát nem közvetlen, hanem közvetett, ezért egy ember egyszerre több szekunder csoport tagja lehet.

Már ebből is látható, hogy a különbség történelmileg nem abban áll, hogy vannak emberek, akik primer, s vannak, akik szekunder jellegű csoporthoz tartoznak. Történelmileg a hagyományos társadalmak primer jellegű közösségek addíciójából állnak össze, s a hierarchia csúcsán hasonlóképpen primer csoportok állnak (az uralkodó és környezete stb.). A társadalmi fejlődés magasabb fokán mindenkinek kijut a primer és a szekunder közösségekből, csak más és más szinten és formában.

Éppen azért nem tartom jónak, ha e kifejezéseket — amint az már-már meghonosodott — elsődleges és másodlagos csoportoknak vagy közösségeknek fordítjuk. Ez így azt sugallja, hogy a másodlagosak mintegy értékben is alacsonyabb rendűek: a mindennapi szóhasználatban ugyanis így használjuk ezt a kifejezést. Helyesebbnek tartom, ha *elsőfokú és másodfokú* közösségeknek nevezzük őket. Itt valóban fokozatokról van szó, mint az első- és másodfokú egyenletek esetében. A másodfokú egyenlet nem abban különbözik az elsőfokútól, hogy kevésbé fontos vagy értékes, hanem abban, hogy bonyolultabb: voltaképpen több elsőfokú egyenletet foglal magában. Pontosan ugyanez a helyzet a másodfokú közösségekkel, amelyek szervezetében több elsőfokú közösség létezhet (például egy nagyobb munkahelyi kollektívában több kisebb elsőfokú közösség, a munkacsoportoktól a baráti, sőt rokoni szövetségekig).

Az elsőfokú közösségek

Az elsőfokú társadalmi csoportokat Marx Károly — kitűnő kifejezéssel — „természetadta közösségeknek" nevezte, mivel összetartó szövetüket a vérség, a szomszédság, az azonos természetű munka adja — mindezek mintegy természettől fogva adottak. Az is jellemzőjük, hogy bennük az egyén nem szakadt még le a közösség „köldökzsinórjáról", úgy él a közösségben, hogy magát probléma és kritika nélkül azonosnak tekinti vele. A (mai szóval) identitás eleve adott. Kivételes esetben szembehelyezkedhet a közösséggel vagy kívül helyezheti magát rajta, de akkor előre tudott következményekkel kell számolnia. Más szóval: az egyénnek még nem alakult ki az autonómiája — mint ahogyan nem jött létre az autonóm művészet, tudomány, filozófia sem.

A természetadta közösségek kategóriáját tovább is bonyolíthatjuk, amiként Tönnies is megkülönbözteti a Gemeinschaft típusú szerveződés alcsoportjait:

a) Az első típus a *családi*, tágabban a *vérségi közösség.* Ez a leginkább „természetadta" forma, a törzsi társadalmakban a társadalmi szerveződés legfőbb, legmagasabb foka. Ettől kezdve különböző alakzatokban él tovább a mai nukleáris családig és majd tovább, a fölötte szerveződő, más, magasabb típusú közösségek alatt, de mindig a társadalom alapjaként.

b) A második típus a *lakóhelyi közösség.* Kezdeti formájában szintén „természetadta", mindig is létezett, de az antikvitásban vált a szerveződés legfőbb elvének képviselőjévé (polisz-állam). A családhoz hasonlóan mindmáig létezik, de többszörösen átalakulva, más közösségtípusokkal összefonódva, részben nekik alávetve.

c) A harmadik típus a *különös munkát* végzők, tehát *azonos foglalkozást űzők közössége.* Ismét csak megvan már a legősibb szinten is — s eszerint természetadta —, de első kibontakozását a középkorban éri el (céhek stb.), akkor a legmagasabb típusú szerveződési elvet képviseli.

Bonyolultabb a helyzet, ha egy mai társadalomban vizsgálunk meg, mondjuk egy vérségi vagy lakóhelyi közösséget. Itt azonban a marxi tipológia nem illeszkedik a szociológiaihoz, hanem akkor is két dimenziót kell felvennünk, ha a szociológiában megszokott terminológiához ragaszkodunk. Ez a két dimenzió a forma és a tartalom. A család például formáját (tehát létrejöttét, ideáltípusát) tekintve mindenképpen elsőfokú. A mai társadalmi környezetben azonban meglehet, hogy tartalmában másodfokú közösséggé válik: a tagok nem teljes személyiségükkel vesznek benne részt, hanem (Riesman kifejezésével) úgy élnek együtt, mint egy másodosztályú szállodában.

A másodfokú közösségek

A másodfokú közösségek kialakulása és minéműsége a modern piacgazdaság, tehát a kapitalizmus kibontakozásával függ össze. Ennek szubjektuma, a magányos árutermelő mindenképpen leszakadt a „közösség köldökzsinórjáról", nem eleve valamelyik közösség tagjaként lép bele a termelésbe, hanem azáltal, hogy ő maga árut termel és cserél. A természetadta közösségek helyére a piaci viszonyok közössége lép. Itt egyének állnak szemben egymással, akik érdekeik szerint cselekednek, s az érdekkel átszőtt kapcsolatok, az áru és a piac kapcsolatai alkotnak olyan hálót, amelyet másodfokú (Tönnies kifejezésével Gesellschaft jellegű) közösségeknek nevezhetünk.

Valóban, a szekunder közösségek minden szociológiailag kimutatott tulajdonságát levezethetjük a kapcsolatok piaci jellegéből. Ebből következik, hogy nem teljes személyiségünkkel veszünk részt a csoportban, hogy a kapcsolatok ezáltal sokrétűvé válnak (tehát több csoportba tartozhatunk egyszerre), s végül ebből következik az a sokszoros közvetítettség, amely gyakran szinte áttekinthetetlenné teszi a modern társadalom emberi viszonyait.

A másodfokú társadalmi szervezet létrejötte kétségtelenül óriási megrázkódtatás volt és ma is az mindazoknak, akik ebben a folyamatban részt vettek és vesznek. Az új viszonyok valóban nem természetesek, nehéz felfogni, megérteni és ,,megemészteni" őket, még nehezebb alkalmazkodni hozzájuk, megtalálni a tájékozódást és a közösséget. A mai differenciált társadalmi szervezetben az egyén helyzete valóban gyökeresen más, mint a tradicionális társadalmakban. A hagyományos parasztcsalád tagjai számára az elérhető közösségek homogének, szervezetük teljesen áttekinthető. Tagjai mindenekelőtt saját többgenerációs családjuknak (nagycsalád), azután a hasonló családokat egységbe foglaló falunak (a családok száma korlátozott, ezért áttekinthető, mindenki mindenkit ismer), s végül az ugyane családokból összetevődő vallásos gyülekezetnek. Mindegyik ugyanazt az erkölcsöt, társadalmi érték- és normarendszert képviseli. A munkaszervezet egybeesik a vérségi közösséggel (a családdal). A modern ember életében a család mindenekelőtt elválik a munkahelytől, a munkahely pedig a fogyasztás szervezetétől csakúgy, mint a társadalmi, politikai, kulturális élet és a szabadidő szervezeteitől, közösségeitől. Megtörténhet, hogy mindegyik más értékrendszert képvisel. Az ember igen sok közösségben vesz részt, a legtöbben csak személyiségének egyik oldalával. Ezáltal olyan bonyolult, többszörösen áttételes szervezet részévé válik, amelyet igen nehéz megérteni, s amelyet ha nem ért meg, létrejön az ,,elidegenedés". Következményként nem tud adekvát viselkedést kialakítani, idegenül és értetlenül ,,megy át rajta a történelem".

Elmondhatjuk, hogy az az átmeneti állapot, amelyben ebben az értelemben nemcsak mi vagyunk (Magyarország), hanem az egész világ, még sok szempontból a legfejlettebb országok is, igen sok nyűgöt, bajt, társadalmi és lélektani nehézséget, igazságtalanságot, egyenlőtlenséget, betegséget, neurózist hordoz magával. Mégsem adhatunk negatív színezetet a másodfokú társadalmi szervezet létrejöttének, visszasírva a régi ,,testmeleg", természetadta kapcsolatokat. Az új szervezet ugyanis magasabb rendű, ez az egyetlen lehetséges és most már megfordíthatatlan útja az előrehaladásnak. Az emberiségnek meg kell tanulnia ezt a magasabb rendű szerveződési módot.

Ez ugyanis nemcsak a felsorolt problémákat hozta magával, hanem olyan új lehetőségeket is, amelyeket az ,,első fok" még semmiképpen sem tudott biztosítani. Ezeket kell most sorra vennünk.

a) Az elsővel — mivel nem tárgyunk most — röviden foglalkozhatunk. Ez a gazdasági szervezetnek a technika és a magas fokú munkamegosztás útján történő átalakulása, amely korábban elképzelhetetlen bőséget tudott teremteni. Létrejött a tőkés piacgazdaság, amely a maga képére és hasonlatosságára alakította át az egész világot.

b) Másodikként a társadalmi szervezet kiterjedésének növekedését kell említenünk. Az elsőfokú közösségekben szükségszerűen csak kevés számú ember egyesült, akik aztán additív módon, a hasonló közösségek egymás mellé rendelése által s egy viszonylag gyenge hierarchikus szervezet felügyelete alatt egyesültek néppé és országgá. A másodfokú szervezet azonban — éppen azáltal, hogy elvontabbá teszi az emberi viszonyokat — azt is lehetővé teszi, hogy az eddiginél sokkal több ember egyesüljön egyetlen, mégis szervesen összetartozó emberi közösségbe. Ez az átfogó közösség a *nemzet.*

A fejlődés dinamikájában a másodfokú közösségek szerepe Janus-arcú. Egyrészt kétségtelenül leszűkítik a korábbi (elsőfokú) közösségek kapcsolatrendszerét, csak személyiségünk egy-egy oldalával veszünk részt bennük, s ezáltal az egyén identitása kétségessé válik, másrészt és ugyanakkor kitágítják a szerveződés lehetőségeit, sokféle és sajátos indok, érdeklődés alapján létesíthetünk kapcsolatokat, s a közösségek létszáma is meghaladja a régi határokat. Új és változatos közösségi-társadalmi formák jönnek létre. ,,Prototípusuk" a gyár, előbb a manufaktúra, majd az ipari forradalom óta a modern technikával felszerelt nagyüzem, hatalmas munkástömegekkel, melyek a munkát már nem differenciáltan osztják meg egymás között. Párhuzamosan alakul ki a hivatal a maga szintén többtényezős és többlépcsős szervezetével. Mindezek másodfokú közösségek (mivel az intézmény — ebből a szempontból nézve — maga is a közösség megszilárdult, kodifikált, objektivációvá vált formája). De a gyár és a hivatal analógiájára épült fel az élet egész szervezete, alakulnak a politikai pártok, a különféle érdekvédelmi szervezetek, valamint egyéb társulások, körök, egyesületek. Ugyanezt a formát ölti fel a szellemi élet, s teremti meg a maga intézményeit, az állandó színházat, a hangversenyszervezetet, a múzeumot és a kiállításokat, a könyvkiadást, könyvtárat, könyvesboltot stb. Szintén másodfokúak, mivel közönségük (a közönség is közösség!) csak személyiségük egyik oldalával, a művészet kedvelése által kapcsolódik össze. Mindezek együtt alkotják a társadalom szervezetét, s a legnagyobb szerves egységet: a nemzetet.

c) A másodfokú társadalmi szervezet megértéséhez és adekvát elsajátításához nem elég a szervezet elvontságának s differenciáltságának átélése, el kell sajátítani az *integráció* újonnan kialakult mozzanatait is. A másodfokú szervezet szerepe nem merül ki abban, hogy szétbontja a természetadta közösségeket, leválasztja az egyént a közösségről, elvonttá teszi az addig konkrét kapcsolatokat — mindezek helyébe más, magasabb, komplexebb egyesítő elvet és elveket is ad. Legelőször is a modern *nemzetet* (a másodfokú szervezet szintjén alakítva át a náció feudalizmusban kialakult fogalmát). A nemzet valódi közösség, éspedig azt mondhatjuk, hogy a másodfokú szervezetben minden szerves közösség természetes alapja, a *legkisebb és egyben a legnagyobb szerves egység.* A legkisebb, mert a munkamegosztás végtelenül bonyolult szervezetében az egységnyi összefogó kategóriát az a közösség képviseli, amelyben minden részelem egyesül, s ez a nemzet. De másrészt a legnagyobb is, mert ami rajta kívül esik, az már a munkamegosztás egy másik egységéhez tartozik. Mivel tehát a nemzet a legkisebb és a legnagyobb ,,közös többszöröse" és közös alapja a létező közösségeknek, a *nemzethez való tartozás, a nemzet legitimitása, a nemzettel való azonosság tudata nem valami nacionalista beütés, hanem szükséges és nélkülözhetetlen eleme a másodfokú társadalmiságnak.* Az egyén leszakad az elsőfokú, természetadta közösségek köldökzsinórjáról, autonóm személyiséggé válik, azaz mint árutermelő-magántulajdonos kapcsolódik a társadalomhoz (még ha puszta munkaerejét adja is el), de ugyanakkor mégis tartozik valahová, egy nagy egységhez, nagy közösséghez, amelynek sorsa az ő sorsa, amelynek történelme alól nem vonhatja ki magát. Történelmi tapasztalat, hogy ha nem fejlődik ki a nemzettel való azonosság tudata, nem értik meg a második társadalmasulás, a másodfokú társadalmi közösségi szervezet törvényrendszerét sem, tehát csak pusztán külsőleg-idegenül vesznek részt benne. Olyan tény ez, amelynek fontosságáról nem szabad megfeledkezni, hiszen ez az egyik legkritikusabb pont, ahol a szerves fejlődés elválik a szervetlentől.

Ebből érthető, hogy amikor az elmaradt, periferiális helyzetű országok a haladás útjára lépnek, rendszerint olyan ideológiát dolgoznak ki maguknak, amely az iparosodást és a nemzetté válást egyesíti, hangsúlyozottan a kettőt együtt. A magas fokú és szerves gazdasági-társadalmi fejlődés szükségessé teszi a nemzeti kereteket.

A nemzethez való tartozás ugyanakkor — a kapitalizmus keretei között — szükségképpen ellentmondásos, más értelme van a különböző osztályok számára. Ezt szeretném érinteni a következő részben.

d) Mindezt azonban nem szabad úgy értelmeznünk, hogy a közvetlen kapcsolatok lehetősége megszűnik. Amit eddig elmomdottunk arról, hogy a másodfokú közösségekben az ember csak személyiségének egyik oldalával vesz részt, még mindig csak az egyik fele a valóságos folyamatnak. Hozzá kell tennünk a másikat is. A piaci viszonyok által teremtett másodfokú szervezet ugyanis lehetőséget teremt az elsőfokú közösségek szűk határainak áthágására, módot nyújt eddig fel nem ismert *azonosságok* megértésére és az eddigieknél szélesebb körű *szolidaritás* kialakítására.

A polgári társadalom szerves kibontakozása mindenütt a *kis közösségek autonómiáján* (Bibó István megfogalmazásában: ,,a szabadság kis körein") alapul, enélkül nem lett volna lehetséges. Létezésük, érdekkülönbségeik érvényesítése az adott társadalmi szinten a *demokrácia* alapja.

A társadalom másodfokú szervezete két összefoglaló szervezeti formát adott: a *nemzetet és az osztályt.* (Az osztály szót most is abban a szűkebb értelemben véve, amelyben a kapitalizmus osztályai különböznek a korábbi társadalmak rendjétől.) Minden közösség esetében meg kell különböztetnünk a szerveződés két elvét: a *keretet* és a *polaritást.* Minden közösségnek (és tágabban minden körülhatárolható dolognak) van egy kerete, vagy egy határa, amelyen belül minden beletartozik a szóban forgó egységbe. Ugyanakkor minden közösségen belül szükségképpen ki kell alakítanunk pólusokat, amelyek egymással ellentétesek, egymástól különböznek vagy legalább bár hasonlóak, mégis mások. A törzsnek is legalább két nemzetségből kell állnia, mivel megkülönböztetés nélkül nincsen egység. A megkülönböztetés természetesen nem mindig ölti fel az ellentétnek azt a formáját, mint a polgári társadalom osztályai. A kapitalista piacgazdaságban azonban ez lett szükségszerűvé.

A kategóriák természetesen átalakulnak. A mai nemzet már nem azonos sem a XIX., sem a XX. század első felének nemzetével. Az osztály sem az. Anélkül azonban, hogy belemennénk a mai társadalom osztály- és/vagy rétegszerkezete körül dúló vitákba, tárgyunk szempontjából annyit kell még egyszer leszögeznünk, hogy bármennyire változnak a kategóriák, a keret- és pólus-közösségek létezése szükségszerű. Mondhatjuk azt, hogy ma már — a marxi értelemben — nem léteznek osztályok, de nem mondhatjuk, hogy a társadalom nem rétegzett, tehát nincsenek egymástól eltérő tulajdonságokkal rendelkező csoportjai. Ez pedig csak a másik neve az osztálynak.

e) Mindez azonban egy új elv érvényesülését is jelenti: az *autonómiáét.* Amikor azt mondjuk, hogy az egyén ,,leszakadt a közösségek köldökzsinórjáról", negatív megfogalmazását adjuk az autonómia kialakulásának. A másodfokú társadalom kibontakozásának feltétele és következménye az *egyén autonómiája.* Természetesen viszonylagos, de mégis létező autonómiája. Ezen alapul a kultúra fejlődése, az autonóm művészet, tudomány kialakulása, az erkölcs autonómiája (azaz az etikai racionalizmus). Pszichológiailag az autonómia a *személyiség* kifejlődését jelenti az (még mintegy csak természeti adottságként értelmezett) egyéniséggel szemben.

Természetesen csak lehetőségekről beszélhetünk itt. Lehetőségekről, amelyeket a másodfokú társadalmi szervezet kialakulása megnyit, de amelyek csak a társadalom egy kisebb része számára valósulnak meg, nagy része ki van rekesztve belőlük. Mégis társadalmi, nem pusztán egyedi lehetőségekről van szó, mint korábban.

Az autonómia ugyanakkor nem pusztán az egyén lehetősége, hanem a közösségé is. Nem bontakozhatna ki az egyén autonóniája, ha nem nőne a közösségé is, a kis közösségeké és a nagyobbaké (a nemzeté) egyaránt. A közösségeknek ez az autonómiája nem azonos az elsőfokú közösségek önmozgásával, az ugyanis a hagyományok által kötött volt, attól csak kivételes esetben rugaszkodhatott el. A polgári társadalom szüntelenül alakuló világában azonban a hagyomány nem is lehet elégséges szabályozó erő, szüntelenül új jelenségek keletkeznek, amelyekkel új módon kell szembenézni. A közösségeknek is megnő tehát az autonómiája, ezért mondhattuk, hogy kapcsolódási elvük most már nem a hagyomány, hanem a szolidaritás.

Harmadfokú közösségek

De mi történik az elsőfokú közösségekkel? A csoportszociológia ,,hőskorában" úgy gondolták, hogy éppen az elsőfokú csoportok válnak másodlagossá, szerepük mindenben alárendelődik a magasabb típusú csoportszervezetnek. Később azonban fel kellett ismerni, hogy ez tévedés volt. Maga Lazarsfeld, a pozitivista irányzatú szociológia egyik legnagyobb tekintélye mondta ki, hogy újra fel kell fedezni a primer csoportokat. Kimutatták, hogy szükségszerűen újratermelődnek, ha nem is mindig a hagyományos keretekben. Primer csoport lehet változatlanul a család, de nemcsak az: minden munkahelyen vagy más nagyobb egységben létrejön egy olyan belső szervezet, amely primer jellegű, ám sokszor egyáltalán nem hivatalos, nem kodifikált. A ,,mikroszociológia", a ,,human relations" egykor kifejezetten divatos, de ma is élő és sok tanulsággal szolgáló irányzatai bebizonyították, hogy minden másodfokú közösség belülről eleve kettős: elsőfokú és másodfokú csoportok szövevénye.

Mindez azonban csak színezi, de nem módosítja a másodfokú közösségekről eddig kialakított képet. Miért is gondolnánk azt, hogy a magasabb fokot képviselő szervezet létrejöttével az alacsonyabb fok egyszerűen eltűnik? A szerves fejlődés sohasem ilyen, sem a természetben, sem a társadalomban. Az alacsonyabb szervezeti forma megmarad, csak formája változik és szerepe módosul. Az elsőfokú közösségek hatása azonban a mai társadalomban is primer — az elsődlegesség értelmében. Az elsőfokú csoportokban sajátítja el ugyanis az ember azt a viselkedést is, amellyel a másodfokú csoportokban közlekedhet.

Felvetődik azonban, hogy a másodfokú szervezetekben létrejövő face to face közösségek, amelyekben az egyének teljes személyiségükkel vesznek részt, mindig és mindenben besorolhatók-e a primer csoportok kategóriájába. Nincsenek-e közöttük olyanok, amelyek már voltaképpen más típusba tartoznak, mivel tudatosak, és semmiképpen sem nevezhetők természetadta jellegűnek? Mindez felveti azt a kérdést, hogy van-e, lehetséges-e egy újabb, magasabb társadalmi szerveződés, vagyis hogy a tipológiát ki kell-e egészítenünk a *tercier, harmadfokú társadalmi szervezetekkel.* A gondolatmenet szerint logikus: igen. Első fokon az egyénnek nincs autonómiája, magától értetődően azonos a face to face jellegű közösséggel, másodfokon az egyén leszakad a

közösségről, autonómiát nyer, de mintegy elvész a hatalmas és szövevényes társadalmi gépezetben; ezek után logikusan következik a harmadik fok, amelyben az autonóm egyének tudatosan szerveződnek magasabb típusú közösséggé, a közösen vállalt érték alapján. Ez a szerveződési elv különböző elnevezések alatt sok csoport-, család-, értékszociológiai és szociálpszichológiai munkában megjelent. (Ennek felel meg például Berstein személyiségközpontú családmodellje, vagy nálunk Hankiss Elemér értékorientációs típusai között a tradicionális és az akvizitív-dinamikus után harmadikként felrajzolt teljességelvű-dinamikus. És természetesen ez jelenik meg mindazon koncepciókban, amelyek a ,,posztmodern", ,,posztindusztriális" társadalom szerveződési elveit keresik.)

A primer-szekunder-tercier, első-, másod-, harmadfokú szerveződési elv léte nem jelenti azt, hogy létezhetnének homogén első-, másod- és harmadfokú társadalmak. Illetve kezdeti szinten, amikor még csak a primer közösségek léteznek (például a törzsi szervezetben), valóban az egész ,,társadalom" primer jellegű. A tradicionális társadalmakban (így a feudalizmusban) azonban megjelennek szekunder struktúrák, de még az alapjában primer szervezetbe ágyazottan. Az újkori nagyipari piacgazdaságban és a polgári társadalomban (vagyis a kapitalizmusban) uralkodóvá válnak.

A másodfokú szervezet alatt azonban változatlanul továbbélnek az elsőfokú közösségek, ettől kezdve a kétféle szerveződés egymásba fonódó szövevénye adja magát a társadalmat. És végül ebben a konglomerátumban termelődnek-termelődhetnek ki a tercier közösségi és intézményi formák.

A valóságos közösségek szerkezete

Tudnunk kell azonban, hogy amit eddig elmondottunk, az a közösségek absztrakt, logikai rendszere. A valóságos közösségek szerkezete, jellege nem pontosan követi az elvont tipológiát, hanem másképpen alakul: nincsenek ideáltípusok, tiszta formák, hanem helyettük az átmeneti alakzatok variatív sokasága jön létre.

Mondottuk, egy valóságos társadalomban voltaképpen egyszerre jelen van minden típus, azok is, amelyek később bontakoznak ki, és azok is, amelyek még kifejletlenek. Ugyanez érvényes a valóságos közösségekre. A mai társadalomban nincsen például abszolút primer közösség. Ha egy olyan családot veszünk példának, amely a mai körülmények között maximálisan hagyományos és maximálisan igyekszik fenntartani a kapcsolatok face to face jellegét, abban is azt találjuk, hogy a társadalom egész szerkezetébe beleilleszkedve fel kell ötlenie a másodfokú közösségi szervezet sok vonását, már csak azért is, hogy a gyerekeket a társadalomba való beilleszkedésre nevelje. Ugyanakkor (mint arra a mikroszociológia rámutatott) a másodfokú szervezetek keretében is bőven élnek első- és harmadfokú kapcsolatok.

Hogyan közelítsük meg a közösségek valóságos típusait? Ehhez ismét csak a történelmi fejlődés menetéhez, a fejlődés modelljéhez kell visszanyúlnunk.

A fejlődés konkrét kérdése a következő. A polgári társadalom kialakulásával kettős folyamat zajlik le. Az egyik: a hagyományos-természetadta közösségek szerepe gyengül, az egyén leválik az elsőfokú közösségek köldökzsinórjáról, mindazonáltal a primer közösségek fennmaradnak s az egyén életének közvetlen kapcsolatrendszerét nyújtják. A másik: kialakul a másodfokú társadalmi szervezet, és sokféle, differenciált közösségintézményrendszerrel hálózza be a társadalmat.

Ideáltipikusan harmonikus fejlődés esetében a két folyamat mintegy egymásba fonódik. Az egyénnek a természetadta közösségekről való leválása nem megy gyorsabban, mint az autonóm személyiségek kialakulása, az pedig nem gyorsabban, mint a másodfokú társadalmi szervezeté — ennek következtében az egyén mint individuum szervesen illeszkedik bele az új társadalmi környezetbe.

Nagyrészt így játszódott le azokban az országokban, ahol a polgári társadalom autochtón módon, elsősorban belső erők következtében fejlődött ki. Itt is hosszú, kemény és olykor kegyetlen történet volt azonban, a dolgok új rendszerébe való ,,beilleszkedés" egyáltalán nem ment könnyen és kényszer nélkül, nehézségeit nemzedékek szenvedték meg. És még ezek után és ennek ellenére sem ment tökéletesen végbe sehol. (Ezért nevezhetjük a jelen helyzetet világviszonylatban is átmenetnek.)

Mindenütt maradtak olyan csoportok, rétegek, a társadalom olyan szférái, amelyekben az előbb vázolt két folyamat nem jól kapcsolódott egybe, nem adták át egymásnak kellő időben a ,,stafétabotot". Az eredmény: olyan közösségi vagy csoportfunkciók is létrejöttek, amelyek sem nem igazán primerek, sem nem szekunderek. A formailag elsőfokúak (például a családok) pszeudo-primer csoportokká váltak, a formailag másodfokúak (például különféle társadalmi szervezetek) pszeudo-szekunderekké. Olyan családok, amelyek már valóban csak étkező- és alvóhely-szolgáltatást nyújtanak, nem többet. Olyan szervezetek, amelyekben nem bontakozott ki igazán a másodfokú közösségek differenciált rendje. Még inkább így történt ez azokban az országokban, ahol a gazdaságitársadalmi fejlődés nem pusztán belső erők következtében lépett a polgárosodás-iparosodás-városiasodás-modernizálódás útjára, hanem a *szervetlen fejlődés* modelljét követte. Mint például Magyarországon. Itt még nagyobb arányban jöttek létre a pszeudo-elsőfokú és pszeudo-másodfokú közösségek.

Nem lehet feladatom most, hogy részletesen ismertessem már lefolytatott vagy most folyó ide vonatkozó vizsgálatainkat. Magyarországon az elmúlt negyven évben rendkívül gyors és erőteljes társadalmi átalakulás ment végbe, amely kihatott a közösségek életére is. A termelés és fogyasztás modernizálódása, nagy ütemű iparosodás, a mezőgazdaság szerkezetének átalakulása egészében szükségszerűen a hagyományos közösségek szétbontása irányába hatott: megszűnt az a társadalmi talaj, amely éltette őket.

Ugyanakkor azonban a fejlődés üteme — a mennyiségi mutatókat tekintve — túl gyors és túl kevéssé előkészített volt ahhoz, hogy az új gazdasági szerkezetnek megfelelő másodfokú társadalmi-közösségi szervezetek is létrejöjjenek, illetve hogy a bennük való viselkedéshez, e szervezet mozgatásához szükséges magatartás elsajátíttassék. Ismert tény például, hogy ipari termelékenységünk ugyanazon gépi berendezések felszerelése után is alacsonyabb, mint a fejlett országokban, s nemcsak a munkaerő iskolai értelemben vett képzetlensége folytán, hanem mert nem sajátították el a modern másodfokú szervezetekben szükséges szervezettséget, teljesítményre orientált viselkedést és így tovább.

Igen nagyra becsülöm Hankiss Elemér tettét, aki annak idején a közösségek helyzetének ügyét a *Valóság*-ban először tette szóvá (A közösség: válság és hiány. Valóság, 1980. 9. sz.). Pozitív jel, hogy sokáig a legtöbbet emlegetett és idézett cikkekhez tartozott; ez is mutatja, hogy a probléma mindannyiunk elevenébe vág. A közösségi helyzet alakulásának, történetesen romlásának okát azonban véleményem szerint még szélesebb és még mélyebb körben kell keresnünk, nem pusztán a társadalom hierarchikus felépítésében. Az is fontos, de nem elegendő magyarázat. Hierarchia mindig volt. Még fonto-

sabb az általános folyamat: a társadalom átalakulása, nemcsak a politikai rendszeré, hanem az egész társadalomé. Egy olyan folyamat, amely a nálunk fejlettebb országokban nemcsak évtizedekkel, de bizonyos összetevőiben legalább egy évszázaddal ezelőtt végbement, de nálunk eleddig (sőt mindmáig) csak következetlenül. Ez szükségképpen hatott oda, hogy a közösségek szerepe és ereje dolgában ma rosszabbul állunk, mint lehetne és mint kellene.

Konkrét közösségtipológiát most nem adhatunk, az külön tanulmány tárgya lehet. Annyit az eddigiekből is látunk s az eddigi vizsgálatokból is tudunk, hogy a kép igen tarka. A tiszta típusokhoz képest sok az átmeneti, az adekvát típusokhoz a pszeudo-jellegűek száma. Soruk áttekintéséhez és helyzetük elemzéséhez több más, itt nem tárgyalt szempontot is figyelembe kellene venni.

Lexikális felsorolás helyett inkább a közösségek egészséges fejlődésének gátló körülményeit, a beilleszkedési nehézségek és a belőlük fakadó inadekvát közösségi viselkedésformák legfőbb tényezőit igyekszem röviden összefoglalni. Úgy vélem, három hibás utat, hibás beidegződést kell megemlítenünk:

a) Van, amikor az *elsőfokú közösségekben való részvétel* hiányzik. A megfigyelések és a nemzetközileg kiterjedt szociálpszichológiai vizsgálatok azt bizonyítják, hogy ilyenkor a személyiség elszürkül, bizonytalanná válik.

b) Van, amikor a *másodfokú közösségek működésének megértése* hiányzik. Az egyén életének központja a család, esetleg valamilyen baráti kör, s ami kívüle van, az már ellenséges és idegen világ, amelyet nem ért, amelyben természetesen részt vesz ugyan, de amint lehet, visszamenekül az elsőfokú közösség „testmelegébe". E gondolkodás számára nincs nép és nincs nemzet (vagy ha van, még egy modernizáció előtti, vérségi nemzeteszme jegyében), csupán apró sejtek, amelyek laza halmazként kapcsolódnak össze.

c) Végül van, amikor *mindkettő hiányos*. Esetleg van család, de nem igazi elsőfokú közösség, és természetesen van másodfokú szervezet is, amellyel az egyén kapcsolatba kerül ugyan, de idegen marad benne, nincs, amivel közösséget vállalna.

Mindhárom szituáció komoly orientációs zavarok (és ezáltal lelki bajok) forrása lehet. Ezért tartjuk feljegyzésre méltónak, hogy a közösségprobléma ilyen értelmű komplex vizsgálata sem a szociológiában, sem a pszichológiában nem kapta meg az őt megillető figyelmet.

A fejlődés dinamikájához az is hozzátartozik, hogy *harmadfokú közösségek* viszont ott és csakis ott jöhetnek létre, ahol az első- és másodfokú közösségek, szervezetek, intézmények egyaránt működnek és hatnak, megvan a „testközeli" közösségek kialakításának primer igénye, de nemcsak megértik a másodfokú közösségek és intézmények működését, hanem azonosulni is tudnak velük, álláspontot tudnak kialakítani a társadalmi mozgás irányával és jellegével kapcsolatban is.

Kiegészítés

Néhány gondolat a vizsgálat eredményeiből

Jelen tanulmány 1984-ben jelent meg először, mint tervezett vizsgálatunk elméleti hipotézise. Kidolgoztuk hozzá a metodikát is. Elképzelésünk szerint két irányban kell haladnunk: egyrészt vizsgálnunk kell különböző csoportokat-közösségeket (abban a vonatkozásban, hogy milyen belső kapcsolatrendszerük alakult ki), másrészt vizsgálnunk kell az egyes embereket (abban a vonatkozásban, hogy milyen közösségekben vettek részt, és belőlük milyen értékeket vittek tovább magukkal). Mivel egyszerre nem lehet mindent csinálni, az utóbbit választottuk. Az elsőre már több példa van, az utóbbi kidolgozása látszott nehezebbnek, „meredekebbnek".

Kidolgoztuk a vizsgálat módszerét. Természetes volt, hogy az irányított mélyinterjú módszerét kellett alkalmaznunk. Ez egyaránt következett a vizsgálat jellegéből és saját tapasztalatainkból. (A módszert már több vizsgálatban alkalmaztuk, már csak azért is, mert a kutatás vezetésében-szervezésében több résztvevőnek pszichológiai képzettsége is van, így Sági Máriának, a kutatás gyakorlati vezetőjének és nekem magamnak is.) Fel kell azonban vázolni a kérdezés forgatókönyvét. Úgy döntöttünk, hogy egy extenzív és egy intenzív kérdéssort alkalmazunk. Az extenzív kérdéssor azt tartalmazza, hogy milyen közösségekben vett részt valaki. Ehhez meg kellett adnunk a lehetséges közösségek regiszterét, annak a rendnek megfelelően, amit a hipotézisben leírtunk. Össze is állítottuk, és — maga az empirikus felmérés bizonyította — tűrhető alapossággal állítottuk össze. Az intenzív kérdéssor viszont azt tudakolja, hogy milyen értékrend uralkodott az egyes közösségekben, és hogy a megkérdezett mit sajátított el belőle.

A módszert a magunk használatára *kollektometriának* neveztük, mivel az volt a reményünk vagy talán meggyőződésünk, hogy ezzel a módszerrel mérni lehet az embereknek a közösségekhez és általában a közösséghez való viszonyát.

Közben folyt a küzdelem azért, hogy az anyagi feltételeket megteremtsük. Akkortájt (most már a 80-as évek közepén-végén) ez még könnyebb volt, mint ma, de már akkor sem volt könnyű. Nem is sikerült úgy, mint szerettük volna: nagy országos felmérést nem lehetett elkezdeni. Ez azt jelentette, hogy szűkíteni kellett a mintát. Először csak általában az értelmiségre, majd még szűkebben a budapesti értelmiségre. Itt azonban reprezentatív mintát vettünk a Központi Statisztikai Hivatal segítségével (melyet ugyan nem tudtunk teljesen végigkérdezni, csak úgy kétharmadrészben, de úgy gondoljuk, hogy ilyen mélységű vizsgálatok esetében már ennyiből is levonhatunk bizonyos következtetéseket).

Először saját magunkat kérdeztük, mint a pszichoanalízisben. Ez igen hasznosnak bizonyult, sokat tanultunk rajta, a velem a vizsgálat keretében készült interjú meg is jelent a *Valóság*-ban, *Közösségeim* címmel. Utána megkezdődött a kérdezés. Egy-egy interjúalannyal átlagosan 3-4 órát töltöttünk. Az anyagot magnóra vettük és legépeltük. Az elemzés számára a vizsgálat szempontjából sűrítményeket készítettünk, ezekből bizonyos komplexusokat kiemeltünk, és azokat számítógéppel is feldolgoztuk. Az alapvető feldolgozás azonban nem gépi, hanem minőségi analízis szerint történt.

Miután ez a munka még nem fejeződött be, csak röviden foglalom össze néhány eredményét.

A vizsgálat nem adott alapot sem egyes megállapítások (például éppen Hankiss cikkének) pesszimizmusára, de optimizmusra sem. A megkérdezettek túlnyomó részének életében nagyon is fontos szerepet játszott valamilyen közösség, és ennek — bár különbözőképpen fogalmazták meg — nagyon is tudatában vannak. Nem igaz tehát, hogy „kihaltak" volna a közösségek Magyarországon. Másrészt azonban kétségtelen, hogy a társadalom hosszan elnyúló átmenetisége rányomta bélyegét az emberek társas viszonyaira. Az átmenetiségen nem csupán és nem elsősorban a politikai rendszerváltások gyakoriságát értem, hanem sokkal inkább azt az ennél sokkal szélesebb folyamatot, amely-

ben egy még erősen tradicionális társadalom modernizálódik. Jele ennek például, hogy a megkérdezett budapesti értelmiségiek 65%-a gyerekkori családjához képest felnőtt korára *társadalmi réteget váltott*. Ehhez járul, hogy több mint felük földrajzilag is helyet cserélt. Ezek az adatok nem egyszerűen mobilitást mutatnak, hanem a jól elviselhetőnél nagyobb *instabilitást* is. (Megjegyzendő, hogy életmód-szabadidő-vizsgálatainkból — többek között *A kultúra közvetítése a családban* című nemzetközi kutatásunkból — ugyanezt az eredményt kaptuk: nemcsak a változások tényét, hanem hogy azok a lakosság jelentős részében az életforma instabilitását okozzák.)

Jellegzetes tény ezzel kapcsolatban a *családi közösség* kiemelkedő szerepe. A megkérdezettek 56%-a számára a (gyerek- és felnőttkori) *család* a legfontosabb emberi közösség, akár jó a konkrét család, akár rossz, sőt még akkor is, ha elérhetetlen álom. Természetesen ez a ,,familializmus" sem kizárólagos magyar jelenség, nem csak a pártállam elől való menekülés egyik módja (a felvétel idején még szilárdan állt a szovjet birodalom). Az említett nemzetközi vizsgálatban hét európai ország vett részt (Franciaország, Olaszország, Görögország, Lengyelország, Románia, Észtország, Magyarország, és alig különböző mértékben mindegyikben ugyanezt találjuk. Arra a kérdésre, hogy mi a legfontosabb érték az életben, minden országban 50-60%-ban a ,,békés, boldog családi élet" feliratú kártyát választották ki legelőször, és akár a társadalmi célra, akár az értelmes munkára utalót csak jóval kisebb arányban. Adatokat kaptunk azonban arra vonatkozóan is, hogy korábban nem pontosan ez volt a helyzet. A második világháború utáni évtizedben a társadalmi feladat és a munka öröme jóval nagyobb vonzóerőt jelentett. Valamikor a hatvanas években azonban szociálpszichológiai fordulat következett be, éspedig — ezt érdemes külön hangsúlyoznunk — Nyugat- és Kelet-Európában egyaránt. A két fertály történelme nem volt mindenben ellentétes, ugyanazon valóságnak alkották két oldalát. Nagyon messzire vezetne most azt boncolgatnunk, hogy miben volt az azonosság és miben a különbözőség. Elég itt annyi, hogy míg Nyugaton éppen bizonyos célok viszonylagos elérése (a jóléti állam) váltotta ki a lakosság orientációjának befelé fordulását, addig Keleten talán éppen ugyane célok délibábszerű távolsága, vagy (Magyarország esetében) a konszolidáció mímelése. Akárhogy is, az emberek itt is, ott is úgy látták, hogy mindenekelőtt a saját kertjüket kell művelniük.

A vizsgálat természetéből következett, hogy elsősorban a kiscsoportokhoz való kapcsolódást tudtuk vizsgálni. A másodfokú közösségek nagy konglomerátumaihoz (nép, nemzet, osztály, világnézet, Európa, emberiség) fűződő viszonyt nem tudtuk hasonló mélységben követni, ahhoz sokban más módszerekre lett volna szükség. Az interjúink során tárgyalt kisközösségeket azonban koncepciónk szerint nem a szokásos módon osztályoztuk, hanem abból a szempontból, hogy azok milyen mértékben telítődnek meg az első-, másod- és harmadfokú kapcsolatokra jellemző vonásokkal. Az interjúk elemzése útján (tehát most már nem az elméletből, hanem az empirikus anyagból kiindulva) úgy találtuk, hogy az említett és taglalt közösségek négyfélék. Mi (jellemző tulajdonságaik szerint) a következőképpen neveztük el őket: csoport — kör — társaság — *társulás vagy szoros közösség*. (Itt mindig bajban vagyunk a közösség szó kétféle értelmezésével. Vizsgálatunkban a közösség kifejezést gyűjtőfogalomnak használjuk, mely minden emberi csoportszerveződésre vonatkozik. Ettől megkülönböztetendő az ,,igazi közösség" — a köznyelvben is használják így —, amellyel vagy a tradicionális ,,testmeleg" primer, vagy az autonómián alapuló tercier közösséget jelöljük. Ezt igyekszünk kifejezni a társulás fogalmával.)

A négy kategóriát a következőképpen jellemezhetjük: 1. A *csoport* általános és voltaképpen semleges együttest jelöl. Olyan közösséget, amelyhez az ember mintegy természettől adottan hozzátartozik (család, iskola, katonaság, munkahely), részt vesz benne, de nem alakít ki szorosabb kapcsolatokat. Voltaképpen tehát primer jellegű, de már nem rendelkezik az elsődleges csoportok igazi ,,testmelegével". 2. A *kör* igazi másodfokú kiscsoport: ezeket az egyén már maga választja magának, de nem teljes személyiségével vesz bennük részt. Felvételeinken két típusa jelent meg: a *szabadidős-hobbykörök* (amelyek jobbára valamely tevékenységre szerveződtek) és az *ideologikus körök* (amelyeknél — bár természetesen közös tevékenység is van — a közös gondolkodás az összetartó erő). 3. A *társaság* abban különbözik a körtől, hogy (bár benne is van közös tevékenység, sőt bizonyos mértékig közös ideológiai elem is), a kiválasztás fő kritériuma mégis inkább a személyiség. A kapcsolat jellege azonban itt is másodfokú, azokat jelöli, akik minden iránt érdeklődnek, de általában nem elkötelezettek. Ez a két középső csoport általában a társadalom középrétegeiből rekrutálódik. Végül a negyedik csoport (mi iniciatívnak neveztük, Peterson a highbrow elnevezést alkalmazta) azokat foglalja magában, akik az autonóm kultúra iránt érdeklődnek, és életmódjukban is emberi autonómiájuk kiépítésén fáradoznak.

A két vizsgálat eredményeit összehasonlítva először is az tűnik szembe, hogy a negyedik csoport: az iniciatív-autonóm-highbrow rétegek aránya nem tér el szignifikánsan a két országban. Ott is, itt is 15% körül van. Nagyon is különbözik azonban a középső csoportok és a szélső csoportok egymáshoz és az egészhez viszonyított aránya. Amerikában sokkal nagyobb a középső rétegek szerepe és súlya, ők a legszámosabbak, nem csak a felső csoportnál vannak többen, hanem az alsónál is. Magyarországon — és feltehetően minden periferikus-félperiferikus országban viszont éppen fordítva van: a passzív-lowbrow réteg a legszámosabb, a középső rétegek aránya és súlya a fejlett országokéhoz képest karakterisztikusan kisebb. Hasonló eloszlást találunk a közösségekhez való viszonyban is, annak ellenére, hogy vizsgálatunk csak az értelmiségre terjedt ki.

(Úgy látszik, hogy bizonyos alapvető szerkezeti tulajdonságok az egyes rétegeken belül is érvényesülnek. Az érték szerinti választás, a magasabb kultúra iránti érdeklődés aránya az értelmiségben is 20-25% körül van, és a középrétegek mellett még mindig találunk egy jelentős passzív csoportot.)

Ez a szerkezet tehát egyaránt érvényes a kulturális és a közösségi viszonyokra, a társadalmi és a munkastruktúrára. És ebben a tényben benne van egész nyomorúságunk.

Kitekintés

1984-ben, amikor ennek a tanulmánynak az első felét írtam, a következőképpen fejeztem be:

Vannak-e alternatívái a további fejlődésnek? Úgy vélem, hogy vannak: a közösségek élete, helyzete, jellege a jövőben is különbözőképpen alakulhat. Legalább három alternatívát kell felvetnünk:

1. Lényegében a jelenlegi helyzet marad — amennyiben gazdasági téren is csak a kis kiigazítások politikája tud érvényesülni, s ez nem jár átfogó, a társadalom demokratizmusát széleskörűen fejlesztő reformokkal. Ez a helyzet elképzelhető, a jelenlegi közösségi viszonyok között is lehet élni (ha nem is kellemesen).

2. A dinamikusabb gazdasági fejlődés megteremti a lehetőségét egy olyan átalakulásnak, amely a nálunk gazdaságilag fejlettebb országokban végbement. Ebben a másodfokúság dominál, a közösségek ennek jegyében stabilizálódnak, adaptálódnak a másodfokú társadalmi szervezetekhez.

3. Van-e lehetősége ezek után annak, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés olyan úton haladjon tovább, amely megnöveli a harmadfokú közösségek iránt kialakult igényt, s alkalmat, keretet is nyújt kibontakozásukra?

Úgy vélem, hogy ez is reális alternatíva, esélyeit és követelményeit azonban csak az egész gazdasági-társadalmi fejlődéssel együtt lehet megvizsgálni.

1984 óta sok minden változott. Az 1. pontot például ma már mindenképp másképpen kellene fogalmazni: a demokratikus változás bekövetkezett, éspedig nem pusztán reformok, de radikális változás útján. A gazdasági helyzet azonban ma nehezebb, ezért a kérdés ma — más szövegezésben — ugyanúgy fennáll, mint akkor.

Feltehetően vannak változások a társadalom közösségi viszonyaiban is (például az önálló politikai pártok, mozgalmak megjelenésében, amelyek mint közösségek terminológiánk szerint egyelőre leginkább a társaságok kategóriájába sorolhatók (és csak kisebb részben a társulásokéba). Érdemes lenne a vizsgálatot folytatni, ha valamely tudományos hatóság szánna rá pénzt. Az általunk ismert adatok és a mindennapi valóság azonban inkább azt mutatja, hogy lényeges változás eddig nem következett be.

Az alternatívák tehát ma is érvényesek.

A tanulmány alapszövege a Valóság 1985. évi 6. számában jelent meg; a kiegészítés jelen kötet számára íródott

---

Tudományos önéletrajz

*1925. július 3-án született Debrecenben. A középiskolát Sárospatakon végezte. Részt vett az antifasiszta ellenállási mozgalomban, a Gestapo fogságába került. 1945 után a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen filozófiát tanult, Lukács György tanítványa volt, ugyanakkor a zenével és népművészettel foglalkozott. Ebben a tárgyban jelentek meg publikációi, ekkor írta első könyvét a táncművészet történetéről. 1956-ban részt vett a forradalomban, utána állás nélkül maradt, majd újságíróként helyezkedett el. Ekkor fordult a szociológia és a pszichológia felé, elsősorban a kultúra vonatkozásában. 1968-ban pszichológiából szerzett habilitációt (*A zene lélektana *című munkájával), 1973-ban szociológiából* (Társadalom, kultúra, szociológia). *1972-től 1990-ig a Népművelési Intézet (később Művelődéskutató Intézet, majd Országos Közművelődési Központ) igazgatója volt. Ottani munkacsoportjával 1990-ben alakította meg a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének kultúrszociológiai műhelyét, melynek jelenleg vezetője. 1980-ban egyetemi tanárrá nevezték ki a budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetem szociológiai tanszékén. 1976 óta vesz részt a Szociológiai Világszövetség munkájában, 1980-tól a művészetszociológiai munkabizottság elnöke, 1988-tól tiszteletbeli elnöke. A szabadidő és életmód munkabizottság elnökségi tagja. A politikai életbe 1988-ban kapcsolódott be. Jelenleg országgyűlési képviselő. Ezzel egy időben tudományos érdeklődése is kiegészült a politikai tudományokkal. Tagja a Politikai Tudományok Világszövetségének.*

Tudományos munkái az említett tárgykörökre terjednek ki. Mintegy 20 könyve jelent meg, zömében szociológiai, kisebb részben kultúrpszichológiai és esztétikai vonatkozásúak. (A sort két regényformában írt történelmi visszaemlékezés egészíti ki.) Megjelent továbbá mintegy 150 nagyobb tanulmánya és sok újságcikke. Szociológiai munkái egyrészt a kultúra és különböző ágainak szociológiájával foglalkoznak, másrészt a szabadidő, az életmód, a közösségek szociológiájával. A 70-es, 80-as években e tárgyakban nagyarányú empirikus munkákat végzett, amelyek feldolgozása még nem végződött be, néhány tanulmány azonban már megjelent, részben saját, részben munkatársai tollából. Ebben az irányban munkatársaival további vizsgálatokat készítenek elő.

Jelenleg egyrészt az eddigi szabadidő-, életmód- és közösségvizsgálatok zárótanulmányán dolgozik, másrészt készül egy nagyobb arányú összefoglalásra.

Bibliográfiai válogatás

A művészetszociológia módszertani alapjairól. *Magyar Filozófiai Szemle,* 1964/5.

A színérzékelés struktúrája. *Magyar Filozófiai Szemle,* 1968/4.

—BÁCSKAI E.—MAKARA P.—MANCHIN R.—VÁRADI L. *Beat.* Zeneműkiadó, Budapest 1969.

Ideológiai vallomások. *Valóság,* 1970/7.

—SÁGI M. *Kísérlet a zenei köznyelv experimentális vizsgálatára.* Tömegkommunikációs Kutató Központ, Budapest 1970.

Második prométheuszi forradalom. Magvető, Budapest 1971.

Ének-zene iskolába jártak... (Szociológiai vizsgálat a zenei iskolák hatásáról.) Zeneműkiadó, Budapest 1972.

Hogyan él az esztétikum a társadalomban? *Valóság,* 1972/5.

—LÉVAI J. *Miből lesz a sláger? Az elmúlt 40 év slágereinek vizsgálata.* Zeneműkiadó, Budapest 1973.

A szabadidő felhasználásának rétegek szerinti vizsgálata, különös tekintettel a művelődésre. Tömegkommunikációs Kutató Központ, Budapest 1974.

A művelődéskutatás új módszerei. *Magyar Tudomány,* 1974/12.

Az etikai világkép szerkezete és az etikai magatartás szociológiája. *Valóság,* 1976/7.

A szabadidő-tevékenységek megoszlása és szerkezete. A kutatás célja és menete. In: FALUSSY B. (szerk.) *A szabadidő szociológiája.* Gondolat, Budapest 1976.

Társadalom, kultúra, szociológia. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1981.

—LIPP M.—SÁGI M. *A kultúra közvetítése a családban.* Művelődéskutató Intézet, Budapest 1982.

Életmód és közművelődés. *Társadalmi Szemle,* 1982/2.

A kulturális fejlődés és a kulturális politika tipológiája. *Valóság*, 1982/5.
Magyarnak lenni. Részlet egy esszékönyvből. *Mozgó Világ*, 1982/2.
Vitairat a mai magyar művelődésről. Gondolat, Budapest 1983.
Helyzetrajz a kultúra magyarországi intézményrendszeréről. *Valóság*, 1983/2.
A művészetszociológia perspektívái. *Világosság*, 1983/10.
Közösségeim. (Öninterjú egy szociológiai kutatás keretében.) *Valóság*, 1984/12.
Egyharmadország. (Tanulmányok) Magvető, Budapest 1985.
Az idő felosztása mint társadalmi probléma. *Világosság*, 1985/1.
Közösségek elmélete és valósága. *Valóság*, 1985/7.
Az etikai tudat szerkezete. Művelődéskutató Intézet, Budapest 1986.
Az „Európa-paradigma". Magvető, Budapest 1986.
A művelődéspolitika esélyei. *Valóság*, 1988/6.
Bevezetés a túlélés-tanba. *Mozgó Világ*, 1990/4.
Kelet-közép-európai rendszertan. *Kritika*, 1992/5.
Jobb és szélsőjobb. *Mozgó Világ*, 1993/5.

Závada Pál

Teljes erővel (Agrárpolitika 1949—1953)

„A földreform azzal, hogy a földet átadtuk a parasztoknak — még nincs elintézve. Volt már 1920—22 között is földreform, 10 év múltán az adó, a bankuzsora és egyéb állami intézkedések következtében a paraszt nemcsak elvesztette azt a 4—500 000 hold földet, amit kapott, de sokszor a régi földjét is. Jelenleg is megvan a veszély, hogy 2—5 vagy 10 év múlva ismét elveszítheti a földet, ha nem támogatjuk őket teljes erővel."

(RÁKOSI MÁTYÁS, 1945. június[1])

Tíz év nem is kellett a parasztság kifulladásához, ami — mint az igazán autentikus jós megjövendölte — megint csak „az adó... és egyéb állami intézkedések következtében" megtörtént.

A majd jóval később a „szövetségi politika torzulásai" terminussal jelölt folyamat kezdete — legalábbis „a nagypolitika nagyszövegeiből" is kiolvashatóan — annak a fordulatnak a megindulásával esik egybe, amelyet az 1949 márciusában a Központi Vezetőség (KV) előtt elmondott Révai-beszéd így mutat be:

„A fordulat a népi demokráciának proletárdiktatúrává való fejlődése felé a kisgazda jobbszárny szétzúzásával, az összeesküvés felszámolásával... kezdődött, akkor szorult ki lényegében a burzsoázia a hatalomból, akkor vált ellenséggé a kulák, akkor szilárdult meg Pártunk és a munkásosztály szerepe... A mi átalakulásunk szocialista fordulata az az időszak, amelyben a mi népi demokráciánk a proletárdiktatúra válfajává fejlődött: körülbelül 1947 májusától, Nagy Ferenc bukásától 1948. januárig terjedt."[2]

Rákosi 1947. augusztus 2-i csepeli beszédében pl. még demokráciát, jólétet, a kistulajdon megszilárdítását, valamint jómódú, művelt parasztság által felvirágzó mezőgazdaságot ígért, — az 1948. június 13—14-i egyesülési kongresszuson még megelégedéssel nyugtázta, hogy „az utolsó hónapokban a középparasztság áramlása is megindult pártunk felé"[3] —, augusztus 20-án Kecskeméten elmondott beszédében azonban már arra mutatott rá, hogy „a dolgozó parasztságnak a szövetkezés útját kell választani", mert „... a nagyhalak megeszik a kishalakat... s a nagy kulák gazdák tovább erősödnek... és tönkreteszik a szegényebb dolgozó parasztságot".[4]

[1] Rákosi M.: A magyar demokrácia kérdései. In: Demokrácia. Szerk. Hajnal István. Pázmány Péter Tudományegyetem BTK kiadása 1945.
[2] Révai J.: Élni tudtunk a szabadsággal. Válogatott cikkek és beszédek. 1945—1949. Szikra, Budapest 1949. 506—518. o.
[3] Rákosi M.: Válogatott beszédek és cikkek. Szikra, Budapest 1955. 223—238. o.
[4] Rákosi Mátyás beszéde Kecskeméten, az új kenyér ünnepén 1948. aug. 20-án.

A retorika váltása mögött — mint ismeretes — a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának határozata áll (1948. június 28.), amely a magyar politikában a parasztsággal való szövetséget illetően is hasadást idézett elő. A Jugoszláv Kommunista Pártot elítélő határozatot Rákosi többek között így kommentálja: „Azt hiszem, kedves Elvtársaim, hogy a Magyar Dolgozók Pártjának nagybudapesti aktívája előtt nem kell külön magyaráznom, hogy egy országnak, amely azt állítja magáról, hogy a szocializmust építi, nem a parasztság, hanem az ipari munkásság és a dolgozó parasztság szövetsége az alapja, vezető ereje az ipari munkásság, nem pedig — amint Tito állítja — egyszerűen az egész parasztság, melyben tudvalevőleg benne vannak a kulákok, a zsíros parasztok is."[5]

A parasztpolitika átváltozása innentől fogva igen meggyorsul. A Tájékoztató Iroda határozatától számított két hét múlva a Politikai Bizottság 1948. július 13-i ülésén már a következő a határozat: „... a döntő szempont a kulák elszigetelésének, gazdasági és politikai befolyása szűkítésének előmozdítása. Minden egyéb szempontot, így a termelés megszervezésének szempontjait is alá kell rendelni ennek a célnak."[6]

November 27-én, a KV ülésén a főtitkár leszögezte: „Nekünk ezt a kérdést 3-4 éven belül oda kell vinni, hogy a magyar parasztság 90 százaléka rendes szocialista közös társasművelésben művelje földjét" — amihez az „óriási lökést" attól várta, hogy a szövetkezetbe lépő „szegényparaszt és középparaszt a meglevő földhöz megkapja a kulák földjét".[7]

„Miért nem lehet megosztani a hatalmat a parasztsággal?" — teszi fel a kérdést már idézett beszédében Révai (1949. március).

„Azért, mert a parasztság, még a dolgozó parasztság is, fél lábbal a magántulajdon mellett, fél lábbal a szövetkezet mellett áll, ingadozik. Támogatni, vezetni, nevelni, segíteni kell, hogy rálépjen a szövetkezeti útra. Ezt a vezetést, nevelést, támogatást az államnak is végeznie kell, ezért nem lehet megosztani a hatalmat a parasztsággal. És azért sem, mert az ingadozás a falu szocialista fejlődése dolgában egyben ingadozást jelent a kapitalizmus és a szocializmus között, ingadozást a kulák elleni harcban, ingadozást az imperializmus elleni harcban — a szocializmusba való átmenet és a kulák elleni harc államának, az imperialisták elleni önvédelem államának, az osztályellenség elnyomását szolgáló hatalomnak pedig nem szabad ingadozónak lennie."[8]

A kulák tehát már ellenség, a parasztság ingadozik... Ebben a helyzetben — és ebben a szellemben — jelenik meg 1949. május 29-én az új állami terménybegyűjtési rendelet. Két héttel később letartóztatják Rajk Lászlót és társait.

A sztálinista hatalomgyakorlás hazai időszakát köztudottan súlyos gazdasági kudarcok jellemzik; a tervszerűtlenségig agyontervezett és a szétzüllesztésig agyonszervezett gazdaság — noha a legutolsó legyártandó szöget és beszolgáltatandó tojást is a naturális tervmutatók katonásan merev, tervutasításos szisztémájába rendezte — végső soron

[5] Szöveggyűjtemény a magyar munkásmozgalom történetének tanulmányozásához 1945—1962. Szerk. Boros Zs. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest 160. o.

[6] PI Filmtár PB/739. Idézi Orbán S.: Két agrárforradalom Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972. 72. o.

[7] PI Arch. 1/1. f38 Idézi Orbán S.: i. m. 72—73. o.

[8] Révai J.: i. m. 517. o.

dezorganizált, ormótlanul torz és anarchikus volt. A kormányzat — amelynek működése nem jellemezhető pusztán egy, az erőket-kondíciókat rosszul felmérő, s emiatt türelmetlenül és hibásan döntő, túlkapásokat elkövető tervező tulajdonságaival — erőszakot gyakorló apparátusként osztotta ki tervparancsait a társadalom, illetve a gazdaság szereplőinek, s a gazdasági folyamatokat is rendőri úton stimulálta és kontrollálta.

A rendszer működését — jelen esetben az agrárszférát — az eredmények jellemzik. A korszakra vonatkozó adattömeg legnagyobb része közismerten megbízhatatlan, az 1957-es KSH-kiadványt[9] azonban a leginkább hitelt érdemlő források között szokás számon tartani. Az 1948 utáni mezőgazdasági termelés fejlődésképtelenségéről és — olykor zuhanásszerű — visszaeséseiről a kötet mezőgazdasági fejezetének táblázataiból összeállított indexsorok bőven tájékoztatnak. A mezőgazdasági termelés — 1951 kivételével — mélyen alatta maradt az 1938-asnak, sőt — kisebb mértékben, de — az 1934—38-as évek átlagának is.[10]

A termelési volumenek, termésátlagok, növényi tápértékek, hústermelési mutatók, tejhozamok stb. alacsonyak voltak, illetőleg csökkentek, a kevés állat, illetve a műtrágya-felhasználás kezdetlegesen alacsony szintje miatt a talajerő-utánpótlás elégtelen volt, a vetőmagok belterjessé váltak, elsilányodtak (a háború előtt, illetve alatt valamennyire kiépült vetőmag-nemesítési és -forgalmazási szervezetek megszűnése, nem kevésbé a növénytermesztés feltételeinek általános leromlása miatt a vetőmag szinte beszerezhetetlen), s mindezt tetézte az időnként kedvezőtlen időjárás, kiváltképp az 1952-es fagy és aszály. Elhasználódtak és elavultak a gyalogos-igás paraszti termelés szinte kizárólag a háború előtt beszerzett gépei, eszközei, szerszámai; rozzantak voltak a szekerek, lesoványodtak és (gyakran az elpusztulásig) legyengültek az igavonó állatok. A nagy cél, a kollektivizálás is mély kudarcokkal terhelt. Miközben jó három év alatt 26 %-ra nőtt a — több mint ötezer — termelőszövetkezet részesedése az ország szántóterületében 1953 közepére, jövedelmeik 20—45 %-kal elmaradtak az egyénileg gazdálkodókéitól.[11]

A számos teher, mesterséges szorítás és feltételromlás közül, amelyek a paraszti termelést sújtották, először a beszolgáltatás intézményét vegyük sorra. A beszolgáltatásokat, mint ismeretes, 1946-tól kezdődően birtokkategóriánként progresszíven vetették ki, s ennek révén az egy kat. holdra eső beszolgáltatási teher a kisparasztok irányából a középparasztokon át a gazdagparasztokig nőtt. A teher progresszív növekedésének másik irányát az évről évre általánosan súlyosbodó beszolgáltatási előírások jelentik — míg harmadik dimenzióként 1948-tól a föld minőségét, pontosabban aranykorona-értékét kell figyelembe venni.

Az 1946-os beszolgáltatási rendelet szerint 1 kat. hold[12] alatt nem kell beszolgáltatni (1947-re ez az alsó határ 8 holdra emelkedik, 1948-ban a küszöb ismét visszamegy 1 holdra). Az 1946-os — egyébként a „gabona, burgonya, olajos mag, élő állat", naturáliában meghatározott — progresszív kötelezettségek birtokkategória-határai: 5, 20, 30, 50 kat. holdig, illetve 50 fölött. A legnagyobb holdankénti kötelezettség a legkisebbnek

[9] Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához. KSH 1957.

[10] Ld. még Donáth F.: Reform és forradalom. Akadémiai Kiadó, Budapest 1977. 151. o.

[11] Berend T. I.: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945—1975.

[12] 10.400/1946. K. M. sz. rendelet.

1. táblázat
Mezőgazdasági adatok 1949–1953

Év, illetve index alapéve	A mezőgazdasági termelés volumenének alakulása: összesen	ebből: növénytermelés	ebből: állattenyésztés	ebből: egyéb ágak	Mezőgazdasági árutermelés	Kenyérgabona: vetésterülete	Kenyérgabona: termésátlaga	Kenyérgabona: össztermése	Összes takarm. termőterület	Takarmánygabona (keményítőértéke)	Szálas takarmányok (keményítőértéke)	Burgonya össztermelése	Szőlőtelepítés	Állatállomány számosállatban	Tehénállomány	Egy tehén átlagos tejhozama	Traktorállomány
1935																	100
1938	100	100	100	100	100				100					100	100	100	
1934–38. évek átl.						100	100	100		100	100	100	100				
1949	85	77	95	57	74	92,9	96,1	89,3	87,5	80,6	74,5	88,4	69,1	86,3			
1950	89	82	101	50	85	88,9	109,2	97,9	89,6	81,1	78,5	63,3	21,2	106,5	102,4	88	248,1
1951	104	111	94	83	98	88,8	121,1	107,7	85,9	118,9	124,9	96,2	24,0	95,4	92,8	89	249,0
1952	79	67	95	72	88	84,8	90,8	76,9	91,8	58,4	71,4	54,9	23,2	100,3	93,0	99	191,8
1953	93	103	80	77	90	79,1	118,4	94,1	86,4	119,0	98,2	103,2	22,3	105,2	94,8	77	219,5

Forrás: Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához. KSH, Budapest 1957. IV. Mezőgazdasági fejezet 167-286. old.

1. táb.

kevesebb mint kétszerese; 1947-ben[13] (amikor átveszik a háború alatti Jurcsek-féle beszolgáltatási szabályozásból a búzaegységre való átszámítást — búzakilogramm) ugyanez a maximum-szorzó már kb. 2,5-re emelkedik, a progresszivitás egyenletes.

Az 1948-as terménybeszolgáltatást szabályozó rendelet[14] vezeti be azt az egyszerű módszert, hogy a holdankénti kötelezettség mértékét az aktuálisan kivetett földadóhoz igazítja, azt a birtoknagyságtól függően meghatározott (1,1-től 4,2-ig terjedő) szorzóval növeli. A földadó mértéke aranykoronánként 4 búzakilogramm, de holdanként legfeljebb 60 búzakilogramm. A 100.970/ 1948-as K. H. rendelet mellett (amely a csakhamar széles körben is kulákoknak nevezett parasztok számára a napraforgó-beszolgáltatásnál az egyéni elszámolást írta elő — a 106.720/1948. K. H. sz. rendelet volt az első, amely a 25 holdnál vagy 250 aranykorona-értéknél nagyobb területet művelők részére extra és progresszív beszolgáltatást is előír: zsírt kell beadni.

Az 1947-es rendelet az előző évinél nemcsak a szélesebb mérséklési lehetőségek, a teljesítési nemek választhatósága, a kivetés-fellebbezés liberálisabb körülményei miatt, hanem a 8 holdra nőtt beszolgáltatási mentesség birtokhatára miatt is enyhébb volt, sőt 1948-hoz képest a kb. 15 holdas birtokokig valamelyest (alul jelentősen) csökkent, 15 holdon felül pedig hozzávetőlegesen azonos maradt a beszolgáltatás mértéke.[15] Az 1948-as szisztéma pedig (amely az aranykorona-alapú, s így minőségkövető földadón alapul) csak a legjobb földekkel rendelkezőknek hozott némi tehersúlyosbodást, egyébként döntően „lefelé" differenciált. 15 hold felett a minőség miatti lefelé és felfelé való kilengések (az előző év sztenderdjéhez képest) már kb. kiegyenlítik egymást — azaz itt legalább annyian vannak azok, akiknek tehernövekedést jelentett a földminőség figyelembevétele, mint akiknek csökkenést.

A változásokat a következő táblázatban lehet összefoglalni (amely nem tartalmazza a külön rendelkezésben előírt speciális kulák-kötelezettséget: a zsírbeadást):

2. táblázat
Beszolgáltatási előírások 1946-ban*, 1947-ben és 1948-ban**

Év	Mértékegység	5 kh	8 kh	10 kh	15 kh	20 kh	25 kh	50 kh
		területű gazdaságokban						
1946	búzakg. + hús (kg)	541 35	914 62	1163 80	1788 125	2407 165	4053 285	8893 485
1947	búzakg.	—	640	1040	1900	2900	4000	10 250
1948	búzakg.	220–330	448–672	720–1080	1440–2160	2400–3600	3200–4800	8000–12 000

Forrás: A beszolgáltatási rendeletek alapján saját számítások.

* Az 1946-ra előírt terményeket átszámoltam az 1947-ben alkalmazott kulcs szerint búzakilogrammra: a kenyérgabona szorzója: 1, a burgonyáé 0,33, az olajos magé (napraforgó) 1,42. A húst nem számítottam át.

** 1948-ban az értékek a -tól-ig határok között a földminőség szerint változnak.

[13] 100.700/1947. K. M. sz. rendelet.

[14] 100.620/1948. K. M. sz. rendelet.

[15] 1947-ben a 15 holdnál kisebb birtokot művelők tehercsökkentése, a 8 hold alattiak beadási mentesítése, valamint a kommunista párt ígérete, hogy jó termés esetén törölni fogják a beszolgáltatási kötelezettségeket — minden bizonnyal összefügg az 1947-es választások előtti „bizolomnövelési" intézkedésekkel.

Az 1949-es „állami terménybegyűjtést" szabályozó rendelet[16] úttörő szerepet kapott a politikai partnereitől megszabaduló, monolitikussá váló hatalmi centrumnak abban a törekvésében, hogy ellenfeleit ne csak politikailag iktassa ki, de gazdaságilag, egzisztenciálisan is térdre kényszerítse. A rendelet ugyanis amellett, hogy a kivetések teljes skálájában, azaz a kis- és középparasztokkal szemben is mohóbb lett, megjelöli azt a birtokküszöböt — 25 kat. hold vagy 350 össz-aranykorona (a két kritériumból egy is elég) —, amely fölött a beszolgáltatási kivetés külön elbánást, fokozottabb előírásokat (illetve külön sertéshízlalási és -átadási kötelezettséget[17]) jelent. Az ebben érintetteket csak két év múlva nevezi már a rendelet is kulákoknak. A birtokkategóriánkénti igen erős progresszivitást 1949-ben az 1-től 12,2-ig terjedő szorzó jelzi, csakúgy, mint 1950-ben, amikor a beszolgáltatási szabályozás szinte azonos az előző évivel — csak éppen a minisztertanács hozza már a rendeletet.[18]

1951-től már törvényerejű rendeletek írják elő[19], hogy kinek mit kell beszolgáltatnia. Az 1951-es tvr. a termény- és állatbeadási kötelezettség progresszív kulcsait aranykoronánként búzakilogrammokban szabja meg, és elsősorban a kulákok kötelezettségeit srófolja olyan magasra, mint sem előtte, sem utána egyetlen rendelet sem. Azon felül, hogy 25 hold felett aranykoronánként 48 búzakilogrammot kellett beadniuk (ami elképesztően magas kivetés) — a 25 hold alatt kuláknak számító parasztok is másfélszeresét kellett hogy beszolgáltassák az ugyanakkora földű, de ún. „dolgozó paraszti" előírásoknak. Példaképpen 1951-re érdemes lejegyezni, hogy a kiszámolt búzakilogrammok 25 %-át képezi a kenyérgabona-beadási kötelezettség — amit búzában, rozsban, napraforgóban, árpában, zabban és kukoricában lehet leróni —, 15 %-át a takarmánybeadási kötelezettség — amit árpával, zabbal, kukoricával, szénával és zsírral (!) lehet letudni —, 48 %-át az állat- és zsírbeadási kötelezettség — beadásra alkalmas a hízott sertés, a borjú, a zsír, a gyapjú, a napraforgó (!), a baromfi, a tojás, a vágómarha, a csikó, az árpa, a zab és a kukorica (!) —, és 12 %-át a burgonyabeadási kötelezettség (ehelyett beadható a vöröshagymától a babon, almán, káposztán, boron, árpán, napraforgón, szénán, mindenféle állaton át a gyapjúig minden).

1952-ben és 1953-ban már nem aranykoronában, hanem a nyolc minőségi csoportba osztott földeken holdanként kell a beszolgáltatás mennyiségét kikalkulálni. Ezekben az években már a nem-kulák kategóriáknak írnak elő az előző évinél lényegesen magasabb beszolgáltatási normákat — pl. a 10 hold alattiaknak is helyenként már 7—9-szeresére nőtt az előírása —, míg 1951-ig a kulákok terhelése nőtt gyorsan. Szigorítás volt az is, hogy míg 1951-ben tejet beadni csak a tehéntartók voltak kötelesek, addig 1952-ben ezt kiterjesztették a tehéntartókon kívül a 8 holdnál nagyobb területtel rendelkező gazdálkodókra is. 1952-ben tetőzik a nem-teljesítés esetére megszabott szankciók fenyegetőzése is: „... aki beadási kötelezettségét szándékosan, saját hibájából nem teljesíti, a közellátás érdekét veszélyeztető bűncselekményt követ el és... 5 évi terjedhető börtönnel büntetendő."[20]

[16] 103.700/1949. (V. 29.) K. H. sz. rendelet.
[17] 103.750/1949. (VI. 8.) K. H. sz. rendelet.
[18] 142/1950. (V. 17.) M. T. sz. rendelet.
[19] 1951. évi 10. sz. tvr., 1952. évi 2. sz. tvr., 1952. évi 26. sz. tvr. (az 1953-as begyűjtésről).

Az 1953 nyarától kezdődő „új szakasz" hároméves begyűjtési rendszert vezetett be, amelynek csekély (mindössze 10—15 %-os, és csak a tsz-eknél 25 %-os) mérséklését a korábbi — eddig tárgyalt — beszolgáltatási rendszerek kivetéseivel együtt a 3. táblázatban lehet nyomon követni. A táblázatban egyetlen mutató szerepel: egy szorzó, amely kifejezi, hogy a holdak növekedésével és az évek múltával az 1 holdra eső egyenes földadónak hányszorosa a kivetett holdankénti beszolgáltatási kötelezettség. (A földadó progresszivitás nélküli, 1946-tól mindvégig változatlanul aranykoronánként 4 búzakilogrammot jelent, de holdanként legfeljebb 60 búzakilogramot.)

Eszerint míg 1948-ban az 1—3 holdas kategóriában csak a holdankénti földadótételt kellett beadni terményben, addig 1953-ra ennek 6—6,5-szerese lett a holdadónkénti beadási kötelezettség, és 1953 után is csak 5,3—6,3-ra csökkent ez a szorzó. A táblázat a birtokkategóriák „osztályközepeiben" mutatja a szorzó alakulását.

3. táblázat

A holdanként beszolgáltatandó termény- és állatmennyiség* aránya az 1 holdra eső földadóhoz

(Földadó=1)

Birtoknagyság	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954 1955 1956
2 hold (1—3 holdas kategória)	1	1	1	1,5—2,0**	4,0—4,3	6,0—6,5	5,3—6,4
4 hold (3—5 holdas kategória)	1	1	1	2,5—3,3	5,2—5,3	7,4—7,7	6,5—7,5
7,5 hold (5—10 holdas kategória)	2,2—2,6	2,5	2,5	6,3—8,3	9,0—9,6	10,8—11,2	9,1—9,9
12,5 hold (10—15 holdas kategória)	2,2—2,6	2,5	2,5	6,3—8,3	9,0—9,6	10,8—11,2	9,1—9,9
17,5 hold — nem kulák (15—20 holdas kategória)	2,6	3,0	3,0	7,8	10,1	11,1	9,4—10,2

(Folytatás a következő oldalon)

[20] A kenyérgabona esetében (de csak itt) a háztartás és a saját gazdaság szükségleteinek elsődlegességét (a beadással szemben) 1952-ig elvben sohasem tagadják, hiszen azt, amit a kenyérrevaló és a vetőmag direkt elvétele a parasztoknak jelentett, a kormányzat nyíltan nem vállalta. Gyakorlatilag természetesen azt is elvették. De az 1953-as tvr.-ben már ez olvasható: „A beadási kötelezettség teljesítése után fennmaradó mezőgazdasági termékekből a termelő köteles elsősorban az állami terménykölcsönt és a gépállomással szemben fennálló természetbeni tartozást kiegyenlíteni, jövő évi vetőmagszükségletét biztosítani és a megkötött termelési, tenyésztési, hízlalási és szállítási szerződéseit teljesíteni. E kötelezettsége teljesítése után fennmaradó termékeivel szabadon rendelkezik." A saját fogyasztásról már egyetlen betű sem szól.

(3. táblázat folytatása)

Birtoknagyság	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954 1955 1956
17,5 hold — kulák (15—20 holdas kategória)	3,0	6,1	15,5	12,5	12,7	—	
22,5 hold — nem kulák (20—25 holdas kategória)	3,0	3,5	3,5	9,2	11,2	11,6	9,9—10,6
22,5 hold — kulák (20—25 holdas kategória)	3,3	6,1	6,1	18,5	13,9	13,2	—
25 hold felett (100 holdasig — kulák)	3,7—4,6	6,6—12,2	6,6—12,2	12,0—16,0	12,8—13,3	11,9—12,5	10,3—11,1

Forrás: A begyűjtési rendeletek alapján saját számítások

* A számításban a „termény- és állatbeadást" (sertés, marha) vettem csak figyelembe (az állatot a használt 10-es szorzóval) — a baromfit, tejet, tojást és bort nem. Ezek átszámíthatósága ugyanis igen problematikus — figyelembevételükkel egyébként a birtokkategóriánkénti progresszivitás nő.

** A -tól-ig értékek a szorzónak a 10, illetve a 20 aranykoronás földeken számított eltéréseit jelzik.

Megjegyzés: Minthogy a kötelezettségek teljesítéséről hasonló összefoglaló táblázatot — megbízható információk híján — nem tudok összeállítani, nehéz választ adni arra a kérdésre, hogy melyik évben melyik birtokkategóriában mennyire bírták a parasztok teljesíteni a beadást általában, átlagosan, mi maradt meg nekik, és mennyire mentek tönkre ezekben az években. (Egy konkrét gazdaság történetének leírását épp ebből a szempontból — említett dolgozatomban — kíséreltem meg.) Így most csak egy összefüggést érdemes példaképpen felidézni: a holdankénti terménybeadási kötelezettségek és a termésátlagok viszonyát.

12,5 kat. hold felett például 1952-ben holdanként a földadó 9—13-szorosát (540—780 búzakilogramm) kitevő terményt és állatot kellett beadni. Ebből 410—720 búzakilogramm volt a holdankénti terménybeadási kötelezettség, miközben a búza holdankénti országos termésátlaga abban az évben 710 kg, a kukoricáé 640 kg volt.

(A búza termésátlaga — mázsa/kat. hold: 1948: 6,7, 1949: 7,5, 1950: 8,7, 1951: 9,7, 1952: 7,1, 1953: 9,5, 1954: 6,8. Ld. Statisztikai Évkönyvek 1948—1954.)

Számba véve a további gazdálkodói terheket, a szabályozó mechanizmusok összefoglalásakor a beszolgáltatáson kívül az adózásról is szólni kell. A kettő részben fedi egymást, de mindkettőnek van csak rá jellemző szelete. Az adónál pl. ilyenek a pénzben fizetendő adónemek, míg viszont a naturáliában fizetendő, búzakilogrammban kifejezett földadó-fizetés egyúttal már a beszolgáltatási kötelezettség törlesztését is jelenti. Pirossal nyomtatott „A" jelű vételi jeggyel igazolják. A kék betűs „B" jelű vételi jegy a beszolgáltatásnak az adóba nem beszámítható része, amiért hatósági felvásárlási áron fizetnek is.[21]

[21] A „C" jegyek a kötelezettségeken felüli, de hatósági értékesítés számlái, ezeken a „B" árnál egy morzsányival magasabbak az árak, és létezik még a „D" jegy: az őrlési-darálási dézsma átadásának igazolására.

Ha az adókötelezettség kisebb a beszolgáltatásinál, csak addig a mértékig adja be a terményét a gazdálkodó ellenszolgáltatás nélkül (azaz egyszerre beszolgáltat és adózik), amíg természetbeni adóterheit nem tudta le. Azon felül már csak beszolgáltat.

Az egyenes földadó 1945-ben a birtok kataszteri tiszta jövedelmének minden aranykoronája után 1 kg búza[22], ez azonban rövid életű szabály: 1946. január 1-től — mint ez már korábban szerepelt — aranykoronánként 4 búzakilogrammban határozzák meg.[23]

Holdanként maximálisan 60 búzakilogrammban akkor limitálják, ha beszolgáltatási kivetést kalkulálnak belőle. Minthogy a földadó progresszív elemet nem tartalmaz, az adó-terhelések súlyosbításáról egy új, „kulákadó"-nak is csúfolt progresszíven növekedő kötelezettség, a „mezőgazdaságfejlesztési járulék"[24] révén gondoskodtak. Ez a korai kulákkorlátozó rendelet alaposan felkavarta a kedélyeket azzal, hogy 15 holdnál és 150 aranykoronánál nagyobb földterület felett már érvényes volt, s így tömegesen kerültek középparasztok a kulákká válás fenyegetettségébe.

A még bármilyen címen „tőkével" mint jövedelemforrással rendelkezők legpregnánsabb szankcionálását azonban az ún. „általános jövedelemadó" 1949. január 1-vel való bevezetése jelentette.[25] Mint adóalap a „hasznot hozó tőke tiszta jövedelme" lett megcélozva, és a tőkék csoportjába a föld, a ház, az egyéb ingatlan éppúgy beletartozott, mint a „vontató gép (traktor)", a cséplőgép vagy a 2 évesnél idősebb (azaz hasznot hajtó, munkára fogható) barom: ló, szamár vagy szarvasmarha.[26]

Mint ahogy a beszolgáltatandó mennyiségekből is engedményt kaptak a termelőszövetkezetek, illetve a termelőszövetkezeti csoportok tagjai, úgy jövedelemadóalapjukat is csökkentették, mégpedig 1950-ben a közösbe bevitt állatok, 1951-től pedig már a közösbe beadott föld, ingatlan, gép stb. értékével is.[27] Ugyanakkor szigorodik a föld-haszonbérbeadás megadóztatása, 1952-ben pedig a lovak és a mezőgazdasági gépek után kivetett adó.[28] 1953-ban megszűnik az eltartott családtagok után járó adókedvezmény, amely addig érvényben volt. Az 1954-es „új szakasz"-beli módosítások már enyhítések (pl. adókedvezmény munkaképesség-csökkenés esetén), s a többször módosított rendelet az 1955. évi 35. törvényerejű rendelettel szűnik meg. Az ebben ígért „lényeges

[22] A 4.300/1945. M. E. sz. rendelet alapján.

[23] 7.120/1946. M. E. sz. rendelet.

[24] 7.090/1948. Korm. sz. rendelet.

[25] 13.400/1948. Korm. sz. rendelet.

[26] A föld évi tiszta jövedelmének kiszámítására a 13.400/1948. Korm. sz. rendelet metódust írt elő: a kataszteri tiszta jövedelem össz-aranykoronáit beszorozzuk 52-vel, ha kertről vagy gyümölcsösről van szó, és 40-nel, ha szántóról vagy más egyébről. Ehhez a jövedelemalaphoz adódik még hozzá a többi ingatlanból, állatból és gépből eredő jövedelem. (Az állati és gépi munkát helyettesítő vagy kiegészítő munkabíró családtagok hasznot hajtó tevékenységéből eredő jövedelem nem itt számíttatik fel.) Az így kiszámított jövedelemhez mint adóalaphoz táblázatok rendelik hozzá magát a fizentendő jövedelemadót. Két adóváltozat lehetséges, úgymint I. és II. A II. akkor alkalmazandó, ha az adózónak mezőgazdasági ingatlana van, az I. minden más esetben. A II. kivetési változat meredekebben emelkedik — holdankénti progresszivitása erősebb az I.-nél.

[27] A 13.400/1948. Korm. sz. rendeletet módosító fontosabb rendeletek: 90/1950. M. T. sz.; 42/1951. M. T. sz.; 6/1952. M. T. sz.; 14/1953. M. T. sz.; 8/1954. M. T. sz.; 40/1954. M. T. sz.

[28] 1 ló esetén pl. 500, kettőnél 1200, háromnál 3000, négynél 4800 Ft az adó — ezen túl pedig darabonként 2000 Ft (6/1952. M. T. sz. rendelet). Az 1952-es rendeletmódosításban szerepel a következő mondat is: „Jogában áll a tanács végrehajtó bizottságának a földbirtok jövedelmét bevallásra felszólítás nélkül is újból megállapítani, ha a tudomására jutott adatok szerint a különben változatlanul fenntartandó adóalap nem felel meg az adózó jövedelmi viszonyainak."

adózási egyszerűsítés" a valóságban számottevő adónövekedést jelentett. Kiderül ez a 4. táblázatból is, amely (a rendelkezések áttekintése után) most már az adók tényleges mértékéről informál.

4. táblázat

A parasztság pénzadójának és termelési célú pénzkiadásainak alakulása

(1954. évi vásárlóerejű forintban)

	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Pénzadó egy főre Ft	285	330	554	499	314	427	500
Index: 1949=100	100,0	115,8	194,4	175,1	110,2	149,8	175,4
Üzemi pénzkiadások* egy főre Ft	440	366	285	243	249	321	328
Index: 1949=100	100,0	83,2	64,8	55,2	56,6	73,0	74,5

Egy kat. hold mezőgazdasági területre jutó pénz- és természetbeni adó alakulása az egyéni gazdaságokban (Ft)

	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Pénzadó (1938:10,56 P)	70,03	91,03	220,07	273,56	189,01	222,26	266,24
Gabonaadó	33,24	38,64	54,72	63,51	58,65	65,02	70,68
Együtt	103,27	130,33	274,79	337,07	247,56	289,28	335,92
Index: 1938=100	978,9	1235,4	2604,6	3195,0	2347,5	2742,0	3195,6
1949=100	100,0	125,2	266,1	326,4	239,8	280,1	326,3

Forrás: Adatok és adalékok... i.m. 400. o.; Áralakulás Magyarországon. Statisztikai Időszaki Közlemények 1. 53. o. (Részletek az idézett táblázatokból.)

* Az üzemi kiadások az egyéni gazdaságok összes termelési célú pénzkiadását magukban foglalják, a termelőszövetkezeti parasztságnál csak a szövetkezeti tagokat közvetlenül terhelő háztáji gazdaság üzemi kiadásai szerepelnek.

A gabonában és pénzben fizetendő adók tehát irreálisan meredeken emelkednek. Az egy főre eső adóteher 1951-ben a legmagasabb, két év alatt csaknem a duplájára nő, miközben az üzemi kiadások több mint egyharmadrésszel csökkennek. Az 1 kat.holdra eső adó pedig 1949-hez képest 1952-re 3,26-szorosára, majd visszaesés után 1955-re megint csak pontosan 3,26-szorosára emelkedik.

A természetbeni adók és a mesterségesen leszorított áron átvett beszolgáltatások együttesen egyre elterjedtebbé tették a pénz nélküli vagy jelképes áron zajló állami termékforgalmat. Már 1950-ben is csak 26 % volt a piaci áron értékesített kenyérgabona aránya, de két év múlva ez 1 %-ra csökkent és 1956-ra is csak 16 %-ra nőtt.[29] Ezért

[29] Berend T. I.: i. m. 103. o.

— noha az *Áralakulás Magyarországon* c. kötetben összeállított évenkénti termény- és termékárak közül pl. megdöbbentő a búzának 1953-ban a beadási árát több mint ötszörösen meghaladó szabadpiaci ára —, minthogy a szabadár a forgalomnak csak egy töredékére vonatkozott, a parasztok legnagyobb része vagy 60 Ft-ot kapott mázsájáért (beszolgáltatási ár), vagy semmit (adó, büntetés, rekvirálás). Rosszabb esetben még éhezett is a család, és vetni sem tudtak. Ugyanebben az évben az árpánál majdnem 8-szoros, a kukoricánál 1955-ben (a különbség ekkor kulminál) több mint 7-szeres, a sertésnél 1953-ban 5-szörös, a tejnél 1952-ben szintén majdnem 5-szörös a kötelező beadási és a szabadpiaci ár közötti különbség.[30]

Egyre szélesebbre nyílt az agrárolló: a mezőgazdasági cikkek árszínvonala 1951-ről 1952-re 10,2 %-kal csökkent, miközben a parasztok által vásárolt iparcikkek ára 36,7 %-kal nőtt.[31]

A paraszti gazdaságot sújtó terhek és a cserébe kapott jövedelmek így nagyon aránytalanul alakultak: a reáljövedelmek az egyébként igen alacsony 1949-es szinthez képest (egész évre 5488 Ft) alig emelkedtek, és a jövedelemsorban kirívó az 1952-es zuhanásszerű visszaesés. (Ld. 5. táblázat)

5. táblázat

A parasztság reáljövedelmének alakulása

(Egy főre, 1954. évi vásárlóerejű forint)

	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Mezőgazdaságból származó reáljövedelem Ft	5032	5136	6104	3227	5352	5401	5984
Index: 1949=100	100,0	102,1	121,3	64,1	106,4	107,3	118,9
Munkabér jövedelem Ft	456	447	362	395	542	617	628
Index: 1949=100	100,0	98,1	79,4	86,6	118,9	135,3	137,7
Összes reáljövedelem Ft	5488	5583	6466	3622	5894	6018	6612
Index: 1949:100	100,0	101,7	117,8	66,0	107,4	109,7	120,5

Forrás: Adatok és adalékok... i.m. 403. o.

A lakosság egy főre eső fogyasztása 1938-hoz képest (100%) 1953-ban húsból, baromfiból 70,5%, zsiradékból 83,7%, tojásból 73%, burgonyából 96,8%[32] — ez a legrosszabb év. (1952 „kiugró" húsfogyasztása és zuhanásszerű tejfogyasztása mögött pedig nagyarányú tehénvágás is van.) Nagyobb időtávot nézve a táplálkozás 1955-ig (ha egy-egy árufeléségnél emelkedett is a fogyasztás), alig haladta meg az 1938-as átlagszintet, pedig 1938-ban a meglehetősen nagyszámú abszolút szegénységből fakadó

[30] Áralakulás Magyarországon. Statisztikai Időszaki Közlemények 1. Függelék.
[31] Adatok és adalékok... i. m. 345. o.
[32] Uo. 355., 356. o.

tömeges rossz táplálkozás is része volt az átlagnak. Eközben igaz az a megállapítás is, hogy a háború után stagnáló élelmiszer-fogyasztásban a kevésbé rosszul (bár így is nagyon egyenetlenül s időnként igen szűkösen) táplálkozó rétegek a parasztság soraiban voltak. (A paraszti cukorfogyasztás növekedésének túlértékelt ,,vívmánya'' mögött viszont ott volt az az önkényes felvásárlói-termeltetői gyakorlat, amelyben a répatermelő jelentős részben cukrot volt kénytelen elfogadni vételárul...)

A birtokkategóriánkénti jövedelmi[33] és kenyérgabona-helyzetről is található néhány adat. (6. táblázat)

6. táblázat

Kenyérgabona-hiány és -felesleg 1952*

Gazdaságcsoport	A 37 614 vagonos hiány megoszlása		A 19 894 vagonos felesleg megoszlása	
	vagon	%	vagon	%
1—3 hold	8 755	23,3	457	2,3
3—5 hold	8 448	17,1	2 017	10,1
5—8 hold	8 161	21,7	4 346	21,8
8—10 hold	3 900	10,4	3 418	17,2
10—15 hold	5 889	15,7	6 076	55,6
15—20 hold	2 941	7,8	2 658	13,4
20—25 hold	1 520	4,0	922	4,6
Összesen:	37 614	100,0	19 894	00,0

Forrás: Adatok és adalékok... i.m. 386. o.

* A hiány, illetve felesleg a megtermett kenyérgabona, illetve a beadási kötelezettség, a saját fogyasztási- és vetőmagszükséglet fedezésére szükséges gabona különbsége.

Ha ehhez még felírjuk az egyéni gazdaságok számát[34] — ez a fentinél összevontabb birtokkategóriákban áll rendelkezésre —, kiszámítható, hogy gazdaságcsoportonként mekkora volt az egy gazdaságra eső kenyérgabona-hiány, illetve -felesleg. (7. táblázat)

Az adatokból egyrészt látható, hogy a kenyérgabonából hiányt szenvedő gazdaságok a legnagyobb arányban a legalacsonyabb birtokkategóriában vannak (mert itt a felesleg elenyésző). Másrészt szembetűnő az egy gazdaságra jutó hiányok és feleslegek igen eltérő mérete: noha a kisparasztságnál a legnagyobb a hiányt szenvedő gazdaságok aránya, náluk mégis jóval kevesebb kilogramm hiányzik a szükségletből, mint a 20—25 holdasok közül azoknál, akiknél a kenyérgabona-mérleg deficites. Itt akinek feleslege

[33] A kisparaszti gazdaságok többségében és a rosszabbul működő középparaszti gazdaságokban a beadás teljesítése után gyakorlatilag semmi sem maradt, így itt sok esetben a háború előtti jövedelemnél is kevesebb jutott; egy 8—10 holdas gazdaság adózás utáni jövedelme pedig 4—500 Ft volt. (Adatok és adalékok... i. m. 383. o.)

[34] Forrás: Mezőgazdasági Adattár I. 57—58. o.

7. táblázat

Gazdaságcsoport	Gazdaságok száma	1952-ben az 1 gazdaságra jutó kenyérgabona-	
		hiány kg	felesleg kg
1—5 hold	567 400	268	44
5—10 hold	399 600	301	194
10—20 hold	207 700	426	420
20—25 hold	17 700	858	520

van, az is magasabb a kisebb birtokúak feleslegénél, hiánya pedig alkalmasint azoknak van, akik már 25 hold alatt is kuláknak számítanak, mert az ő terheik jóval súlyosabbak a 2025 holdas nem-kulák gazdaságokéinál.

A felvázolt paraszti termelési körülmények, jövedelmi és fogyasztási viszonyok közepette a szerteágazó és teljesíthetetlen követelések behajtását az erőszakszervekkel összefonódott hatóságok voltak hivatva kikényszeríteni.

A nem-teljesítést vagy késlekedést büntették: a beadási kötelezettség felemelésével, ,,ha ez sem segített", — pénzbeni kártérítés kivetésével, illetve ,,helyszíni elszámoltatással" — ami általában (termény és pénz hiányában) ingóságok, személyes tárgyak lefoglalását és elhurcolását jelentette —, döntő módon azonban letartóztatással és munkatáborba való internálással.

Beadási hátralék miatt kártérítés címén 1953 elejéig ,,több mint 330 ezer dolgozó paraszt mintegy 164 millió Ft-ot meghaladó összeggel (egyenként majdnem 500 Ft) tartozott az államnak..., és majdnem 1 milliárd Ft adóhátralék halmozódott fel" náluk, aminek több mint a felét a juttatott föld esedékessé vált ára tette ki, ,,... a fizetésképtelenség miatt foganatosított zálogolások pedig egyidejűleg közel negyedmillió (237 443) termelőre terjedtek ki."[35]

1948—1955 között kb. 400 000 parasztot ítéltek el, főleg a közellátás veszélyeztetése címén.[36] Az erre való hivatkozással behajtott 400 millió Ft jelentős része ,,a fennálló viszonyok értelmében is törvénytelen és igazságtalan volt".[37] Mindezekkel az igen széleskörűen alkalmazott gazdasági és gazdaságon kívüli módszerekkel (,,kényszeríteni kell a parasztot, hogy többet áldozzon a szocializmus építéséért" — szögezte le Rákosi 1950 novemberében[38]) a parasztság termelési körülményeinek és átlagos életszínvonalának a háború előtti szinten való visszafogását, illetőleg nagy tömegek számára annál is alacsonyabbra csökkenését idézték elő; családok és családi gazdaságok százezreit szakították szét vagy tették működésképtelenné — már csak a földet művelőkre kirótt négyszázezer rendőri-bírói ítélet révén is. A gyökeresen felforgatott birtokstruktúra nem tette

[35] Orbán S.: i. m. 101. o.

[36] Fazekas B.: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Budapest 1976. 220. o.

[37] Pető I.—Szakács S.: A magyar gazdaság négy évtizede. Budapest 1984. 296. o. (Kézirat)

[38] Idézve uo. 210. o.

lehetővé a tartós művelésre való berendezkedést; a nagyüzemi táblák kialakítása miatt pl. az egyéni parasztok rovására végrehajtott tagosítások, föld- és ingatlan-igénybevételek sok helyütt több ízben is (a szó szoros értelmében) kihúzták a parasztok lába alól a talajt. („2280 községben 4089 tagosítási eljárással kb. 4 millió kh cserélt gazdát."[39]) A parasztok az elvett földjükért általában 20%-kal rosszabb minőségű és lakóhelyüktől kétszer olyan messze fekvő földet kaptak cserébe (amit ezért jórészt meg sem műveltek), és 1952-ben a korábbinak a duplájára (820 ezer kat. hold) nőtt a „tartalékterületnek" nevezett parlag — ami 1955-től még tovább szaporodott. 1953-ig 1,5 millió hold szántót hagytak el, illetve adtak át az államnak, és — mint egy 1953. decemberi jelentés rámutat — nemcsak egyéni parasztok, hanem tsz-tagok is.[40]

Hogy a parasztellenes agrárpolitika négy kritikus esztendeje pl. az ún. „dolgozó parasztokra" (nem kulákokra) milyen hatással volt, azt jól tükrözik a 8. táblázat adatai.

8. táblázat

A földjüket felajánló dolgozó parasztok száma és a felajánlott föld területe

Időszak	Szám	Terület (kh)
1949. második félév	1 000	11 000
1950	13 700	70 000
1951	16 200	91 000
1952	34 000	163 000
1953. első negyedév	2 700	15 000
Összesen:	68 000	350 000

Forrás: FM. FO. adatai 1953. szept. 3-ról. PI Arch. 2/8/442. Idézi Orbán S.: i. m. 106. o.

Míg a kulákok kategóriájában 1951-ben volt a legnagyobb arányú a földelhagyás, a kisebb birtokot művelők legnagyobb tömegben 1952-ben igyekeztek megszabadulni földjüktől. A folyamat összefügg az adó- és beszolgáltatási terhelések növelésének azzal a mechanizmusával, amely először a kulák-kategóriákban eredményezett meredek követelmény-növekedést (döntően 1949-től, noha itt már 1948-ban is erősen szorított a prés), de 1951-től kezdve 1953-ig már a 10 hold alatti gazdaságoknál is a korábbinak 6—8-szorosára ugrott fel a beszolgáltatási kötelezettség. Először a kulákok kerültek a gazdaságpolitikai présbe, de azután már az egész parasztság.

Összességében 1949-től 1953-ig 17%-kal csökkent az 1—5 holdas, 30%-kal az 5—10 holdas, 40%-kal a 10—20 holdas, 54%-kal a 20—25 holdas és 78%-kal a 25 holdnál nagyobb gazdaságok száma. Az 1949-es 1 millió 441 ezer egyéni gazdaságnak[41] kevesebb mint 3/4 része maradt meg 1953-ra — noha közülük kb. 230 ezer család a tsz-be vitte a gazdaságát.[42]

A Tájékoztató Iroda határozata nyomán osztályellenségként kezelt gazdagparasztokat az 1948 nyarán megszövegezett hivatalos dokumentumok szóhasználatának voltá-

[39] Uo. 207. o.

[40] Ld. uo. 207—211. o.; Adatok és adalékok... i. m. 171—172. o.

[41] Ld. Mezőgazdasági Adattár I. 57. o.

[42] Adatok és adalékok... i. m. 236. o.

ból kezdték széles körben is kuláknak nevezni. A koalíciós politika baloldali kritikájaként azonban egy-egy újságcikk már 1946—47-ben is célba veszi a „zsírosgazdákat" és a „basaparasztokat"[43], amikor a szegényparasztok földéhségéről ír (a végrehajtott földosztás sok helyütt meg sem közelítette az igényeket), vagy amikor a lakosság rossz élelmiszer-ellátását tárgyalja. De miután „a döntő szempont a kulák elszigetelése" lett (1948. július 13.), a sajtóban csakhamar hemzsegnek a jellegzetes „kuláktulajdonságok" és „kuláktettek" felsorakoztatásával agitáló írások. A kulákok legelsősorban is szabotálnak; hol az ellátatlanok élelmiszer-ellátását, hol a mezőgazdasági munkások biztosítását, hol a szabályos aratást és cséplést, hol földjükön a soron következő munkát, de leggyakrabban mégis a beszolgáltatást és az adófizetést szabotálják. A *Viharsarok Népe*[44] — amely a kulákellenes harcnak egyik fáradhatatlan krónikása a korabeli sajtóban — pl. már 1947 októberében tudósít „zsírosparasztokról", akik „feketе utakon spekulálnak", decemberben pedig tudatja, hogy „a basaparasztok feketén ölik a disznót" („A zsírszag mint szimbólum leng a nagygazdák háza felett"). 1948 májusában „a kulákok terrorizálják a dolgozókat és az OTI ellenőröket", az ominózus júliustól kezdve pedig számlálhatatlan a bűnük (pl. „a kulák feketén csépel, feketén arat és feketézik"; „támadást indít a beszolgáltatás üteme ellen"; „a Kisgazdapárt védőszárnyai alól támadja a demokráciát"; „fitymálja a parasztpolitikát", „szidalmazza a kormányrendeleteket" és „uszít, hogy jön a kolhoz" (1948. november). A szokásos bűnök, szabotázsok mellé 1948 végén—1949 elején felsorakozik az is, hogy a kulák „támad", sőt „ellentámadásba lendül", illetve „alattomosan szembeszegül".

[43] A *Viharsarok Népe* c. Békés megyei napilap pl. az első „kulák-cikkét" 1947 márciusában közölte, „Egy zsírosgazda arcképe" címmel.

1947 nyarán-őszén már a cikkek címében is a „basaparaszt", „zsíros paraszt" kifejezések szerepelnek, 1948 tavaszától a „zsírosparasztot" már egybeírva használják. Ugyancsak 1948 áprilisában jelenik meg az újságban az orosz eredetű „kulák" terminus, s egy év alatt óriási karriert fut be: havonként 10-15 cikk címében fordul elő. Eközben egybeirva lesz közkeletű a „basaparaszt", bár találkozni egyszerűen „basának" nevezett kulákkal is. Egy-egy alkalommal leírják a semlegesebben hangzó „nagygazda", „gazdagparaszt", illetve „kulákgazda" szavakat is; de 1948 augusztusában megjelenik a „zsíros zsírosok" is — így, főnévként. A kifejezés a „zsíros nagygazda" titulussal tetéződik, és a „zsírosnagygazda kulák" többszörös összetétellel válik felülmúlhatatlanná.

[44] A „kuláktulajdonságok" között az említett újság cikkeiben 1953-ig szinte állandó jelző és a leggyakrabban fordul elő a „szabotáló". (A legtöbb jelző igéből képzett melléknév.)

Az 1948-as tulajdonságlistán szerepelnek pl. a külső jegyeket megragadó „vastagnyakú, hájastokájú"; a személyi tulajdonságokként használatos „rosszindulatú, ravasz, furfangos, huncut, kegyetlen, becstelen, kapzsi, pöffeszkedő, szájhős, mulatozó, dorbézoló"; az osztálypozíciót és konzervativizmust kifejező „kizsákmányoló, élősködő, parasztnyúzó, uzsoracséplő, reakciós, uszító, demagóg"; illetve az aktuális bűnökben vétkes „csaló, megvesztegető, hízórejtegető, gabonafeketéző, feketecséplő, zugpálinkafőző, sócsempész".

1949-ben a tulajdonságok már elmarasztalóbbak, a bűnök súlyosabbak: „dühödt, gyűlöletes, fondorlatos, mindenre elszánt, arcátlan, alattomos, legelvetemültebb, leghitványabb, legaljasabb", illetve „támadó, gyújtogató, géprombolό, árdrágító, űzérkedő".

1950-től pedig pl.: „szemérmetlen, aljas, befurakodott, bomlasztó, népellenes, nacionalista, fasiszta"; illetve aktuálisan „áruhalmozó, élelmiszer-felhalmozó és kenyérfelvásárló" (!) — de olvasható az újságban, hogy „a kulákok dolgozó népünk ocsmány döghollói... ezek a gazemberségre és tunyaságra született gyászmagyarok, a koreai gyermekgyilkosok aljas bérencei"; az, hogy „a kulákok amerikai gazdáikat szolgálják", hogy „Titóék ügynökei", „az amerikai imperialisták és a gyilkos Tito-banda magyarországi bérencei" stb.

1949 tavaszán Rákosi is úgy értékelte a helyzetet, hogy „... az eddigi korlátozás meg sem kottyant a kulákoknak... tovább gazdagszanak és ellentámadást indítottak"[45] — és a tételt beigazolandó valóban ugrásszerűen megnövekvő adó- és beszolgáltatási szigorításokra került sor a következő években. A kulákgazdaságok terheire vonatkozó, korábban már idézett adatok egyértelművé teszik, hogy itt e gazdaságok felszámolását tűzték ki célul. A követelményeknek való meg nem felelés és az eladósodás mértékét, a gazdaság eszközeinek, állagának romlási fokát tekintve[46] ezeket az ún. „gazdagparaszti" gazdaságokat érte a legkíméletlenebb szorítás. Azonban ahogyan a „likvidálási" módszerek sem csupán gazdaságiak, hanem a személyes zaklatástól a beadási és adóhátralékok közellátási vétségét még „egy kis politikával" megfűszerező módszerén át a feljelentések és rágalmak alapján is internáló, kitelepítő, fizikailag is bántalmazó erőszakszervek különféle eljárásaiig terjednek, úgy a megcélzottakat sem csupán a holdak számának gazdasági terminusával definiálják. Belekerül a „definícióba" az aranykoronában számba vett földminőség és a művelési ág — gazdasági szempontból irreálisan számított — dimenziója is (a kert és a gyümölcsös területét négyszeresen, a szőlőt ötszörösen vették figyelembe); a kulákok közé sorolják azt, aki rendszeresen alkalmaz idegen munkaerőt, akinek nagyobb gépe, cséplőgépe vagy bármilyen „... elemi vagy gépi erővel hajtott munkagéppel rendelkező üzeme", malma; továbbá boltja, kocsmája, mészárszékje van — bármennyire kedvezőtlenül jövedelmezzen is az. Olyan iparosok, kereskedők, tanárok, orvosok, ügyvédek stb. (sőt inaktívak) is a listára kerülnek, akiknek a földjéből és egyéb keresetéből e besorolásra alkalmas jövedelem látszik kitelni. Az eddigieken kívül pedig csaknem akárki, különféle politikai szempontok, személyes ellenszenvek stb. alapján. „A rendelkezések szerint 1949 elején 63 300 gazdaság számított kulákgazdaságnak, a kuláklistákon azonban 71 600 családot vettek számba. Közöttük 21 900 olyan család volt, akiket nem a földjük, hanem jövedelmük miatt, illetve más ürüggyel soroltak ide, illetve 36 300 kulákhatár alatti (25 holdnál kisebb földű), mégiscsak a kuláksághoz sorolt család."[47]

A kulákok elleni harcban a falvak népének, de gyakran a helybeli vezetőknek is megnehezítette a „tisztánlátását" az a diszkrepancia, amely esetenként a központi irányelvek és a saját tapasztalataik között húzódott. Míg a kulák-szorongatásokról beszámoló híradásoknak 1948—49-ben többnyire 60—80—100 holdas gazdaparasztok voltak a szenvedő alanyai, addig 1949 után, ha úgy esett, 16—20 holdasokat is szigorúan elmarasztaltak kulákvétkekben — még ha pár évvel azelőtt ők voltak is a „tapasztalt mintagazdák", „élenjáró középparasztok". Az idézett napilap is úgy látja: vagy tudja a kulák, hogy a földeken mi a teendője, van tapasztalata, de ezt „kulákhuncutságra" fordítja és „rossz tanácsot ad", — vagy pedig a legelemibb földművelési ismeretei is hiányoznak: „nem kapálja meg napraforgóját" (azután le sem töri), „nem veti el időben a búzáját", „nem árkolta körül a cukorrépáját, hogy a kártevők ne támadhassák meg, ezért a mocskospajor igen nagy kárt tett", „ellepte lucernáját a hernyó", „a mocskospajor megtámadta újvetésű heréjét", árpájában pedig „a hesszeni légy pusztított". Nyáron „fekete cséplésre készül a zsírosok bandája", a kulák „nem köt aratási szerződést", „lelegelteti búzáját", „kevesebb területről arat, mint amennyi fel volt je-

[45] Rákosi M.: Válogatott beszédek és cikkek. 188. o.
[46] Ld. Orbán S.: i. m. 92—93. o.
[47] Pető I.—Szakács S.: i. m. 234. o.

gyezve"; „géppel, engedély nélkül", sőt „fűvágógéppel", illetőleg „viaszérés után" arat, de „aratógépét nem adja át a tsz-nek"; „nedves gabonát csépel", „kozmás tejet ad a cséplőmunkásoknak", „reszelőt rejt a keresztekbe, hogy tönkretegye a cséplőgépet", és „ocsús, zsizsikes, konkolyos búzát ad be". Szokásos nyári hír lett a gyújtogatás miatti letartóztatás; 1950 júliusában pl. a „kőröstarcsai gyújtogató kulákot", aki „főzés ürügyével tüzet rakott" — noha esete nem volt összefüggésbe hozható a „kenyér elleni támadással", mert nem búzatáblát, hanem először 4, majd az ítélet ismertetésekor 10 holdnak írt legelőterületet égetett fel — „elrettentő példaként" kivégezték.

Az újság hasábjain 1950 után elszaporodtak a kulákok elleni politikai vádak, s ehhez pl. sajátos helyzetet kínáltak a délszlávok lakta falvak, ahol a kulákokkal szembeni fellépésre a titói Jugoszlávia elleni gyűlölködéssel egyidejűleg nyílt alkalom. De olvasni a különféle „rémhírterjesztésektől, zavarkeltésektől, izgatásoktól" a „fitymáló, becsmérlő kijelentések" hangoztatásán, „a népi demokrácia gúnyos megjegyzésekkel való illetésén" és „a kormány meg a tanácsrendszer ocsmány szidalmazásán" át a „Szovjetunió gúnyolásáig" és „a tanácselnökkel szembeni tettlegességig" sok mindenről. 1952 áprilisában pl. — szintén Kőröstarcsán — a tanácsházán bizonyos vágási engedélyek ki nem adása miatt „a mind élesebb vitában tettlegességre is sor került"; júliusban pedig „egy csanádapácai kulák a beszolgáltatás ellen izgatott, és ellenállásra buzdított egy kisebb csoportot a faluban az ártézikút körül".

1953. február 5-én „súlyos ítéletet hozott a megyei bíróság népi államunk rendjét gyalázó bűnözők ellen"; a ugyancsak februárban Szeghalmon egy „kulákasszony" a kenyérfelvásárlását és lisztrejtegetését leleplező ellenőrök előtt „népi demokratikus rendszerünket a legtrágárabb szavakkal illetve", hatalmas tömeg között jelentette ki, hogy „teljes gabonakészletét beszolgáltatta és családja kénytelen naponként kenyér nélkül lenni". S ez csak egy helyi lap néhány publikált esete...

A szóban forgó korszakról szóló tudósítások szerint azokban az években nagyon sokan éltek a letartóztatástól vagy a még rosszabbtól való permanens félelemben, noha az emberek többségének erre közvetlen, nyomós oka nem volt. A retorziókkal sújthatók között azonban a szisztematikus, több módszert alkalmazó üldöztetésnek csak egyetlen réteg volt kitéve kollektíven: a kulákoké.[48] Természetesen nincs értelme azt méregetni, hogy amikor sokaknak rossz volt, kinek volt a legrosszabb. Hiszen akkor itt volna mindjárt a nagyipari munkásság, amely — ahhoz képest, hogy az ő nevével-uralkodásával jegyezte magát a hatalom — méltatlan szinten élt, sőt munkásokat is nagy számban ítéltek el, itt volnának a permanensen a minimum alatt maradó közellátás legkiszolgáltatottabbjai: a városlakók, s közülük a politikai okokból ártatlanul börtönbe zártakról, internáltakról, kitelepítettekről már ne is beszéljünk. Végül pedig azt is lehet tudni, hogy a tömeges paraszti szegénység legfőképpen a törpe- és kisparaszti porták környékén ütötte fel a fejét, s minden bizonnyal az elítéltek között sem voltak kevesebben a nem-kulákok, mint a kulákok. Másképpen nehezen lehetne elősorolni a 400 000 paraszt-elítéltet.

A retorziók, büntetések, letartóztatások azonban a viszonylag kisszámú, durván hetvenezer családos kulákréteget csaknem teljeskörűen sújtották, ráadásul több ízben.

[48] A *Viharsarok Népe* 1949 és 1935 között több mint háromszáz olyan, kulákok elleni szabadságvesztéses ítéletről számolt be, ahol a börtönbüntetés időtartamát is közölte. 1949-ben még csak a legsúlyosabb 14 esetet publikálták, így az ekkor ismertetett ítéletek átlagos időtartama 20 hónap. 1950-ben az átlag 10 hónap (n=44); 1951-ben 13,3 hónap (n=129); 1952-ben 17 hónap (n=88), 1953-ban pedig 39,3 hónap, azaz 3 és egynegyed év (n=38).

Egy 1953. június 23-án kelt, ,,Feljegyzés a kulákság korlátozásáról" című pártdokumentum[49] tanúsága szerint a kuláksággal szemben 280 000 ,,bírói, ügyészi, rendőri és tanácsi eljárást foganatosítottak" az ilyen típusú ügyek megindításától 1953 közepéig, s így 1951—52-ben ,,... átlagosan mintegy négyszeri eljárás — köztük gyakorta rövidebb-hosszabb idejű szabadságvesztés — jutott egy-egy gazdagparasztra.[50]

A legkövetkezetesebben ,,politikai ellenség"-ként kezelt réteg, a korszak ,,politikai nullája" a kulákság volt. Ehhez azonban hozzá kell tenni azt, hogy e rétegnek gazdasági értelemben ,,a nullára való leírása" nem volt ilyen következetes és ,,tökéletes". Ebből a szempontból a kulákság meglehetősen differenciált: közöttük voltak a legnagyobb adóssággal megterhelt, tökéletesen kifosztott gazdaságú, nemritkán súlyosan nélkülöző, a néhány évi internálás után nulláról vagy ,,mínuszról" induló parasztok is — és ha voltak, itt voltak a mindennek ellenére megőrzött (szétosztott, elrejtett, átmentett) tartalékok, egy-egy eszköz vagy gép, a szerény gabonafölöslegek, esetleg pénz stb. — még akkor is, ha a gazdát egyszer-egyszer el is hurcolták vagy internálótáborba is csukták. Sokan persze csak ,,szimbolikus tőkéjüket": szakértelmüket, befolyásukat, tekintélyüket, kapcsolataikat tudták kamatoztatni az újrakezdéskor — de erős helyi-politikai ellenszélben természetesen azt sem, vagy nem azonnal. Visszavonhatatlan, elégtétel nélküli akkor maradt a retorzió, ha a meghurcolt idős, újrakezdésre képtelen paraszt volt — és ők is sokan voltak, mert a kuláküldözésnek nem volt korhatára.

Ha az agrártársadalom különböző rétegeit vesszük, ennek a — mottóban ígért — ,,teljes erővel a parasztot támogató" gazdaságpolitikának a gazdaságilag megragadható legsúlyosabb következményei legalul voltak: a legnagyobb arányban nyomorban tartott és éhezésre ítélt szegényparaszti-kisparaszti rétegekben, továbbá a középparaszti státus ,,felett" elhelyezkedő azon kulákrétegeknél, akiknél ez a korlátozás a teljes leromlást eredményezte. (A súlyos helyzetben az 1953 júliusában meghirdetett ,,új szakasz" sem volt képes mélyreható változásokat előidézni.[51])

,,Politikailag" pedig — ha lehet így összefoglalni a sorozatos zaklatást, lelki és fizikai bántalmazást, a személyi szabadság és az emberi méltóság permanens fenyegetését és megsértését — a leginkább kárvallott réteg, mint a társadalomnak nyíltan erre kijelölt csoportja: a kulákság volt.

[49] Idézi Orbán S.: i. m. 96. o.

[50] Uo. 96. o.

[51] Ha megpróbáljuk felmérni az ,,új szakasz" által tervezett, a mezőgazdasági termelés körülményeit megkönnyítő intézkedéseket, ezek csak jelezni látszanak egy megreformált agrárpolitikai koncepció irányát, de önmagukban enyhe reformot is alig jelentenek. A beszolgáltatási terhek enyhítésének mértéke (terményből 10-15%-os, sertés- és marhahúsból 25-30%-os) Nagy Imre miniszterelnök 1954. január 23-i beszéde szerint csaknem azonos a megelőző évről elengedett hátralékok mértékével, azaz beszolgáltatási áron kb. 230-240 millió Ft; 1,2 millió parasztcsaládra vetítve mindössze 200 Ft családonként.

Hasonlóan szerény összegek jutnak egy-egy családra a beszédben említett adóhátralék-elengedésből, adóteher-csökkentésből (ez pl. 376 Ft) és egyéb termelési támogatásból is. A gépállomási díjak csökkentéséből családonként 87 Ft adódik, vetőmagosztás révén 15 Ft. A legnagyobb tétel — ,,A beadási kötelezettség teljesítésének elmulasztásából származó kártérítések és bírságok törlése" — családonként 335 Ft ,,nyereség". Összesen mindössze 1500 Ft körüli ,,plusz-jövedelmet" jelentettek az enyhítések 1953 második felére. Pető Iván és Szakács Sándor idézett munkájuk 300. oldalán hivatkoznak ,,egykorú számításokra", amelyek szerint 1953-ban közel 2 milliárd forinttal nőtt a parasztság jövedelme — ez egy családra 1600 Ft-ot jelent, ami alátámasztja az előbbi becslést. Ezek az összegek — ha még melléjük tesszük a szabályozási enyhítéseket is — nem adnak okot arra, hogy a támogatásokat gyökeres agrárpolitikai reformként lehessen értékelni.

A kuláküldözéseket a politika általános parasztellenességétől elválasztó határok azonban végső soron elmosódtak, majd egymásba folytak. A kulákokkal szemben alkalmazott bánásmód átterjedt a többi paraszti rétegre is, a parasztellenességet pedig megint csak nehéz volt kimetszeni a korszak egész politikájában jelenlevő embertelenségből.

Megjelent a Medvetánc 1984. évi 2—3. számában

Pályakép-vázlat

1978-ban közgazdászként végeztem a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetemen, ezt követően ugyanitt szociológiát tanítottam, miközben elvégeztem az ELTE posztgraduális szociológia szakát (1980—82). 1982-ben kerültem az MTA Szociológiai Kutató Intézetébe, ahol a Ferge Zsuzsa vezetésével folyó, szociálpolitikai koncepciót megalapozó kutatásban dolgoztam — a foglalkozási pozíciók és a munkahelyi szociális-társadalmi helyzetek problémáit vizsgáltuk Krémer Balázzsal közösen.

1983-ban kezdtem kutatni a II. világháború előtti és utáni, illetve az ötvenes évekbeli mezőgazdaságnak, a diktatúra falusi-paraszti társadalmi viszonyainak történetét. Ebből született és jelent meg két kiadásban szociográfiám, a Kulákprés *(1986, 1991), valamint elkészült hasonló tárgyú — Sipos Andrással közös — filmünk és szociográfiánk* Statárium *címmel (1989).*

A nyolcvanas évek végétől kezdve a falusi társadalmi tagozódás átalakulásának a háború utáni migrációval való összefüggéseit kutattam az 1946—48-as szlovák—magyar lakosságcsere példáján — ebből tanulmányok és rövidebb szociográfiák születtek, valamint egy további — befejezés előtt álló, s ugyancsak Sipos Andrással együtt készített — dokumentumfilm (Hazátlanok, sorakozó!). *Közben dokumentum-szociográfiákban, valamint filmekről és könyvekről írt tanulmányokban és kritikákban igyekeztem megformálni és közreadni a privát- és a kollektív történelem viszonyáról, a ,,saját idők nyomairól" szóló gyűjtéseimet és tapasztalataimat.*

1990—93 között tagja voltam a Magyarország felfedezése *szociográfia-sorozat szerkesztőbizottságának, ugyancsak 1990-től veszek részt a* Holmi *és a* Hiány *című folyóiratok szerkesztésében. Írásaim többek között a* Medvetánc*-ban, a* Társadalomkutatás*-ban, a* Filmkultúrá*-ban, a* 2000*-ben, a* Holmi*-ban, a* Hiány*-ban, az* Esély*-ben, a* Repliká*-ban, a* Juss*-ban, a* HVG*-ben és az* Élet és Irodalom*-ban jelentek meg. Legutóbbi szerkesztői munkám Vági Gábor* Mezőhegyes *című szociográfiájának kiadásra való előkészítése volt.*

Az itt szereplő Teljes erővel *az első megjelent tanulmányom (a* Kulákprés *egyik fejezete lett belőle később).*

Publikációk

Teljes erővel. Agrárpolitika 1949—1953. *Medvetánc,* 1984/2—3.
—KRÉMER B. Egy lehetséges megújulás értékei. *Társadalomkutatás,* 1986/2.
—KRÉMER B. An Interpretation of the Economic Social Reform and its Motives. In: R. ANDORKA–T. KOLOSI (ed.) *Economy and Society in Hungary.* MKKE–TÁRKI, Budapest 1986.
Egy megye változó iparszerkezete. *Tervgazdasági Fórum,* 1987/4.
Filmszociográfiák a faluról és a történelemről. *Filmkultúra,* 1987/5.
—KRÉMER B. Foglalkozási pozíciók — társadalmi helyzetek. *Társadalomkutatás,* 1988/1.
Esettanulmány a közhasznú munkavégzésről. *Szociálpolitikai Értesítő,* 1989/1.
,,Hazátlanok, sorakozó!" Forráselemzés 1947—48-ban áttelepült csehszlovákiai magyarok dokumentumairól. *Medvetánc,* 1988/4—1989/1.
—SIPOS A. *Statárium* (Szociográfia). MTA Szociológiai Kutató Intézete — Vita Kiadó, Budapest 1989.
Kulákprés. Család- és falutörténeti szociográfia. Művelődéskutató Intézet, Budapest 1986. Második kiadás: Szépirodalmi Könyvkiadó — Széphalom Könyvműhely, Budapest 1991.
Egy falusi tagozódás a paraszttársadalom felbomlása előtt. *Juss,* 1991/1.
,,Anyánk hív — megyünk!" Egy szlovák kampányújság 1946—47-ből. *2000,* 1991/3.
Saját idők nyomai I., II. *2000,* 1991/8.; *Holnap,* 1992/2.

Zsille Zoltán

A holt munka társadalmi rendszere és válsága: A gazdasági reform A kontraproduktív gazdaságirányítás és a fekete gazdaság Az iparosítás és a polgári mélytársadalom

Negyedszázados társadalomkutatói pályafutásom kezdetétől a magyar társadalom szervezeti betegségeinek, a társadalmi élet minden területére jellemző és elsőként szembeszökő működési zavarainak okát kerestem, és azt a kommunizmus, későbbi kifejezéseimmel: a *gyarmati államszocializmus* vagy másképp a *holt munka* adott rendszerében fedeztem fel és mutattam meg.

Ez a kiindulás voltaképpen az 1956-os magyar polgári forradalom eszmei örökségét, üzeneteit, a *,,magyar kérdést"* vetette fel újra, melynek lényege, hogy a magyar társadalmat egy erőszakos és idegen rendszer, bár sokszor veszélyeztetett, korlátozott, nyomott, de mégis szerves fejlődésének útjáról letérítette, és azt megszakította. Ezért *minden* társadalmi probléma megoldása és az ország helyreállítása csak akkor képzelhető el, ha ettől a rendszertől — amelyet ha módjában volt, mindig is elutasított — megszabadul, s visszatér ahhoz a polgári, demokratikus, európai berendezkedéshez, melyben lakossága élni kíván és tud, amelyet 1945-ben és 1956-ban, áldozatoktól sem visszariadva, újra választott. Hozzátehetjük: úgy, hogy a mai rendszerváltozás iskoláját és modelljét adta a kelet-közép-európai országoknak, de egyszersmind hozzájárult a totalitárius rendszerek status quóját megváltoztató, világméretekben zajló demokratikus forradalom előrelépéséhez, gazdagította általános tapasztalati anyagát és társadalmi eszköztárát azokkal az intézményekkel, szervezeti és magatartásmintákkal, amelyeket rövid ideje alatt kikísérletezett és alkotott.

Felfogásomat a kritikai szociológia, a reformközgazdászok, újbaloldaliak és reneszánsz marxisták egymáshoz kapcsolódó képviselőinek nézeteitől, lényegében 1968-tól — tehát a magyar reform bevezetésével egyidejű bukásától — kezdve, az különböztette meg, hogy a társadalom leromlását, a gazdaság működésképtelenségét és mindazt, amit ma a kommunizmus hosszúra nyúló válságának jelenségei és ,,vívmányai" közé sorolunk, nem az éppen adott rendszer tökéletlenségeire, a sztálinista struktúrák továbbélésére, tehát bizonyos reformok hiányára vezettem vissza, hanem azokat *általában* a kommunizmus — beleértve bármiféle javított és megreformált kommunizmust, ,,létező, létezett és létrejöhető »kecskét« — természetes velejárójának, *normális* működése kísérőjelenségének tekintettem. Másként fogalmazva abból indultam ki, hogy nincs és nem lehetséges reform a létező és létrehozható szocializmusban, mert a negatív jelenségekben, a kontraproduktivitásban, a hiányban és a fölöslegben, a munkanélküliségben és a

munkaerőhiányban, a szervezetlenségben maga a rendszer, a működő és csak így működő rendszer lényege fejeződik ki. Az állítólagos reformeredmények egy másik, alávetett társadalomszervezet működéséből származnak, amely társadalomszervezet azonban csak a rendszer ellenére, az elmélyülő válságok idején és jeleként, a rendszer által megtűrten, de végső soron csak ennek eltűnésével juthat érvényre, válhat általánosan kiterjedt szerkezetté, és adhat majd ekkor és ezután esélyt az ország túlélésére és rendbehozatalára. Tehát a lakosság, a polgári társadalom természetes, elemi létérdekeiből következő önvédelméről van szó, amely azonban — továbbra is a rendszer béklyójában — nem képes ellensúlyozni a pusztítás és a rombolás hatását, és ezért egy elhúzódó válság vagy ami ezzel szinoním, egy elhúzódó reformkorszak szükségképpen az ország teljes tönkremenetelével, katasztrófával kell járjon.

Az ideológiamentesség korszakában meghirdetett reformpolitika voltaképpen a kommunizmus utolsó, *ideológiai csúcsteljesítménye,* mellyel hatalma meghosszabbításához, meg- és átmentéséhez akar és tud külső és belső hitelekhez jutni. Ez azonban — minthogy közben a rendszer parazita természete, költséges létfenntartásának módja és méretei szemernyit sem változnak — a társadalmak tartalékainak végső kimerüléséhez vezet, s azokat ismét ellenőrizetlen és idegen tényezőktől hozza teljesen függő és kiszolgáltatott helyzetbe.

A reformkommunizmus eszmei zűrzavarától, relativizmusától (,,csak rosszabb ne legyen", ,,legvidámabb barakk" stb.) átitatott hivatalos kultúra és társadalomtudomány, sőt sokszor még az exportra engedélyezett kritikus vagy ellenzéki szociológia, politológia is része és kontribútora a válságnak, a rendszer apológiájának és illúzióinak terjesztésével, a társadalomról kialakított hamis kép forgalmazásával, a valóságos állapotok elleplezésével, mindazzal, ami megnyújtja az életképtelen rendszer bomlási folyamatát és ezzel persze a romlás időszakát is.

Itt és így a reformokban bízó és/vagy hívő társadalomtudományos értelmiség maga is résztvevő közönsége lett egy pszichodrámának, amelyet a mindenkori, magát centralistának és reformistának bemutató hatalmi központ rendezett. Ennek forgatókönyvében fontos szerepet tulajdonítanak a párton belüli reformellenes erőknek, amelyekkel szemben a központ feltétlen támogatást vár a reform híveitől. Ugyancsak fontos egy olyan radikális ellenzék szerepe, amelynek túlzó, szélsőséges programja veszélyezteti a központ reformterveinek sikerét.

Ez a manőverezés diplomáciai, külgazdasági és propaganda célpontokra irányul, hozama az a kép, amely sokaknak és sokáig valóban realitásnak tűnt: a liberális, demokratizálásra és piacgazdasági nyitásra kész, vállalkozás- és versenypártoló kádárista szocializmus.

Első tanulmányaim az oktatási rendszer és az ifjúsági szervezet kritikájával és reformjával foglalkoztak. Ezek témájához kapcsolódott az ifjúsági, elsősorban az értelmiségi *munkanélküliséggel,* a leggyorsabban megtérülő, az oktatásra, kutatásra, fejlesztésre, megszemélyesítve a szakmunkaerő képzésére fordított tőke, a tudásban lekötött nemzeti vagyon elpazarlásával, a kontraszelekcióval, a produktivitás, a kreativitás, a teljesítmény és a minőség üldözésével foglalkozó tanulmányok sora. Ezek a dolgozatok még arra a deklarált feltevésre épültek — ha ennek valóságos és igazolható voltában szerzőjük kevéssé is hitt —, hogy a rendszer megreformálható, mert hiszen reformkészséget hirdet. A szélsőségesen radikális, az alapvető hatalmi érdekeket veszélyeztető reformok, az ,,irreális követelmények" megfogalmazása — amelyek megvalósítására nincs re-

mény — már ezekben a tanulmányokban is a rendszer elvetésének, radikális kritikájának közvetett formája.

Ez a tartalmi korlátokkal járó forma, ez a mégoly absztrakt hipotézis azonban, bármennyire is túllép a rendszer keretein, bármennyire is annak ellenére, kívülről és alulról képzeli el az egész termelési, kutatási és oktatási rendszer átalakítását, és bármennyire is olyan értékek és prioritások alapján, amelyek ellentétesek az uralkodó gazdaság- és kultúrpolitikával — mint a vállalkozás szabadsága, az egzisztenciálisan független, nem-államosított polgár, a szabad munkapiac, a párttól független, pluralista és demokratikus ifjúsági mozgalom —, tehát implicite bármennyire is a rendszer megdöntésének programja, még mindig része a reformdömpingnek, amennyiben nem deklarálja, hogy mindezek a reformok nem csak a fennálló rendszer, de annak semmiféle felvilágosult és progresszív csoportja aktusaként sem képzelhetők el.

Az a vízió, amely a pártbürokrácia ifjúságáról, a KISZ-ről szóló tanulmány végén rajzolódik ki, 20 évvel később, csak az immár minden szempontból bukott Kádár-rendszer végnapjaiban valósul majd meg, például a KISZ szétesésében, a Fidesz megalakulásában.

,,A szakmai mozgalmak, diákkörök, kollektív tudományos erőfeszítések tömörítsék bár a leghaladóbb és legpolitikusabb diákokat, politikai szerepet csak akkor kezdenek játszani, ha kapcsolatba lépnek valamilyen politikai csoportosulással. Politikai jelleget nem tartalmuk, hanem szervezeti kapcsolataik által nyernek... Ezeknek a köröknek tehát szembe kell nézniük saját politikai tartalmukkal, tudatosítaniuk és realizálniuk kell azt, ami előkészítője a valóságos akcióknak... Az egymástól függetlenül létrejött szakmai, baráti társulások fejlődésének, szerveződésének strukturális tendenciája a kölcsönös kapcsolatok keresése, az együttműködés és egyesülés... A politikai differenciálódás éppen olyan szükségszerű, mint amilyen nélkülözhetetlen az ifjúsági szervezet önállósága. A szakmai konfliktusokban lezajló első, politikai jellegű összeütközések nyomán a diák-érdekekben egységes szervezet ellentétes csoportokra bomlik, amelyek a különböző politikai irányzatok, nézetek folytatásai, tartalékai lesznek... A szervezet belső küzdelmeiben és főként a sokrétű érdekvédelmi munkában válnak majd ki és edződnek meg azok a mozgékony, rugalmas és vezetésre termett személyiségek, akik a szakmai mozgalmakat a politikai mozgalom színvonalára emelik."

*A fiatal diplomások esélyei*ben megfogalmazódó elképzelés szintén majd csak egy demokratikus választással hatalomra kerülő kormány programjában jelenik meg ismét, olyan egykori javaslatokat idézve fel, amelyek most, végre megvalósításra kerülhetnek.

,,Tanulmányom célja éppen azoknak a kérdéseknek felvetése, amelyek a képzettség, tudás formájában lekötött nemzeti vagyon kezelésére és felhasználására vonatkoznak. Azzal az ellentmondásos helyzettel foglalkozom, amelybe azok a fiatalok kényszerülnek, akiket fontos gazdasági és politikai feladatok kidolgozására, a kultúra gyarapítására készítettek fel, s akik mégis gyakran a munkanélküliek nyomasztó érzésével, hivatásukban a startolási engedély megszerzésével, magánéletükben egzisztenciájuk alapfeltételeinek megteremtésével küszködnek. Legaktívabb életkorukban teremtő energiájuk 90 %-át arra fordítják, hogy egyáltalán feladatot szerezzenek alkotóerejük, képességeik kipróbálására..."

,,A fiatal értelmiségiek rétegében a legjelentősebb szociológiai probléma, amely helyzetüket meghatározza, esélyeiket korlátozza, az a sajátos *munkanélküliség,* amely a munkahelyeken nagyszámú fiatal képességeinek elpazarlásához vezet. Munkanélküliek,

mivel nincs felkészültségüknek megfelelő munkájuk, és nincs az ilyen munkát megillető jövedelmük... Nem jutnak olyan munkakörhöz, munkafeladatokhoz és pozíciókhoz, amelyben képességeiket hatékonyan értékesíthetik, és nem tudnak olyan életkörülményeket sem biztosítani maguknak, amely az értelmiségi munkához kedvező lehetőséget nyújthatna." Ez a réteg válik a második gazdaság egyik fő munkaerőforrásává: ,,mivel a fiatalok többsége kénytelen jövedelmét kiegészíteni, szabad idejében is munkát vállal, és ez a munka túlnyomórészt szintén nem igényel jelentős szellemi erőfeszítést..."

,,A tömegoktatás korszerű és hatékony rendszere csak a gyakorlati munkával összekapcsolt »work-study« típusú oktatási rendszer lehet, amelyben a praxis, a tudomány és oktatás eddig elkülönült tevékenységei integrálódnak. Az oktatást be kellene vonni a társadalmi termelés széles rendszerébe, de nem az utólagos hozzáidomítás módszerével, hanem azokon a tanuló állampolgárokon keresztül, akik a tanulás első, legintenzívebb szakaszában is dolgozó tagjai már a társadalomnak."

A tanulás és a munka, a kutatás és az oktatás, a kutatásigényes termelőtevékenység integratív szervezeti modelljét kereste ez a projektum, amely a ,,létező szocializmus" 70-es évek eleji realitása számára túl korán jött, s bár a meghonosodott technokrata, modernizációs jelszavaknak, a tervezői hatékonyság és ésszerűség bürokratikus illúzióinak teret engedett, mégis jogos gyanakvással fogadták.

A gyanút azok a tanulmányok igazolják, amelyek a gazdaságszociológia (munka- és üzemszociológia) divatos problémáiból (szervezetlenség, munkaidő-veszteségek, munkaerőhiány, vándorlás) kiindulva a gazdasági intézményrendszer és a településszerkezet összefüggéseivel, végső soron a gazdasági irányítási rendszerrel és a társadalmi struktúrával foglalkoznak. Ezekben az üzem, vagy valamely adott közigazgatási egység már úgy jelenik meg, mint a központosított, nagyüzemesített társadalmi rendszer *hatalmi szerve,* kihelyezett parancsnoksága.

Többé nem arról van szó tehát, hogy az egyes szervezeteknek formálisan nevet adó *tevékenység* miért szervezetlen, vagy hogy a hivatalosan bizonyos működésre létrehozott *szervezet* miért diszfunkcionális. A mindennapi zavarokat, baleseteket, veszteségeket, kudarcokat nem úgy kell felfognunk, mint lépésvesztést, lépéstévesztést; akkor értjük meg az eseményeket, folyamatokat, ha rájövünk, hogy milyen más vezényszó, milyen más ütem, ritmus szerint történik a lépéstartás. A menet tehát egyrészt más, tényleges szabályokhoz igazodik, nem a hivatalosan előírt szervezeti rendhez, másrészt egy (vagy több) más, helyileg nem illetékes szerveződés követelményeinek, parancsának engedelmeskedik.

A másik (második, harmadik, fekete, rejtett, árnyék stb.) társadalomról s tevékenységéről, a második (harmadik... stb.) gazdaságról és kultúráról szóló üzenetek maguk is a második kultúra nyilvánosságában szólaltak meg, a második gazdaság támogatta megszületésüket, a második társadalom termékei voltak.

Ez utóbbi felfedezésének, tartalmukban és módszerükben (kvalitatív módszerek: mélyinterjú, csoportvita, résztvevő megfigyelés stb.) alanyi szociológiai tanulmányaim megszületésének két, személy szerint is, az ország szempontjából is egyébként hátrányos pályamódosító fordulat kedvezett: kiszakadás a hivatalos szociológiából, legalábbis annak ,,fő irányából" és a reformnak álcázott politikai program lényegének, mint válságkezelő ideológiának a lelepleződése, amelyről kiderült, hogy egyaránt hirdethető és folytatható, amikor bevezetik és amikor visszavonják, amikor megbukik. Ha ekkor a kutató kiszabadul a nagyüzemi módszerekkel operáló társadalomtudományos apparátus-

ból, amelynek tagjai kényszerű módon vagy szolgái, vagy rabjai a megrendelő, a rendszerszervező állampárt számára legyártandó társadalomképnek, előítélet- és dezinformáció-konzervnek — kedvező feltételek teremtődnek számára. A szocializmus mindennapi gyakorlata, az uralmon lévő osztály megváltozott, hatékonyabb, közvetlenebb, pragmatikusabb, a célokról többet eláruló stílusa, kormányzási módszerei igen sok támpontot nyújtanak a kutató számára, hogy a ténylegesen működő társadalmat figyelje meg egy fordulatot sejtető történelmi pillanatban. Az eredetileg jövevény, idegen, megszálló és összeesküvő elit megszerzett, de el nem fogadott hatalmát most paradox módon éppen a polgári társadalom igen korlátozott engedélyezésével legalizálni, bejegyeztetni, honosítani kívánja, amivel egyszersmind a polgári társadalom proletarizálását, deklasszálását is véglegesíti. Mindezt olyan szerkezetben, amelytől egyszerre remél változatlanságot, osztályhatalma érintetlenségét és ugyanakkor működést. Mint említettem, az ún. reformok a kommunizmus általános válságának kezdetét jelzik. Az állam hagyományos ,,működési" területein nem tud többé funkcionálni. Ezek nem egyebek, mint éppen a totális proletarizáláson alapuló, a társadalmi produktum maximális kisajátításából származó javak és tőkék felhalmozása és újraelosztása. Ez egyben azt is jelenti, hogy a pártállam fedezet híján nem csak hagyományos ,,áldásosztó" tevékenységét kénytelen redukálni, nem tudja többé egymaga meghatározni a hatalmi rendszer és a társadalmi hierarchia folyamatos regenerálódását sem, amely eddig a redisztribúcióval párhuzamosan történt.

A kádárizmus (reformok és ellenreformok, vagy ha úgy tetszik, nevesítve: sztálinizmus és hruscsovizmus, brezsnyevizmus és gorbacsovizmus szintézise) az utolsó kísérlet az eredeti terv kivitelezésére, hogy a megszállt polgári társadalmat kalodában tartó, azzal magát továbbvontató rendi ráépítményt rekonstruálja, s immár az új osztályhatalom tagozódási rendje és tervei szerint belakja és betelepítse. (Az ,,új mechanizmussal" bevezetett I., II. és III. vállalati nyereségosztály ennek a rendi hierarchiának nyers deklarálása volt.) A reformideológia a decentralizáció szellemében az átfogó társadalmi betegségeket helyi tünetként igyekezett magyarázni, s ezzel az egésszel, a magával a rendszerrel szembeni elégedetlenséget sikerült is tompítani. A helyi harcok azonban kiéleződtek, az ellentétek nyíltabbá váltak, s ha valaki mindezt mint a gazdasági, végső soron a rendi típusú társadalmi dichotómia konkrét leképezését, mindennapi üzemelését értette meg, a makroszociológiai összefüggések feltárásához is kulcsmintát kapott (és adott).

A *Mesterséges szervezetlenség* legfontosabb mondanivalója ebből a szempontból az, hogy a nagyüzem mint gazdálkodási egység a mindennapi működés során szétesik azokra a kisüzemekre, amelyek a szorosan vett gazdasági tevékenység, a produkcióra orientált tevékenység tényleges és egyedüli alanyai.

A nagyüzem a gazdasági irányító apparátus része, folytatása, meghosszabbítása, helyi nyúlványa, amely a kisüzemek között — a közvetlenül hozzá tartozó egységek és a befolyási övezetéhez tartozó, önálló, de perspektivikusan beolvadó, általában teljes kapacitásukkal bedolgozó, függő helyzetben lévő, kiegészítő tevékenységet végző, hulladékokból élő kisüzemek között — igyekszik az ellenőrzést fenntartani, a gazdasági eredményeket központilag realizálni és felhasználni, illetve a kisüzemek között saját értéksorrendje szerint újra felosztani.

Eközben azonban, mivel az ellenőrzés nem lehet tökéletes, mivel többen ellenőriznek, és ezek között versengés folyik, mivel az ,,üzletbe", a polgári társadalomba az el-

lenőrök is belekeverednek, mivel általában az adott viszonyok között minden eszköz, minden esemény és minden cselekvés legalábbis kétértelmű; érve és fegyvere lehet a játék ellentétes érdekeltségű szereplőinek is, és végül, mivel a produktivitás, alkotás, újítás erői a lakosság létérdekeiből következően kiapadhatatlan forrásból táplálkoznak, elemi módon felszínre törnek és hatnak: a kisüzemek lazán összefüggő hálózatának egyes pontjain megjelennek azok a kisebb-nagyobb társulások, szövetkezések, vállalkozások, amelyek saját ellenőrzésük alá vonják területük termelőerőit, mintegy elfoglalják, csoporttulajdonná teszik azokat, kivédik a bürokratikus szabályozás fékező beavatkozásait, új működési szabályokat vezetnek be, sőt terjeszkednek is. Viselkedésük a hivatalos előírások szemszögéből mint szervezetlenség, nonkonformitás, beilleszkedési zavar jelenik meg, a látszólag minden normát felrúgó magatartás azonban csupán egy *másik* összefüggő szervezet normarendszerének megfelelő, pszichológiailag és különösen gazdaságilag nem kevésbé racionális, normális viselkedés.

Működnek ilyen szövetkezetek, társulások önállóan, működnek vállalaton belül, és működnek úgy is, hogy egymástól távoleső, névlegesen különböző vállalatokhoz, intézményekhez tartozó pozíciókat fognak át, kötnek össze, birtokolnak és szerveznek új egységbe.

(A 70-es évek legjelentősebb, többek között a fekete gazdaságot is felfedező szociológiai kutatásai hasonló módon, a társadalomtudományok nagyüzemein kívül, azok réseiben, illetve azok között új kapcsolathálót szőve szerveződtek.)

Az ilyen csoportok autonómiáját önmagában nem csökkenti, ha formálisan egy-egy intézmény alárendelt egységei. Önálló vállalkozásként tudnak fellépni saját vállalatukkal szemben is. Olyan emberek tömörülnek itt össze, akik magukra vállalják a megszervezhetetlen megszervezését, a munkaerő, az anyagellátás, a folyamatos munka problémájának megoldását.

Az autonóm cselekvés, a produktivitás útjai, mozgásformái tehát jelentős mértékben a nem hivatalos árnyékszervezetbe tevődnek át. Megjelennek a kisvállalkozói mintákhoz igazodó szereplők, de tevékenységük nem törvényesített, hiszen a produkció csak ilyen, hivatalosan nem legalizált és nem helyeselt, bár megtűrt, s ha minden kötél szakad, támogatott módszerekkel érhető el.

Az így elért eredmények mint nem megengedett tevékenység gyümölcsei kisajátíthatók, létrehozójuk büntethető, s a mesterséges szervezetlenség tipikus szereplője, a hatóság szolgája, aki lefelé nem részesedik a felelősségben, felfelé nem osztozik a hatalomban, megfékezi és kriminalizálja a pozíciójára (és a rendszerre) potenciálisan veszélyes összes önállósuló, produktív erőt: szociálisan és morálisan beszámíthatatlannak, a közérdeket, a közrendet sértőnek minősíti azokat.

(A reformkurzus titkosszolgálatának fontos és megbízható tagja, a színjáték ellenreformernek öltöztetett, egyik állandó főszereplője volt a gazdasági rendőr, a parancsgazdaság őre, aki a törvénytelenség rendje, a rendeleti kormányzás szempontjából kihágásnak, bűnnek minősülő cselekményeket, voltaképpen tehát a gazdasági tevékenységet üldözte. A reformszocializmus ugyanis olyan szabadalom, amely a proletárdiktatúrát a fináncdiktatúrával kapcsolja össze: szép sorban feltalálja és feltálalja a béremelés nélküli áremelést, a nyereség nélküli adózást, a vállalkozói szabadság és szociálpolitika nélküli munkanélküliséget. Az állam — és hivatalnokai — gazdagodását polgárai gazdagodása nélkül, végül majd egy olyan privatizációt, mely ugyancsak a pártarisztokrácia és komisszár-nemesség magánügye. Ehhez azonban nélkülözhetetlen a fináncokból és rendőrökből válogatott csapat összejátszó segédlete.)

A második és harmadik gazdaság munkás és értelmiségi szereplőinek tevékenységében, akik az első ökonómia munkanélküli tartalékhadseregének adtak munkát, az ellátatlan lakosságnak terméket, mely hatalmas társadalmi csoportokhoz maguk is tartoztak, a később engedélyezett gazdasági munkaközösségek és vgmk-k ősét írtam le itt, a 70-es évek elején. Voltaképpen ezek legalizálása történt meg mintegy tíz évvel ezután.

Eddigi életművem 1990-es, retrospektív összeállításában talán érthető, ha a polgári, a fekete, a másodrendűnek sorolt társadalom és gazdaság leírásából indulok ki. Hiszen a mostani rendszerváltozás értelmét indokoltan kereshetjük éppen abban, hogy a társadalmi tevékenységek, intézmények, életszférák korábban erőszakkal felforgatott, összekavart és szétrombolt rendje az individuális és közösségi hasznuk, fontosságuk, élet- és működőképességük megszabta keretek között és értéksorrendjük szerint áll helyre.

Hiszen az is volt gazdaságszociológiai tanulmányaim fő, a ,,szakértő" közönség túlnyomó többségében máig értetlenséggel fogadott mondanivalója, hogy az első, sőt voltaképpen egyetlen gazdaság a szocializmusban a fekete, sokrétű és sokféle gazdasági szféra. Mert a hivatalos, a terv-gazdaság legfeljebb véletlenül, természete ellenére ad helyet hasznos, tehát számára idegen, nem odatartozó termékek létrehozásának. Az eleven *munka* produktív szférája, amely fekete, mint a legjobb termőföld, amelyből élünk, amelynek köszönhetjük, hogy még mindig van mit ennünk, hogy még mindig épülnek házak és még mindig működnek — rejtélyek sorozata — a központok alá temetett kisüzemek, a melyek hátára kapaszkodva a magát elsőnek nevező tervgazdaság, a *holt munka* monstruma gyakorolhatja hatalmát az élet ökonómiája felett.

A fekete ökonómia talaja: a kisüzemek világa, a népgazdaság spontán újjászerveződése, a nem-hivatalos, fordított redisztribúció: a voltaképpeni gazdasági élet.

A fekete ökonómiával születése pillanatától számolni kell, s a hivatal számol is vele, igyekszik betervezni hatását saját működésébe. Innen adódik az a látszat — s ezt a bürokrata illúziót reklámozzák is —, hogy voltaképpen ezt is a hivatalos politika hozta létre. De csak a gazdaság működésétől, természetétől idegen igazgatását, legfeljebb fekete keresztségét kapja attól. A hivatalnak tehát először is tudomásul kell vennie létezését, egyezkedni vele, vagy megkeresni azokat a módszereket, amelyekkel befolyása megszüntethető. Még úgy is, hogy az eredeti célkitűzésekhez, az eredeti preferencia-sorrendhez és a nem-értékarányos cseréhez, tehát a hivatalos gazdaság egyensúlyának helyreállításához a fekete ökonómiába való behatolással, sőt újabb ,,fekete" ökonómiai szféra (a negyedik) létrehozásával jut vissza.

Nyilvánvaló persze, hogy a ma fekete gazdaságként létező polgári gazdaság történelmileg is, logikailag is megelőzte a tervgazdaságot és annak horribilis mértékű felhalmozását. Mégpedig azáltal és oly módon, hogy a tervgazdaság feltételeit, anyagát, eszközeit megtermelte és ma is megtermeli.

A *gyarmati államszocializmus* rendszerében azonban a fekete gazdaság mégiscsak úgy, azért és akkor működik, ahogy működik — alárendelten, kiegészítő, kármentő jelleggel és valóban ,,fekete" módszerekkel —, mert a hadi-tervgazdaság háborús viszonyai ezt teszik lehetővé, így határozzák meg működése terrénumát, módját, idejét és mértékét.

Ezért felfedező útján a kutató fogalmilag is, időrendben is először a tervgazdaság kolosszusába ütközött, s csak azután bukkan a fekete ökonómia rejtett és rejtőző zárt kertjeire, mint a kontraproduktív gazdaságirányítási szisztéma rejtélyének — hogy hon-

nan van a szocializmusban még mindig áru, miért működik mégis valami? — megoldására.

A szocialista üzem mindennapi „működését", avagy a szocializmus mindennapi üzemelését, minden bennszülött, cselekvő és szenvedő alany, termelő és fogyasztó számára evidenciát a *Mesterséges szervezetlenség* és az *Aknaszedők a termelés frontján* így írta le: „A termelési egységek, osztályok, műhelyek tervszerű rendje a kapkodás lett, a pangás heteit a rohammunka hetei követik.

A munkamegosztási, tekintélyi, hatalmi viszonyok ennek a kapkodásnak rendelődtek alá, a jelentéshálózat összekuszálódott, a kapcsolatok és szolgálati utak írott szabályait, ha voltak ilyenek, nem tartják be vagy nem is ismerik. A kollektív szabálysértés, az egységes fegyelmezetlenség, a totális rendetlenség állapota uralkodik."

A szervezetlenség e viszonyai között a termelés szervezete mint egy katasztrófaelhárításra létrehozott szervezet funkcionál, hiszen tervezett, előírt és kívánatosnak nyilvánított rendje bárhol és bármikor felbomolhat és veszélybe kerülhet.

A szocializmus azonban magát úgy mutatja be, mint amely gazdaságában a terv- és ésszerűség, a gazdaságosság, a hatékonyság, a minőség, a szervezettség, a teljesítményelvűség és a minőség normáit követné. Így tehát mindaz, ami empirikusan ellentmond ennek: hiba, eltérés, rendkívüli és rendszeren kívüli. Megengedett tehát ennek bírálata — a legfőbb tervezők és legnagyobb hatáskörű felelősök járnak elöl ebben. És megengedett, sőt kívánatos a terápia is, a hanyatló vagyis reformkommunizmus időszakában az ideológusok szakembereknek adják gebinbe a termelés „emberi tényezői" befolyásolta terepet, divatossá lesznek a munkatudományok: az ergonómia, a pszichológia, a szociológia, a szervezés- és vezetéstudomány. Ahogy a nemes hölgyekről kiderült, amit a spanyol etikett még tagadott, hogy lábuk is van, a tökéletes egység és a tervszerűség társadalmának is lehetnek immár végtagjai, mindig ott, ahol az ember megjelenik, amelyeken gyengén áll. Ezeken a pontokon tehát gyógyítható és gyógyítandó. A munka- és embertudományok tehát a szocializmusban a vezetés szolgálatára sorakoznak fel, s egy hamis ideológia szolgálólányaiként működnek, olyan bajok orvoslásában, amelyek kezelhetetlenek, amíg a társadalmat fojtogató parazita rendszert el nem távolítjuk.

Az első ökonómia, a hivatalos gazdasági intézményrendszer funkciója ugyanis egészében és egyes egységeiben egyaránt nem termelői, hanem politikai. Az üzemek úgy működnek, hogy a történéseket meghatározó szereplők közvetlenül vagy közvetve érdekeltté válnak a szervezetlenség viszonyaira jellemző szükségállapot fenntartásában. A vezérkar helyi, politikai érdekeiből kiindulva, amelyek a vezetett egységek nyugalmi állapotához fűződnek, úgy korlátozza a tevékenységek körét, a döntések szabadságát és önállóságát, úgy adagolja a produkáláshoz szükséges tárgyi feltételeket, úgy szabja meg az értékesítés lehetőségeit és alakítja át saját helyzeti energiájává a szervezet mozgási energiáját, hogy ennek következtében a termelés szervezete mint a történéseket megelőző és megszüntető, az aktivitást fékező *kontraproduktív* szervezet funkcionáljon.

A kontraproduktív szervezet fékező mechanizmusa sajátos munkamegosztási rendszerében, a munkakörök struktúrájában rejlik. Ebben megengedett és ösztönzött, hogy valaki:

1. ne azt csinálja, amihez ért,
2. ne értsen ahhoz, amit csinál,
3. ne befolyásolhassa a feladatok meghatározását, a célok kitűzését, a döntést,

4. ne értékesíthesse értékarányosan a speciális produkciót,
5. ne rendelkezzen a megvalósításhoz szükséges eszközökkel,
6. a szorosan összetartozó részmunkákat és szervezeti egységeket a túlspecializálódás és hiperkooperáció szakítsa szét: úgy lehessen csak lépni, ha mindenki lép egyet.

Az üzem, akárcsak az egész gazdaság nagyüzeme, *kettéosztott hierarchikus építmény,* melynek alsó szférájában, a szorosan vett gazdasági, termelői tevékenység területén folyó események befolyásolják ugyan a politikai, felső régióban, az irányítási-igazgatási apparátus hátországában helyet foglaló parancsnokok pozícióját és előmenetelét, de nem gazdasági tartalmuk szerint, hanem azáltal, hogy milyen szerepük van a hatalmi- és érdekstruktúra alakulásában. A munka, a produkció használati értékétől teljesen függetlenül felvesz egy „politikai értéket", hatalmi csereeszközzé válik. A munkaszervezet létrehozásának és fenntartásának elsődleges célja — eredményességétől, tevékenységének hasznosságától függetlenül — a működés maga. A termelést úgy kell felfognunk, mint gazdasági és még inkább politikai szükségletek kielégítésére folytatott vagy szüneteltetett tevékenységet.

A hivatalos gazdasági intézményrendszer elsődleges funkciója tehát politikai: az uralkodó értékrend szerint, az egyenlőtlenségeket rendszerező osztályozás alapján bővítetten újratermelni és konzerválni a társadalomban kialakult hierarchiát, mind a társadalmi rétegződést, mind pedig a területeket, szektorokat és ágazatokat reprezentáló gazdasági intézmények alá-fölérendeltségi viszonyait és az intézményeken belüliek rangsorát illetően. Ezt a feladatát a kényszerrangsoroló intézményrendszer a *tervszerű* aránytalan fejlesztés programjával hajtja végre, melynek alapelve a *nem értékarányos csere.* Az egyenlő munkáért egyenlőtlen bért eleve a *különbözeti járadékok* minden szinten (vállalatok, rétegek, területek és egyének szintjén) érvényesülő rendszerében valósul meg.

A járadékok azoknak a területeknek és azoknak az állami tulajdonként nyilvántartott nyers- és megmunkált anyagoknak az értékével (elsősorban stratégiai értékével és mennyiségével) arányosak, amelyeket az elosztás címzettje képvisel, amelyek felett rendelkezik, és amelyek értékéből további bontás szerint többé vagy kevésbé részesedik, amelyeknek tehát mintegy tulajdonosa.

Mi valójában akkor a termelő üzemek és munkások szerepe ebben a szisztémában?

Az *első ökonómia* a holt munka forgalmazásának és értékesítésének összállami vállalata. Minden üzemegységnek az a legfontosabb feladata, hogy megvegye és termékeibe beépítse azokat az anyagokat, félkész és késztermékeket, gépeket, berendezéseket és szerszámokat, amelyeket kijelölt profiljából következően kénytelen megvenni és feldolgozni. Ezzel és csakis ezzel, mások árujának megvételével, mások tevékenységének igazolásával igazolhatja saját életképességét és helyi értékét olyan üzemek érdekközösségében, amelyek egymástól szánt szándékkal elszakított résztevékenységek kooperátorai, koordináltjai és koordinátorai. Ily módon mindegyikük eladhatja saját holt munkáját a termelők és szállítók udvari piacán. A vétel és az eladás árait a büroplán, a tervező központ árrendszere határozza meg. A különböző ágazatok, vállalatok, üzemek, profilok és társadalmi rétegek fontossági sorrendjét fejezik ki ezek az árak — semmi egyebet.

Az első ökonómiában nem lehet a szó hagyományos értelmében munkáról beszélni, legfeljebb munkaszerű viselkedésről. A dolgozók aktív szerepe a termelésben a sta-

tisztéria és a diszletmunkások szerepe, akik a termelőeszközök és anyagok mozgatásával, tologatásával vagy egyszerű őrzésével és körültáncolásával megteremtik a produktivitás, a működés, a hasznos és szükséges javak létrehozásának látszatát. Idejükből, erejükből és szellemi energiáikból értéket és többletértéket kölcsönöznek a termelés szférájában keringő tárgyaknak. Eközben megteremtik feltételeit a felettük hatalmat gyakorló uralkodó rétegek parazita életének, s halmozzák fel egyszersmind azt a kincstári alapot is, amelyből a hatalom gyakorlásának, az igazgatásnak költségeit fedezik.

A *holt munka társadalmi rendszerét* létrehozó civilizációs programban, a keleti amerikanizálódásban minden, a gazdaság is a politikai harc egyik frontja. Irányításában katonai logika érvényesül, a termelést a fegyvergyártás racionalitása határozza meg.

Ha az iparosítást, a gyarmatszocialista rend gazdasági harcát, katonai jellegű programját tanulmányozzuk, kiderül, hogy a legfontosabb olyan nagyszervezetek kiépítése, amelyek gazdasági hatalma épületeikben, eszközeikben, nyersanyagaikban, földjeikben, tehát mintegy ,,katonai potenciáljukban", s ezzel összhangban a felügyeletük alatt összpontosított, nyers emberi erő tömegében fejeződik ki.

Szinte minden üzem állóeszközeinek többsége (az épületek, járművek, berendezések és gépek) bármilyen vagy legalábbis sokféle konkrét célra, tehát katonai célra is közvetlenül felhasználható, s az üzemek termelési profilja a hadsereg igényeinek megfelelően alakítható át. Ezért a vállalatok, üzemek helyzetét meghatározó, tervhivatali besorolás sorrendjét elsősorban aszerint állapítják meg, hogy:

1. az egység mekkora — katonai szempontból is értékes — eszköztömeggel rendelkezik, és hogy
2. egy esetleges módosításkor mekkora hadiüzemi kapacitást jelent.

Az első ökonómia hierarchiájának csúcsán a hadiüzemek és azok a KGST- — elsősorban szovjet — megrendelésre szállító vállalatok vannak, amelyeknél a gazdaságosság szempontjai árnyékként sem merülnek fel. (Eladósodásunk jelentős mértékben abból ered, hogy ezek a cégek szovjet igényeket kielégítő nyugati importőri tevékenységet folytattak nem fizetésért, hanem jóvátételszerűen, parancsra.) A hadiüzem szférája Gulag-szigetcsoportként szétterjed az egész civil gazdaságra, polgári cikkeket gyártó üzemek egy-egy részlegét kötve össze.

A holt munka gyarmatszocialista rendszere Magyarországon egy idegen erőszakos iparosító hatalom hódítása nyomán jött létre. Az iparosítás úgy jelent meg, mint a gazdaság hadviselése, vagyis hadviselés a gazdaság ellen, a háború folytatása más eszközökkel. Győzelméhez az ország háborúban leromlott állapota, alárendeltsége és rendi jellegzetességei jelentősen hozzájárultak. A berendezkedő rendszer, amelyben az ügynök- és idegenlégiós arisztokrácia és az általuk vezényelt komisszár-nemességből összekovácsolódott osztály jutott hatalomra, kezdettől polgárság-, értelmiség-, paraszt- és munkásellenes volt, mindezeket az elemeket igyekezett egy egységes dolgozó osztály tagjaiként a társadalom alsó rendjébe szorítani.

Az iparosítást a rendi szerkezetben, a készen talált hatalmi centrumok átvételével könnyebb volt kierőszakolni, mert ily módon a társadalmi átalakulás költségeihez, az iparosítás közterheihez olyan rétegek is hozzájárulnak, amelyek nem érdekeltek benne.

A keleti amerikanizálódás, a társadalom nagyüzemesítése és bürokratikus hierarchizálódása behatol minden réteg életébe, de miként a rendi szerkezet jellegzetességei, ez sem fogja át a társadalmat egészében.

Az anyagi és szellemi produktivitás, a szakszerű munka, a gazdálkodás és a birtokszerzés polgári társadalmi formái is csak részlegesen érvényesülnek.

A társadalomban élő, érvényesülő struktúrák egyike sem általánosan kiterjedt szerkezet tehát, a bürokratikus struktúra a rendi társadalom felső emeletére költözött, a polgári társadalom pedig az alsóra szorult.

A két társadalom között munkamegosztás alakult ki. Az előbbi a politikai, államigazgatási tevékenységeket és szerepeket tölti be, idetartoznak az etatista bürokrácia helyi nyúlványai is, a termelő üzemeket tömörítő és ellenőrző felügyeleti szervek, gazdasági, hatósági egységek. A felső szerkezet gazdasági szerepe tehát a gazdaság parancsnoklása, a gazdaságpolitika. Ami a szorosabban vett termelést illeti, ez az egészében alárendelt polgári társadalom szerepe. Társadalmunk tehát a gazdaság, a munka és a kultúra mélytársadalmának és a rátelepülő nagyüzemesítő, centralizáló technológia magas társadalmának dichotóm rendszere.

A hivatalos vagy első ökonómia egyszersmind a hiány és a fölösleg, az áru- és munkaerőhiány, az áru- és munkaerő-fölösleg termelésének, a szervezetlenség, a szükségállapot újratermelésének, a produkció elhárításának gépezete. Az emberek tehát mindennapi egzisztenciális kérdésükre, hogy hol és hogyan szerezzék meg az életükhöz szükséges pénzt és anyagi javakat, a tervgazdaságtól elutasító választ kapnak. Ezért az itt vesztegelő termelési erők mozgásba jönnek, s mert más lehetőségük nincs, ennek keretein kívül és belül megszervezik a fekete gazdaságot, saját kezükbe veszik a termelőeszközökkel és munkaerejükkel való gazdálkodást, megszervezik önellátásukat és önvédelmüket.

A *fekete gazdaság* maga is többrétű. A *második ökonómia* alapformája a hivatalos gazdaságba beékelődő vagy annak meghosszabbítását jelentő túlórázás, amely megadhatja ennek jellegét, vagyis azt, hogy itt törvényesen vagy szokásjogszerűen magasabb túlórapénzért, szabadpiaci áron végzett tevékenységek területéről van szó. Ebben a szférában gazdasági biztonságát növeli ugyan a munkavállaló, de a többletjövedelemhez csak sokkal intenzívebb munkával, önkizsákmányolással jut hozzá.

A *harmadik ökonómia* területe azonos az első ökonómiáéval. Az itt kezdeményezett küzdelmek célja a hivatalos viszonyok megváltoztatása, olyan hatalmi konstelláció kialakítása, amelyben jobb körülmények között lehet a garantált bérhez jutni, vagy a munkát, a munkaerőt a résztulajdonos, a kisvállalkozó jussaként értékén vagy közel értékén megfizettetni.

A munkaadók és munkavállalók között folyó harcban a munkaadó arra törekszik, hogy a munkaerőpiac korlátlan és feltétlen ellenőrzését megszerezze, vagyis mint piacot a hivatalos munkaidőn belül és egyaránt megszüntesse, döntsön felhasználásáról vagy használaton kívül helyezéséről, működésbe hozatalát igazgatási aktussá változtassa, a munkaerő árát pedig bürokratikusan szabályozza és rögzítse.

A munkavállalók célja ezzel szemben az, hogy a rögzített vagy éppen csökkenő munkaerő-ár mellett minél több munkaerőt takarítsanak meg, vigyenek haza — vagy használjanak fel a hivatalos munkaidőn belül, miután kivonták a munkaadó felügyelete alól. A harc eredménye, majd bázisa a munkavállaló résztulajdona, az első ökonómiától visszafoglalt birtokrész, a *második otthon*. A munkás, mint saját földjén, saját műhelyében rendezkedik be, a munkahely és a termelési eszközök az önálló termelés, magán- vagy szövetkezeti vállalkozásban folytatott termelő munka helyévé és eszközévé válnak, a háztáji vagy kiegészítő gazdaság szerves részévé és tartozékává. Termékei, akár a má-

sodik ökonómia piacára kerülnek, akár a piacivá alakított első ökonómiában maradnak, akár a családi fogyasztás raktárába kerülnek, a hiányt szenvedő közösség önellátásának spontán megszervezését jelentik.

A tulajdonképpeni harmadik ökonómia azonban a saját vállalat részére végzett és munkakörbe vágó tevékenység, de már egy másik, mondjuk kiegészítő szerződés alapján, amely voltaképpen a munkaerő szabadpiaci árfolyamának befolyása alatt történő nem hivatalos béremelés. (A vgmk-k alapötlete feltehetően erre a megfogalmazásra vezethető vissza.) Hogyan bonyolódik le egy ilyen tranzakció?

Egy-egy munkás, munkacsoport, műhely, üzem vagy gyáregység, körzet vagy ágazat önálló vállalkozóként vagy szállítóként tárgyal saját feljebbvalóival. Az így kialakuló kapcsolat kereskedelmi jellegű: tulajdonképpen nem munkaerőt kínálnak megvételre, hanem valamilyen félkész vagy készterméket, valamilyen szolgáltatást, néha csak valamilyen értékes információt. Ez a termék, ez az áru természetesen nincs „felárazva" cégen belül, és nem is lenne eladható, de ha a kapcsolt árut, a munkaerőt nem fizetik meg benne, akkor a hiánygazdálkodás logikája szerint a termékről azonnal lepereg az emberi munka, bomlásnak indul és a feketepiacon tűnik el.

A *negyedik ökonómiát* a gazdaságirányítók hozták létre, azzal a céllal, hogy a második és harmadik ökonómia területén a munkások saját tulajdonukba visszavett, felszabadult munkaerejét ismét foglyul ejtsék. Ez a hivatalosan kezdeményezett ingyenmunkák rendszere, társadalmi munka és munkaverseny formájában.

Az ingyenmunkák szférájának másik nagy területét, az *ötödik ökonómiát* az önellátó kistulajdon ingyenmunkáinak egymással lazán összefüggő, spontán szövetkező szervezeti egységei alkotják, amely szövetkezés tartalmát a munkaerő, a munkaeszköz és a termékek adásvétele vagy ajándékozási viszonyai határozzák meg. A nemzet mezőgazdasági, ipari és építőipari termelésének alig megbecsülhető hányada folyik ebben a szférában. Bármennyire policentrikus legyen is egy-egy család vagy egy-egy ember tevékenysége, többnyire ez az ötödik határozza meg legstabilabb, legmindennapibb szerkezetét és karakterét, általában ennek eredménye, sokszor egyedüli célja és megtestesülése a gazdaság, a birtok központja (esetleg maga az egyedüli birtok), a felépített, megőrzött és lakhatóvá tett otthon.

Magyarország ezeknek a törpebirtokosoknak, apróvagyon-tulajdonosoknak, kisegzisztenciáknak a társadalma, ezek tartották fenn az országot utolsó erőtartalékaik mozgósításával, ezek érdekei, értékei, felfogása és társadalomképe a többségi, a meghatározó, a polgári társadalmat alsó-rendi státusukban ők éltették tovább.

Autonómiájuk, államtól való függetlenségük nem a birtok nagyságával van elsősorban összefüggésben, hanem a birtok szerkezetével, pluralisztikus jellegével.

Ha valakinek a tevékenysége többprofilú, ha több piacon van jelen, ha több termelési ágban vesz részt, ha világa több ökonómián, társadalmon, kultúrán nyúlik át, ha bevezette a magánmunkaerő-gazdálkodást és kialakította ennek alapformáját, az önszervező kombinátot; nem egyszerűen alkalmazkodott a mélytársadalom pluralisztikus életéhez, hanem honfoglaló mozgékonyságával maga is pluralizálta azt. Saját autonómiájának növelésével együtt növeli a felvilág függőségét is az igazgatott alsó világtól, s így végső soron majd birtokba veszi, pluralizálja azt is.

Miközben a holt munka rendszere négy évtizedes működésének „eredménye" egy újabb háború pusztításával ér fel, s nemcsak leromlott és kifosztott, hanem beteg és decivilizált társadalmat hagy örökül, a magyar lakosság óriási többsége kivonul az államból,

a szocialista nagyüzem felügyelte első társadalomból. Maradék erejével a második társadalom létrehozásán munkálkodik, s ennek köszönhetően itt a gazdaság, a kultúra és a politika alvilágában tulajdonképpen el is készül a holnapi Magyarország, a polgári demokrácia világa. Csak a kommunista diktatúra nagyipari gyártmányú vasabroncsait kell lefújni róla, ha végképp elrozsdállnak és szétmállnak.

Az 1990-ben készült írás e kötetben jelenik meg először

Önéletrajz

1942-ben Budapesten születtem. Iskoláimat is itt végeztem, 1961-ben a Vörösmarty Gimnáziumban érettségiztem. Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1967-ben filozófiából és szociológiából szereztem diplomát. 1967 és 1969 között a Szociológiai Intézetben dolgoztam, ahonnét politikai okokból 1969-ben eltávolítottak. 1969 és 1971 között mint üzemszociológus a Telefongyárban dolgoztam. 1972-ben szervezője és szerzője voltam az MTESZ betiltott üzemszociológiai konferenciájának. Ekkori írásaimban a szocialista tervgazdaság kontraproduktív irányítási rendszerét, a második és harmadik, vagyis fekete gazdaságot elsőként írtam le. 1975 után munkanélküli voltam, és végül 1980-ban egzisztenciális okokból emigrációba kényszerültem.

Bibó-Press néven hírügynökséget alapítottam, amely a világsajtót a hivatalosan nem hozzáférhető Magyarországról tájékoztatta. 1983-tól 1989-ig a Szabad Európa Rádió munkatársa voltam, és mint politikai kommentátor a napi műsorokban, valamint a Munka világa *és a* Magyar kérdés *című műsorok szerkesztőjeként tevékenykedtem. 1988-ban a Szabad Európa Rádió történetében először Magyarországról tudósítottam. Azóta írásaim itthon is megjelentek. Az MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja tudományos főmunkatársa, a Magyar Írószövetség tagja vagyok. Társadalmi tisztségem: az 1956-os Magyarok Világszövetsége választmányának tagja.*

Szelektív bibliográfia

A fiatal diplomások esélyei. *Valóság,* 1970/9.
Pszichológia az iparban. *Valóság,* 1971/7.
Aknaszedők a termelés frontján vagy kisvállalkozók az üzemi piacon. *Ergonómia,* 1972/5.
Tanulmány feketében és vörösben. Kézirat. Szövetkezeti Kutató Intézet 1976. Megjelent: *Fekete ökonómia.* Magyar Füzetek, Párizs 1980.
—FÖLDVÁRI T. Hát maguk nem tudták ezt? *Mozgó Világ,* 1976/2.

—FÖLDVÁRI T. Szürke kis cserebogarak vagyunk mi. *Mozgó Világ,* 1977/1.
Mesterséges szervezetlenség. Magyar Füzetek, Párizs 1978.
Szociográfusok felelnek. *Mozgó Világ,* 1978/6.
Bibó István, a harmadik út és a következő nemzedék. Genf 1980.
Egy önhit életrajza. AB Kiadó. 1983; Magyar Füzetek, Párizs 1984.
—HEGEDŰS A. *Élet egy eszme árnyékában.* Életrajzi interjú — Wien 1985, ABC Kiadó 1986.

Az intézet munkatársai

A fellelhető nyilvántartások alapján közreadjuk az MTA Szociológiai Kutatócsoport (1963—1971), az MTA Szociológiai Kutató Intézet (1971—1991), majd az 1991-es válás utáni MTA Szociológiai Intézet, illetve MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja munkatársainak remélhetőleg teljes és hibátlan névsorát. E névsorban beosztásra, munkakörre és szolgálati időre való tekintet nélkül mindenki szerepel, aki valaha is az intézet munkatársa volt. A névváltozásokat a listán — pl. házasságkötés esetén — zárójelben tüntettük fel.

Ajtai Gáborné
Almási László
Dr. Andics Jenő
Andor Mihály
Andrásiné Szabó Emőke
Antal Lajos
Antal László
Áder János
Áder Judit
Arató Józsefné
Babarczyné Vajda Ágnes
Badacsonyi György
Balázs Katalin
Balogh Imréné
Balogh Jánosné
Balogh Katalin (Sulzer Katalin)
Bábosik Mária
Berend Zsuzsanna
Berki Sándor
Bertalan László
Békésy Miklósné
Bélley László
Biczó Rudolfné
Bihari Mihály
Bikki Jánosné
Bíró Lajos
Blaskovits Györgyné (Monori Kiss Judit)
Bognár László
Bognár Rezsőné
Boócné Sáfár Gyöngyi
Borbélyné Nagy Éva
Boros László
Börzsöny Lászlóné
Bruszt László
Bujdosóné Vörös Gizella
Bulla Miklós
Csalog Zsolt
Császár Csabáné
Császi Lajos
Cséfalvay Irén
Cseh-Szombathy László
Csiki Mária
Csipán Tibor
Csobán Éva
Csobán Sándorné
Csóka István
Csörgő Judit
Czakó Margit
Czakóné Kónya Éva
Darvas Péter
Dicsőné Nagy Judit
Dupcsik Csaba
Egedy Gergely
Egyed Csabáné
Éri Vilma
Farkas János
Farkas Zoltán
Farsang Istvánné

Fábián Elvira
Fekete Attila
Fekete Judit
Ferge Sándorné
Fischer György
Fleck Zoltán
Fodor Edéné
Fogarasiné Torkos Veronika
Földesi Lászlóné
Földvári Tamás
Forgács Péter
Forró Lászlóné
Fövény (Kapitány) Ágnes
Fövény (Kapitány) Gábor
Fülöp Gyuláné
Füstös László
Gaálné Gyarmati Ágnes
Gábor Kálmán
Gábor László
Gadó János
Gajda Endréné
Galasi Péter
Galló Béla
Gayer Gyuláné
Gazsi Judit
Gál Zsuzsa
Gáncs Dánes
Gáthy Vera
Gelencsér Zsolt
Gereöffy Árpád
Gergely Attila
Gergely Attila
Géró Mihály
Gombás Anna
Gombás Gábor
Görög Ibolya
Gyekiczky Tamás
Gyenes Antal
Gyöngyösi Anikó
Győri Péter
H. Sas Judit
Hanák Katalin
Hankiss Elemér
Hantosné Tolnai Márta
Hardy Andrásné
Hargitai Gábor
Havasi Éva
Havasi Györgyné
Háber Judit
Hegedűs András
ifj. Hegedűs András
Hegedűs B. András
Hegedűs István
Hegedűs József
Heleszta Sándorné
Heller Ágnes
Heltai Péter
Henk Erzsébet
Herczegh Imréné
Herczog Mária
Hettinger István
Hettinger Istvánné
Héthy Lajos
Hidy Péter
Horányi Helga
Horváth Ágnes
Horváth Ágota
Horváth Emília
Horváth Ferencné
Horváth Jánosné
Horváth Tiborné
Horváthné Sümeghi Margit
Illés Lórántné
Iványi Csabáné
Jámborné Heleszta Zsuzsa
Jávor István
Jensen Jody
Jorge Cueto Roman
Juhász Judit
Karajannisz Manolisz
Kasza Sándorné
Katona Magda
Kádár István
Kámvás Judit
Kányási Katalin
Kárpáti Zoltán
Kátai Mária
Kemény István
Kercka Ferenc
Kertesi Gábor
Kertész Józsefné
Kéri Józsefné

Kiss Andrea
Kiss Éva
Kiss György
Kiss Lajosné
Kiss Margit
Klemm Csabáné
Kocsmár Éva
Komáromi János
Kónya Sándorné
Korányi István
Korányi Istvánné
Korompay Ágnes
Kósa Erzsébet
Kósa Miklósné
Köteles Jenő
Kovács Sándor
Kozma Tamás
Kravjánszki Róbert
Krémer Balázs
Kulcsár Kálmán
Kutas Zsuzsa
Ladányi István
Ladányi János
Lafferton Judit
Lakatos Sándor
Lányi András
Ledényi Attila
Lehmann Hedvig
Léránt Sándorné
Lévai Katalin
Lilian Mires Decueto
Lőcsei Pál
Lomnici Katalin
Losonczi Ágnes
Lukács János
Madách Józsefné
Madaras Györgyné
Makara Péter
Maklári Ferencné
Makó Csaba
Manchin Gy. Róbert
Márkus Mária
Marsa Raymond Johnné
Maurerné Juhász Zsuzsanna
Melegh Attila
Mészáros József
Miklós Imréné
Miszlivetz Ferenc
Mitribusz Edit
Mladenecz Mária
Mohos Gáborné
Molnár Krisztina
Molnár Mihály
Mónus Gáborné
Mónus Zoltán
Muharay Katalin
Náday Istvánné
Nagy András
Nagy Andrásné
Nagy Jánosné
Nagy Katalin
Nagy Sándorné
Nagy Zsolt
Neményi Mária
Nemes Ferenc
Németh Gábor
Németh János
Németh Józsefné
Németh Lajosné
Oláh Ágnes
Oláh Attila
Őry Csaba
Palkovics Éva
Pap Mária
Patóné Dobi Marianna
Perleczky Györgyné
Peschka Vilmosné
Pér Lászlóné
Péteri Zsuzsanna
Pfeiffer Ildikó
Pilló Józsefné
Pokol Béla
Polonyi Gábor
Popovics Istvánné
Pós Ferencné
Práger István
Puss Jánosné
Radnai Márta
Radványi Lajosné
Reiczinger Jenő
Réthy Éva
Rónay Tamásné

Rozgonyi Tamás
Sági Mária
Schulek Adrienne
Scsavnyiczky Anna
Sík Endre
Simon Attila
Simonyi Ágnes
Simonyi Egonné
Sipos Ottóné
Szabados Irén
Szabó Dezsőné
Szabó Gyuláné
Szabó Lívia
Szabó Sándorné
Szabó Veronika
Szabóné Kócsár Erzsébet
Szailer Ferencné
Szakolczay Árpád
Szalai Júlia
Szántó Miklós
Szántó Tibor
Szántó Zsuzsanna
Szaták Zsuzsanna
Szebenyi Péterné
Szecskó Tamás
Szekeres Borbála
Szelényi Iván
Szemerszki Marianna
Szentpéteri István
Szesztay András
Székely György
Széman Zsuzsa
Szilvási Jelena
Szirmai Viktória
Szűcs Piroska
Tagányi Zoltán
Tamás Pál
Tardos Katalin
Telkes József
Tibori Tímea
Tóbiás Lajosné
Tosics Iván
Tóth András
Tóth Edina
Tóth Olga
Tömő Istvánné
Trombitás Gyuláné
Vajna-Vormair Katalin
Valter György
Vanek Jánosné
Varga Iván
Varga Károly
Varga Tibor
Vargha Ágnes
Vági Gábor
Vágvölgyi András
Váradi Istvánné
Vári Anna
Vári István
Várnai Gábor
Várnai Györgyi
Verba András
Vetier Péterné
Vitányi Iván
Vollner Lajosné
Vörös Melinda
Wangler Gyuláné
Wolf Mihályné
Zám Mária
Závada Pál
Zsille Zoltán

XXX 1963-ban alakult meg a Szociológiai Kutatócsoport

XXX

1963-ban alakult meg a Szociológiai Kutatócsoport

MTA SZOCIOLÓGIAI INTÉZETE
MTA TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK KUTATÓ KÖZPONTJA